

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

ΝΑΥΠΛΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΙΧ (2017)

© Copyright 2017: Δήμος Ναυπλιέων, 21 100 Ναύπλιο
τηλ.: 27520 23332
fax: 27520 28607
e-mail: nafpldim@otenet.gr

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 2017

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Σωκράτης Πουλής
Αγίου Σπυρίδωνος 55, 49 100, Κέρκυρα
τηλ.: 26610 25635, 6948501678
e-mail: socratispoulis@yahoo.gr

ΕΚΤΥΠΩΣΗ – ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:

«ΙΚΟΝΑ» Ν. Γ. Χριστόπουλος Α.Ε.Β.Ε.
Βυζαντίου 3, 21 100, Ναύπλιο
τηλ.: 27520 21375 (ατελιέ), 27520 91505 (τυπογραφείο)
fax: 27520 28373
e-mail: info@ikona-art.gr

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ – ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ:

Δήμος Ναυπλιέων, 21 100 Ναύπλιο
τηλ.: 27520 23332,
fax: 27520 28607
e-mail: nafpldim@otenet.gr

ISSN: 1105-5081

Απαγορεύεται η με κάθε μέσο αναπαραγωγή-αντιγραφή μέρους ή όλου του παρόντος χωρίς τη γραπτή άδεια των συγγραφέων. Οι παραβάτες διώκονται σύμφωνα με τον νόμο.

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

ΙΧ

Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

Επιστημονικό Συμπόσιο
Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Ευτυχία Δ. Λιάτα

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Το Πρόγραμμα του Επιστημονικού Συμποσίου	9-12
Κατάλογος συνέδρων	13-14
Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής Κωνσταντίνου Χελιώτη	19-20
Χαιρετισμός του Δημάρχου Ναυπλίων Δημητρίου Κωστούρου	21
Χαιρετισμός του Βουλευτή Αργολίδας Ιωάννη Γκιόλα	22
Προσφώνηση του Διευθυντή Ερευνών του ΙΙΕ-ΕΙΕ Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, εκ μέρους του Καθηγητή Ταξιάρχη Κόλια, Διευθυντή ΙΙΕ-ΕΙΕ . .	23-24
Χαιρετισμός του Αντιπεριφερειάρχη Περιφερειακής Ενότητας Αργολίδας Τάσου Χειβιδόπουλου	25
Χαιρετισμός της Προέδρου του Δημοτικού Οργανισμού Πολιτισμού, Περιβάλλοντος, Αθλητισμού και Τουρισμού Καλλιόπης Καλκούνου	26

Α΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ευτυχία Δ. Λιάτα, <i>Από την πρώτη στη δεύτερη βενετοκρατία: επισημάνσεις</i>	29-40
Μαρίνα Κουμανούδη, <i>Επαμφοτερισμοί της Κυριάρχου στο Κράτος της Θάλασσας. Η διοίκηση του Ναυπλίου κατά την πρώτη βενετοκρατία (1388-1540)</i>	41-82
Αγγελική Τζαβάρα, <i>Αρχειακές μαρτυρίες για το εμπόριο της σταφίδας στην περιοχή του Ναυπλίου (14ος-15ος αι.)</i>	83-100
Κατερίνα Β. Κορρέ, <i>Η Napoli di Romania των stradioti (15ος-16ος αι.): πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασχηματίζεται σε πατρίδα</i> . .	101-118
Χρήστος Τσενές, <i>Οι Greghesche του 16ου αι.</i>	119-122

Β΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Αναστασία Παπαδία-Λάλα, <i>Κοινωνία, κοινότητα και συγκρότηση ταυτοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο δύο εποχών (1389-1540, 1686-1715)</i>	125-144
Χρύσα Μαλτέζου, <i>Προσωπογραφικά του Ναυπλίου την εποχή της βενετοκρατίας</i>	145-154
Κώστας Τσιγκνάκης, <i>Το Ναύπλιο και τα σχέδια κατάληψής του στις παραμονές του τέταρτου βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573)</i>	155-175

Γ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Λόγιοι και χρονογράφοι</i>	179-210
Σωτήρης Κουτμάνης, <i>Ναυπλιώτες στη Βενετία (16ος – αρχές 18ου αι.). Η κοινότητα της διασποράς ως τοπική ιστορία</i>	211-219

Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Σπύρος Θ. Τακτικός, <i>Η υπηρεσία της Δημόσιας Σιταποθήκης στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.)</i>	223-236
Κατερίνα Κωνσταντινίδου, <i>Νοσοκομειακοί θεσμοί στο βενετικό Ναύπλιο</i> . .	237-256
Αλέξης Μάλλιαρης, <i>Η πόλη του Ναυπλίου κατά τη δεύτερη βενετική περίοδο (1686-1715)</i>	257-267

Ε΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, <i>Εκκλησιαστικά του Ναυπλίου. Η Λατινική Αρχιεπισκοπή</i>	271-286
Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, <i>Στοιχεία της καθημερινότητας από το Ναύπλιο της δεύτερης βενετοκρατίας</i>	287-298

ΣΤ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ιωάννα Στεριώτου, <i>Οι οχυρώσεις του Ναυπλίου: διαχρονικός οδηγός για την ανάπτυξη του συστήματος των προμαχώνων (15ος-18ος αι.)</i>	301-312
Αφροδίτη Κούρια, <i>Οπτικές μαρτυρίες για το Ναύπλιο των Βενετών. Εικονογραφικά και μορφολογικά ζητήματα</i>	313-326
Δημήτριος Χ. Γεωργόπουλος, <i>Η πολιορκία του Ναυπλίου το 1686 κατά Thomas Gaudiello (1688)</i>	327-330
Αναστασία Βασιλείου, <i>Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο</i>	331-348

Ζ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Αγγελική Πανοπούλου, <i>Το territorio του Ναυπλίου: Η διαχείριση των αγροτικών και των φυσικών πόρων (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.)</i>	351-370
Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, <i>Ανταποκρίσεις των Γάλλων προξένων περί Ναυπλίου (1692-1715)</i>	371-384
Ευτυχία Δ. Λιάτα, <i>Απολογισμός</i>	385-386
Παράρτημα εικόνων	387-422
Ευρετήριο κύριων ονομάτων	423-442

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Παρασκευή 9 Οκτωβρίου 2015, απόγευμα

Εναρκτήρια Συνεδρία

- 18:00-18:30 Υποδοχή συνέδρων και κοινού
18:30-18:40 Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής Κωνσταντίνου Χελιώτη
18:40-18:45 Χαιρετισμός του Δημάρχου Ναυπλίων Δημητρίου Κωστούρου
18:45-18:50 Χαιρετισμός του Διευθυντή Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών – Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών Ταξιάρχη Κόλια
18:50-18:55 Χαιρετισμός της Προέδρου του Δημοτικού Οργανισμού Πολιτισμού, Περιβάλλοντος, Αθλητισμού και Τουρισμού Καλλιόπης Καλκούρου

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Α΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Βασίλης Κ. Δωροβίνης
Δικηγόρος, DES Πολιτικής Επιστήμης, Ιστορικός

- 19:00-19:30 Ευτυχία Δ. Λιάτα, (Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Από την πρώτη στη δεύτερη βενετοκρατία: επισημάνσεις*
19:30-19:50 Μαρίνα Κουμανούδη, (Εντεταλμένη Ερευνήτρια, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Επαμφοτερισμοί της Κυριάρχου στο Κράτος της Θάλασσας. Η διοίκηση του Ναυπλίου κατά την Α΄ βενετοκρατία*
19:50-20:10 Αγγελική Τζαβάρα, (Δρ. Ιστορίας – Ερευνήτρια), *Παραγωγή και εμπόριο ξερών σύκων και σταφίδας στην περιοχή του Ναυπλίου (14ος-15ος αιώνας)*
20:10-20:30 Κατερίνα Β. Κορρέ, (Υποψήφια δρ. Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου), *Η Napoli di Romania των stradioti: πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασηματίζεται σε πατρίδα (15ος-16ος αιώνας)*
20:30-20:50 Συζήτηση
20:50-21:00 Χρήστος Τσενές, (Συντονιστής διοργάνωσης Φεστιβάλ Ναυπλίου), *Greghesche, ηρωικά άσματα για τους stradioti*
Παρουσίαση και μουσικό άκουσμα

Σάββατο 10 Οκτωβρίου, πρωί

Β΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Γιάννης Φίλης

Καθηγητής και πρώην Πρύτανης Πολυτεχνείου Κρήτης

- 9:30-9:50 Αναστασία Παπαδία-Λάλα (Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών), *Κοινότητα, κοινωνία και συγκρότηση ταυτοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο δύο εποχών (1389-1540, 1686-1715)*
- 9:50-10:10 Χρύσα Μαλτέζου (Ακαδημαϊκός, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών), *Προσωπογραφικά του Ναυπλίου την εποχή της βενετοκρατίας*
- 10:10-10:30 Κώστας Τσιγκνάκης (Ιστορικός-Ερευνητής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Το Ναύπλιο και τα σχέδια κατάληψής του στις παραμονές του Δ΄ βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573)*
- 10:30-10:50 Συζήτηση
- 10:50-11:10 Διάλειμμα

Γ΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Απόστολος Μπότσος

Επίτιμος Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου,

Πρόεδρος Δ. Σ. Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου

- 11:10-11:30 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Λόγιοι και χρονογράφοι*
- 11:30-11:50 Σωτήρης Κουτμάνης (Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών), *Ναυπλιώτες στη Βενετία (16ος – αρχές 18ου αιώνα). Η κοινότητα της διασποράς ως τοπική ιστορία*
- 11:50-12:10 Γιώργος Γαστεράτος (Φιλολόγος-Ιστορικός, υποψήφιος δρ. Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου), *Το χωριό Αναπλάδες της Κέρκυρας και η καταγωγή των κατοίκων του. Ανασκευή ενός μύθου*
- 12:10-12:30 Συζήτηση
- 12:30-13:30 Επίσκεψη στο Πολεμικό Μουσείο και ελεύθερη περιδιάβαση στην πόλη

Σάββατο 10 Οκτωβρίου, απόγευμα

Δ' Συνεδρία

Πρόεδρος: Χαράλαμπος Αντωνιάδης
Τοπογράφος Μηχανικός Τ.Ε., Υπουργείο Πολιτισμού

- 18:00-18:20 Αλέξης Μάλλιαρης (Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, συνεργάτης στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη), *Η πόλη του Ναυπλίου στη δεύτερη βενετική περίοδο (1686-1715)*
- 18:20-18:40 Σπύρος Θ. Τακτικός (Υποψήφιος δρ. Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας & Μουσειολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου), *Η υπηρεσία της δημόσιας Σιταποθήκης στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο (τέλη 17ου – αρχές 18ου αιώνα)*
- 18:40-19:00 Κατερίνα Κωνσταντινίδου (Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών), *Νοσοκομειακοί θεσμοί στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο*
- 19:00-19:20 Συζήτηση
- 19:20-19:40 Διάλειμμα

Ε' Συνεδρία

Πρόεδρος: Επίσκοπος Επιδαύρου κ. Καλλίνικος

- 19:40-20:00 Δέσποινα Μιχάλαγα (Ιστορικός, Λέκτωρ, Τμήμα Θεολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών), *Εκκλησιαστικά του Ναυπλίου. Η Λατινική Αρχιεπισκοπή*
- 20:00-20:20 Ευγενία Δρακοπούλου (Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Ναοί, μονές και θρησκευτική ζωγραφική στο territorio di Napoli di Romania από την Α' έως τη Β' βενετοκρατία*
- 20:20-20:40 Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης (Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *Όψεις της ζωής στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο λίγο πριν από την πτώση (1715)*
- 20:40-21:00 Συζήτηση

Κυριακή 11 Οκτωβρίου, πρωί

ΣΤ΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Άλκηστις Παπαδημητρίου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας

- 10:00-10:20 Ιωάννα Στεριώτου (Δρ. Αρχιτέκτων, Επίτ. Έφορος Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ, Αντιπρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου Europa Nostra), *Οι οχυρώσεις του Ναυπλίου. Ένα διαχρονικό «βιβλίο» για την ανάπτυξη του προμαχωνικού συστήματος (15ος-18ος αιώνας)*
- 10:20-10:40 Αφροδίτη Κούρια (Δρ. Ιστορικός Τέχνης, Ανεξάρτητη Επιμελήτρια Εκθέσεων), *Οπτικές μαρτυρίες για το Ναύπλιο των Βενετών. Εικονογραφικά και μορφολογικά ζητήματα*
- 10:40-10:50 Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος (Ιστορικός-Αρχαιονόμος, Αναπλ. Προϊστάμενος Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας), *Η πολιορκία του Ναυπλίου το 1686 κατά τον Thomas Gaudiello (1688)*
- 10:50-11:10 Αναστασία Βασιλείου (Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας), *Κεραμική ιταλικών εργαστηρίων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο*
- 11:10-11:30 Συζήτηση
- 11:30-11:50 Διάλειμμα

Ζ΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Ιωάννης Πετρόπουλος
Διευθυντής του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών (Ελλάδος)
Πανεπιστημίου Harvard

- 11:50-12:10 Αγγελική Πανοπούλου (Κύρια Ερευνήτρια, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), *To territorio του Ναυπλίου: Η διαχείριση των αγροτικών και των φυσικών πόρων (τέλη 17ου – αρχές 18ου αιώνα)*
- 12:10-12:30 Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου (Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου), *Ανταποκρίσεις των Γάλλων προξένων περί Ναυπλίου (1692-1715)*
- 12:30-12:50 Συζήτηση
- 12:50-13:00 Κλείσιμο εργασιών Συμποσίου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

- Βασιλείου Αναστασία, Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχαιολόγος Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας, Ομήρου 32, 21100 Ναύπλιο, Τηλ. 27520 25128, 6973 490963, natasavasiliu@yahoo.gr.
- Βελιώτη-Γεωργοπούλου Μαρία, Κοινωνικός Ανθρωπολόγος, Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Πάροδος Εξοχής – Αγ. Κυριακή, 21100 Ναύπλιο, τηλ. 27520 24490, 6977 671068, φαξ 27520 28228 (στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας), mvel2009@hotmail.com.
- Γαστεράτος Γιώργος, Φιλολόγος-Ιστορικός, Υποψήφιος δρ. Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, 21ης Μαρτίου 20, 49080 Λευκίμμη, Κέρκυρα, τηλ. 26610 87645, 6977 817546, george@ionio.gr.
- Γεωργόπουλος Δημήτρης Φ., Ιστορικός-Αρχειονόμος, Αναπλ. Προϊστάμενος, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας, Β. Χάλη 12, Τ.Θ. 119, 21100 Ναύπλιο, τηλ. 27520 28228, 6977 130123, φαξ 27520 28228, dimgeonafplio@gmail.com, mail@gak.arg.sch.gr.
- Δρακοπούλου Ευγενία, Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ. 210 7273570, 6936 819871, egidrak@eie.gr.
- Κορρέ Κατερίνα Β., Υποψήφια δρ. Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Μαυροκορδάτου 6, 13561 Άγιοι Ανάργυροι, Αθήνα, τηλ. 210 2618502, 6944 631849, katerinakorr@yahoo.gr.
- Κουμανούδη Μαρίνα, Εντεταλμένη Ερευνήτρια, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ. 210 7273646, 6945 588775, φαξ 210 7273629, mkoumand@eie.gr.
- Κούρια Αφροδίτη, Δρ. Ιστορικός Τέχνης, Ανεξάρτητη Επιμελήτρια Εκθέσεων, Δεινοκράτους 73-75, 11521 Αθήνα, τηλ. 210 7210796, 6972245375, φαξ 210 7210796, akouria@otenet.gr.
- Κουτμάνης Σωτήρης, Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Ερεσσού 37, 10681 Εξάρχεια, Αθήνα, τηλ. 210 3815439, 6986090250, skoutmanis@yahoo.it.
- Κωνσταντινίδου Κατερίνα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Χείλωνος 15, 15343 Αγία Παρασκευή, τηλ. 210 6007725, 6979 158036, katerikon@yahoo.gr.
- Λιάτα Ευτυχία Δ., Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ. 210 7273577, 6973 214193, liata@eie.gr.
- Μάλλιαρης Αλέξης, Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, συνεργάτης στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, Ευδόξου 18, 11743 Αθήνα, τηλ. 210 7259034, 6932 645967, amalliaris2002@yahoo.com.
- Μαλτέζου Χρύσα, Ακαδημαϊκός, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών, chr.maltezou@gmail.com.

- Μιχαηλάρης Παναγιώτης Δ., Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κοσμά Μπαλάνου 17, 11636 Αθήνα, τηλ. 210 9247189, 210 7273562, 6944 668932, pmichailaris@gmail.com.
- Μιχάλαγα Δέσποινα, Ιστορικός, Λέκτωρ, Τμήμα Θεολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Μεσολογγίου 23, 15122 Μαρούσι, τηλ. 210 8027635 (σπίτι), 210 727 5786 (γραφείο), 6944 186851, φαξ 210 7275786, dsmich@theol.uoa.gr.
- Πανοπούλου Αγγελική, Κύρια Ερευνήτρια, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Νικαίας 61, 17122 Ν. Σμύρνη, τηλ. 210 9328097, 210 7273630, 6976 226377, φαξ 210 7273629, agepan@eie.gr.
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία, Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Κουμουνδούρου 24, 15341 Αγία Παρασκευή Αττικής, τηλ. 210 6392792, 6972 842095, φαξ 210 6422363, apapadia@arch.uoa.gr.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ. 210 7661532, 210 7273588, φαξ 210 7246212, trisklav@eie.gr.
- Στεριώτου Ιωάννα, Δρ. Αρχιτέκτων, Επιτ. Έφορος Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ, Αντιπρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου Europa Nostra, Γραβιάς 17, 54645 Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 814546, 6932 276115, φαξ 2310 814546, isteriot@vivo.dinet.gr.
- Τακτικός Σπύρος Θ., Αρχαιολόγος – Ιστορικός Ερευνητής, υποψ. δρ. Τμήματος Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, Συνεργάτης του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας της Ελλάδος, τηλ. 6973 343736, sp.taktikos@gmail.com.
- Τζαβάρα Αγγελική, Δρ. Ιστορίας – Ερευνήτρια, via E. Fermi 12, 35017 Piombino Dese (PD), Italia, τηλ. 0039 049 9365065, 0039 3287045796, φαξ 0039 049 9365065, angeliki_tzavara@yahoo.it.
- Τσενές Χρήστος, Συντονιστής διοργάνωσης Φεστιβάλ Ναυπλίου, ch.tsenes@phor.migx.gr.
- Τσικνάκης Κώστας, Ιστορικός-Ερευνητής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Νικαίας 61 17122 Νέα Σμύρνη, Αθήνα, τηλ. 210 7273639, φαξ 210 7273629, ktsikn@eie.gr.
- Χελιώτης Κωνσταντίνος Π., Δικηγόρος, Πρόεδρος του Πνευματικού Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας», Παπανικολάου 24, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 28365, 6944583704, xeliotis@otenet.gr.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ευτυχία Δ. Λιάτα
Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου
Αγγελική Πανοπούλου
Αναστασία Παπαδία-Λάλα
Κωνσταντίνος Χελιώτης

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ-ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ανδρονίκη Τζομάκα

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

ΜΗΤΡΟΣΥΛΗΣ α.ε.

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ
HELLENIC FEDERATION
ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ
OF PUBLISHERS
ΕΚΔΟΤΩΝ ΚΑΙ
AND BOOKSELLERS
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΩΝ

ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ

ΠΑΡΚ, ΟΜΟΡΦΗ ΠΟΛΗ, ΒΙΚΤΩΡΙΑ, GRAND SARAI, ΕΛΕΝΑ,
ΑΔΙΑΝΤΗ, ΞΕΝΟΝ, ΛΑΤΙΝΙ, ΙΠΠΟΛΥΤΗ, ΜΑΡΙΑΝΝΑ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ,
BYRON, ΑΘΗΝΑ, ΔΙΑΣ, HARMONY, ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΝΑΥΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΝΑΥΠΑΙΑΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
Δ.Ο.Π.Α.Τ.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ανάγλυφη μαρμαρίνη πλάκα, Κάστρο Ακροναυπλίας, Μεσαία πύλη «Φράγκικου κάστρου» (1470)
Marble plaque in relief, Castle of Acronauplia, Middle gate of the "Frankish castle" (1470)

Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής

1715-2015

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ 9,10 και 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2015

Έναρξη Παρασκευή 9 Οκτωβρίου, ώρα 6 μ.μ., Βουλευτικό

ΜΗΤΡΟΣΥΛΗΣ α.ε.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ
ΕΚΘΕΤΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Εναρκτήρια Συνεδρία

ΝΑΥΠΑΙΑΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΛΙΕΩΝ
Α.Ο.Π.Λ.Α.Τ.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Τη βαρύνου κατά τον Ανεξαρτησιακό πόλεμο (1^ο μισό 19^{ου} αιώνα)
during the Venetian-Turkish war (1st half of 19th c.)

Τῆς Βενετιάς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
9,10 και 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2015
Έναρξη Παρασκευή 9 Οκτωβρίου, ώρα 6 μ.μ., Βουλευτικό

ΝΑΥΠΑΙΑΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΛΙΕΩΝ
Α.Ο.Π.Λ.Α.Τ.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Παλαμίδι εφορμούει, S. V. da Canal (1^ο μισό 18^{ου} αιώνα)
The Fortified Palamidi, S. V. da Canal (1st half of 18th c.)

Τῆς Βενετιάς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
9,10 και 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2015
Έναρξη Παρασκευή 9 Οκτωβρίου, ώρα 6 μ.μ., Βουλευτικό

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΕΛΙΩΤΗ

Κύριε Δήμαρχε, κύριε Αντιπεριφερειάρχη, κύριε Βουλευτή, κυρία Ακαδημαϊκή, κυρία Μαλτέζου, κύριε Πρόεδρε του Ελεγκτικού Συνεδρίου, κύριε εκπρόσωπε του Διοικητή του Κέντρου Εκπαιδευσεως Μηχανικού, που τόσο μας βοηθήσατε σε αυτή την προσπάθεια, κύριοι Δημοτικοί και Περιφερειακοί Σύμβουλοι, κύριε Πρόεδρε του Συλλόγου «Παλαμήδης» και Πρόεδρε του Συλλόγου Απανταχού Ναυπλιέων «Ο Ναύπλιος», κύριοι εκπρόσωποι των αρχών και των υπηρεσιών, κυρίες και κύριοι.

Εκ μέρους του νομικού προσώπου του Δήμου Ναυπλιέων «Ιωάννης Καποδίστριας» και του Διοικητικού του Συμβουλίου θέλω να σας καλωσορίσω στην έναρξη των εργασιών του Συμποσίου μας. Όταν πριν από τρία χρόνια, το 2012, ξεκινήσαμε την πρώτη ανάλογη προσπάθεια, είχαμε ιδιαίτερη αγωνία και ιδιαίτερο άγχος για την πρόοδο των εργασιών του Συμποσίου. Σήμερα το άγχος διαδέχεται η μελαγχολία, καθώς μια μακρά προσπάθεια και μια υπέροχη διαδρομή φτάνει στο τέλος της. Η διαδρομή αυτή και ο προορισμός της σηματοδοτείται από την πάροδο τριακοσίων χρόνων από το τέλος μιας εποχής. Οι Βενετοί το 1715 φεύγουν από το Ναύπλιο και ολοκληρώνεται έτσι μια σημαντικότερη εποχή για την πόλη μας. Σκοπός αυτής της προσπάθειας και των λοιπών δράσεων του Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας» είναι να ανασυγκροτήσουμε την ιστορία της πόλης, εφόσον και οι καθ' ύλην αρμόδιοι ιστορικοί συμφωνούν. Θέλουμε να δημιουργήσουμε ένα περιβάλλον με τις κατάλληλες συνθήκες για τη νεώτερη έρευνα, για εμβάθυνση και για συμπλήρωση της ήδη υπάρχουσας ιστορικής γνώσης. Σε αυτή τη διαδικασία έχουμε και εμείς τη δική μας συμβολή και θέτουμε έναν στόχο: τη διάσωση, την προστασία, την ανάδειξη και την προβολή της πόλης μας, του Ναυπλίου. Αυτό ευελπιστούμε να το πετύχουμε δημιουργώντας δημότες ενημερωμένους και διαδίδοντας τη γνώση στους νεότερους, στα παιδιά. Η γνώση μεταδίδεται καλύτερα όταν είναι βιωματική, γι' αυτό και δώσαμε ιδιαίτερη βαρύτητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα, τα οποία αποτελούν μέρος του κύκλου αυτών των εκδηλώσεων. Η προσπάθεια αυτή σημαίνει πραγματική προστασία της πόλης που τόσο αγαπάμε, του Ναυπλίου. Και επειδή η διαδοχή των γενεών γίνεται ταχύτατα, πρέπει να σπεύσουμε. Στο κρίσιμο ερώτημα ποιοι είναι οι πρωταγωνιστές της ιστορίας μας και ποιοι είναι αυτοί που τη γράφουν υπάρχουν πολλές απαντήσεις, αλλά δράττομαι της ευκαιρίας να αναρωτηθώ ποιο θα ήταν το Ναύπλιο χωρίς την παρουσία των Βενετών· των Βενετών που δημιούργησαν και έκτισαν αυτά που βλέπουμε, αν περιοριστούμε σε αυτή την αίσθηση. Ποιο θα ήταν όμως το Ναύπλιο αν δεν υπήρχε και η αείμνηστη Δεϊ-

λάκη, η οποία το προστάτευσε και το διέσωσε. Και πάμε στο μέλλον. Ποιο θα είναι το Ναύπλιο αύριο, αν εμείς, οι συμπολίτες μας και κυρίως οι νεώτεροι δεν ενστερνιστούν την αξία της ιστορίας αυτού του τόπου, ώστε οι προτεραιότητες της πόλης να καλλιεργούν τον πολιτισμό; Έτσι, λοιπόν, μέχρι την Κυριακή θα παρακολουθήσουμε τις νέες αδημοσίευτες εισηγήσεις, οι οποίες θα περιληφθούν στον επόμενο τόμο των *Ναυπλιακών Αναλέκτων* –σε έντυπη και σε ψηφιακή μορφή, ώστε να είναι εύκολη η πρόσβαση σε περισσότερους.

Το τριήμερο αυτό Συμπόσιο πραγματοποιείται μετά από μεγάλη προσπάθεια και συνεισφορά πολλών ανθρώπων που βοήθησαν και είμαστε σήμερα εδώ. Θέλω να ευχαριστήσω πρώτα απ' όλα την κυρία Ευτυχία Λιάτα, Διευθύντρια Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και επιστημονική υπεύθυνη της Επιστημονικής Επιτροπής των εκδηλώσεών μας, όπως και τα άλλα μέλη της Επιτροπής, την κυρία Μαρία Βελιώτη, την κυρία Αγγελική Πανοπούλου και την κυρία Αναστασία Παπαδία-Λάλα, οι οποίες όλες είναι και εισηγήτριες του Συμποσίου μας. Θέλω να ευχαριστήσω επίσης όλους τους ομιλητές, τους εισηγητές και τους προέδρους των συνεδριών. Δεν πρέπει να ξεχάσω ακόμα ότι αυτή τη δύσκολη οικονομικά χρονική στιγμή δεν θα γινόταν τίποτε, αν δεν υπήρχαν αυτοί που αγκάλιασαν και στήριξαν υλικά τις εργασίες αυτού του Συμποσίου και όλα όσα προηγήθηκαν κατά τους τελευταίους μήνες, τους χορηγούς και συνδιοργανωτές: την Αντιπεριφέρεια, την Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας, τα Αναλυτικά Εργαστήρια Αθηνών Α.Ε. και τον συμπολίτη μας κύριο Κωνσταντίνο Αναστασόπουλο, την εταιρεία «Μητροσύλης» και την οικογένεια Μητροσύλη, την Πανελλήνια Ομοσπονδία Εκδοτών Βιβλίου Ελλάδος, τους ιδιοκτήτες των καταλυμάτων του Ναυπλίου που φιλοξενούν τους εξαιρετικούς προσκεκλημένους μας, και τον σύλλογό τους τον «Ξένιο Δία». Να ευχαριστήσω, επιπλέον, και το Πολεμικό Μουσείο, η συμμετοχή του οποίου μας εντυπωσίασε για την ταχύτητα των αντιδράσεών του. Θα δείτε στο Πρόγραμμα μια επίσκεψη στο Πολεμικό Μουσείο, η οποία ίσως φανεί κάπως παράξενη. Ο λόγος της επίσκεψης αυτής είναι το γεγονός ότι το 2015 πετύχαμε ένα μικρό θαύμα: πήραμε ένα εγκαταλελειμμένο γραφείο-αποθήκη στο ισόγειο του Πολεμικού Μουσείου και φτιάξαμε μια περιοδική έκθεση, την οποία όποιος επισκέπτεται σχηματίζει την εντύπωση ότι λειτουργεί για χρόνια και δεν μπορεί να είναι προϊόν μιας βραχύβιας προσπάθειας επί τη ευκαιρία των εκδηλώσεών μας. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα όλους τους εθελοντές και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου που βοήθησαν σε αυτή τη διοργάνωση. Δεν έχω λόγια να ευχαριστήσω την υπεύθυνη της επικοινωνίας και της Γραμματείας του Συμποσίου μας, και υπεύθυνη της οργανωτικής ομάδας, την κυρία Ανδρονίκη Τζομάκα. Με τη βεβαιότητα ότι μόνο πιο πλούσιους και πιο αισιόδοξους μας κάνουν τέτοιες προσπάθειες, θέλω να σας ευχαριστήσω που βρίσκεστε σήμερα όλοι εδώ.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Ο φίλος, Πρόεδρος του Ναυπλιακού Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας» και ψυχή του Συμποσίου, κύριος Κώστας Χελιώτης με κάλυψε απόλυτα με τους χαιρετισμούς και τις ευχαριστίες του. Έτσι, λοιπόν, κυρίες και κύριοι, ο Δήμος Ναυπλιέων σας καλωσορίζει και σας ευχαριστεί για την παρουσία σας και την ενεργή συμμετοχή σας στο Συμπόσιο που διοργανώνει σε συνεργασία με το Ναυπλιακό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας» και το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Ένα Συμπόσιο που με τη συνδρομή διακεκριμένων επιστημόνων επικεντρώνεται στην εποχή της βενετοκρατίας προσεγγίζοντας τις πολυδιάστατες πτυχές της. Ένα διήμερο ταξίδι στην ιστορία της πόλης μας και στις αποχρώσεις που αυτή προσλάμβανε ανάλογα με το κοινωνικοπολιτικό καθεστώς, αλλά και στις αντανakλάσεις που είχε σε αυτό, στις επιρροές που δέχτηκε, στα ρεύματα που αναπτύχθηκαν, μια αποκαλυπτική εν ολίγοις περιπλάνηση στην εξελικτική της διαδρομή. Η χρονική συγκυρία στην οποία διοργανώνεται το Συμπόσιο, συμπίπτει με τη συμπλήρωση τριακοσίων χρόνων από το τέλος της βενετοκρατίας. Στην εποχή που η Ελλάδα βάλλεται από πολλές κατευθύνσεις, η ιστορική έρευνα για τις κοινωνικές, πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές συνθήκες που επικρατούσαν τα χρόνια εκείνα, είναι σίγουρα πολύ σημαντική. Θέλω να πιστεύω πως τα πορίσματα του Συμποσίου θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε το παρόν, έτσι ώστε να μπορέσουμε να δράσουμε διαφορετικά στο μέλλον. Σε αυτή την απόπειρα είναι καθοριστική η επίδραση των επιστημόνων. Όλων εσάς. Και ειλικρινά χαιρόμαστε κάθε φορά όταν διαπιστώνουμε ότι η ακαδημαϊκή κοινότητα δραστηριοποιείται προς όφελος γενικότερα της κοινωνίας διαχέοντας τη γνώση, προτείνοντας λύσεις, ασκώντας και δεχόμενη την κριτική, αλληλεπιδρώντας. Αγαπητοί σύνεδροι, αγαπητοί καθηγητές, αγαπητοί διοργανωτές αυτού του εξαιρετικού Συμποσίου, είμαι πεπεισμένος για τους γόνιμους καρπούς που θα αποφέρει αυτή η πνευματική σας σύμπραξη. Σας εύχομαι καλή δύναμη και σας ευχαριστούμε όλους πάρα πολύ.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ
ΙΩΑΝΝΗ ΓΚΙΟΛΑ

Η πόλις η οποία ανατρέχει, ανιχνεύει και αναδεικνύει την ιστορία της δίνει το στίγμα της στον χώρο του πολιτισμού, των επιστημών, της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας. Προδίδει το κλέος της. Και η πόλις αυτή, νομίζω, είναι το Ναύπλιο. Μία από τις πόλεις αυτές είναι το Ναύπλιο. Η παρούσα εκδήλωση είναι συνέχεια της προηγούμενης που έγινε στο πλαίσιο της αναδρομής στη Ναυπλιακή Επανάσταση, ένα γεγονός μέχρι τούδε λίγο γνωστό, το οποίο κάποιοι φωτισμένοι άνθρωποι που υπηρετούν τον Δήμο, που δείχνουν ζήλο για την ανάδειξη της πόλης μας, το έφεραν στο προσκήνιο. Επαξίως συνεχίζουν και με το παρόν Συμπόσιο, στο οποίο θα έχουμε τη χαρά να παρακολουθήσουμε αξιόλογους επιστήμονες που θα φωτίσουν και θα αναδείξουν στοιχεία της ιστορικής ζωής της πόλης και το ίχνος της στον κοινωνικό, οικονομικό πολιτιστικό τομέα. Δεν μπορώ, λοιπόν, παρά να συγχαρώ τον Δήμο, τον κύριο Δήμαρχο και τους εμπνευσμένους συνεργάτες του, μεταξύ των οποίων πρώτο τον κύριο Χελιώτη αλλά και όλη την υπόλοιπη ομάδα, οι οποίοι άοκνα και για διάστημα μεγάλο κατάφεραν να αναδείξουν και να προβάλλουν την πόλη μας, και με το παρόν Συμπόσιο να προσφέρουν ακόμα κάτι στην ιστορία αυτού του τόπου. Τους ευχαριστώ ιδιαίτερα και χαιρετίζω τις εργασίες του διήμερου Συμποσίου μας. Σας ευχαριστώ.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΙΙΕ-ΕΙΕ
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ, ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΚΟΛΙΑ, ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΟΥ ΙΙΕ-ΕΙΕ

Κύριε Δήμαρχε Ναυπλίων, κύριε Πρόεδρε του Ναυπλιακού Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας» του Δήμου Ναυπλίων, θεοφιλέστατε επίσκοπε Επιδάυρου, κυρίες και κύριοι, αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι.

Εκ μέρους του Διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, καθηγητή κ. Ταξιάρχη Κόλια, ο οποίος, με λύπη του, δεν μπόρεσε να είναι μαζί μας, απευθύνω στο Συμπόσιό μας, τους οργανωτές και τους συνέδρους του τον χαιρετισμό και τις ευχές του για την επιτυχία του.

Για εμάς στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών η επιστημονική συνεργασία με το Ναύπλιο και τους φορείς του πάει 36 χρόνια πίσω, με αποτελέσματα κεφαλαιοποιημένα για τη ναυπλιακή αυτογνωσία και πολιτισμική πραγματικότητα, παρόλο που δεν κατορθώθηκε η συνεργασία να πάρει θεσμικότερες μορφές και να εξασφαλίσει την τόσο απαραίτητη στήριξη και συνέχεια. Το Επιστημονικό Συμπόσιο που συνδιοργανώσαμε στο Ναύπλιο το 2012, πριν από τρία χρόνια ακριβώς, για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862 και τη ναυπλιακή οθωνική περίοδο, και η αντίστοιχη Ημερίδα της Αθήνας, στις 21 Νοεμβρίου 2012, έδειξαν υψηλού επιπέδου δυνατότητες συνεργασίας των φορέων αλλά και ετοιμότητα των ερευνητών να παρουσιάσουν αξιόλογες επιστημονικές συμβολές, οι οποίες εκδόθηκαν το 2013 επιμελημένα σε τόμο 600 σελίδων του περιοδικού του Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας» *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*. Το Συμπόσιο εκείνο έδειξε ότι η πόλη του Ναυπλίου και η περιοχή της έχουν ενδιαφέρον για τη γνώση του παρελθόντος τους, αλλά και ότι οι ναυπλιακές σπουδές έχουν να διανύσουν ακόμη δρόμο για να μπορούν να ανταποκριθούν στις προϋποθέσεις ανάδειξης αυτού του ιστορικού αντικειμένου ως επαρκώς ερευνώμενου. Το ότι βρισκόμαστε εδώ και πάλι, τρία χρόνια μετά, χάρη στον ενθουσιασμό και την εθελοντική αποτελεσματική εργασία των οργανωτών και την αντίστοιχη ανταπόκριση της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου και των ερευνητών, για να προσεγγίσουμε καίριες πτυχές της βενετοκρατίας στο Ναύπλιο, σημαίνει ότι βρισκόμαστε σε καλό δρόμο. Είναι μια διαπίστωση που μας ευεργετεί όλους, καθώς βρισκόμαστε στη μέση μιας γενικευμένης εθνικής κρίσης.

Επειδή τα καλά αποτελέσματα δεν έρχονται ουρανοκατέβατα, θέλω να αποδώσω τον δίκαιο έπαινο στη μικρή ομάδα των ανθρώπων του Ναυπλίου, οι οποίοι εθελοντικά και με υπερπροσπάθεια ανέλαβαν, όπως και στο προηγούμενο, και σ' αυτό το Συμπόσιο την οργάνωσή του, με σχέδιο για το συ-

νολικό εγχείρημα και επιμονή στη λεπτομέρεια, καθώς κάθε Συμπόσιο πέρα από το ότι είναι προϋπολογισμός, εξασφάλιση χρηματοδότησης, προθεσμίες, συνεννοήσεις, συνεργασίες, προβολή και προσαρμογές, είναι πρώτα απ' όλα συνάντηση ανθρώπων σε κλίμα φιλοξενίας, αγαπητικό και εγκάρδιο.

Από την επιστημονική πλευρά το Συμπόσιό μας, όπως φαίνεται από το πρόγραμμα και τις ιδιότητες των συνέδρων του, είχε για την Επιστημονική Επιτροπή καλή βάση εκκίνησης τις επτά ανακοινώσεις –ένα τρίτο περίπου των συμβολών– του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών. Αλλά αν θέλουμε να έχουμε πληρέστερη εικόνα και σύνδεση με το διαμορφωμένο επίπεδο των βενετολογικών ερευνών, εύκολα μπορούμε να ανιχνεύσουμε ότι τα δύο τρίτα των συνέδρων με ανακοίνωση ευεργετήθηκαν στις σπουδές και τις έρευνές τους από τη φιλοξενία και την επιστημονική στήριξη του μοναδικού ελληνικού επιστημονικού ιδρύματος στο εξωτερικό, 60 χρόνια τώρα, του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Το Συμπόσιό μας εύχομαι να αποτελέσει καλή σύσταση, και στη ναυπλιώτικη κοινωνία, για τις έρευνες που διεξάγονται στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με δύσκολες συνθήκες και προοπτικές, αλλά και για το Ινστιτούτο Βενετίας, που αρκετές φορές οι αντιφατικές αποφάσεις της ελληνικής πολιτείας –από τους επαίνους μέχρι την απαξίωσή του– μας κινητοποίησαν για να επιχειρηματολογήσουμε και να πείσουμε για τα αυτονόητα.

Με τις σκέψεις αυτές και με προσωπική χαρά πλεονάζουσα χαιρετίζω και ευχαριστώ τον οικοδεσπότη Δήμαρχο Ναυπλιέων κ. Δημήτρη Κωστούρο, τον Πρόεδρο του Ναυπλιακού Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας» κ. Κωνσταντίνο Χελιώτη και την κ. Ανδρονίκη Τζομάκα, στις οποίες το πρόσωπο ευχαριστούμε όλη την ομάδα των εθελοντών του Ναυπλίου για τον μόχθο και την οργανωτική τους αποτελεσματικότητα. Ευχαριστούμε και το ακροατήριο που συγκεντρωθήκατε για να παρακολουθήσετε τις εργασίες του Συμποσίου μας, δηλαδή να ακούσουν τις ανακοινώσεις μας, αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι ομιλητές, με τη διεύθυνση των άξιων προέδρων των συνεδριών μας, που ελπίζω και εύχομαι να προκαλέσουν αντάξιο, μακάρι και ζωντανό, διάλογο. Σας ευχαριστώ.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ
ΤΑΣΟΥ ΧΕΙΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ο χαιρετισμός του κυρίου Κώστα Χελιώτη επιτρέπει σε όλους εμάς τους υπόλοιπους να ξεκινήσουμε με το καθιερωμένο «κυρίες και κύριοι», κερδίζοντας λίγο χρόνο. Θα συνεχίσω και από εκεί που σταμάτησε ο Κώστας, ο οποίος είπε ότι, όταν τελειώσουν οι εργασίες του Συμποσίου και γενικότερα των εκδηλώσεων για «της Βενετίας τ' Ανάπλι», θα είμαστε πιο πλούσιοι και πιο αισιόδοξοι. Δύο λέξεις που πραγματικά τον τελευταίο καιρό λείπουν από την καθημερινότητά μας, τις σκέψεις μας και τη ζωή μας, άρα καταδεικνύεται η σπουδαιότητα του Συμποσίου που γίνεται στην περιοχή μας. Για εμάς στην Περιφέρεια Πελοποννήσου, τόσο για μένα όσο και για τον Πέτρο Τατούλη, του οποίου τον θερμό χαιρετισμό σας μεταφέρω, μιας και ήταν αδύνατο σήμερα να παρβρεθεί, δεν υπήρξε καμία δεύτερη σκέψη και συμμετείχαμε από την πρώτη στιγμή στο κάλεσμα που έκανε ο κύριος Χελιώτης και το Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», για να συμμετάσχουμε και εμείς με τις μικρές μας δυνάμεις σε μια προσπάθεια που είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από τη δική μας συμμετοχή, ουσιαστικά μας ξεπερνάει, καθώς προέχει η συμμετοχή όλων αυτών που προσπάθησαν για να έχουμε αυτό το αποτέλεσμα, όλων αυτών που σήμερα, αύριο και μεθαύριο θα ανακοινώσουν το αποτέλεσμα της ιστορικής τους έρευνας και σκέψης. Τα αποτελέσματα πιστεύουμε ότι θα είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την πόλη και την περιοχή. Κυρίες και κύριοι, η ιστορική επιστήμη είναι εμμονή, είναι έρωτας, και είμαι βέβαιος ότι η αναζήτηση της ιστορικής ακρίβειας, κάτι που πρεσβεύει το Συμπόσιο, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάπτυξη της ιστορικής μας μνήμης: να σκεφτούμε τι υπήρχε πριν και τι έρχεται μετά. Και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γίνεται σε τακτά χρονικά διαστήματα. Η ευρύτερη προσπάθεια ξεκίνησε το 2012, όπως είπε ο Κώστας, συνεχίζεται με μια νέα εκδήλωση σήμερα και είμαστε βέβαιοι από την προσπάθεια όλων αυτών των ανθρώπων ότι δεν θα σταματήσει, θα συνεχιστεί. Σε αυτή τη συνέχεια εμείς δηλώνουμε παρόντες. Και δηλώνουμε παρόντες ως υποχρέωσή μας απέναντι στην ιστορική μας μνήμη, ως υποχρέωσή μας στην ιστορία του τόπου μας, ως υποχρέωσή μας στην αναζήτηση που θα πρέπει να κάνουν οι νεότερες γενιές. Εκ μέρους, λοιπόν, της Περιφέρειας Πελοποννήσου, ειλικρινά, κύριε Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής, σας ευχαριστώ για την προσπάθεια και να είστε βέβαιοι ότι συμμετοχοί δεν θα είναι μόνο η Περιφέρεια Πελοποννήσου αλλά ολόκληρος ο λαός της Αργολίδας και όλοι όσοι παρακολούθησαν τις εργασίες αυτού του Συμποσίου. Καλή επιτυχία.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ,
ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ (Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ.)
ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΚΑΛΚΟΥΝΟΥ

Κύριε Δήμαρχε, κύριε Βουλευτά, κύριε Περιφερειάρχα, κύριε Αντιπεριφερειάρχα, φίλε Κώστα, σας καλωσορίζω και από την πλευρά του Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. στην πόλη μας, σε ένα Συμπόσιο πολύ σημαντικό, που το έχουμε, νομίζω, ιδιαίτερη ανάγκη, γιατί περπατώντας καθημερινά οι πολίτες σε αυτή την πόλη συναντάμε παντού τη Βενετία. Στα σοκάκια, στα ξαφνιάσματα της μικρής και της μεγάλης πλατείας, στα μνημεία που αποτελούν σήματα κατατεθέντα της πόλης μας, είναι παντού η Γαληνοτάτη Δημοκρατία. Και είναι πολύ σημαντικό απόψε να τη γνωρίσουμε ακόμα καλύτερα ακούγοντας τις εισηγήσεις των ερευνητών, τους οποίους και τις οποίες καλωσορίζω και τους ευχαριστώ που είναι στην πόλη μας και θα μας βοηθήσουν να τη γνωρίσουμε καλύτερα και εξειδικευμένα. Καλή συνέχεια, καλό ξεκίνημα στο Συμπόσιο και καλή επιτυχία.

Α΄ Συνεδρία

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ: ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

«Υπάρχουν μέρη όπου η ιστορία είναι αναπόφευκτη σαν σύγκρουση στον αυτοκινητόδρομο, μέρη όπου η γεωγραφία προκαλεί την ιστορία», κατά την εύστοχη διατύπωση του Ρώσου νομπελίστα ποιητή Γιόζεφ Μπρόνσκι. Ένας τέτοιος τόπος είναι αναμφίβολα και τ' Ανάπλι. Συνοπτικά, το χρονικό των κατκτήσεων της πόλης έχει ως εξής:

Με το πέρας της τέταρτης Σταυροφορίας και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το 1204, ξεκίνησε ο κατακερματισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ύστερα από διεκδικήσεις, συγκρούσεις και πολέμους μεταξύ Βενετών, Βυζαντινών και Φράγκων ηγεμόνων του Μοριά, το Ναύπλιο θα περιέλθει το 1212 ως κληρονομικό φέουδο στο φράγκικο Δουκάτο της Αθήνας, όπου και θα παραμείνει έως το 1388, οπότε και θα παραχωρηθεί στους Βενετούς έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων· λίγα χρόνια αργότερα, το 1394, και το γειτονικό Άργος θα τεθεί υπό βενετική κυριαρχία. Έτσι ειρηνικά το 1389 θα ξεκινήσει η πρώτη βενετοκρατία στ' Ανάπλι και θα διαρκέσει ενάμιση αιώνα, έως το 1540. Τότε οι Βενετοί, εξαντλημένοι από τις συνεχείς συγκρούσεις με τους Οθωμανούς, τη μακροχρόνια πολιορκία και την πανώλη που θα ξεσπάσει την άνοιξη του 1538, θα υποχρεωθούν να υπογράψουν συνθήκη παράδοσης, τον Οκτώβρη του 1540. Η πρώτη τουρκοκρατία στο Ναύπλιο μόλις έχει ξεκινήσει· θα διαρκέσει κι αυτή –ισοσκελίζοντας θαρρείς το προηγούμενο καθεστώς– άλλα 150 χρόνια. Ο έκτος βενετοτουρκικός πόλεμος, που ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1684, ο πόλεμος του Μοριά (la Guerra di Morea), όπως ονομάστηκε, θα έχει νικηφόρα αποτελέσματα για τους Βενετούς· αφού καταλάβουν το μόνο τουρκοκρατούμενο από τα ιόνια νησιά, τη Λευκάδα, και τα απέναντι εξαρτήματα Πρέβεζα και Βόνιτσα, τον Αύγουστο του 1686 θα γίνουν κύριοι τ' Αναπλίου.

Όμως η δεύτερη αυτή περίοδος της βενετικής κυριαρχίας στ' Ανάπλι και στον Μοριά ολόκληρο θα είναι βραχύβια· στις 9 Ιουλίου του 1715 οι Οθωμανοί πάτησαν το νιόχτιστο και απόρθητο, ως έμοιαζε, κάστρο του Παλαμηδιού, μπήκαν στην πόλη και την κούρσεψαν. Η δεύτερη τουρκοκρατία τ' Αναπλίου θα διαρκέσει πάνω από έναν αιώνα, ως τον Νοέμβρη του 1822, οπότε τα ελληνικά στρατεύματα θα ελευθερώσουν την πόλη ύστερα από έξι αιώνες υποτέλειας σε ξένους κυριάρχους.

Η ολοκλήρωση της κατάκτησης του Μοριά, το φθινόπωρο του 1687, θα είναι και το τελευταίο στρατιωτικό επίτευγμα της θαλασσοκράτειρας στον χώρο του Λεβάντε. Καθώς ήρθε απρόσμενα, σε μια στιγμή που η καθοδική πορεία της πολιτικής και οικονομικής της δύναμης φαινόταν αμετάκλητη, αναπτέρωσε τις ελπίδες για μια αναλαμπή της μεσογειακής κυριαρχίας της, μια δυναμική επανεκκίνηση της αποικιακής της παρουσίας στην Ανατολή. Έτσι, η κατάκτηση του Μοριά θα λάβει για τη Βενετία διάσταση εμβληματική –ιδιαίτερα η κατάληψη του Ναυπλίου– και θα τύχει της ανάλογης εκμετάλλευσης για τη διεκδίκηση της ηγεμονεύουσας θέσης της ανάμεσα στις χώρες της Δύσης.

Η Γαληνοτάτη θα διακηρύξει σε Δύση και Ανατολή ότι το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου γέρασε, αλλά δεν νικήθηκε κι ακόμα βρυχάται, και θα διαφημίσει με κάθε μέσο της εποχής τα στρατιωτικά της επιτεύγματα στη νέα της κτήση, στο Regno di Morea, αφήνοντάς μας για το γεγονός αυτό μια πλούσια παραγωγή κειμενικού και εικαστικού υλικού (ιστοριογραφικά έργα, μπροσούρες, πανηγυρικούς, επιταφίους, ποιητικές συνθέσεις, μυθιστορηματικές αφηγήσεις, χαλκογραφίες, πίνακες, τοιχογραφίες). Μέσα από τα έργα αυτά εξιστορούνται οι πολεμικές επιτυχίες και αναπαρίστανται με ρεαλιστικό ή συμβολικό τρόπο οι νικηφόρες μάχες των Βενετών στα διάφορα κάστρα του Μοριά. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ μία από τις ελάχιστα έως καθόλου γνωστές χαλκογραφίες για την κατάληψη του Ναυπλίου, που σώζεται στο Βρετανικό Μουσείο. Πρόκειται για μια αλληγορική απεικόνιση, όπου σε ένα φανταστικό πετρώδες όρος οι συμμαχικές δυνάμεις αναπαριστώνται με τη μορφή των μυθικών γιγάντων να γιορτάζουν με πυροτεχνήματα τη σχεδόν σύγχρονη εκπόρθηση της Βούδας και του Ναυπλίου (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1686)· ο συμβολισμός εδώ σε όλη του την ερμητικότητα αλλά και τη μεγαλοπρέπεια επιδιώκει σαφή αναφορά και εξίσωση των πολεμικών επιτυχιών της Βενετίας και των συμμάχων της εναντίον των Τούρκων με τη μυθική γιγαντομαχία.

Αντίθετα, την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους θα την καλύψει σιωπή, απόλυτη σχεδόν από την πλευρά των ηττημένων –αναμενόμενο άλλωστε–, ενώ ελάχιστες θα είναι οι σύγχρονες μαρτυρίες για τη μεγάλη απώλεια και από την πλευρά των υποτελών (Πέτρος Κατσαΐτης, Μάνθος Ιωάννου, τα γνωστότερα έργα)· εξάλλου, το Ημερολόγιο του αυτόπτη μάρτυρα, Ελληνορουμάνου Κωνσταντίνου Διοικητή, μας δίνει λεπτομερή αφήγηση της εκστρατείας και της κατάληψης του Ναυπλίου από την πλευρά των Τούρκων.

Δύο βενετοκρατίες θα γνωρίσει τ' Ανάπλι, λοιπόν, και δύο τουρκοκρατίες μέσα σε 430 χρόνια και η επίδραση που θα δεχτεί η κοινωνία των κατακτημένων θα είναι καθοριστική για την εξέλιξη της φυσιογνωμίας της πόλης. Στο Συμπόσιό μας θα μας απασχολήσει η βενετική επικυριαρχία, μολονότι κάποιες αναφορές στην οθωμανική περίοδο, για λόγους συγκριτικούς, καθίστα-

νται αναπόφευκτες. Στην εναλλαγή των κατακτήσεων της πόλης ο ιστορικός καλείται να εξετάσει τις μεταβολές που συνέβησαν σε πολλά επίπεδα –στο διοικητικό-θεσμικό, στο οικονομικό, στο δημογραφικό, στο οικιστικό, στο κοινωνικό– και τις άμεσες ή έμμεσες επιπτώσεις που είχαν στον πληθυσμό, και μάλιστα τον βαθμό επίδρασης στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.

Η πόλη τ' Αναπλιού κάτω από τη μακροχρόνια οθωμανική κυριαρχία –253 χρόνια συνολικά– σε σχέση με τη βραχυβιότερη βενετσιάνικη –175 χρόνια συνολικά– δεν απέκτησε ποτέ για τον Μοριά την αίγλη και τη σημασία που είχε κατά τις βενετοκρατίες, και μάλιστα τη δεύτερη, αποτέλεσμα των διαφορετικών πολιτικών και οπωσδήποτε της πολιτισμικής φυσιογνωμίας των δύο κυριάρχων. Η πρώτη βενετοκρατία ως διάδοχος μιας άλλης δυτικής κυριαρχίας, της φράγκικης, δεν επιφέρει ρήξη πολιτισμική στην κοινωνία των κατακτημένων αλλά μάλλον συνέχεια: η δεύτερη βενετοκρατία αποτελεί τομή και μετάβαση από ενός τύπου διοικητικό και πολιτισμικό σύστημα, το ανατολικό-οθωμανικό, σ' ένα διαφορετικό, επαναφορά σε μια εξουσιαστική πρακτική δυτικού τύπου, που όμως κι αυτή, σε σχέση με δύο αιώνες πριν, είχε υποστεί σημαντικές εσωτερικές αλλαγές.

Είναι γεγονός ότι το ίζημα των κατακτήσεων ενός τόπου αποτελούν τα διάφορα κατάλοιπα των κατακτητών, υλικά και άυλα. Στ' Ανάπλι αυτοί που θ' αφήσουν ανεξίτηλο ως σήμερα το στίγμα τους στην πόλη, κυρίως σε επίπεδο οικιστικό, με τα πλέον μνημειώδη κι ευδιάκριτα σημάδια θα είναι οι Βενετοί και όχι οι Τούρκοι. Τα βενετσιάνικα χνάρια στο Ναύπλιο –πολλά για μια τόσο μικρή πόλη– δεν χρειάζεται να τα ψάξεις: είναι παντού, ορατά, ελκυστικά, υπερέχουν με την επιβλητικότητα και την ομορφιά τους, ενώ τα οθωμανικά –λιγότερα, ταπεινότερα, συνηθισμένα, περισσότερο υπόφορα στις φυσιολογικές και τις ηθελημένες φθορές– πρέπει να τα αναζητήσεις σε κάποιες κρήνες, ένα-δυο τζαμιά, λίγα σπίτια.

Όμως, στ' Ανάπλι, αλλά και στον Μοριά ολόκληρο, εκτός από τα μνημεία του τόπου δεν έχουμε παρά αμυδρή τη βενετσιάνικη επίδραση σε πολιτιστικά κατάλοιπα (λόγου, τέχνης), επιβιώσεις σε εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής, όπως συνέβη σε μεγάλο βαθμό σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, την Κρήτη και τα Επτάνησα, με μακρόχρονη και συνεχόμενη κυριαρχία. Τούτο θα μπορούσε να εξηγηθεί από το διακεκομμένο της βενετσιάνικης παρουσίας με τη μεσολάβηση της οθωμανικής κατάκτησης –εντελώς διαφορετικής πολιτισμικής φυσιογνωμίας– και κυρίως από το βραχύβιο της δεύτερης βενετοκρατίας.

Της Βενετίας τ' Ανάπλι, λοιπόν, και το πρώτο ερώτημα που αναδύεται αυτόματα είναι αν οι δυο βενετοκρατίες της πόλης αποτελούν ένα ιστορικό συνεχές που απλώς διεκόπη από τη μακρά περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας: αν δηλαδή το 1686 η Βενετία ανακατέλαβε μια παλιά της κτήση, που έχασε

το 1540 συνεχίζοντας την ίδια πολιτική, ή χάραξε νέα πολιτική αντιμετωπίζοντας τον τόπο ως νέα κτήση.

Ύστερα από πέντε γενιές Ελλήνων υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πληθυσμό του τόπου είχε εκλείψει κάθε ζωντανή μνήμη, σύνδεσμος με το βενετσιάνικο παρελθόν. Ο Μοριάς του 17ου αι. δεν είναι ίδιος με τον Μοριά του 14ου και 15ου αι., όπως, εξάλλου, και η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, θαλασσοκράτειρα της εποχής εκείνης, πολύ απέχει από την απισχνασμένη Βενετία του 17ου-18ου αι. Στο πέρασμα των χρόνων από το απόγειο της ακμής της –εδαφικής, οικονομικής, πολιτικής– πολλές μεταβολές έχουν επέλθει στο εσωτερικό πολιτικό-διοικητικό της σύστημα και είναι επόμενο αυτό να αντανakλάται και να εφαρμόζεται ανάλογα στον τρόπο διακυβέρνησης των κτήσεών της.

Ας προχωρήσουμε σε μια βασική, πιστεύω, επισημάνση: στην πρώτη περίοδο η Βενετία από ολόκληρο τον Μοριά κατέχει τ' Ανάπλι με το γειτονικό Άργος και κάποιες άλλες πόλεις-λιμάνια (Μεθώνη, Κορώνη, Πάτρα, Μονεμβασία αργότερα), θυλάκους ιδιαίτερης στρατηγικής και οικονομικής σημασίας για την κυριαρχία της στην ανατολική Μεσόγειο και τη διεξαγωγή του εμπορίου της. Σ' αυτή την περίοδο οι Βενετοί στον Μοριά έχουν να αντιμετωπίσουν διάφορους και διαφορετικούς εχθρούς, γειτονικούς (Βυζαντινούς, Φράγκους, Τούρκους) κι αυτό προσδιορίζει ανάλογα την πολιτική τους, προκειμένου να διατηρηθούν οι τοπικές ισορροπίες μεταξύ των κυριάρχων με διπλωματικά παιχνίδια και παραχωρήσεις ή να αντιμετωπιστούν συγκρούσεις διεκδικήσεων και επεκτατικές τάσεις. Πρώτιστο, λοιπόν, μέλημα των Βενετών την περίοδο αυτή θα είναι η θωράκιση της πόλης με την ενίσχυση και συμπλήρωση των φράγκικων οχυρωματικών έργων και τη δημιουργία νέων.

Στα 1687 η παρουσία της Βενετίας δεν περιορίζεται σε κάποιες πόλεις, αλλά επεκτείνεται σ' ολόκληρο τον Μοριά· η οθωμανική απειλή, μοναδικός εχθρός και διεκδικητής της κτήσης της, αν και τόσο γειτονικός της, βρίσκεται εκτός αυτής. Είναι φυσικό, λοιπόν, και στη φάση αυτή η ασφάλεια του τόπου να μην παραμεληθεί, γι' αυτό και σύντομα θα ξεκινήσουν οι επισκευαστικές και ενισχυτικές εργασίες στο ταλαιπωρημένο λόγω φυσικών φθορών και πολέμου αμυντικό σύστημα της πόλης· ας μην ξεχνάμε όμως ότι το μνημειώδες οχυρωματικό έργο, η κορωνίδα της βενετσιάνικης οχυρωματικής στον Μοριά, το κάστρο του Παλαμηδιού, θα αρχίσει να ανοικοδομείται 15 ολόκληρα χρόνια μετά την κατάληψη της πόλης.

Τώρα η Κυρίαρχος θα δώσει μεγάλη έμφαση και προτεραιότητα και σ' άλλους τομείς, όπως η γνώση, η αποτύπωση, η καταγραφή και η αξιοποίηση του τόπου και των έγγειων αγαθών του. Στα φεουδαλικού τύπου σχέδια της Βενετίας για την κατοχή και αξιοποίηση της γης εντάσσεται η κτηματογράφηση του χώρου κι έτσι δημιουργούνται τα πρώτα κτηματολόγια του Μοριά, για όσες περι-

οχές πρόλαβαν να γίνουν και όσα διασώθηκαν –πλήρη μόνο δύο, εκείνο για το τεριτόριο της Βοστίτσας (Αιγίου) και το άλλο για το τεριτόριο του Ναυπλίου–, ενώ ημιτελές έμεινε το κτηματολόγιο της Τριπολιτσάς. Αυτή η πρωτοποριακή για την εποχή τεχνική κτηματογράφησης, όπου στο Catastico Particolare, στο αναλυτικό δηλαδή κτηματολόγιο, παράλληλα με την κειμενική καταγραφή αποτυπώνεται στο disegno, στο τοπογραφικό δηλαδή σχέδιο της περιοχής, και η ακριβής θέση κάθε κτήματος, θα εφαρμοστεί από τη Βενετία για πρώτη φορά στον Μοριά –όχι στις παλιότερες κτήσεις της, της Κύπρου και της Κρήτης–, ενώ θα βρει τη χαρτογραφική και καλλιτεχνική του εξέλιξη από τα μέσα του 18ου αι. στις επιτεδογραφίες των βενετσιάνικων φέουδων των ιόνιων νησιών.

Το κτηματολόγιο του Ναυπλίου, έργο ομάδας μηχανικών του στρατού, με την εποπτεία και την υπογραφή του Ολλανδού μηχανικού Βαν Ντέυκ, ολοκληρώθηκε το 1704· διασώθηκε μαζί με άλλο αρχειακό υλικό στους απογόνους της οικογένειας Χορτάτση και ύστερα από περιπετειώδη πορεία κατέληξε, το 1957, χάρη στις ενέργειες του τότε διευθυντή του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών αείμνηστου Μανούσου Μανούσακα, στο σημερινό Κέντρο Ερεύνες του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, όπου και φυλάσσεται.

Σ' αυτό το μοναδικό ως τις μέρες μας κτηματολόγιο της περιοχής του Ναυπλίου καταγράφεται η γη σ' όλη της την έκταση, δημόσια και ιδιωτική, με τους ιδιοκτήτες και το ιδιοκτησιακό καθεστώς που καθένας κατέχει, το είδος του κτήματος (χωράφι, αμπέλι, βοσκότοπος), η ακριβής έκταση κάθε μεριδίου και σημειώνεται η θέση του στο συνημμένο disegno. Στο κατάστιχο συμπεριλαμβάνεται ακόμα το «πολεοδομικό» σχέδιο τ' Αναπλίου με τα σπίτια γραμμικά σχεδιασμένα, δίνεται το μέγεθός τους και καταγράφονται οι σύγχρονοι Έλληνες ιδιοκτήτες τους, καθώς και οι πρώην Οθωμανοί. Τα βενετσιάνικα αυτά κτηματολόγια, όπως έδειξε πρόσφατη μελέτη για το κτηματολόγιο της Βοστίτσας, παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη ακρίβεια και πιστότητα ως προς την αποτύπωση του γεωφυσικού τοπίου των περιοχών που χαρτογραφούν.

Η κτήση του Μοριά για τη Βενετία στη δύση της κυριαρχίας της αποκτά σημασία ισότιμη με τις χαμένες της κτήσεις της Κύπρου και της Κρήτης· θα την ονομάσει κι αυτή Βασίλειο, Regno di Morea, και θα ορίσει πρωτεύουσά του το Ναύπλιο, τη Napoli di Romania. Ως προς τα της διοίκησης, στη δεύτερη αυτή περίοδο –που θα αποδειχτεί τελικά μια σύντομη παρένθεση ανάμεσα στις δύο μακροχρόνιες τουρκοκρατίες–, οι Βενετοί θα μεταφέρουν στον Μοριά και θα προσπαθήσουν –αναποτελεσματικά– να εφαρμόσουν έτοιμα μοντέλα, δοκιμασμένα σε άλλες κτήσεις τους, ελάχιστα λαμβάνοντας υπόψη την τοπική πραγματικότητα, τις ιδιαιτερότητες των ντόπιων πληθυσμών και τις πρακτικές διοίκησης που είχαν διαμορφωθεί κάτω από ένα διαφορετικής λογικής σύστημα διακυβέρνησης, το οθωμανικό.

Παρενθετικά, ας σημειώσουμε ότι η κατάκτηση του Μοριά από τους Τούρκους το 1715 θεωρήθηκε ως ανάκτηση ενός χαμένου προσωρινά τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του οποίου οι κάτοικοι ως παλαιοί κύριοι της γης –ζωντανοί ακόμα κάποιοι ή οι απόγονοί τους– διατηρούσαν τα δικαιώματά τους, και, σε μια συνέχιση της οθωμανικής γαιοκτητικής πολιτικής, εκλήθησαν να επιστρέψουν και να ξαναπάρουν τις πάτριες κτήσεις. Είναι αξιοσημείωτο, εξάλλου, ότι οι Οθωμανοί διαδεχόμενοι τους Βενετούς σε πολλούς τομείς ακολούθησαν τις βενετικές πρακτικές, βελτιώνοντας και προσαρμόζοντάς τις στις δικές τους ανάγκες και στη δική τους πολιτική, όπως λ.χ. στα θέματα διοικητικής διαίρεσης του Μοριά (πασαλίκι στη θέση του Regno, βιλαέτι ή σαντζάκι στη θέση του territorio κ.λπ.), σε θέματα καταγραφής του πληθυσμού ή σε εγγειοβελτιωτικά έργα, ενώ σε άλλα, όπως τα φορολογικά, το οθωμανικό σύστημα διαφοροποιείται ριζικά, γεγονός που δείχνει ότι οι κατακτήσεις στον Μοριά δεν εναλλάσσονται απλώς διαδεχόμενη η μια την άλλη, αλλά ακουμπάνε η μια πάνω στην άλλη. Ως προς τα δημογραφικά του Ναυπλίου, καθώς είναι φυσικό, οι εναλλαγές κυριάρχων, και μάλιστα βίαιες, επέφεραν πληθυσμιακές μεταβολές, ποσοτικές αλλά και ποιοτικές. Το πέρασμα από τη φραγκοκρατία στην πρώτη βενετοκρατία, καθώς έγινε με τρόπο ειρηνικό, ουσιαστικά δεν προκάλεσε δημογραφικούς τριγμούς ούτε πολιτισμικές αλλοιώσεις, αφού και οι δύο κυριαρχίες ανήκαν στην ίδια, δυτικό τύπου, πολιτισμική σφαίρα.

Αντίθετα, η βίαιη μετάβαση της περιοχής στα μέσα του 16ου αι. από την κυριαρχία των Βενετών σ' εκείνη των Οθωμανών θα επιφέρει έντονους κραδασμούς στα δημογραφικά του τόπου, με ομαδικές μετοικεσίες του πληθυσμού προς άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, Κρήτη, ιόνια νησιά και κυρίως προς τη Βενετία. Ενδεικτικά, οι πληθυσμιακές μεταβολές του Ναυπλίου έχουν ως εξής: το 1525 περίπου 8.000 κάτοικοι, το 1530 περίπου 9.500, το 1540 –πριν από τον πόλεμο– η πόλη έχει φτάσει στο δημογραφικό της απόγειο, κάπου 13.000, ενώ τα πρώτα στοιχεία που έχουμε για την τουρκοκρατία το 1615 δίνουν μείωση περίπου στο $\frac{1}{3}$, δηλαδή γύρω στις 4.000 ψυχές.

Εξάλλου, ως προς τη σύνθεση της κοινωνίας τ' Αναπλίου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι στην πρώτη περίοδο είναι περισσότερο συμπαγής και ομοιογενής απ' ό,τι στη δεύτερη, που έχει, όπως θα δούμε, εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Στο μεσοδιάστημα των 150 χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας πολλοί Οθωμανοί θα εγκατασταθούν στ' Ανάπλι και στον Μοριά ολόκληρο, αντικαθιστώντας τον πληθυσμό που έφυγε, θα στεγαστούν στα εγκαταλελειμμένα σπίτια και θα γίνουν κύριοι και καλλιεργητές των αγροτικών περιουσιών που τους εκχωρήθηκαν.

Νέες πληθυσμιακές ανακατατάξεις θα συμβούν με την κατάκτηση του

Μοριά από τους Βενετούς το 1687. Η χώρα θα χάσει όχι μόνο τον οθωμανικό αλλά και πολύ μεγάλο μέρος του ντόπιου πληθυσμού της, τους οποίους οι Τούρκοι αποχωρώντας θα εκπατρίσουν βίαια, με σκοπό να τους πουλήσουν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής· οι πόλεις και η ύπαιθρος θα αδειάσει από εργατικά χέρια· το πληθυσμιακό έλλειμμα θα το αντιμετωπίσουν οι Βενετοί με τις μετοικεσίες ελληνικών πληθυσμών από τις γειτονικές τουρκοκρατούμενες περιοχές: Αττική, Βοιωτία, Εύβοια, νησιά Αιγαίου. Ας σημειώσουμε ότι, εκτός από την παρουσία στρατιωτικών σωμάτων, δεν έχουμε ομαδικές εγκαταστάσεις Βενετών ή άλλων Ιταλών στην περιοχή.

Η κοινωνία τ' Αναπλιού, λοιπόν, στη δεύτερη βενετοκρατία είναι πολυμυγής, «πολυπολιτισμική», καθώς οι επήλυδες έφεραν στον τόπο της εγκατάστασής τους και τις ιδιαίτερες τοπικές τους κουλτούρες· έτσι, μαζί με τους Αλβανούς, τους εβραίους και τους στρατιώτες, συνέθεταν ένα ενδιαφέρον πληθυσμιακό αμάλγαμα. Εξαιτίας αυτής ίσως της ιδιαιτερότητας, σε αντίθεση με άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, όπως η Κρήτη ή τα ιόνια νησιά, η κοινωνία τ' Αναπλιού μοιάζει να είναι αρκετά χαλαρή, πιο «φιλελεύθερη», δίχως την αυστηρότητα και τα στεγανά ως προς τη διαστρωμάτωση των κατοίκων της.

Το Ναύπλιο με την πληθυσμιακή αφαίμαξη που υπέστη λόγω του πολέμου το 1686, θα παρουσιάσει δημογραφική καθίζηση, τη χαμηλότερη στην ιστορία του, αγγίζοντας μόλις τους 1.500 κατοίκους· σε λίγα χρόνια όμως, χάρη στις πληθυσμιακές ενέσεις που δέχτηκε με την εγκατάσταση των εποίκων, η πόλη έφτασε στο τέλος του 17ου αι. να αριθμεί περίπου 6.000 ψυχές –αριθμό που ποτέ δεν θα ξαναφτάσει έως την Ελληνική Επανάσταση– με το 60% περίπου να το απαρτίζουν οι ξένοι· στις αρχές του 18ου αι., λοιπόν, το Ναύπλιο είναι η μεγαλύτερη πόλη του Μοριά, δεύτερη έρχεται η Πάτρα (με 3.800 κατοίκους περίπου) και τρίτη η Γαστούνη (με περίπου 2.200 κατοίκους).

Η υποταγμένη στους Βενετούς κοινωνία της πρωτεύουσας του Μοριά δεν αισθάνεται υπόδουλη, δεν μένει αδρανής, αλλά δραστηριοποιείται για την οργάνωσή της, εκμεταλλευόμενη τις δυνατότητες που της προσφέρονται κάτω από το βενετσιάνικο καθεστώς. Λίγους μόλις μήνες μετά την κατάκτηση, «οι γηγενείς κάτοικοι του Ναυπλίου», όσοι είχαν απομείνει, υποβάλλουν αίτημα προς τις βενετικές αρχές για τη συγκρότηση κοινότητας, αίτημα που ικανοποιήθηκε μέσα στο 1687. Εξάλλου, οι επαγγελματικές ομάδες συσπειρώνονται και συγκροτούν συντεχνίες, όπως λ.χ. αυτή των εμπόρων ή των χτιστών (1706).

Στον Μοριά, σε αντίθεση με άλλες βενετικές κτήσεις –ίσως και λόγω της εδώ βραχύβιας βενετικής κατοχής, οπότε δεν πρόλαβαν να δημιουργηθούν οι απαραίτητες κοινωνικές ζυμώσεις–, δεν θα καταγραφούν προσπάθειες και διεκδικήσεις από την πλευρά των πληθυσμών της υπαίθρου για συμμετοχή τους και ανέλιξη στα εξουσιαστικά στρώματα της πόλης. Ωστόσο, εξαιτίας της διαφορετικής σύνθεσης και του ποσοστού της παρουσίας των ξένων, σε

τοπικό επίπεδο υπάρχει κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στις πόλεις του Μοριά· έτσι, σε οικονομικό και συνακόλουθα πολιτισμικό επίπεδο άλλη είναι η κοινωνία του βενετοκρατούμενου Ναυπλίου κι άλλη εκείνη του Άργους, της Μονεμβασίας, της Πάτρας ή της Κορίνθου.

Είπαμε ότι η Πελοπόννησος ενδιαφέρει τους Βενετούς, πρωτίστως και κυρίως ως κτήση με πόλεις-λιμάνια για τη διευκόλυνση της διεξαγωγής του εμπορίου με την Ανατολή και δευτερευόντως ως τόπος παραγωγής αγροτοκτηνοτροφικών περισσότερο προϊόντων, μολονότι ο τομέας αυτός, ιδιαίτερα η αμπελουργία, ευνοήθηκε αρκετά. Αντίθετα, η βιοτεχνία στη βενετοκρατία δεν γνώρισε καμιά ανάπτυξη λόγω του φόβου του ανταγωνισμού· για την οικονομική πολιτική της Βενετίας οι κτήσεις ήσαν χρήσιμες μόνο ως προμηθευτές πρώτων υλών και καταναλωτές βιομηχανικών προϊόντων που παράγονταν στη μητρόπολη. Για παράδειγμα, στον Μοριά έχουμε παραγωγή μεταξιού που εξάγεται στη Βενετία, αλλά όχι παραγωγή μεταξωτών, τα οποία εισάγονται εκεί από τη Βενετία.

Είναι γνωστό ότι το εμπόριο, τόσο το εξαγωγικό όσο και το εισαγωγικό, κατευθυνόταν απόλυτα από τη Βενετία και ήταν στα χέρια των Βενετών αλλά και πολλών ντόπιων Ελλήνων εμπόρων που λειτουργούσαν ως πράκτορες και ήσαν γνώστες της τοπικής αγοράς. Αρνητικό στοιχείο της πολιτικής αυτής στον εμπορικό τομέα μπορεί να θεωρηθεί ότι επί βενετοκρατίας καταργήθηκε η προηγούμενη άμεση εμπορική σχέση του Μοριά με τις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.

Εντούτοις, η κοινωνία τ' Αναπλίου της δεύτερης βενετοκρατίας είναι μια κατεξοχήν εμπορευματική κοινωνία με προεξάρχοντες στον τομέα αυτό τους επήλυδες Αθηναίους και σε άμεση σχέση και δικτύωση με τον εμπορικό κόσμο της Βενετίας. Για να σχηματίσουμε μια εικόνα, θα αναφέρουμε ότι την περίοδο αυτή στο Ναύπλιο σε σύνολο 1.700 περίπου σπιτιών καταγράφονται πάνω από 500 εργαστήρια (με ό,τι τούτο σημαίνει, δηλαδή μαγαζιά λιανικού εμπορίου αλλά και χώροι αποθήκευσης εμπορευμάτων), από τα οποία η συντριπτική πλειονότητα βρίσκεται στο ισόγειο διώροφων κτισμάτων, με τον πάνω όροφο να χρησιμοποιείται ως κατοικία. Εξαιτίας ακριβώς της έντονης εμπορικής κίνησης, στο Ναύπλιο κυκλοφορούσε πολύ χρήμα και η αγορά του ήταν πλούσια σε καταναλωτικά αγαθά που ικανοποιούσαν και τις πλέον εξεζητημένες ανάγκες της μοραϊτικής κοινωνίας.

Η αποχώρηση των Βενετών το 1715 θα προκαλέσει προσωρινά σχεδόν απόλυτη στάση στο εξωτερικό εμπόριο της περιοχής, λόγω ακριβώς της φυγής –ακόμα και του θανάτου– των έμπειρων εμπορευόμενων αλλά και της έλλειψης διαθέσιμων κεφαλαίων· η εμπορική επανεκκίνηση του Μοριά θα αργήσει να αποκατασταθεί.

Και ερχόμαστε στο σήμερα· μια επιστημονική συνάντηση, λοιπόν, ένα

Συμπόσιο για της Βενετίας τ' Ανάπλι. Είναι από τα ιστορικά παράδοξα το γεγονός ότι στο Ναύπλιο, την πρωτεύουσα του Regno di Morea, τη λαμπρή καστροπολιτεία των Φράγκων και των Βενετών, που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για ποιητές και λογοτέχνες, πόλο έλξης χιλιάδων επισκεπτών για την ομορφιά και την εμφανή ιστορικότητα του τόπου της, εδώ, σ' αυτή «τη μικρή Βενετία του Αργολικού», όπως υπερβολικά ίσως την έχουν αποκαλέσει, ποτέ δεν έγινε *in situ* κάποια επιστημονική εκδήλωση αφιερωμένη στο βενετσιάνικο παρελθόν της πόλης: παράδοξο και άδικο.

Αυτή, λοιπόν, την αδικία, το κενό, έρχεται τώρα να αποκαταστήσει το Ναυπλιακό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», κάνοντας ένα πρώτο βήμα και ανοίγοντας τον δρόμο για μελλοντικές ανάλογες και περισσότερο φιλόδοξες δράσεις.

Ο χρόνος οργάνωσης της επιστημονικής αυτής συνάντησης δεν επελέγη σκόπιμα, αλλά συνέπεσε με τη συμπλήρωση 300 χρόνων από την αποχώρηση των Βενετών απ' τον Μοριά· τούτο προκάλεσε και τον υποτιτισμό του Συμποσίου –αλλά και των συναφών εκδηλώσεων που έγιναν ή θα γίνουν στο Ναύπλιο–, όχι ασφαλώς ως επετειακός εορτασμός ή θρήνος για το τέλος μιας εποχής· τα 300 χρόνια από το 1715 σηματοδοτούν απλώς τους αιώνες και μας οδηγούν πίσω στον ιστορικό χρόνο για να αναθυμηθούμε και να ανιχνεύσουμε την ιστορία του τόπου κάτω από τη συγκεκριμένη κυριαρχία.

Θα διερωτηθεί κανείς –και εύλογα ενδεχομένως– το Συμπόσιό μας είναι ένα ακόμα συνηθισμένο συνέδριο τοπικής ιστορίας; Η στόχευση πάντως κατά τον σχεδιασμό του δεν ήταν αυτή, μολονότι η θεματολογία του ενέχει όλα τα στοιχεία μιας επιστημονικής συνάντησης τοπικής ιστορίας. Η βενετοκρατία στο Ναύπλιο δεν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αυτόρεσκη τοπικιστική ενδοσκόπηση στην ιστορία της περιοχής, ξεκομμένη από ένα γενικότερο προβληματισμό· θα πρέπει να εξεταστεί από τη σκοπιά του παραδείγματος και τα όποια ευρήματα να εγγραφούν στον εμπλουτισμό της γνώσης γενικότερα και στην αποσαφήνιση συνθετότερων ιστορικών ερωτημάτων· τότε ο σκοπός του συγκεκριμένου «τοπικού Συμποσίου» θα έχει ξεπεράσει τα κλειστά, περιορισμένα όρια της τοπικής ιστορίας.

Ορίζοντας το τοπικό εύρος του Συμποσίου μας ως «Της Βενετίας τ' Ανάπλι», δεν εννοούμε ασφαλώς μόνο την πόλη, αλλά και την ευρύτερη περιοχή της, αυτό δηλαδή που οι Βενετοί όριζαν ως περιτόριο και που έως τη διοικητική μεταρρύθμιση του 2011 συνέπιπτε περίπου με τα όρια της Επαρχίας Ναυπλίας. Ανάλογη συνεπώς ευρύτητα χαρακτηρίζει και τη θεματολογία του Συμποσίου, ενώ η διάρθρωση του προγράμματος σε επιμέρους θεματικές υπακούει σε μια μεικτή λογική, ούτε ευθύγραμμα χρονολογική ούτε σύνθετα θεματική, ανάλογα με τα προς πραγμάτευση αντικείμενα.

Όπως πολύ εύκολα διαπιστώνει κανείς, διατρέχοντας το πρόγραμμα, υπάρ-

χουν κενά –πολλά θα έλεγα κενά– ως προς τη θεματική πληρότητα κι εμβέλεια του Συμποσίου. Τούτο κυρίως συμβαίνει όχι γιατί ο χρόνος του Συνεδρίου επέβαλε περιορισμούς και αυστηρή επιλογή των θεμάτων, αλλά γιατί πολλές πτυχές της βενετοκρατίας του Ναυπλίου μένουν ακόμα σκοτεινές, αδιερεύνητες (π.χ. καθημερινή ζωή, εμπόριο, στρατιωτικά γεγονότα, πολεοδομικά κ.ά.).

Και είναι αδιερεύνητοι οι τομείς αυτοί όχι γιατί υπάρχει έλλειμμα πηγών, αλλά κυρίως γιατί οι πηγές αυτές δεν έχουν επαρκώς –και κάποιες ούτε καν στοιχειωδώς– ερευνηθεί και ανάλογα αξιοποιηθεί. Στην πλησμονή της ιστορίας του τόπου έρχονται να αντιπαρατεθούν οι σιωπές της ιστοριογραφίας, και για το Ναύπλιο οι σιωπές αυτές είναι εκκωφαντικές.

Ο πλούτος των τεκμηρίων που κρύβουν στα σπλάχνα τους τα αρχεία της Βενετίας είναι πακτωλός πληροφοριών για το ιστορικό παρελθόν του τόπου. Και μολονότι για την πρώτη βενετοκρατία στο Ναύπλιο οι πηγές μας –οι σωζόμενες τουλάχιστον– είναι σε σχέση με τη μακρά διάρκεια της κυριαρχίας δυσανάλογα λίγες, αλλά –και ίσως εξαιτίας αυτού– σε μεγάλο βαθμό αξιοποιημένες από τους ιστορικούς, για τη δεύτερη βραχύβια βενετική κατοχή υπάρχει πληθώρα αρχειακών τεκμηρίων, με πλημμελή όμως ιστοριογραφική εκμετάλλευση. Κάποια από τα κενά αυτά ελπίζουμε να έχουν καλυφθεί μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του Συμποσίου μας.

Ό,τι ισχύει για τη γενική ιστορία, ισχύει το ίδιο, ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, για τη μερική ιστορία, στη συγκεκριμένη περίπτωση για την ιστορία τ' Αναπλιού κάτω από τους Βενετούς: γνωρίζουμε σε ικανοποιητικό βαθμό την επίσημη ιστορία, την ιστορία των κατακτητών: πόσο όμως μας είναι γνωστή η ιστορία ή οι ιστορίες των κατακτημένων; Σε αντίθεση με την επίσημη ιστορία, την ιστορία των κυριάρχων, που έχει γενικότερη εφαρμογή σε ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια, η εφαρμογή και η βίωση της κυριαρχίας στις τοπικές κοινωνίες παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που έχουν να κάνουν τόσο με τη φυσιογνωμία του κατακτητή όσο και με την ιδιοσυστασία των ντόπιων πληθυσμών. Αυτή την ιστορία μπορούν να μας την διηγηθούν –κάποτε απλώς και μόνο να μας την ψιθυρίσουν– όχι τα επίσημα δημόσια έγγραφα της διοίκησης, αλλά αρχεία ιδιωτικά, εμπορικά, νοταριακά, ελάχιστες για την εποχή ιδιωτικές αλληλογραφίες. Όμως τέτοιου είδους τεκμήρια σπανίζουν για την ιστορία τ' Αναπλιού. Το δημόσιο νοταριακό αρχείο της πόλης, πλούσια πηγή ως γνωστό για θέματα οικονομικά, γενεαλογικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, δεν σώθηκε ή πάντως αγνοείται· αν υποθέσουμε ότι αποτελούσε μέρος του Αρχείου της Διοίκησης, θα πρέπει να καταστράφηκε μαζί με όλο το διοικητικό αρχείο της περιόδου λόγω των βίαιων συνθηκών κατάληψης της πόλης από τους Οθωμανούς και της άτακτης αποχώρησης των Βενετών.

Άλλου είδους ιδιωτικά αρχεία ελάχιστα έχουν σωθεί κι αυτά εκτός Ναυπλίου: μέσα από το πλούσιο εμπορικό αρχείο της οικογένειας Περούλη –Αθη-

ναίων εποίκων στο Ναύπλιο που διέφυγαν και δραστηριοποιήθηκαν επιτυχώς αργότερα στη Βενετία— αντλούμε λίγες μεν αλλά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κοινωνία τ' Αναπλιού στη δεύτερη βενετοκρατία. Αρτιότερο σε πληρότητα και με χρονική αφετηρία την εγκατάσταση των Αθηναίων αδελφών Μέλου, εμπορευόμενων στ' Ανάπλι ως την ημέρα της πτώσης, το αρχείο τους αποτελεί τη μοναδική αξιόλογη πηγή για πτυχές της κοινωνικής ζωής της πόλης· κι εδώ εξαντλούνται όλα.

Για τη γνώση της πραγματικής και σε βάθος ιστορίας τ' Αναπλιού κάτω από τις ξένες κυριαρχίες πρώτιστο μέλημα είναι ο εξαντλητικός εντοπισμός και η πλήρης καταγραφή των αρχειακών πηγών της, έργο σοβαρής και σε βάθος επιστημονικής έρευνας· τα ποικίλα αρχεία της Βενετίας—και όχι μόνο—περιμένουν τον φιλόπονο, χαλκέντερο ιστοριοδίφη-ερευνητή για να του αποκαλυφθούν.

«Από τους βράχους τ' Αναπλιού μέγα τραγούδι βγαίνει», κατά την ποιητική έμπνευση του Τερτσέτη· και λέει την ιστορία του σαν υποβλητική υπόκρουση στον αυστηρό επιστημονικό λόγο των ανακοινώσεων που θα ακολουθήσουν αυτό το τριήμερο και θα επιχειρήσουν να αποκαλύψουν πτυχές του βενετσιάνικου παρελθόντος της πόλης.

EFTYCHIA D. LIATA

FROM THE FIRST TO THE SECOND PERIOD
OF VENETIAN RULE IN NAFPLIO: GENERAL REMARKS

Through the brief narration on foreign sovereignties in Nafplio, especially the two Venetian dominations, we will attempt to highlight some common or particular features which are distinct between the two periods. As the passage from the first to the second Venetian period interrupted by the mediation of a long Ottoman rule, we cannot talk about continuity in the Venetian occupation of Nafplio but about two phases of domination and applying differentiated authoritarian systems by the same sovereign, Venice. Despite the brief duration of the second Venetian period, in relation to the first, was notably important for the Venetians. With the conquest of Morea, a belated military success in the twilight of its glory, Venice invested in a resurgence of its old prestige and its sovereign role in the Eastern Mediterranean.

MARINA KOYMANOYΔΗ

ΕΠΑΜΦΟΤΕΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ
ΣΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ
Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ (1388-1540)

Τον Δεκέμβριο του 1388 η Βενετία προσάρτησε το Άργος και το Ναύπλιο στον κορμό του θαλάσσιου κράτους της, αγοράζοντας τα δικαιώματα της χωροδεσποτείας από την τελευταία κυρίαρχο, τη νεαρή Μαρία d'Enghien, χήρα του Βενετού Pietro Cornaro. Πριν προλάβει όμως να αποκτήσει τον έλεγχο των δύο πόλεων, ο δεσπότης του Μυστρά Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος, με τη βοήθεια του πεθερού του Nerio Acciaiuoli, επιτέθηκε στην Αργολίδα, κατέλαβε το Άργος και πολιορκήσε το Ναύπλιο.¹ Οι ενέργειες του δεσπότη περιέπλεξαν τη διαδικασία της προσάρτησης, ανατρέποντας μοιραία τα σχέδια της Βενετίας για την οργάνωση της νέας κτήσης. Παρά ταύτα, ήδη από τις αρχές του επόμενου έτους, η βενετική κυβέρνηση έλαβε πρόνοια για την εγκαθίδρυση διοικητικού μηχανισμού και για την οργάνωση της άμυνας των δύο πόλεων, όταν αυτές θα επανέρχονταν στον έλεγχό της.

Η οργάνωση, η λειτουργία και η στελέχωση της διοίκησης στο Ναύπλιο από την εδραίωση της βενετικής κυριαρχίας (τέλη 14ου αι.) έως την τουρκική κατάκτηση (1540) έχουν μελετηθεί στο πλαίσιο ευρύτερων συνθέσεων με ποικίλες οπτικές αλλά και ειδικών μελετών με αντικείμενο την ιστορία της περιοχής, για την οποία υπάρχει ανανεωμένο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια.² Ωστόσο, το θέμα δεν έχει εξαντληθεί, καθώς διαφορετικές αναγνώσεις

1. R. Cessi, «Venezia e l'acquisto di Nauplia ed Argo», *Nuovo Archivio Veneto*, n.s. 30 (1915), σ. 147-173 [= *Politica ed economia di Venezia nel trecento: Saggi*, Ρώμη 1952, σ. 249-273 και *Dopo la guerra di Chioggia. Il nuovo orientamento della politica veneziana alla fine del secolo XIV*, Βενετία 2005, σ. 225-252]. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τ. 1, *Histoire politique*, έκδοση αναθεωρημένη και επαυξημένη από τη Χρυσά Μαλτέζου, Λονδίνο 1975, σ. 132 κ.ε.

2. Siriol Davies, «Venetian Nauplion in the sixteenth century», *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές, αναφορές, στατιστικές. Δ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, 26-28 Ιουλίου 1991, προς τιμήν του Σερ Στήβεν Ράνσιμαν, επιμ. Χάρις Α. Καλλιγά, Μονεμβασία 1994, σ. 87-97· Diana G. Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion.

των ήδη μελετημένων πηγών, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση πρόσθετων μαρτυριών, οδηγούν σε αναθεώρηση πολλών από τα εγνωσμένα. Υπό το πρίσμα αφενός των νέων στοιχείων και αφετέρου της νέας βιβλιογραφίας για την οργάνωση της διοίκησης στη βενετική επικράτεια, στην παρούσα μελέτη επανεξετάζεται η διοικητική πολιτική της Βενετίας στην περιοχή και επιχειρείται η τοποθέτηση των εξελίξεων στη σωστή ιστορική διάσταση. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι για οικονομία χώρου, εκτός από έναν, αναγκαίο σε ορισμένες περιπτώσεις, «διάλογο» με τις νεότερες μελέτες που πραγματεύονται ζητήματα της διοικητικής ιστορίας του Ναυπλίου, δεν θα γίνει περαιτέρω εμβάθυνση στις αποκλίσεις και τις συγκλίσεις μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων και θέσεων.

Εν μέσω συγκεκριμένων πληροφοριών, στις 26 Ιανουαρίου του 1389 η Σύγκλητος αποφάσισε να αποστείλει εκτάκτως στην περιοχή έναν προνοητή (provisor pro factis Argos et Neapolis), δηλαδή έναν αξιωματούχο με αυξημένες πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, προκειμένου να διερευνήσει από κοντά την κατάσταση και, σε συνεργασία με τον επικεφαλής του βενετικού στόλου και τους διοικητές της Μεθώνης και της Κορώνης, να αναλάβει διπλωματική δράση για την επίλυση της κρίσης.³ Την ίδια μέρα, η διευρυμένη Σύγκλητος εξέλεξε στη θέση αυτή τον Βενετό ευγενή Perazzo Malipier, ο οποίος παρέλαβε την Εντολή του (Comissio) από τον δόγη Antonio Venier στις 18 Φεβρουαρίου, λίγο πριν αναχωρήσει για την Πελοπόννησο.⁴

Λόγω της ρευστότητας της κατάστασης και της ελλιπούς πληροφόρησης της βενετικής κυβέρνησης, η Εντολή του Malipier περιείχε διαφορετικές οδηγίες για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει στο πλαίσιο της αποστολής του, ανάλογα με τις ποικίλες πιθανές εκδοχές της έκβασης των πραγμάτων.⁵

Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 20 (2000), σ. 163-187· της ίδιας, «The Wooden Towns of the Stato Mar: Medieval Construction in Nauplion», *Studi Veneziani* 40 (2000), σ. 169-178· της ίδιας, «After the Serenissima and the Grand Turk Made Love: The Boundary Commissions of 1480 and 1482», *550th Anniversary of the Istanbul University. International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth century) (30-31 May 2003)*, επιμ. S. Atasoy, Κωνσταντινούπολη 2004, σ. 197-212· *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, τ. 1, *Dispacci from Nauplion, 1479-1483*, εκδ. Diana G. Wright – J. Melville Jones, Πάδοβα 2008· της ίδιας, «The fair of Agios Demetrios of 26 October 1449: Byzantine-Venetian relations and land issues in mid-century», *Byzantine and Modern Greek Studies* 37/1 (2013), σ. 63-80· Θ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο (1389-1540). Μία ευρωπαϊκή πόλη στην ελληνο-βενετική Ανατολή*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, [Αθήνα 2006].

3. A.S.V., Senato Misti, reg. 40, φ. 146r (26 Ιανουαρίου 1389)· Cessi, *ό.π.*, σ. 153.

4. *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, έκδ. Julian Chrysostomides, Camberley 1995, αρ. 47, σ. 101-105.

5. Για την ανάλυση της Εντολής του Malipier, βλ. Cessi, *ό.π.*, σ. 153-155.

Έτσι, μεταξύ άλλων, προβλεπόταν ότι, στην περίπτωση που η Βενετία αποκτούσε τον έλεγχο του Άργους ή του Ναυπλίου ή και των δύο πόλεων, ο Malipier θα παρέμενε στη μία από αυτές ως προνοητής, αναλαμβάνοντας και αρμοδιότητες τοπικού διοικητή, εκτός δηλαδή από τα διπλωματικά του καθήκοντα θα είχε και την ευθύνη της διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών και δικαστικές, επίσης, εξουσίες στην πόλη.⁶

Οι βασικοί άξονες της πολιτικής της Βενετίας στην περιοχή, την οποία καλούνταν να εφαρμόσει ο Malipier, ήταν η εύρυθμη και αποτελεσματική είσπραξη των εσόδων του δημοσίου, η απόδοση ορθής δικαιοσύνης και η διασφάλιση της άμυνας με στόχο την εδραίωση και διατήρηση της κυριαρχίας της. Σε θέματα δημοσιονομικά τον προνοητή θα πλαισίωνε ένας αξιόπιστος, έντιμος και ικανός οικονομικός αξιωματούχος της δικής του επιλογής και, για την καλύτερη υποστήριξη γενικά του διοικητικού του έργου, στην ακολουθία του, την οποία αποτελούσαν ένας νοτάριος και τρεις υπηρέτες (*famuli*), θα προστίθεντο ένας βοηθητικός υπάλληλος (*socius*) και ένας ακόμα υπηρέτης.⁷ Ως δικαστής όφειλε να αποφασίζει με γνώμονα τις χριστιανικές επιταγές της δικαιοσύνης και την τιμή του βενετικού κράτους, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται ποιο θα ήταν το εφαρμοζόμενο δίκαιο. Σε ό,τι αφορούσε την οργάνωση της άμυνας, οι διοικήσεις της Κορώνης και της Μεθώνης, που ήταν οι πλησιέστερες γεωγραφικά, είχαν λάβει εντολή να βρίσκονται σε ετοιμότητα για την παροχή στρατιωτικής βοήθειας· την ίδια εντολή είχαν λάβει αντιστοίχως και οι διοικήσεις της Εύβοιας και της Κρήτης, μαζί με τον βενετικό στόλο για την παροχή της απαιτούμενης ναυτικής υποστήριξης. Επίσης, προβλεπόταν το ποσό των 600 δουκάτων για επισκευές σε οχυρώσεις και για άλλες επείγουσες ανάγκες.⁸

Παρότι οι κάτοικοι του Άργους και του Ναυπλίου διά του εκπροσώπου τους Giovanni Gradenigo είχαν ζητήσει οικειοθελώς να υπαχθούν στο βενετικό κράτος, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, λόγω της έλλειψης επαρκών πληροφοριών, κατά πόσο ήταν ουσιαστική η ταύτισή τους με τη νέα κυρίαρχο. Οι

6. «[...] volumus quod [...] debeas remenere in uno dictorum locorum proprovisore, faciendo rationem et justiciam [...] sicut essee rector», *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., σ. 105, στ. 157-162. Βλ. και Cessi, ό.π., σ. 155-156.

7. Ο μισθός του Malipier είχε καθοριστεί στα 80 δουκάτα τον μήνα για τους πρώτους τρεις μήνες της θητείας του ως προνοητή *pro factis Argos et Neapolis* και στα 60 δουκάτα για κάθε επιπλέον μήνα, είτε παρέμενε στη θέση αυτή είτε αναλάμβανε καθήκοντα διοικητή σε μία από τις δύο πόλεις. Με τα χρήματα αυτά όφειλε, κατά τη συνήθη πρακτική, να συντηρεί τα μέλη της ακολουθίας του (*familia*), βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., σ. 105, στ. 157-162.

8. Στο *ίδιο*, σ. 102-105. Για τις οδηγίες προς τους καστελλάνους της Κορώνης και της Μεθώνης βλ. στο *ίδιο*, αρ. 46, σ. 99-100.

οδηγίες που έλαβε ο προνοητής, καθιστούν σαφές ότι η βενετική κυβέρνηση θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση και αναγκαία συνθήκη για την πραγμάτωση των κυριαρχικών της στόχων τη διαρκή συναίνεση της τοπικής κοινωνίας, αφήνοντας να εννοηθεί ότι η πίστη του εγγχώριου πληθυσμού δεν ήταν δεδομένη. Στην κατεύθυνση της επίτευξης συναίνεσης ο προνοητής όφειλε, βάσει της Εντολής του, με τον λόγο που θα εκφωνούσε κατά την είσοδό του στην πόλη, να παροτρύνει τους κατοίκους να παραμείνουν πιστοί στη νέα κυρίαρχο, υποσχόμενος ως αντάλλαγμα προστασία. Επίσης, είχε οδηγία να κινηθεί αυστηρά εντός του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου σε θέματα δημοσιονομικής πολιτικής, στο πλαίσιο προφανώς των δεσμεύσεων που είχε αναλάβει η Βενετία για τον σεβασμό των τοπικών συνηθειών.⁹ Τέλος, ήταν υποχρεωμένος να κρατά εήμερες τις μητροπολιτικές αρχές για κάθε πράξη και απόφασή του, σύμφωνα με την πάγια πρακτική του βενετικού κράτους, για την αποτροπή αυθαιρεσιών και οικονομικών σκανδάλων που θα είχαν δημοσιονομικό κόστος και θα διατάρασσαν την κοινωνική ομαλότητα.¹⁰

Τελικά, στις 2 Απριλίου 1389 οι Βενετοί εισήλθαν στο Ναύπλιο¹¹ και ο προνοητής Malipier, όπως προέβλεπε η Εντολή του, ανέλαβε τα καθήκοντα του διοικητή της πόλης.¹² Μια από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να φροντίσει για τον ανεφοδιασμό της πόλης, καθώς το φάσμα του λιμού απειλούσε τον πληθυσμό. Ο Malipier εύλογα ανησυχούσε για τις συνέπειες μιας επισιτιστικής κρίσης, η οποία θα διατάρασσε τις εύθραυστες πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες, καθιστώντας το Ναύπλιο πιο εύάλωτο σε εξωτερικές επιθέσεις ή σε υποκινούμενες ανατρεπτικές κινήσεις. Αντιλαμβανόμενη την επικινδυνότητα της κατάστασης, στις 22 Απριλίου η Σύγκλητος ενέκρινε την εισαγωγή σιτηρών από τα Χανιά, επιβαρύνοντας το Ταμείο του Ναυπλίου με το κόστος μεταφοράς τους.¹³ Κατά τους επόμενους μήνες, οι διαπραγματεύσεις για την ανάκτηση του Άργους απορρόφησαν την προσοχή της βενετικής κυβέρνησης

9. Στο ίδιο, σ. 102, στ. 49-64. Βλ. Cessi, *ό.π.*, σ. 154· Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1959, σ. 397 και D. Jacoby, *La Féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie": Sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971, σ. 213-214.

10. Για την πολιτική έλεγχο των κρατικών οργάνων και των αξιωματούχων, βλ. D. E. Queller, *Il patriziato veneziano. La realtà contro il mito*, μτφρ. Paola Pavanini, Ρώμη 1987, σ. 301 κ.ε.

11. *Cronica Byzantina Breviora*, εκδ. P. Schreiner, τ. 1, [CFHB XII/1], Βιέννη 1975, σ. 232, 32/24, σ. 255, 33/63, σ. 363, 50B/13.

12. Η χωρική αρμοδιότητα του προνοητή αποτυπώθηκε και στην αλλαγή του τίτλου του αξιωματούχου από *provisor pro factis Argos et Neapolis* σε *provisor Neapolis Romaniae*, βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, *ό.π.*, αρ. 48, σ. 106, αρ. 52, σ. 114, αρ. 54, σ. 116.

13. Στο ίδιο, αρ. 48, σ. 106.

και όλη τη δραστηριότητα του Malipier.¹⁴ Μάλιστα, επειδή τα διπλωματικά καθήκοντα του τελευταίου επέβαλλαν συχνές μετακινήσεις εκτός πόλης, έλαβε άδεια κατοχής τριών αλόγων και αύξηση πέντε δουκάτων τον μήνα για τη συντήρησή τους, πρόβλεψη που δεν υπήρχε αρχικά στην Εντολή του.¹⁵ Λίγο πριν από τις 20 Ιουλίου του ίδιου έτους όμως, ο προνοητής παραιτήθηκε από το αξίωμά του, για άγνωστους λόγους.¹⁶ Στις 23 Ιουλίου, ο Malipier και ο vicecapitano του στόλου Trevisan δέχθηκαν επίπληξη για την, καθ' υπέρβαση των Εντολών τους, πρωτοβουλία να αποσπάσουν το Κάστρο του Βασιλοπόταμου από τον δεσπότη του Μυστρά. Εκδίδοντας τη σχετική απόφαση η Julian Chrysostomides σχολίασε, με μεγάλη επιφύλαξη, ότι η παραίτηση του πρώτου ίσως να οφειλόταν σε αυτό το γεγονός.¹⁷ Τίποτε όμως δεν υποδεικνύει ότι ο Malipier εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Ας σημειωθεί ότι η Σύγκλητος, αφού εξέφρασε τη δυσaréσκεία της για την αυθαίρετη ενέργεια των δύο αξιωματούχων, στη συνέχεια τους διέταξε να τοποθετήσουν φρουρά στο Κάστρο. Επιπλέον, ο προνοητής είχε ήδη υποβάλει παραίτηση, όταν δέχθηκε την επίπληξη. Πιο πιθανό φαίνεται ότι οδηγήθηκε στην απόφαση αυτή για προσωπικούς λόγους συνδεόμενους με τις δυσκολίες άσκησης των καθηκόντων του.¹⁸

14. Οι διαπραγματεύσεις προσέκρουσαν στη σθεναρή άρνηση του δεσπότη του Μυστρά να αναγνωρίσει τις βενετικές αξιώσεις στην περιοχή της Αργολίδας. Παρά τον ορατό κίνδυνο μιας νέας επίθεσης εναντίον του Ναυπλίου και το απειλητικό ενδεχόμενο εμπλοκής του σουλτάνου στη διένεξη, η βενετική κυβέρνηση, που εξαρχής επιθυμούσε να αποφύγει την ένοπλη σύγκρουση, εξακολούθησε να καταβάλλει προσπάθειες, ώστε να εξευρεθεί διπλωματική λύση στην κρίση. Σε αυτό το πλαίσιο, στις 31 Μαΐου η Σύγκλητος έδωσε εντολή στον γενικό καπιτάνο του Κόλπου να κατευθυνθεί στο Ναύπλιο, προκειμένου μαζί με τον προνοητή και τον vicecapitano του στόλου να πειθαναγκάσουν τον δεσπότη και τον πεθερό του –τον οποίο κατονόμαζε ως τον κύριο υπεύθυνο για την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί– να συμμορφωθούν. Τον Ιούνιο κλιμάκωσε την πίεση προς τους δύο επιβάλλοντας οικονομικό αποκλεισμό στα προϊόντα και τις κτήσεις τους. Ταυτόχρονα, έδωσε εντολή στον Malipier να διανείμει το ποσό των 400 δουκάτων σε νομιμόφρονες κατοίκους του Άργους, του Ναυπλίου και του Κιβερίου, βλ. *στο ίδιο*, αρ. 49, σ. 107-109, αρ. 51, σ. 111-113, αρ. 53, σ. 115. Για την πολιτική που υιοθέτησε η Βενετία στο ζήτημα του Άργους, βλ. την ανάλυση του Cessi, *ό.π.*, σ. 155 κ.ε.

15. *Monumenta Peloponnesiaca*, *ό.π.*, αρ. 52, σ. 114.

16. A.S.V., Senato Misti, reg. 41, φ. 23r. Πρβλ. Zakythinis, *ό.π.*, τ. 1, σ. 135, ο οποίος αναφέρει ότι ο αξιωματούχος ανακλήθηκε στη Βενετία.

17. *Monumenta Peloponnesiaca*, *ό.π.*, σ. 116 και σημ. 2, αρ. 54· βλ. επίσης Cessi, *ό.π.*, σ. 158.

18. Καταρχάς η μισθολογική μείωση που είχε υποστεί ο αξιωματούχος, όταν ανέλαβε τη διοίκηση του Ναυπλίου, δεν συνοδεύτηκε από αντίστοιχη ελάφρυνση των καθηκόντων του, βλ. παραπάνω, υποσ. 7. Αντιθέτως, όπως αναφέρθηκε ήδη, εξακολούθησε να έχει κεντρικό ρόλο, άρα και σημαντικές ευθύνες, στις σχοινοτενείς και επίπονες συνομιλίες για

Σε κάθε περίπτωση, η εκούσια αποχώρηση του Malipier αποτέλεσε αφορμή για αλλαγή της βενετικής στρατηγικής στην περιοχή της Αργολίδας. Η εμπειρία που αποκόμισε η κυβέρνηση από τη θητεία του αξιωματούχου, ασφαλώς θα συνέβαλε στην απόφασή της για κατάργηση της θέσης του προνοητή του Ναυπλίου και επιμερισμό των αρμοδιοτήτων του. Η διοίκηση της πόλης ανατέθηκε σε έναν αξιωματούχο με τον τίτλο *potestas et capitaneus Neapolis Romaniae*, εκλεγμένο από το Μεγάλο Συμβούλιο για δύο χρόνια,¹⁹ ενώ τις διπλωματικές επαφές για την υπόθεση του Άργους ανέλαβε κεντρικά η Σύγκλητος,²⁰ η οποία επιφόρτισε με τις επί τόπου διαπραγματεύσεις έκτακτους αξιωματούχους και τους καστελλάνους της Μεθώνης και της Κορώνης.²¹ Στους δύο τε-

τη διεκδίκηση του Άργους, παράλληλα με τις αμιγώς διοικητικές του υποχρεώσεις. Εξάλλου, ο προνοητής αντιμετώπισε και άλλης φύσεως δυσκολίες στην εκτέλεση του έργου του. Παρά τις συστάσεις της βενετικής κυβέρνησης για μυστικότητα, όπως κατήγγειλε ο ίδιος, οι οδηγίες της μητρόπολης διέρρεαν πριν γίνουν γνωστές σε αυτόν και στους άλλους εντολοδόχους, με συνέπεια να υπονομεύεται η διαπραγματευτική διαδικασία. Είχε λάβει, μάλιστα, εντολή να διενεργήσει έρευνα μαζί με τον *capitano* του στόλου, ώστε να εντοπιστεί η πηγή της διαρροής, βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., σ. 100, 109. Ας σημειωθεί ότι στις 9 Δεκεμβρίου 1389 ο Malipier αρνήθηκε τον διορισμό του ως πρεσβευτή και προξένου στον σουλτάνο της Τυνησίας, βλ. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Ο ποιητής Λεονάρδος Ντελλαπόρτας ως πρεσβευτής της Βενετίας εις Τυνησίαν κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1389)», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), σ. 344, 366, 368.

19. A.S.V., Senato Misti, reg. 41, φ. 23r. Ο ετήσιος μισθός του ήταν 70 λίρες de grossi (μία λίρα de grossi ισοδυναμούσε με 10 δουκάτα).

20. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 58, σ. 121, αρ. 59, σ. 122, αρ. 60, σ. 123, αρ. 61, σ. 124, αρ. 62, σ. 125. Πρβλ. Θ. Κονδύλης, «Η Αργολίδα την περίοδο 1350-1400. Το τέλος της Φραγκοκρατίας και η αρχή της Βενετοκρατίας», *Πρακτικά της Διεθνούς Επισημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και την περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Πανοπούλου, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 33, ο οποίος θεωρεί ότι ο νέος διοικητής του Ναυπλίου συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με τον Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο, ωστόσο η ενεργός συμμετοχή του αξιωματούχου στη διαπραγματευτική διαδικασία δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές. Αν και η Εντολή που έλαβε ο πρώτος *podestà* και *capitano* της πόλης, Vittore Morosini, από τον δόγη, το 1389, αρχικά προέβλεπε ότι θα λάμβανε ενημέρωση για τις τρέχουσες εξελίξεις στο θέμα του Άργους από τους καστελλάνους της Κορώνης και της Μεθώνης, όπως προκύπτει από δύο σημειώσεις στο περιθώριο του σχεδίου που κατατέθηκε προς ψήφιση στη Σύγκλητο, οι σχετικές οδηγίες δεν συμπεριλήφθηκαν στο τελικό κείμενο, βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 55, σ. 117, στ. 30 και σ. 118, στ. 37.

21. Ενδεικτική της πολυπλοκότητας και του βαθμού δυσκολίας των διπλωματικών αποστολών, όπως επισημαίνει ο R. Cessi, είναι η άρνηση των διορισθέντων προνοητών να αναλάβουν καθήκοντα, παρά τις δελεαστικά υψηλές απολαβές της θέσης, με αποτέλεσμα να αποσταλούν στην Πελοπόννησο δύο αξιωματούχοι αντί για τρεις που είχαν προβλεφθεί αρχικά, βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 62, σ. 125, υποσ. 1, αρ. 63, σ. 126, αρ. 64,

λευταίους ανατέθηκε και η ευθύνη σύναψης συμφωνίας με τον δεσπότη Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο για την παράδοση της πόλης, η οποία επιτεύχθηκε, ύστερα από επίμονες και κοπιώδεις προσπάθειες πέντε χρόνων, τον Μάιο του 1394.²²

Στο μεταξύ, η Βενετία είχε αρχίσει να οργανώνει διοικητικά το Ναύπλιο κατά το σύστημα της *podesteria*. Στα συμφραζόμενα της βενετικής διοικητικής γραφειοκρατίας ο όρος *podesteria* δήλωνε τη διοικητική περιφέρεια, επικεφαλής της οποίας ήταν ένας ανώτατος εκτελεστικός αξιωματούχος (*potestas/podestà*), σταλμένος από τη μητρόπολη με αρμοδιότητες πολιτικές και δικαστικές. Συχνά δε, όπως στην περίπτωση του διοικητή του Ναυπλίου, ο ίδιος αξιωματούχος αναλάμβανε και τα στρατιωτικά/διαχειριστικά καθήκοντα του *capitano*.²³ Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε στη διοίκηση των υποτελών κοινοτήτων του δουκάτου της Βενετίας από τα τέλη του 13ου αι. και εξής, ενώ μετά την τέταρτη δεκαετία του 14ου αι. επεκτάθηκε σταδιακά στην ιταλική ενδοχώρα (Treviso 1339), στην Ίστρια (Capodistria 1335), στη Δαλματία (Farra e Brazza 1343) και στην Αλβανία (Drivasto 1399).²⁴ Στη βενετική Ανα-

127, αρ. 74, σ. 150-152, αρ. 77, σ. 155-157, αρ. 78, σ. 158, αρ. 81, σ. 163, αρ. 82, σ. 164, αρ. 96, σ. 188, αρ. 103, σ. 204, αρ. 117, σ. 225, αρ. 130, σ. 252· επίσης, βλ. Cessi, *ό.π.*, σ. 159 κ.ε.

22. *Monumenta Peloponnesiaca*, *ό.π.*, αρ. 141, σ. 269-175.

23. Για τη σημασία των όρων *podesteria* και *podestà*, βλ. *Gli estimi delle podesterie di Treviso*, επιμ. Francesca Cavazzana Romanelli – E. Orlando, Βενετία – Corunda (Τρεβίζο) 1997, σ. 888. Οι *podestà* προέρχονταν από τις τάξεις των Βενετών πατρικίων, ήταν εκλεγμένοι από τα μητροπολιτικά όργανα για ένα έως δύο χρόνια και ασκούσαν την εξουσία στις περιοχές της ευθύνης τους ως αντιπρόσωποι της Βενετίας, ήταν δηλαδή ανώτεροι διοικητικοί αξιωματούχοι του βενετικού κράτους. Το βενετικό διοικητικό αξίωμα του *podestà* δεν πρέπει να συγχέεται με τον ομώνυμο θεσμό που αναπτύχθηκε και εφαρμόστηκε στις ιταλικές πόλεις-κράτη από τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αι. κ.ε. Τα ιταλικά κοινά (*comuni*), με εξαίρεση τη Βενετία και τη Ρώμη, κατά κανόνα ανέθεταν την εξουσία σε μονοπρόσωπη εκτελεστική και δικαστική αρχή, τον *podestà* (από τη λατινική λέξη *potestas*, δηλαδή εξουσία). Ο αξιωματούχος αυτός, με θητεία από έξι μήνες έως ένα χρόνο, είχε νομική εκπαίδευση και προερχόταν από άλλη πόλη, προκειμένου να διοικεί αμερόληπτα, όντας θεωρητικά ουδέτερος στις εσωτερικές έριδες και συγκρούσεις. Στη διάρκεια του 14ου αι. το αξίωμα προοδευτικά προσέλαβε τεχνοκρατικά χαρακτηριστικά και συχνά απώλεσε τον πολιτικό του χαρακτήρα. Ειδικότερα, στις ιταλικές ηγεμονίες οι *podestà* μεταβλήθηκαν σε εκτελεστικά όργανα των ηγεμόνων, επιφορτισμένα με την οργάνωση της διοίκησης και τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του φορολογικού και δικαστικού μηχανισμού, χωρίς αυτονομία ως προς τη λήψη αποφάσεων. Για τον θεσμό του *podestà* των ιταλικών πόλεων-κρατών, βλ. *I Podestà dell'Italia comunale*, επιμ. J-C. Maire Vigueur, 2 τόμοι, Ρώμη 2000· D. Waley – Tr. Dean, *The Italian City Republics*, Νέα Υόρκη 2010, σ. 40-43· Elisabeth Crouzet-Pavan, «Venise et le monde communal: Recherches sur les Podestats vénitiens 1200-1350», *Journal des Savants* 2 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1992), σ. 277-315.

24. G. Cozzi, «Politica, Società, Istituzioni», *Storia d'Italia*, τ. 12/1, *La Repubblica*

τολή ο θεσμός εμφανίστηκε πρώιμα στο πλαίσιο των νέων πολιτικών και διοικητικών συνθηκών που δημιουργήθηκαν στον άλλοτε βυζαντινό χώρο μετά την τέταρτη Σταυροφορία, αλλά δεν ευδοκίμησε. Τον τίτλο του *podestà* έφερε ο διοικητικός προϊστάμενος της κοινότητας των Βενετών της Κωνσταντινούπολης κατά τη σύντομη περίοδο της λατινικής κυριαρχίας, μεταξύ των ετών 1204-1261.²⁵ Ωστόσο, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, η διοίκηση και η διακυβέρνηση της βενετικής κοινότητας της πόλης ανατέθηκε σε ένα βάιλο και δύο συμβούλους, δηλαδή σε ένα κεντρικά εκλεγμένο συλλογικό όργανο κατά το πρότυπο της μητρόπολης, όπως είχε επικρατήσει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. στις κτήσεις της Βενετίας στην ανατολική Μεσόγειο.²⁶

Η θέσπιση του αξιώματος του *podestà* και *capitano* του Ναυπλίου το 1389 σηματοδοτεί τη δεύτερη περίοδο εφαρμογής του θεσμού στον ελληνικό χώρο. Πέντε χρόνια μετά το Ναύπλιο, το 1394, δημιουργείται το αξίωμα του *podestà* και *capitano* στο Άργος,²⁷ και ακολουθεί η Αθήνα το 1395,²⁸ η Πάτρα το 1408²⁹ και, τέλος, η Μονεμβασία το 1464.³⁰ Η εξέλιξη αυτή συμβαδίζει χρονικά με την επέκταση του συστήματος της *podesteria* στις πόλεις της ιταλικής ενδοχώρας, η οποία συντελείται στο πλαίσιο της επιβολής της κυριαρχίας της Βενετίας στην περιοχή.³¹ Με βάση τα παραπάνω, διαφαίνεται μια τάση, αν όχι

di Venezia, επιμ. G. Cozzi – M. Knapton, Ρώμη 1997, σ. 210-213· M. Caravale, «Le istituzioni della Repubblica», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. 3, *La formazione dello stato patrizio*, επιμ. G. Arnaldi – G. Cracco – A. Tenenti, Ρώμη 1997, σ. 348-349.

25. D. Jacoby, «The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople, 1204-1261: A State within a State», *Quarta Crociata. Venezia – Bisanzio – Impero Latino*, επιμ. Gh. Ortalli – G. Ravagnani – P. Schreiner, τ. 1, Βενετία 2006, σ. 19-79.

26. Για τον θεσμό του βαΐλου της Κωνσταντινούπολης, βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου (1268-1453)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1970, σ. 23-33, 66-68. Γενικά για το διοικητικό σχήμα που υιοθέτησε η Βενετία στις κτήσεις της κατά τον 13ο-15ο αι., βλ. Thiriet, *ό.π.*, σ. 190-192 και πιο πρόσφατα B. Arbel, «Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period», E. Durlstetter, *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Λέιντεν 2013, σ. 125-253.

27. Αγγελική Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη Βενετοκρατία», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος*, *ό.π.*, σ. 39.

28. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μία συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 227.

29. Στο ίδιο, σ. 229.

30. Στο ίδιο, σ. 247.

31. G. M. Varanini, «Venezia e l'entroterra (1300 circa – 1420)», *Storia di Venezia*,

εφαρμογής ενός ενιαίου διοικητικού συστήματος, τουλάχιστον οργάνωσης με ενιαίο τρόπο περιοχών που ενσωματώθηκαν τμηματικά στη βενετική επικράτεια, με παρόμοιες διαδικασίες, οι οποίες εμφάνιζαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: επρόκειτο για πόλεις με μικρή ή μεγαλύτερη ενδοχώρα, που αποτελούσαν το κέντρο της οικείας διοικητικής περιφέρειας, σε αυτές λειτουργούσε ήδη από την προηγούμενη περίοδο κάποια μορφή κοινοτικής οργάνωσης αστικού τύπου και οι πληθυσμοί τους είχαν υπαχθεί εθελούσια στη Βενετία, με αντάλλαγμα την κατοχύρωση των συνηθειών και των προνομίων τους.³²

Τα διοικητικά όρια του Ναυπλίου δεν παρέμειναν σταθερά και αμετάβλητα σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά υπέστησαν αυξομειώσεις ως απόρροια των πολιτικοστρατιωτικών εξελίξεων στην περιοχή. Οι μεταβολές αυτές, όπως είναι ευνόητο, επηρέασαν την οργανωτική δομή της διοίκησης, τη διάρθρωση του γραφειοκρατικού μηχανισμού καθώς και τα δημόσια οικονομικά της περιφέρειας. Τα πρώτα χρόνια η εδαφική αρμοδιότητα του *podestà* του Ναυπλίου εκτεινόταν σε μια περιορισμένη γεωγραφικά περιοχή, καθώς τμήμα της ενδοχώρας που ανήκε κατά το παρελθόν στη δικαιοδοσία της πόλης, βρισκόταν ακόμα υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών. Τα εδάφη αυτά αποδόθηκαν στη Βενετία μαζί με το Άργος, το Κιβέρι και το Θερμύσι, το 1394.³³ Αμέσως μετά, η Αργολίδα συγκροτήθηκε σε δύο διοικητικά και οικονομικά αυτοτελείς ενότητες, με έδρα τις πόλεις του Άργους και του Ναυπλίου αντίστοιχα.³⁴ Τα όρια των δύο διοικητικών διαμερισμάτων δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν, ελλείψει σαφών γεωγραφικών πληροφοριών, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέπιπταν με τα όρια των δύο πόλεων, όπως είχαν διαμορφωθεί την εποχή της κυριαρχίας των d'Enghien – Cornaro. Από τις διαθέσιμες μαρτυρίες συνάγεται ότι το μεγαλύτερο τμήμα του εύφορου Αργολικού κάμπου ανήκε στη δικαιοδοσία της μεσόγειας πόλης του Άργους, η οποία διέθετε σημαντικό πληθυσμό και ήταν οικονομικά πιο εύρωστη από το γειτονικό Ναύπλιο. Οι συνθήκες ζωής στο τελευταίο παραμένουν ακόμα άγνωστες σε μεγάλο βαθμό, αλλά η διαρκής δημοσιονομική δυσπραγία που αποτυπώνεται στις πηγές μέχρι το τέλος του 14ου αι., υποδεικνύει μειωμέ-

ό.π., σ. 159 κ.ε.: M. Knapton, «Venice and the Terraferma», *The Italian Renaissance State*, επιμ. A. Gamberini – Isabella Lazzarini, Καίμπριτζ 2012, σ. 132-155 και του ίδιου, «The Terraferma State», *A Companion to Venetian History 1400-1797*, επιμ. E. R. Dursteler, Λάντνεν 2013, σ. 85-99.

32. Παπαδία-Λάλα, ό.π., σ. 159-161, 175-190, 226-230, 245-248. Για τις αναλογίες με τις πόλεις της ιταλικής ενδοχώρας, βλ. παραπάνω, υποσ. 24 και 31.

33. Βλ. παραπάνω, υποσ. 22. Για τα σύνορα των βενετικών κτήσεων με τους Βυζαντινούς, βλ. I. E. Πέππας, *Μεσαιωνικές σελίδες Αργολίδος, Αρκαδίας, Κορινθίας*, Αθήνα 1990, σ. 350.

34. Βλ. παραπάνω, υποσ. 27.

να έσοδα, ενδεχομένως λόγω ύφεσης της οικονομικής δραστηριότητας ή και λόγω δημογραφικής κάμψης. Στις άμεσες προτεραιότητες της Βενετίας υπήρξε η αξιοποίηση του θαλάσσιου προσανατολισμού της πόλης και η δημιουργία ασφαλούς καταφυγίου για τους κατοίκους της, γεγονός που ενισχύει την παραπάνω υπόθεση. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1390, η κυβέρνηση της λιμνοθάλασσας έλαβε μέριμνα για την οργάνωση της λειτουργίας του λιμανιού του Ναυπλίου³⁵ και για την αμυντική θωράκιση του τόπου, αναδιαρθρώνοντας μερικώς τις στρατιωτικές και πολιτικές υπηρεσίες στο πνεύμα εξορθολογισμού των δημοσιονομικών δαπανών.³⁶ Επειδή, ωστόσο, το Δημόσιο Ταμείο της πόλης συχνά αδυνατούσε να καλύψει τις τρέχουσες λειτουργικές δαπάνες, από το 1394 και εξής υποχρεώθηκε να το συνδράμει το Ταμείο του Άργους, που εμφάνιζε πλεόνασμα.³⁷

Ο συσχετισμός μεταξύ των δύο οικιστικών κέντρων ανατράπηκε με δραματικό τρόπο λίγο πριν από το γύρισμα του αιώνα. Το καλοκαίρι του 1397 οι Τούρκοι επιτέθηκαν στον Αργολικό κάμπο, λεηλάτησαν την ύπαιθρο, κατέστρεψαν την πόλη του Άργους και οδήγησαν στην αιχμαλωσία το σύνολο σχε-

35. Το 1392 ο διοικητής του Ναυπλίου έλαβε άδεια να καταστρέψει μια βυθισμένη γαλιότα που εμπόδιζε την πρόσβαση στο λιμάνι, A.S.V., Senato Misti, reg. 42, φ. 36 (4 Ιανουαρίου 1392). Την ευθύνη για την ομαλή λειτουργία του λιμανιού είχε από το 1393 ένας Βενετός πατρίκιος, εκλεγόμενος από το Μεγάλο Συμβούλιο, με μισθό 50 δουκάτα τον χρόνο, A.S.V., Senato Misti, reg. 42, φ. 103r (13 Απριλίου 1394). Βλ., επίσης, P. Topping, «Argos and Nauplia in the rubrics of the Senato Misti (1389-1413)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 170.

36. Ήδη τον Απρίλιο του 1393 μειώθηκε ο αριθμός της μισθοφορικής δύναμης που στάθμευε στην πόλη. Τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1394 έγιναν νέες περικοπές δαπανών, ώστε να εξοικονομηθούν πόροι για τη συντήρηση 12 πεζών στρατιωτών και για την αποστολή 15 τοξοτών από τη Βενετία, την Κρήτη ή τη Μεθώνη και την Κορώνη, για τη φρούρηση του Κάστρου. Παράλληλα, ζητήθηκε από τον podestà του Ναυπλίου να ελέγξει το επίπεδο της ετοιμότητας του φεουδαρχικού στρατού και έγινε προσπάθεια να εκπαιδευθεί η τοπική πολιτοφυλακή. Από τις υφιστάμενες θέσεις διατηρήθηκαν αυτές του λιμενάρχη (admiratus), του φρουράρχου (castellanus), του θωρακοποιού (curazarius), του τοξοποιού (magister a ballistris) καθώς και των τεχνιτών (ένας χτίστης, ένας μαραγκός και ένας λιθοξόος), που εργάζονταν για την ενίσχυση και επισκευή των οχυρώσεων, A.S.V., Senato Misti, reg. 42, φ. 116r (13 Απριλίου 1393), φ. 153 (13 Μαρτίου 1394) και Fr. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1, 1329-1399, Παρίσι – Χάγη 1958, αρ. 831, σ. 198, αρ. 858, σ. 203 (επιτομές των αποφάσεων)· A.S.V., Senato Misti, reg. 43, φ. 19r (24 Ιουλίου 1394), φ. 19v (4 Αυγούστου 1394) [= *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 150, σ. 296], φ. 24r (27 Αυγούστου 1394)· βλ., επίσης, Topping, ό.π., σ. 170-171.

37. A.S.V., Senato Misti, reg. 42, φ. 24r (27 Αυγούστου 1394) και φ. 137r (17 Ιουνίου 1396).

δόν του πληθυσμού, καταφέροντας ισχυρό πλήγμα στο γόητρο της Βενετίας.³⁸ Αμέσως μόλις ανέκτησαν τον έλεγχο της περιοχής, οι αρχές του Ναυπλίου έλαβαν μέτρα για την εποίκηση του Άργους, εγκαθιστώντας στις παρυφές του Κάστρου και στην πέριξ ύπαιθρο χώρα Αλβανούς και άλλους εποίκους αγροτοποιομενικής προέλευσης, στους οποίους προσέφεραν χέρσα γη και εγκαταλελειμμένα αμπέλια, ενώ τα επόμενα χρόνια δόθηκε βάρος στον επαναπατρισμό των ντόπιων που είχαν καταφύγει στις γειτονικές βυζαντινές και λατινοκρατούμενες περιοχές. Το εποικιστικό αυτό πρόγραμμα, παρότι επέφερε γρήγορη ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας, συντέλεσε καθοριστικά στη μεταλλαγή της φυσιογνωμίας του Άργους σε αγροτικό οικισμό.³⁹

Η ευθύνη για την καταστροφή του –θεωρούμενου έως τότε απόρθητου– Κάστρου της Λάρισας αποδόθηκε σε λανθασμένους χειρισμούς του Βενετού podestà του Άργους και στην προδοτική συμπεριφορά του ίδιου και των αξιωματούχων που τον πλαισιώναν στη διοίκηση της πόλης, με συνέπεια να καταδικαστούν από τη βενετική δικαιοσύνη.⁴⁰ Απόρροια των παραπάνω γεγονότων υπήρξε η αναβάθμιση του Ναυπλίου σε περιφερειακό διοικητικό κέντρο και, αντίστοιχα, η υποβάθμιση του Άργους σε δευτερεύοντα ή, όπως εύστοχα έχει χαρακτηριστεί, δορυφόρο οικισμό του πρώτου.⁴¹ Στις 18 Ιουλίου του 1399, δύο εβδομάδες μετά την ολοκλήρωση της δίκης, η Σύγκλητος αποφάσισε την κατάργηση της θέσης του podestà και τη διοικητική υπαγωγή του Άργους και του Κάστρου του Κιβερίου στο Ναύπλιο.⁴²

Ο podestà του Ναυπλίου, επικεφαλής πλέον ολόκληρης της αργολικής

38. Τζαβάρα, ό.π., σ. 43-44, 59 (Παράρτημα, έγγρ. 2) [= *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 197, σ. 392].

39. Για το εποικιστικό πρόγραμμα που εφάρμοσαν οι βενετικές αρχές στην Αργολίδα, βλ. P. Topping, «Albanian Settlements in Medieval Greece: Some Venetian Testimonies», *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. Αγγελική Ε. Λαΐου-Θωμαδάκη, New Brunswick N. J. 1980, σ. 261-262. Για τις επιπτώσεις στην οικονομία βλ. D. Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese», *Viewing the Morea Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, επιμ. Sharon E. J. Gerstel, Ουάσινγκτον 2013, σ. 221, 256.

40. Για τη συμπεριφορά των Βενετών αξιωματούχων της πόλης πριν και κατά τη διάρκεια της τουρκικής επιδρομής, και για τη δίκη που επακολούθησε, βλ. G. Saint-Guilain, «Abus de pouvoir ou gouvernement de proximité? Les relations entre administrés et administrateurs vénitiens à Argos au XVe siècle», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος*, ό.π. σ. 81-109.

41. Α. Μάλλιαρης, «Το Άργος και το διαμέρισμά του στην όψιμη βενετική περίοδο. Η θέση της πόλης στη βενετική επικράτεια, πληθυσμιακά και γαιοκτητικά φαινόμενα», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος*, ό.π., σ. 158-159.

42. Τζαβάρα, ό.π., σ. 43-44.

κτήσης, όχι μόνο διατήρησε τις αρμοδιότητες που είχε προηγουμένως, αλλά επωμίστηκε και περισσότερες διοικητικές ευθύνες. Όπως οι ομόλογοί του στις άλλες μονοπρόσωπες διοικήσεις του βενετικού κράτους, ήταν υπεύθυνος για την απονομή της δικαιοσύνης, για την τακτική είσπραξη των εσόδων, τη χρηστή διαχείριση των δημόσιων πόρων, τη διατήρηση της τάξης και τη διασφάλιση της εξωτερικής ασφάλειας, την οργάνωση του ανεφοδιασμού της πόλης και την επάνδρωση της πολιτοφυλακής. Σε όλους τους παραπάνω τομείς όφειλε να ασκεί την εξουσία του με σύνεση, ευθυκρισία και σεβασμό στους θεσμούς και τις συνήθειες του τόπου, σύμφωνα με τις επιταγές της κεντρικής κυβέρνησης για την ορθή διακυβέρνηση και τη διατήρηση του εδαφικού κράτους.⁴³

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η Βενετία εφάρμοζε στις κτήσεις της τους κανόνες του βενετικού δίκαιου σε θέματα δημοσίου δικαίου, και ειδικότερα του ποινικού, επιφυλάσσοντας στους κατά τόπους εκπροσώπους της το αποκλειστικό προνόμιο της ποινικής δικαιοδοσίας. Κατ' αναλογία το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί ότι συνέβη και στην περίπτωση της Αργολίδας, όπου ο πραγματισμός, η πολιτική φρόνηση και η συσσωρευμένη εμπειρία της νέας κυριάρχου υπαγόρευαν, παράλληλα, τη διατήρηση του προϋπάρχοντος φεουδαρχικού συστήματος με διαφοροποιήσεις στην κατεύθυνση της προσαρμογής του στο δικό της διοικητικό και δικαιοσύνη σύστημα. Με άλλα λόγια, η διακατοχή των φέουδων αναγνωρίστηκε, αλλά η κυριότητα της γης πέρασε στο βενετικό δημόσιο, το οποίο ανέλαβε ρόλο συλλογικού φεουδαρχικού επικυριάρχου στη θέση της οικογένειας των τελευταίων Φράγκων κυριάρχων d'Enghien.⁴⁴ Ως εκπρόσωπος του κράτους στην περιοχή, ο *podestà* του Ναυπλίου επιφορτίστηκε με τη διαχείριση των φεουδαρχικών ζητημάτων, όπως η παραχώρηση κρατικών γαιών ως φέουδων, η επικύρωση της φεουδαρχικής διαδοχής, η εκπλήρωση της στρατιωτικής υπηρεσίας από τους φεουδάρχες κ.ά.⁴⁵ Στο ίδιο πλαίσιο, οι μητροπολιτικές αρχές ζήτησαν από τον πρώτο διοικητή Vittore Morosini να καταγράψει τα θεσπίσματα και τις συνήθειες του τόπου, και να αποστείλει αντίγραφο τους στη Βενετία, το ταχύτερο δυνατό, προκειμένου να γίνουν οι αναγκαίες τροποποιήσεις, δηλαδή να εξαλειφθούν τα στοιχεία εκείνα που αντέβαιναν τα συμφέροντα του κράτους και ήταν επικίνδυνα για τη βενετική κυριαρχία.⁴⁶ Ωστόσο, φαίνεται ότι η διαταγή έμεινε ανεκτέλεστη και

43. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 55, σ. 117-118 (26 Αυγούστου 1389).

44. Jacoby, *La Féodalité*, ό.π., σ. 213 κ.ε.· Παπαδία-Λάλα, ό.π., σ. 182.

45. A.S.V., Senato Misti, reg. 42, φ. 24r (27 Αυγούστου 1394).

46. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 55, σ. 117, στ. 15-17, σ. 118, στ. 43-44. Την ίδια πολιτική ακολούθησε η Βενετία και στις περιοχές της στην ιταλική ενδοχώρα, βλ. Cozzi, ό.π., σ. 207-208 και C. M. Belfanti, «Town and country in central and northern Ita-

χρειάστηκε να περάσουν τρεις δεκαετίες πριν αποσταλεί στην πόλη το εγκεκριμένο αντίγραφο των Ασσιζών της Ρωμανίας, με αφορμή την ολοκλήρωση της κωδικοποίησης και μετάφρασης στη βενετική διάλεκτο των νομοθετικών διατάξεων για τις ανάγκες των κεντρικών υπηρεσιών, τον Ιούνιο του 1421.⁴⁷

Παρά την απουσία ρητών μαρτυριών, η αποδεδειγμένη ισχύς του προϋφιστάμενου δικαίου, όσον αφορά το καθεστώς των φέουδων και των φεουδαρχών, συνιστά, σύμφωνα με τον D. Jacoby, ισχυρή ένδειξη ότι το τοπικό δίκαιο εξακολούθησε να διέπει τις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο, και ιδιαίτερα το καθεστώς των εξαρτημένων αγροτών.⁴⁸ Αδιευκρίνιστο παραμένει αν η δέσμευση της Βενετίας για διατήρηση των συνηθειών των κατοίκων της Αργολίδας εκτεινόταν και στις αστικές έννομες σχέσεις μεταξύ του ελληνικού πληθυσμού, όπως έχει υποστηριχθεί για άλλες βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.⁴⁹

Το ιδιαίτερα περίπλοκο νομικό περιβάλλον που συνεπαγόταν η συνύπαρξη και η ταυτόχρονη λειτουργία διαφορετικών δικαικών συστημάτων, αποτελούσε το πλαίσιο, εντός του οποίου αρθρώνονταν οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων στην Αργολίδα. Ως εκ τούτου, το έργο των Βενετών διοικητών δεν ήταν εύκολο, καθώς αυτοί καλούνταν να εναρμονίσουν τα συμφέροντα του κράτους με τη σύνθετη, εν πολλοίς ξένη προς αυτούς, τοπική πραγματικότητα, μέσα σε διαρκώς μεταβαλλόμενες, και από τα μέσα του 15ου αι. και εξής ασφυκτικές, πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες. Έχοντας επίγνωση της αδυναμίας της να προκαταλάβει τις εξελίξεις ή και να προβλέψει την προσήκουσα λύση σε κάθε πρόβλημα της ζώσας πραγματικότητας στην απομακρυσμένη κτήση, η μητρόπολη χορήγησε στους εκπροσώπους της

ly, 1400-1800», *Town and Country in Europe, 1300-1800*, επιμ. S. R. Epstein, Καίμπριτζ 2001, σ. 300.

47. Το αντίγραφο του κώδικα εστάλη ταυτόχρονα στην Εύβοια, τη Μεθώνη και την Κορώνη, αποκτώντας και τυπικά θέση νόμου στις συγκεκριμένες περιοχές, βλ. Jacoby, *La Féodalité*, ό.π., σ. 96-102, 214-222.

48. Στο ίδιο, σ. 213 κ.ε.

49. D. Jacoby, «Les Assizes de Romanie et le droit Vénitien dans les colonies Vénitienes», *Venezia e il Levante fino al Secolo XV*, τ. 1/1, Φλωρεντία 1973 [= ανατύπωση: D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIIe au XVe siècle: Peuples, sociétés, économies*, Λονδίνο 1979, αρ. IV], σ. 347-360, και ειδικά σ. 356· Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής αναμόρφωσης του μεταβυζαντινού κόσμου. Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του Vaticanus Graecus 2639», *Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)*, εκδ. Δήμητρα Π. Καραμπούλα – Γ. Ε. Ροδολάκης, Αθήνα 2012-2013 [= *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 44, Παράρτημα 12], σ. 25-26, όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

ευρέα περιθώρια ευελιξίας κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους, με σκοπό την καλύτερη εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος και την εύρυθμη λειτουργία της διοίκησης, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι θα ενεργούσαν εντός του πλέγματος της νομιμότητας.⁵⁰ Η δυνατότητα αυτή επέτρεψε στους τελευταίους να συγκεντρώσουν ακόμα μεγαλύτερες εξουσίες και αντίστοιχα να αποδυναμώσουν τον ρόλο της τοπικής ελίτ στη διακυβέρνηση.

Σύμφωνα με την Εντολή που έλαβε ο Vittore Morosini, οι διοικητές είχαν την ευχέρεια να ζητούν τη γνώμη άλλου οργάνου οικειοθελώς πριν από την έκδοση διοικητικών πράξεων ή δικαστικών αποφάσεων, χωρίς ωστόσο να δεσμεύονται από αυτήν.⁵¹ Ήδη από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, μαρτυρείται η λειτουργία ενός άτυπου συμβουλευτικού οργάνου, το οποίο υφίστατο ήδη από την εποχή των Φράγκων κυρίων και απαρτιζόταν από εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας (*zentilomeni della terra*). Το όργανο αυτό συγκαλούνταν για να συζητήσει επί συγκεκριμένων προβλημάτων και είχε καταρχήν συμβουλευτικές και γνωμοδοτικές αρμοδιότητες,⁵² ενώ κατά καιρούς εξέδιδε και κοινές αποφάσεις με τον διοικητή της πόλης,⁵³ προοδευτικά όμως περιήλθε σε αδράνεια. Το καλοκαίρι του 1445 πρεσβεία του Ναυπλίου διαμαρτυρήθηκε, μεταξύ άλλων, για την απαξίωση της παλαιάς πρακτικής και ζήτησε η γνωμοδότηση των τοπικών ευγενών να γίνει υποχρεωτική για τους διοικητές πριν από τη λήψη αποφάσεων, επικαλούμενη τις καταστροφικές συνέπειες που είχαν παλαιότερα για τον τόπο οι μονομερείς ενέργειες

50. Για την άσκηση της διακριτικής εξουσίας (*arbitrium*) από τους διοικητές στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, βλ. Cozzi, *ό.π.*, σ. 188 και 193. Αναφορικά με την *Terraferma*, ο Cozzi (*στο ίδιο*, σ. 206-207, 215) σημειώνει ότι η Βενετία συμπεριλάμβανε τη συγκεκριμένη οδμή στις Εντολές των διοικητών ήσσονων πόλεων.

51. *Monumenta Peloponnesiaca*, *ό.π.*, αρ. 55, σ. 117, στ. 17-19.

52. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. 4, [Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας], Παρίσι 1882, σ. 188-189 (22 Ιουνίου 1445): «Item perchè alcune fià occorre in la dita città alcuni casi nuovi li quali può nuoxer e zovar i ditti cittadini come de le cosse appartien li confinanti al dito luogo et altri simili et in questi tal casi sempre si ha servado et dali primi Signori della Città et anche da alcuni Rectori de sentir l'opinion de' Zentilhomeni e pratiche del dito luogo, et per questo modo se salvava ogni inconveniente poteva occorrer [...]».

53. Sathas, *στο ίδιο*, τ. 2, Παρίσι 1881 αρ. 545, σ. 277 (2 Σεπτεμβρίου 1412): «[...] per consilium dicte terre captum et provisum fuerit [...]» και *στο ίδιο*, τ. 3, αρ. 854, σ. 278 (26 Φεβρουαρίου 1425): «[...] per consilium dicti loci fuerit provisum de ponendo certa onera et solvendo aliqua datia [...]». Οι μνείες για τη συμμετοχή του Συμβουλίου στη λήψη κοινών αποφάσεων με τη βενετική διοίκηση αφορούν την εποχή της θητείας του Ottaviano Bon, ο οποίος υπηρέτησε ως *podestà* του Ναυπλίου δύο φορές, το 1397 και το 1403, βλ. Kohl κ.ά., *The Rulers of Venice*, www.rulersofvenice.org (τελευταία πρόσβαση 14 Φεβρουαρίου 2016), εγγραφές 59429, 59078, 52432.

της διοίκησης, ειδικά κατά την τουρκική επιδρομή εναντίον του Άργους το 1397. Στο αίτημα των ευγενών για ενεργότερη συμμετοχή στη διακυβέρνηση του τόπου τους, η Σύγκλητος απάντησε με διπλωματικό τρόπο ότι το θέμα απόκειται στη διακριτική ευχέρεια των διοικητών που αποστέλλονταν να διοικήσουν την πόλη και τους κατοίκους της «ad honorem et statum nostrum» με την ελπίδα ότι θα έκαναν το καθήκον τους.⁵⁴ Το Συμβούλιο, με την ίδια μορφή και λειτουργία, φαίνεται πως εξακολούθησε να συγκαλείται περιστασιακά μέχρι τα τέλη του 15ου αι. Τον Ιούλιο του 1451, το Collegio, ύστερα από αίτημα των κατοίκων, αποφάσισε να φορολογήσει εκτάκτως για μια πενταετία τον μισθό των υπαλλήλων, προκειμένου να ενισχυθεί το Ταμείο της πόλης και να συγκεντρωθούν χρήματα για την επισκευή των οχυρώσεων. Σε αυτό το πλαίσιο ζητήθηκε από τον podestà να συγκαλέσει σύσκεψη και να προτρέψει την κοινότητα του Ναυπλίου⁵⁵ να συνεργαστεί για την εφαρμογή του μέτρου, αναθέτοντας σε πολίτες (cives) που θα επέλεγε η ίδια, την παρακολούθηση των εισροών και των δαπανών που θα πραγματοποιούνταν.⁵⁶ Εξάλλου, από τις επιστολές (dispacci) που έστειλε στη Σύγκλητο ο Bartolomeo Minio, ο οποίος ανέλαβε τη διοίκηση του Ναυπλίου αμέσως μετά το τέλος του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου, μαθαίνουμε ότι το 1480 προσήλθε στις διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς για τον καθορισμό των συνόρων στην Αργολίδα συνοδευόμενος από τους «σπουδαιότερους και ευφυέστερους» των πολιτών, αφού προηγουμένως είχε συνομιλήσει και συσχεφθεί μαζί τους.⁵⁷

Η επόμενη φορά που εμφανίζεται στις πηγές το Συμβούλιο, είναι στα μέσα της τρίτης δεκαετίας του 16ου αι., με διαφοροποιημένη κοινωνική –μάλλον

54. Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 188, στ. 44, σ. 189, στ. 1-23 (22 Ιουνίου 1445). Βλ. επίσης Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 185-186.

55. Η κοινότητα, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν ανοικτή για όλους τους κατοίκους του Ναυπλίου, αλλά στο εσωτερικό της επικρατούσαν άτυπες ιεραρχήσεις. Αρχικά, κυρίαρχο ρόλο στις λειτουργίες του σώματος είχαν λιγοστές ισχυρές οικογένειες ή ομάδες, οι οποίες εξέφραζαν τα συμφέροντα του ανώτερου κοινωνικού στρώματος των ευγενών/πολιτών. Η δύναμή τους άρχισε να περιορίζεται σταδιακά από τα μέσα του 15ου αι. και εξής λόγω της ενεργότερης συμμετοχής στις εργασίες του κοινοτικού σώματος δυναμικά ανερχόμενων και ανταγωνιστικών κοινωνικοοικονομικών ομάδων: populari, ετερόχθονες-νεήλυδες. Για τη σημασιοδότηση του όρου «ανοικτή κοινότητα», τη σύνθεση και τις λειτουργίες της κοινότητας του Ναυπλίου κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 44-45, 159-161, 180-190.

56. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 66.

57. *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, *ό.π.*, σ. xvi, 26: «[...] tolte con mi tutte le scripture pertinentete a la caxon dei confini et juridition nostre et dei principali et più intelligenti cittadini con i quali primamente conferri et consultassemo quanto era necessario circha le raxon nostre [...]».

και αριθμητική– σύνθεση και αυτονομημένη λειτουργία. Σε αυτό συμμετείχαν πλέον 30 εκπρόσωποι του ανώτερου κοινωνικού στρώματος (cittadini) και ισάριθμα άτομα από το λαϊκό στρώμα της πόλης (popolari), τα οποία συνεδρίαζαν κεκλεισμένων των θυρών, χωρίς τη συμμετοχή των διοικητικών αρχών.⁵⁸ Τη διετία 1523-1524, ο διοικητής του Ναυπλίου Niccolò Giustinian⁵⁹ αποπειράθηκε να θέσει υπό τον έλεγχό του τη δραστηριότητα του οργάνου και να χειραγωγήσει τις αποφάσεις του, μεταβάλλοντας την ισορροπία δυνάμεων στο εσωτερικό του υπέρ των popolari. Ειδικότερα, πρότεινε, ελλείψει θεσμοθετημένου συμβουλίου στην πόλη, την αντικατάσταση του πολυμελούς σώματος από μια επιτροπή, αποτελούμενη από έξι popolari και πέντε cittadini, η οποία θα συγκαλείτο από τον διοικητή για να γνωμοδοτήσει σχετικά με θέματα σημαντικά, όπως ο επισιτισμός της πόλης. Ωστόσο, η προωθούμενη μεταρρύθμιση δεν βρήκε σύμφωνους τους δύο συμβούλους του διοικητή.⁶⁰ Στην Έκθεση (Relazione) που υπέβαλε με την ολοκλήρωση της θητείας του, τον Αύγουστο του 1525, ο Giustinian επανήλθε στο θέμα επισημαίνοντας την ανάγκη να καταργηθεί αυτή η «κακή συνήθεια» (*mala consuetudine*) αλλά και να τεθεί τέρμα στις μεθοδεύσεις φατριαστικών ομάδων, οι οποίες κατάφεραν να προωθούν τα «άδिका» αιτήματά τους συλλέγοντας υπογραφές από αγράμματα και απληροφόρητα άτομα. Δεν γνωρίζουμε αν τα μητροπολιτικά όργανα έδωσαν βαρύτητα στις συστάσεις του απερχόμενου διοικητή, άλλωστε είναι βέβαιο ότι με τους Τούρκους προ των πυλών άλλα θέματα είχαν προτεραιότητα. Ο αποκλεισμός του Giustinian από τις συνεδριάσεις,⁶¹ η προσπάθειά του να διχάσει το Συμβούλιο, αποδυναμώνοντας τους cittadini, οι καταγγελίες του περί φατριαστικής δράσης ορισμένων προσώπων, από τη μία, και η διχογνωμία στο εσωτερικό της τοπικής κυβέρνησης με αφορμή την πρόταση του διοικητή για αναμόρφωση της λειτουργίας του συμβουλίου, από την άλλη, δείχνουν ότι τα προβλήματα στη συνεργασία της βενετικής διοίκησης με τους ντόπιους την εποχή εκείνη οφείλονταν μάλλον σε προσωπικούς λόγους, και μάλιστα στην αντιπαλότητα του συγκεκριμένου διοικητή με την ελίτ

58. Sathas, *ό.π.*, τ. 6, Παρίσι 1885, σ. 245-246· Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 186-187.

59. Ο Giustinian εκλέχθηκε βάιλος και καπιτάνος (βλ. παρακάτω για το αξίωμα αυτό) στις 6 Ιουλίου του 1522 και πρέπει να ανέλαβε καθήκοντα προς το τέλος του έτους, περίπου την ίδια εποχή που έφτασε στη Βενετία ο Νικολάκης Catello ως εκπρόσωπος της κοινότητας του Ναυπλίου, Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφή 45192· Sathas, *ό.π.*, τ. 6, σ. 220.

60. Για τη θέσπιση του αξιώματος των συμβούλων της διοίκησης, βλ. παρακάτω.

61. Στην πρεσβεία που απέστειλε η κοινότητα τον Δεκέμβριο του 1522, γίνεται λόγος για ένα 50μελές Συμβούλιο (με ισομερή εκπροσώπηση των cittadini και των popolari), το οποίο θα συνεδρίαζε παρουσία της τοπικής διοίκησης (Regimento), βλ. Sathas, *ό.π.*, τ. 6, σ. 222. Με βάση την παραπάνω πληροφορία, μπορεί εύλογα να υποτεθεί ότι το Συμβούλιο δεν είχε εξαρχής την πρόθεση να αποκλείσει τη διοίκηση από τις συνεδριάσεις.

της περιοχής ή, πιθανότερο, με ορισμένα ισχυρά μέλη της. Δεν είναι τυχαίο ότι ο διάδοχός του Bernardo Contarini όχι μόνο δεν αντιμετώπισε παρόμοιες δυσκολίες, αλλά στην Έκθεσή του προς τη Σύγκλητο, δύο χρόνια αργότερα, εξέφρασε τη βεβαιότητά του για την αφοσίωση του συνόλου του πληθυσμού ([...] *quella università tutta, si cittadini come popolari, et Strathioti* [...]), παρά τις εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιούσε, χωρίς να κρύψει τη βαθιά εκτίμηση και τον σεβασμό που έτρεφε γι' αυτόν.⁶²

Έχει διαπιστωθεί ότι η κεντρική εξουσία γενικά προσπαθούσε να εξισορροπεί τις εντάσεις που δημιουργούνταν στις σχέσεις των κατά τύπους βενετικών αρχών με την κοινωνία των κτήσεων και να αμβλύνει τους ανταγωνισμούς μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων, τους οποίους στην πραγματικότητα τις περισσότερες φορές είχε τροφοδοτήσει η ίδια με την πολιτική της. Η παραβίαση των συμπεφωνημένων και η καταστρατήγηση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων των υπηκόων από τους τοπικούς Βενετούς αξιωματούχους, είτε κατά την εκτέλεση και εφαρμογή κυβερνητικών αποφάσεων που εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες κάθε φορά πολιτικές σκοπιμότητες είτε κατά την άσκηση ή και την κατάχρηση της διακριτικής εξουσίας που τους είχε παραχωρηθεί, αποτελούσαν τις συνηθέστερες αιτίες τριβών και δυσαρέσκειας με τη διοίκηση.⁶³

Ανάλογα προβλήματα παρατηρούνται και στην Αργολίδα. Μια από τις δεσμεύσεις της Βενετίας απέναντι στην τοπική κοινωνία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν ότι θα διατηρούσε το προϋπάρχον δημοσιονομικό και φορολογικό πλαίσιο. Ωστόσο, οι νέες δημοσιονομικές ανάγκες που προέκυψαν ήδη από τα τέλη του 14ου αι. εξαιτίας της διοικητικής μεταρρύθμισης και των αυξημένων αμυντικών δαπανών, την οδήγησαν σε επαναδιαπραγμάτευση των φορολογικών υποχρεώσεων των υπηκόων. Την αρχική διαπραγμάτευση, καθώς και την αναδιαπραγμάτευση της φορολογίας με τις βενετικές αρχές, ανέλαβαν για λογαριασμό του συνόλου του πληθυσμού οι προνομιούχοι πολίτες του Ναυπλίου, οι οποίοι συναίνεσαν υπό όρους στην επιβολή έκτακτων φόρων. Στα κείμενα των πρεσβειών του 15ου αι. η αναφορά στις υποσχέσεις και τις υποχρεώσεις της κυριάρχου ως προς τη φορολογία είναι σχεδόν συνεχής και πάντοτε σε συνάρτηση με το οχυρωματικό πρόγραμμα.⁶⁴ Το βασικό επιχείρημα

62. Sathas, *ό.π.*, τ. 6, σ. 247-248.

63. Για την εξισορροπητική πολιτική που ακολουθούσε η Βενετία, βλ. γενικά Monique O'Connell, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009, σ. 117, και ειδικότερα, για τα ιόνια νησιά ενδεικτικά, βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*. Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής, Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 52-53· Δ. Αρβανιτάκης, «Η Ζάκυνθος κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα», *Τα Ιστορικά* 20/39 (2003), σ. 347 κ.ε.

64. Για τον θεσμό των πρεσβειών, βλ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, *passim* και O'Connell, *ό.π.*, σ. 116-117, 124-128.

που πρόβαλαν οι εκπρόσωποι της κοινότητας, ήταν ότι οι καθυστερήσεις στην ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων οφείλονταν στην παραβίαση της ιεράρχησης των δημόσιων δαπανών, που είχε συμφωνηθεί, υπαινισσόμενοι ότι η κυρίαρχος αδυνατούσε να εκπληρώσει τη θεμελιώδη δέσμευσή της για την παροχή προστασίας. Η ναυπλιακή κοινότητα χρησιμοποίησε το επιχείρημα αυτό επανειλημμένα ως μέσο πίεσης για την προώθηση διαφορετικών κάθε φορά αιτημάτων, τα οποία η Βενετία φρόντιζε κατά κανόνα να ικανοποιεί, στον βαθμό βέβαια που αυτά δεν έθιγαν τα κρατικά συμφέροντα.

Μετά τη διοικητική συνένωση το 1399, η ενοποίηση των Ταμείων των δύο πόλεων, σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, συντέλεσαν στην ανάκαμψη των δημόσιων οικονομικών της κτήσης.⁶⁵ Η βενετική διοίκηση του Ναυπλίου αντλούσε έσοδα από τη φορολογία, έμμεση και άμεση, τα οποία της επέτρεπαν να έχει σχετική οικονομική αυτοτέλεια. Στις αρχές του 15ου αι., τα έσοδα του τοπικού Ταμείου όχι μόνο επαρκούσαν για να εξυπηρετηθούν όλες οι υποχρεώσεις του δημοσίου, αλλά υπήρχε και πλεόνασμα, το οποίο κυμαινόταν μεταξύ 8.000 και 14.000 υπερπύρων. Το ποσό αυτό δεν παρέμενε ως αποθεματικό στο Ναύπλιο, αλλά διοχετευόταν, κατά την πάγια πρακτική της Βενετίας, στη μητρόπολη και τις κτήσεις για τις ευρύτερες ανάγκες του κράτους.⁶⁶ Τα δημοσιονομικά έσοδα προορίζονταν για την κάλυψη των τακτικών δαπανών, δηλαδή τη μισθοδοσία του *podestà*, των αξιωματούχων και του υπαλληλικού προσωπικού της τοπικής διοίκησης, καθώς και των στρατιωτικών σωμάτων που φρουρούσαν την πόλη του Ναυπλίου και τα κάστρα της περιφέρειας.⁶⁷ Παρότι η Αργολίδα γνώρισε σχετική ηρεμία τις πρώτες δεκαετίες

65. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 42. Βλ. επίσης, Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 221.

66. Sathas, *ό.π.*, τ. 2, Παρίσι 1881, αρ. 466, σ. 223 (21 Μαρτίου 1409), αρ. 545, σ. 277 (2 Σεπτεμβρίου 1412), αρ. 547, σ. 279 (14 Ιανουαρίου 1412)· *στο ίδιο*, τ. 3, αρ. 614, σ. 61 (26 Ιουνίου 1414), αρ. 618, σ. 66 (19 Ιουλίου 1414). Βλ., επίσης, Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 221-222.

67. «Per la inclita Signoria fo impromeso ai cittadini del dito luogo de observar li suoi privilegi, pratiche et consuetudine, come ab antiquo se observava et in quali niente innovar, mo è che per lictadini del dito luogo fosse consentido che si deovesse metter certi datii, dei quali se possa chavar certa somma di denari, cum condicion che da quelli se dovesse pagar el slario del podestà e soldadi messi per la guardia alla detta Citta et i officiali usati [...]», Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 187, στ. 6-11 (22 Ιουνίου 1445). Το σχετικό χωρίο της πρεσβείας της κοινότητας του Ναυπλίου, της 22ας Ιουνίου 1445, επαναλαμβάνεται ελαφρά παραλλαγμένο στην πρεσβεία του 1459: «[...] che per i vostri suditi et citadini de Napoli di Romania fosse messo alcuni dacii et gabelle de certa summa de danati con condicion che de la dita summa se dovesse pagar lo regimento et li soldadi del castello et le altre spexe necessarie che ab antico solevano esser in lo dito luogo [...]», ASV, Senato Mar, reg. 6, φ. 148v (10 Δεκεμβρίου 1459), και στην πρεσβεία του 1485: «[...] cum condi-

του 15ου αι., οι περιστασιακές συμπλοκές με τους Βυζαντινούς, η διαρκής παρουσία πειρατών στη θάλασσα και, αργότερα, οι επιδρομές των Αλβανών και των Τούρκων στην ύπαιθρο συνέβαλαν στη δημιουργία συνθηκών μόνιμης ανασφάλειας. Η Βενετία, στο πλαίσιο της υπόσχεσης που είχε δώσει στον ντόπιο πληθυσμό, και με απώτερο στόχο την εξυπηρέτηση των σκοπών της αποικιακής της πολιτικής, από νωρίς έλαβε μέτρα για την επισκευή και την επέκταση των υφιστάμενων οχυρώσεων του Ναυπλίου. Ωστόσο, η εκτέλεση των οχυρωματικών έργων έγινε τμηματικά, με μεγάλες καθυστερήσεις, και, στην αρχή τουλάχιστον, χωρίς συγκροτημένο σχεδιασμό, επισύροντας τη δυσανεξία των κατοίκων που είχαν κληθεί να επωμιστούν το οικονομικό βάρος.

Στις αρχές του 15ου αι., ο διοικητής του Ναυπλίου Ottaviano Bon, στο πλαίσιο της συστηματικής προσπάθειας που κατέβαλλε για την ανασυγκρότηση και την αμυντική θωράκιση της Αργολίδας, εξασφάλισε τη συγκατάθεση των κατοίκων για την επιβολή έκτακτων φόρων, προκειμένου να χρηματοδοτηθούν η επισκευή των οχυρώσεων του Ναυπλίου και άλλα έργα υποδομής, υποσχόμενος σε αντάλλαγμα τη μελλοντική απαλλαγή τους από την υποχρέωση καταβολής του *vigilatic(h)o*, ενός φόρου για τη φρούρηση του Κάστρου (ύψους 744 υπερπύρων ετησίως). Μια δεκαετία περίπου αργότερα, το 1412, οι κάτοικοι προσέφυγαν στη μητρόπολη παραπονούμενοι ότι, παρά τις υποσχέσεις που είχαν λάβει, ούτε οι εργασίες οχύρωσης είχαν ολοκληρωθεί ούτε ο εν λόγω φόρος είχε καταργηθεί, ενώ οι υποχρεώσεις τους προς το κράτος από την τακτική και έκτακτη φορολογία έφταναν τα 13.000 υπέρπυρα τον χρόνο. Η διευρυμένη Σύγκλητος, αφού διασταύρωσε τις πληροφορίες, αποδέχθηκε ότι τα αιτήματα των Ναυπλιωτών ήταν δίκαια και έσπευσε να «τους ικανοποιήσει ευγενικά για την τιμή της κυριαρχίας της».⁶⁸ Γύρω στα 1424 η κοινότητα του Ναυπλίου ζήτησε και πάλι την παρέμβαση του κέντρου, γιατί ο *podestà* Nicolà Baseggio είχε υποχρεώσει τους πολίτες να προσφέρουν αγγαρείες στα οχυρωματικά έργα.⁶⁹ Και σε αυτή την περίπτωση η Σύγκλητος συντάχθηκε με τους υπηκόους: απαγόρευσε την επιβολή αγγαρικής εργασίας για την επισκευή των οχυρώσεων και διέταξε τους διοικητές στο εξής να συμμορφώνονται με τις προηγούμενες αποφάσεις της.⁷⁰

cion che de quelli fosse pagadi i magnifici Rectori nostri de questo loco, et altri officiali usitadi», Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 191, στ. 21-25 (5 Σεπτεμβρίου 1485).

68. Sathas, *ό.π.*, τ. 2, αρ. 545, σ. 277-278 (2 Σεπτεμβρίου 1412). Διοικητής την περίοδο εκείνη ήταν ο Morbasano Polani, βλ. Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφή 52436.

69. Τα αιτήματα της πρεσβείας μάς είναι γνωστά από την επιστολή που έστειλε η Σύγκλητος στον *podestà* του Ναυπλίου, προκειμένου να του κοινοποιήσει τις απαντήσεις της σε αυτά. Στο μεταξύ τον Baseggio είχε διαδεχθεί ο Marco Zen, βλ. Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφές 52441 και 52442. Sathas, *ό.π.*, τ. 3, αρ. 854, σ. 278 (26 Φεβρουαρίου 1425).

70. Εξάλλου, ανταποκρινόμενη σε άλλο αίτημα της ίδιας πρεσβείας, διαμήνυσε στους

Η διαχείριση των δημόσιων δαπανών θα αποτελέσει, λίγο πριν από τα μέσα του αιώνα, τη θρυαλλίδα για την εκδήλωση οξύτερων αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων μεταξύ της βενετικής διοίκησης και της ναυπλιακής κοινότητας, με κυματοειδείς επιπτώσεις στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας. Οι συγκρούσεις αυτές θα μεταφερθούν ανάμεσα σε ομάδες της τοπικής κοινωνίας, προκαλώντας διχασμό στην προσπάθεια κάθε ομάδας να διεκδικήσει για τον εαυτό της προνόμια στη συμμετοχή στον διοικητικό μηχανισμό.

Η εικόνα που έχουμε για τη δομή του διοικητικού μηχανισμού είναι αρκετά συγκεχυμένη πριν από τα τέλη του 15ου αι., λόγω έλλειψης πληροφοριών. Τα αξιώματα και οι υπαλληλικές θέσεις απονέμονταν κατά κύριο λόγο από τους τοπικούς διοικητές, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου τους υπαλλήλους διόριζε η ίδια η Βενετία. Παρά την αρχική πρόθεση της μητρόπολης, ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνταν στην τοπική διοίκηση, δεν στάθηκε δυνατό να περιοριστεί, καθώς με την εδραίωση της κυριαρχίας και την οικονομική ανάπτυξη δημιουργήθηκαν νέες γραφειοκρατικές ανάγκες που οδήγησαν στην επαύξηση του δημόσιου τομέα.⁷¹

διοικητές να μην επιφέρουν καμία μεταβολή στο ειδικό καθεστώς φοροαπαλλαγών που ίσχυε για ορισμένες οικίες από την εποχή των Φράγκων κυρίων. Δύο χρόνια αργότερα, ωστόσο, ο αντιπρόσωπος της κοινότητας Giovanni Catello επέστρεψε στη Βενετία διαμαρτυρόμενος ότι ο διοικητής αποφάσισε αυθαίρετα την άρση της φοροαπαλλαγής των εν λόγω ακινήτων σε περίπτωση πώλησης ή μεταβίβασης, βλ. Sathas, *ό.π.*, τ. 3, Παρίσι 1882, αρ. 904, σ. 320 (28 Μαρτίου 1426).

71. Για τα αξιώματα της διοίκησης, βλ. πρόχειρα Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 62-95, με επιφύλαξη ως προς τις χρονολογίες. Τα σημαντικότερα αξιώματα στο Ναύπλιο ήταν αυτό του θησαυροφύλακα (thesaurarius), δηλαδή του υπευθύνου της οικονομικής υπηρεσίας, του καστελλάνου της πόλης (castellanus) και του γραμματέα (cancellarius). Στο αξίωμα του λιμενάρχη (admiratus) διορίζονταν εξ αρχής Βενετοί πατρίκιοι, εκλεγόμενοι από το Μεγάλο Συμβούλιο, βλ. παραπάνω υποσ. 36. Ορισμένα από τα στρατιωτικά αξιώματα της διοίκησης του Άργους διατηρήθηκαν μετά την ένωση της πόλης με το Ναύπλιο, όπως του καπιτάνου και του καστελλάνου καθώς και αυτό του καστελλάνου του Κιβερίου. Εξάλλου, γύρω στα 1427 θεσπίστηκε και θέση δεύτερου καστελλάνου στο Άργος. Η θέση του καστελλάνου του Κιβερίου αρχικά προοριζόταν για Βενετούς της μητρόπολης, αλλά τον 15ο αι. απονέμεται σε Βενετούς της κτήσης και σε εγχώριους, βλ. αντίστοιχα A.S.V., Senato Mar, reg. 4, φ. 163r (16 Δεκεμβρίου 1452) και Thiriet, *Régestes des délibérations*, *ό.π.*, τ. 3, 1431-1463, Παρίσι – Χάγη 1961, αρ. 2906, σ. 180 (επιτομή της απόφασης): Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 46 (1426, Μανόλης Καματερός). Μέλη της τοπικής κοινωνίας, Λατίνοι και Έλληνες, κατείχαν την ίδια περίοδο τα αξιώματα του καπιτάνου (1423, Fiorin de Nasin, βλ. Angeliki Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa. Le famiglie di Murmuris e Catello nella Naulplion del XV secolo», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Τζαβάρα – Δέσποινα Βλάσση, Βενετία 2009, σ. 600 και Τζαβάρα,

Το 1438, με πρεσβεία που έστειλε στη Βενετία, η ναυπλιακή κοινότητα έθιξε ένα νέο ζήτημα: αυτό της διείσδυσης στον διοικητικό μηχανισμό νεήλδων. Ειδικότερα, οι Ναυπλιώτες διαμαρτυρήθηκαν ότι οι Βενετοί διοικητές διόριζαν «ξένους» σε υπαλληλικές θέσεις, γεγονός που συνιστούσε παραβίαση των παλαιών συνηθειών, και πέτυχαν η εντοπιότητα να αποτελεί στο εξής κριτήριο για την πρόσβαση στη διοίκηση. Με άλλο αίτημά τους, εξάλλου, εξασφάλισαν να απονέμεται αποκλειστικά σε εγχωρίους, που κατείχαν ήδη αξίωμα ή έμμισθη θέση, το αξίωμα του δικαστή (τρεις συνολικά, που συγκροτούσαν το κατώτερο τοπικό δικαστήριο).⁷² Όμως, παρά τις διαβεβαιώσεις της Συγκλήτου ότι θα μεριμνούσε για τη διατήρηση του αποκλειστικού δικαιώματος πρόσβασης του εγχωρίου πληθυσμού στην τοπική διοίκηση, οι διορισμοί «ξένων» φαίνεται ότι εξακολούθησαν.

Οι σχέσεις της κοινότητας με τις βενετικές αρχές εισήλθαν σε τροχιά έντασης μετά το 1442, λόγω της προώθησης από τη μητρόπολη διοικητικών μεταρρυθμίσεων με γνώμονα όχι τις ανάγκες του τόπου αλλά την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των δικών της πατρικίων. Η ραγδαία αύξηση των μελών του Μεγάλου Συμβουλίου εξαιτίας της δημογραφικής ανόδου που σημειώθηκε στη Βενετία κατά τον 15ο αι. και της στροφής των φτωχότερων, ιδιαίτερα, πατρικίων στην ενασχόληση με την πολιτική ζωή ως μέσο βιοπορισμού, είχε ως συνέπεια την αύξηση της ζήτησης για κρατικά αξιώματα. Προκειμένου να ικανοποιήσει τις νέες ανάγκες που είχαν ανακύψει, το Μεγάλο Συμβούλιο προχώρησε στη δημιουργία μιας σειράς –ιεραρχικά υποδεέστερων– αξιωμάτων στις διοικήσεις του Κράτους της Θάλασσας.⁷³ Σε αυτό το πλαίσιο, το 1442 ανασυστάθηκε η θέση του διοικητή του Άργους (rector Argos), με περιορισμένες όμως εξουσίες, σε σύγκριση με εκείνες των προκατόχων του, και με κατά πολύ μικρότερο μισθό.⁷⁴

ό.π., σ. 45) και των δύο καστελλάνων στο Άργος (1426-1428, Nicolò Chalandrino ή della Moneda, Guielmo Safivida, Καταλανός, Μανόλης Καματερός, βλ. Τζαβάρα, ό.π., σ. 46).

72. Sathas, ό.π., τ. 3, αρ. 1040, σ. 444, στ. 22-33 και τ. 4, σ. 200. Το αξίωμα των τριών δικαστών θεσπίστηκε το 1436 από τον διοικητή Marino Contarini. Το κατώτερο τοπικό δικαστήριο είχε δικαιοδοσία για την εκδίκαση υποθέσεων με αντικείμενο αξίας μέχρι 100 υπερπύρων, βλ. Παπαδία-Λάλα, ό.π., σ. 189.

73. A.S.V., Maggior Consiglio, Ursa, φ. 142v-143r (π.αρ. 136v-137r) (15 Ιουνίου 1442). Η ίδια απόφαση βρίσκεται και στη σειρά Avogaria di Comun, Deliberazioni Maggior Consiglio, reg. Liber Spiritus 25-28 (1416-1442), φ. 97r (π.αρ. 109r). Βλ., επίσης, O'Connell, ό.π., σ. 163.

74. Ο μισθός του podestà και capitano του Άργους το 1394 ήταν 70 λίρες de grossi (= 700 δουκάτα), ενώ του ρέκτορα του Άργους μόλις 250 δουκάτα, βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., αρ. 156, σ. 307, στ. 41-45 (27 Αυγούστου 1394) και A.S.V., Maggior Consiglio, Ursa, φ. 142v.

Ο ρέκτορας του Άργους, η θητεία του οποίου θα ήταν διετής, είχε αρμοδιότητα να εκδικάζει προσφυγές σε πρώτο βαθμό, αλλά διοικητικά και οικονομικά υπαγόταν στο Ναύπλιο.⁷⁵ Για την εκδίκαση εφέσεων κατά αποφάσεων τόσο του αστικού όσο και του ποινικού δικαίου αρμόδιος θα ήταν ο *podestà* του Ναυπλίου, με εξαίρεση τα ποινικά αδικήματα που επέσυραν ποινές θανάτου ή ακρωτηριασμού. Το Ταμείο του Ναυπλίου θα ήταν υπεύθυνο για τη μισθοδοσία του νέου αξιωματούχου καθώς και για το μίσθωμα της κατοικίας του.⁷⁶ Με την ίδια απόφαση η θέση του ταμιά του Ναυπλίου (*camerarius Neapolis Romanie*) ανατέθηκε σε Βενετό πατρίκιο εκλεγόμενο από το Μεγάλο Συμβούλιο, με διετή θητεία και μισθό 200 δουκάτα τον χρόνο. Ο αξιωματούχος θα ασκούσε παράλληλα και καθήκοντα *supracomitus* στη γαλέρα του Ναυπλίου, τις περιόδους που αυτή θα εξοπλιζόταν, με ημερήσια αντιμισθία για αυτόν και τον υπηρέτη του καθώς και με καταβολή των εξόδων κίνησης. Επίσης, θα του παρεχόταν ενδιαίτημα σε ένα από τα κτήρια του δημοσίου, στον βούργο της πόλης, ή το αντίστοιχο ενοίκιο. Τέλος, προβλεπόταν ότι με την άφιξη του Βενετού πατρικίου στο Ναύπλιο ο αξιωματούχος που είχε αρμοδιότητες ταμιά μέχρι τότε, θα πανόταν και θα αναλάμβανε καθήκοντα «*scriba camere ad scontrum*» (εισπράκτορα).⁷⁷

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η αύξηση του κόστους της μισθοδοσίας του διοικητικού προσωπικού, την οποία επέφεραν οι διοικητικές αλλαγές, θα επιβάρυνε σημαντικά τα δημοσιονομικά της κτήσης. Πέρα όμως από τις επιπτώσεις, τις οποίες συνεπαγόταν η δημιουργία των νέων θέσεων για τα δημόσια οικονομικά, η ανάθεση του αξιώματος του ταμιά σε Βενετούς

75. Στη συγκεκριμένη απόφαση δεν διευκρινίζεται ποια θα ήταν η διοικητική σχέση μεταξύ Άργους και Ναυπλίου, ωστόσο η οικονομική εξάρτηση του πρώτου από το δεύτερο προκύπτει από άλλες μαρτυρίες. Οι διοικητικές αρμοδιότητες και ο ρόλος του ρέκτορα του Άργους ουσιαστικά αποσαφηνίστηκαν την περίοδο 1451-1452, βλ. παρακάτω.

76. A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni, reg. 2 (Ursa), φ. 142v-143r (π.αρ. 136v-137r) (15 Ιουνίου 1442), 147r (π.αρ. 141r) (1 Ιανουαρίου 1443).

77. A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni, reg. 2 (Ursa), φ. 143r (π.αρ. 137r) (15 Ιουνίου 1442), 145r (π.αρ. 139r) (16 Σεπτεμβρίου 1442). Βλ., επίσης, O'Connell, *ό.π.*, σ. 163, 164, υποσ. ρ. Εξάλλου, με βάση τους καταλόγους των αξιωματούχων της σειράς *Segretario alle voci*, από το 1442 έως το 1447 εκλέγονται στο Ναύπλιο δύο σύμβουλοι του διοικητή και το 1450 ένας, βλ. O'Connell, *ό.π.*, σ. 163 και Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφές 16373, 16374, 16375, 16376, 16377, 16378, 16379, 16380. Ωστόσο, το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, γιατί η παρουσία τους στο Ναύπλιο την περίοδο αυτή δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Ο Κονδύλης (*Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 78) αναφέρει ότι ο Iacopo Zane ήταν σύμβουλος στο Ναύπλιο το 1462. Πρόκειται όμως για λάθος παρανόληση: ο Zane δεν ήταν *consiliarius Neapolis Romanie*, αλλά *consul Neapolis*, δηλαδή πρόξενος στη Νάπολη (A.S.V., Senato Mar, reg. 7, φ. 92v).

της μητρόπολης και η υποβάθμιση του μέχρι τότε υπευθύνου της οικονομικής υπηρεσίας σε «γραφέα» έπληττε σοβαρά το γόητρο και τη δύναμη της τοπικής ελίτ, αφού από τις τάξεις της προέρχονταν έως τότε οι επικεφαλής της υπηρεσίας. Η συγκεκριμένη απόφαση έθιγε ευθέως τα συμφέροντα του Giovanni Catello, γόνου μιας από τις ισχυρότερες οικογένειες του Ναυπλίου, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του θησαυροφύλακα από το 1435.⁷⁸ Η σικελικής καταγωγής οικογένεια των Catello, όπως έχει καταδείξει η Αγγελική Τζαβάρα, ανήκε στην παλαιά αριστοκρατία του Πριγκιπάτου.⁷⁹ Εγκατεστημένη από τα τέλη του 13ου αι. στο Ναύπλιο, κατείχε φεουδαρχικές γαίες στην Αργολίδα και είχε δυναμική παρουσία στο εμπόριο εξαγωγής σταφίδας και σύκων με τη Βενετία. Τα μέλη της είχαν ενεργό ρόλο στον δημόσιο βίο του τόπου ως εκπρόσωποι της ναυπλιακής κοινότητας στη μητρόπολη, ως επικεφαλής του ορθόδοξου κλήρου και, πρωτίστως, κατέχοντας το αξίωμα του θησαυροφύλακα, το οποίο νέμονταν ήδη από την εποχή των d'Enghien και συνέχισαν να το μονοπωλούν μέχρι το 1442, σε πείσμα των δυσκολιών ή των προσκομιμάτων που ενδεχομένως έθεταν οι βενετικές αρχές κατά περιόδους.⁸⁰ Η θέση προ-

78. Tzavara, *ό.π.*, σ. 601-604 και Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 47, υποσ. 36.

79. Για την οικογένεια Catello, βλ. Tzavara, *ό.π.*, σ. 597-611, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

80. Σύμφωνα με τον Jacoby, *La Féodalité*, *ό.π.*, σ. 218, το αξίωμα ήταν κληρονομικό. Ωστόσο, το 1396, ύστερα από σχετική πρόταση του podestà του Ναυπλίου, η Σύγκλητος προέκρινε ότι ο Nicolaus Catello έπρεπε να παυθεί από τη θέση του θησαυροφύλακα για λόγους εξοικονόμησης χρημάτων και οι αρμοδιότητές του να ανατεθούν στον massarius Donato de Zeno. Η αρχική σκέψη ήταν να καταργηθεί η θέση μετά τον θάνατο του Catello, ο οποίος πρέπει να ήταν άρρωστος ή πολύ ηλικιωμένος εκείνη την εποχή, καθώς ο θάνατός του θεωρούνταν επικείμενος, βλ. A.S.V., Senato Misti, reg. 43, φ. 138r (22 Ιουνίου 1396). Από το 1427 και εξής η εκλογή του αξιωματούχου γινόταν με τη διαδικασία της proba από το Συμβούλιο των Σαράντα στη Βενετία, βλ. A.S.V., Collegio, Notatorio, reg. 6, φ. 43r (π.αρ. 42r) (14 Νοεμβρίου 1427) και Thiriet, *Délibérations*, *ό.π.*, τ. 2, (1364-1463), Παρίσι – Χάγη 1971, αρ. 1311, σ. 159 (επιτομή της απόφασης). Πρβλ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 85. Η αλλαγή στη διαδικασία της επιλογής του αξιωματούχου έγινε κατόπιν πρότασης του τότε podestà Bernardo da Mosto, πιθανώς σε μια προσπάθεια να το αποσπάσει από την εγχώρια ελίτ, και ειδικά από την οικογένεια Catello, με την οποία φαίνεται ότι ο Βενετός διοικητής είχε αντιπαλότητα. Η νέα εκλογική διαδικασία ανέδειξε στο αξίωμα του θησαυροφύλακα τον Giovanni Catello του Leone. Όμως ένα χρόνο αργότερα ο διεφθαρμένος podestà τον έπαισε από τη θέση. Ο Giovanni δικαιώθηκε τον Αύγουστο του 1429 από τους avogadori di Comun, αλλά στο μεταξύ είχε πεθάνει, βλ. Tzavara, *ό.π.*, σ. 603. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους εκλέχθηκε στη θέση του ο Βενετός Giovanni Cavazza του Michele, βλ. A.S.V., Collegio, Notatorio, reg. 6, φ. 71v (π.αρ. 70v) και Thiriet, *στο ίδιο*, αρ. 1323, σ. 161 (επιτομή της απόφασης). Για την παρουσία της οικογένειας Cavazza στο Ναύπλιο, βλ. A. Lutrell, «The Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394»,

σπόριζε κύρος και κοινωνική αίγλη στους εκάστοτε κατόχους της αλλά και οικονομικά οφέλη. Μέσω αυτής, άλλωστε, ασκούσαν προνομιακό έλεγχο στη δημοσιονομική διαχείριση της κτήσης, στον φοροεισπρακτικό μηχανισμό, στη διαδικασία παραχώρησης των γαιών του δηmosίου, φεουδαρχικών και μη, και στους πλειστηριασμούς των αγροτικών προϊόντων, που διενεργούσαν οι διοικητές. Κάτω από αυτούς τους όρους αναμενόμενο ήταν να υπάρξουν αντιδράσεις.

Πράγματι, η αντίδραση της ναυπλιακής κοινότητας στις επιβεβλημένες από το κέντρο αλλαγές εκδηλώθηκε λίγο αργότερα, με την προαναφερθείσα πρεσβεία του 1445.⁸¹ Τα τρία από τα επτά μέλη της κοινοτικής αντιπροσωπίας, των οποίων γνωρίζουμε τα ονόματα, ήταν ο Giovanni Catello, ο Natalino Μούρμουρης, μέλος μιας επίσης ισχυρής παλαιάς βυζαντινής οικογένειας του Άργους, που είχε συγγενικούς και εμπορικούς δεσμούς με την οικογένεια Catello, και ο Φράγκος Giovanni Anseleto.⁸² Οι πρέσβεις, αφού υπενθύμισαν στη μητρόπολη τη «δέσμευσή» της αναφορικά με το ύψος και την κατανομή των δημόσιων δαπανών, διαμαρτυρήθηκαν ότι η πρόσληψη ατόμων σε διοικητικές θέσεις με υπέρογκες αμοιβές είχε εκτινάξει στα ύψη το κόστος της μισθοδοσίας, με συνέπεια να μην περισσεύουν χρήματα για οχρωματικά έργα και η πόλη να είναι εκτεθειμένη από στεριά και θάλασσα («perche si può dir essi in la bocca de l'oni»). Παράλληλα, κατήγγειλαν ότι αξιώματα, θεσπισμένα από παλαιά, είχαν αφαιρεθεί από πολίτες του Ναυπλίου, στους οποίους ανήκαν δικαιωματικά, για να δοθούν σε «μη δικαιούχους» αντί μεγαλύτερων απολαβών, γεγονός που συνιστούσε κατάφωρη παραβίαση των προνομίων των πολιτών. Κύριο αίτημα των Ναυπλιωτών ήταν η κατάργηση των περιττών, όπως ισχυρίζονταν, θέσεων που είχαν πρόσφατα θεσπιστεί από την κεντρική κυβέρνηση και ορισμένους τοπικούς διοικητές επιφέροντας πρόσθετη επιβάρυνση στα δημόσια οικονομικά της κτήσης. Εξάλλου, επανερχόμενοι στο θέμα της απονομής υπαλληλικών θέσεων σε «μη δικαιούχους», που είχε θίξει η πρεσβεία του 1438, ζητούσαν να μην απονέμονται σε «ξένους» και «ποπολάρους» αξιώματα με θητεία ισόβια ή ορισμένου χρόνου, τα οποία πα-

Papers of the British School at Rome 34 (1966), σ. 54, υποσ. 148· Wright, «The Wooden Towns of the Stato da Mar», *ό.π.*, σ. 167. Τον Ιούνιο του 1431 το μητροπολιτικό όργανο εξέλεξε στη θέση του θησαυροφύλακα τον Cristoforo Venier, γιο του ser Nicolai Sancte Marine, λόγω του θανάτου του Cavazza, βλ. A.S.V., Collegio, Notatorio, reg. 6, φ. 98ν (18 Ιουνίου 1431). Άγνωστο πότε ακριβώς, πιθανώς μετά τον θάνατο του Venier, το αξίωμα κατέλαβε ο εξαδελφος και συνονόματος του Giovanni Catello, γιος του Aporito Catello, βλ. Tzavara *ό.π.*, σ. 606, υποσ. 35.

81. Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 187-191.

82. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 47-48. Για τις δύο οικογένειες και τις μεταξύ τους σχέσεις, βλ. Tzavara, *ό.π.*, σ. 598-611.

ραδοσιακά προορίζονταν για τους «ευγενείς-πολίτες» της περιοχής, και να σεβαστούν οι βενετικές αρχές τα αντίστοιχα προνόμια των «ποπολάρων».

Οι διαμφισβητούμενες θέσεις με βάση τον κατάλογο που συγκροτήθηκε ήταν οι ακόλουθες: camerlengo (=camerarius), capetaneus ad Argo,⁸³ sovras-tante a tegnir scontro cum el camerlengo, sotocastellan, per scoder cere a zemo-ri, magistro de le balestre, sotocavalier, paron della calzinera, 2 provisionadi, paron zurado, in capite, ameraio, castellan ad Argo, compagni e per la sbarra, cavallerotti. Εκτός από τις τρεις πρώτες, η Σύγκλητος αποδέχθηκε αρχικά ότι όλες οι άλλες θέσεις ήταν περιττές και έπρεπε να καταργηθούν.⁸⁴ Ωστόσο, λίγο μετά ο διοικητής του Ναυπλίου Benedetto Contarini κατήγγειλε ότι είχαν γίνει παρατυπίες στη διαδικασία της αποστολής της πρεσβείας (η αντιπροσωπία δεν είχε λάβει την έγκριση κοινοτικού σώματος, γιατί τα μέλη του, στο σύνολο τους σχεδόν, δεν είχαν λάβει γνώση για την οργάνωσή της) και, ακόμα πιο σημαντικό, ότι οι αυτοαποκαλούμενοι εκπρόσωποι της κοινότητας ήταν Έλληνες, οι οποίοι στην ουσία είχαν επιδιώξει την κατάργηση θέσεων που στελέχωναν Λατίνοι, εγνωσμένης αφοσίωσης στην κυρίαρχο. Ως εκ τούτου, το 1446 η Σύγκλητος ανακάλεσε την απόφαση που είχε λάβει, και τα επτά μέλη της κοινοτικής αντιπροσωπίας καταδικάστηκαν από τον διοικητή σε εξορία και χρηματικό πρόστιμο.⁸⁵ Όμως, τον Αύγουστο του 1448 οι avogadori di Comun έκριναν την καταδικαστική απόφαση καταχρηστική και την ακύρωσαν, με την αιτιολογία ότι η ποινή που επιβλήθηκε στα μέλη της ναυπλιακής αντιπροσωπίας (ποινή που συνήθως προοριζόταν για τους επαναστάτες), ήταν υπερβολικά αυστηρή και ότι ο podestà δεν είχε τη δικαιοδοσία να επιβάλει ποινές εξορίας. Επιπλέον, στον τέως διοικητή επιβλήθηκε χρηματικό πρόστιμο, επειδή είχε αρνηθεί να ανακινήσει την υπόθεση.⁸⁶

Αν και η Σύγκλητος, βασιζόμενη στις καταγγελίες του διοικητή, απέδωσε σκοπιμότητα στο ελληνικό στοιχείο της περιοχής, από όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως προκύπτει ότι η πραγματικότητα ήταν πιο σύνθετη. Η πρεσβεία, σύμφωνα με τις ενδείξεις, εκπροσωπούσε τα συμφέροντα μιας ομάδας, μερίδας ή ακόμη και φατρίας του ανώτερου κοινωνικοοικονομικού στρώματος, η οποία αισθανόταν ότι απειλείται η κοινωνική της υπεροχή εξαιτίας αφενός

83. Εδώ δεν πρόκειται για το αξίωμα του καπιτάνου του Αργους, που μαρτυρείται ήδη το 1427 (βλ. παραπάνω, υποσ.71), αλλά για τον νέο ρέκτορα του Αργους, γιατί στον κατάλογο αναφέρεται ότι ο αξιωματούχος είχε πρόσφατα αποσταλεί από τη μητρόπολη.

84. Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 190-191.

85. A.S.V., Senato Mar, reg. 2, φ. 146r (27 Μαΐου 1446) και Thiriet, *Regestes du Sénat*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 131-132, αρ. 2717 (επιτομή της απόφασης). Βλ. Παπαδιά-Λάλα, *ό.π.*, σ. 183-186 και Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 46-47.

86. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 47-48 και σ. 57, έγγρ. 1 (16 Αυγούστου 1448).

του προοδευτικού αποκλεισμού της από την εξουσία και αφετέρου της διείσδυσης, εσχάτως, σε αξιώματα και υπαλληλικές θέσεις ατόμων που κινούνταν εκτός της σφαίρας επιρροής της.⁸⁷ Βασική επιδίωξη της συγκεκριμένης ομάδας ήταν η διατήρηση του status quo, δηλαδή του αποκλειστικού, προνομιακού δικαιώματος πρόσβασής της στις συγκεκριμένες διοικητικές θέσεις. Ωστόσο, φαίνεται ότι η δυναμική μέσα στο κοινοτικό σώμα είχε αλλάξει, αφού τελικά δεν δόθηκε η απαιτούμενη έγκριση για την αποστολή της πρεσβείας. Η αμφιλεγόμενη στάση που τήρησε ο Contarini, επιτρέπει, εξάλλου, να υποθέσουμε ότι ο διοικητής είχε εμπλακεί στις κοινοτικές διεργασίες με σκοπό να εμποδίσει το ταξίδι της αντιπροσωπίας στη Βενετία.

Παρά ταύτα, από ό,τι φαίνεται, η δύναμη των οικογενειών που βρίσκονταν πίσω από την πρεσβεία του 1445, ήταν τέτοια, ώστε κατόρθωσαν να διεισδύσουν και στο νεοσύστατο αξίωμα του camerario. Σύμφωνα με την πρεσβεία που έστειλαν οι Αργείοι στη Βενετία το 1451, το αξίωμα κατείχε ευγενής της κτήσης εκείνη την εποχή,⁸⁸ πληροφορία που επιβεβαιώνεται από τους εκλογικούς καταλόγους των αξιωματούχων της μητρόπολης, όπου δεν εμφανίζεται κανένας υποψήφιος για τη θέση του ταμιά πριν από το 1463.⁸⁹

87. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 183-186. Περαιτέρω ενδεικτική της έντασης στις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τη διοίκηση είναι η καταγγελία της ναυπλιακής αντιπροσωπίας ότι οι διοικητές ανέθεταν έμμισθα αστυνομικά καθήκοντα στους γιους τους («mena i lor filioli grandi») και σε έφιππους άνδρες της συνοδείας τους, αμφίβολης φήμης («cavalieri leggeri et de poca consciencia»), οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την εξουσία τους, απαγόρευαν στους κατοίκους να κυκλοφορούν ελεύθερα τη νύχτα, ενώ ταυτόχρονα άφηναν διάφορα κακοποιά στοιχεία να δρουν ανεξέλεγκτα μέσα στην πόλη, να διαπράττουν ληστείες και άλλα εγκλήματα. Επιπλέον, οι cavalieri, κατ' εντολή των διοικητών, αυθαιρετούσαν εις βάρος των ψαράδων της περιοχής και των εκμισθωτών των φόρων των ψαρότοπων, επιβάλλοντας νέους όρους στη διαδικασία πώλησης των ψαριών, με αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών και την απώλεια εσόδων του κράτους. Προκειμένου να περιοριστούν οι αυθαιρεσίες των αστυνομικών λειτουργών και τα φαινόμενα παραβατικής συμπεριφοράς, αλλά και για να μην επιβαρυνθεί επιπρόσθετα το Δημόσιο Ταμείο, οι εκπρόσωποι της κοινότητας του Ναυπλίου πρότειναν να διορίζονται στο αξίωμα των signori di notte και των zustizieri αμισθί ευγενείς, οι οποίοι θα άλλαζαν κάθε έξι μήνες και θα είχαν υπό τις διαταγές τους τα όργανα της τάξης. Η Σύγκλητος απέρριψε τη, λογική εκ πρώτης όψεως, πρόταση της πρεσβείας για την αναμόρφωση της αστυνομικής υπηρεσίας, προφανώς επειδή με την προωθούμενη αλλαγή ο μηχανισμός βίας θα περνούσε στον έλεγχο της τοπικής ελίτ, βλ. Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 189, στ. 24-44. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, βλ. ενδεικτικά Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Dealing with Violence in Venetian Corfu (17th-18th c.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), σ. 89-106.

88. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 62 (Παράρτημα, έγγρ. 2) (26 Ιουλίου 1451).

89. O'Connell, *ό.π.*, σ. 163-164, υποσ. p.

Τα επόμενα χρόνια οι εσωτερικές συγκρούσεις προσέλαβαν χαρακτηριστικά τοπικής αντιπαλότητας, καθώς οι νέες ομάδες που είχαν δημιουργηθεί, στήριζαν τα συμφέροντά τους στον διαχωρισμό Άργους και Ναυπλίου. Η διένεξη στο εσωτερικό της αργολικής κοινωνίας, που εκδηλώθηκε με την αναβίωση της κοινότητας των Αργείων το 1451, γίνεται καλύτερα κατανοητή μέσα από το πρίσμα της δημοσιονομικής κατάστασης της κτήσης. Την οικονομική ευρωστία των πρώτων δεκαετιών της βενετικής κυριαρχίας διαδέχθηκε, γύρω στα μέσα του 15ου αι., μια μακρά περίοδος δημοσιονομικής κρίσης. Οι αιτίες της αντιστροφής του κλίματος, πολλαπλές, εντοπίζονταν, ήδη πριν από την εκδήλωση του προβλήματος, στα κείμενα των πρεσβειών και στις αποφάσεις των κυβερνητικών οργάνων, στην παραχώρηση των πιο εύφορων δημόσιων γαιών σε Αλβανούς και άλλους εποίκους, με προνομιακούς όρους, στις μακροχρόνιες ζημιογόνες εκμισθώσεις, στην αναποτελεσματικότητα του φοροεισπρακτικού μηχανισμού αλλά και στις φορολογικές διευκολύνσεις, στη δίογκωση του υπαλληλικού τομέα, στα φαινόμενα κερδοσκοπίας στους δημόσιους πλειστηριασμούς,⁹⁰ στη διαρκή οικονομική αιμορραγία που προκαλούσαν τα αμυντικά έργα και, βεβαίως, στις ταραγμένες πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες.

Σε μια προσπάθεια εξυγίανσης των δημόσιων οικονομικών, το 1450 αποφασίστηκε να ακυρωθούν οι μισθώσεις γαιών και αμπελιών δεκαετούς και πλέον διάρκειας, οι οποίες είχαν γίνει στο παρελθόν από τους διοικητές της πόλης υπό προνομιακούς όρους, και να γίνει το ταχύτερο πλειοδοτική δημοπρασία για την εκμίσθωσή τους, από πέντε έως δέκα χρόνια, με δυνατότητα ανανέωσης για το ίδιο χρονικό διάστημα.⁹¹ Τον δημόσιο πλειστηριασμό θα διεξήγαγε ο *podestà* του Ναυπλίου μαζί με τον ρέκτορα του Άργους και τα έσοδα από τη διαδικασία θα περιέρχονταν στο Ταμείο του Ναυπλίου. Όμως, ο ασαφής προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων του ρέκτορα οδήγησε σε εμπλοκή, όταν δημιουργήθηκε διοικητικό κενό στο Άργος, και καθήκοντα προσωρινού διοικητή (*vicerektor*) ανέλαβε ο Nicolò Valier, πιθανότατα Βενετός της κτήσης.⁹² Ο τελευταίος επιχείρησε να διενεργήσει μόνος του διαγωνισμό για την εκμίσθωση των δημόσιων γαιών που βρίσκονταν στην περιοχή της δικαιοδο-

90. Το μεγαλύτερο μέρος των γαιών στο Ναύπλιο ανήκε στο κράτος και παρήγε επαρκείς ποσότητες σιτηρών, βαμβακιού, λιναριού και άλλων αγροτικών προϊόντων, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 1. φ. 143v (13 Φεβρουαρίου 1443) και Thiriet, *Regestes du Sénat*, ό.π., τ. 3, σ. 98, αρ. 2598 (επιτομή της απόφασης).

91. A.S.V., Senato Mar, reg. 4, φ. 34v (27 Οκτωβρίου 1450). Τις ζημιογόνες για το κράτος μισθώσεις κατήγγειλαν στις βενετικές αρχές ο Μιχάλης Καλιγάς, *vetranus comunis*, και ο Ανδρέας Φανταλούρης, οι οποίοι ήταν και οι δύο εκμισθωτές γης, και ως ανταμοιβή εξασφάλισαν την επικύρωση των μισθώσεών τους από το κράτος.

92. Τζαβάρα, ό.π., σ. 47-48 και σ. 5, έγγρ. 1 (16 Αυγούστου 1448).

σίας του. Η ενέργεια του αξιωματούχου θεωρήθηκε ως απόπειρα διοικητικής αυτονομίησης, με σκοπό τη διάσπαση του Ταμείου του Ναυπλίου, και έτσι τον Ιούνιο του 1451 η Σύγκλητος απαγόρευσε στον ρέκτορα να εμπλέκεται ή να παρεμποδίζει τη διενέργεια των δημόσιων πλειστηριασμών, η οποία ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του *podestà* του Ναυπλίου.⁹³ Στο μεταξύ όμως η διένεξη είχε μεταφερθεί στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας. Την ίδια περίπου εποχή εμφανίστηκαν στη Βενετία δύο αντιπροσωπίες από την αργολική κτήση, που εκπροσωπούσαν την κοινότητα του Άργους και την κοινότητα του Ναυπλίου αντίστοιχα, και διεκδικούσαν η μεν πρώτη τη διατήρηση του διοικητή στη θέση του, ενώ η άλλη τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του, τόσο των διοικητικών όσο και των δικαστικών.⁹⁴

Και σε αυτή την περίπτωση οι Ναυπλιώτες χρησιμοποίησαν το ίδιο επιχείρημα, όπως και κατά το παρελθόν, επισημαίνοντας πως οι μισθοί του ρέκτορα του Άργους, του ταμιά και των καστελλάνων ήταν υπέρογκοι και πως εξαιτίας τους δεν περισσεύαν χρήματα για τις οχυρώσεις, με αποτέλεσμα να κινδυνεύουν από στεριά και από θάλασσα («perche se puo dir esser in la bocca di l[e]oni si per mar come da terra»). Σε ό,τι αφορούσε τις δικαστικές αρμοδιότητες του ρέκτορα, ζητούσαν να μην μπορεί να εκδικάζει ποινικές υποθέσεις χωρίς τη συγκατάθεση του *podestà* του Ναυπλίου και να μπορούν να προσφεύγουν σε δεύτερο βαθμό στο Ναύπλιο εναντίον των αποφάσεών του επί αστικών υποθέσεων, γιατί αλλιώς υπήρχε κίνδυνος μια μέρα «οι μεν να κόψουν σε κομματάκια τους δε».⁹⁵

Η κοινότητα των Αργείων, από την άλλη, μέσω των αιτημάτων της επεδίωκε κυρίως την κατοχύρωση προνομίων που αφορούσαν την κατοχή αγροτικής γης (φεουδαρχικής και μη) και σε αυτό το πλαίσιο ζητούσε να παραταθεί η θητεία του ρέκτορα, ώστε να ολοκληρώσει το έργο της καταγραφής των ιδιοκτησιών που είχε αρχίσει. Σε αντίθεση με τις ισχυρές οικογένειες του Ναυπλίου, η ομάδα που εκπροσωπούσε η πρεσβεία του Άργους, επιζητούσε τη διάσπαση της αργολικής κτήσης, γιατί θεωρούσε ότι οι διοικητές του Ναυπλίου ήταν υποχείρια των ντόπιων ευγενών που μονοπωλούσαν τα ανώτερα αξιώματα της διοίκησης.

93. A.S.V., Senato Mar, reg. 4, φ. 34v (27 Οκτωβρίου 1450).

94. Για τις δύο πρεσβείες του 1451, βλ. την έκδοση και τον σχολιασμό των κειμένων από την Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 48-52 και σ. 57-72 (Παράρτημα, έγγρ. 2, 3).

95. «[...] e questo che li a consesia a miser lo podesta de sta information per quey d'Argo, i zercha de desfar un altra fiada Argos per invidia, perche i vien i signori zentilomeni in rezimento e de se atrati lor che iera capetaneo in vita e trixorier a Napoli e mo e chamerlengo zentilhomio, nui non volemo esser soto quel de Napoli ma volemo esser soto rezimento d'Argo che ze zentilhomio de la excelsa signoria nostra che Dio la salvi e mantegna per sempre me [...]», Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 57-63, και ειδικά σ. 62 (Παράρτημα, έγγρ. 3).

Για άλλη μια φορά η πρεσβεία του Ναυπλίου χαρακτηρίστηκε ως «πλαστική». Οι εκπρόσωποι της κοινότητας, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Giovanni Catello, παραπέμφθηκαν από τον σύνδικο της Ανατολής Giacomo Rizzamano και καταδικάστηκαν, όμως το 1456 αθωώθηκαν λόγω δικαστικής πλάνης.⁹⁶ Στο μεταξύ, το 1452, μια ακόμη ναυπλιακή αντιπροσωπία είχε ταξιδέψει στη Βενετία, αυτή τη φορά με την έγκριση του τοπικού διοικητή, για να ζητήσει εκ νέου να περιοριστούν οι αρμοδιότητες του διοικητή Άργους και να διευρυνθούν τα προνόμια των τοπικών ευγενών.⁹⁷

Σε ό,τι αφορά τη διοίκηση, η περαιτέρω αποσαφήνιση των διοικητικών, κυρίως, αρμοδιοτήτων του ρέκτορα του Άργους, που προέκυψε μέσα από τις διενέξεις και τις διεργασίες της διετίας 1451-1452, επιβεβαίωσαν τη σχέση εξάρτησης της πόλης από το Ναύπλιο και τον ρόλο του τελευταίου ως περιφερειακής πρωτεύουσας της αργολικής κτήσης. Σε αυτό το πλαίσιο το 1452 ανατέθηκε στον podestà η εκδίκαση των εφέσεων της Αίγινας.

Στα τέλη του φθινοπώρου του 1454, ενώ η Αργολίδα δεχόταν επιδρομές από τους εξεγερμένους Αλβανούς, το Ναύπλιο κινδύνευσε στιγμιαία να βρεθεί ακέφαλο, όταν ο νεοεκλεγμένος διοικητής Bertuccio Contarini, ύστερα από αλληπάλληλες αναβολές, δήλωσε αδυναμία να αναλάβει τα καθήκοντά του εξαιτίας του ξαφνικού θανάτου του αδελφού του.⁹⁸ Καθώς ο απερχόμενος διοικητής ήταν άρρωστος, το κράτος εσπευσμένα αναζήτησε κατάλληλο αντικαταστάτη. Οι αυξημένες ευθύνες που συνεπαγόταν το αξίωμα του podestà και capitano, σε συνδυασμό με τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η αργολική κτήση, και την ταραγμένη πολιτική κατάσταση στην Πελοπόννησο, κάθε άλλο παρά ελκυστική έκαναν τη θέση.⁹⁹ Υπό πίεση η Σύγκλητος εξέτασε το ενδεχόμενο να ανατεθεί η διοίκηση σε έναν προνοητή με μισθό 500 δουκάτα ετησίως, ώστε να αντισταθμιστούν τα μειονεκτήματα

96. Στο ίδιο, σ. 52 και σ. 78-79 (Παράρτημα, έγγρ. 5).

97. Στο ίδιο, σ. 52-54 και σ. 72-78 (Παράρτημα, έγγρ. 4, 13 Μαΐου 1452).

98. A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni, reg. 22, φ. 197r, (π.α.φ. 191r) (17 Νοεμβρίου 1454)· A.S.V., Senato Mar, reg. 5, φ. 66r-v (π.α.φ. 65r-v) (30 Νοεμβρίου 1454).

99. Η έλλειψη ενδιαφέροντος από μέρους των Βενετών πατρικών για την ανάληψη δημόσιων αξιωμάτων στις διοικήσεις του Κράτους της Θάλασσας είχε εξελιχθεί πλέον σε γενικευμένο πρόβλημα, ειδικά μετά τη φορολόγηση των μισθών των υψηλόβαθμων αξιωματούχων από στις αρχές του 15ου αι. κ.ε., βλ. Μαρίνα Κουμανούδη, «Στρατιωτικοποιώντας το Κράτος της Θάλασσας: Ο προνοητής και καπιτάνος της Μεθώνης (15ος αι.)», *De Veneciis ad Mothonomam. Έλληνες και Βενετοί στη Μεθώνη τα χρόνια της βενετοκρατίας. Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση, Μεθώνη 19-21 Μαρτίου 2010*, Αθήνα – Βενετία 2012, σ. 98-99. Τη δυσκολία εξεύρεσης έμπειρων υποψηφίων για τη στελέχωση της διοίκησης του βενετικού κράτους επισήμαινε το Μεγάλο Συμβούλιο στην απόφαση του της 17ης Νοεμβρίου 1454, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

της θέσης.¹⁰⁰ Η πρόταση καταψηφίστηκε τελικά, αλλά προκρίθηκε η αύξηση του μισθού του *podestà* στα 400 δουκάτα ετησίως, αφορολόγητα. Αν και με δυσκολία, το μισθολογικό κίνητρο φαίνεται ότι απέδωσε,¹⁰¹ από την άλλη όμως επαύξησε το κόστος της μισθοδοσίας, συντελώντας στην περαιτέρω διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος τα επόμενα χρόνια.¹⁰²

Οι προσπάθειες του κράτους για εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών της αργολικής κτήσης δεν απέδωσαν. Αντίθετα, η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο τις παραμονές του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου. Το Ταμείο του Ναυπλίου είχε αρχίζει να αντιμετωπίζει δυσκολία καταβολής της μισθοδοσίας του ανώτερου διοικητικού προσωπικού ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1450. Τον Ιούνιο του 1452 η Σύγκλητος έδωσε στον ρέκτορα του Άργους Donato Malipier την άδεια να εισπράξει τον μισθό του από τα έσοδα της διοικητικής του περιφέρειας, εφόσον δεν φρόντιζαν γι' αυτό ο *podestà* και ο *camerario* του Ναυπλίου, ως όφειλαν βάσει της Εντολής τους.¹⁰³ Μετά από έξι μήνες, ο *podestà* έλαβε διαταγή να διακανονίσει την πληρωμή της μισθοδοσίας του Lorenzo Sagredo και του γιου του Gerardo, οι οποίοι υπηρετούσαν ως καστελλάνοι στο Κάστρο του Κιβερίου, γιατί είχαν

100. Πρβλ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, ό.π., υποσ. 359, ο οποίος εκλαμβάνει την πρόταση για την αλλαγή του τίτλου διοικητή σε προνοητή ως ένδειξη της οικονομικής και στρατιωτικής αναβάθμισης της πόλης.

101. Παρότι, για να μην υπάρξουν καθυστερήσεις, η ανάδειξη του αξιωματούχου έγινε από τη Σύγκλητο με τη διαδικασία του *scrutinio*, οι τέσσερις πρώτοι πατρίκιοι που εξελέγησαν, φαίνεται ότι δεν αποδέχθηκαν τον διορισμό τους, βλ. Kohl κ.ά., ό.π., εγγραφές 16410, 16411, 16412, 16413, 16414, 24866, 52457, 24867. Από το 1455 και έως το 1468 η θέση του *podestà* πληρώθηκε κανονικά. Στις αρχές του 1457 καθήκοντα διοικητή ασκούσε ένας *vicepotestas et capitaneus*, προφανώς μέχρι την έλευση του νέου διοικητή, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 5, φ. 185r (15 Φεβρουαρίου 1457).

102. Παρά τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα της κτήσης, ο μισθός του διοικητή του Ναυπλίου διατηρήθηκε στα ίδια επίπεδα μέχρι τις παραμονές του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου. Τον Μάρτιο του 1459 το Collegio απάντησε σε ερώτημα του νεοεκλεγμένου *podestà* και *capitano* του Ναυπλίου Vincenslao de Ripa ότι οι αποδοχές του δεν θα υφίσταντο καμία μείωση και ότι θα απολάμβανε τα ίδια προνόμια με τον προκατόχό του, βλ. A.S.V., Collegio, Notatorio, reg. 9, φ. 153r (π.αρ. 155r) (16 Μαρτίου 1459). Τον ίδιο μισθό έλαβε και ο Giacomo Diedo, που τον διαδέχθηκε στην αρχή του Ναυπλίου, βλ. A.S.V., Collegio, Notatorio, reg. 10, φ. 40r, και για την επιτομή της απόφασης βλ. Thiriet, *Deliberations*, ό.π., τ. 2, σ. 229, αρ. 1597 (5 Οκτωβρίου 1461).

103. Ο ρέκτορας, σύμφωνα με την απόφαση, ήταν επιβαρυνμένος με υψηλά έξοδα, καθώς διέθετε μεγάλη ακολουθία, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 4, φ. 130r (19 Ιουνίου 1452). Ο Donato Malipier ήταν ρέκτορας Άργους κατά την περίοδο 1451-1454, βλ. Τζαβάρα, ό.π., σ. 55.

μείνει απλήρωτοι επί πολλούς μήνες.¹⁰⁴ Πέντε χρόνια αργότερα οι οφειλές του Δημόσιου Ταμείου προς τους τρεις τέως, πλέον, αξιωματούχους του Ναυπλίου παρέμεναν σε εκκρεμότητα.¹⁰⁵ Στις αρχές του 1458, αφού ο *podestà* ενημέρωσε τη Σύγκλητο ότι το Ταμείο αδυνατούσε να καταβάλει τα χρήματα στον Malipier, αποφασίστηκε κατ' εξαίρεση η οφειλή να τακτοποιηθεί από το *Officium camerariorum* της Βενετίας.¹⁰⁶ Σε αντίστοιχη λύση υποχρεώθηκε να καταφύγει η Σύγκλητος και στα τέλη του 1462 για την αποπληρωμή της οφειλής προς τον Pietro Soranzo, ο οποίος είχε διατελέσει ρέκτορας στο Άργος μεταξύ των ετών 1454 και 1457, αλλά αυτή τη φορά τα χρήματα αντλήθηκαν από το *Officium rationum veterum*.¹⁰⁷ Το 1460, εξάλλου, αποφασίστηκε η μισθοδοσία του ρέκτορα του Άργους, του ταμιά και του καστελλάνου του Ναυπλίου να καταβάλλεται κατά το ήμισυ από το *Officium camerariorum* και κατά το έτερο ήμισυ από το Ταμείο του Ναυπλίου, προκειμένου να εξοικονομηθούν χρήματα για την κάλυψη στρατιωτικών δαπανών.¹⁰⁸ Επειδή όμως η κατάσταση του Δημόσιου Ταμείου επιδεινώθηκε τα επόμενα χρόνια, για να εξασφαλιστεί πλέον η τακτική πληρωμή των αξιωματούχων, ο μισθός τους άρχισε να προκαταβάλλεται στη Βενετία.¹⁰⁹

104. A.S.V., Senato Mar, reg. 4, φ. 163r (16 Δεκεμβρίου 1452) και Thiriet, *Regestes du Sénat*, τ. 3, σ. 180, αρ. 2906 (επιτομή της απόφασης).

105. Στις 15 Φεβρουαρίου του 1457 η Σύγκλητος διέταξε εκ νέου τον διοικητή να καταβάλει τα οφειλόμενα στον τέως ρέκτορα του Άργους, υπό την απειλή προστίμου. Η οφειλή προς τον αξιωματούχο ανερχόταν στα 3.400 υπέρπυρα και 12 soldi (= περ. 397 δουκάτα), βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 5, φ. 185r (15 Φεβρουαρίου 1457). Σημειωτέον ότι, με προηγούμενη απόφαση, η Σύγκλητος είχε ζητήσει από τον διοικητή και τον ταμιά του Ναυπλίου, υπό την απειλή προστίμου, να καταβάλουν τον μισθό του εν ενεργεία ακόμη Malipier, κατά προτεραιότητα, από τα πρώτα χρήματα που θα εισέπραττε το Ταμείο: «[...] de primis denariis qui ad suas manus pervenerint», βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 5, φ. 45r (16 Ιουλίου 1454). Τρεις μέρες αργότερα επανέλαβε τη διαταγή αναφορικά με τις οφειλές προς τον τέως καστελλάνο του Κιβερίου, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 5, φ. 186r (18 Φεβρουαρίου 1457) και Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Ειδήσεις διά το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 261-275, ειδικά σ. 262, αρ. 4 (επιτομή της απόφασης).

106. A.S.V., Senato Mar, reg. 6, φ. 46v (3 Ιανουαρίου 1458) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 262, αρ. 5 (επιτομή της απόφασης).

107. Το Δημόσιο Ταμείο χρωστούσε στον Soranzo 412 υπέρπυρα, 5 soldi και 3 grossi, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 7, φ. 90v (4 Δεκεμβρίου 1462) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 262, αρ. 6 (επιτομή της απόφασης). Ο Soranzo εκλέχθηκε ρέκτορας Άργους στις 27 Δεκεμβρίου 1454, βλ. Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 56.

108. A.S.V., Senato Mar, reg. 6, φ. 155v (22 Φεβρουαρίου 1460). Για τις νέες στρατιωτικές ανάγκες που είχαν ανακύψει εξαιτίας των επιδρομών που δεχόταν η ύπαιθρος από Αλβανούς και Τούρκους, βλ. παρακάτω.

109. Πρώτα άρχισε να προκαταβάλλεται από το *Officium rationum veterum* ο μισθός

Την ίδια περίοδο, η κατάσταση στην Αργολίδα ήταν θλιβερή. Ο πληθυσμός της υπαίθρου είχε αποψιλωθεί και οι ρυθμοί της αγροτικής παραγωγής είχαν ανακοπεί λόγω των επιδρομών των Τούρκων και των Αλβανών, με συνέπεια τα έσοδα του δημοσίου καθημερινά να βαίνουν μειούμενα. Η ανάγκη να εξοικονομηθούν χρήματα για τη στρατιωτική ενίσχυση της περιοχής οδήγησε σε αναδιάρθρωση του διοικητικού μηχανισμού. Τον Δεκέμβριο του 1459 καταργήθηκαν τα αξιώματα του λιμενάρχη, του *patronus juratus galee*, του καστελλάνου *turris Basilie*¹¹⁰ και του *sotocavallerius*.¹¹¹ Τα μέτρα ελήφθησαν ως απάντηση σε αίτημα της ναυπλιακής κοινότητας, με σκοπό τη σύσταση ενός σώματος «στρατιωτών» (*stradioti*) που θα φρουρούσε την ύπαιθρο, ώστε να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη συνέχιση των αγροτικών εργασιών.¹¹² Για τους ίδιους λόγους, στις αρχές του 1460, αποφασίστηκε να ανασταλεί για μια πενταετία η εκλογή αξιωματούχων στη θέση του καστελλάνου του Ναυπλίου, δεδομένου ότι ο *podestà* διέμενε στο Κάστρο και τα έξοδα της καστελλανίας ήταν υπερβολικά.¹¹³ Ωστόσο, το μέτρο δεν εφαρμόστηκε τελικά.¹¹⁴

Μετά την προσάρτηση του Δεσποτάτου του Μυστρά, το 1460, οι Τούρκοι απέβλεπαν στο να θέσουν υπό τον έλεγχό τους όλη την Πελοπόννησο, εντείνοντας τις προκλήσεις τους απέναντι στις βενετικές κτήσεις. Καθώς τα σύννεφα του πολέμου πύκνωναν απειλητικά πάνω από τη βαλκανική χερσόνησο, στις αρχές Απριλίου του 1463 ο διοικητής των τουρκοκρατούμενων περιοχών της Πελοποννήσου Ισά μπέης, ύστερα από συνεννόηση με ορθόδοξο ιερέα του Άργους, κατέλαβε αιφνιδιαστικά την πόλη και εγκατέστησε στρατιωτικές δυνάμεις στις παρυφές του Ναυπλίου.¹¹⁵ Με την έναρξη του πρώτου

των διοικητών του Άργους, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 7, φ. 102v (11 Φεβρουαρίου 1463) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 262, αρ. 7 (επιτομή της απόφασης). Βλ., επίσης, Τζαβάρα, *ό.π.*, σ. 56.

110. Τριώροφος πύργος κοντά στην Πύλη της Ξηράς, στην κάτω πόλη του Ναυπλίου, βλ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 293.

111. Τα μέτρα ελήφθησαν ως απάντηση σε αίτημα πρεσβείας του Ναυπλίου, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 6, φ. 149r (π.αρ. 150r) (10 Δεκεμβρίου 1459). Στο εξής καθήκοντα λιμενάρχη θα ασκούσε ο *comitus*, χωρίς, ωστόσο, να τροποποιηθεί ο μισθός του. Από την απάντηση της Συγκλήτου στο αίτημα της ναυπλιακής πρεσβείας μαθαίνουμε ότι η κύρια αρμοδιότητα του λιμενάρχη ήταν η φύλαξη των πολεμοφοδίων.

112. Για τον ίδιο σκοπό θα χρησιμοποιούνταν και τα χρήματα που προορίζονταν για τον καστελλάνο του Κιβερίου (*arcis Civeri*) που είχε καταστραφεί.

113. Thiriet, *Deliberations*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 219, αρ. 1560 (επιτομή της απόφασης) και σ. 330 (έκδοση της απόφασης) (1 Ιανουαρίου 1460).

114. A.S.V., Senato Mar, reg. 6, φ. 155v (π.αρ. 156v) (22 Φεβρουαρίου 1460).

115. Ι. Χασιώτης, «Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 263 κ.ε. και Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.* σ. 30-36.

βενετοτουρκικού πολέμου, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, η πόλη του Ναυπλίου μετατράπηκε σε κέντρο επιχειρήσεων και στρατιωτική βάση των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων και η Αργολίδα βρέθηκε στο επίκεντρο των στρατιωτικών αναμετρήσεων. Οι Βενετοί ανακατέλαβαν πρόσκαιρα το Άργος, όμως λίγους μήνες αργότερα η πόλη έπεσε οριστικά στους Τούρκους και ο πληθυσμός της εξανδραποδίστηκε μαζικά. Στα επόμενα χρόνια, τα βενετοκρατούμενα χωριά της Αργοναυπλίας υπέστησαν λεηλασίες και ο τουρκικός στρατός έφτασε δύο φορές έξω από τα τείχη της πόλης του Ναυπλίου, αλλά απέτυχε να την εκπορθήσει. Η καταστροφή της υπαίθρου και η φυγή του αγροτικού πληθυσμού στο Ναύπλιο οδήγησαν στη διακοπή κάθε αγροτικής δραστηριότητας, με συνέπεια τη δημοσιονομική κατάρρευση της κτήσης.¹¹⁶

Καθώς το μέτωπο του πολέμου μετακινήθηκε σταδιακά εκτός Πελοποννήσου, από το 1465 και εξής, οι συγκρούσεις των Βενετών με τους Τούρκους στην περιοχή έλαβαν μορφή ληστρικών επιδρομών. Το καλοκαίρι του 1470 δημιουργήθηκε ένταση μεταξύ των στρατιωτών και του ταμιά του Ναυπλίου, γιατί ο τελευταίος, με υβριστικά και προσβλητικά λόγια, απαιτούσε να του αποδίδουν το 1/10 των λαφύρων που συγκέντρωναν στις μάχες. Η Σύγκλητος, θορυβημένη, υποχρέωσε τον αξιωματούχο να επιστρέψει τα λάφυρα, επιπλήττοντάς τον για απρεπή συμπεριφορά, και ενημέρωσε τον *podestà* και τον προνοητή του Μοριά ότι όφειλαν να τον επαναφέρουν στην τάξη.¹¹⁷ Διοικητής του Ναυπλίου εκείνη την εποχή ήταν ο Marco Salomon (1468-1471), ο οποίος παραπέμφθηκε σε δίκη από τους συνδίκους της Ανατολής το 1475 για πλήθος ατασθαλιών που είχε διαπράξει στη διάρκεια της θητείας του.¹¹⁸ Μεταξύ άλλων, διαπιστώθηκε ότι είχε δοσοληψίες με τον *subasi* των Αθηνών, με χρήματα που προορίζονταν για τις οχυρώσεις, και ότι εισέπραττε παρανόμως τη δεκάτη από τους στρατιώτες στο όνομα του προνοητή του Μοριά. Είναι πολύ πιθανό ότι η μητρόπολη είχε αντιληφθεί τις πράξεις του *podestà* νωρί-

116. Για τις συνέπειες του πολέμου στην οικονομία της υπαίθρου και τα δημόσια οικονομικά, βλ. Wright, *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, ό.π., σ. 156-158, 178. Λόγω της άθλιας δημοσιονομικής κατάστασης του Ναυπλίου, οι ανώτεροι αξιωματούχοι εξακολούθησαν να πληρώνονται από τη Βενετία: «[...] quia camera illius civitatis nostre ob diutinum bellum impotens et ad nichilum radacta est [...]», βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 8, φ. 160r (8 Φεβρουαρίου 1468) και Πλουμίδης, ό.π., σ. 262, αρ. 9 (επιτομή της απόφασης).

117. A.S.V., Senato Mar, reg. 9, φ. 51v (2 Ιουλίου 1470) και Πλουμίδης, ό.π., σ. 262, αρ. 11 (επιτομή της απόφασης). Βλ., επίσης, Wright *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, ό.π., σ. xv, σημ. 80.

118. A.S.V., Senato Mar, reg. 10, φ. 171v (25 Φεβρουαρίου 1475), φ. 172r-v (2 Ιουνίου – 12 Ιουλίου 1475)· βλ., επίσης, Wright *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, ό.π., σ. xii.

τερα, αλλά οι πολεμικές προτεραιότητες, και ειδικά η πολιορκία της Χαλκίδας από τους Τούρκους, το καλοκαίρι του 1470, δεν άφηναν περιθώρια για πειθαρχικές διώξεις. Το γεγονός ότι μαζί τον Salomon παραπέμφθηκαν σε δίκη αξιωματούχοι του Χάνδακα, των Χανίων, της Σητείας, της Σκύρου και της Λήμνου,¹¹⁹ καθώς και τεσσάρων, τουλάχιστον, κτήσεων της Δαλματίας,¹²⁰ δείχνει ότι η ενεργοποίηση του πειθαρχικού και ελεγκτικού μηχανισμού τη συγκεκριμένη στιγμή ήταν μια κίνηση που είχε ως στόχο την αποκατάσταση του κύρους της βενετικής διοίκησης στις απειλούμενες από τους Τούρκους κτήσεις, υπό το βάρος των πρόσφατων εξελίξεων.

Δεν είναι συμπτωματικό, άλλωστε, ότι την επαύριο της άλωσης της Χαλκίδας, η Σύγκλητος αναβάθμισε το Ναύπλιο σε έδρα προνοητή, με το σκεπτικό ότι για την αντιμετώπιση των σύνθετων προβλημάτων της διακυβέρνησης μιας πόλης σε εμπόλεμη ζώνη, όπου οι συρρέοντες πρόσφυγες είχαν δημιουργήσει ασφυκτικές συνθήκες, απαιτούνταν έμπειροι και ικανοί αξιωματούχοι.¹²¹ Η σχετική απόφαση προέβλεπε ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο ο προηγούμενος διοικητής θα συνυπήρχε με τον νέο ασκώντας μόνο δικαστικές αρμοδιότητες. Εναλλακτικά, μπορούσε να αποχωρήσει αμέσως μετά την έλευση του προνοητή, ο οποίος θα αναλάμβανε στο εξής και τα καθήκοντα του *podestà*.¹²²

Από τη σύντομη Εντολή που παρέλαβε από τον δόγη ο προνοητής Vittore Pasqualigo, στις 15 Νοεμβρίου 1470, συνάγεται ότι πρώτη και επιτακτική προτεραιότητα της Βενετίας ήταν η αμυντική θωράκιση της πόλης, καθώς αναμενόταν ότι σύντομα θα δεχόταν τουρκική επίθεση.¹²³ Προκειμένου να επισπευσθεί η αποπεράτωση των οχυρωματικών έργων, ο γενικός καπιτάνος του στόλου Pietro Mocenigo διατάχθηκε να αποστείλει οκτώ γαλέρες στο

119. A.S.V., Senato Mar, reg. 10, φ. 170r-175v.

120. A.S.V., Senato Mar, reg. 10, φ. 178r-181v.

121. Η θέση ήταν διετής, με μισθό 1.000 δουκάτα ετησίως, από τα οποία ο αξιωματούχος έπρεπε να συντηρεί τέσσερις υπηρέτες και ένα γραμματέα. Η αμοιβή του προνοητή του Ναυπλίου ήταν υψηλότερη από εκείνη του *podestà* και *capitano*, λόγω των αυξημένων ευθυνών που συνεπαγόταν το αξίωμα, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 9, φ. 62v-63r (5 Οκτωβρίου 1470) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 263, αρ. 13 (επιτομή της απόφασης). Η προαγωγή περιοχών αυξημένης στρατηγικής σημασίας σε έδρες προνοητών αποτέλεσε πρακτική του βενετικού κράτους κατά τον 15ο αι., με στόχο την αναβάθμιση της διοίκησης μέσω της προσέλκυσης έμπειρων και ικανών υποψηφίων, βλ. Κουμανούδη, «Στρατιωτικοποιώντας το Κράτος της Θάλασσας», *ό.π.*, σ. 97 κ.ε.

122. Για τον λόγο αυτό μάλλον οι διοικητές του Ναυπλίου εξακολούθησαν να καταγράφονται στους καταλόγους του Segretario ai voci με τον τίτλο του *podestà* και *capitano* μετά το 1470, βλ. Kohl κ.ά., *ό.π.* (τελευταία πρόσβαση 6 Ιουνίου).

123. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 263-264, αρ. 17 (έκδοση και επιτομή της Εντολής).

Ναύπλιο, όπου θα διαχειμάζαν, ώστε τα πληρώματα να χρησιμοποιηθούν ως εργατικό δυναμικό υπό τις εντολές του προνοητή. Για την υλοποίηση του έργου η Σύγκλητος χορήγησε στον αξιωματούχο το ποσό των 1.000 δουκάτων. Στο παραπάνω ποσό προστέθηκαν άλλα 500 δουκάτα, τα οποία είχε εγκριθεί νωρίτερα να καταβληθούν στον *podestà* και *capitano* της πόλης. Για να εξασφαλιστεί η ορθή διαχείριση των χρημάτων, αυτά θα καταθέτονταν στο Ταμείο της πόλης, απ' όπου θα μπορούσαν να εκταμιευθούν μόνο με απόδειξη που θα έφερε τη σφραγίδα του προνοητή, ενώ ο ταμίας όφειλε να στέλνει στις μητροπολιτικές αρχές χωριστό αναλυτικό μηνιαίο λογαριασμό των δαπανών της διοίκησης. Σε περίπτωση που τα χρήματα δαπανούνταν για άλλους σκοπούς, θα επιβαλλόταν στον αξιωματούχο η ποινή που προβλεπόταν για τους καταχραστές. Ανάλογη απόδοση λογαριασμού ήταν υποχρεωμένος να υποβάλλει και ο προνοητής για τη διαχείριση των 500 δουκάτων και γενικότερα για όλα τα χρηματικά ποσά που θα περνούσαν από τα χέρια του. Επίσης, όφειλε να ενημερώνει εγγράφως τις κεντρικές αρχές για όλα τα θέματα που ανέκυπταν.

Κατά την άφιξή του στη Μεθώνη, ο προνοητής όφειλε να επιδώσει στον προνοητή του Μοριά όλα τα έγγραφα σχετικά με τη μεταγωγή των στρατιωτικών δυνάμεων στο Ναύπλιο και ό,τι άλλο έκρινε ότι θα ήταν αναγκαίο για την προστασία της πόλης. Επιπλέον, θα έφερνε μαζί του το ποσό των 200 δουκάτων για την αμοιβή του επικεφαλής των μισθοφόρων, του «*strenuo Belforte*», καθώς και 1.200 δουκάτα για την πληρωμή των *stradioti* που έδρευαν στο Ναύπλιο. Τέλος, με προηγούμενη απόφαση της Συγκλήτου είχε προβλεφθεί η αποστολή 3.000 *stara* σιτηρών, τα οποία έπρεπε να αποθηκευθούν και μόνο σε περίπτωση ανάγκης να χρησιμοποιηθούν για τον επισιτισμό της πόλης. Εκτός από τα χρήματα και τα τρόφιμα που εστάλησαν στο Ναύπλιο, οι αρχές μερίμνησαν για την αποστολή ενός έμπειρου μηχανικού, ο οποίος θα επέβλεπε το έργο με τη συνδρομή δύο μαστόρων οικοδόμων και δύο λιθοξόων, καθώς και για την αγορά των απαραίτητων υλικών.¹²⁴ Οι οχυρωματικές εργασίες ξεκίνησαν με εντατικούς ρυθμούς το 1470 και εξακολούθησαν σε όλη τη διάρκεια του πολέμου.¹²⁵

Στις 25 Ιανουαρίου 1479, η Βενετία συνήψε συνθήκη ειρήνης με τον Μεχμέτ Β' βάζοντας τέλος στον δεκαεξαετή πόλεμο που άφησε πίσω του τη βενετική κτήση της Αργολίδας οικονομικά κατεστραμμένη, εδαφικά συρρικνω-

124. A.S.V., Senato Mar, reg. 9, φ. 63r (19 Οκτωβρίου 1470) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 263, αρ. 13.

125. Στο διάστημα αυτό οικοδομήθηκαν το οχυρό στη νησίδα του λιμανιού (Σκόπελο-Scoglio), το Κάστρο Τορον στα ανατολικά του φράγκικου Κάστρου στην Ακροναυπλία και ενισχύθηκαν οι υφιστάμενες οχυρώσεις, βλ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 264, αρ. 18-32 και Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 33-36.

μένη και πληθυσμιακά μεταμορφωμένη. Το δύσκολο έργο της μετάβασης της περιοχής στην κανονικότητα της ειρήνης ανατέθηκε στον Bartolomeo Minio, ο οποίος εκλέχθηκε προνοητής στις αρχές του 1479, αλλά έφτασε στο Ναύπλιο μόλις στα τέλη του φθινοπώρου του ίδιου έτους, ύστερα από καθυστερήσεις στη Βενετία και δίμηνη παραμονή στη Μεθώνη, όπου είχε εγκλωβιστεί, επειδή ο στόλος ήταν απασχολημένος σε επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων και δεν υπήρχε τρόπος να μεταβεί με ασφάλεια στον προορισμό του.¹²⁶

Στα τρειςμισι χρόνια που παρέμεινε προνοητής στο Ναύπλιο, ο Minio συνεργάστηκε με τις οθωμανικές αρχές της περιοχής για την εξάρθρωση των εξεγερμένων «στρατιωτών» που, υπό την ηγεσία του Θεόδωρου Μπούα και του Μέξα Μποζίκη, είχαν προσχωρήσει στο επαναστατικό κίνημα του Κορκόδειλου Κλαδά και διέπρατταν ληστρικές επιδρομές στην Αργολίδα, απειλώντας την ευπαθή ισορροπία των βενετοτουρκικών σχέσεων.¹²⁷ Παράλληλα, μερίμνησε για την επανοχύρωση του βούργου (της κάτω πόλης) του Ναυπλίου, συνεχίζοντας το έργο που είχαν αρχίσει οι προκάτοχοί του,¹²⁸ και συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς για τη χάραξη της συνοριακής γραμμής, οι οποίες διεξήχθησαν σε δύο φάσεις, το 1480 και το 1482.¹²⁹ Τα νέα όρια της βενετικής κτήσης, όπως προέκυψαν από τις εργασίες της βενετοτουρκικής επιτροπής, εκτεινόταν από το Κιβέρι στα νοτιοδυτικά έως το Καστρί και το Θερμύσι στα βορειοανατολικά, και περιλάμβαναν ένα μεγάλο τμήμα της αργολικής πεδιάδας, ικανό να θρέψει, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του προνοητή, 20.000 ψυχές.¹³⁰

126. Ο Minio εκλέχθηκε διοικητής πριν από τις 13 Φεβρουαρίου του 1479, βλ. A.S.V., Senato Mar, reg. 11, φ. 12ν και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 265, αρ. 33 (επιτομή της απόφασης). Με βάση τους καταλόγους της αρχειακής σειράς Segretario ai voci, ο Minio ανέλαβε καθήκοντα τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους (Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφές 24874, 31352, όπου αναφέρεται ως «bailo e capitano di Napoli di Romania και podestà e capitano di Napoli di Romania»), ωστόσο ο ίδιος αναφέρει στις επιστολές του ότι έφθασε στο Ναύπλιο στις 8 Νοεμβρίου, βλ. Wright, *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, *ό.π.*, σ. iii. Επειδή στο μεταξύ ο προκάτοχός του Cristoforo Priuli είχε πεθάνει, για να μην μείνει ακέφαλη η διοίκηση, χρέη προσωρινού διοικητή είχε αναλάβει ο capitano και προνοητής της Κορώνης.

127. Wright, *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, *ό.π.*, σ. xxiv-xxv, xxvi κ.ε., και σε πολλά σημεία στις επιστολές Sathas, *ό.π.*, τ. 6, σ. 231-233 (Stefano Magno). Επίσης, βλ. στον παρόντα τόμο τη μελέτη της Κατερίνας Κορρέ, σ. 101-118.

128. Για τα οχυρωματικά έργα του Minio, βλ. Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion», *ό.π.*, σ. 175-182.

129. Στο ίδιο, σ. 183-187 και Wright, «After the Serenissima and the Grand Turk Made Love», *ό.π.*, σ. 197-211.

130. Η συνθήκη ειρήνης του 1479 προέβλεπε την επαναφορά της συνοριογραμμής Άργους – Ναυπλίου στο σημείο που ήταν το 1394 και οι Βενετοί επεδίωξαν την εφαρμο-

Για μια δεκαπενταετία περίπου, μετά από τη διευθέτηση των συνόρων, το Ναύπλιο γνώρισε σχετική ηρεμία, ωστόσο παρέμενε σε πολεμική ετοιμότητα. Η χρηματοδότηση των υψηλών στρατιωτικών δαπανών από τη φορολογία έφερε για μια ακόμη φορά στην επιφάνεια το ζήτημα της διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών της κτήσης. Το 1485 πρεσβεία του Ναυπλίου διαμαρτυρήθηκε ότι η ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων καθυστερούσε, γιατί οι μισθοί των στρατιωτικών σωμάτων που έδρευαν στην πόλη, απορροφούσαν μεγάλο μέρος των δημόσιων δαπανών.¹³¹ Η μισθοδοσία των «στρατιωτών» και του άλλου έμμισθου στρατιωτικού προσωπικού από το Δημόσιο Ταμείο αποτελούσε παραβίαση της απόφασης που είχε λάβει το 1445 η Σύγκλητος, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να τακτοποιούνται κατά προτεραιότητα οι μισθοί των αξιωματούχων και των υπαλλήλων της διοίκησης, και τα αμυντικά έργα. Ως εναλλακτική λύση προτάθηκε ο παρακρατούμενος φόρος από τον μισθό των υπαλλήλων της διοίκησης να μην αποστέλλεται στην υπηρεσία των *gubernatorum introitum* στη Βενετία, όπως συνέβαινε έως τότε, αλλά να μένει στο Ταμείο του Ναυπλίου και να χρησιμοποιείται για την κάλυψη της μισθοδοσίας των στρατιωτών. Η Σύγκλητος απέρριψε την πρόταση αυτή και απάντησε ότι θα καλύπτονταν κατά προτεραιότητα οι δαπάνες της μισθοδοσίας της δημόσιας διοίκησης και των οχυρωματικών έργων και τελευταίοι οι μισθοί των στρατιωτών.

Στην πρεσβεία αυτή έχουμε για πρώτη φορά την εικόνα της διοικητικής πυραμίδας, όπως είχε προκύψει μετά την απώλεια του Άργους και τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1470. Ειδικότερα, αναφέρονται οι εξής υπάλληλοι: «*li magnifici provvededori, camerlengi, cancellieri, capellan, scontro della camera, interprete, castellan, medego, capellan, armiraglio, duo piaceri, veteran, castellan de scoio, 6 provisionati del magnifico Provveditor και patron de grippo*».¹³²

Το διοικητικό σχήμα που προέκυψε μέσα από τις ιδιαίτερες συνθήκες του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου, διατηρήθηκε μέχρι το 1492. Τον Φεβρουάριο του 1493 η Σύγκλητος προχώρησε εκ νέου στην ανασυγκρότηση του κυβερνητικού σχήματος της πόλης, αυτή τη φορά κατά το πρότυπο της

γής του όρου αυτού στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων, βλ. Πέππας, *ό.π.*, σ. 350· πρβλ. Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion», *ό.π.*, σ. 183 και της ίδιας, «After the Serenissima and the Grand Turk Made Love», *ό.π.*, σ. 198, η οποία θεωρεί ότι επρόκειτο για τα σύνορα που ίσχυαν το 1460. Σύμφωνα με τον Minio, την ίδια εποχή στο Άργος κατοικούσαν λιγότερες από 200 οικογένειες, βλ. Sathas, *ό.π.*, τ. 6, σ. 143 και τη νεότερη έκδοση της Wright, *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, *ό.π.*, σ. 80.

131. Sathas, *ό.π.*, τ. 4, σ. 191-193 (5 Σεπτεμβρίου 1485).

132. Στο ίδιο, σ. 191, στ. 33-35.

μεταρρύθμισης της ανώτερης διοίκησης των μεσσηνιακών κτήσεων της Μεθώνης και της Κορώνης, του 1462.¹³³ Ειδικότερα, αποφασίστηκε η εκλογή ενός καπιτάνου και προνοητή και ενός ρέκτορα και προνοητή, με διετή θητεία και μικτό μισθό 1.000 δουκάτων ετησίως έκαστος, από τα οποία το Ταμείο της πόλης θα παρακρατούσε το 50% για τις εργασίες οχύρωσης της πόλης. Μισθολογικά και βαθμολογικά ισότιμος με τον ρέκτορα, ο καπιτάνος του Ναυπλίου, όπως ακριβώς οι ομόλογοί του αξιωματούχοι στις διοικήσεις των άλλων κτήσεων, ασκούσε καθήκοντα ανώτατου στρατιωτικού διοικητή, αλλά οι αρμοδιότητές του δεν ήταν αμιγώς στρατιωτικές.¹³⁴

Επειδή η εκτέλεση του οχυρωματικού προγράμματος και η συντήρηση του μισθοφορικού στρατού αντλούσαν μεγάλο μέρος των διαθέσιμων οικονομικών αποθεμάτων του τοπικού Ταμείου, κρίθηκε αναγκαίο να περισταλούν οι δαπάνες στην κατώτερη διοίκηση. Σε αυτό το πλαίσιο ο μισθός του καστελλάνου της πόλης ορίστηκε στα 500 δουκάτα μικτά (με 50% παρακράτηση φόρου για τις οχυρώσεις), ενώ καταργήθηκαν η θέση του Έλληνα γιατρού και η αντιμισθία του υπολιμενάρχη (*subadmiratus*), τον οποίο θα μπορούσε, ωστόσο, να διατηρήσει στην υπηρεσία του ο λιμενάρχης, με την προϋπόθεση ότι θα κάλυπτε ο ίδιος τον μισθό του, καθώς και η θέση του λογιστή που τηρούσε τα οικονομικά κατάστιχα με τις αμοιβές των στρατιωτών, οι αρμοδιότητες του οποίου στο εξής μεταφέρθηκαν στον καγκελάριο και τον βοηθό του (*coadiutor*). Τέλος, καταργήθηκε η θέση του *capellano* του ρέκτορα, ο οποίος θα εξυπηρετούνταν από τους Φραγκισκανούς ιερείς της εκκλησίας της Santa Maria vallis viridis.

Η αναδιάρθρωση του κυβερνητικού σχήματος του Ναυπλίου κατά τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία απέβλεπε στην καλύτερη κατανομή των εξου-

133. A.S.V., Senato Mar, reg, 13, φ. 107v-108r (20 Φεβρουαρίου 1493) και Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 265-66, αρ. 39 (επιτομή της απόφασης). Η απόφαση εγκρίθηκε από το Μεγάλο Συμβούλιο στις 24 Φεβρουαρίου 1493, βλ. A.S.V., Avogaria di Comun, Deliberazioni del Maggior Consiglio, reg. D-30-12 (1404-1505), φ. 176v-177r. Για τη διοικητική μεταρρύθμιση στη Μεθώνη και την Κορώνη, του έτους 1462, βλ. Κουμανούδη, «Στρατιωτικοποιώντας το Κράτος της Θάλασσας», *ό.π.*, σ. 95-120.

134. Στο πλαίσιο των διοικητικών του καθηκόντων ο καπιτάνος κατείχε τα κλειδιά της πόλης και των κάστρων της υπαίθρου, και ήταν υπεύθυνος για την επιμελητεία, τη φρούρηση και την οχύρωσή τους. Τα δικαστικά του καθήκοντα περιλάμβαναν την εκδίκαση αδικημάτων που διέπρατταν οι στρατιώτες. Επίσης, ήταν επιφορτισμένος με την επιθεώρηση των μισθοφορικών σωμάτων που στάθμευαν στην περιοχή, καθώς η επιχειρησιακή ετοιμότητα και το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων, όπως άλλωστε και η επάρκεια σε πολεμοφόδια και σιτηρά, συνιστούσαν θέματα ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της κτήσης, βλ. Κουμανούδη, «Στρατιωτικοποιώντας το Κράτος της Θάλασσας», *ό.π.*, σ. 111-114, για την περίπτωση της Μεθώνης και της Κορώνης.

σιών και στην ελάφρυνση των διοικητικών βαρών του τοπικού διοικητή, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της διακυβέρνησης της πόλης. Η χρηστή διακυβέρνηση αποτελούσε, άλλωστε, βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της βενετικής κυριαρχίας στις κτήσεις κάτω από κανονικές συνθήκες, πόσο δε μάλλον τώρα μέσα στο κλίμα της αποσταθεροποίησης και της ανασφάλειας που δημιουργούσε η τουρκική επιθετικότητα. Ο προβληματισμός της κυριάρχου γύρω από τα ζητήματα αυτά αποτυπώνεται στο σκεπτικό της απόφασης. Σύμφωνα με αυτό, η προωθούμενη μεταρρύθμιση κρίθηκε αναγκαία στην προκειμένη περίπτωση λόγω της ιδιαίτερης μορφής της πόλης, καθώς όσο υπήρχε ένας διοικητής, εκείνος διέμενε στο Κάστρο των Φράγκων και συνεπώς αδυνατούσε να ενδιαφερθεί όσο συχνά όφειλε για την κάτω πόλη, όπου ήταν εγκατεστημένοι οι περισσότεροι κάτοικοι.¹³⁵ Για αυτό τον λόγο αποφασίστηκε στο εξής ο μὲν καπιτάνος να διαμένει στο Κάστρο των Φράγκων, ο δε ρέκτορας στην πόλη.

Στην πράξη, η συνύπαρξη δυο ισόβαθμων αξιωματούχων στην ίδια διοίκηση αποδείχθηκε εξαιρετικά προβληματική. Οι αντιδικίες των δύο διοικητών, κυρίως για θέματα οικονομικής διαχείρισης, σε ορισμένες περιπτώσεις εξελίσσονταν σε καβγάδες που γίνονταν σε υψηλούς τόνους, με ύβρεις, φτάνοντας ενίοτε και στη χειροδικία, και μεταφέρονταν σε δημόσιους χώρους, όπως στην περίπτωση της διένεξης ανάμεσα στον καπιτάνο Francesco Barbaro και τον ρέκτορα Alvise Contarini, η οποία εκτυλίχθηκε στην πλατεία της πόλης.¹³⁶ Οι δημόσιες αυτές διενέξεις μείωναν το κύρος της βενετικής διοίκησης και λειτουργούσαν αρνητικά για την εικόνα της κυριάρχου στους υπηκόους.

Με το ξέσπασμα του δεύτερου βενετοτουρκικού πολέμου θα αρχίσουν και πάλι να δημιουργούνται προβλήματα στη στελέχωση της ανώτερης διοίκησης. Ήδη το 1499, ο Luca Valaresso, εκλεγμένος *rettore e provveditore* στο Ναύπλιο, δεν αποδέχθηκε τον διορισμό του.¹³⁷ Τον Αύγουστο του 1500, και έως τα μέσα του Σεπτεμβρίου, το Ναύπλιο πολιορκείται. Κατά την υπό εξέταση περίοδο, τη θέση του ρέκτορα κατείχε ο Giacomo Venier, ενώ ο Mose Venier, που τον διαδέχθηκε, αρνήθηκε επίσης τον διορισμό του.¹³⁸ Δεδομένου

135. Την εποχή που έγινε η διοικητική μεταρρύθμιση, η Βενετία ανησυχούσε ιδιαίτερα, γιατί στην πόλη είχαν εγκατασταθεί πολλοί ξένοι, προερχόμενοι από την Κόρινθο και άλλες περιοχές του τουρκοκρατούμενου Μοριά. Για τον λόγο αυτό ζήτησε από τον απερχόμενο προνοητή «να έχει τα μάτια του ανοιχτά» και να παρακολουθεί διακριτικά τις κινήσεις των νεοφερμένων, για να μην κινήσει υποψίες, βλ. A.S.V., Collegio, Secreta, reg. (1490-1494), φ. 133v-134r (27 Μαρτίου 1493).

136. *I Diarii di Marino Sanudo*, 58 τόμοι, Βενετία 1879-1903, τ. 27, στήλ. 661 (Σεπτέμβριος 1519). Βλ. και παρακάτω.

137. Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφή 45157.

138. Στο ίδιο, εγγραφές 31360, 45159.

ότι μετά την απώλεια της Μεθώνης και της Κορώνης το Ναύπλιο αποτελούσε τη μοναδική πόλη στην Πελοπόννησο που είχε απομείνει στη Βενετία, ήταν επείγον να εξασφαλιστεί συνεχής, σταθερή και ικανή διοίκηση. Επειδή όμως δεν υπήρχαν περιθώρια για καθυστερήσεις, στα τέλη Οκτωβρίου του 1501 αποφασίστηκε η εκλογή του ρέκτορα να γίνει από τη Σύγκλητο με τη διαδικασία του *scrutinio*.¹³⁹ Επιπλέον, προκειμένου να γίνει η θέση περισσότερο ελκυστική, αποφασίστηκε πως ο διοικητής θα ελάμβανε 200 δουκάτα επιπλέον του μισθού του, αφορολόγητα, ως δώρο, με την προϋπόθεση ότι θα εξαντλούσε τη θητεία του. Η σημαντική αύξηση της τάξεως του 20% δεν αποδείχθηκε ικανή να αντισταθμίσει τους κινδύνους της θέσης στην περίπτωση του Vittore Michiel, ο οποίος εξελέγη ρέκτορας και προνοητή της πόλης, τον Νοέμβριο του 1501, αλλά αρνήθηκε τον διορισμό του.¹⁴⁰

Το τέλος του πολέμου βρίσκει το Ναύπλιο συρρικνωμένο γεωγραφικά για μια ακόμη φορά. Μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, τα βόρεια και δυτικά σύνορά του μετατοπίστηκαν μόλις λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη, περιορίζοντας ασφυκτικά τον ζωτικό της χώρο.¹⁴¹ Στα νέα αυτά δεδομένα, το 1507 ξέσπασε έντονη διαμάχη μεταξύ των δύο διοικητών της πόλης, η οποία θα μπορούσε να θέσει σε ακόμα μεγαλύτερο κίνδυνο την κτήση.¹⁴² Υπό το βάρος των περιστάσεων εκλέχθηκε, τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς, από το Συμβούλιο των Δέκα ο Domenico Malipier, μέλος του ίδιου οργάνου, ως προνοητής του Ναυπλίου και όλου του Μοριά, με εκτεταμένες εξουσίες. Μαζί του στάλθηκε και ο Filippo Zamberti, νοτάριος της *anogaria*, για να σχηματίσει δικογραφία σχετικά με τα επεισόδια.¹⁴³ Στο διάστημα της θητείας του Malipier στην αρμοδιότητα της διοίκησης προστέθηκε και η εκδίκαση των εφέσεων της Σκιάθου και της Σκοπέλου.¹⁴⁴

Το 1510 η εκλογή του προνοητή πέρασε στην αρμοδιότητα του Μεγάλου Συμβουλίου και διεξαγόταν με την πρακτική του *scrutinio*. Δύο χρόνια αργότερα επαναφέρεται το προηγούμενο διοικητικό σχήμα των δύο προνοητών.¹⁴⁵ Ωστόσο, εξαιτίας των συχνών προβλημάτων στη συνεργασία μεταξύ των δύο αξιωματούχων, το 1519 η Βενετία προέκρινε την υιοθέτηση ενός τριμερούς σχήματος,¹⁴⁶ το οποίο φαίνεται πως η ίδια είχε επεξεργαστεί για την πόλη πριν

139. A.S.V., Senato Mar, Deliberazioni, reg 15, φ. 101v (29 Οκτωβρίου 1501).

140. Kohl κ.ά., *ό.π.*, εγγραφή 45160.

141. Davies, «Venetian Nauplion», *ό.π.*, σ. 87-97.

142. Sanudo, *Diarii*, *ό.π.*, τ. 7, στήλ. 171, 176, 184, 188.

143. Στο *ίδιο*, στήλ. 178, 188.

144. Στο *ίδιο*, στήλ. 178, 188.

145. Στο *ίδιο*, τ. 10, στήλ. 8 και τ. 14, στήλ. 563.

146. Στο *ίδιο*, τ. 27, στήλ. 315, 338, 662. A.S.V., Senato Mar, Deliberazioni reg. 19, φ. 109r-v (20 Μαΐου 1519).

από τον πρώτο βενετοτουρκικό πόλεμο.¹⁴⁷ Επικεφαλής της τοπικής κυβέρνησης τέθηκε στο εξής –και μέχρι το τέλος της βενετικής κυριαρχίας στο Ναύπλιο– ένας διοικητής που έφερε τον τίτλο του βαΐλου και καπιτάνου, ο οποίος πλαισιωνόταν από δύο συμβούλους, με ετήσιο μικτό μισθό 600 δουκάτα έκαστος. Οι τελευταίοι αναλάμβαναν εναλλάξ κάθε δύο μήνες τα καθήκοντα του υπευθύνου των οικονομικών υπηρεσιών (*camerarius*),¹⁴⁸ το αξίωμα του οποίου καταργήθηκε.¹⁴⁹ Τέλος, με μεταγενέστερη απόφαση της Συγκλήτου καθορίστηκε ότι ο ένας από τους δύο αξιωματούχους θα κατοικούσε στο οίκημα που άλλοτε διέμενε ο καπιτάνος, και ο δεύτερος στην οικία τού άλλοτε προϊσταμένου των οικονομικών,¹⁵⁰ προφανώς προκειμένου η ανώτατη διοίκηση να μην απολέσει, όπως συνέβη κατά το παρελθόν, την επαφή με τους υπηκόους.

Με την ανάθεση της διοίκησης του Ναυπλίου στο εκλεγμένο από τη μητρόπολη τριμερές συλλογικό όργανο εξέλιπαν τα προβλήματα συνεννόησης και επικαλυπτόμενων αρμοδιοτήτων που είχαν δημιουργήσει προσκόμματα στην εκτέλεση του κυβερνητικού έργου κατά τα προηγούμενα χρόνια. Ωστόσο, η εγκλωβισμένη από τους Οθωμανούς βενετική κτήση αντιμετώπιζε πλέον ζωτικής σημασίας προβλήματα, τα οποία η μεταρρύθμιση στο επίπεδο της ανώτερης διοίκησης δεν ήταν δυνατό να θεραπεύσει.

Συμπερασματικά, από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι η οργάνωση της κτήσης του Ναυπλίου έγινε με το σκεπτικό της διοίκησης μιας πόλης περιορισμένης έκτασης, αλλά στην πορεία η πρόσκτηση της υπόλοιπης Αργολίδας και η συνένωση της πόλης με το Άργος οδήγησαν στην αναμόρφωση του διοικητικού σχήματος. Εκτός από τις αλλαγές που υπαγορεύθηκαν από τη μεταβολή των γεωγραφικών ορίων της περιφέρειας, οι πιέσεις που ασκούσαν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, τόσο στη μητρόπολη όσο και σε τοπικό επίπεδο, καθώς και τα συγκυριακά αντανakλαστικά των κεντρικών οργάνων επέβαλαν κατά περίπτωση την κατάργηση παλαιών αξιωμάτων ή τη δημιουργία νέων. Στο επίπεδο της ανώτατης διοίκησης διαπιστώνεται ότι ως τα μέσα περίπου του 15ου αι. διατηρήθηκε το σύστημα της *podesteria*, δηλαδή της μονοπρόσωπης διοικητικής αρχής. Μετά τον πρώτο βενετοτουρκικό πό-

147. Για το θέμα αυτό, βλ. παραπάνω, υποσ. 77.

148. Οι σύμβουλοι φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ασκούσαν και αστυνομικά καθήκοντα, βλ. Sanudo, *ό.π.*, τ. 56, στήλ. 46-47.

149. Αναφερόμενος στην εκλογή του Alvise Contarini στη θέση του συμβούλου, ο Marino Sanudo κάνει λόγο για τρεις συμβούλους στο Ναύπλιο, ωστόσο η απόφαση της Συγκλήτου αναφέρει σαφώς ότι αυτοί ήταν δύο, βλ. Sanudo, *Diarii*, τ. 27, στήλ. 662.

150. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 77.

λεμο και την απώλεια του Άργους (1463), η Βενετία, κάτω από την πίεση των περιστάσεων, δοκίμασε διάφορα διοικητικά σχήματα στην περιοχή, για να καταλήξει, στις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης (1540), στο τριμερές κυβερνητικό σχήμα που είχε εφαρμόσει στις περισσότερες κτήσεις της στην Ανατολή ήδη από τον 13ο αι.

MARINA KOUMANOUDI

THE WAVERINGS OF THE *DOMINANTE* IN THE MARITIME
STATE. THE ADMINISTRATION OF NAFPLIO DURING
THE FIRST PERIOD OF VENETIAN RULE (1388-1540)

The organization and development of the Venetian administration in Nafplio from the late fourteenth through the early sixteenth century has received considerable attention in the past in the context of wider syntheses, with various perspectives, as well as in studies of local history, for which there is renewed interest in recent years. However, the theme has not been exhausted yet, as different readings of already researched sources, combined with additional evidence, lead to a review of many of the earlier views. In light of both the new evidence and recent literature on the administration of the Venetian state, the present study re-examines Venice's administrative policy in Nafplio during this crucial period in which the Argolid region gains growing importance for Venice as a result of the mounting Ottoman danger, and attempts to place the developments in proper historical perspective.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΒΑΡΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΣΤΑΦΙΔΑΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ, 14ος-15ος ΑΙ.

Το 1459 ο καρδινάλιος Βησσαρίων, σε επιστολή του στον Φραγκισκανό μοναχό (και άγιο) Jacobo della Marchia, αναφέρει μεταξύ των προϊόντων της Πελοποννήσου και τη σταφίδα.¹ Ο ταξιδιώτης-συμβολαιογράφος Nicolò da Martoni μαρτυρεί την καλή ποιότητα της σταφίδας και των σύκων από την Κόρινθο, που έφαγε μαζί με τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών.² Πρόκειται για δύο μαρτυρίες γνωστών προσώπων της εποχής, που γνώριζαν τη σπουδαιότητα της παραγωγής για την οικονομία της περιοχής και αναγνώριζαν και γεύονταν την καλή σταφίδα. Για να φτάσει το προϊόν αυτό της πελοποννησιακής γης στο τραπέζι των καλοφαγάδων της Ρωμανίας, της Βενετίας και της υπόλοιπης Ευρώπης, αγρότες και έμποροι εργάζονταν ο καθένας για το δικό του όφελος. Στη μελέτη αυτή εξετάζονται αρχειακές μαρτυρίες σχετικά με το εμπόριο της σταφίδας στην περιοχή του Ναυπλίου κατά την πρώιμη πρώτη βενετοκρατία. Σε μερικές περιπτώσεις συνεξετάζεται το εμπόριο της σταφίδας και των ξρών σύκων της Κορίνθου, αφού η εκμετάλλευση των προϊόντων των δύο αυτών περιοχών αφορούν στην εμπορική στρατηγική ορισμένων βενετικών εταιρειών.

Οι Λατίνοι κατακτητές της χερσονήσου άρχισαν ενωρίς να εκμεταλλεύονται τα προϊόντα της πελοποννησιακής υπαίθρου. Η σταφίδα παραγόταν κυρίως στην περιοχή της Κορίνθου, του Άργους και του Ναυπλίου. Για την κορινθιακή σταφίδα έχουμε πληροφορίες από διάφορα έγγραφα.³ Ήδη από τον 13ο αι. γνωρίζουμε ότι εξαγόταν στο Βασίλειο της Σικελίας, για λογαριασμό

1. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsman*, τ. 3, Paderborn 1923 (επανέκδ. Aalen 1967), επιστολή 39, σ. 491-492 (Φερράρα, 20 Μαΐου 1459).

2. *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, έκδ. Julian Chrysostomides, Αθήνα 1995, σ. 329, έγγρ. 166: «Est verum quod habet optimos passos uvarum minutarum sive arillos et bonas ficus, de quibus ad votum commendimus cum dicto domino archiepiscopo Aethenarum».

3. Στην κορινθιακή σταφίδα αναφέρεται η μελέτη του D. Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese», *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, επιμ. Sh. E. J. Gerstel, Ουάσινγκτον 2013, σ. 258-259.

της ανδεγαυικής αυλής.⁴ Στις 11 Μαρτίου 1270 είχαν αποθηκευτεί για λογαριασμό της 650 λίβρες κορινθιακής σταφίδας σε βαρέλια.⁵ Έγγραφα σχετικά με την αγροτική παραγωγή, όπως οι λογαριασμοί των περιοχών της Πελοποννήσου, που ανήκαν στη φλωρεντινή οικογένεια των Acciaiuoli του 14ου αι., επιβεβαιώνουν την παραγωγή σταφίδας και ξηρών σύκων στην καστελλανία της Κορίνθου. Αναφέρονται συγκεκριμένα οι περιοχές Άγιος Βασίλειος και Βασιλικά.⁶ Το 1400, κατά τη συγκέντρωση μαρτυριών για τη γνωστή δίκη του Ιωάννη Cremolisi κατά του Carlo Tocco και της συζύγου του Francesca Acciaiuoli, θυγατέρας και κληρονόμου του κυρίου της Κορίνθου Nerio Acciaiuoli, ο αποθηκάρχης Andrea de Massa και ο εβραίος Abraam Calomiti, tunc ponderator της σταφίδας και των σύκων του Nerio, δήλωναν ότι το 1394 η παραγωγή ανερχόταν στους 1.000 σάκους σταφίδας και 400 σάκους σύκων.⁷ Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε και ορισμένες άδειες εκμετάλλευσης της σταφίδας, που δόθηκαν από τους ιππότες του Αγίου Ιωάννη σε ιδιώτες, κατά την περίοδο που το τάγμα διοικούσε την Κόρινθο (1400-1404), αλλά με πολύ περιοριστικούς όρους.⁸ Το βενετικό ενδιαφέρον για την αγορά κορινθιακής σταφίδας και ξερών σύκων μαρτυρείται από τις απαγορεύσεις των βενετικών αρχών, οι οποίες, από το 1389, επέβαλλαν ή ακύρωναν το εμπάργκο στις περιοχές του Nerio Acciaiuoli.⁹

Από τα εμπορικά εγχειρίδια του 14ου αι., τις λεγόμενες *pratiche di mercatura*, προκύπτει ότι η πελοποννησιακή σταφίδα εξαγόταν στην Ανκόνα,¹⁰ τη Φλωρεντία¹¹ και κυρίως τη Βενετία.¹² Στις συγκεκριμένες πηγές, μά-

4. Βλ., για παράδειγμα, *I registri della cancelleria angioina*, έκδ. R. Filangieri κ.ά., 46 τόμοι, Νάπολη 1950-2003, τ. 3, σ. 210, έγγρ. 594 και τ. 44/1, σ. 345, έγγρ. 117.

5. Στο ίδιο, τ. 42, σ. 42, έγγρ. 95.

6. *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, έκδ. J. Longnon – P. Topping, Παρίσι – Χάγη 1969, έγγρ. IX, IV. Βλ. και Α. Tzavara, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe-XVe siècles*, Βενετία 2008, σ. 288-291.

7. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., έγγρ. 225. Βλ. και Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy», ό.π., σ. 257-258.

8. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., έγγρ. 242, 244, 246, 253. Σε αυτά τα έγγραφα αναφέρεται ο Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy», ό.π., σ. 259.

9. Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy», ό.π., σ. 258.

10. *Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura*, έκδ. Α. Evans, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1936, σ. 159.

11. Στο ίδιο, σ. 198. *El libro de mercatantie et usanze de' paesi*, έκδ. F. Borlandi, Τορίνο 1936, σ. 29 και το χειρόγραφο της Biblioteca Nazionale di Firenze, «Raccolta Tordi, n° 139» (= ms. Tordi), φ. 35r. Τα αποσπάσματα του χειρογράφου, που αφορούν στις πελοποννησιακές πόλεις, θα δημοσιευτούν στην προσεχή μελέτη της γράφουσας: Α. Tzavara, «La città di Clarentza nelle fonti archivistiche. Pubblicazione di documenti inediti, 1285-1406».

12. *La pratiche della mercatura*, ό.π., σ. 149 και ms. Tordi, φ. 34r.

λιστα, παρέχονται οι αντιστοιχίες των μέτρων της Γλαρέντζας και της Πάτρας με τις παραπάνω ιταλικές πόλεις, όσον αφορά στο συγκεκριμένο προϊόν. Στα παραπάνω εγχειρίδια αναφέρεται, επίσης, η σύγκριση των μέτρων μεταξύ Γλαρέντζας και Κορίνθου.¹³ Το γεγονός αυτό δεν περιορίζει την παραγωγή του προϊόντος στις δύο αυτές περιοχές της Πελοποννήσου, αλλά προσδιορίζει κυρίως τις περιοχές από όπου εξαγόταν, καθώς, όπως προκύπτει από τις πηγές, διεξαγόταν εσωτερικό εμπόριο από την ύπαιθρο προς τις πόλεις-λιμάνια, και κυρίως από την Κόρινθο, το Ναύπλιο και τις γύρω περιοχές, ακόμη και από τη Μεσσηνία.¹⁴

Οι αρχειακές πηγές για την αγροτική παραγωγή και το εμπόριο στο βενετικό Ναύπλιο είναι λίγες. Ακόμη σπανιότερες και διάσπαρτες χρονικά είναι οι πηγές που αφορούν στη σταφίδα. Ορισμένα έγγραφα είναι δημοσιευμένα, αλλά τα περισσότερα παραμένουν ακόμη ανέκδοτα.¹⁵ Πρόκειται για αποφάσεις των βενετικών συμβουλίων για σχετικά θέματα, όπως και συμβολαιογραφικές πράξεις. Ενδεικτικά: αναφέρεται η διαθήκη ενός Ναυπλιώτη εμπόρου σταφίδας, πράξεις σύστασης εταιρείας για την εκμετάλλευσή της, εξουσιοδοτήσεις και, κατά κύριο λόγο, δικαστικές υποθέσεις. Άλλες αφορούν στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαιούχων εμπόρων και των αντιπροσώπων τους, των εταίρων μεταξύ τους, των βενετικών αρχών κατά των κατά καιρούς διοικητών και καπετάνιων του Ναυπλίου. Κατά την εξέταση των δικαστικών αυτών υποθέσεων αναφέρονται τα διάφορα έγγραφα που παρουσίασαν οι δύο πλευρές στους Βενετούς δικαστές, όπως επιστολές και βιβλία λογαριασμών, που όμως δεν σώζονται σήμερα. Παρουσιάζουμε στη συνέχεια διάφορες σχετικές περιπτώσεις.

Εμπόριο σταφίδας στο Ναύπλιο: διάφορες περιπτώσεις

Οι Βενετοί έμποροι ενδιαφέρονταν για τη σταφίδα του Ναυπλίου ήδη από την εποχή κατά την οποία η περιοχή Άργους – Ναυπλίου αποτελούσε βαρονία και ανήκε στους Φράγκους βαρόνους d'Enghien και στη συνέχεια στην κληρονομία της οικογένειας Marie και τον Βενετό σύζυγό της Pietro Corner. Αργότερα, το 1388, η περιοχή που ανήκε στους d'Enghien, κατά συνέπεια και το Ναύπλιο, πωλήθηκε από τη βαρόνη, χήρα πια, στη Βενετία. Και ενώ το Ναύπλιο παρέμεινε στη Βενετία, το Άργος καταλήφθηκε από τον δεσπότη

13. *La pratiche della mercatura*, ό.π., σ. 118.

14. Tzavara, *Clarentza*, ό.π., σ. 223-225.

15. Λόγω έλλειψης χώρου στην παρούσα έκδοση, τα έγγραφα σχετικά με τη σταφίδα θα δημοσιευτούν σε προσεχή έκδοση. Στο Παράρτημα εκδίδονται μόνο ένα έγγραφο και δύο αποσπάσματα.

του Μυστρά Θεόδωρο Παλαιολόγο, ο οποίος διατήρησε τον έλεγχο μέχρι το 1394, οπότε περιήλθε οριστικά στη Βενετία.¹⁶

Δύο δικαστικές υποθέσεις αφορούν στην αγοραπωλησία της σταφίδας κατά την πρώτη αυτή περίοδο της ιστορίας του λατινικού Ναυπλίου:

α) Το 1366, ο Pietro di Bernardino και ο Nicoletto di Chiaro σύστησαν εταιρεία με σκοπό την αγορά σταφίδας και ξερών σύκων από την περιοχή αυτή. Οι δύο Βενετοί έμποροι δραστηριοποιούνταν τα τελευταία δέκα τουλάχιστον χρόνια στην Πελοπόννησο, και συγκεκριμένα στη Γλαρέντζα, σύμφωνα με αρχειακά έγγραφα.¹⁷ Οι εταίροι θα μοιράζονταν στα δύο τα έξοδα, τα κέρδη και τις απώλειες. Τα εμπορεύματα θα μεταφέρονταν στη Βενετία, όπου θα τα παρέδιδαν στα χέρια του Biagio Zaccaria και του Nicoletto Paruta. Η σταφίδα και τα ξερά σύκα φορτώθηκαν σε δύο πλοία, στην ακτή κοντά στο Βασιλικό.¹⁸ Στο ένα πλοίο, με *patrono* τον Cristino Torselli, φορτώθηκε από τον Pietro di Bernardino μέρος του εμπορεύματος, αξίας 8.498 υπέρπυρων, ενώ στο άλλο, με *patrono* τον Stefano del Compare, φορτώθηκε από τον Nicoletto di Chiaro το υπόλοιπο, αξίας 12.646 υπέρπυρων. Η προέλευση της σταφίδας και των ξερών σύκων δεν αναφέρεται, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για προϊόντα της Κορίνθου, γιατί η σταφίδα που προέρχεται από τη βαρονία, αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο χωριστά. Πράγματι, ο Pietro di Bernardino δήλωνε ότι αγοράστηκαν από τον βαρόνο Άργους – Ναυπλίου Guy d'Enghien 143 σάκοι σταφίδας. Στη Βενετία έφτασε τελικά μόνο το ένα πλοίο, αυτό του Stefano del Compare, ενώ το άλλο ναυάγησε χάνοντας έτσι το εμπόρευμα. Το

16. Για την ιστορία της βαρονίας Άργους – Ναυπλίου και της περιοχής αυτής κατά την πρώιμη βενετοκρατία, βλ. R. Cessi, «Venezia e l'acquisto di Nauplia ed Argo», *Nuovo Archivio Veneto*, n.s. 30/1 (1915), σ. 147-173, A. Luttrell, «The Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394», *Papers of the British School at Rome* 34 (1966), σ. 34-55, επανέκδοση στο: A. Luttrell, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982, σ. VIII, P. Topping, «The Cornaro of Venice and Piscopia (Cyprus) in Argos and Nauplion, 1377-1388», *Φίλια έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν διά τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*, Αθήνα 1989, σ. 323-331, του ίδιου, «Argos and Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti 1389-1413», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 170-184, Θάνος Κονδύλης, «Η Αργολίδα την περίοδο 1350-1400. Το τέλος της φραγκοκρατίας και η αρχή της βενετοκρατίας», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου – Αγγ. Πανοπούλου, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 19-38.

17. Βλ. Tzavara, «La città di Clarentza nelle fonti archivistiche», υπό δημοσίευση.

18. Το Βασιλικό βρίσκεται στη θέση της αρχαίας Συκυώνας. Στα έγγραφα αναφέρεται συχνά ως Basilicata ή Vasilicata. Η ακτή του Βασιλικού, όπου φορτώθηκαν τα δύο πλοία, βρίσκεται στον Κορινθιακό κόλπο. Για το Βασιλικό (Vasilika) βλ. *Documents sur le régime des terres*, ό.π., σ. 256.

επόμενο έτος ακολούθησε δίκη, στην οποία ο Pietro di Bernardino ζητούσε από τον συνέταιρό του να μοιραστούν, βάσει της συμφωνίας τους, το κεφάλαιο και τα κέρδη, ζητούσε δηλαδή 4.875 υπέρπυρα για τη σταφίδα και τα σύκα, 932 για τη σταφίδα της περιοχής του Ναυπλίου, 1.000 δουκάτα για το κέρδος από την πώληση του εμπορεύματος, καθώς και την πληρωμή των εξόδων της δίκης.¹⁹ Στη δίκη εξετάστηκαν τα βιβλία καταστρώματος των δύο πλοίων, μία επιστολή που έστειλε ο Nicoletto di Chiaro στον συνέταιρό του στη Βενετία Biagio Zaccaria και το βιβλίο λογαριασμών του Pietro di Bernardino.²⁰

β) Με αφορμή μια δικαστική διένεξη του 1415, αναφέρεται η σταφίδα του έτους 1385, 30 χρόνια δηλαδή αργότερα. Η Betta Michiel (που αντιπροσωπεύεται από τον γιο της Pietro Michiel), ως κληρονόμος του πατέρα της, Marco Brizi, οδήγησε στο δικαστήριο τον Benedetto Capozola για τον εξής λόγο: ο Giacomo Corner χρωστούσε χρήματα στην Betta (ως κληρονόμο), αλλά ο ίδιος είχε κερδίσει σε μια δίκη κατά του Pietro Corner του ποτέ Federico, κυρίου Άργους και Ναυπλίου, όπως προαναφέρθηκε, κάτι παραπάνω από 82 λίβρες *grossorum*, ποσό που αφορούσε σε 200 σάκους σταφίδας του τελευταίου. Στη συνέχεια η ποσότητα αυτή κατασχέθηκε από τον γραφέα του πλοίου (*cocca Barba*), στο οποίο βρισκόταν. Αργότερα πωλήθηκε από τον Benedetto Capozola, ο οποίος δεν παρέδωσε, κατά την Betta, τα χρήματα της πώλησης ως όφειλε.²¹

Οι μαρτυρίες για το βενετικό εμπόριο στο Ναύπλιο αυξάνονται όταν, το 1388, η περιοχή αυτή γίνεται βενετική κτήση. Αργότερα, το 1396, η πρεσβεία που αντιπροσώπευε τον επίσκοπο και τις εκκλησιαστικές αρχές, καθώς και τους γαιοκτήμονες του Άργους, στη Βενετία, μόλις δύο χρόνια μετά την επιστροφή της πόλης στη βενετική κυριαρχία, μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την πορεία της σταφίδας από την παραγωγή στο εμπόριο. Στην αίτηση των Αργείων αναφέρεται ότι ήταν συνήθεια της περιοχής ο γαιοκτήμονας να αγοράζει τη σταφίδα που παρήγαν οι πάροικοί του, αλλά απαγορευόταν η αγορά από παροίκους άλλων. Ανάλογα, η Βενετία αγόραζε τη σταφίδα των δημόσιων παροίκων. Η τιμή του προϊόντος ανερχόταν σε δύο υπέρπυρα το πεντάλιτρο του Ναυπλίου και σε τρία υπέρπυρα αυτό του Άργους. Στη συνέχεια, η σταφίδα των γαιοκτημόνων και των ελεύθερων καλλιεργητών, όση δεν προοριζόταν για

19. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a Giustizia, reg. 2, φ. 51r-53v. Ο Pietro di Bernardino κέρδισε τη δίκη για 5.508 υπέρπυρα (δηλαδή 4.576, ελαφρώς λιγότερα από αυτά που ζήτησε, ίσως από λάθος στους λογαριασμούς του, και 932 υπέρπυρα) και 1.000 δουκάτα.

20. Έως σήμερα οι μαρτυρίες αυτές δεν έχουν βρεθεί.

21. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a Giustizia, reg. 26, φ. 91r-92r.

τοπική κατανάλωση, συγκεντρωνόταν από το κράτος (με τιμή 13 υπέρπυρα για κάθε σάκο), για να βγει σε πλειστηριασμό. Ο διοικητής του Ναυπλίου είχε προηγουμένως ενημερώσει τους διοικητές των περιοχών του Άργους και της Μεθώνης – Κορώνης για τον προγραμματιζόμενο πλειστηριασμό.²² Σε αυτόν είχαν τη δυνατότητα να λάβουν μέρος όσοι έμποροι μπορούσαν να παράσχουν εγγυήσεις για την πληρωμή των προϊόντων. Η Βενετία πιθανότατα συνέχισε μια παγιωμένη πρακτική της περιοχής από την εποχή των βαρόνων.²³

Τον Μάρτιο του 1409, συστάθηκε στη Βενετία μια εταιρεία για την εκμετάλλευση της σταφίδας, η οποία σε ποσοστά μοιραζόταν ως εξής: ¼ στον Giacomo Surian, ¼ στον Francesco Cocco, ¼ στους Francesco Girardo και Paolo Zane του Luca, ενώ οι Pietro di Guglielmo και Andrea de Lismaninis,²⁴ κάτοικος Πατρών, μοιράζονταν ¼ επίσης. Αυτή η εταιρεία θα ίσχυε για τη διάρκεια του επόμενου χρόνου ή μέχρι να ανακληθεί το συμβόλαιο μεταξύ των μελών της. Στη Βενετία θα επονομαζόταν «Francesco Girardo και εταίρου», ενώ εκτός Βενετίας θα είχε την επωνυμία «Andrea de Lismaninis και εταίρου». Η εταιρεία είχε ως μόνο σκοπό την αγοραπωλησία της σταφίδας κυρίως από την Κόρινθο και το Ναύπλιο.²⁵ Το σχετικό έγγραφο είναι ενδεικτικό για τη δημιουργία και οργάνωση παρόμοιων εταιρειών με σκοπό τη συλλογή μεγάλων κεφαλαίων για την αγορά σταφίδας από τις συγκεκριμένες περιοχές.

Υπάρχουν, επίσης, διάφορες μαρτυρίες για τη συμμετοχή μιας ναυπλιώτικης οικογένειας στο εμπόριο της σταφίδας: πρόκειται για την οικογένεια Μουρμούρη.²⁶ Το 1420, όταν ο Pietro Diedo τελείωνε τη θητεία του ως ποντεστά (podestà) του Ναυπλίου,²⁷ είχε αναθέσει στον Νικολάκη Μουρμούρη

22. Σε μετέπειτα έγγραφα αναφέρεται μόνο η περιοχή Μεθώνης και Κορώνης, αφού το Άργος και το Ναύπλιο έχουν κοινή διοίκηση από το 1399 έως το 1442. Βλ. Α. Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη βενετοκρατία», *Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του*, ό.π., σ. 39-79.

23. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., έγγρ. 182. Βλ. και Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy», ό.π., σ. 257.

24. Ετοιμάζω μια μελέτη σχετική με την οικογένεια de Lismaninis και τη δραστηριότητα των μελών της στην Πάτρα και στην Πελοπόννησο γενικότερα.

25. A.S.V., Cancelleria Inferiore, Notai, b. 226 (notaio Angeletto de Venetiis q. Andrucci), prot. 2, φ. 171v-172r (11 Μαρτίου 1409).

26. Για την οικογένεια Μουρμούρη βλ. Α. Τζαβάρ, «Devozione, violenza e uva passa: le famiglie di Mourmouris e Catello nella Nauplion del XV secolo», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, επιμ. Χ. Μαλτέζου – Αγγ. Τζαβάρα – Δ. Βλάσση, Βενετία 2009, σ. 597-611.

27. Ο Pietro Diedo, του ποτέ Vittore, ήταν ποντεστά του Ναυπλίου από το 1418 έως

να του στείλει στη Βενετία 300 σάκους σταφίδας και τη μισή ποσότητα όλων των ξερών σύκων που βρίσκονταν στην Κόρινθο εκείνο τον χρόνο. Σύμφωνα όμως με τη μαρτυρία του πρώην ποντεστά, ο Νικολάκης δεν το έκανε. Στη συνέχεια, ο Pietro Diedo απευθύνθηκε στις δικαστικές αρχές της Βενετίας (*giudici di Petizion*), οι οποίες έγραψαν, στις 3 Δεκεμβρίου 1421, στον ποντεστά που τον διαδέχθηκε, Marco Polani, ζητώντας του να κινηθεί κατά του Νικολάκη. Σύμφωνα όμως με τον νόμο, οι δικαστές της Βενετίας δεν μπορούσαν να αναλάβουν υποθέσεις που αφορούσαν σε κατοίκους του Ναυπλίου, αλλά ούτε και να εκδικάσουν για συμφωνίες που έλαβαν χώρα εκεί, στην προκειμένη δηλαδή περίπτωση αυτήν μεταξύ του Μουρμούρη και του πρώην ποντεστά. Για τον λόγο αυτό, το 1422, οι *avogadori di Comun* κατήγγησαν όλες τις προηγούμενες αποφάσεις.²⁸ Στην υπόθεση αυτή τον Νικολάκη εκπροσώπησαν στη Βενετία ο γιος του Μιχάλης Μουρμούρης καθώς και ο γαμπρός του Μιχάλης Κατέλλος.²⁹ Είχαν ταξιδέψει με τις βενετικές γαλέρες της Ρωμανίας, με τις οποίες μετέφεραν τη σταφίδα.

Μαζί τους στη Βενετία βρισκόταν και ο Μανόλης Μουρμούρης, θείος του Μιχάλη και αδελφός του Νικολάκη. Εκεί, στις 4 Φεβρουαρίου 1423, ο Μανόλης όντας άρρωστος συνέταξε τη διαθήκη του, στην οποία περιέγραψε τις δραστηριότητές του που εκκρεμούσαν μέχρι εκείνη την ημέρα. Ειδικότερα, αναφέρθηκε στη σταφίδα του 1422· η μερίδα του ήταν αξίας 136 δουκάτων και είχε ήδη λάβει 50 δουκάτα από τον Μιχάλη Νταλακονάτσι (*Dalacconazi*, da *Lacconazi*) και άλλα 40 από τον ανεινίο του, τον Μιχάλη, στη Βενετία. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για τον Μιχάλη Μουρμούρη του Νικολάκη, ο οποίος βρισκόταν μαζί του εκεί.³⁰ Δήλωνε, επίσης, ότι από τη σταφίδα του 1423 είχε για λογαριασμό της εταιρείας 310 στάρα, δηλαδή σχεδόν 20 τόνους.³¹ Δύο μέρες

το 1420, τον διαδέχθηκε ο Marco Polani του ποτέ Nicolò, ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1422, όταν στη θέση του ήλθε ο Nicolò Bassegio. Για ένα κατάλογο των διοικητών του Ναυπλίου και του Άργους βλ. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873 (αναστ. έκδοση, Αθήνα 1961), σ. 382-383. Η θητεία των ποντεστά διαρκούσε συνήθως δύο χρόνια και δεν είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν προσωπικά στο εμπόριο της περιοχής που διοικούσαν. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι για αυτόν τον λόγο ο Diedo περίμενε το τέλος της θητείας του για να ασχοληθεί με το εμπόριο της σταφίδας.

28. A.S.V., Avogaria di Comun, Raspe, reg. 3647, φ. 21v-22r. Βλ. Παράρτημα, έγγρ. 1 και Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», *ό.π.*, σ. 599.

29. Για τις συγγενικές σχέσεις Μουρμούρηδων και Κατέλλο βλ. την πρόταση για τα γενεαλογικά δέντρα των δύο οικογενειών στο Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», *ό.π.*, σ. 553.

30. Βλ. αμέσως παραπάνω.

31. Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», *ό.π.*, σ. 550 (με διορθώσεις σε σχέση

μετά τη σύνταξη της διαθήκης του ο Μουρμούρης απεβίωσε στη Βενετία.³²

Συγγενείς, φίλοι και αντίπαλοι των Μουρμούρηδων ήταν η επίσης ναυπλιώτικη οικογένεια των Catello, ιταλικής καταγωγής, από τη Μεσσήνη της Σικελίας, εγκατεστημένη από καιρό στο Ναύπλιο.³³ Μέλη της οικογένειας αυτής συμμετείχαν επίσης στο εμπόριο της σταφίδας, όπως ο Giovanni Catello του Leone, που σκόπευε να λάβει μέρος στην αγοραπωλησία της σοδειάς του 1427, η οποία όμως δεν εξελίχθηκε ομαλά. Όλα ξεκίνησαν όταν τη χρονιά εκείνη συστήθηκε στη Βενετία εταιρεία για την εκμετάλλευση της σταφίδας και των ξερών σύκων της Κόρινθου και του Ναυπλίου. Ο Giovanni della Torre και οι εταίροι ανέθεσαν την αγορά αυτών των εμπορευμάτων με *recordaxon*, με έγγραφο δηλαδή ανάθεσης εμπορικής αντιπροσωπίας, στον Ναυπλιώτη Giovanni Catello.³⁴ Για τα γεγονότα του 1427 υπάρχουν μαρτυρίες από διαφορετικές αρχειακές πηγές:

1) Δύο δικαστικές υποθέσεις του 1430, που κινήθηκαν από τον εξάδελφο και συνονόματο του Giovanni Catello κατά των εταίρων,³⁵ αφού εκείνος είχε στο μεταξύ αποβιώσει. Η πρώτη αφορά στην αγορά των προϊόντων από την Κόρινθο και τη σχετική αποτυχία στο Ναύπλιο,³⁶ ενώ η δεύτερη στους λογαριασμούς της εταιρείας σχετικά με την αγορά στην Κόρινθο.³⁷

2) Δύο άλλες υποθέσεις, κατά τις οποίες το κράτος κινήθηκε κατά του

με την προηγούμενη έκδοση): «Anchora havixo hi mei comessarii che la prima uva passa che fo de l'ano passato che amonta ducati 136 la mia parte io no havi sono ducati 50 che ho da Michali Dalachonazi he mo questo anno da Michali, mio nievo qu'è in Vinexia, ducati 40, si che restò ad haver ducati 40. Anchora avixo li dicti che qui a Vinexia, ho ricevudo de questo anno una proferta da ser Lorenzo Boniolo da Vinexia ducati 272 a le galie di Romania prosime. Anchora ho ricevudo che me ha facto dar Michali, mio nevo, contadi 190. Anchora ve avixo che i deneri die haver da misser lo dispoti son perperi mille i quali son la mità de mio fradello e l'altra mità mia. Ancora ve avixo che l'uva passa iu ho buda questo ano son stera 310 de compagnia. Item laso al noder fara questo mio testamento per soa fadiga ducati 4 d'oro. Item avixo i mei comissarii che de questa quantità de uva dal pexo de là a questo de havanza la dicta uva stara 16».

32. Για τη διαθήκη και τις τελευταίες μέρες του Μανόλη Μουρμούρη βλ. Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», *ό.π.*, σ. 541-542.

33. Για την οικογένεια Κατέλλο βλ. *στο ίδιο*, σ. 543-547 και το γενεαλογικό δέντρο στη σ. 553. Ένα μέλος της οικογένειας ήταν πρωτοπαπίας Ναυπλίου.

34. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 46r-49v.

35. Δύο άλλες δικαστικές υποθέσεις των εταίρων κατά του Giovanni Catello αναφέρονται στις παραπάνω, αλλά δεν σώζονται, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε σήμερα. Ίσως δεν δόθηκε συνέχεια στις υποθέσεις αυτές, αφού ο Giovanni Catello δικαιώθηκε στα βενετικά δικαστήρια.

36. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 46r-49v.

37. Στο ίδιο, reg. 52, φ. 120r-121r με πρόσθετα φ. 1r-2v.

ποντεστά του Ναυπλίου, από το 1426 έως το 1428, Bernardo da Mosto, και συγκεκριμένα τα κεφάλαια που αφορούσαν στον ρόλο του στον πλειστηριασμό της σταφίδας.³⁸

Η επιλογή του Giovanni Catello ως αντιπροσώπου της εταιρείας στον Μοριά δεν πρέπει να ήταν τυχαία. Πρόκειται για τον Giovanni Catello του Leone, ο οποίος το 1425 και το 1426 αντιπροσώπευσε τους κατοίκους του Ναυπλίου ως πρέσβης στη Βενετία.³⁹ Ίσως οι Βενετοί έμποροι τον γνώρισαν με αυτήν την ευκαιρία. Όπως αναφέρει ο della Torre, οι εταίροι πίστευαν ότι ο Catello γνώριζε την κατάσταση στην περιοχή και ότι ήξερε τι θα έκανε για να αποκτήσει τη σταφίδα, ενώ κατά τη διάρκεια της δίκης αναφέρθηκε ότι μεγάλο ρόλο για την επιτυχία του στην Κόρινθο έπαιξαν, όπως υποστήριξε ο εξάδελφός του, οι προσωπικές του επαφές εκεί. Αφορά κυρίως στις σχέσεις του με τον κύριο της Κόρινθου, ο οποίος δέχθηκε να περιμένει την πληρωμή των προϊόντων που αγοράστηκαν από την εταιρία, ως προσωπική χάρη προς τον Catello, εξαιτίας υπηρεσιών που εκείνος του είχε προσφέρει κατά το παρελθόν.⁴⁰

Το έγγραφο με το οποίο ανατέθηκε στον Giovanni Catello η αγορά των μοραϊτικών προϊόντων, η *recordaxon*, όπως προαναφέρθηκε, δεν έφθασε έως τις μέρες μας. Για το περιεχόμενό της βασιζόμαστε στις μαρτυρίες των δύο αντίπαλων πλευρών. Κατά τον Catello, ο εξάδελφός του θα έπρεπε να αγοράσει όλη τη σταφίδα της Κόρινθου με συγκεκριμένη τιμή (δεν θα έπρεπε να ξοδέψει πάνω από τρία δουκάτα για κάθε σάκο), αλλά και όση σταφίδα του Ναυπλίου μπορούσε,⁴¹ ενώ κατά τους εταίρους έπρεπε να αγοράσει όλη τη σταφίδα του Ναυπλίου, χωρίς όμως αρχικά να διευκρινίζεται από αυτούς αν αυτή η εντολή δόθηκε αργότερα, αφού αναφέρονται και άλλες επιστολές που στάλθηκαν μεταγενέστερα, όπως μία της 27ης Ιουνίου.⁴²

38. Βλ. έγγραφα 2 και 3 στο Παράρτημα.

39. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, έκδ. C. Sathas, τ. 3, Παρίσι 1882, σ. 277-278, έγγρ. 854, 26 Φεβρουαρίου 1425 (περίληψη στο: Fr. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat*, τ. 2, σ. 223, έγγρ. 1969) και σ. 320-321, έγγρ. 904, 28 Μαρτίου 1426.

40. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 48v: «E perché loro dixè che questi tal denari quel mio cuxin die dar al signor de Choranto a questo io respondo che se quel signor per suo benignità a voïudo aspetar quel mio cuxin de questi cotal denari lui a fato per so benignità et ancor perch'el a voïudo render merito a quel mio cuxin per le servixii che ave per lo passato quel signor da quel mio cuxin [...]».

41. Στο ίδιο, φ. 46r: «[...] e de zunta a tuta sua possa comprar, se porà, per nome dei diti anche quele uve passe de Napolli [...]».

42. Στο ίδιο, φ. 46r: «[...] per nostre lettere si de 27 zugno como de altri tempi [...] per la recordaxon e per letere a lui dapuò scrite». Στην επιστολή της 27ης Ιουνίου θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ο Catello αρχικά πήγε στην Κόρινθο. Εκεί κατάφερε να αγοράσει τη σταφίδα και τα ξερά σύκα της περιοχής. Μετά ειδοποίησε τον della Torre να προχωρήσει στην πληρωμή και να αναλάβει τη μεταφορά του εμπορεύματος. Αυτός έστειλε ένα καράβι με έναν απεσταλμένο του για να το παραλάβει, καθώς και χρήματα (και συγκεκριμένα 1.800 δουκάτα σε μετρητά), εμπορεύματα αξίας 173 δουκάτων και άλλα μικρότερα ποσά. Κατά τους εταίρους, ο Catello δεν κάλυψε την αγορά με τα χρήματα αυτά αλλά μόνο ένα μέρος της αξίας (700 δουκάτων), αφήνοντας χρέος 800 δουκάτων, ενώ κράτησε τα υπόλοιπα,⁴³ μάλλον για να τα διαθέσει στο Ναύπλιο. Από αυτό φαίνεται ότι η αγορά της σταφίδας και των σύκων στην Κόρινθο θα πρέπει να ανερχόταν στα 1.500 δουκάτα. Η σταφίδα της Κορίνθου αγοράστηκε για τρία δουκάτα ο σάκος, τιμή που, όπως χαρακτηριστικά εξηγούσε ο Catello, ήταν η ίδια από τότε που γεννήθηκε και όχι ακριβότερη.⁴⁴ Ο Catello, υπογραμμίζοντας τη συμβολή του εξαδέλφου του στην αγορά, δήλωνε ότι είχαν παρουσιαστεί πολλοί αγοραστές για τη σταφίδα, γεγονός που θα αύξαινε κατά πολύ την τιμή της, αλλά ο κύριος της Κορίνθου δεν την έδωσε σε άλλους λόγω της «μεγάλης και παλαιάς φιλίας» μεταξύ των δύο ανδρών.⁴⁵

Στη συνέχεια, τα μέλη της βενετικής εταιρείας, στις 27 Ιουνίου, έστειλαν στον Ναυπλιώτη αντιπρόσωπό τους νέα εντολή, με την οποία του ανέθεταν να αποκτήσει τη σταφίδα του Ναυπλίου πάση θυσία και με κάθε μέσο, καταργώντας μάλιστα το όριο για την τιμή αγοράς της.⁴⁶ Αυτός όμως δεν κατάφερε να την αγοράσει. Το γεγονός αυτό ισοδυναμούσε με μεγάλη ζημία για τη βενετι-

43. Στο ίδιο, φ. 46r: «[...] lui doveva meter de contadi, como apar per uno so scritto, ducati 700, auti come dixemo, compro quele dal signor de Choranto dandoli parte de nostri denari e de parte fatosse far tempo, avixando le Signorie Vostre che anchor el resta a dar a quel signor da ducati 800, como nui se offeremo de provar per dechiarazion del iudixio vostro [...]».

44. Για την αγορά της σταφίδας και των ξερών σύκων της Κορίνθου από τον Catello βλ. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 46r-49v. Όσον αφορά στις τιμές των προϊόντων αυτών, σημειώνουμε ότι η σοδειά της Κορίνθου του 1394 πωλήθηκε για πέντε δουκάτα (ή 25 υπέρπυρα) τον σάκο η σταφίδα, ενώ τα ξερά σύκα για τρία υπέρπυρα: βλ. *Monumenta Peloponnesiaca*, ό.π., έγγρ. 225, και Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy», ό.π., σ. 257-258.

45. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 48v-49r: «[...] recordando le magnificenze vostre che iera molte persone che voleva comprar la dicta uva passa e per la grande et antiga amista avea mio cuxin cum quel signor non la volse dar ad altri».

46. Βλ., για παράδειγμα, στο ίδιο, φ. 47r: «Et apresso lui se ne andò a Napoli di Romania nel qual luogo lui iera astretto si per la recordaxon nostra como e mandio per letere dapuò scritte che a ogni muodo del mondo el dovesse tuor le uve passe del dicto luogo;» και φ. 47v: «[...] comettemo e astrenzemo a ogni modo del mondo e per ogni priexio le debia tuor [...]».

κή εταιρεία, καθώς ο αγοραστής τους στη Βενετία, όταν έμαθε ότι δεν κατάφεραν να αγοράσουν τη σταφίδα του Ναυπλίου, απέσυρε το ενδιαφέρον του.⁴⁷

Ας δούμε τώρα τι συνέβη στο Ναύπλιο. Ο ποντεστά του Ναυπλίου θα έπρεπε να βγάλει την παραγωγή της σταφίδας σε πλειστηριασμό, αφού θα τον είχε προηγουμένως αναγγείλει στους καστελλάνους της Μεθώνης και της Κορώνης, προκειμένου να προβούν σε εκδήλωση ενδιαφέροντος. Μέρος της σταφίδας ανήκε στο δημόσιο και άλλο μέρος σε διάφορους Ναυπλιώτες.⁴⁸ Κατά τη διάρκεια της δίκης κατά των Βενετών εταίρων, ο εξάδελφος και συνονόματος του Catello δήλωσε ότι στο Ναύπλιο παρουσιάστηκαν πολλοί αγοραστές και ότι το γεγονός αυτό θα ανέβαζε πολύ την τιμή της αγοράς της σταφίδας, η οποία θα ξεπερνούσε τα 1.600 δουκάτα. Σε μία, μάλιστα, από τις πηγές που εξετάστηκαν, αναφέρεται ότι η σταφίδα της χρονιάς ανερχόταν στους 330 σάκους.⁴⁹ Κατά τους εταίρους, ο ποντεστά έβγαζε τη σταφίδα σε πλειστηριασμό, κατά τις συνήθειες του τόπου, για 15 ημέρες και για 20 υπέρπυρα.⁵⁰ Πρόκειται για τον Bernardo da Mosto, ποντεστά και καπετάνιο του Ναυπλίου από το 1426 έως το 1428, ο οποίος, μετά το πέρας της θητείας του, κατηγορήθηκε για διαφθορά, ατασθαλίες και εκβιασμούς σε βάρος διάφορων κατοίκων του Ναυπλίου και της κρατικής διοίκησης. Οι βενετικές αρχές, μετά το πέρας της θητείας του, κινήθηκαν εναντίον του. Τα σχετικά έγγραφα μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για την πρακτική που ακολουθούνταν στο Ναύπλιο για την πώληση της σταφίδας. Ο ποντεστά του Ναυπλίου προέβη σε σειρά παρατυπιών, προκειμένου να μη δώσει τη σταφίδα στον Catello και να την εξασφαλίσει για τον Pietro Carandollo, ο οποίος τον είχε χρηματίσει. Για να το πετύχει αυτό, δεν ειδοποίησε τους καστελλάνους της Μεθώνης και της Κορώνης γνωστοποιώντας τον πλειστηριασμό, ως όφειλε, και ελάττωσε με τον τρόπο αυτό τους ενδιαφερόμενους, αφού ο μεγάλος αριθμός τους θα αύξανε και την τιμή. Έβγαζε, μάλιστα, τη σταφίδα καθημερινά σε πλειστηριασμό, αλλά δεν τον έκλεινε. Μια μέρα που ο Catello και άλλοι Ναυπλιώτες έμποροι βρίσκονταν εκτός πόλης, άνοιξε τον πλειστηριασμό με τιμή 21 υπέρπυρα και τον έκλεισε στα 21 και μισό. Ο υπάλληλος που διεξήγαγε τον πλειστηριασμό, του είπε ότι ο Catello τον είχε εξουσιοδοτήσει να αγοράσει τη σταφίδα σε πε-

47. Στο ίδιο, φ. 47r, 48r.

48. Στο ίδιο, φ. 49r: «quele uve passe, parte del Comun e parte de la comunitade de la tera».

49. A.S.V., Rason Vecchie, reg. 24, φ. 64r-v.

50. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 47r: «che per el retor de li e fo messo le dite uve passe al'incanto secondo costume de quel luogo e stete lui zorni 15 de longo a perperi 20 che mai plui non fo messe e al zorno de l'incanto per suo deffetto non le tolsse».

ρίπτωση απουσίας του και ο ποντεστά, θυμωμένος, του άρπαξε το μαστούνι από το χέρι και το πέταξε καταγής, λέγοντάς του ότι αυτός επιθυμεί να πουλήσει τη σταφίδα σε αυτήν την τιμή. Κατά την επίσημη κατηγορία, ο Carandollo πλήρωσε στον ποντεστά 26 υπέρπυρα τον σάκο, κρατώντας ο τελευταίος τη διαφορά.⁵¹ Σύμφωνα με τις κατηγορίες διάφορων Ναυπλιωτών, στο Ναύπλιο λεγόταν ότι ο Carandollo, αφού αγόρασε τη σταφίδα, την πούλησε στη συνέχεια στον Νικολάκη Μουρμούρη για 26 υπέρπυρα καθώς και ότι κατά το ζύγισμα της σταφίδας δηλώθηκε μικρότερο βάρος, έτσι ώστε ο αγοραστής να πληρώσει λιγότερους φόρους, ενώ το κέρδος από τη διαφορά του βάρους φαίνεται ότι το κράτησαν ο ποντεστά και άλλοι αξιωματούχοι της περιοχής.⁵²

Τον ίδιο χρόνο, στις 14 Νοεμβρίου, ο Giovanni Catello του Leone εκλέχθηκε ταμίας του Ναυπλίου, αλλά ένα χρόνο αργότερα ο ποντεστά Bernardo da Mosto με απόφασή του, της 14ης Οκτωβρίου, τον καθαίρεσε. Στη συνέχεια, στις 12 Αυγούστου του 1429, οι *avogadori di Comun* ακύρωσαν την παραπάνω απόφαση,⁵³ αλλά στο μεταξύ ο Catello είχε πεθάνει. Ο θάνατός του πρέπει να συνέβη μεταξύ 23 Ιανουαρίου και 12 Αυγούστου 1429,⁵⁴ χωρίς να εισπράξει ποτέ τα χρήματα που του χρωστούσαν οι Βενετοί εταίροι, με τη δικαιολογία ότι αυτοί υπέστησαν ζημία, επειδή ο Catello δεν κατάφερε να αγοράσει τη σταφίδα του Ναυπλίου. Τρία χρόνια μετά τα γεγονότα του Ναυπλίου, το 1430, ο εξάδελφος και συνονόματος του θανόντος, Giovanni Catello του Aporito, φέρνοντας τους εταίρους μπροστά στη βενετική δικαιοσύνη κατάφερε να αποσπάσει μέρος των οφειλομένων από την εταιρεία.⁵⁵ Σε μια δεύτερη δίκη, αφού είχε ζητήσει να μελετήσει τα βιβλία της εταιρείας, πρότεινε στους δικαστές διορθώσεις στους λογαριασμούς της.⁵⁶ Ο ίδιος, ακολουθώντας τα βήματα του εξαδέλφου του, εκλέχθηκε με τη σειρά του ταμίας του Ναυπλίου το 1435.⁵⁷

Κατά τη διάρκεια της θητείας του τελευταίου ως ταμίας, και όταν ποντεστά και καπετάνιος του Ναυπλίου ήταν ο Marino Contarini, δηλαδή μεταξύ 1433 και 1436, διαπιστώθηκαν απώλειες στο Ταμείο. Κατά συνέπεια, τα οικονομικά του Ναυπλίου ελέγχθηκαν από τους λογιστές του κράτους στη Βενετία. Το

51. A.S.V., Rason Vecchie, reg. 24, φ. 64r-v και A.S.V., Avogaria di Comun, Raspe, reg. 3648, φ. 59v.

52. A.S.V., Rason Vecchie, reg. 24, φ. 64r-v.

53. A.S.V., Avogaria di Comun, Raspe, reg. 3648, φ. 55r.

54. Βλ. Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», ό.π., σ. 545.

55. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 48, φ. 46r-49v.

56. A.S.V., Giudici di Petizion, Sentenze a giustizia, reg. 52, φ. 120r-121r, με πρόσθετα φ. 1r-2v.

57. Για τη σταδιοδρομία του Giovanni Catello του Aporito βλ. Tzavara, «Devozione, violenza e uva passa», ό.π., σ. 546.

1439, τρία χρόνια μετά το τέλος της θητείας του Contarini, ο πρώην ποντεστά κατά τα έτη 1436-1438 Giovanni Barbo, που τον διαδέχθηκε, και ο ταμίας του Ναυπλίου Giovanni Catello κλήθηκαν από τους λογιστές του κράτους να ξεκαθαρίσουν ορισμένα «λάθη» που εκείνοι είχαν διαπιστώσει. Για παράδειγμα, η ενοικίαση του φόρου στη λιανική πώληση του κρασιού έγινε για 2.750 υπέρπυρα, ενώ στο βιβλίο των πλειστηριασμών του ποντεστά είχε καταχωρισθεί για 3.750 υπέρπυρα, δηλαδή υπήρχε ζημία 1.000 υπέρπυρων για το κράτος. Ένα παρόμοιο λάθος έγινε και με τη σταφίδα. Ενώ η τιμή της έχει καταχωρισθεί στα βιβλία ως 24 υπέρπυρα ο σάκος, η σταφίδα δεν αγοράστηκε για περισσότερα από 14 υπέρπυρα. Ο Catello απέδωσε ευθύνες στον γραμματέα του ποντεστά, ενώ ο Barbo δήλωσε ότι δεν γνώριζε αν πρόκειται για λάθος του υπαλλήλου ή αν έγινε κάποια ατασθαλία.⁵⁸

Συμπεράσματα

Από τις περιπτώσεις εμπορίου σταφίδας και ξερών σύκων που εξετάστηκαν, μπορούμε να συνοψίσουμε τα εξής:

Η σταφίδα της περιοχής του Ναυπλίου συγκεντρωνόταν από τις αρχές της πόλης. Αυτές οι ποσότητες σταφίδας ανήκαν ή στο δημόσιο ή σε ιδιώτες. Ο ποντεστά έπρεπε να βγάλει σε πλειστηριασμό τη σταφίδα, αφού προηγουμένως είχε γράψει στους καστελλάνους της Μεθώνης και της Κορώνης, για να τους κοινοποιήσει την πώληση, σε περίπτωση που κάποιος ενδιαφερόταν να συμμετάσχει στον πλειστηριασμό. Ο υπάλληλος που αναλάμβανε τον πλειστηριασμό, πρότεινε μια αρχική τιμή, ενώ τη σταφίδα την έπαιρνε τελικά ο πλειοδότης, αυτός δηλαδή με την καλύτερη πρόταση, όπως συμβαίνει σε όλους τους πλειστηριασμούς. Στη συνέχεια ανακοινωνόταν δημόσια ο νικητής, ο οποίος πλήρωνε τους σχετικούς φόρους και παραλάμβανε το εμπόρευμα, το οποίο συνήθως μετέφερε στη Βενετία, με ιδιωτικά πλοία, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των Pietro di Bernardino και Nicoletto di Chiaro, ή με τις γαλέρες της Ρωμανίας, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των Μουρμούρηδων.

Για την εκμετάλλευση της σταφίδας, κυρίως, αλλά και των ξερών σύκων οι Βενετοί έμποροι σύστηναν εταιρείες, διάρκειας συνήθως ενός χρόνου, με συγκεκριμένα ποσοστά συμμετοχής για το κάθε μέλος, όπως στην περίπτωση της εταιρείας του 1409 αλλά και αυτής των di Bernardino και di Chiaro. Προκειμένου να έχουν μεγαλύτερα κέρδη, οι έμποροι είχαν συμφέρον να αγοράζουν όσο το δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα σταφίδας και ξερών σύκων, εάν όχι ολόκληρη την παραγωγή της χρονιάς, και, αν ήταν εφικτό, και αυτήν της Κορίνθου. Για τον σκοπό αυτό χρειαζόνταν μεγάλα κεφάλαια και τη συμ-

58. A.S.V., Rason Vecchie, reg. 24, φ. 230r.

μετοχή περισσότερων συνεταίρων. Αγοράζοντας τη σταφίδα του Ναυπλίου, αλλά και τη σταφίδα και τα ξερά σύκα της Κορίνθου, μια εταιρεία μπορούσε να μονοπωλήσει την παραγωγή, όπως σκόπευε να κάνει και η εταιρεία του Giovanni della Torre.

Πολλές φορές σε αυτές τις εταιρείες συμμετείχαν Πελοποννήσιοι έμποροι, όπως ο κάτοικος Πατρών de Lismaninis, ή Ναυπλιώτες, όπως τα μέλη της οικογένειας Μουρμούρη και Catello. Άλλες φορές οι έμποροι της περιοχής λειτουργούσαν ως αντιπρόσωποι της εταιρείας, με αμοιβή κάποιο ποσοστό επί της αγοράς, όπως στην περίπτωση του Catello. Με τον τρόπο αυτό οι Βενετοί έμποροι εκμεταλλεύονταν τη γνώση και την εμπειρία των εντόπιων εμπόρων, τις γνωριμίες τους και τις επαφές τους στην περιοχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

1422, 16 Δεκεμβρίου, Βενετία.

Απόφαση της *Avogaria di Comun* υπέρ του Νικολάκη Μουρμούρη.

A.S.V., *Avogaria di Comun*, Raspe, reg. 3647, φ. 21v-22r.

Die XVI decembris.

Pro Nicolacio Mormori de Neapoli Romanie qui ad petitionem viri nobilis ser Petri Diedo quondam domini Victoris per binam contestationem quam scripserant domini iudices petitionum iura nobili ser Marco Polani olim rectori Neapolis Romanie citatus fuerat ad comparandum coram prefatis dominis iudicibus petitionum responsurus dicto ser Petro Diedo, que quidem citacio et bina contestacio nullatenus fieri poterat nec debebat ad de foro ipsorum dominorum iudicum petitionum non sit citari facere habitatores Neapolis pro contractibus factis in Neapoli Romanie, a qua bina contestacione ipsi iudices petitionum requisiti per Advocatores Communis se removerunt unde domini Advocatores Communis posuerunt in Minori Consilio partem infrascriptam videlicet quod ista littera seu bina contestacio missa per viros nobiles ser Paulum Mauroceno et ser Petrum Lando, iudices petitionum, ac ser Iacobum Contareno, iudicem per omnes curias, viro nobili ser Marco Polani, olim rectori Neapolis Romanie, in 1421, die tercio decembris, per quam scripserunt dicto ser Marco quod coram eis comparuerat vir nobilis ser Petrus Diedo quondam domini Victoris asserens, querelante contra et adversus ser Nicholacium Mormori de Neapoli Romanie absentem, quod cum ipse ser Petrus existens Neapoli de Romania scilicet rector ibidem in fine reginimis sui fecerit quamdam compositionem cum dicto ser Nicolacio Mormori quod ipse ser Nicholaus daret vel mitteret ipsi ser Petro Venecias medietatem saccorum VI^c uve passe et medietatem omnium ficuum que reperirentur in Corinthio de anno predicto et hucusque ipse ser Petrus expectaverit et nichil sibi miserit etc.

Propterea prefati Iudices scripserunt dicto ser Marco Polani quod sibi placeret citari facere dictum Nicholacium Mormori quod post applicacionem ultime navis mude septembris de 1422 venture Veneciis de illis partibus scilicet de Romania per dies octo in mane deberet coram ipsis Iudicibus compare-

re coram eis responsurus dicto ser Petro Diedo alioquim etc., tamquam facta contra id quod ipsi Iudices facere poterant et debebant, quia non est de eorum foro citari facere habitatores Neapolis pro contractibus factis in Neapoli Romanie, et ipsi quidam Iudices petitionum requisiti per Advocatores Comunis se removerint, incidatur, cassetur, revocetur et annichiletur cum dependenciis et secutis ab ea et cum commissione missa Venecias per dictum Nicholacium Mormori, Michilio Mormori, eius filio, et Michalio Catello, eius genero, quos Venecias misit ad dicta commissione occasione dicte bine, et datis et receptis in ipso Minori Consilio balotis sex fuerunt: non sinceri ____ .I., de non ____ 0 et de parte fuerunt ____ 5 et sic captum fuit prout in ipsa parte plenius legitur et distinctius continentur.

2

1429, 26 Μαΐου, Βενετία.

Απόσπασμα από τα βιβλία των *Ufficiali alle Rason Vecchie* σχετικά με τις κατηγορίες για οικονομικές και άλλους είδους καταχρήσεις και ατασθαλίες του πρώην ποντεστά του Ναυπλίου Bernardo da Mosto. Αφορά στον πλειστηριασμό της σταφίδας της περιοχής αυτής και στην υπόθεση Κατέλλο.

A.S.V., Rason Vecchie, reg. 24, 63v-65r (ειδ. 64r-v).

*|| per Nichuolla e per Simon e per altri zitadini della tera|| Item siando uxi-
tado de meter le <u>ve passe al inchanto, el dito miser Bernardo è tegnudo
de schriver ai chastellani de Modon et de Choron che i debia avixar quelli de
quelli luogi se i vollesse achatar le dite <u>ve passe azoch'ele vadi a piui
prexio che se pò per utelle de comun et non ne fexe niente, ma fexei dar voxe
e per alcuni zitadini fo messo a perperi 20 el sacho, e per ser Zuan Chatello
texorier fo messo perperi 21, ||el qual|| volleua tuorlle ad ogni pressio, perché
aveva achatade quelle da Chuoranto e de libertade al chomandador de meter
suxo per fina perpera 30 et el dito misser Bernardo le tene chussì per alcuni
zorni et piui non la feva inchantar tanto che, siando lui uno zorno fuora alla
so ara là che se lavorava, manchando dellà el dito ser Zuan Chatello elli altri
zitadini, fexe chiamar el chomandador e disselli “inchanta la uva passa” e fo
inchantà alla prima voxe perperi 21 ella seconda voxe perperi 21 s. 5 e miser
Bernardo disse al comandador per chi as... suxo ello response “per llo texorier
et a me dado lizenzia de meter suxo e se ve piaxe anderò per esso” et lui su-
bito i tolsse el baston delle man e getallo in tera e disse che i lo vol levar per*

perperi 21 ½ e non siando algun là, lo levà Piero Carandollo, como fo dado l'ordene, et dapuò lo fexe schriver a ser Nicollazi Mormori, el qual se dixè in plubicha voxe ch'el a pagado al dito miser Bernardo perperi 26 el sacho et siegue dano da una vendeda a l'altra perperi 3000 et holtra de ziò a quel fo pexado per pagar el dazio et fo sinon 215 al pexo de Napoli e si se troverà per l'intrada de questa tera ch'el è vegnudo da Napolli al pexo dellà piui de sachi 330 de quel pexo e da 215 in fin al numero de 330 è stà furado fin lui et suo hofizialli e de quelli che compra l'uva passa.

3

1431, 18 Δεκεμβρίου, Βενετία.

Απόσπασμα από τα πρακτικά της δίκης κατά του πρώην ποντεστά του Ναυπλίου Bernardo da Mosto, ο οποίος κατηγορείται για διάφορες ατασθαλίες, καταχρήσεις, χρηματισμό κ.ά. σε 20 κεφάλαια κατηγορίας. Πρόκειται για το έκτο κεφάλαιο, το οποίο δημοσιεύεται εδώ γιατί αφορά στον πλειστηριασμό της σταφίδας και στην υπόθεση Κατέλλο.

A.S.V., Avogaria di comun, Raspe, reg. 3648, φ. 59v-60v (ειδ. 59v).

Sexto, quod non curans nec advertentiam habens ad aliquam utilitatem comunis nostri nec pauperularum personarum que de sudore suo vivunt ex tractu uvarum passularum que annuatim colliguntur ex territorio Neapolis Romanie sed ad impleudum marsupium suum per omnem viam sibi possibilem dum moris existat in Neapoli. Quando dicte uve passule venduntur et mercantantur pro meliori avantagio et utilitate nostri comunis, scribitur rectoribus Coroni et Motoni de venditione et incantatione predicta fienda et quod notum hoc fiat subditis suis, dictus ser Bernardus potestas nichil de predictis observans ymo in omnibus contrafatiens absque aliquo incantu absque scitu alicuius qui ipsas emere vellet, que quidam Iohannis Catello qui de aliis uvis passulis emerat et ordinaverat plazario qui illas mercantare debebat quod usque ad XXX yperpera poneret supra quemlibet sacum et sic idem plazarius retulit dicto potestati. Intelligens se dictus ser Bernardus cum quodam Petro Carandullo sumens ab eo ob causam predictam premium et manzariam ducatorum quinquaginta duorum eidem deliberavit dictas uvas passulas accipiens baculum de manu plazarii pro yperperis XXI cum dimidio in iacturam et damnum domini nostri de yperperis mille octingentis.

ANGELIKI TZAVARA

ARCHIVAL EVIDENCE FOR THE TRADE OF RAISINS
IN THE AREA OF NAFPLIO, 14TH-15TH C.

In this study we examine the archival evidence about the trade of raisins in the area of Nafplio in the earlier first Venetian domination. In some cases, it is considered together with the trade of raisins and dried figs of Corinth, seeing that the commercialisation of the products of these two areas represent the commercial strategy of some Venetian companies. This study is based on published but mostly unpublished documents, rare and chronologically random. These are mainly notarial deeds, including wills, and court cases. Through the aforementioned archival material, several cases of raisin trade at Nafplio (but also in Corinth where they are related) are studied. They give us information about the processes by which the raisins were passing from the producer to the consumer, the mediators and the State intervention, local and Venetian merchants engaged in the trade of this product, quantities and prices of raisins and their transport in different markets, mainly to Venice.

KATEPINA B. KOPPE

Η NAPOLI DI ROMANIA ΤΩΝ STRADIOTI (15ος-16ος ΑΙ.):
ΠΩΣ Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΕΤΑΙ ΣΕ ΠΑΤΡΙΔΑ

«Το παρελθόν, είναι αυτή η μάζα μικρών περιστατικών, άλλων λαμπρών, άλλων σκοτεινών [...]. Αλλά αυτή η μάζα δεν αποτελεί όλη την πραγματικότητα, όλο το βάθος της ιστορίας που πάνω του μπορεί άνετα να δουλέψει η επιστημονική σκέψη», έγραψε ο Braudel, ο κατεξοχήν ιστορικός της μακράς διάρκειας.¹ Η συγκέντρωση και η επεξεργασία στοιχείων που ανήκουν στο παρελθόν και συνιστούν την ιστορία, περνά μέσα από ερμηνευτικές ατραπούς, στις οποίες οι κάθε είδους διανοητικοί καταναγκασμοί είναι δύσκολο –αν όχι ακατόρθωτο– να αποφευχθούν. Ένα τέτοιο δύσκολο παρελθόν είναι το παρελθόν των μισθοφορικών ομάδων του 15ου-16ου αι., που είναι γνωστές ως *stradioti*.² Θα μοιραστώ μαζί σας τη δική μου συγκομιδή, βάσει των αρχειακών πάντα τεκμηρίων, στην οποία κατέληξα μετά από τη μεγάλη ή μικρή διανοητική περιπέτεια που επιτρέπει κανείς στον εαυτό του, προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα πώς –και κυρίως γιατί– είναι δυνατό να υιοθετεί κανείς μια πατρίδα.

Η στενή σύνδεση του βενετοκρατούμενου Ναυπλίου με τις τύχες του Δεσποτάτου του Μοριά αντανακλάται και στην ονομασία των *stradioti*, που, αντίθετα από ό,τι έχει υποστηριχθεί ως προς την ετυμολογία της (ότι προέρχεται από τη λέξη *strada*), αποτελεί προφανές γλωσσικό δάνειο της ελληνικής (*στρατιώτης*) στη βενετική.³ Ο θεσμός των μισθοφόρων στρατιωτών του είδους που

1. F. Braudel, «Ιστορία και Διάρκειες», *Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Ο. Βαρών – Ρ. Σταμούλη, Μνήμων – Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1986, σ. 21.

2. Η ιδεολογική χρήση του ιστορικού φαινομένου, το οποίο εντοπίστηκε και προβλήθηκε από τον Κωνσταντίνο Σάθα στα τέλη του 19ου αι., υπήρξε έντονη και σε ένα βαθμό εξακολουθεί και σήμερα να στοιχειώνει την επιστημονική ή ιστοριοδιφική παραγωγή τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ειδικότερος λόγος γι' αυτήν γίνεται στη διδακτορική μου διατριβή με τίτλο *Οι μισθοφόροι stradioti στον βενετικό στρατό. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία 15ος-16ος αιώνας*, η οποία εκπονείται στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (Κέρκυρα) και θα υποστηριχθεί στις αρχές του 2017.

3. Κ. Σάθας, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, εισαγωγή – σχόλια Ν. Ε. Καραπιδάκη, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σ. 39-40.

οι *stradioti* αναδείχθηκαν αργότερα, σχετίζεται με τις πολιτικές εποικισμούς των τελευταίων δεσποτών του Μοριά και κατ' επέκταση των βυζαντινών αυτοκρατόρων των τελευταίων δύο αιώνων: στην *usanza greca* αναζητούν οι βενετικές πηγές το πρότυπο δημιουργίας αυτών των πολεμικών σωμάτων ατάκτων.⁴ Η βυζαντινή *στρατεία*, η υποχρέωση δηλαδή για πολεμική υπηρεσία –που εντοπίζεται στις βυζαντινές, νομικές κυρίως, πηγές–, αποσκοπούσε εξαρχής στη δημιουργία *στρατευμένων*, πολεμιστών δηλαδή σε εφεδρεία. Οι πολεμιστές αυτοί προέρχονταν πρωτίστως από ντόπιους. Ιδίως όμως στην υστεροβυζαντινή περίοδο, στρατολογούνταν και άλλες εθνοτικές ομάδες που ενδεχομένως ήταν σε θέση να απειλήσουν την εσωτερική τάξη και ασφάλεια, αν δεν ενσωματώνονταν με κάποιο τρόπο στη βυζαντινή στρατιωτική μηχανή. Η προβληματική των *στρατιωτικών προνοιών* συνδέεται, άμεσα ή έμμεσα, με τις εν λόγω πραγματικότητες.⁵

Οι σημαντικότερες κινήσεις εγκατάστασης πληθυσμών, που προέρχονταν από τη σημερινή γεωγραφική περιοχή της νότιας Αλβανίας (το παλιό Θέμα Δυρραχίου), στο Δεσποτάτο πρέπει να έγιναν από τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό γύρω στο 1340 και από τον Θεόδωρο Α' Παλαιολόγο μεταξύ 1395 και 1396.⁶ Τα κριτήρια ήταν τόσο οικονομικά όσο και πολιτικοστρατιωτικά. Ενώ

4. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), Senato, Mar, reg. 4, φ.77ν· βλ. J. Valentini S.J., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, τ. 21, (1451-1452), Rodulfo Trofeniko, Μόναχο 1975, σ. 75. Πρβλ. Αγγ. Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη Βενετοκρατία», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και την περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χ. Μαλτέζου – Α. Πανοπούλου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 60.

5. Για τους θεσμούς της *στρατείας* και της *πρόνοιας*, που συνδέονται με τον βυζαντινό στρατιώτη, βλ. ενδεικτικά Α. Kazhdan, «Pronoia: The History of a Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10, nos 1/2 (1995), σ. 132-163· P. Magdalino, «The byzantine army and the land: from stratotikon ktema to military pronoia», *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας)*, επιμ. Κ. Τσικνάκης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 15-36. Τα ζητήματα αυτά και την ενσωμάτωση εθνοτικών ομάδων, όπως οι αλβανικές, στη βυζαντινή επικράτεια μέσω της στρατολόγησής τους πραγματεύομαι αναλυτικότερα στη διδακτορική μου διατριβή.

6. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μαρτυρίες για τη συμπεφωνημένη μετανάστευση αρκετών ομάδων φυλάρχων-πολεμιστών του Θέματος Αρβάνου-Δυρραχίου, μετά τις εκστρατείες για να καταπνιγούν οι τοπικές εξεγέρσεις του 1337 και 1342-1343. Μολονότι η έκταση αυτής της μετανάστευσης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι ομάδες αυτές πιθανότατα συνόδευαν τον Μανουήλ Καντακουζηνό, γιο του αυτοκράτορα, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του στο Δεσποτάτο (1349-1380). Εξάλλου, μέλημα του Μανουήλ ήταν η καθυπόταξη των *δυνατών* γαιοκτημόνων, έργο για το οποίο απαιτούνταν έμπιστο σε αυτόν στράτευμα. Οι άνθρωποι αυτοί εγκαταστάθηκαν στην πε-

για την πρώτη περίπτωση ο αριθμός των εποίκων δεν είναι γνωστός, στη δεύτερη εικάζεται ότι πάνω από 10.000 άνθρωποι με τα κοπάδια τους πέρασαν μέσω Ισθμού στην Πελοπόννησο,⁷ εγκαταστάθηκαν σε ακαλλιέργητες εκτάσεις του Δεσποτάτου και αποτέλεσαν τους –αρχικά τουλάχιστον– «προθύμους και αγαθούς στρατιώτας» του.⁸ Αρκετοί όμως εξ αυτών κατέληξαν και σε ιδιωτικές γαίες των *δυνατών*, αποτελώντας, σε πολλές περιπτώσεις, τους ιδιωτικούς τους στρατούς.

Το πρώτο κύμα των εποικισμών για το βενετικό Ναύπλιο έγινε στα μέσα του 15ου αι. και οι έποικοι προερχόταν από τις περιοχές του Δεσποτάτου. Επρόκειτο για δυσारेστημένους Αλβανούς μετανάστες που ανήκαν στη φάρα των Μπούα, επειδή στα πράγματα του Δεσποτάτου είχαν προκριθεί οι άσπονδοι εχθροί τους, οι Μπόχαλη.⁹ Ο Μπούας Κούκης ήταν από τους πρώτους που προσφέρθηκαν, το 1423-1425, να έλθει στην υπηρεσία των Βενετών από την Αρκαδία, όντας σε ρήξη με τον Θεόδωρο Παλαιολόγο. Οι άνδρες του, μαζί με τις οικογένειές τους, εγκαταστάθηκαν ανάμεσα στο Άργος και το Ναύπλιο, στους πρόποδες του Προφήτη Ηλία.¹⁰ Καθώς οι εμφύλιοι πόλεμοι για την

ριοχή της Βελιγοστής· βλ. Th. Spandugnano, *De la origine deli imperatori Ottomani [...], Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce par C. N. Sathas, J. Maisonneuve Libraire-Éditeur, Παρίσι 1890, σ. 144 [στο εξής: *Spandugnis*]. Επίσης, βλ. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α', Variorum, Λονδίνο 1975, συμπλήρωμα από τη Χ. Μαλέζου, σ. 101-102. Για τις εν λόγω εκστρατείες βλ. *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris, Historiarum libri IV Graece et Latine*, τ. Α', B. G. Niebuhr, Impensis. Ed. Weberi, Βόννη 1828, σ. 495-497, και τ. Β', B. G. Niebuhr, Impensis. Ed. Weberi, Βόννη 1831, σ. 318-322. Ειδικότερα για τη δράση του Μανουήλ στον Μοριά βλ. D. Mc Nicol, *Καντακουζηνός, ο απρόθυμος αυτοκράτορας*, μτφρ. Κ. Χαλμούκου, Γκοβόστης, Αθήνα 2008, σ. 166-167. Για τη δημογραφική αποτύπωση καθώς και για αντικρουόμενες για το ζήτημα αυτό μελέτες, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σ. 81.

7. «Μανουήλ Παλαιολόγου, Λόγος επιτάφιος εις τον αυτάδελφον αυτού δεσπότην πορφυρογέννητον κυρ Θεόδωρον τον Παλαιολόγον», στο: Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Β. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1972, σ. 41-42.

8. Στο ίδιο, σ. 42.

9. Οι Μπόχαλη εντάχθηκαν στον στρατό του Κωνσταντίνου Δραγάση Παλαιολόγου, όπως και οι Μποζίκι· βλ. *Laonici Chalcocondylae Atheniensis, Historiarum Libri Decem ex recognitione Imm. Bekkeri*, Impensis Ed. Weberi, Βόννη 1843, σ. 408, 475· *Spandugnis*, σ. 156-157. Για τους αρχηγούς τους βλ. και παρακάτω.

10. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. 3, J. Maisonneuve Libraire-Éditeur, Παρίσι 1882, σ. 323 [στο εξής: *Μνημεία*]. *Κατούννοτία* τα αποκαλεί ο Σφραντζής· βλ. *Georgii Sphrantzae Chonicon*, εκδ. R. Maisano, Consilio Academiae Nationalis Lynceorum, Ρώμη 1990, σ. 158.

εξουσία του Δεσποτάτου εντείνονταν, το κύμα των αποσκιρτήσεων προς τις ασφαλέστερες βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου, ενώπιον της τουρκικής μάλιστα απειλής, γινόταν μεγαλύτερο.

Η πλειονότητα εκείνων των ανθρώπων, που περιπλανούνταν στην κεντρική και νοτιοανατολική Πελοπόννησο, εγκαταστάθηκε στο Άργος, περιοχή που είχε αποψιλωθεί πληθυσμιακά μετά από τη μεγάλη τουρκική επίθεση του 1397. Το 1451 η βενετική διοίκηση είχε προσκαλέσει επισήμως όσους επιθυμούσαν να εγκατασταθούν εκεί, με συγκεκριμένα ανταλλάγματα: 40 στρέμματα γης, 4 στρέμματα αμπέλια για κάθε οικογένεια, μαζί με οικοδομικό υλικό για να ξαναφτιαχτούν οι κατεστραμμένες οικίες ή να χτιστούν νέες. Ανάμεσα στους άλλους, στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν και 115 ελληνικές οικογένειες από τον Μοριά.¹¹

Το δεύτερο κύμα εποικισμών προς το Ναύπλιο, στα τέλη του 15ου αι., αφορούσε –εκτός από παλιούς– και σε νέους μετανάστες. Στους παλιούς συγκαταλέγονταν ομάδες Αλβανών που είχαν από δεκαετίες εγκατασταθεί στη Μάνη, στην περιφέρεια της Μεθώνης και της Κορώνης, καθώς και πολυάριθμων Ελλήνων προσφύγων που αναζητούσαν ένα χριστιανικό καταφύγιο μπροστά στην οθωμανική προέλαση.¹² Ο Μανουήλ Μπόχαλης, που ήταν στην πρώτη γραμμή της άμυνας του Δεσποτάτου και συγγένευε με τους Παλαιολόγους, εντάχθηκε με τους άνδρες του στις μισθοφορικές δυνάμεις του Ναυπλίου το 1461.¹³ Στην

11. Τα γεγονότα της εισβολής του 1397 στο Άργος αναφέρονται ως η αιτία για τις εποικιστικές κινήσεις της Βενετίας: 14.000 άνθρωποι σφαγιάστηκαν, κήκαν τα πάντα, το φρούριο ερημώθηκε· A.S.V., Senato, Misti, reg. 44, φ. 62ν. Βλ. και P. Topping, «Argos e Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti (1380-1413)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 180, αρ. 38. Υπολογίζεται ότι κάτι λιγότερο από 1.000 άτομα από το Δεσποτάτο ήλθαν για να εγκατασταθούν το 1451 στη ναυπλιακή ενδοχώρα· A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 76ν (26 Ιουλίου 1451). Βλ. και πιο πάνω, υποσ. 4.

12. Για τους πολυάριθμους πρόσφυγες που κατέκλυσαν το Ναύπλιο, παραπονιόταν ο Aloysio Bon, capitano Ναυπλίου, στον δούκα της Κρήτης: όλη η ύπαιθρος ήταν κατειλημμένη (*occupata*) και η αγροτική παραγωγή κατεστραμμένη· *Dokumente për historinë e shqipërisë 1479-1506 : Pjesa e dytë (1499-1506)*, εκδ. I. Zamputi, Akademia e Shkencave e Republikës popullore socialiste të Shqipërisë, Τίρανα 1979, σ. 126-127, αριθ. 6 (28 Οκτωβρίου 1499).

13. Αρχηγός των Αλβανών στρατιωτών του Δεσποτάτου, που δρούσαν στην περιοχή του Λεονταρίου. Αναφέρεται λανθασμένα ως Θεόδωρος (Κ. Η. Μπίρης, *Αρβανίτες Οι Δωριείς του Νέου Ελληνισμού*, Μέλισσα, Αθήνα 1997, σ. 122, που αναπαράγει λανθασμένο χωρίο του Σπανδούνη· *Spandugnis*, σ. 156.30-35). Εικάζουμε ότι η φάρα του ήταν ανάμεσα σε εκείνες που πρωτοεγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Βελιγοστής με τις ρυθμίσεις του Μανουήλ Καντακουζηνού· βλ. πιο πάνω, υποσ. 6. Ο ίδιος και η οικογένειά του καταδιώχθηκαν αμείλικτα από τον Θωμά Παλαιολόγο, επειδή υποστήριζε την εκλογή του Δημητρίου. Οι Μπόχαλη συγγένευαν με τους Παλαιολόγους συνεχίζοντας την οικογενειακή

Αργοναυπλία εγκαθίσταντο όμως και άλλες ομάδες, προερχόμενες από τον δυτικό βορρά, οι οποίες έφταναν μέσω της Αιτωλοακαρνανίας στον Ισθμό.¹⁴ Προς τα τέλη όμως του 15ου αι., η πορεία ολοένα και δυσκόλευε και οι ομάδες απορροφούνταν λιγότερο από τις βενετικές κτήσεις. Έτσι, η κίνηση προς τον νότο σταδιακά ανακόπηκε. Η Βενετία ήταν πολύ επιφυλακτική με αυτή την κατηγορία εποίκων, που δεν είχαν δηλαδή προηγούμενη εμπειρία ελληνικών διοικήσεων. Προτιμούσε φανερά τους εξελληνισμένους Αλβανούς του Δεσποτάτου, που είχαν αποδεδειγμένα συνεργατικές συμπεριφορές, θεωρώντας ότι μπορούσε να τους εμπιστευτεί περισσότερο. Αυτούς αποκαλούσε συχνά στα έγγραφα *albanesi greci*, δηλαδή Ελληνοαλβανούς, τοποθετώντας τους δίπλα στους *greci*, στους Έλληνες μισθοφόρους της, ντόπιους και μετόικους.¹⁵

Όπως ήταν αναμενόμενο, η απορρόφηση των επήλυδων παρουσίασε ασυνέχειες. Με μια αυξημένης τυπικής ισχύος πράξη, που χρονολογείται στο πέρας της πρώτης 50ετίας εφαρμογής των προαναφερθεισών εποικιστικών πρακτικών, η βενετική Σύγκλητος ανακάλεσε όλες τις αποφάσεις των τοπικών αξιωματούχων, που αφορούσαν στη διανομή δημοσίων εδαφών του Ναυπλίου, τα περισσότερα εκ των οποίων θα διέθετε εφεξής σε ιδιώτες μέσω δημόσιου πλειστηριασμού. Στο εξής όποιες παραχωρήσεις γίνονταν, όφειλαν να επικυρώνονται από τη Σύγκλητο με αυξημένη πλειοψηφία. Σε αυτά τα μέτρα οδήγησαν εσωτερικές αντιδράσεις, οι οποίες προήλθαν από *παλαιμάχους* (*veterani*) του Ναυπλίου, και ασφαλώς και τα αρνητικά δημοσιονομικά αποτελέσματα, δεδομένου ότι η παραχωρηθείσα στους εποίκους γη ήταν κατ' αρχήν αφορολόγητη. Εκτός αυτών, τα μέτρα πιθανόν σχετίζονται και με τη δυσφορία των ντόπιων για την αύξηση της εγκληματικότητας στην περιοχή, ιδίως στους κόλπους των νέων εποίκων.¹⁶

Μόνο ένα μικρό τμήμα των εποίκων που δεχόταν η Βενετία στην κτήση, προοριζόταν για τα σώματα των *stradioti*. Η δημιουργία των σωμάτων απαιτούσε πρωτίστως σε εσωτερικές ανάγκες ασφάλειας και τήρησης της τάξης. Τουλάχιστον στην αρχή, η Βενετία διακήρυττε ότι δεν προετίθετο να χρησιμο-

πρακτική που ενσωμάτωσε πλήρως τη φάρα στην κοινωνική τάξη των τοπικών βυζαντινών αρχόντων· βλ. Σφραντζής, *ό.π.*, σ. 154, 162. Αυτή την καταγωγή επικαλούνταν έκτοτε οι απόγονοί τους Bocc(h)ali. Η οικογένεια κατέφυγε στην Κέρκυρα το 1460, όπου της παραχωρήθηκε άδεια παραμονής και τα άρρενα μέλη της εντάχθηκαν στο στράτευμα ως *stradioti*· βλ. στο *ίδιο*, σ. 162 και πιο κάτω, υποσ. 18.

14. Για το ρεύμα από Ναύπακτο βλ. A.S.V., Senato, Terra, reg. 8, φ. 62r (15 Σεπτεμβρίου 1479). Για τους εποικισμούς στο Castello dei Greci από την Κόρινθο βλ. στο *ίδιο*, Collegio, Lettere Secrete (1490-1494), φ. 134r (27 Μαρτίου 1493).

15. *Greci et albanenses graeci*· βλ. *Μνημεία*, τ. 1, Παρίσι 1880, σ. XXI, υποσ. (2).

16. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 17v (27 Οκτωβρίου 1450). Για την εγκληματικότητα στο Ναύπλιο βλ. και παρακάτω.

ποιήσει τους ανθρώπους αυτούς ενάντια στο Δεσποτάτο.¹⁷ Πράγματι, το 1450 η εγκληματικότητα στα περίχωρα του Ναυπλίου είχε αυξηθεί αισθητά. Όπως πληροφορούμαστε από πρεσβεία των κατοίκων του Ναυπλίου, αλβανικές ομάδες που δεν είχαν γίνει δεκτές στην κτήση, διενεργούσαν φόνους και ληστείες εις βάρος τόσο των κατοίκων της υπαίθρου όσο και των ταξιδιωτών. Γι' αυτό διαμαρτύρονταν πρωτίστως οι Αργείοι. Αν και γνώριζαν ότι ως προς τη μέριμνα που επιδείκνυε η Βενετία, η περιοχή τους ερχόταν δεύτερη, μετά το Ναύπλιο, δεν έπαυαν να ζητούν να αυξηθεί ο αριθμός των υπηρετούντων *stradioti* στην περιοχή τους, διότι κατά τη γνώμη τους «οι Αλβανοί μόνον αυτούς φοβούνται», υπερτονίζοντας παράλληλα ότι «το Ναύπλιο θα εξακολουθούσε να ευημερεί μόνο αν το Άργος ήταν πλήρως προστατευμένο».¹⁸ Η πρώτη, λοιπόν, αποστολή που είχαν οι αυτόχθονες μισθοφόροι και οι στρατολογημένοι *albanesi greci stradioti* του Ναυπλίου, ήταν εναντίον των παραβατών της υπαίθρου, δηλαδή εναντίον των ατάκτων που λυμαίνονταν την ενδοχώρα της κτήσης.

Μέχρι το 1460, τόσο οι Αλβανοί *στρατιώται* που είχαν διαφύγει στο Ναύπλιο, όσο και οι οικογένειες των Αλβανών ποιμένων της συνοριακής γραμμής μεταξύ του Δεσποτάτου και των βενετικών κήσεων της υπαίθρου αποτελούσαν το μήλο της έριδος μεταξύ των δύο επικρατειών. Οι αριθμοί των υπηρετούντων *stradioti* στο Ναύπλιο δεν ήταν ακόμα σημαντικοί, τουλάχιστον όχι στον βαθμό που ήταν στο Δεσποτάτο του Μορέως. Όμως το Δεσποτάτο δεν παρέλειπε να διεκδικεί αυτούς τους ανθρώπους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να μην αναγνωρίζει το καθεστώς υπό το οποίο τελούσαν, και να εποφθαλμιά τη γη που τους είχε παραχωρηθεί. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι *κεφαλές* στα προκεχωρημένα φρούρια, όπως το Μουχλί, αμφισβητούσαν με κάθε ευκαιρία τη βενετική δικαιοδοσία, αρπάζοντας τις οικογένειες των *stradioti* μαζί με τα ζώα τους, υποχρεώνοντας τους αγρότες να καταβάλλουν φόρο βοσκής (*ερμπάτικο*) και αιχμαλωτίζοντάς τους ή στέλνοντας δικούς τους στρατιώτες να χτυπήσουν τους πρώην συμπολεμιστές τους ή τους συγγενείς τους, για να τους πείσουν να επιστρέψουν. Ο κυβερνήτης του φρουρίου Δημήτριος Λά-

17. Ο δεσπότης του Μυστρά Δημήτριος Παλαιολόγος ζήτησε από τους Βενετούς της Μεθώνης και της Κορώνης να μη δεχθούν στο έδαφός τους εχθρούς του. «Volumus quod debeatum esse neutralis», ήταν η απάντηση των αρχών· στο ίδιο, φ. 2r (12 Σεπτεμβρίου 1450). Η ίδια απάντηση («quam vos et alia regimina nostra in rebus illis semper fuerunt neutralia») επαναλήφθηκε και μετά το 1453, στον ορίζοντα των αναταραχών που ακολουθούσαν την άλωση της Πόλης, προκειμένου να επαναβεβαιωθεί στον Θωμά Παλαιολόγο ότι σε καμιά βενετική κτήση δεν παραχωρήθηκε καταφύγιο σε Αλβανούς συνωμότες του Δεσποτάτου· βλ. στο ίδιο, reg. 5, φ. 14r (11 Δεκεμβρίου 1453) και φ. 41r (21 Ιουνίου 1454). Βλ. και πιο πάνω, υποσ. 13.

18. Στο ίδιο, reg. 4, φ. 77v-78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad quartum*]. Πρβλ. και στο ίδιο, φ. 80v (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [*Ad undecimum*].

σκαρης δεν δίστασε να ξυλοκοπήσει άγρια μια πρεσβεία του Ναυπλίου εξευτελίζοντας, μάλιστα, τον απεσταλμένο τού διοικητή της πόλης, που πήγε να διαμαρτυρηθεί για τη συμπεριφορά του κυβερνήτη.¹⁹

Οι διαταγές της Βενετίας προς τις αρχές του Ναυπλίου ήταν να κρατήσουν όσο το δυνατόν ουδέτερη και επιφυλακτική στάση, ενώ η ίδια αναλωνόταν σε διαβήματα προς τον δεσπότη για να συγκρατήσει τους αξιωματούχους του, αναμένοντας να ξεκαθαρίσει η κατάσταση στην Πελοπόννησο. Παράλληλα, αφοσιώθηκε στην εσωτερική οργάνωση των μισθοφορικών ομάδων της, κάτι που δεν αποδείχθηκε εύκολο στην πράξη. Πρώτα από όλα, ούτε η αποδοχή των νεοφερμένων από τον τοπικό πληθυσμό ήταν δεδομένη, ούτε οι νεοφερμένοι επέδειξαν πνεύμα συνεργασίας. Οι αλβανικές ως προς τη φυλετική σύσταση ομάδες, με την αρχαϊκή κοινωνική οργάνωση, από τη φύση τους ανασφαλείς στο νέο περιβάλλον, εξακολούθησαν να οργανώνουν την καθημερινότητά τους βάσει της ρουτίνας που επέβαλλαν οι αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες. Ζούσαν σε κατούνες, ο αρχηγός των οποίων (*πριμικήριος*) συγκέντρωνε το *γήμορο*, τον μόνο φόρο επί της αγροτικής παραγωγής που υποχρεούνταν να πληρώνουν στη Βενετία.²⁰

Δύο ήταν τα στοιχεία που συντέλεσαν στη γρηγορότερη ενσωμάτωση αυτών των εποίκων στην κτήση: πρώτον, οι εκτεταμένες πατριές που είχαν δημιουργηθεί εντός των ομάδων, ευνοούσαν τις εξωγαμίες, που αναγκαστικά γίνονταν με Έλληνες. Δεύτερον, τα πολεμικά στοιχεία των φατριών, οι νέοι άνδρες που γίνονταν *stradioti*, ανέπτυξαν γρήγορα κουλτούρα επαφής με το ντόπιο στοιχείο και φυσικά με τους Βενετούς. Είναι αλήθεια, βεβαία, ότι τις πρώτες δεκαετίες οι

19. Στο ίδιο, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*] και φ. 80v (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [*Ad undecimum*]. Πίσω από την επιβολή του φόρου βοσκής κρυβόταν φυσικά το δικαίωμα κυριαρχίας της μίας ή της άλλης αρχής στη συγκεκριμένη επικράτεια. Με την τακτική αυτή όλα τα σύνορα της ναυπλιακής κτήσης των Βενετών είχαν γίνει «γκρίζες ζώνες». Για το Μουχλί βλ. Ε. Darkό, «Η ιστορική σημασία και τα σπουδαιότερα ερείπια του Μουχλίου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 10 (1933), σ. 454-482· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 56-59, όπου και βιβλιογραφία.

20. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*]. Οι κατούνες ήταν προσωρινοί καταυλισμοί που χρησιμοποιούσαν οι βοσκοί στις εποχιακές τους μετακινήσεις· J. Cvijič, *La péninsule balcanique*, A. Colin, Παρίσι 1918, σ. 134, 178. Το *γεώμορο/γήμορο* δηλώνει έγγεια πρόσοδο, εισόδημα που καρπωνόταν ο γαιοκτήτης από τους αγρολήπτες-καλλιεργητές των κτημάτων, το οποίο ισοδυναμούσε με ένα ορισμένο ποσοστό επί της παραγωγής· βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 116. Ιδίως για το *γήμορο* που κατέβαλλαν οι έποικοι του Ναυπλίου βλ. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 123v (13 Μαΐου 1452), πρεσβεία Ναυπλίου, [*Ad nonum*].

Βενετοί αναγκάστηκαν να παίζουν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους Αλβανούς *stradioti*, τους Ελληνοαλβανούς *stradioti*, τους αυτόχθονες *stradioti* και τους μετοίκους. Συναντάμε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς: ο Κομίνης Φράσινας, αρχηγός στρατιωτών, οι πρόγονοι του οποίου ήλθαν από τη Μάνη, διεκδικούσε τα ίδια εύφορα εδάφη στο Καστρί με τους Μποζίκηδες που είχαν έρθει από την Αρκαδία· μια έριδα που κατέληξε σε προσωπικές ανιμαχίες των οικογενειών τους και σε ατέλειωτες παραστάσεις ενώπιον της βενετικής διοίκησης.²¹ Ο Μαρτίνος Μάνεσης, που ανήκε σε σχετικά παλαιότερη ομάδα Αλβανών εποίκων, συγκρουόταν για δεκαετίες για τα σύνορα των κτημάτων που είχαν παραχωρηθεί στην οικογένειά του, με τον Δομήνικο Ρένεση, Ελληνοαλβανό *stradioto* που είχε εγκατασταθεί τελευταία στην κτήση.²²

Πέρα από τις εδαφικές αντιδικίες που δεν είχαν εθνотικό πρόσημο, η πόλωση που δημιουργούσε το διαφορετικό πολιτισμικό καθεστώς από το οποίο εκκινούσαν οι ομάδες των «ξένων» έναντι των «παλιών» κατοίκων του Ναυπλίου, αντανakλάται στην περίπτωση της τέλεσης των θρησκευτικών δικαιωμάτων των δύο πλευρών, των Ελλήνων *stradioti* και των Αλβανών *stradioti*. Στο Ναύπλιο, μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 1500, μνημονεύεται η ύπαρξη πρωτοπαπά των Ελλήνων και πρωτοπαπά των Αλβανών, που ήταν ορθόδοξοι και οι δύο –κάτι που δεν είχε προκύψει σε καμιά άλλη βενετική κτήση.²³ Επίσης, ενώ παλαιότεροι *stradioti*, προερχόμενοι από περιοχές του Μοριά, βρίσκονταν σε κοινές ομάδες ιππέων με Έλληνες, ντόπιους ή Μοραίτες, οι νεότεροι *stradioti* αρνούνταν κατά κανόνα να υπηρετήσουν υπό Έλληνα αρχηγό. Κάτι αντίστοιχο απαιτήσαν και πολλοί Έλληνες μισθοφόροι.²⁴ Μετά όμως από σύντομο χρονικό διάστημα συμβίωσης, οι διαχωρισμοί αυτοί αμβλύθηκαν.

Σημαντικότερος παράγοντας διχασμού ήταν η εκμετάλλευση των μεταναστών που εργάζονταν σε φέουδα ως καλλιεργητές, πραγματικότητα που γεννούσε μεγάλη δυσaráσκεια στους *stradioti* που είχαν προκύψει από τέτοιες ομάδες, απέναντι στο ελληνικό στοιχείο. Το θέμα διαπερνά ως «λευκός θόρυβος» τις εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων και εντείνεται στα έγγραφα των πρεσβειών της κοινότητας προς τη Βενετία. Κορυφώνεται, τέλος, στον πόλεμο των πρεσβειών του 1451, μεταξύ των κατοίκων του Ναυπλίου και του Άργους.²⁵ Οι λιγοστές ισχυρές εγχώριες οικογένειες που διατηρούσαν φέουδα

21. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, filza 7, φ. 516 (1 Αυγούστου 1497).

22. A.S.V., Consiglio di X, Parti Miste, filza 13, 154r (8 Μαΐου 1500)· στο ίδιο, Capi del Consiglio di X, Lettere, busta 14, 39 (30 Μαρτίου 1512).

23. Έκθεση του bailo et capitano di Napoli di Romania Nicolò Giustignan (Αύγουστος 1525)· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, Παρίσι 1884, σ. 245, στ. 27-39.

24. Στο ίδιο, σ. 244, στ. 24-28.

25. Πρόκειται για τις πρεσβείες του 1451 με αιτήματα των Ναυπλιωτών και των Αργείων· βλ. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ.77v-78v και 78v-80v· Valentini, *Acta Albaniae*

στο Άργος, εννοούσαν να ασκούν τα δικαιώματά τους έναντι των εποίκων καλλιεργητών με δεσποτισμό: «τους διέταζαν, τους ασκούσαν βία, άρπαζαν το βιος τους, τους φυλάκιζαν και σε όποιον αντιδρούσε έλεγαν ότι τους ανήκαν [...]. Άρπαζαν τους φόρους που μάζευαν [...]. Και εκείνοι διαμαρτύρονταν καταφεύγοντας στις βενετικές αρχές, λέγοντας ότι δεν θέλουν να είναι υπό την εποπτεία τους και ότι προτιμούσαν να φύγουν [...]».²⁶

Ο Μανόλης Μούρμουρης, που καταγόταν από τη Μεθώνη, ανήκε στην ισχυρή γαιοκτησία των *nobili* του Ναυπλίου. Είχε οικτρό τέλος: αποκεφαλίστηκε από τον σουλτάνο Βαγιαζίτ σε μια διπλωματική αποστολή των Ναυπλιωτών στον πόλεμο του 1499-1503. Επίσης, μέλος των επιφανών του Ναυπλίου ήταν ο Ιωάννης Κατέλλος, το όνομα του οποίου εμφανίζεται σε μια αμφιλεγόμενη πρεσβεία προς τη Βενετία. Οι απόγονοι και των δύο κατέληξαν να γίνουν αρχηγοί ομάδων *stradioti*, πολλοί εκ των οποίων προέρχονταν από τις οικογένειες εκείνων που καλλιεργούσαν τα φεουδαρχικά εδάφη τους. Η παρουσία τους είναι αισθητή στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας.²⁷

Veneta saeculorum XIV et XV, ό.π., σ. 75. Πρβλ. Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους», ό.π., σ. 59-63 και 64-72.

26. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*].

27. Αγγ. Τζαβάρα, «Devozione, violenza e uva passa. Le famiglie di Mourmouris e Catello di Nauplion nel XV secolo», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi (Βενετία, 3-7 Δεκεμβρίου 2007)*, επιμ. Χ. Μαλτέζου – Αγγ. Τζαβάρα – Δ. Βλάσση, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2009, σ. 597-611· της ίδιας, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους», ό.π., σ. 43, 47. Πρέπει όμως να σημειώσουμε εδώ, επειδή δεν έχει επισημανθεί στις εργασίες αυτές, παρότι προκύπτει από τα σχετικά έγγραφα, ότι η αμφισβήτηση της νομιμοποίησης των πρέσβων ήταν μία εκ των συνεπειών της ατελούς διαμόρφωσης των χαρακτηριστικών του Ναυπλίου ως αστικής κοινότητας. Γνωρίζουμε ότι το Συμβούλιο της πόλης αποτελούσαν, λόγω έλλειψης θεσμικού πλαισίου, ελάχιστοι πολίτες προερχόμενοι από ισχυρές οικογένειες και όσοι κατά τεκμήριο απολάμβαναν κύρους και δύναμης –πάνω-κάτω 30 άτομα. Ήταν πολύ εύκολο να χειραγωγηθούν οι αποφάσεις, αφού τα περισσότερα από τα μέλη ήταν αναλφάβητοι· Έκθεση του Nicolò Giustignan· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 245-246. Για τους Μούρμουρη στην Ελληνική Αδελφότητα βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ Μητρώου Εγγράφων (1533-1562)*, Καραβίας, Αθήνα 1976, σ. 102-103, 345-346 [στο εξής: *Συμβολή*]· Ε. Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 212, 221-222, 224, 229· *Τα Πρακτικά των Συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και Αποφάσεις. Βιβλίο Α΄ (1558-1601)*, εκδ. Κ. Β. Κορρέ, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2012, σ. 418-419. Για την οικογένεια Μούρμουρη ετοιμάζω αυτοτελή μελέτη.

Αξίζει να σταθούμε λίγο στην οικογένεια Μούρμουρη (Mormori). Οι εκπρόσωποι όλου σχεδόν του κλάδου του Γεωργίου Μόρμορη, αδελφού του Μανόλη, κατέληξαν αρχηγοί των *stradioti* ήδη από την τελευταία δεκαετία της βενετικής κυριαρχίας του Ναυπλίου. Μερικοί δε απόγονοι διέπρεψαν σε «*parastradiotika*» επαγγέλματα. Ο Δομήνικος Μόρμορης του Κορνηλίου έγινε διοικητής του Κάστρου της Ζακύνθου. Οι Μορμόρηδες αυτοί είχαν συγγενέψει με παρακλάδι των Μπούα του Ναυπλίου. Ο Μανόλης Μόρμορης έγινε φημισμένος κυβερνήτης όλης της *στρατιάς* μισθοφόρων ιππέων της Βενετίας και κατέλαβε για λογαριασμό της το Σοποτό και το Μαργαρίτι στον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο· ο Ιάκωβος Μόρμορης διετέλεσε αρχηγός των *stradioti* και διερμηνέας της Βενετίας στην Πύλη, ο Ιωάννης έγινε περίφημος στρατιωτικός μηχανικός και σκοτώθηκε στα τείχη της Αμμοχώστου· ο Νατάλιος Μόρμορης μετοίκησε στη Βενετία και πολέμησε στα βόρεια σύνορα του κράτους, διετέλεσε δε και πρόεδρος της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας (1544-1546).²⁸

Οι ακίνητες περιουσίες που μπορούσαν να σχηματιστούν από παραχωρήσεις εδαφών, επιβραβεύσεις για καλές υπηρεσίες αλλά και επενδύσεις, ήταν σημαντικές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Πρόγονος Λουκίσσας, αρχηγός ομάδας 20 *stradioti* στο Ναύπλιο, που εντάσσεται στους «μέσης δυναμικής» αρχηγούς, διατηρούσε στην κατοχή του την εξής ακίνητη περιουσία: 40 στρέμματα στο Κρανίδι, άλλα τόσα περίπου στο Κιβέρι, έναν αδιευκρίνιστο αριθμό στρεμμάτων στο Πικέρνι και στην Κάπαρη, περιοχές της Ερμιονίδας· επίσης, κτήματα με ελιές στο Καστρί και στην περιοχή Άσπρη/Άσπρί, στο Κοκκινάρι, σε μια τοποθεσία που λεγόταν Φλάμπουρα. Δήλωνε, επίσης, δύο σπίτια και σημαντική ετήσια παραγωγή σε λάδι και χαρούπια (*carrobe*). Εκτός των κτημάτων αυτών που καλλιεργούσε τόσο η οικογένεια όσο και οι συγγενείς του αλλά και οικογένειες των στρατιωτών που είχε στην ομάδα των ιππέων του, ο Λουκίσσας έπαιρνε και 32 βενετικά δουκάτα ετησίως ως *provisione* για τις πολεμικές υπηρεσίες του, τη στιγμή που οι μέσες απολαβές ενός απλού ιππέα *stradioto* ήταν γύρω στα τέσσερα δουκάτα τον μήνα.²⁹

Πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ ότι οι τίτλοι που παραχωρούνταν στους *stradioti*, δεν ήταν τίτλοι κυριότητας αλλά επικαρπίας, με δυνατότητα όμως κληρονομικής μεταβίβασης του εμπράγματος αυτού δικαιώματος στους απογόνους τους, με την προϋπόθεση ο αριθμός των *stradioti* που είχε υποχρεωθεί να παρέχει κάθε οικογένεια στη Βενετία να μένει σταθερός. Έτσι δημιουργούνταν μια σταθερή δεξαμενή προμήθειας πολεμιστών για τη Βενετία και

28. Μαυροειδή, *Συμβολή*, ό.π., σ. 179.

29. A.S.V., Senato, Mar, filza 37 (10 Μαΐου 1567). Η *provisione* ήταν ετήσιο επιμίσθιο που, ως ειδική αποζημίωση για κάποιες υπηρεσίες (και αργότερα ως εισοδηματικό βοήθημα), δεν ταυτιζόταν με τον μισθό του μισθοφόρου.

ένα ισχυρό κίνητρο για την αφοσίωση των *stradioti* απέναντί της. Βέβαια, τα επεισόδια παραβατικότητας δεν έλειπαν από την όλη διαδικασία. Οι Δήμας Σπιντζής και Θεόδωρος Μπούας συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν για πλαστογράφηση εγγράφων: είχαν κατασκευάσει τίτλους παραχώρησης στο όνομά τους χρησιμοποιώντας τη σφραγίδα του *Reggimento* (1507).³⁰ Άλλες φορές πάλι οι τοπικές αρχές αφαιρούσαν τους τίτλους κατοχής και τους απέδιδαν σε άλλους *stradioti*, πράττοντας νομότυπα ή κατόπιν δωροληψίας: ο στρατιώτης Γεώργιος Σκούρας είχε αμπέλια κοντά στις Λίμνες, τα οποία η Βενετία του τα αντικατέστησε με νέα στην περιοχή της Τίρυνθας. Λόγω όμως της μακρόχρονης απουσίας του από την πατρίδα, στα ιταλικά μέτωπα, οι διοικητικές αρχές τα παραχώρησαν σε άλλη οικογένεια στρατιώτη. Μάταια ο Σκούρας προσπαθούσε να αποδείξει, όταν γύρισε πίσω, ότι ο αξιωματούχος ενήργησε κακόβουλα.³¹

Όπως είναι αναμενόμενο, οι πραγματικότητες που δημιουργήσε η άλωση του 1453 και πολύ περισσότερο η εισβολή των Οθωμανών στον Μοριά, ήταν ο καταλύτης για τη βεβιασμένη αλλαγή της πολιτικής αναμονής που επεδείκνυε η Βενετία στο πρώτο μισό του 15ου αι. Η νέα ισοπέδωση του Άργους από τον Μαχμούτ πασά, το φθινόπωρο του 1463, στο μέσον του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1462-1479), θα σημάνει νέα απορρόφηση μεγάλου αριθμού πολεμιστών από τα μέρη της Μάνης. Η κίνηση αυτή υπήρξε κίνηση επιβίωσης από την πλευρά της Βενετίας αλλά με το αρνητικό κλείσιμο του πολέμου γι' αυτήν θα αποδειχθεί μεγάλη παγίδα: η συνθήκη ειρήνης του 1479 προέβλεπε τον αφοπλισμό των *stradioti* και την παράδοση στους Τούρκους αρκετών περιοχών που κατείχαν οι Βενετοί, συμφωνίες που πυροδότησαν εκτεταμένη ανταρσία στον Μοριά και την επανάσταση του Κορκόδεϊλου Κλαδά. Από τους *stradioti* του Ναυπλίου μόνο δύο ομάδες συντάχθηκαν αρχικά μαζί του, εκείνες του Θεόδωρου Μπούα Γρίβα και του Μέξα Μποζίκη, αλλά ήλθαν γρήγορα σε διάσταση και επέστρεψαν στο Ναύπλιο συνεχίζοντας αυτόνομα το πλιάτσικο κατά των Τούρκων που έρχονταν να εντάξουν τις νέες περιοχές του Άργους στη δική τους επικράτεια. Το κλίμα απειθαρχίας είχε αγγίξει τη συρρικνωμένη κτήση και μάταια οι Βενετοί προσπαθούσαν να συλλάβουν τους αρχηγούς των εξεγερμένων. Τελικά απέμειναν να παρακολουθούν εξαντλημένοι τους Τούρκους να επιδίδονται σε ένα ατελείωτο κυνηγητό των ανεξέλεγκτων μισθοφόρων από τις πεδιάδες στα βουνά της Αργολίδας. Το μόνο που μπορούσε να κάνει η Βενετία ήταν να επικηρύξει τους πρωταιτίους, για να μη διακινδυνεύσει την πολύτιμη ειρήνη που μόλις είχε επιτύχει.³² Ο διπλωμάτης Giovanni

30. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, busta 8bis, φ. 124 (24 Μαΐου 1507).

31. Στο ίδιο, filza 24, φ. 391 (14 Νοεμβρίου 1524).

32. Bartolomeo Minio provveditor e capitano a Napoli di Romania, *Dispacci*, στο: *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 147-150, 154-156, 159-162, 168, 175, 184-195 [στο εξής: *Dispacci Minio*].

Dario ομολόγησε στον σουλτάνο την ανικανότητα της Βενετίας να ελέγξει τους πρώην μισθοφόρους της: «αν καταφέρουμε να ξεκάνουμε κάποιον», είπε κυνικά, «χιλιάδες άλλοι που είναι συνδεδεμένοι μαζί του με συγγένεια ή κάθε είδους σχέση εξεγείρονται και κάνουν χίλια κακά [...] και οι άνθρωποι στα χωριά που ζητήσαμε να συνεργαστούν υποκρίνονται ότι δεν γνωρίζουν πού κρύβεται ο Μποζίκης και ο συνεργός του, αυτός ο κανάγιας ο Μαυρομάτης, και αυτό είναι ακατανόητο αφού είχε πλουτίσει εις βάρος τους». Στις αιτιάσεις του σουλτάνου ότι οι τοπικοί αξιωματούχοι συγκαλύπτουν τα πρόσωπα αυτά επιτρέποντάς τους να ρημάζουν τις σοδειές της άλλης πλευράς, ο Dario περιορίστηκε να απαντήσει ότι θα φρόντιζε να επιβληθεί ο σεβασμός στις συνθήκες.³³

Η λύση που υιοθετήθηκε ήταν η μαζική μεταφορά των *stradioti* των κτήσεων στην Ιταλία, όπου θα υπηρετούσαν στον νέο πόλεμο που είχε ανοίξει η Βενετία, εναντίον των Γάλλων αυτή τη φορά. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή της αποδημίας, όπως περιγράφεται από Βενετό αξιωματούχο, τον Μάιο του 1482: μετά από διαπραγματεύσεις που κράτησαν ώρες και είχαν ως αντίδωρο αμνηστία για τους ίδιους και προνόμια για τις οικογένειές τους, 300 από τους *stradioti* του Ναυπλίου συναίνεσαν στο να εκπατριστούν. Έφυγαν με πανηγυρικό τρόπο από το λιμάνι, ανήμερα του Πάσχα, για τη Ναύπακτο, όπου μετεπιβιβάστηκαν στα πλοία του βενετικού στόλου που θα τους πήγαιναν στην Ιταλία.³⁴ Πολύ λίγοι από αυτούς έμελλε να γυρίσουν πίσω. Το Ναύπλιο θα αντιμετώπιζε έναν νέο βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1503) με πολύ λιγότερους *stradioti*, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Μέξας Μποζίκης, ο οποίος δεν είχε δεχθεί να φύγει. Σκοτώθηκε στην πολιορκία του Ναυπλίου (1500), όπως και πολλοί άλλοι από τον οίκο των Μούρμουρη.³⁵

Μια νέα συνθήκη ειρήνης έκλεισε και αυτόν τον πόλεμο. Οι διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση της συνοριακής γραμμής μεταξύ των οθωμανικών κτήσεων στον Μοριά και της Βενετίας, ιδίως στην περιοχή του Ναυπλίου, αποδείχθηκαν ιδιαίτερες δύσκολες. Διήρκεσαν τρία περίπου χρόνια και κατά το διάστημα αυτό οι τουρκικές πιέσεις για δημιουργία τετελεσμένων συναγωνίζονταν την απέλπιδα προσπάθεια των *stradioti* του Ναυπλίου να διατηρήσουν τα εδάφη που τους είχαν παραχωρηθεί. Στόχος των Τούρκων ήταν η *de facto* υφαρπαγή της ενδοχώρας του Ναυπλίου, των καλλιεργήσιμων εδαφών δηλαδή, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα την αποστέρωση της βενετικής κτήσης

33. A.S.V., Dispacci ambasciatori Constantinopoli, busta 1A (1484-1557), φ. 27α (2 Οκτωβρίου 1484) και φ. 30α (2 Νοεμβρίου 1484). Πρβλ. *Giovanni Dario, 22 Dispacci da Constantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, μτφρ. G. Calò, Corbo e Fiore eds, Βενετία 1992, σ. 114-115.

34. *Dispacci Minio*, σ. 162, 198-201 (24 Μαΐου 1482).

35. A.S.V., Senato, Mar, reg. 15, φ. 28r (18 Αυγούστου 1500): *Μνημεία*, τ. 7, Παρίσι 1888, σ. 59-60.

από τα αναγκαία μέσα επιβίωσης.³⁶ Αυτό τελικά έγινε. Δευτερευόντως, στόχος των Τούρκων ήταν και η απαλλαγή από την παρουσία των *stradioti*, που, ένεκα του αριθμού τους και των σχέσεών τους με τους πληθυσμούς στα τουρκοκρατούμενα εδάφη, λειτουργούσαν ως αξιόλογη αποτρεπτική δύναμη.

Σε εκτέλεση των συνοριακών διευθετήσεων, η Υψηλή Πύλη είχε αποστείλει τον Αλή πασά, ο στρατός του οποίου έσπευσε να στρατοπεδεύσει το φθινόπωρο του 1504 στην αργολική πεδιάδα, απέναντι ακριβώς από το Ναύπλιο. Το «νούμερο δύο της τουρκικής ιεραρχίας μετά τον σουλτάνο», όπως αυτοαποκαλούνταν, αξίωνε να εκκενωθούν οι εν λόγω περιοχές από τους κατοίκους τους, ειδιάλλως θα ασκούσε βία.³⁷ Στις περιοχές εκείνες οι *stradioti* διατηρούσαν κτήματα, τα οποία καλλιεργούσαν με σιτηρά για τη συντήρηση των οικογενειών τους και είχαν δηλώσει ότι δεν επρόκειτο να τα εγκαταλείψουν. Ο καιρός της συγκομιδής σε ένα Ναύπλιο που είχε ζωτική ανάγκη για την προμήθεια σιτηρών, πλησίαζε και οι *stradioti* είχαν ξεκαθαρίσει ότι θα πήγαιναν να μαζέψουν την παραγωγή. Οι αρχές βρίσκονταν σε δίλημμα επί του πρακτέου, εφόσον από τη μια μεριά δεν έπρεπε να δώσουν την αφορμή που οι Τούρκοι ήθελαν για να τινάξουν τις συνθήκες στον αέρα και να εισβάλουν στο Ναύπλιο, και αφετέρου φοβούνταν ότι η δυσaréσκεια που θα προκαλούνταν στους *stradioti* θα επηρέαζε την άμυνα της πόλης. Οι οικονομικές προεκτάσεις της ασφυκτικής παρουσίας των Τούρκων φαίνονται στη δραματική αύξηση των τιμών των σιτηρών. Παρ' όλα αυτά, η εκκένωση των συνόρων προχώρησε. Οι *stradioti* εκτονώνονταν διενεργώντας πλιάτσικο στα γειτονικά οθωμανοκρατούμενα μέρη ή αυτομολούσαν στους Τούρκους ακολουθώντας τη μοίρα της γης που τους είχε αφαιρεθεί.³⁸

Μια από αυτές τις εξορμήσεις, στο Νίκλι της Τεγέας, υπήρξε πολύ επικίνδυνη.³⁹ Τον Μάιο του 1503 ο βεζίρης διαμαρτυρήθηκε στον απεσταλμένο της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη Andrea Gritti ότι εκατοντάδες *stradioti* είχαν αρπάξει ζώα, γεωργικά εργαλεία, σοδειές και ό,τι άλλο ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί, από τιμαριώτες στην περιοχή του Νικλίου και τα είχαν μεταφέρει,

36. Διαφωτιστικές είναι οι διαπραγματεύσεις· βλ. *Dispacci Minio*, σ. 143 κ.ε. (ιδίως σ. 172-173).

37. A.S.V., Miscellanea, Documenti Turchi, busta 2, αρ. εγγράφου 158 (17 Σεπτεμβρίου 1504).

38. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, Napoli di Romania, busta 294, χαρ., έγγραφο με ημερομηνία 15 Μαΐου 1503.

39. Είναι η αρχαία Αμύκλη, στην κοιλιάδα του Αχλαδόκαμπου, διαφιλονικούμενη παλαιότερα από το Δεσποτάτο και τους Φράγκους, καθώς ήταν στα όρια των μεσαιωνικών επικρατειών τους. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Νίκλι-Μουχλί, οι δύο βυζαντινοί οικισμοί της Μεσαράς», *Πρακτικά Ε' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου για τον εορτασμό των 2.300 χρόνων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 151-189.

μοιράζοντάς τα μεταξύ τους, στο Ναύπλιο. Ο Gritti είχε ομολογήσει ότι «η γενναιοδωρία και η απλοχεριά απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους είναι εθιμική από πλευράς Βενετίας», δήλωση που ασφαλώς δεν ηρέμησε την τουρκική πλευρά.⁴⁰ Το λεπτό αυτό ζήτημα ανατέθηκε στον Ναυπλιώτη Alvise Σεκουνδηνό, ο οποίος, μαζί με τον capitano Ναυπλίου Marco Zen, διενήργησε τα δέοντα για να εντοπιστούν οι δράστες. Εντοπίστηκαν 400 *stradioti* που είχαν λάβει μέρος στις επιδρομές. Οι αρχηγοί τους υποσχέθηκαν να επιστρέψουν τα λάφυρα, όπερ και εγένετο. Ωστόσο, οι *stradioti*, εν μέρει πιεσμένοι από την πραγματική ανάγκη επιβίωσης και εν μέρει για λόγους εγωισμού, διεκδίκησαν αποζημίωση από τη Βενετία. Η τελευταία, ασκώντας αυτό που ο Gritti χαρακτήριζε «εθιμική ελευθεριότητα», κάλεσε τους αρχηγούς τιμώντας τη συνεργασία που επέδειξαν. Οι Δομήνικος και Ρεπούσης Μποζίκης αναγορεύτηκαν *Ιππότες του αγίου Μάρκου* σε πανηγυρική εκδήλωση στο δουκικό παλάτι. Επιπλέον, ορίστηκε να μοιραστούν 2.000 δουκάτα και σιτάρι στις οικογένειες όλων των *stradioti* του Ναυπλίου, τόσο των 400 που συμμετείχαν στα επεισόδια όσο και των λοιπών 200 που δεν είχαν συμμετάσχει. Από 16 δουκάτα τον μήνα ο μισθός των αρχηγών αυξήθηκε σε 25, ενώ χορηγήθηκε μισθός τεσσάρων δουκάτων τον μήνα στους υπαίεις που υπηρετούσαν χωρίς μισθό.⁴¹

Είναι προφανές ότι η Βενετία ήταν εξίσου επιφυλακτική με τους *stradioti* όσο ήταν και με τους Τούρκους. Και δεν είχε και άδικο. Η ισχύς που αποκτούσαν κατά περίπτωση ορισμένοι αρχηγοί στρατιωτών, ακύρωνε στην πράξη κάθε δυνατότητα ελέγχου από τη διοίκηση και λειτουργούσε τελικά διαλυτικά για την κτήση. Στο Φανάρι της Αργοναυπλίας, μια οχυρή θέση που είχε χτυπηθεί το 1467 από τους Τούρκους, επικεφαλής αρχηγός των *stradioti* ήταν ο Δημήτριος Παλαιολόγος. Παρουσιάστηκε, λοιπόν, στις βενετικές αρχές το 1500 προτείνοντάς τους να επιδιωρθώσει με δικά του έξοδα το φρούριο, υπό τον όρο να αναγνωριστούν τα δικαιώματα πάνω σε αυτό και στη γύρω περιοχή που επόπτευε, στον ίδιο και στους κληρονόμους του. Η Βενετία δέχθηκε τον διακανονισμό, περιορίζοντας όμως το κόστος των όποιων εργασιών στα 100 δουκάτα και επιφυλασσόμενη να διεκδικήσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα στο φρούριο οποτεδήποτε το επιθυμήσει στο μέλλον.⁴² Η παραχώρηση αυτής της σημαντικότητας τοποθεσίας σε *stradioti* σήμαινε δύο πράγματα: αφενός την προϊούσα οικονομική και στρατιωτική αδυναμία της Βενετίας και αφετέ-

40. A.S.V., Senato, Deliberazioni Secreti, reg. 39, φ. 104r-105v (22 Μαΐου 1503).

41. Στο ίδιο, Deliberazioni Mar, reg. 16, φ. 55r-v (16 Μαρτίου 1504) και Consiglio di X, *Parti Miste*, filza 21, φ. 1 (2 Σεπτεμβρίου 1507).

42. A.S.V., Senato, Mar, reg. 15, φ. 32r (16 Ιουνίου 1500). Για την ακριβή τοποθεσία του φρουρίου βλ. τον χάρτη του Βενετού χαρτογράφου Giacomo Gastaldi, *Descrittione della Geografia Moderna di tutta la Grecia* [...], G. F. Camocio, Βενετία 1566 (εκδόθηκε ως λυτό φύλλο).

ρου την αυξημένη σημασία και δύναμη που είχαν ήδη αποκτήσει οι *stradioti* στο εσωτερικό της κτήσης. Το χρονικό διάστημα από το 1500 έως το 1525 η επέκταση των *stradioti* Παλαιολόγων και των συγγενών τους, *stradioti* Αλμπέρτη, στην περιοχή του Δαμαλά Τροιζηνίας και πολύ περισσότερο στην Ερμιονίδα, ήταν θαυμαστική. Ο βάιλος Nicolò Giustignan διαμαρτυρόταν γιατί οι κύριοι (*signori* τους αποκαλούσε) του Καστρίου και του Θερμησίου, Παλαιολόγοι και Αλμπέρτη, «είχαν αποκτήσει πια τόση δύναμη, ώστε επέβαλλαν φόρους στους καλλιεργητές της περιοχής, όριζαν ποιος θα καταλάμβανε τα κατώτερα διοικητικά αξιώματα και γενικότερα λειτουργούσαν υπεράνω της βενετικής δικαιοδοσίας. Είχαν αгаστή συνεργασία με Αλβανούς των γύρω περιοχών και κανένας Βενετός δεν μπορούσε να περάσει με ασφάλεια, αν δεν συναινούνσαν».⁴³ Τέλος, οι αλυκές του Θερμησίου είχαν χαθεί προ πολλού για τους Βενετούς, τον έλεγχο των οποίων είχαν πάρει Ναυπλιώτες και Ελληνοαλβανοί χωρίς να καταβάλλουν φόρους, ήδη από το 1451.⁴⁴

Όπως και να έχει, μετά τη διευθέτηση των συνόρων μεταξύ Υψηλής Πύλης και Βενετίας (1506), το μέλλον της κτήσης είχε πλέον κριθεί. Ο προνοητής Bartolomeo Minio σημειώνει θλιμμένα ότι «η Πύλη θέλησε να πνίξει το Ναύπλιο χρησιμοποιώντας ως σκονί τα σύνορά του [...]. Στόχος της ήταν να αποψιλώσει πληθυσμιακά την πόλη».⁴⁵ Το είχε κι αυτό καταφέρει. Οικογένειες στρατιωτών, δίχως πλέον πόρο ζωής, κατέφευγαν στις όμορες τουρκοκρατούμενες περιοχές ή στα γύρω νησιά. Οι εμπορικοί δρόμοι της ενδοχώρας είχαν κλείσει –το εμπόριο διακινούνταν στα παράλια, αλλά εκεί ήταν εκτεθειμένο στις πειρατικές επιδρομές. Το Ναύπλιο, πολλαπλά τραυματισμένο από την πολιορκία του 1499, δεν είχε ουσιαστικά ενδοχώρα να καλλιεργήσει, να συντηρηθεί, να μετακινηθεί. Οι κοινωνικές εντάσεις ήταν δεδομένες. Τα σύνορα ήταν μια επικίνδυνη, ασταθής γραμμή. Μια σειρά ανέκδοτων αξιωματούχων συμπλήρωνε την οικτρή εικόνα.

Σταδιακά, η άμυνα του Ναυπλίου έφτασε στο σημείο να στηρίζεται ολοκληρωτικά στις λίγες εκατοντάδες *stradioti provisionati* που «ήταν οι μόνοι που φοβούνταν οι Τούρκοι».⁴⁶ Η ομόνοια όμως ήταν πολυτέλεια για το στράτευμα εξαιτίας των διακρίσεων στο είδος και στο ποσοστό της γης που επεφύλασσε για κάθε ομάδα η πραγματικότητα της ανυπαρξίας ενδοχώρας. Οι πολυαριθμότεροι από τους Έλληνες Αλβανοί στρατιώτες είχαν περιοριστεί

43. Έκθεση του Nicolò Giustignan· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 246-247. Πρβλ. και την Έκθεση του bailo et capitano Victor Diedo (27 Νοεμβρίου 1529), στο *ίδιο*, σ. 254.

44. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 80r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [Ad nonum].

45. Στο *ίδιο*, reg. 16, φ. 120r-122r (27 Ιουνίου 1506).

46. Έκθεση του Nicolò Giustignan (Αύγουστος του 1525)· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 244.

σε χαμηλής ποιότητας καλλιεργήσιμη δημόσια γη. Όμως το μόνο που είχε μείνει για καλλιέργεια ήταν κτήματα με αμπέλια· ελάχιστα ήταν τα σιτηρά των Ναυπλιωτών, οι οποίοι αναγκάζονταν να συνάπτουν αγροληψίες σε χωράφια που αποτελούσαν τιμάριο κάποιου Τούρκου σπαχή, για να καλύπτουν τις καθημερινές τους ανάγκες. Ουσιαστικά οι 8.249 κάτοικοι εξαρτώνταν από τις εισαγωγές σιτηρών από τα τουρκοκρατούμενα εδάφη του Μοριά. «Αν γινόταν πολιορκία», όπως το είχε θέσει ο βάιλος Giustignan, «θα πέθαιναν όλοι από την πείνα προτού να πέσει η πόλη».⁴⁷

Το 1529 ο βάιλος Victor Diedo απηύθυνε έκκληση να μετατεθούν οι Ναυπλιώτες *stradioti* που υπηρετούσαν σε άλλα μέτωπα στην Ιταλία και στη Δαλματία, πίσω στο Ναύπλιο. Πρόφτασαν να γυρίσουν μόνο ορισμένοι Μποζίκηδες, οι Πλατανίτη, οι Μάνεση, μερικοί από τους Ανδρομίδα, οι Αργίτες και ορισμένοι Παλαιολόγοι –κατά πολύ λιγότεροι από όσους είχαν φύγει. Όσοι *stradioti* δεν είχαν εκπατρίστεί το 1480, τις περισσότερες φορές εμφανίζονταν στις *μόστρες* χωρίς πολεμικά άλογα και οπλισμό, εφόσον δεν μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα για όλα αυτά. Ανίκανοι να συγκρατηθούν, περιμένοντας τις ελάχιστες πληρωμές τους, επιδίδονταν στη ληστεία διενεργώντας επιδρομές στα τουρκικά εδάφη ή ακόμα και στο εσωτερικό.⁴⁸ Όσοι δεν διέθεταν πια γη ήταν εξαθλιωμένοι. Όμως κι εκείνους που διέθεταν, οι Βενετοί αξιωματούχοι τους υποχρέωναν να πληρώσουν το *γήμορο* και να κάνουν αγγαρείες, εφόσον δεν εκπλήρωναν τα καθήκοντά τους.⁴⁹

Σε γράμμα των τεσσάρων φρουράρχων του Ναυπλίου, ένα χρόνο πριν από την παράδοση της πόλης, οι αιτιάσεις για ανεπάρκεια των Βενετών υπευθύνων διαδέχονταν τις εκκλήσεις για ανακοπή της πληθυσμιακής αιμορραγίας που θα έφερνε την καταστροφή. Είναι η μοναδική ίσως φορά που γίνεται λόγος για συντονισμό όλων των κατοίκων υπέρ ενός απελπισμένου αγώνα, αλλά όλα αυτά «είναι μάταια», έλεγαν οι αξιωματικοί, «αφού είμαστε όπως οι τυφλοί χωρίς οδηγό».⁵⁰ Οι αξιωματούχοι θα είχαν ψυχανεμιστεί την αλλαγή επί το συντηρητικότερο στους εσωτερικούς πολιτικούς συσχετισμούς στη μητρόπολη, που υπαγόρευσε τελικά την απόσυρση της Βενετίας από το Ναύπλιο. Κατά την παράδοση, ο ναύαρχος Mocenigo κάλεσε τους τελευταίους *stradioti* του Ναυπλίου να τον ακολουθήσουν, δηλώνοντας ότι ο πόλεμος δεν τελείωσε

47. Στο ίδιο, σ. 245.

48. A.S.V., Consiglio di X, Parti Secrete, filza 3, χ.αρ., έγγραφο με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1532.

49. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 250, 252-253.

50. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere di rettori, busta 307, επιστολή με ημερομηνία 14 Φεβρουαρίου 1539. Πρβλ. και την άρνηση των Βενετών να αναλάβουν καθήκοντα και τα εμπόδια που προέκυψαν: A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni, reg. 27 (Novus), φ. 11r, 21v, 33v, 47r, 58r, 79r.

και ότι η ελευθερία τους εξασφαλιζόταν από τα βενετικά όπλα, ακόμα κι αν έχαναν την πατρίδα τους.⁵¹

Τον Νοέμβριο του 1540 ο βενετικός στόλος μπήκε για τελευταία φορά στο Ναύπλιο για να παραλάβει τους *stradioti* και τις οικογένειές τους. Με πρώτο καταφύγιο την Κρήτη, πολλοί από αυτούς κατέληξαν στην Κύπρο. Μονότονες είναι οι εκκλήσεις στους στις πάμπολλες αιτήσεις προς τη Βενετία *di far una compagnia di miei compatrioti*, να ενταχθούν δηλαδή σε ναυπλιώτικες ομάδες. Ο Δημήτρης Κατέλλος ξεκίνησε έτσι για την Κύπρο με τους ιππείς του, Δημήτριο Μάνεση, Μανουήλ Μποζίκη, Γιώργο Ραμουσσάτη και τους αδελφούς Παλαιολόγους.⁵² Η μνήμη της αγαπημένης πατρίδας (*amatissima patria*) επέζησε και στις επόμενες γενιές *stradioti*, όπως και η ταυτότητα του «Ναυπλιώτη» αποτελούσε πρόκριμα για την ένταξη στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας, πέρα από κάθε ιδιαίτερη προέλευση.

Χαρακτηριστική μαρτυρία αποτελεί η γνωστή εικόνα της Δέησης, την οποία αφιέρωσαν τα αδέρφια *stradioti* Ιωάννης και Γεώργιος Μάνεσης, οι γιοι του Κομίνη, ελληνοαλβανικής καταγωγής, στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία, ανήμερα της εορτής του προστάτη των στρατιωτών αγίου Γεωργίου (21 Απριλίου 1546). Στο βάθος της αφιερωματικής παράστασης εικονίζεται ένα χαρακτηριστικό τοπίο, το οποίο όμως έχει διαφύγει της προσοχής στη βιβλιογραφία.⁵³ Πρόκειται ασφαλώς για το Ναύπλιο, όπως θα φαινόταν από την πλευρά της ακτής, εκεί από όπου περνά η σημερινή λεωφόρος Ναυπλίου – Νέας Κίου: διακρίνεται καθαρά το Μπούρτζι και οι τρεις πύργοι της πόλης, πίσω από τη φηγούρα του στρατιώτη στην αριστερή γωνία (εικ. 1).

Η παραγγελία της εικόνας έγινε με κίνητρο, πέρα από την ευσέβεια των αφιερωτών, την υπόμνηση της πατρώας γης. Αυτή η μνήμη συνδέει τις πατρίδες των *stradioti* με τους τόπους της αποδημίας τους. Πρόκειται για μια πατρίδα που εξιδανικεύτηκε απωθώντας στη λήθη τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις μικροομάδες, θολώνοντας τα όρια της ιδιοκτησίας, προτάσσοντας τις κοινές πολιτισμικές αναφορές και την απόφαση για συμμετοχή στην κοινή μοίρα μέσα στον χρόνο.

51. M.-A. Laugier, *Histoire de la République de Venise, depuis sa fondation jusqu' à présent*, τ. 10, N. B. Duchesne puis chez la veuve Duchesne, Παρίσι 1766, σ. 13.

52. A.S.V., Senato, Mar, filza 32, χ.αρ., έγγραφο συνημμένο σε απόφαση με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1565.

53. M. Chatzidakis, *Icons of Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1962, αρ. 8, πίν. 6 και 8. Για την ταυτότητα του ζωγράφου βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, το σχετικό λήμμα στον κατάλογο *Ελ Γκρέκο. Ταυτότητα και μεταμόρφωση. Κρήτη. Ιταλία. Ισπανία*, επιμ. J. Alvarez Lopera, Skira, Μιλάνο 1999, σ. 347-349. Για τον Γεώργιο Μάνεση βλ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, ό.π., σ. 110.

KATERINA B. KORRÈ

NAPOLI DI ROMANIA DEGLI STRADIOTI:
HOW THE STRUGGLE FOR POSSESSION IS TRANSFORMED
INTO FATHERLAND (15TH-16TH C.)

According to the *suppliche*, that is the formal appeals of various nature which the mercenary cavalry of the 16th century called *stradioti* addressed to Venetian authorities, *Napoli di Romania* (Nafpio) is their ancestral homeland. However, most of these people were not natives but settlers, of Greek or Albanian origin. They settled in Venetian occupied territories of Peloponnese in exactly the same way their ancestors had colonized the lands which once upon a time constituted the domain of the Despotate of Morea, in the early 15th century.

The settlement of this type of emigrants from which the Venetians could recruit mercenary troops of the light cavalrymen type served as a tool for fiscal and security purposes.

By combining the pieces of information that the Venetian archival sources give us, we make an effort to unveil the ways by which the sense of the “homeland” is evolved. Our point of view is that the process passes through the open, extroverted orientation of the Albanian origin groups as well as the struggle of gaining land in order to survive in the first place and as a point of self determination in a second level. We follow the examples of certain types of *stradioti*, such as those coming from the social class of the *nobili* (Mormori, Paleologi, Boccali) as well as those who are the leaders of the Albanian origin tribes and the local *stratiotai*, people coming from the lower social groups who were entering the Venetian army hoping to end up well respected farmers. Social alliances and internal conflicts in the micro-community of the *stradioti* concerned always the land possession. As time went by, it was that feeling of belonging to a place that nourished the sense of “home” for these people who started as adversaries but ended up compatriots of a lost land.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΕΝΕΣ

ΟΙ GREGHESCHE ΤΟΥ 16ου ΑΙ.

Οι Greghesche είναι είδος πολυφωνικού κοσμικού μαδριγαλίου, που αναπτύχθηκε στη Βενετία στο δεύτερο μισό του 16ου αι. Η διαφορά του από τα κοινά μαδριγάλια βρίσκεται στη γλώσσα που χρησιμοποιείται προς μελοποίηση, τα Greghesco, δηλαδή τη βενετική διάλεκτο εμπλουτισμένη με ελληνικές λέξεις, η οποία φέρεται ως καθομιλουμένη των *stradioti*.

Αν και υπάρχουν Greghesche που περιλαμβάνονται σε διάφορες συλλογές που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό του 16ου αι., η κυριότερη συλλογή αποτελείται από 39 μαδριγάλια, που εκδόθηκαν μαζί σε ένα τόμο, το 1564 στη Βενετία, με τίτλο *Di Manoli Blessi il primo libro delle Greghesche*.¹ Περιλαμβάνει συνθέσεις 20 διαφορετικών συνθετών, μεταξύ των οποίων ο Merulo, ο Padovano, ο Rore, ο Wert, ο Willaert και ο Andrea Gabrieli, ο οποίος συμμετέχει στον τόμο με επτά Greghesche και που λίγα χρόνια αργότερα θα εκδώσει τη δική του συλλογή με άλλες 11.² Το γεγονός ότι στο βιβλίο περιλαμβάνεται μια Greghesca του Willaert και ταυτοχρόνως άλλες δύο που αναφέρονται στον θάνατό του, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα περιεχόμενα μαδριγάλια γράφτηκαν σε μια περίοδο αρκετών ετών. Η αναφορά «il primo libro» στον τίτλο δηλώνει φιλόδοξα σχέδια για συνέχιση του εγχειρήματος, που από την έρευνα δεν φαίνεται να ευοδώθηκαν. Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ελληνική μουσική παρουσία στη Βενετία, μια που τότε τυπώνονται εκεί οι δύο συλλογές θρησκευτικών μοτέτων του Φραγκίσκου Λεονταρίτη (1564 και 1566), ενώ κοσμικά μαδριγάλια και ναπολιτάνες, τόσο του Λεονταρίτη όσο και του επίσης Έλληνα Φραγκίσκου de Laudis, τυπώνονται σε συλλογές με έργα διαφόρων συνθετών στα 1561, 1565, 1566 κ.ε.

Οι στίχοι των Greghesche είναι όλοι δημιουργήματα ενός ποιητή και αποδίδονται στον «stradioto» Μανώλη Μπλέσση από το Ναύπλιο,³ σημαίνουσα

1. Η συλλογή εκδόθηκε σε σύγχρονη μουσική σημειογραφία το 1974 από τον Siro Cisilino, όπου κανείς μπορεί να βρει όλους τους τίτλους και τους στίχους των Greghesche.

2. «Greghesche et iustiniane a tre voci», Βενετία 1571. Έχει εντοπιστεί μόνο το τεύχος του μπάσου, που καθιστά τη δυνατότητα εκτέλεσης αδύνατη.

3. Το θέμα γενικά και η βιβλιογραφική του τεκμηρίωση αναπτύσσονται στην ανακοίνωση του Τ. Ε. Σκλαβενίτη, «Λόγιοι και χρονογράφοι», βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 191-194.

προσωπικότητα ανάμεσα στις έφιππες μισθοφορικές δυνάμεις Ελλήνων και Αλβανών που υπηρετούσαν τη Γαληνότητα (και όχι μόνο), με παρουσία στην Ιταλία αλλά και στη Γαλλία, την Ισπανία, την Αγγλία κ.α. Οι περιπέτειες του Μανώλη Μπλέσση σε πολέμους με τους Τούρκους περιγράφονται σε βιβλία γραμμένα σε Greghesco, με κορυφαία γεγονότα την υπεράσπιση της Λευκωσίας, τη ναυμαχία της Ναυπάκτου αλλά και φανταστικά κατορθώματά του σε εμπόλεμες περιοχές από την Αυστρία μέχρι τον Καύκασο.

Στην πραγματικότητα το Μανώλης Μπλέσσης ήταν το θεατρικό και φιλολογικό ψευδώνυμο του ηθοποιού, θεατρικού παραγωγού, τραγουδιστή, συγγραφέα και συνθέτη Antonio Molino, ο οποίος σε νεαρή ηλικία επισκέφθηκε τις βενετοκρατούμενες περιοχές στην Ελλάδα (αναφέρονται με βεβαιότητα η Κέρκυρα και η Κρήτη) και πιθανόν να εμπνεύστηκε εκεί την περσόνα ενός Έλληνα *stradioto*, ηρωικού, θορυβώδους, βάρβαρου και κωμικού, ο οποίος του έδωσε, ως ρόλος, μεγάλη φήμη σε όλη τη ζωή του.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων μιας Ακαδημίας που είχε ιδρύσει ο Molino στη Βενετία, σχεδιάζεται και το βιβλίο των Greghesche του 1564. Τα κείμενα είναι όλα γραμμένα από τον ίδιο, αλλά οι συνθέτες, που ήταν όλοι μέλη της Ακαδημίας, προέρχονται από όλη την Ευρώπη, με κοινό στοιχείο την εξαρτημένη ή πιο ελεύθερη σχέση με τα μουσικά σύνολα της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου. Επιχειρείται, δηλαδή, ο συνδυασμός ενός λαϊκού στοιχείου, της διαλέκτου Greghesco, με την κορυφαία εκείνη τη στιγμή σχολή πολυφωνικής μουσικής στην Ευρώπη.

Τα μοναδικό σωζόμενο πλήρες αντίτυπο όλων των φωνών σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης. Με βάση αυτό το αντίτυπο κάναμε την πρώτη πλήρη εκτέλεση στη σύγχρονη εποχή, από το αυστριακό συγκρότημα *Accensus*, στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, τον Φεβρουάριο του 2004 και, αμέσως μετά την ηχογράφηση του προγράμματος στο Τριανόν, στο Ναύπλιο.

Στα μελοποιημένα κείμενα, σε αντίθεση με τα χωρίς μουσική ποιήματα Greghesco του Molino, η χρήση των ελληνικών περιορίζεται σε δύο ή τρεις λέξεις που εκφέρονται αυτούσιες: τίποτα, επιθυμία, κακή, μεγάλος, σαράντα κ.ά. Ο Molino/Μπλέσσης συνήθως μιλά σε πρώτο πρόσωπο, ως Έλληνας *stradioto*, και αναφέρεται, με εξαιρετικά θεατρικό τρόπο, σε θέματα που σχετίζονται με την ελληνική κοινότητα, με συχνές αναφορές τόσο στην αρχαία ιστορία όσο και στη σύγχρονη ζωή.

Ο ύμνος στον ελληνισμό είναι το κύριο μοτίβο που επανέρχεται σε κάθε ευκαιρία. Σε μια Greghesca-θρήνο για τον θάνατο του Adrian Willaert, δασκάλου όλων των συνθετών που συμμετείχαν στη σύνθεση της συλλογής του 1564, ο Μπλέσσης καλεί τον Όμηρο, τον Βιργίλιο και τον Δάντη να τον θρηνήσουν. Στη «*Mi ho scrivo*», μελοποιημένη από τον Annibale Padovano, ο Μπλέσσης

κομπάζει: «έγραφα κι ακόμη γράφω, όμορφους ελληνικούς στίχους, που θα με κάνουν να δείχνω ζωντανός, ακόμα κι όταν θα 'χω προ πολλού πεθάνει». Στο Benedetta el Gregaria, κι αυτό μελοποιημένο από τον Padovano, ακούμε:

*Ευλογημένος ο ελληνισμός,
Και αυτός που τον έκανε πρώτο,
Δηλαδή ο Δίας, που από 'κει ψηλά,
Του χάρισε τη γενιά του.
Ευλογημένος ο ελληνισμός.*

Σε άλλες Greghesche μπορεί το θέμα να είναι ερωτικό, όπως στο «Chel bello Epithimia» του Γάλλου Giaches de Wert, ή το «Giati tetia Fantiga» του Κροάτη Giulio Schiavetto, ή πάλι καθαρά κωμικό και ο Μπλέσσης να εμφανίζεται σαν ένας απόλυτος χαρακτήρας της commedia dell'arte, που εκείνη την περίοδο αποκρυστάλλωνε τον χαρακτήρα της. Στο «Saranda Volte» του Andrea Gabrielli ακούμε:

*Σαράντα φορές και ακόμα παραπάνω
Σου είπα και σου ζαναείπα,
Γεροξεκούτη,
Σταμάτα να τσιγκλάς
Την καρδιά μου και μην με καθυστερείς
Γιατί είναι ο Βάκχος, ο καλλίτερος σύντροφος
Που θέλω τώρα να υπηρετήσω.
Γιατί δεν μπορώ να αντέξω
Άλλα βογκητά
Και άλλο βάρος.
Φτάνει πια, με καταλαβαίνεις;
Άφησέ με ήσυχο γιατί αλλιώς
Θα σε κάνω να το μετανιώσεις
πάνω στα γόνατά μου!*

Και βέβαια δεν λείπουν οι αναφορές καθαρά στη ζωή των stradioti. Κορυφαία εξ αυτών η «Battaglia Stradiotesca» για έξι φωνές, του μόλις εικοσάχρονου Φλαμανδού Ivo de Vento, που περιγράφει με γρήγορες αλλαγές ρυθμών και συνδυασμών των έξι φωνών τη νευρικότητα πριν από τη μάχη:

*Όταν το καλό άτι, ακούσει την τρομπέτα
Να ηχεί: στα όπλα, στα όπλα,
Σηκώνει το κεφάλι, τινάζει την χαίτη
Και ετοιμάζεται
Να χτυπήσει σαν τον κεραυνό.*

*Ξεφυσώντας απ' τη μύτη και το στόμα
 Με περισσή σοφία,
 Χοροπηδάει από δω και από εκεί
 Περιμένει τη συμπλοκή
 Και όταν επιτίθεται αναστενάζει με αγαλλίαση.*

Στο σύνολό της το είδος των Greghesche είναι ένα πολύτιμο τεκμήριο του πολύπλοκου τρόπου με τον οποίο οι Βενετοί ενέταξαν το ελληνικό στοιχείο στην καθημερινή ζωή της πόλης, τη στιγμή που η Γαλινοτάτη βρισκόταν στο απόγειο της δόξας της.

CHRISTOS TSENES

THE 16TH CENTURY GREGHESCHE

The Greghesche is a form of polyphonic madrigal, developed in Venice during the second half of 16th century. Their distinctive characteristic, compared to the standard madrigal, is the language of their verses, the Greghesco – a Venetian dialect flavoured with Greek words. The most prominent collection of such madrigals comprises 39 different pieces which were collectively published in Venice in a single volume titled “Di Manoli Blessi il primo libro delle Greghesche”. Works of twenty different composers were featured in this collection, including Merulo, Padovano, Rore, Wert, Willaert and Andrea Gabrieli. The verses of these Greghesche are all attributed to a single poet, the “stradioto” Manolis Blessis from Nafplio, a prominent character in the ranks of the mercenary cavalry, serving the Most Serene Republic of Venice.

“Manolis Blessis” was in fact the alias of the actor, theatrical producer, singer, writer and composer Antonio Molino. After visiting some of the Venetian-ruled areas of Greece in his youth, Molino was inspired to concoct the persona of a heroic, loud, barbaric and funny Greek *stradioto* – a role which brought him great fame for the rest of his life. The book of Greghesche was produced in 1564, sponsored by Molina’s Academy in Venice. The single remaining complete copy of it is now archived in the National Library of Venice.

Β΄ Συνεδρία

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ ΝΑΥΠΛΙΟ
ΔΥΟ ΕΠΟΧΩΝ (1389-1540, 1686-1715)*

Η μακραίωνη ιστορία του Ναυπλίου σηματοδοτείται από το βενετικό του παρελθόν, με τα άυλα και τα ορατά του ίχνη στη θετική τους ενσωμάτωση στη διαχρονική παράδοση της πόλης και τη συλλογική μνήμη, στις μνημειώδεις φρουριακές κατασκευές, στην ιδιαίτερη πολεοδομική οργάνωση, στα ξεχωριστά εκκλησιαστικά και κοσμικά κτίσματα. Το βενετικό αυτό παρελθόν συχνά προσλαμβάνεται ως ενιαία ιστορική κατηγορία, καθ' υπέρβαση των δύο διακριτών περιόδων της βενετοκρατίας –πρώτης και δεύτερης–, με τα συστατικά κοινά στοιχεία τους αλλά και τις ισχυρές τους διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο διαφορετικών ιστορικών συγκυριών.¹

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί μια συνθετική-συγκριτική παρουσίαση των δύο βενετοκρατιών στο Ναύπλιο, με άξονα τον παγιωμένο στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές θεσμό της αστικής κοινότητας· δηλαδή, το κατά τόπους υπέρτερο συλλογικό όργανο που αντιπροσώπευε τους εγχώριους πληθυσμούς ενώπιον των βενετικών αρχών και είχε ως μέλη κοινωνικά επιφανείς κατοίκους κάθε κτήσης, με υπερέχοντα «αστικά» χαρακτηριστικά (εντοπιότητα, διαμονή στην πόλη, γέννηση από νόμιμο γάμο, μη άσκηση χειρωνακτικής τέχνης, ήθος), οι οποίοι έφεραν εκ της συμμετοχής τους στην κοινότητα την κοινωνική ιδιότητα του ευγενούς ή πολίτη και συμ-

* Θερμά ευχαριστώ τη φίλη και συνάδελφο κυρία Λυδία Τρύφωνα, η οποία με γενναιοδωρία μου παραχώρησε τα μεταγραμμένα από την ίδια κείμενα του καταστατικού της κοινότητας του Ναυπλίου και των μετέπειτα αναθεωρητικών διατάξεων, καρπό αρχειακής έρευνας στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, με σκοπό την έκδοσή τους από κοινού με τον ομότιμο καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου κ. Κωνσταντίνο Ντόκο. Ειλικρινείς είναι οι ευχαριστίες μου και προς τον κ. Ντόκο, για τη συναίνεσή του στην πρόταση της κυρίας Τρύφωνα να μου παραχωρηθεί το εν λόγω αρχειακό υλικό.

1. Για την ιστορία του Ναυπλίου, διαχρονικά, βλ. Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Προοδευτικός Σύλλογος Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», Ναύπλιον 42001 (1898). Στις δύο περιόδους της βενετικής κυριαρχίας αφιερώνονται οι σελίδες 54-92 και 102-156.

μετείχαν κατ' αποκλειστικότητα στην άσκηση της τοπικής διοίκησης.²

Η πρώτη βενετοκρατία στο Ναύπλιο εκτείνεται από το 1389, με την παραχώρηση της περιοχής του στη Βενετία από την τελευταία «κυρία» του Μαρία d'Enghien, μετά από δύο σχεδόν αιώνες φραγκοκρατίας, έως και το 1540, όταν, στο πλαίσιο του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου, οι Βενετοί απώλεσαν τις τελευταίες πελοποννησιακές κτήσεις τους, Ναύπλιο και Μονεμβασία.

Το 1389, χάρι στην ειρηνική τους παράδοση, οι κάτοικοι του Ναυπλίου απέσπασαν από τη Βενετία την επικύρωση των «αρχαίων προνομίων» και των «τοπικών συνηθειών», ενώ η ορθόδοξη Εκκλησία λειτούργησε ομαλά, παράλληλα προς την υπέρτερη λατινική, με επικεφαλής έναν «πρωτοπαπά». Η ευρύτερη περιοχή διαχωρίστηκε στην ύπαιθρο και στην προστατευμένη με τείχη και το ισχυρό φρούριο της Ακροναυπλίας πόλη, έδρα της βενετικής διοίκησης και της λατινικής Επισκοπής, σημαντικό κέντρο του βενετικού εμπορίου, με αξιόλογο λιμάνι και μια ζωντανή εμπορική συνοικία. Η ασφάλεια και οι οικονομικές ευκαιρίες συνέβαλαν στη δημογραφική ακμή. Το 1529, στην περιοχή αναφέρονται 13.299 κάτοικοι, ικανό τμήμα των οποίων διέμεναν στην πόλη. Αριθμητικά υπερείχαν οι Έλληνες ορθόδοξοι, ωστόσο μαρτυρούνται επίσης Δυτικοί –απόγονοι της παλαιάς φραγκικής αριστοκρατίας, έμποροι, κληρικοί και μοναχοί–, Αλβανοί στρατιώτες-καλλιεργητές και εβραίοι. Η κοινωνική υπεροχή συνδεόταν με το ισχύον από τη φραγκική περίοδο φεουδαρχικό σύστημα, που μετά το 1421 λειτουργούσε με βάση τον φεουδαρχικό κώδικα των «Ασσιζών της Ρωμανίας». Στην πόλη κατοικούσαν γαιοκτήμονες, επιδιδόμενοι και στο εμπόριο, εμπορευόμενοι, που, αντιστρόφως, επένδυναν τον σωρευμένο πλούτο τους στην αγορά γης, υπάλληλοι, στρατιωτικοί, ιερείς, γιατροί, δάσκαλοι, μικρέμποροι, τεχνίτες, εργάτες. Στον αντίποδα του αστικού κόσμου βρίσκονταν ακτήμονες αγρότες, κυρίως Έλληνες αλλά και Αλβανοί.³

2. Για συνθετική παρουσίαση των αστικών κοινοτήτων στην ελληνοβενετική Ανατολή βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008.

3. Για το Ναύπλιο κατά την πρώτη βενετοκρατία, εκτός από την προαναφερθείσα μελέτη του Λαμπρινίδη, βλ. Αθανάσιος Ν. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο (1389-1540). Μια ευρωπαϊκή πόλη στην ελληνο-βενετική Ανατολή*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Αθήνα 2006. Συνοπτικά, βλ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 175-190. Βλ., επίσης, τις στηριγμένες στην αλληλογραφία (1479-1483) του προνοητή (*provveditor*) Ναυπλίου Bartolomeo Minio μελέτες: Diana Wright, «Late-fifteenth-Century Nauplion. Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 163-187, και *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, edited, with translation and commentary: Diana Gilliland Wright – John R. Melville-Jones, τ. 1, *Dispacci from Nauplion (1479-1483)*, Unipress, Πάδοβα 2008, καθώς και Siriol Davies,

Κύριο αντιπροσωπευτικό όργανο των εγχωρίων υπήρξε η «πιστοτάτη και αξιοσέβαστη» κοινότητα (*fidelis/fidelissima/spectabel universitas, università, comunitas, comunità*), με μέλη όλους τους κατοίκους της πόλης, Λατίνους και Έλληνες. Ωστόσο, εξ αρχής ισχυρός, καίτοι άτυπος, υπήρξε ο κοινωνικός διαχωρισμός τους α) στους «πρωτεύοντες» ή «ευγενείς πολίτες» (*primarii* ή *nobeli cittadini*) / «ευγενείς της περιοχής» (*nobeli gentilhuomini della terra / del luogo*), με οικογενειακή αρχαιότητα, γαιοκτησία, πλούτο και κύρος, και β) στον κατώτερο «λαό» (*popolari-populani*).

Εντατική, αλλά τελικά ανολοκλήρωτη, υπήρξε η προσπάθεια των ολιγάριθμων «πολιτών»/«ευγενών» να αποκλείσουν από την κοινότητα και επίσημα τους μη επί μακρόν κατοικούντες στην περιοχή «ξένους» και τους ασκούντες χειρωνακτικά επαγγέλματα «ποπολάρους». Παρατηρείται, επομένως, και στην περίπτωση του Ναυπλίου, όπως και στον υπόλοιπο ελληνοβενετικό κόσμο, η τάση υιοθέτησης των κριτηρίων της εντοπιότητας και της μη άσκησης μηχανικής τέχνης.

Η κοινότητα είχε το προνόμιο αποστολής πρεσβειών στη Βενετία με εκλεγμένους πρέσβεις, μέλη εξεχουσών οικογενειών. Πρωταρχικό αίτημά της ήταν η κοινωνική κάθαρση και ο αριθμητικός περιορισμός της, από την άλλη όμως ασκούσε ευρύτερο αυτοδιοικητικό ρόλο, με σημαντικές παρεμβάσεις (καταγγελίες για κακοδιοίκηση Βενετών αξιωματούχων ή μέριμνα για ζητήματα όπως η σιτάρκεια και η λειτουργία της Σιταποθήκης, η ενοικίαση και η είσπραξη των φόρων, η ευνοϊκή φορολογία για τους εγχωρίους, η οργάνωση της δικαιοσύνης, η προστασία της αλιείας και των φτωχών ψαράδων από τις αυθαιρεσίες έφιπων ανδρών των Βενετών διοικητών, ακόμη και η αντιμετώπιση της βλασφημίας). Παράλληλα, η κοινότητα εμφάνιζε φιλοβενετική ιδεολογία, έχοντας ταυτίσει την τύχη της με τη βενετική εξουσία, και, ανήσυχη για την τουρκική επεκτατικότητα, απαιτούσε τη λήψη αμυντικών μέτρων (ενί-

«Venetian Nauplion in the Early Sixteenth Century», *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές – Αναφορές – Στατιστικές. Προς τιμήν του Σερ Στήβεν Ράνσιμαν*, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Μονεμβασία 1994, σ. 187-197. Για το φεουδαρχικό καθεστώς στο Ναύπλιο βλ. David Jacoby, *La féodalité en Grèce Médiévale. Les «Assises de Romanie»*. Sources, application et diffusion, Mouton, Παρίσι 1971, σ. 213-222. Για σχετικές με την περιοχή εκδόσεις ή περιλήψεις βενετικών εγγράφων βλ., μεταξύ άλλων, C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge* [= Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας], τ. IV, Παρίσι 1882, σ. 187-223, και τ. VI, Παρίσι 1884, σ. 117-213, 244-254· Γ. Σ. Πλουμίδης, «Ειδήσεις διά το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 261-275· Peter Topping, «Argos and Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti (1389-1413)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 170-184. Νέα στοιχεία ή νέες προσεγγίσεις σχετικά με τη διοίκηση και το κοινοτικό σύστημα βλ. στην εργασία της Μαρίνας Κουμανούδη στον παρόντα τόμο, σ. 41-82.

σχυση των οχυρώσεων, των στρατιωτικών δυνάμεων και των πολεμοφοδίων, οικονομικά κίνητρα για τους στρατιώτες, πρόνοια για την ύδρευση).

Σταδιακά, η κοινότητα απέκτησε σημαίνοντα ρόλο στην τοπική διοίκηση και από τους κόλπους της εκλέγονταν διάφοροι αξιωματούχοι και υπάλληλοι: τρεις πρωτοβάθμιοι δικαστές, αγορανόμοι, διοικητής της Σιταποθήκης, δημόσιος γιατρός.⁴

Η κοινότητα του Ναυπλίου λειτούργησε στο μεταίχμιο δύο εποχών και, παρά τις σαφείς τάσεις αποκλεισμών, η μετεξέλιξή της σε κλειστό κοινοτικό όργανο δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί. Από την άλλη, η κοινότητα αποτέλεσε παράγοντα νέων διαχωριστικών γραμμών μεταξύ πόλης – υπαίθρου, με αντανάκλαση και στο ιδεολογικό πεδίο. Οι κάτοικοι εντός της πόλεως του Ναυπλίου, και μάλιστα οι επιφανείς, εμφάνισαν αντιοθωμανική στάση και κατά τον τρίτο βενετοτουρκικό πόλεμο αγωνίσθηκαν στο πλευρό της Βενετίας· σε αντίθεση δε με τους αγροτικούς πληθυσμούς, μετά τη λήξη του πολέμου, το 1540, πολλοί ήταν οι διασωθέντες που ακολούθησαν τους Βενετούς σε άλλες βενετικές κτήσεις και στην Ιταλία.⁵

Το 1686, κατά τον έκτο βενετοτουρκικό πόλεμο, μετά από ενάμιση αιώνα οθωμανικής κυριαρχίας, το ισοπεδωμένο από τις πολεμικές συγκρούσεις Ναύπλιο επανερχόταν στη βενετική εξουσία, με την ευμενή αποδοχή των χριστιανών και την αναγκαστική αποχώρηση των μουσουλμάνων. Το γεγονός εντασσόταν στο πλαίσιο μιας μεγάλης πολεμικής επιχείρησης, απρόσμενα επιτυχημένης για τη συρρικνωμένη μετά την απώλεια της Κρήτης Βενετία, που κατέληξε στην ενσωμάτωση στο βενετικό κράτος, για πρώτη φορά στην ιστορία της, ολόκληρης της Πελοποννήσου. Το Ναύπλιο ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του Regno di Morea και, σε μια περίπου δεκαετία, η πόλη είχε ανοικοδομηθεί, ο πληθυσμός της ανερχόταν στους 6.548 κατοίκους, οι εμπορικές δραστηριότητες αναπτύσσονταν και το αμυντικό σύστημα ενισχύθηκε, με αποκορύφωμα την οχύρωση του Παλαμηδίου, στα τελευταία χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, ενώ ήδη από τον Απρίλιο του 1687 στον χώρο λειτουργούσε αστική κοινότητα με πρότυπο το κοινοτικό παράδειγμα των ιόνιων νησιών.⁶

4. Για τα ζητήματα της κοινότητας, με βάση δημοσιευμένες πηγές και προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ., συγκεντρωτικά, Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 183-190.

5. Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα – Ερρίκος Μοάτσος, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 22 (1977-1984), σ. 375-453.

6. Για τη δεύτερη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο, από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. τις ακόλουθες μελέτες, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία: Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερέα Ελλάδα κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1975· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της

Η κοινότητα του Ναυπλίου, μια από τις πρώτες από τις 16 συνολικά κοινότητες της Πελοποννήσου,⁷ συγκροτήθηκε μετά από σχετική αίτηση 68 κατοίκων

Ελλάδος, Αθήνα 1985· Κωνσταντίνος Ντόκος – Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993· *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, επιμ. Mario Infelise – Anastasia Stouraiti, Franco Angeli, Μιλάνο 2005· Αλέξης Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη ΒΔ Πελοπόννησο*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008. Για τον οργανωτικό σχεδιασμό της Πελοποννήσου βλ. Gaetano Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», *L'età dei Lumi. Studi storici sul Settecento Europeo in onore di Franco Venturi*, τ. 2, Jovene Editore, Νάπολη 1985, σ. 739-789· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Και πάλι για το *Statuto per il Regno di Morea*», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργος – Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, τ. 4, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 22, Αθήνα 1996-1997, σ. 120-128.

Για το Ναύπλιο, εκτός από αναφορές στα παραπάνω έργα, βλ. Λαμπруνίδης, *ό.π.*, καθώς και Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλίου στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 101-156· της ίδιας, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλίου στις αρχές του 18ου αιώνα (με αφορμή μια διαθήκη)», *Άνθη Χαρίτων*, επιμ. †Νικόλαος Παναγιωτάκης, ολοκλήρωση επιμέλειας Στέφανος Κακλαμάνης, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βενετία 1998, σ. 245-270· της ίδιας, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002· η μελέτη στηρίζεται κυρίως στα κτηματολόγια της περιοχής, στο συνοπτικό (Catastico Ordinario) και ιδιαίτερα στο αναλυτικό (Catastico Particolare)· της ίδιας, *Αργεία γη. Από το περιτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2003, με επίκεντρο την περιοχή του Άργους, αλλά και με στοιχεία για το Ναύπλιο. Στις παραπάνω μελέτες και η επιπλέον βιβλιογραφία. Ειδικά για τον πληθυσμό βλ. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 183-184, και επίσης στη διεξοδική έρευνα της Λιάτα, *Ναύπλιο και ενδοχώρα*, *ό.π.*, σ. 101-122.

7. Αστικές κοινότητες ιδρύθηκαν σε Ναύπλιο, Κόρινθο, Τριπολιτά, Άργος, Αρκαδιά (Κυπαρισσία) μαζί με το Φανάρι, Καλαμάτα, Ναβαρίνο, Μεθώνη, Κορώνη, Καρύταινα μαζί με το Λεοντάρι, Μυστράς, Μονεμβασία, Γαστούνη, Πάτρα, Καλάβρυτα (έως το 1696 μαζί με τη Βοστίτσα) και Βοστίτσα (μετά το 1696). Για τις πελοποννησιακές αστικές κοινότητες βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του Δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σ. 243-281· Παπαδιά-Λάλα, *ό.π.*, σ. 465-500· Μάλλιαρης, *ό.π.*, σ. 238-275, με επίκεντρο τις κοινότητες της Πάτρας και της Γαστούνης. Βλ., επίσης, τη δημοσίευση των καταστατικών των κοινοτήτων Μυστρά και Βοστίτσας: Σπυρ. Λάμπρος, «Εγγραφα περί Λεωπούλων και Μιστρά», *Νέος Ελληνισμός* 16 (1922), σ. 272-291 και Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος, *Η αστική κοινότης της Βοστίτσας κατά την Β' Βενετοκρατίαν: συμβολή εις την ιστορίαν της πόλεως Αιγίου-Βοστίτσας*, Αθήνα 1981, καθώς και, συνθετικά, Φανή Μαυροειδή, «Δύο αστικές πελοποννησιακές κοινότητες της δεύτερης βενετοκρατίας», *Δωδώνη* 16/1 (1987), *Αφιέρωμα στον καθηγητή Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο*, σ. 439-444.

της πόλης προς τον *Illustrissimo et Eccellentissimo signor Kavallier Procurator Capitan General Francesco Morosini, hora Serenissimo*. Οι αιτούντες στην αρχή του κειμένου τους ζητούσαν να τους δοθεί η δυνατότητα συγκρότησης κοινότητας (*un corpo di comunità*) και σχηματισμού συμβουλίου (*consiglio*) για τις ανάγκες της παραπάνω κοινότητας, με σκοπό τη λήψη των αναγκαίων αποφάσεων, πάντοτε με τη συνδρομή ενός Βενετού αξιωματούχου (*publico rappresentante*) και με μέλη τους ίδιους και τους νόμιμους απογόνους τους.

Το αίτημα συνοδευόταν από 31 άρθρα (*capitoli*), τα περισσότερα από τα οποία εγκρίθηκαν αυτούσια ή τροποποιημένα από τον Morosini, στις 4 Απριλίου 1687, για να καταλάβουν στο εξής θέση καταστατικού της ναυπλιακής κοινότητας.⁸ Σημειώνεται πάντως ότι οι υπό συνεχή αναδιαμόρφωση τοπικές πραγματικότητες σύντομα επέβαλαν την έκδοση νέων, διαδοχικών διατάξεων, συμπληρωματικού ή αναθεωρητικού χαρακτήρα.⁹

8. Το καταστατικό της κοινότητας του Ναυπλίου (31 άρθρα-αποφάσεις του Francesco Morosini ως απάντηση στα 31 άρθρα-αιτήματα των 68 αιτούντων) απόκειται στη σειρά του Κρατικού Αρχείου Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia, στο εξής A.S.V.), Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche, b. 578, φ. 270r-278r, 4 Απριλίου 1687 (στο εξής: A.S.V., Αιτήματα/Morosini, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

9. Στην αρχειακή σειρά A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar (Sindici Inquisitori nel Regno di Morea Anzolo Morosini, Giacomo Minio, Vincenzo Grimani, 27 Ottobre 1701 – 4 Agosto 1704), b. 584, περιέχονται ρυθμιστικές διατάξεις (*Regolazioni*) και συμπληρωματικά άρθρα επί παλαιότερων διατάξεων των πελοποννησιακών κοινοτήτων. Για το Ναύπλιο υπάρχουν 17 φύλλα χωρίς αρίθμηση (1703). Ειδικότερα, κατά τη σειρά παράθεσής τους στον φάκελο, πρόκειται για τις εξής:

i) *Regolazioni* και συμπληρωματικά άρθρα επί του διατάγματος σύστασης (*decreto*) της κοινότητας του *capitan generale Francesco Morosini*, της 4ης Απριλίου 1687 (στο εξής: A.S.V., Morosini/Regolazioni, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

ii) *Regolazioni* επί του διατάγματος (*decreto*) του *eccellentissimo signor capitan generale Molin*, της 17ης Μαΐου 1697 (στο εξής: A.S.V., Molin/Regolazioni, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

iii) Διάταγμα (*decreto*) του *eccellentissimo signor provveditor generale dell'armi in Regno di Morea Francesco Grimani*, της 14ης Δεκεμβρίου 1698 (στο εξής: A.S.V., Grimani).

iv) *Regolazioni* των *sindici inquisitori in Morea*, μετά από σχετική έγγραφη αίτηση 40 άρθρων από τους συνδίκους της κοινότητας του Ναυπλίου – προσθήκη των εγκεκριμένων άρθρων στο καταστατικό της κοινότητας (*capitolare della comunità*) – χωρίς χρονολόγηση, πιθανώς του έτους 1703 (στο εξής: A.S.V., Sindici/Regolazioni, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

v) *Regolazioni* επί του διατάγματος (*decreto*) του *eccellentissimo signor capitan generale Mocenigo*, της 4ης Ιουλίου 1692 (στο εξής: A.S.V., Mocenigo/Regolazioni, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

vi) *Regolazioni* επί του διατάγματος (*decreto*) του *eccellentissimo signor Marin Mi-*

Οι 68 αιτούντες αυτοπροσδιορίζονταν ως γηγενείς κάτοικοι του Ναυπλίου (*habitanti nativi di Napoli di Romania*) και ως οι πιο «αστικοί» (*che sono li più civili*) της πόλης, ήταν δε, κατά τη σειρά αναγραφής τους στην αίτηση, οι ακόλουθοι:

Zorzi Mormori Collonelo	Demetrio Sagomala
Antonio Beloca	Chiriaco Alexopulo
Thodoro Beloca	Danali Stavroforo
Manoli Cicaglioti	Chirico Comandò
Theodosi Missotero	Marico Linardo
Demetrio Bacaturi	Stamati Missotero
Andruzzo Malaxò	Demetrio Bogiani
Vassili Cicaglioti	Andrea Follerò
Antonio Alberto	Janni Follerò
Pano Calavrò	Janni Sambola
Manoli Sagomala	Pano Bogiani
Nicolò Folerò	Damiano Cacio
Pano Cicaglioti	Filippo Balussi
Manoli Caccio	Georgio Cacio
Filippo Androgni	Thodorin Papadopulo
Cosmà Calavrò	Nicolò Saracani
Stamati Melixeri	Draco Scrivano
Costantin Glerio	Paulo Christoforo
Chiriaco Missotero	Demetrio Cucumbrachi
Nicolò Stucci	Cosmà Cacussi
Cosmà Condoleo	Thodorin Mavrogieni
Zuanne Condoleo	Andrea Cacussi
Demetrio Mazuragni	Stamo Cacussi
Andruzzo Savoiani	Canachi Panachi
Georgio Dedussi	Demetrio Surtoculich
Marco Beloca	Zuanne Bogiani
Micali Mazurani	Georgio Lauro
Ianni Bacaturi	Anargo Secula
Stamati Panareto	Sottirà Lefcaro
Angelin Panareto	Theotochi Curaro
Georgio Culida	Galio Doxa
Nicolò Doxa	Nicolò Cucli
Nicolò Cicaglioti	Theodoro Boci
Chiriaco Calavrò	Michiel B...chi

chiel, provveditor generale in Regno, της 23ης Ιανουαρίου 1694 (=1695) (στο εξής: A.S.V., Michiel/Regolationi, ακολουθεί ο αριθμός του άρθρου).

Από τους 68 αιτούντες, κοινά με άλλους επίθετα έφεραν οι 37 (δηλαδή περισσότεροι από τους μισούς). Συγκεκριμένα, εντοπίζονται τέσσερις με το επίθετο Cicaglioti, τρεις με τα επίθετα Beloca, Bogiani, Cac(c)io, Cacussi, Calavrò, Fol(l)erò, Missotero, δύο με τα επίθετα Bacaturi, Condoleo, Doxa, Mazurag(n)i, Panareto, Sagomalà, ενώ τα υπόλοιπα 31 επίθετα απαντούν άπαξ.¹⁰ Ισχυρή είναι η υπόθεση ότι τα κοινά επίθετα της πρώτης κατηγορίας παραπέμπουν σε μέλη της ίδιας οικογένειας και, συνακολούθως, σε μια εξ αρχής άτυπη υπεροχή ορισμένων από τις τοπικές οικογένειες, στηριγμένη και στην αριθμητική τους ευρωστία.

Στη θετική του απόφαση για τη σύσταση της κοινότητας ο Morosini ενέκρινε την ένταξη των αιτούντων στους κόλπους της, προέβη, ωστόσο, σε μια σημαντική παρέμβαση αυξάνοντας τον αριθμό των κοινοτικών μελών σε 100, προσέθεσε, δηλαδή, στους 68 αιτούντες επιπλέον 32 άτομα. Εξ αυτών, τα 20 θα επιλέγονταν από τις βενετικές αρχές μεταξύ εγχωρίων που είτε είχαν παραλειφθεί είτε απουσίαζαν, με την προσθήκη και άλλων ως ανταμοιβή για υπηρεσίες τους. Η εισαγωγή των υπόλοιπων 12 θα γινόταν από το Συμβούλιο με πλειοψηφία $\frac{2}{3}$ και αφού η σύγκλησή του θα είχε εγκριθεί από τις βενετικές αρχές. Επιπλέον, επικυρώθηκε το δικαίωμα ένταξης στην κοινότητα των νόμιμων απογόνων των ήδη κοινοτικών μελών,¹¹ έτσι ώστε η κοινοτική ιδιότητα κατέστη κληρονομική και οριοθετημένη σε στενό κύκλο τοπικών οικογενειών. Περιορισμένο άνοιγμα της κοινότητας προβλεπόταν μόνο στην περίπτωση εξάλειψης οικογένειας του Συμβουλίου λόγω θανάτου, φυσικού ή «αστικού». Στην περίπτωση αυτή οι σύνδικοι μπορούσαν να προτείνουν άξια άτομα, κατάλληλης ηλικίας και αστικού καθεστώτος (*condizione civile*) στο Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου θα αποφάσιζαν με την ψήφο τους για την εισαγωγή νέου μέλους όπως παραπάνω.¹²

10. A.S.V., Αιτήματα/Morosini [1]. Ενδιαφέρον είναι ότι 44 οικογενειακά ονόματα αιτούντων, που απαντούν στην αίτηση του 1687, ανευρίσκονται επίσης στο Catastico Particolare του Ναυπλίου, του έτους 1704, μεταξύ των κατόχων γης. Το στοιχείο αυτό δηλώνει ότι, σε μεγάλο βαθμό, η εξέχουσα κοινωνική θέση που εξασφάλιζαν τα μέλη της κοινότητας, συνδυάσθηκε με τη γαιοκτησία. Από την άλλη, η απουσία ικανού αριθμού οικογενειών του 1687 από το Catastico του 1704 μπορεί να αποδοθεί είτε σε διαφορετικές από την ενασχόληση με τη γη επαγγελματικές επιλογές των συγκεκριμένων οικογενειών, όπως ενδεχομένως το εμπόριο, ή και στην εξάλειψή τους κατά τη μετά το 1687 περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο.

Σημειώνεται ότι τα παραπάνω συνδυαστικά στοιχεία προέρχονται από έρευνα της φίλης και συναδέλφου κυρίας Ευτυχίας Λιάτα, την οποία και ειλικρινά ευχαριστώ για τη γνωστοποίησή τους και την άδειά της να τα χρησιμοποιήσω εδώ.

11. A.S.V., Αιτήματα/Morosini [1].

12. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 16.

Συγκεκριμένα κριτήρια εισδοχής στην κοινότητα δεν μνημονεύονται και μοναδική, έμμεση ένδειξη αποτελεί ο αυτοπροσδιορισμός των αρχικών αιτούντων ως *civili* και *nativi* του Ναυπλίου (*di Romania*).¹³

Ο πρώτος όρος ενδεχομένως παραπέμπει στα εμπεδωμένα σε άλλες βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές κοινοτικά κριτήρια της γέννησης από νόμιμο γάμο και της μη άσκησης χειρωνακτικής τέχνης, χωρίς, ωστόσο, ρητή αναφορά και με δεδομένη τη δυσκολία σχετικών αποδεικτικών διαδικασιών στο τότε ταραγμένο και πολεμικό ακόμη περιβάλλον της Πελοποννήσου. Από την άλλη, αξιοσημείωτη είναι η αυτοπροβολή των πρώτων μελών της ναυπλιακής κοινότητας ως γηγενών, σε αντίθεση με άλλες, μεταγενέστερες πελοποννησιακές κοινότητες, στις οποίες μνημονεύεται η παρουσία προσφύγων και εποίκων, Αθηναίων και άλλων. Το γεγονός ερμηνεύεται από το πρώιμο της σύστασής της, στις αρχές Απριλίου 1687, όταν δεν είχαν συμβεί ακόμη οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις προς την Πελοπόννησο, και μάλιστα αυτές των Αθηναίων, που είχαν αφετηρία την άνοιξη του 1688.¹⁴

Οι δύο όροι, *civili* και *nativi*, θέτουν, επίσης, ευρύτερα ιστορικά ζητήματα για τις ρήξεις και τις συνέχειες από τις προηγούμενες κυριαρχίες, οθωμανική και πρώτη βενετική. Ενδεικτικά, μεταξύ των 68 αιτούντων ορισμένοι φέρουν λατινικά επίθετα (π.χ. Alberto, Lauro). Στην περίπτωση αυτή, το πρώιμο της κοινοτικής σύστασης αλλά και οι επικλήσεις της εντοπιότητάς τους οδηγούν στη βάσιμη υπόθεση ότι θα επρόκειτο για παλαιούς κατοίκους, με λατινικές ρίζες, ενδεχομένως δε και ορθοδόξους. Από την άλλη, αρκετές από τις οικογένειες είναι γνωστές από την πρώτη βενετοκρατία και περιλαμβάνονται σε καταλόγους Ναυπλιωτών προσφύγων.¹⁵ Το στοιχείο αυτό ενισχύει την άποψη ότι, παρά την εκτεταμένη αποχώρηση επιφανών Ναυπλιωτών από την πόλη το 1540, κάποιοι κλάδοι ή και άτομα της ίδιας οικογένειας παρέμειναν εκεί υπό τους Οθωμανούς, μέσα από διαφορετικές προσωπικές επιλογές. Γενικά, η παρουσία των ευνόηπτων *nativi*, το 1687, εύλογα παραπέμπει σε εξέχοντες χριστιανούς της οθωμανικής περιόδου, ενδεχομένως και της προγενέστερης βενετικής, που διατήρησαν σταθερή σχέση με εξουσιαστικούς μηχανισμούς, πέραν των εναλλασσόμενων κυριαρχιών και ιδεολογικών παραμέτρων.

Σε σύντομο διάστημα, η συγκροτημένη κοινότητα του 1687 εμφάνιζε δείγ-

13. A.S.V., Αιτήματα/Morosini [1].

14. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναπατρισμού τους (1688-1691)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 96-138. Βλ., επίσης, Λιάτα, *Ναύπλιο και ενδοχώρα*, ό.π., σ. 18-23. Για τη θέση των Αθηναίων σε άλλες κοινότητες βλ., συγκεντρωτικά, Παπαδιά-Λάλα, ό.π., σ. 481-482.

15. Ενδεικτικά: Μαλαζοί και Σαγομαλά (Ζυγομαλά). Βλ. Κολυβά-Καραλέκα – Μοάτσος, ό.π., σε πολλά σημεία.

ματα εσωτερικής αλλοίωσης. Τα προβλήματα εστιάζονταν σε τρία διαφορετικά αλλά αλληλοσυνδεδεμένα επίπεδα: κριτήρια εισδοχής στην κοινότητα, αριθμός των κοινοτικών μελών, κάλυψη των κενών κοινοτικών θέσεων.

Ήδη από τη δεκαετία του 1690, και κατά παράβαση των παγιωμένων στην ελληνοβενετική Ανατολή κριτηρίων, στην κοινότητα του Ναυπλίου μαρτυρούνται μέλη που ασκούσαν μηχανικές τέχνες, όπως ταβερνιάρηδες, αλιείς και άλλοι επαγγελματίες, ακόμη και αγρότες και άνθρωποι κακής φήμης, ενώ τα μέλη της, κατά μαρτυρία, είχαν φτάσει στον αριθμό των 180, δηλαδή 80 μέλη περισσότερα από τον αρχικώς ορισθέντα αριθμό των 100 μελών.

Οι Βενετοί αξιωματούχοι της εποχής επιχείρησαν επανειλημμένα την αποκατάσταση της κοινοτικής τάξης, με διαδοχικές και συχνά αντικρουόμενες αποφάσεις. Σημειώνεται σχετικά ότι σκέψεις για άμεση αποβολή από την κοινότητα μελών με αποδεδειγμένα ταπεινά επαγγέλματα δεν έγιναν δεκτές, ενώ με νεότερες διατάξεις τους οι βενετικές αρχές περιορίζονταν σε διακηρύξεις για την ανάγκη μελλοντικής εισαγωγής στην κοινότητα μόνο ατόμων αξίων, κατάλληλης ηλικίας και «αστικών» (*di conditione civile*), μη ασκούντων μηχανικές τέχνες και καλής φήμης, με μόνιμη παραμονή στην Πελοπόννησο.

Με ανάλογη συμβιβαστικότητα αντιμετωπίσθηκε και το ζήτημα της υπέρμετρης αύξησης των κοινοτικών μελών. Ενδεικτική είναι η αμφίβολης αποτελεσματικότητας διάταξη για τη μη ένταξη νέων οικογενειών στο Συμβούλιο, με στόχο τη σταδιακή επάνοδο των κοινοτικών οικογενειών στον αριθμό των 100.¹⁶

Η μετριοπαθής στάση των βενετικών αρχών μπορεί να αποδοθεί αφενός στην προσπάθεια να αποφευχθεί η αντιπαράθεση με τα κατά τεκμήριο φιλοβενετικά μέλη των κοινοτήτων και η διατάραξη των ήδη εύθραυστων κοινωνικών ισορροπιών και αφετέρου στις αντικειμενικές δυσκολίες να επιβληθεί στην Πελοπόννησο –χωρίς την ανάλογη παράδοση και τις αναγκαίες κοινωνικές προϋποθέσεις– το αστικό κοινοτικό πρότυπο άλλων βενετικών κτήσεων στην Ανατολή.

Η ναυπλιακή κοινότητα, όπως και οι υπόλοιπες πελοποννησιακές, απέκτησε ισχυρό αυτοδιοικητικό ρόλο και τα μέλη της συνδέθηκαν κατ' αποκλειστικότητα ως εκλέκτορες και ως εκλεγόμενοι με την άσκηση πολυάριθμων τοπικών αξιωμάτων, τόσο κοινοτικών όσο και της ευρύτερης τοπικής ζωής. Οι αρμοδιότητες και οι οικονομικές απολαβές των τοπικών αξιωματούχων στηρίζονταν στο παράδειγμα προγενέστερων κοινοτήτων της ελληνοβενετικής Ανατολής, με συχνές, ρητές αναφορές στην κοινοτική λειτουργία των ιόνιων νη-

16. A.S.V., Morosini/Regolationi 1, 16, A.S.V., Molin/Regolationi 6-7, A.S.V., Mocenigo/Regolationi 5.

σιών (της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς).¹⁷ Κατά τη βενετική πρακτική, όλα τα αξιώματα ήταν ετήσια με ισόχρονη παύση, ενώ, σύμφωνα με προσθήκη του Morosini, για την εγκυρότητα μιας εκλογής από τη συνέλευση του Συμβουλίου απαιτούνταν αυξημένη απαρτία του σώματος, κατά τα $\frac{3}{4}$ των μελών του, σύμφωνα δε με μεταγενέστερη διάταξη, κατά τα $\frac{2}{3}$.¹⁸ Στην ίδια μεταγενέστερη διάταξη αναφέρεται ότι προϋπόθεση για την κατοχή των κυριότερων αξιωμάτων (*sindici, provveditori alla sanità, censori, contradditori, giudici, giustitieri*) αποτελούσε η συμπλήρωση του 26ου έτους της ηλικίας,¹⁹ ενώ η άρνηση άσκησης αξιώματος από εκλεγέντα επέφερε εις βάρος του την επιβολή προστίμου υπέρ της κοινότητας (25 δουκάτων για το αξίωμα του συνδίκου και 10 δουκάτων για τα υπόλοιπα αξιώματα).²⁰

Σύμφωνα με το καταστατικό του 1687, επικεφαλής της κοινότητας ορίσθηκαν οι τρεις σύνδικοι που εκλέγονταν από το Συμβούλιο μεταξύ των μελών του, μπορούσαν δε και όφειλαν να συμβάλλουν στην προαγωγή των κοινοτικών υποθέσεων προς όφελος του δημοσίου, όπως και οι σύνδικοι άλλων βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών.²¹ Στις ευρείες αρμοδιότητές τους, μεταξύ άλλων, συγκαταλέγονταν και οι ακόλουθες:

α) Εισήγηση προς το Συμβούλιο για την εισαγωγή νέων, άξιων οικογενειών στη θέση κοινοτικών οικογενειών που είχαν εξαλειφθεί·²² β) σύγκληση του Συμβουλίου, η οποία ήταν υποχρεωτική, εάν προτεινόταν από την πλειοψηφία των συνδίκων, με σκοπό να μη καθυστερεί η πλήρωση των διάφορων αξιωμάτων, μετά τη λήξη της προβλεπόμενης θητείας των κατόχων τους. Σε περίπτωση που η σύγκληση δεν ήταν δυνατή για οποιονδήποτε λόγο, οι οικονομικές πρόσοδοι των έμμισθων αξιωμάτων θα αποδίδονταν στην κοινότητα και η ευθύνη τους, έως τη νέα εκλογή, θα ανήκε στους συνδίκους. Η ανωτέρω απόφαση ενισχύθηκε αργότερα με την προσθήκη ότι οι προτείνοντες τη σύγκληση του Συμβουλίου σύνδικοι όφειλαν να γνωστοποιούν λεπτομερώς στις βενετικές αρχές το περιεχόμενο των προτάσεών τους και να δημοσιοποιούν το γεγονός της σύγκλησης οκτώ ημέρες ενωρίτερα, προς ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων·²³ γ) διατίμηση των τοπικών προϊόντων (κρασί, λάδι, τυριά, σιτηρά, μαλλί και άλλα)·²⁴ δ) τήρηση του Ταμείου της κοινότητας για

17. A.S.V., Αιτήματα/Morosini, σε αρκετά άρθρα.

18. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 14, A.S.V., Morosini/Regolazioni 14.

19. A.S.V., Morosini/Regolazioni 14, κατά απόφαση του Grimani, του 1699.

20. A.S.V., Sindici/Regolazioni 12.

21. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 2.

22. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 16.

23. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 15, A.S.V., Morosini/Regolazioni 15.

24. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 11.

την κάλυψη των αναγκών της, με την υποχρέωση των συνδίκων, κατά την προσθήκη του Morosini, να δίδουν λογαριασμό για οποιαδήποτε ζημία είχε προκληθεί. Το σημαντικό αυτό ζήτημα αποτέλεσε αντικείμενο και νέων ρυθμίσεων τα έτη 1695, 1698.²⁵

Επιπλέον, κατά μεταγενέστερη διάταξη, οι σύνδικοι μπορούσαν να εισηγηθούν στο κοινοτικό Συμβούλιο προς ψήφιση την εκλογή πρέσβων (*ambasciatori*) προς τη Βενετία, αφού όμως είχε προηγηθεί ενημέρωση και έγκριση των βενετικών αρχών της περιοχής.²⁶

Σημειώνεται, τέλος, ότι το αρχικό αίτημα για υπαγωγή στους συνδίκους του προσοδοφόρου τοπικού Προξενείου (*consolato*), αρμόδιου για το εμπόριο υπηκόων άλλων πόλεων, δεν υιοθετήθηκε ούτε από τον Morosini ούτε και από επόμενους Βενετούς αξιωματούχους.²⁷

Εκτός από τους συνδίκους, σε μεταγενέστερες του 1687 διατάξεις, ρητή είναι η αναφορά στα αξιώματα των κησόρων (*censori*) και των αντιλεγόντων (*contraditori*), με καθήκοντά τους, αντιστοίχως, αφενός να συντελούν στην εύρυθμη λειτουργία του κοινοτικού Συμβουλίου και αφετέρου να υποβοηθούν με την επιχειρηματολογία τους τα κοινοτικά μέλη να σχηματίζουν σφαιρική άποψη για τα υπό ψήφιση θέματα.²⁸

Τα δύο αξιώματα είναι γνωστά από τις κοινότητες των ιόνιων νησιών, ενώ απαντούν επίσης σε άλλα, μεταγενέστερα κοινοτικά καταστατικά της Πελοποννήσου.²⁹ Στην περίπτωση της ναυπλιακής κοινότητας είναι προφανές ότι η πρόωπη και πρωτοπόρος σύστασή της από τον Francesco Morosini είχε οδηγήσει σε θεσμικές παραλείψεις, τις οποίες επιχείρησαν να αποκαταστήσουν επόμενοι Βενετοί αξιωματούχοι.

Επιπλέον, με μεταγενέστερη διάταξη, αποφασίσθηκε η εκλογή μεταξύ των κοινοτικών μελών ενός έμμισθου γραμματέα, υπεύθυνου για την τήρηση των βιβλίων της κοινότητας, ο οποίος παράλληλα θα ασκούσε το θεσπισμένο από το 1687 αξίωμα του γραμματέα του τοπικού Δικαστηρίου.³⁰

Πέραν αυτών, από τα κοινοτικά μέλη εκλέγονταν οι ακόλουθοι τοπικοί αξιωματούχοι:

25. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 12, A.S.V., Morosini/Regolationi 12.

26. A.S.V., Morosini/Regolationi 35.

27. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 13, A.S.V., Morosini/Regolationi 13.

28. A.S.V., Morosini/Regolationi 14, 32.

29. Τα καθήκοντα των αντιλεγόντων δεν αναφέρονται στις υπό εξέταση αρχειακές πηγές, είναι όμως γνωστά από άλλες κοινότητες της ελληνοβενετικής Ανατολής. Σημειώνεται ότι τα δύο αξιώματα μαρτυρούνται στην όψιμη κοινότητα της Βοστίτσας αλλά όχι και σε αυτή του Μυστρά (Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 489. Στο ίδιο, σε πολλά σημεία, μνείες τους σε άλλες κοινότητες της ελληνοβενετικής Ανατολής).

30. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 4, A.S.V., Morosini/Regolationi 4.

– Τρεις πρωτοβάθμιοι δικαστές, οι οποίοι εκδίκαζαν ιδιωτικές διαφορές των κατοίκων της πόλης και του διαμερίσματος (μέχρι του ποσού των 40 ρεαλίων, κατά το αίτημα, και 20 ρεαλίων, κατά την απόφαση του Morosini), οι δε εφέσεις επί των αποφάσεών τους θα εκδικάζονταν από τον *provveditor straordinario*.³¹ Αρωγή στο έργο θα προσέφερε ένας έμμισθος γραμματέας, εγγώριος ή ξένος, επίσης κατά την απόφαση του Morosini. Όπως προαναφέρθηκε, αργότερα ορίστηκε ότι ο γραμματέας θα προσέφερε τις υπηρεσίες του παράλληλα και στην κοινότητα.³²

– Δύο αγορανόμοι (*giustizieri*), με καθήκον τη διατίμηση όλων των βρώσιμων ειδών (*robbe comestibili*) που πωλούνταν στην πόλη και στα χωριά της περιοχής. Η ανάγκη για αδιάβλητες διαδικασίες περί το σημαντικό αυτό αξίωμα των αγορανόμων προκάλεσε σειρά συμπληρωματικών βενετικών μέτρων, για τον έλεγχο τόσο των ιδίων από υπέρτερες αρχές όσο και της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, για να προλαμβάνονται τυχόν απάτες, οι αγορανόμοι όφειλαν να σφραγίζουν τα μέτρα και σταθμά όλων των πωλητών τροφίμων.³³

– Τρεις υγειονόμοι (*provveditori alla sanità*) για τη διαφύλαξη της δημόσιας υγείας, με εγνωσμένη αξιοπιστία και ζήλο, και ένας έμμισθος γραμματέας του Υγειονομείου, ο οποίος, κατά μεταγενέστερη διάταξη, θα προερχόταν και θα εκλεγόταν από το σώμα της κοινότητας.³⁴

– Δύο δικαστές-εκτιμητές της αξίας ακίνητων περιουσιακών στοιχείων, είτε για τη σύναψη συμβολαίων είτε για υποθέσεις πρόκλησης ζημιών, χωρίς την εκτίμηση των οποίων, κατά τον νόμο, δεν μπορούσαν να ασκηθούν δικαστικές διώξεις.³⁵

– Δύο επιστάτες των δρόμων (*signori alle strade, deputati sopra le pubbliche strade*), με καθήκον να τους διατηρούν καθαρούς από απορρίμματα και ελεύθερους, προς κοινό όφελος.³⁶

– Ο επικεφαλής της Σιταποθήκης (*fonticaro*).³⁷

Σε μεταγενέστερες διατάξεις υπήρξαν επίσης προβλέψεις για το αξίωμα

31. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 3.

32. Βλ. και παραπάνω, υποσ. 30.

33. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 5, A.S.V., Morosini/Regolationi 6. Επίσης, A.S.V., Molin/Regolationi 4, A.S.V., Sindici/Regolationi 16.

34. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 6, A.S.V., Morosini/Regolationi 5, A.S.V., Sindici/Regolationi 31.

35. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 7.

36. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 29.

37. Για τη Σιταποθήκη και τη λειτουργία της, τον επικεφαλής αυτής και τους αρτοποιούς, βλ. τη μελέτη του Σπύρου Τακτικού στον παρόντα τόμο, σ. 223-236, όπου και χρήση όλων των σχετικών διατάξεων από: A.S.V., Αιτήματα/Morosini, A.S.V., Morosini/Regolationi, A.S.V., Grimani, A.S.V., Michiel/Regolationi κ.α.

του καπετάνιου των μεϊντάνηδων, με αποστολή την τήρηση της δημόσιας ασφάλειας,³⁸ καθώς και για τους υπεύθυνους των κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως ο *priore* του Λοιμοκαθαρητηρίου και η *priora* του Βρεφοκομείου.³⁹

Το νέο καθεστώς επέφερε σημαντικές αλλαγές και στο εκκλησιαστικό πεδίο. Στα αιτήματα του 1687 περιλαμβανόταν και αυτό για την εκλογή του ορθόδοξου αρχιεπισκόπου/μητροπολίτη της περιοχής, σε περίπτωση κένωσης της θέσης, από την κοινότητα, με την «παρέμβαση των ιερέων της πόλης και της περιοχής», μεταξύ αποκλειστικά των εγχωρίων. Ο Morosini δεν ικανοποίησε το αίτημα, προκρίνοντας την τήρηση των έως τότε εκλογικών πρακτικών. Ωστόσο, στα επόμενα χρόνια η κοινοτική παρέμβαση είχε επιτευχθεί, και μάλιστα στην εκλογή προβλεπόταν ότι θα συμμετείχαν και πολίτες (*cittadini*) του Άργους.⁴⁰ Παρά τον προσεκτικό χειρισμό των βενετικών αρχών, η κίνηση υπέκρυπτε την τάση να περιορισθεί η επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, με την ταυτόχρονη ενίσχυση του ρόλου των λαϊκών, και μάλιστα των πλέον φιλοβενετών, όπως τα κοινοτικά μέλη.

Στον ευρύτερο εκκλησιαστικό κύκλο ανήκε και η απόφαση για τη συγκρότηση σε κάθε εν λειτουργία ορθόδοξο ναό της περιοχής μιας αδελφότητας (*capitoli de confratelli, confraternità*), τα μέλη της οποίας όφειλαν να εκλέγουν από το σώμα τους δύο αξιωματούχους, τους βαρδιάνους ή γαστάλδους (*guardiani – gastaldi*), με σκοπό αυτοί να βοηθούν στις υποθέσεις του ναού και, ειδικότερα, στη χρηστή και διαφανή διαχείριση των προσόδων και των δωρεών που είχαν δοθεί στον ναό από χριστιανούς για την άσκηση φιλανθρωπικού έργου.⁴¹

Επιπλέον, η κοινότητα απέσπασε και διάφορες άλλες ευνοϊκές ρυθμίσεις: α) απαλλαγή των κατοίκων της πόλης από αγγαρείες, όπως της γαλέρας και

38. Το αξίωμα δεν προβλεπόταν στο αρχικό καταστατικό, ενώ μετά τη θέσπισή του ανέκυψαν ζητήματα σχετικά με τη λειτουργία του, μεταξύ Άργους και Ναυπλίου (βλ. A.S.V., Molin/Regolazioni 2). Για τα ζητήματα της δημόσιας ασφάλειας βλ. John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea. 1685-1806*, Αθήνα 1985, κυρίως σ. 29-36.

39. Στο αρχικό καταστατικό του 1687 δεν προβλέπονταν Λοιμοκαθαρητήριο (*Lazzaretto*) και Βρεφοκομείο (*Hospitale della pietà*). Για το Λοιμοκαθαρητήριο βλ. σε μεταγενέστερες διατάξεις (A.S.V., Molin/Regolazioni, A.S.V., Sindici/Regolazioni). Για το Βρεφοκομείο βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe...* Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σ. 435-455 (για την *priora*, σ. 442-443, 450). Και για τα δύο ιδρύματα και τη διοίκησή τους βλ., επίσης, τη μελέτη της Κατερίνας Κωνσταντινίδου στον παρόντα τόμο, σ. 237-256.

40. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 8, A.S.V., Morosini/Regolazioni 8. Γενικά για τα εκκλησιαστικά ζητήματα βλ. Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη β' βενετοκρατία (1685-1715)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 2006.

41. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 31, A.S.V., Morosini/Regolazioni 31.

άλλες, με την προσθήκη όμως από τον Morosini της υποχρέωσής τους να προσφέρουν τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους στην προστασία της πόλης (ως *scolari bombardieri*).⁴² β) άδεια οπλοχρησίας των κατοίκων της πόλης στην ύπαιθρο, για την προσωπική τους ασφάλεια από εχθρικές επιθέσεις, κατά την ταραγμένη, και ακόμη πολεμική, εκείνη περίοδο.⁴³ γ) κατοχύρωση του ασύλου της κατοικίας, με πρόβλεψη για την απαγόρευση σύλληψης (και ακολούθως φυλάκισης) των κατοίκων της πόλης στην οικία τους για δημόσια και ιδιωτικά χρέη, με την εξαίρεση, κατά προσθήκη του Morosini, υποθέσεων ατασθαλιών και κλοπών.⁴⁴ Με μεταγενέστερη διάταξη, ρητή αναφορά γίνεται επίσης στους ναούς και των δύο δογμάτων ως άσυλο για τους διαπράξαντες ακόμη και εγκλήματα όπως φόνο.⁴⁵ δ) απόδοση στην κοινότητα του δικαίωματος απελευθέρωσης φυλακισμένων και εξορίστων σε περιόδους μεγάλων θρησκευτικών εορτών⁴⁶ και διευκρινίσεις για το νομικό καθεστώς των παραχωρημένων από τη Βενετία σε κατοίκους της περιοχής ακινήτων.⁴⁷

Μέρος των αρχικών αιτημάτων καταλαμβάνει επίσης το καίριο ζήτημα των δασμών και γενικότερα της οικονομίας. Ενδεικτικά, ο Morosini αποδέχθηκε το αίτημα για τη δυνατότητα των μελών της κοινότητας να συμμετέχουν στις διαδικασίες ενοικίασης των φόρων διά πλειστηριασμού,⁴⁸ ενώ σε σχετικό αίτημα για δασμούς επί των εισαγόμενων και εξαγόμενων εμπορευμάτων (*intrada-uscita*), που δεν θα υπερέβαιναν το 2,5%, ο Morosini αποφάσισε μεν τη δασμολογική απαλλαγή των εισαγόμενων εμπορευμάτων και τροφίμων, ωστόσο επέβαλε επί των εξαγομένων δασμό ύψους 4%. Σε μεταγενέστερη διάταξη πάντως οι δασμοί επί των εισαγωγών ισχύουν κανονικά.⁴⁹ Οικονομικές αλλά και κοινωνικές διαστάσεις είχε η διάταξη του Morosini, σε

42. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 17.

43. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 18.

44. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 19.

45. A.S.V., Morosini/Regolationi 36.

46. Κατά το αρχικό αίτημα προβλέπονταν κάθε έτος τρεις απελευθερώσεις ατόμων: δύο τα Χριστούγεννα και ενός το Πάσχα. Ο Morosini τις περιόρισε σε μία και μόνο κατά το Πάσχα, ενώ με μεταγενέστερη διάταξη ορίστηκαν σε δύο, μία τα Χριστούγεννα και μία το Πάσχα (A.S.V., Αιτήματα/Morosini 23, A.S.V., Morosini/Regolationi 23).

47. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 26, A.S.V., Morosini/Regolationi 26.

48. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 21. Γενικά για το φορολογικό σύστημα βλ. Siriol Anne Davies, *The Fiscal System of the Venetian Peloponnese: The Province of Romania, 1688-1715*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Birmingham 1996. Σε πολλά σημεία, ιδίως σ. 202-221, καθώς και στο Appendix IX, υπάρχουν στοιχεία για τους ενοικιαστές φόρων, και μάλιστα για μέλη της κοινότητας του Ναυπλίου.

49. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 22, A.S.V., Morosini/Regolationi 22. Για τους δασμούς βλ., αναλυτικά, Davies, *ό.π.*, σε πολλά σημεία.

απάντηση σχετικού αιτήματος, κατά την οποία τα τρόφιμα που έφθαναν στην πόλη, πριν αγορασθούν από μεταπράτες για εμπορία, έπρεπε να διατίθενται επί τρεις ημέρες στην τοπική λιανική αγορά, σε δημόσιο χώρο, προς όφελος των κατοίκων.⁵⁰ Τέλος, η βενετική πολιτική υπέρ της αγροτικής παραγωγής αποτυπώνεται στις διατάξεις για α) απαγόρευση κοπής και επιβολή της προστασίας των ελαιοδένδρων, λόγω της σημασίας του καρπού τους για τη διαβίωση των κατοίκων,⁵¹ και β) άδεια να φονεύονται ζώα που κατέστρεφαν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τα προϊόντα των οποίων χρησίμευαν για την ανθρώπινη διατροφή, ενώ επιπλέον οι κάτοχοί τους υποχρεώνονταν στην καταβολή αποζημίωσης. Κατά μεταγενέστερη διάταξη, ειδικά τα ζώα αροτήρες έπρεπε να παραδίδονται στη γραμματεία του Βενετού διοικητή και η δικαιοσύνη θα αποφάσιζε για το θέμα των αποζημιώσεων.⁵² Η διαφορετική αυτή επιλογή ως προς τα μεγάλα ζώα οφειλόταν προφανώς στη σημασία τους για τις καλλιεργητικές και τις άλλες ανάγκες. Άλλωστε, με επίσης μεταγενέστερη διάταξη, για τους ίδιους λόγους είχε αποφασισθεί ότι τα ζώα, όπως και τα εργαλεία, που χρησίμευαν για την καλλιέργεια, δεν κατάσχονταν ούτε για δημόσια ούτε για ιδιωτικά χρέη.⁵³

Σημαντικό θέμα της αστικής και κοινοτικής οργάνωσης αποτέλεσε το κτηριακό πρόβλημα της πόλης και της ίδιας της κοινότητας. Στο καταστατικό του 1687, όταν η προσφάτως καταληφθείσα πόλη είχε σχεδόν ερειπωθεί, με ειδική διάταξη ο Morosini ανταποκρίθηκε στο αίτημα των Ναυπλιωτών για παραχώρηση άλλων οικιών, άλλοτε τουρκικών, στη θέση των κατεστραμμένων. Το μέτρο πρέπει να υπήρξε αποτελεσματικό και λίγα χρόνια αργότερα η εικόνα της πόλης είχε αποκατασταθεί, σε μεταγενέστερη δε διάταξη προβλεπόταν η κατάργηση αυτού του μέτρου, αφού οι λόγοι της θέσπισής του δεν υφίσταντο πλέον.⁵⁴

Στην επόμενη δεκαετία, σε καίριο ζήτημα αναδείχθηκε επιπροσθέτως η ανέγερση κτηρίου για τη στέγαση της κοινότητας και ο τρόπος οικονομικής κάλυψης των δαπανών για το έργο.⁵⁵

Σε μεταγενέστερες του 1687 διατάξεις ρυθμίζονταν επίσης πολυάριθμα θέματα της ευρύτερης πελοποννησιακής ζωής, και ειδικότερα ζητήματα οργάνωσης της ναυπλιακής κοινότητας: διευθέτηση της διοικητικής ιεραρχίας, με την απόδοση πρωτεύοντα ρόλου στα βενετικά αξιώματα των *governatore*

50. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 24.

51. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 27.

52. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 28, A.S.V., Morosini/Regolationi 28.

53. A.S.V., Morosini/Regolationi 34.

54. A.S.V., Αιτήματα/Morosini 25, A.S.V., Morosini/Regolationi 25.

55. A.S.V., Grimani.

dell'armi και *governatore del castello dentro alli recinti* έναντι αυτού των συνδίκων της κοινότητας.⁵⁶ μέτρα ενίσχυσης του εμπορίου και της ναυτιλίας, με την παροχή προνομίων, όπως η εισαγωγή στην κοινότητα, και απαλλαγών από διάφορες επιβαρύνσεις σε εκείνους που θα ναυπηγούσαν ή θα αποκτούσαν πλοίο οιοδήποτε τύπου, ικανό να ταξιδεύει έως τη Βενετία για τη μεταφορά εμπορευμάτων της Πελοποννήσου ή άλλων περιοχών.⁵⁷ υποχρέωση των εβραίων της πόλης να φέρουν στο καπέλο ή τη μπερέττα τους το γνωστό κίτρινο διακριτικό, για να ξεχωρίζουν από τους χριστιανούς, σύμφωνα με τα ισχύοντα στα ιόνια νησιά, με ανάλογες ποινές σε περίπτωση παράβασης.⁵⁸ η υπό αμφισβήτηση δυνατότητα συμμετοχής στις συνεδριάσεις του κοινοτικού Συμβουλίου, και μάλιστα με δικαίωμα ψήφου, μη μελών –του βικαρίου και του γραμματέα του ρέκτορα.⁵⁹ η υποχρεωτική και με αυξημένη πλειοψηφία έγκριση από το κοινοτικό Συμβούλιο κάθε έκτακτης δαπάνης των συνδίκων και η κάλυψη εξόδων για υποχρεώσεις όπως η ανέγερση του κτηρίου της κοινότητας, που προαναφέρθηκε, και της Σιταποθήκης, η ενοικίαση υποζυγίων, η ταχυδρομική υπηρεσία, η μισθοδοσία των πεζών στρατιωτών.⁶⁰ η απαγόρευση κατοίκησης οποιουδήποτε σε οικίες των κοινοτικών μελών (*cittadini*) χωρίς τη δική τους συναίνεση (η διάταξη πρέπει να αναφέρεται κατ' εξοχήν σε στρατιώτες που και σε άλλες περιοχές φιλοξενούνταν υποχρεωτικά από κατοίκους πόλεων στις οικίες τους).⁶¹ η δυνατότητα των κοινοτικών μελών να εξάγουν εισοδήματά τους, ακόμη και εκτός Πελοποννήσου, μετά την καταβολή των νόμιμων δασμών και με προϋπόθεση την άδεια των αρμόδιων Βενετών αξιωματούχων.⁶²

Η κοινότητα του Ναυπλίου, πρωτεύουσας της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη βενετοκρατία, αποτέλεσε έναν πρωτοπόρο, νέο για τα τοπικά δεδομένα θεσμό που οργανώθηκε με βάση το κοινοτικό παράδειγμα των ιόνιων νησιών και αποτέλεσε κατόπιν πρότυπο για τις περισσότερες από τις μεταγενέστερες πελοποννησιακές κοινότητες. Στο πλαίσιο των αστικών κοινοτικών θεσμών της ελληνοβενετικής Ανατολής, ανήκει στην όψιμη κατηγορία των εξαρχής κλειστών ως προς τον αριθμό των μελών τους κοινοτήτων, η σύσταση των οποίων, στο δεύτερο μισό του 17ου αι., συνοδεύτηκε από έναν επίσημο κα-

56. A.S.V., Sindici/Regolationi 40.

57. A.S.V., Sindici/Regolationi 40 (επανάληψη αριθμησης= 41).

58. A.S.V., Sindici/Regolationi 9.

59. A.S.V., Sindici/Regolationi 18.

60. A.S.V., Grimani, A.S.V., Sindici/Regolationi 3.

61. A.S.V., Sindici/Regolationi 34.

62. A.S.V., Sindici/Regolationi 38.

ταστατικό χάρτη λειτουργίας, προϊόν συνεργασίας των εγχώριων κοινωνιών και της βενετικής διοίκησης.⁶³ Κατ' αναλογία με το παράδειγμα άλλων πελοποννησιακών πόλεων και της Λευκάδας, το καταστατικό της ναυπλιακής κοινότητας, με τα 31 άρθρα, ρύθμιζε ποικίλες όψεις της δημόσιας ζωής, ενώ ο συχνά ατελής χαρακτήρας του εύλογα μπορεί να αποδοθεί στο πρώιμο της κοινοτικής σύστασης, σχεδόν αμέσως μετά την είσοδο των Βενετών στην Πελοπόννησο, σε συνδυασμό με τον ρευστό και υπό συνεχή αναδιαμόρφωση πολιτικοκοινωνικό περίγυρο. Οι διαδοχικές αναθεωρητικές διατάξεις, που ακολούθησαν, υποδηλώνουν ότι, παρά τον σχεδιασμένο κλειστό χαρακτήρα της, η κοινότητα του Ναυπλίου δεν κατόρθωσε να διασφαλίσει την «αστικότητα» των μελών της και σταδιακά έτεινε προς την, κατά το πρότυπο των ιόνιων νησιών, θέσπιση νέων, αυστηρών κριτηρίων, διαδικασία που παρέμεινε ανολοκλήρωτη λόγω της βραχύχρονης βενετικής κυριαρχίας.

Το οργανωτικό έργο της κοινότητας υπήρξε σημαντικό, σε συνδυασμό και με την ευρείας κλίμακας ανασυγκρότηση της Πελοποννήσου (πληθυσμιακές μετακινήσεις και απογραφές, αναδιανομή της γης, κτηματογράφηση). Από την άλλη, η κοινότητα θεσμοθέτησε την υπεροχή της πόλης έναντι της υπαίθρου και αποτέλεσε παράγοντα σχηματισμού μιας νέας κοινωνικής τάξης, που διακρινόταν στη μεν πόλη στα ολιγάριθμα προνομιούχα μέλη της κοινότητας, τους πολίτες (*cittadini*), και στον υπόλοιπο «λαό» (*popolo*), εκτός δε πόλης στους αγροτικούς πληθυσμούς. Συνακολούθως, οι κάτοικοι του Ναυπλίου, όπως και των υπολοίπων πελοποννησιακών πόλεων, ανέπτυξαν μια κυρίαρχη κοινωνική ταυτότητα που καθοριζόταν από τη σχέση τους με το κοινοτικό όργανο και συχνά υπερέβαινε τις σύνθετες εθνοτικές, θρησκευτικές-δογματικές και πνευματικές ταυτότητες ή την κοινή γεωγραφική προέλευση και οικονομική τους θέση. Στο πλαίσιο αυτό, οι προνομιούχοι *cittadini* – μέλη της ναυπλιακής κοινότητας αποτέλεσαν, σε μεγάλο μέρος τους, τον κύριο εκφραστή του φιλοβενετισμού κατά τη δεύτερη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο, ενώ μετά την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς, το 1715, οι επιζήσαντες διεκδίκησαν τη διατήρηση των προνομίων τους, είτε ακολουθώντας τους Βενετούς στα ιόνια νησιά και τη Βενετία είτε παραμένοντας υπό τους Οθωμανούς.

Συγκεφαλαιώνοντας, η πρώτη βενετοκρατία στο Ναύπλιο εκτάθηκε σε μακρά περίοδο 150 ετών, από την ύστερη μεσαιωνική έως την πρώιμη νεότερη εποχή, και διαδέχθηκε ομαλά μια λατινική κυριαρχία με οικείους στη Βενετία θεσμούς. Η πόλη ήταν σημαντική αλλά μεμονωμένη βενετική «νησίδα» στη φραγκική-βυζαντινή και ακολούθως οθωμανική Πελοπόννησο. Αντίθετα, η όψιμη δεύτερη βενετοκρατία των 30 μόλις χρόνων υπήρξε αποτέλεσμα πο-

63. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σ. 427-500.

λεμικής σύγκρουσης και υποχρέωσε τη Βενετία να διαχειρισθεί καταλυτικές δημογραφικές-κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις και την ξένη προς αυτήν οθωμανική θεσμική παράδοση, με το Ναύπλιο να αναβαθμίζεται πλέον σε πρωτεύουσα της Πελοποννήσου.

Από την άλλη, η βενετική κυριαρχία και των δύο εποχών, με αφετηρία τον κοινό γεωφυσικό χώρο και την κοινή πληθυσμιακή σύσταση, εμφάνισε ουσιώδεις ομοιότητες, απόρροια των σταθερών στη διαχρονία θεσμών της ίδιας της Γαληνοτάτης: συναφής διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, οικονομική φυσιογνωμία, αμυντική και πολεοδομική ανάπτυξη, καθώς και επιβολή της δυτικού τύπου αστικής κοινοτικής οργάνωσης. Η κοινότητα της πρώτης βενετοκρατίας υπήρξε ανοικτή για τον τοπικό αστικό πληθυσμό, αλλά σε συνεχή διαδικασία κοινωνικών αποκλεισμών· εκείνη της δεύτερης βενετοκρατίας ξεκίνησε ως κλειστό σώμα, που επίσης όμως, σταδιακά, χρειάστηκε να επαναδιατυπώσει με ακρίβεια τις κοινωνικές του συντεταγμένες. Και στις δύο περιπτώσεις η κοινότητα υπήρξε κεντρικός μηχανισμός κοινωνικής οργάνωσης και σχηματισμού ταυτοτήτων, αυτοδιοίκησης και ιδεολογικής συγκρότησης, ένας καινοφανής στον ελληνικό κόσμο δυτικός θεσμός, που ύψωνε τα δικά του αόρατα τείχη εντός των τειχισμένων πόλεων της ελληνοβενετικής Ανατολής όπως των *Βενετών τ' Ανάπλι*.

ANASTASIA PAPADIA-LALA

SOCIETY, COMMUNITY AND THE FORMATION
OF IDENTITIES IN NAFPLIO DURING THE TWO PERIODS
OF VENETIAN RULE (1389-1540 AND 1686-1715)

The present paper is a comparative study of the institution of civic community (*universitas/università, communitas/comunità*) in the city of Nafplio during the first and the second periods of Venetian rule (1389-1540, 1686-1715), the research primary sources being published and unpublished documents from the State Archives of Venice (*Archivio di Stato di Venezia*). The unpublished documents include the Statute of the Nafplio Community comprised of 31 articles and approved by *Capitan General* Francesco Morosini in April 1687, as well as successively revised and supplemented ordinances issued by subsequent Venetian officials. More specifically, the study examines such issues as the characteristics of the community, its members and the criteria for community membership, the rules governing the communal council, the local offices in numerous sectors (justice, economy, social welfare, health, food supply), controlled by community members acting as both electors and elected, the privileges that the community obtained from the Venetian authorities for its members but also more generally for the inhabitants of the region. Emphasis is also laid on the local social classes, namely, a) the community members themselves (the *cittadini*), b) the populace (*popolo*), denoting the rest of the city population outside the community, and c) the farmers. To sum up, it is concluded that during the two periods of Venetian rule in Nafplio, despite the hiatus in time and the different historical circumstances prevailing, the community constituted the central mechanism determining social organization, the formation of identities, self-administration and ideological constructions, a new Western institution that was to define the history of the region of Nafplio as it did that of the entire Greek-Venetian East.

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Στή γνωστή μελέτη του *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*¹ ὁ ἱστορικὸς τοῦ Ναυπλίου Μιχαὴλ Λαμπρυνίδης ἀφιερώνει βραχὺ κεφάλαιο στοὺς Ναυπλιῶτες ποὺ εἶχαν διακριθεῖ μεταξὺ τῶν συγχρόνων τους στὰ γράμματα καὶ στὸ πολεμικὸ φρόνημα. Παρατίθενται, σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα αὐτό, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά λόγιοι, ὅπως οἱ Ζυγομαλάδες καὶ οἱ Μαλαξοί, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στρατιῶτες, ὅπως ὁ Μποζίκης, ὁ Μπλέσης καὶ ἄλλοι. Ὑπακούει δηλαδὴ ὁ Λαμπρυνίδης στὴν παλαιὰ ἱστοριογραφικὴ ἄποψη ποὺ θέλει τὴν προσωπογραφία νὰ ἀσχολεῖται μὲ πρόσωπα ποὺ ἔχουν ξεχωρίσει μὲ τὴν προσφορὰ ἔργων τους εἴτε αὐτὰ εἶναι προϊόντα λόγου καὶ τέχνης εἴτε πράξεις ἀνδρείας καὶ ἥρωισμού. Τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀσχοληθῶ στὴν ἀνακοίνωσή μου δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή. Ἀκολουθώντας τὴ σύγχρονη ἱστοριογραφικὴ τάση, θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐξετάσω τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς στέλνουν οἱ διαθέσιμες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βενετοκρατίας πηγὲς γιὰ πρόσωπα τῆς ναυπλιακῆς κοινωνίας, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν παρουσία τους σὲ συγκεκριμένες περιόδους τῆς ναυπλιακῆς ἱστορίας ἀναδεικνύουν ἀντιλήψεις, συμπεριφορὲς καὶ ἀνησυχίες ὀργανωμένων σωμάτων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, μαζὶ μὲ τὸν εὐρύτερο κοινωνικοπολιτικὸ περίγυρό τους.

Ἡ πρώτη παραδειγματικὴ περίπτωση ποὺ εἰσχώρησε στὸ στόχαστρο τῆς ἐρευνητικῆς μου περιέργειας ἀνάγεται χρονολογικὰ στὸ ἔτος 1444 καὶ ἀφορᾷ τὸν Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, *δρουγγάριο*, ὅπως λέει ἡ πηγὴ μας, τῶν Τσιγγάνων. Τὴ χρονιά ἐκείνη, σύμφωνα μὲ ἔγγραφο τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τῆς Βενετίας, ἡ κεντρικὴ βενετικὴ διοίκηση ἀκύρωσε τὴν ἀπόφαση τοῦ Βενετοῦ ἀξιωματοῦχου στὸ Ναύπλιο Matteo Barbaro, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης ἔπαυε πλέον νὰ εἶναι δρουγγάριος τῶν Τσιγγάνων. Ἡ ἀπόφαση, σημειώνεται στὸ σχετικὸ ἔγγραφο, ἦταν ἀντίθετη μὲ τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρη-

1. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ἱστορικὴ μελέτη*, Ἀθήνα ²1950, σ. 86-92· γιὰ τὸ βιβλίο καὶ τὸν συγγραφέα του βλ. Εὐτυχία Δ. Λιάτα, «Μιχαὴλ Λαμπρυνίδης. Ἡ ἀνέκδοτη β' γραφὴ τῆς “Ναυπλίας” καὶ ἡ ἐτοιμασία συναγωγῆς τῶν μελετῶν του», *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Γ', Ἀθήνα 1981-1982, σ. 127-132.

θεί στους Τσιγγάνους τόσο από τις ίδιες τις αρχές της μητρόπολης όσο και από τον προκάτοχο του Barbaro, Ottaviano Bon.² Τò βενετικό έγγραφο με τὴ μνεία τοῦ Τσιγγάνου Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Ναύπλιο (*Johannes Cingano de Neapoli Romanie*), γνωστὸ στὸν μεσαιωνοδίφη Karl Hopf ἀπὸ τὰ τέλη ἤδη τοῦ 19ου αἰ., ἔχει ἐκδοθεῖ με εὐστοχες παρατηρήσεις ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σούλη, τὸ 1961, σὲ μελέτη τοῦ με θέμα τοὺς Τσιγγάνους στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία.³ Καθὼς ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσία Τσιγγάνων στὸ Ναύπλιο, ἡ ἀρχαιακὴ αὐτὴ φωνὴ ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ πελοποννησιακὴ πόλη προκαλεῖ ἐρωτήματα καὶ ἀπαιτεῖ εὐρύτερο σχολιασμό. Σύμφωνα με τὸ ἐγγράφο, τὰ πρόνομια ποὺ οἱ Βενετοὶ εἶχαν παραχωρήσει στοὺς Τσιγγάνους, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ottaviano Bon, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει podestà τοῦ Ναυπλίου δύο φορές, στὰ χρόνια 1397-1399 καὶ 1403-1406.⁴ Τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν ἄνετα στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Βενετίας γιὰ τοὺς Τσιγγάνους εἶχε ἐκδηλωθεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς κατάληψης τοῦ Ἄργους ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1397), ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αἰχμαλωσίαν πολλῶν χιλιάδων κατοίκων.⁵ Ἡ δημογραφικὴ ἀποδυνάμωση τῆς περιοχῆς εἶχε τότε ἀναγκάσει τὴ Βενετία νὰ λάβει ἐποικιστικὰ μέτρα, καλώντας Ἀλβανοὺς νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ Ναύπλιο καὶ τὸ Ἄργος.⁶ Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 15ου αἰ., ὁ podestà τοῦ Ναυπλίου Ottaviano Bon διατάχθηκε νὰ παραχωρήσει γαῖες σὲ «ξένους» (*forinseci*) ἐποίκους, με σκοπὸ τὴν πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς

2. Ἀπὸ τὴν Ἰνδία, ἀπὸ ὅπου προέρχονταν, οἱ Ἀθίγγανοι ἐξαπλώθηκαν, τὸν 9ο αἰ., μέσω τῆς Περσίας, ἀρχικὰ στὴ βόρεια Συρία καὶ Κιλικία καὶ στὴ συνέχεια στὴ Βλαχία, φτάνοντας ὡς τὴν Πελοπόννησο (βλ. πρόχειρα: A. Guillou, *Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, μτφρ. P. Odorico, Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, Ἀθήνα 1996, σ. 549). Στὴν ἱστορία τῶν Τσιγγάνων ἔχει ἀφιερῶσει δύο ἐργασίες ὁ Κ. Ἡ. Μπίρης, *Οἱ Γύφτοι. Μελέτη λαογραφικὴ καὶ ἐθνολογικὴ*, Ἀθήνα 1942· τοῦ ἴδιου, *Οἱ Τσιγγάνοι (Ρῶμ καὶ Γύφτοι). Ἐθνογραφία καὶ ἱστορία*, Ἀθήνα 1954.

3. G. Soulis, «The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages», *Γ. Σούλης 1927-1966. Ἱστορικὰ μελετήματα βυζαντινά, βαλκανικά, νεοελληνικά*, Ἀθήνα 1980, σ. 152-153, 164.

4. P. Topping, «Argos and Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti (1389-1413)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 180, ἀρ. 36, καὶ σ. 182, ἀρ. 47.

5. P. Topping, «Albanian Settlements in Medieval Greece: Some Venetian Testimonies», *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, ἐπιμ. Ἀγγελικὴ Λαῖου-Θωμαδάκη, New Brunswick N. J. 1980, σ. 261, υποσ. 2.

6. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ἀλβανῶν σὲ βενετικὰ ἐδάφη βλ. γενικὰ Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, «Ἐγκαταστάσεις πληθυσμῶν στὴν ἐλληνοβενετικὴ ἀνατολὴ (13ος-18ος αἰῶνας). Μία ὁψη τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου», *Γαληνοτάτη. Τιμὴ στὴ Χρῦσα Μάλτεζου*, ἐπιμ. Γωγὼ Κ. Βαρζελιώτη – Κ. Γ. Τσικνάκης, Ἀθήνα 2013, σ. 624 κ.έ. (ὅπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία).

περιοχής.⁷ Καθώς μνεία Ἀλβανῶν ἐποίκων ἀπουσιάζει στοῦ σχετικό ἔγγραφο, δὲν ἀποκλείεται ἀνάμεσα στοὺς «ξένους» νὰ ἦταν καὶ Τσιγγάνοι. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ ἐμμέσως καὶ τὸ γεγονός ὅτι στοῦ ἔγγραφου τοῦ 1470, ποὺ ἀφορᾷ τὸ φέουδο τῶν Τσιγγάνων στὴν Κέρκυρα (*feudum Cinganorum*), ἡ λέξη *forensis* ἀπαντᾷ σὲ συνάρτηση μὲ τὸν ὄρο *cinganus*: *cinganus forensis*.⁸ Παρουσία Τσιγγάνων μαρτυρεῖται στὴ Μεθώνη ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνδεγαυικῆς κυριαρχίας, στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸν 16ο αἰ.⁹ καὶ, τέλος, στὴν Κύπρο ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας.¹⁰ Οἱ Τσιγγάνοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἦταν συνήθως σιδηρουργοὶ ἢ ἀγρότες. Δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν τὴν ἴδια ἀσχολία μὲ αὐτοὺς οἱ Τσιγγάνοι τοῦ Ναυπλίου. Ὁ Ἰωάννης ποὺ μνημονεύεται στὴ βενετικὴ ἀπόφαση τοῦ 1444, εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ δρουγγαρίου, ἦταν δηλαδὴ ἀρχηγὸς σώματος Τσιγγάνων, οἱ ὁποῖοι παρῆχαν, σὲ ἀντάλλαγμα διαφόρων προνομίων ποὺ τοὺς εἶχαν παραχωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς, στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Ἡ προνομιακὴ μεταχείριση ἐποίκων, μὲ ἀντάλλαγμα τὴν προσφορὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους στρατιωτικῆς βοήθειας, ὑπῆρξε διαδεδομένη βυζαντινὴ πρακτικὴ, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν οἱ Βενετοὶ ἐφαρμόζοντάς τινε στὶς πελοποννησιακὲς κτήσεις τους. Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, ὁ δεσπότης τοῦ Μορέως Θεόδωρος Παλαιολόγος εἶχε δεχθεῖ πληθώρα ξένων ἐποίκων στὴν ἐπικράτειά του, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολυάριθμους Ἀλβανοὺς, ἀποσκοπώντας ὄχι μόνο στὴ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐρημωμένης ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς πελοποννησιακῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνίσχυση τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης στὴν περιοχὴ, μὲ τὴν ἔνταξη ἐποίκων στὸν στρατὸ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐχθρικῶν ἐπιθέσεων.¹¹ Στὸν ἐπιτάφιο ποὺ ἀφιέρωσε στὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ ὁ Β΄, περιγράφει μὲ πολλὴ ζωντάνια τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ δεσπότης εἶχε ἀντιμετωπίσει τοὺς ἐποίκους. Ἀθρόα ἦταν, γράφει, τὰ ἔθνη ποὺ εἶχαν συρρεῦσει στὸ Δεσποτάτο ἀπὸ κοντινὰ καὶ μακρινὰ μέρη, ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὴ στεριά. Ὁ δεσπότης δεχόταν ἀσμένως τοὺς πρέσβεις τῶν ἐποίκων, μὲ τοὺς ὁποίους διαλεγόταν τοὺς ὁρους ἐγκατάστασής τους στὴν Πελοπόν-

7. Κ. Ν. Σάθας (ἐκδ.), *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. Β΄, Παρίσι 1881, σ. 123-124 (ἐπιτομὴ ἔγγρ.: Fr. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. Β΄, 1400-1430, Παρίσι – Χάγη 1959, σ. 49, ἀρ. 1172)· πρβλ. Topping, «Albanian Settlements», ὁ.π., σ. 261-262.

8. Soulis, «The Gypsies», ὁ.π., σ. 165.

9. Στὸ ἴδιο, σ. 154 κ.έ.

10. Κ. Π. Κύρρης, «Οἱ Ἀτσίγγανοι ἐν Κύπρῳ», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Παγκύπριον Ἐκπαιδευτικὸν Περιοδικόν "Μόρφωσις"* 25 (1969), ἀρ. 292-295, σ. 3-7.

11. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, τ. Β΄, *Vie et institutions*, édition revue et augmentée par Chryssa Maltézu, Παρίσι 1975, σ. 32.

νησο, ζητώντας τους μόνο να δώσουν ὄρκο πίστης στην ἐξουσία του (ὄρκοις ἤρκεσθη τοῖς παρ' αὐτῶν).¹² Τὴν ἴδια τακτικὴ φαίνεται πὼς εἶχαν ἀντιγράψει οἱ Βενετοί, ὅταν χρειάστηκε νὰ ἀσχοληθοῦν με τοὺς Τσιγγάνους. Ὅπως παλαιότερα ὁ δεσπότης Θεόδωρος Παλαιολόγος εἶχε δεχθεῖ τοὺς πρέσβεις τῶν ξένων «ἐθνῶν» ποὺ εἶχαν ἔρθει στὴν Πελοπόννησο, ἔτσι καὶ ὁ Βενετὸς ἀξιωματοῦχος τοῦ Ναυπλίου θὰ εἶχε δεχθεῖ τὸν ἀρχηγὸ τῶν Τσιγγάνων, στὸν ὁποῖο παραχώρησε στὴ συνέχεια διάφορα προνόμια. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα ἦταν ἡ ἀπονομὴ τοῦ βυζαντινῆς καταγωγῆς ἀξιώματος τοῦ δρουγγαρίου στὸν ἐπικεφαλῆς τῶν Τσιγγάνων. Συγκροτήθηκε με τὸν τρόπο αὐτὸ στὸ Ναύπλιο εἰδικὸ στρατιωτικὸ σῶμα Τσιγγάνων (ὁ δροῦγγος τῶν Βυζαντινῶν),¹³ ἐτοιμὸν νὰ πολεμήσουν κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου τοὺς ἐχθροὺς τῆς Βενετίας. Ἡ ἐνταξί τῶν Τσιγγάνων τοῦ Ναυπλίου στὸ βενετικὸ σύστημα ἀποτελεῖ καλὸ δεῖγμα τῆς πολιτικῆς ποὺ ἐφάρμοσε, χρησιμοποιώντας βυζαντινὰ ἐργαλεῖα, ἡ Βενετία, γιὰ νὰ προφυλάξει τὶς πελοποννησιακὲς κτήσεις τῆς ἀπὸ ἐχθρικὲς ἐπιβουλές.

Ἡ ἀρχαιακὴ μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσία δρούγγου Τσιγγάνων στὸ Ναύπλιο εἶναι μεμονωμένη καὶ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ συναγωγή συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν τσιγγάνικη δράση στὴν περιοχή. Δὲν γνωρίζουμε, γιὰ παράδειγμα, τί ἀπέγινε ὁ Τσιγγάνος Ἰωάννης ποὺ ἔφερε τὸν βυζαντινὸ τίτλο τοῦ δρουγγαρίου, πότε καὶ ποῦ εἶχε πολεμήσει, ἂν παρέμεινε στὸ Ναύπλιο ἢ, τὸ πιθανότερο, ἂν μετακινήθηκε μαζί με τοὺς δικούς του σὲ ἄλλες περιοχές. Μισθοφορικὰ πάντως σώματα στὴν ὑπηρεσία τῶν Βενετῶν ποὺ νὰ καλοῦνται δρούγγοι ἢ ἀρχηγοὶ πολεμιστῶν με τὸ ἀξίωμα τοῦ δρουγγαρίου δὲν μαρτυροῦνται στὶς πηγές. Λίγο ἀργότερα θὰ ἐμφανιστοῦν μισθοφορικὰ σώματα ποὺ τὰ ἀπαρτίζουν Ἕλληνες, Ἀλβανοὶ καὶ ἄλλοι πολεμιστές (ὄχι ὅμως Τσιγγάνοι), οἱ γνωστοὶ περίφημοι *stradioti*, ποὺ πολεμοῦν γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς Βενετίας σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς ἐποχῆς. Τὰ πολυεθνικά, ὅπως θὰ τὰ ἀποκαλούσαμε σήμερα, πολεμικὰ αὐτὰ σώματα ἦταν ὁργανωμένα ὄχι πιά σὲ δρούγγους ἀλλὰ σὲ *στρατεῖες/στρατιές*. Ὅμως, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι τὸ Ναύπλιο, ἀπὸ ὅπου καταγόταν ὁ Τσιγγάνος Ἰωάννης, ἀνήκει στὶς περιοχὲς με ἐντονη τὴν παράδοση τῆς μισθοφορικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τῶν *stradioti*, ὅπως λ.χ. ὁ Μανώλης Μπλέσης (ἐὰν ὄντως ἦταν ὑπαρκτὸ πρόσωπο) καὶ ὁ Μερκούριος Μπούας, εἶχαν γεννη-

12. Σπ. Π. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1926, σ. 40-41 (πρβλ. Zakythinos, *Le despotat grec*, ὁ.π., σ. 32).

13. Ἡ Ἀγγελικὴ Παπαγεωργίου, «Ὁ ὅρος *δρούγγος* κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο (13ος-15ος αἰ.)», *Aureus. Τόμος ἀφιερωμένος στὸν καθηγητὴ Εὐάγγελο Χρυσό*, Αθήνα 2014, σ. 663-671, θεωρεῖ ὅτι μετὰ τὸν 12ο αἰ. ὁ ὅρος δρούγγος χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα με τὴν εὐρύτερη ἐννοια τῆς διοικητικῆς ἢ γεωγραφικῆς ὑποδιαίρεσης.

θεϊ στο Ναύπλιο και ότι ο Τζάνες Κορωνάιος, πού συνέθεσε το γνωστό ποίημα με θέμα τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Μπούα, εἶχε μεταβεῖ στοῦ Ναύπλιο, γιὰ νὰ συλλέξει ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ἄρχοντες πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τῆς οἰκογένειας τοῦ *stradioto*.¹⁴

Μελετώντας, μὲ συνεργὸ τὴν προσωπογραφία, τὴν ἱστορία τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἀνασύρω ἀπὸ τὶς διαθέσιμες ἀρχειακὲς πηγὲς τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες: τὸ 1493, ἡ βενετικὴ Σύγκλητος ἀποφάσισε τὴν κατάργηση τῆς θέσης τοῦ Ἑλληνα γιатροῦ πὺν ἔπαιρνε ὡς ἐτήσιο μισθὸ 50 δουκάτα. Στὰ ἐπόμενα χρόνια, πάλι μὲ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου, διορίζονται γιатροὶ τῆς πόλης τοῦ Ναυπλίου, τὸ 1503 ὁ *maistro Panthaleo (cyroico)* μὲ μισθὸ 48 δουκάτα τὸν χρόνο καὶ τὸ 1539, μετὰ ἀπὸ αἴτηση τῶν Ναυπλιέων, ὁ Giovanni Andrea Benivol ἀπὸ τὴν Bologna (*fisico*) καὶ ὁ Giovanni Battista ἀπὸ τὸ Burano (*ceroico*). Οἱ δύο τελευταῖοι γιатροὶ ὀφείλαν νὰ ἐξετάζουν δωρεὰν πολῖτες καὶ στρατιῶτες, οἱ ὅποιοι θὰ πλήρωναν μόνο τὰ φάρμακα. Ὅφειλαν ἐπίσης, νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τὴ Βενετία, μὲ χρήματα πὺν θὰ τοὺς χορηγοῦσαν οἱ ἀρχεῖς, ὅ,τι χρειάζονταν γιὰ νὰ ἀσκήσουν τὴν τέχνη τους στὸ Ναύπλιο.¹⁵ Ἄν συσχετίσουμε τὶς πληροφορίες αὐτὲς μὲ ὅσες γνωρίζουμε γιὰ τὸν θεσμό τοῦ γιатροῦ στὴν Κρήτη τὸν 14ο αἰ.,¹⁶ ἀλλὰ καὶ τοὺς κατοπινούς αἰῶνες,¹⁷ μπορούμε βάσιμα νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ Βενετία διαχειρίστηκε στὸ Ναύπλιο τὸ ζήτημα τῆς δημόσιας ὑγείας ὅπως τὸ εἶχε διαχειριστεῖ στὴν Κρήτη. Ὁ γιатρός τὸν 14ο αἰ. πληρωνόταν ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῶν Βενετῶν φεουδαρχῶν καὶ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρέχει τὶς ὑπηρεσίες του μόνο σ' αὐτοὺς πὺν τὸν εἶχαν προσλάβει, δηλαδὴ στοὺς Βενετούς. Στὸ Ναύπλιο, ἡ κατάργηση ἀπὸ τὴ μία μεριὰ τῆς θέσης τοῦ Ἑλληνα γιатροῦ καὶ ἡ πρόσληψη ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἱταλῶν γιатρῶν πὺν θὰ περιέθαλπαν τοὺς στρατιῶτες καὶ τοὺς *cittadini* δείχνουν ὅτι ἡ ἱατρικὴ βοήθεια ἀφοροῦσε τὸ σῶμα τῶν στρατιωτῶν καὶ ἕνα μονάχα κοινωνικὸ στῶμα, αὐτὸ τῶν *cittadini*. Δείχνουν, συνεπῶς, οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς ὅτι ἡ περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν δὲν ἦταν κοινωνικὸ ἀγαθὸ προσιτὸ

14. Κ. Ν. Σάθας, *Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα περιυναχθέντα καὶ ἐκδιδόμενα κατ' ἐγκρισιν τῆς Βουλῆς ἐθνικῇ δαπάνῃ*, τ. Α', Τζάνε Κορωνάιου Μπούα Ἀνδραγαθήματα, Σουμάκη Ρεμπελιὸν Ποπολάρων, Μάτση Ἡμερολόγιον, εἰσαγωγικὴ μελέτη – εὐρετήρια Φάνη Μαυροειδῆ, Αθήνα 1867, φωτοτυπ. ἐπανεκδ. 1982, σ. 28.

15. Γ. Σ. Πλουμίδης, «Εἰδήσεις διὰ τὸ βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 266, 267 καὶ 272, ἀρ. 39, 58, 122 ἀντίστοιχα.

16. Βλ. Χρῦσα Μαλτέζου, «Ἡ διαχείριση τῆς ὑγείας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οἱ δημόσιοι γιатροὶ (14ος αἰ.)», *Τιμητικὸς τόμος Στέφανου Γερονιάνου*, ὑπὸ ἐκδοσῇ.

17. Βλ. Ἰωάννα Α. Ραμουτσάκη, *Σταθμοὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἱατρικῆς στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας στὸ νησί (δύο ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα γιатρῶν)*, Ἡράκλειο, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ (ἀναρτημένη στὸ διαδίκτυο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/10996#page/1/mode/2up>).

σὲ ὅλα τὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ὅτι ἀφοροῦσε μόνο τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς στρατιῶτες ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὴ Γαληνοτάτη. Ὅσο γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, φαίνεται πὼς αὐτὴ εἶχε ἀφεθεῖ στὴ φροντίδα Ἑλλήνων γιατρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀμείβονταν γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀσθενεῖς. Στὶς ἀρχειακὲς πηγὲς ποὺ ἀνέφερα δὲν ὑπάρχει μνεία Νοσοκομεῖου γιὰ τὴ φροντίδα τῶν ἀρρώστων. Νοσοκομεῖο γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν φτωχῶν στὸ Ναύπλιο (*un hospedal per li poveri*) μνημονεύεται τὸ 1397 στὴ διαθήκη τοῦ Nerio Acciaiuoli, κύριου τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Στὴ διαθήκη τοῦ ὁ Nerio εἶχε ἐκφράσει τὴν ἐπιθυμία νὰ ἰδρυθεῖ Νοσοκομεῖο φτωχῶν στὸ Ναύπλιο, ἀφήνοντας γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ συντήρησίν του χρήματα καὶ ἀκίνητα, καὶ ὀρίζοντας ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο διοίκησής του.¹⁸ Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φράγκου ἡγεμόνα πραγματοποιήθηκε καὶ ἂν τελικὰ ἰδρύθηκε τὸ Νοσοκομεῖο τῶν φτωχῶν.¹⁹ Ἀντίθετα, γνωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια ὅτι στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας βενετοκρατίας λειτουργοῦσε στὸ Ναύπλιο Νοσοκομεῖο, ὅπου ὑπηρετοῦσαν γιατροί, οἱ ὁποῖοι πρόσφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες, εἰδικότερα στὴ διάρκεια τῆς πανώλης ποὺ εἶχε πλῆξει τὴν Πελοπόννησο στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ.²⁰ Τὸ Νοσοκομεῖο αὐτό, ποὺ χαρακτηρίζεται στὶς πηγὲς ὡς *ospital importantissimo*,²¹ ἦταν στρατιωτικό, καθὼς ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῶν ἀσθενῶν τοῦ στρατοῦ (*infermi dell'armata*). Τὸν καιρὸ τῆς πανούκλας, στὰ χρόνια 1687-1688, ὑπηρετοῦσαν στὸ νοσοκομειακὸ ἴδρυμα τέσσερες γιατροί, ἀνάμεσά τους ὁ γνωστὸς *medico fisico* Alessandro Pini, ὁ ὁποῖος συνέγραψε περιγραφὴ τῆς Πελοποννήσου,²² καὶ ἓνας Ἑλληνας, ὁ Δημήτριος Πορφυρός, τοῦ ὁποῖου οἱ ἱατρικὲς γνώσεις εἶχαν ἐκτιμηθεῖ δεόντως ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἀξιωματοῦχους.²³ Ἡ παρουσία τοῦ Ἑλλήνα γιατροῦ στὸ στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο τοῦ Ναυπλίου ἀγγίζει τὸ πολυσυζητημένο ζήτημα τῶν σχέ-

18. Βλ. Julian Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Ἀθήνα (Porphyrogenitus) 1995, σ. 314, ἀρ. 160, καὶ Μαρίνα Κουμανούδη, «“Ἡ ἐποχὴ τῶν εὐλαβῶν ἰδρύσεων”. Εὐσέβεια, φιλανθρωπία καὶ πατρωνία στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα», *Γαληνοτάτη. Τιμὴ στὴ Χρῦσα Μαλτέζου*, ὅ.π., σ. 394- 397.

19. Σύμφωνα μὲ τὸν Λαμπρυνίδη (*Ἡ Ναυπλία*, ὅ.π., σ. 58, ὑποσ. 1) τὸ Νοσοκομεῖο ποὺ ἀνακαίνισε ὁ Καποδίστριας εἶναι πιθανότατα αὐτὸ ποὺ ἰδρύθηκε μὲ δωρεὰ τοῦ Acciaiuoli.

20. Χρῦσα Α. Μαλτέζου, «Στοιχεῖα γιὰ τὴν πανώλη τοῦ 1687/1688 στὴν Πελοπόννησο», *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ Regno di Morea, Μονεμβασιώτικος Ὀμιλος. Γ' Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ Τέχνης*, 20- 22 Ἰουλίου 1990, ἐπιμ. Χάρης Καλλιγᾶ, Ἀθήνα 1998, σ. 173.

21. Α. Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ἀνέκδοτη Περιγραφὴ τῆς Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, σ. 80.

22. *Στὸ ἴδιο*, σ. 4, 77, 79-81.

23. Μαλτέζου, «Στοιχεῖα», ὅ.π., σ. 173.

σεων ντόπιου και ξένου στοιχείου. Ἄν ἡ θέσπιση, στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ. στὸ Ναύπλιο, θέσης δημόσιου ἔμμισθου γιατροῦ γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν Βενετῶν ὑπηκόων καὶ ἡ κατάργηση τῆς ἀντίστοιχης θέσης τοῦ Ἑλληνα γιατροῦ εἶναι δηλωτικὴ τοῦ φόβου τῆς Βενετίας νὰ ἐμπιστευτεῖ τὴν υἰεὶα τῶν Βενετῶν ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὶς κτήσεις τῆς στὰ χέρια ντόπιων γιατρῶν, στὴν περίοδο τῆς δεύτερης βενετοκρατίας φαίνεται πῶς ἡ βενετικὴ στάση εἶχε ἀλλάξει.²⁴ Σὲ ἐποχὴ ἐκτακτῆς ἀνάγκης, ὅταν μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ λοιμοῦ ὁ φόβος τοῦ θανάτου εἶχε καταλάβει ὁλόκληρο τὸν πληθυσμό, ντόπιους καὶ Λατίνους, ἡ Βενετία ὄχι μόνο εἶχε δεχθεῖ τὴν προσφορά ἐνὸς Ἑλληνα γιατροῦ στὸ στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο τῆς, ἀλλὰ ἀνενδοίαστα εἶχε ἐξάρει τὴν ὅλη ἱατρικὴ του κατάρτιση.

Τὸ διαθέσιμο πληροφοριακὸ ὕλικὸ δὲν μᾶς διαφωτίζει ὥς πρὸς τὰ ζητήματα ποὺ ἡ συμβίωση μεταξὺ ντόπιου καὶ ξένου στοιχείου εἶχε δημιουργήσει. Τὰ πρόσωπα ποὺ ἐμφανίζονται στὴν ἱστορικὴ σκηνὴ τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὴν πρώτη βενετοκρατία εἶναι δύο: ὁ Giovanni Cavaza, καστελλάνος στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 15ου αἰ., καὶ ὁ Bartolomeo Minio, προνοητὴς στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν παραμονὴ τους στὸ Ναύπλιο ὡς ἐκπροσώπων τῆς βενετικῆς ἐξουσίας σώθηκαν ἡ διαθήκη τοῦ πρώτου καὶ τὰ *dispacci* τοῦ δευτέρου, ἔγγραφα ποὺ μελετήθηκαν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὴν Diana Wright.²⁵ Διαβάζοντας ἡ μᾶλλον ξαναδιαβάζοντας τὶς πηγές αὐτές, διαπιστώνουμε εὐκόλα ὅτι τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς. Οἱ Ἕλληνες μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε σχέση ὁ καστελλάνος στὴ διάρκεια τῆς θητείας του ἦταν μονάχα μιὰ ὑπέρτρια, ἡ Ζωή, καὶ ὁ γιὸς ἐνὸς βιλάνου, ὁ Σταμάτης, ποὺ πιθανότατα ἦταν νόθο παιδί τοῦ Βενετοῦ ἀξιωματοῦχου. Ὅσο γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Minio μὲ τοὺς ντόπιους, αὐτὲς περιορίζονταν στὶς συναλλαγές ποὺ ὡς προνοητὴς εἶχε μὲ διάφορους Ἕλληνες *stradioti*, στοὺς ὁποίους, μάλιστα, σὲ ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ προσέφεραν στὴ Βενετία, τοὺς χάριζε μεταξὺ ἄλλων βελούδινα, χρυσοκέντητα ἐνδύματα μαῦρα ἢ πορφυρά.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Βενετοὺς ἀξιωματοῦχους ποὺ ἐπικέντρωναν τὴν προσοχή τους μόνο στὰ ζητήματα διοίκησης καὶ ἄμυνας τῆς κτήσης, ἀδιαφορῶντας γιὰ τοὺς ντόπιους ποὺ ἦταν ἀποκομμένοι ἀπὸ τοὺς διοικητικοὺς μηχανισμούς, οἱ Βενετοὶ ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ὡς ἄποικοι στὸ Ναύπλιο, ἔχοντας ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο καὶ φυσικὸ περιβάλλον, κατέλhxαν προοδευ-

24. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας βλ. γενικὰ Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, *Εὐαγὴ καὶ νοσοκομειακά ἱδρύματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 29 κ.έ.

25. Diana G. Wright, *Bartolomeo Minio Venetian Administration in 15th century Nauplion*, Οὐάσινγκτον 1999 (UMI Dissertation Services on line)· τῆς ἴδιας, «The wooden towns of the *Stato Mar*: Medieval construction in Nauplion», *Studi Veneziani* 40 (2000), σ. 169-177.

τικά νὰ θεωροῦν τὴν πελοποννησιακὴ πόλιν ὡς *γλυκεῖα πατρίδα* τους. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Vincenzo Argiti ποὺ εἶχε αἰχμαλωτιστεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅταν καταλήφθηκε ἡ πόλις, καὶ εἶχε κατορθώσει νὰ ἐλευθερωθεῖ καὶ νὰ φτάσει στὴ Βενετία. Ἐκεῖ ἀπηύθυνε πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς αἴτηση νὰ τοῦ παραχωρηθεῖ δημόσια θέσις, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχῶν, ποὺ ἀφοροῦσε τὴν παροχὴ βοήθειας στοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση. Στὴν αἴτησή του ὁ Vincenzo ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ὅτι ὁ πατέρας του, Franco, ὁ παππούς του, Pietro, καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ παπποῦ του, Giovanni, εἶχαν σκοτωθεῖ στὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς πόλης καὶ ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε χάσει τὴν περιουσία ποὺ εἶχε ἡ οἰκογένειά του στὸ Ναύπλιο, καὶ μαζί εἶχε στερηθεῖ τὴν «ἀγαπημένη καὶ γλυκεῖα πατρίδα του».²⁶ Ἀνάλογες αἰτήσεις γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια ἀπηύθυναν στὰ διοικητικὰ ὄργανα τῆς Βενετίας πολλοὶ Ναυπλιῶτες ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ αἰχμάλωτοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὴν κατάληψη τῆς πόλης. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὴν αἴτηση τοῦ Luca Mosua, ὁ ὁποῖος διηγεῖται μὲ γλαφυρότητα τὶς περιπέτειες τῆς μητέρας του, ποὺ εἶχε ὑποκύψει ἀναγκαστικὰ στὶς ὀρέξεις ἐνὸς Τούρκου ποὺ τὴν εἶχε αἰχμαλωτίσει, εἶχε μείνει σκλάβα του γιὰ πολλὰ χρόνια, εἶχε κατορθώσει τελικὰ νὰ διαφύγει μὲ τὰ παιδιά της στὴν Κλαρέντζα κι ἀπὸ κεῖ νὰ προωθηθεῖ στὴν Κεφαλονιά, ὅπου σκοτώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς σεισμοῦ.²⁷ Ἀπὸ τὶς ἄλλες αἰτήσεις γιὰ οἰκονομικὴ βοήθεια ποὺ ἀπηύθυναν στὸ Collegio οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, ἀναφέρω ἀκόμη αὐτὲς τοῦ Δημήτρη, τῆς Φιλίππας, χήρας τοῦ Μανούσου Σπαθάρη, τῆς Laura, χήρας τοῦ καστελλάνου Andrea Boldù, τοῦ Τζουνάννε Γκιόλμα, τοῦ Στράτη, τοῦ ποτὲ Δημήτρη Συμπρικοῦ, τοῦ Δημήτρη Λιάτα (*Gliata*), τῆς Ζαμπέτας (*Isabetta*) Σγουρομάλη, τοῦ Νικολὸ Γολέμη, τοῦ Τζώρτζη Βαλάκη (*Zorzi Valacchi*) καὶ τοῦ Μιχάλη Ψαρᾶ. Ὅλοι αὐτοὶ χαρακτηρίζονται στὰ ἔγγραφα ὡς *fedeli nostri* ἢ ὡς *Napoletani*.²⁸ Γιὰ ὅλους, Ἕλληνες ἢ Βενετοὺς, τὸ Ναύπλιο ἦταν «ἡ γλυκεῖα τους πατρίδα».

Ὅσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἔδρασαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετοκρατίας, εἰδικὰ τῆς πρώτης, ἔγιναν ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσής μου προσφέρονται μαζί μὲ πάμπολλα ἄλλα ὡς καλὰ δείγματα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς συναισθηματικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ εἶχαν ἐπιδείξει στὸ πλαίσιο τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντός τους. Ἄν ἐξετάσουμε τὸ λεξιλόγιο τῶν πηγῶν, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν συναισθημάτων τους, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς ἀκόλουθες κοινωνικὲς στάσεις: τὴ δυσaráσκεῖα μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας

26. A.S.V., Collegio, Suppliche di dentro, 1 (1563-1565), ἔγγρ. μὲ χρονολογία 1563 (β.ε.), 4 Φεβρουαρίου.

27. Στὸ ἴδιο, ἔγγρ. μὲ χρονολογία 1564, Σεπτέμβριος.

28. Βλ. A.S.V., Grazie. Maggior Consiglio, reg. 1540- 1543, φ. 73v, reg. 1571-1589, φ. 44v, 54v, 56, 58v, 61v, 64v, 65, 69v.

ἀπὸ τῆ μὴ τήρηση συμφωνιῶν, τὸν φόβο τοῦ θανάτου, τοῦ πολέμου καὶ τῆς πείνας, τὴ νοσταλγία, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ μνεία, σὲ ἓνα φαινομενικὰ τυπικὸ βενετικὸ γραφειοκρατικὸ ἔγγραφο, τῶν προνομίων τῆς τσιγγάνικης μειονότητας τοῦ Ναυπλίου, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραβλεφθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές, ὑποδηλώνει τὴ δυσαρέσκεια τῶν Τσιγγάνων καὶ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀρχηγοῦ τους. Στὴ διαθήκη, ἐξάλλου, ποὺ εἶχε συντάξει *Ἐν τῷ Ἀναπλίῳ τῆς Ρωμανίας*, τὸ 1534, ἡ Δούκαινα Φροσύναινα, σημειώνεται ὅτι, καθὼς εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ τὴν πανώλη (*εὐρισκαμένη κεντρωμένη ὑπὸ τὴν ἀθέμιτον πικρὰν συμφορὰ τῆς λοιμικῆς νόσου*), διακατεχόταν ἀπὸ τὸν φόβο (*φοβηζάμενη*) μήπως πεθάνει χωρὶς νὰ ἔχει τακτοποιήσει τὰ υπάρχοντά της.²⁹ Ὁ φόβος, πάλι, ποὺ προκαλεῖ γενικὰ τὸ φάσμα τῆς πείνας καὶ τοῦ πολέμου, ἐκφράζεται μὲ ἰδιαίτερα ἔντονο τρόπο στὴν ἀναφορὰ ποὺ εἶχαν στείλει οἱ κάτοικοι τοῦ Ναυπλίου, τὸ 1539, διεκτραγωδώντας τὴν τραγικὴ θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ πόλη. Οἱ Ναυπλιῶτες, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ, δὲν εἶχαν πλέον τροφίμα καὶ κινδύνευαν νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα. Ἐὰν οἱ Βενετοὶ δὲν φρόντιζαν νὰ τοὺς στείλουν ἔγκαιρα σιτάρι, οἱ «*proveri fidelissimi servitori*» θὰ καταντοῦσαν νὰ φᾶνε τὰ παιδιά τους, γιὰ νὰ μὴν πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα.³⁰ Ἡ ἀγάπη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γιὰ τὴν πατρίδα ἀποτυπώνεται στὶς φράσεις μὲ τὶς ὁποῖες οἱ πρόσφυγες ποὺ ζητοῦσαν βοήθεια ἀπὸ τὴ Βενετία χαρακτηρίζαν τὸ Ναῦπλιο: *mia cara et dolce patria* κι ἀκόμη *infelice città*.³¹ Τέλος, τὸ συναίσθημα τῆς ἐλπίδας ἀναγνωρίζεται στὶς συμβολαιογραφικὲς πράξεις τῶν διαθηκῶν, στὶς ὁποῖες οἱ διαθέτες διατύπωναν τὶς τελευταῖες ἐπιθυμίες τους. Ἔτσι, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ Ναυπλίου, τὸ 1544, ὁ Τζουὰν Καρβούρης (*Zuan Carvuri*) στὴ διαθήκη ποὺ εἶχε συντάξει στὴ Βενετία, ὅπου εἶχε προσφύγει μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πατρίδας του, ἔγραφε ὅτι, ἐὰν ποτὲ ξαναγυρνοῦσε στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν ἡ πόλη τοῦ Ναυπλίου, τότε ἄφηνε στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρα στὸ Ναῦπλιο δύο καμπάνες (*et se venisse mai la città de Napoli in mano de Christiani io lasso alla predita giesa [San Salvador] due campane*).³² Ἡ ἐλπίδα ἐπιστροφῆς στὰ πάτρια διατηρήθηκε γιὰ μεγάλο ἀκόμη χρονικὸ διάστημα στὸν νοῦ καὶ τὴ σκέψη τῶν Ναυπλιέων ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴν πόλη. Ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν παράδοση τῆς πόλης

29. Ἡ διαθήκη ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Μ. Ἰ. Μανούσακα, «Μία διαθήκη ἀπὸ τὸ Ναῦπλιο (1534) μὲ πλούσιο γλωσσικὸ ὕλικό», *Ἀντίχαρη. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ*, Ἀθήνα 1984, σ. 257-269.

30. Πλουμίδης, «Εἰδήσεις», ὅ.π., σ. 273-274.

31. A.S.V., Collegio, Suppliche di dentro, ὅ.π., ἔγгр. μὲ χρονολογία 1563 (β.ἔ.), 4 Φεβρουαρίου.

32. Ersie Burke, *The Greek Neighbourhoods of Sixteenth Century Venice, 1498-1600. Daily Life of an Immigrant Community*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Monash University 2004, σ. 233.

στοὺς Τούρκους, τὸ 1559, ὅταν ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας πρότεινε νὰ πουλήσει τὶς καμπάνες ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ Ναύπλιο μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, ὁ Νικόλαος Καλαβρὸς ποὺ τὶς εἶχε φέρει ἐγκαταλείποντας τὴν πατρίδα του, ἀντιτάχθηκε σθεναρά, ὑπενθυμίζοντας ὅτι οἱ καμπάνες εἶχαν παραδοθεῖ στὴν Ἀδελφότητα μὲ τὸν ὅρο νὰ ἐπιστραφοῦν ὅταν τὸ Ναύπλιο θὰ ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.³³

Τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λεξιλογίου τῶν πηγῶν παρέθεσα, σχετικὰ μὲ τὴ συναισθηματικὴ στάση ὀρισμένων προσώπων, ἀρκοῦν, νομίζω, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν συναισθημάτων ἀποτελεῖ, σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τῆς Tiziana Plebani, ἓνα κλειδὶ ἀνάγνωσης γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὶς κοινωνίες τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ τοῦ παρόντος.³⁴ Στὴν περίπτωσή μας ἐπιχειρήθηκε, μὲ τὴ χρῆση ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων, ἡ διεύρυνση τῆς ὀπτικής, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξετάζεται ἡ κοινωνία τοῦ βενετοκρατούμενου Ναυπλίου.

CHRYSSA MALTEZOU

PROSOPOGRAPHICAL ISSUES OF NAFPLIO DURING THE PERIOD OF VENETIAN DOMINATION

The study attempts to examine individual personalities of Nafplio during the *venetocratia*, in order to reconstruct on the basis of archival and published survivals various realities of life and also to understand sentimental tensions in the local society. In particular, it discusses the case of John the Gypsy, who bore the title of *drungarius*, known from a Venetian document of 1444, of the physicians exercising their profession in the town from the fifteenth to the seventeenth century, of the Venetian dignitaries during the fifteenth century, and of the inhabitants of Nafplio who sought refuge in Venice after the Turkish conquest of the town.

33. Γιὰ τὸ ζήτημα σχετικὰ μὲ τὶς καμπάνες βλ. Νίκη Γ. Τσελέντη, «Οἱ καμπάνες τοῦ τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου στὴ Βενετία (1540-1693)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), σ. 228-245.

34. Tiziana Plebani, *Un secolo di sentimenti. Amori e conflitti generazionali nella Venezia del Settecento*, Βενετία 2012, σ. XIX.

ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ
ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ
ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1570-1573)

Στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. η Πελοπόννησος αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης των τριών κύριων πολιτικών δυνάμεων της εποχής. Η σταδιακή διείσδυση σε αυτήν των Τούρκων περιόριζε σε μεγάλο βαθμό τις κινήσεις των Βενετών, που είχαν χάσει τα περισσότερα ερείσματά τους στην περιοχή. Δίπλα στους δύο αυτούς αντιπάλους ήλθε να προστεθεί η Ισπανία. Από το 1515, όταν και ίδρυσε προξενείο στην Κέρκυρα,¹ άρχισε να ενδιαφέρεται για τον ελληνικό χώρο. Ειδικά ως προς τον χώρο της Πελοποννήσου, συζητούσε την πιθανότητα οργάνωσης εκστρατείας εναντίον της. Το όψιμο ενδιαφέρον του Ισπανού βασιλιά Καρόλου Ε' για τη χερσόνησο, όπως προέκυψε στην πορεία, εξυπηρετούσε άλλες σκοπιμότητες. Κύριος στόχος του ήταν να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στις τουρκικές επιθέσεις στη Βιέννη, να διακόψει την ακτοπλοϊκή σύνδεση Κωνσταντινούπολης – Αλγερίου και να αποκτήσει μόνιμες βάσεις στην ανατολική Μεσόγειο.²

Η σύγκρουση ανάμεσα στις τρεις δυνάμεις κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1537-1540).³ Το καλοκαίρι του 1540,

1. Γ. Δ. Παγκράτης, «Οι απαρχές της παρουσίας των Ισπανών στην Ανατολική Μεσόγειο μετά τις γεωγραφικές ανακαλύψεις: το προξενείο “του αυθέντη ρηγός της Ισπανίας” στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1515)», *Λορέντζος Μαβίλης. Εκατό χρόνια από τον θάνατό του, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, 28-29 Απριλίου 2012*, [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β', τ. 6 (2012)], σ. 235-245.

2. Βλ. σχετικά Ι. Κ. Χασιώτης, «Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της μεσογειακής πολιτικής του Καρόλου Ε'», *Πελοποννησιακά* 15 (1982-1984), σ. 187-240. Το άρθρο μεταφράστηκε και στα ισπανικά: «El Peloponeso en el marco de la política mediterránea de Carlos V», *Erytheia* 19 (1998), σ. 79-115 (χωρίς τη δημοσίευση των εγγράφων της αρχικής έκδοσης). Περιλαμβάνεται και στο βιβλίο: Ιoánnis Hassiotis, *Tendiendo puentes en el Mediterráneo. Estudios sobre las relaciones Hispano-Griegas (ss. XV-XIX)* (Miscelánea de Estudios Bizantinos y Neogriegos 1), editado por: Encarnación Motos Guirao, Coordinación de traducciones al español: Panayota Papadopulu, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Γρανάδα 2008, σ. 221-269. Στο εξής θα γίνεται παραπομπή στο ελληνόγλωσσο άρθρο.

3. Οι εξελίξεις του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου, που οδήγησαν στην πτώση του

όταν πλέον η συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων έδειχνε αδύνατη, οι Βενετοί ήλθαν σε επαφή με τους Τούρκους και αποδέχτηκαν την υπογραφή συνθήκης ειρήνης. Στο πλαίσιο αυτό δόθηκαν εντολές στις βενετικές αρχές του Ναυπλίου να ενημερώσουν τους κατοίκους του πως σύντομα θα παρέδιδαν την πολιορκούμενη πόλη. Εκείνοι, αντιδρώντας σε μια τέτοια προοπτική, ειδοποίησαν τον Κάρολο Ε΄ να στείλει γρήγορα δυνάμεις για να του παραδώσουν την πόλη. Η ισπανική πλευρά, αντιμετωπίζοντας θετικά την υπόθεση, κινήθηκε γρήγορα. Ο επικεφαλής του στόλου Andrea Doria κατευθύνθηκε προς το Ιόνιο, ώστε να παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις και να είναι έτοιμος να παρέμβει. Παράλληλα, ο αντιβασιλιάς της Σικελίας Ferrante Gonzaga έστειλε στο Ναύπλιο τον αξιωματικό του ισπανικού στρατού Πέτρο Σέκουλα. Ο τελευταίος, που καταγόταν από το Ναύπλιο, είχε εντολή να έλθει σε επαφή με τους συμπατριώτες του και να καθορίσουν από κοινού τον τρόπο δράσης τους. Όλα τα παραπάνω γεγονότα περιήλθαν σε γνώση της Βενετίας, που αντέδρασε μεθοδικά. Αφού διαμαρτυρήθηκε προς τον Κάρολο Ε΄ για τις ισπανικές κινήσεις στο Ιόνιο, φρόντισε να στείλει δικό της στόλο στην περιοχή για τον έλεγχο της κατάστασης. Με αξιωματούχους της, που ήλθαν στον Ναύπλιο, κατάφερε να πείσει τους κατοίκους για την ανάγκη παράδοσης της πόλης στους Τούρκους. Τέλος, ειδοποίησαν τους Τούρκους για την επικείμενη άφιξη του Πέτρου Σέκουλα. Έτσι, μόλις έφθασε αυτός στον ελληνικό χώρο μαζί με συνεργάτες του, συνελήφθηκαν και οδηγήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου, αφού υποβλήθηκαν σε βασανιστήρια, αποκεφαλίστηκαν.⁴

Με την παράδοση του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας, στις 21 και 23 Νοεμβρίου 1540 αντίστοιχα, όλη πλέον η Πελοπόννησος είχε περιέλθει κάτω από την εξουσία των Τούρκων. Οι όποιες ελπίδες υπήρχαν για τον έλεγχό της, τόσο από τη Βενετία όσο και από την Ισπανία, εξανεμίστηκαν. Έτσι, τερματιζόταν η εκκρεμότητα που υπήρχε τα προηγούμενα χρόνια ως προς το μέλλον της χερσονήσου. Οι δύο νέες κτήσεις εντάχθηκαν σταδιακά στο υφιστάμενο διοικητικό σύστημα των νέων κυριάρχων και πολύ γρήγορα η ζωή σε αυτές επανήλθε σε κανονικούς ρυθμούς.⁵

Ναυπλίου και της Μονεμβασίας, σχολιάζονται εκτενώς από τον Αθανάσιο Ν. Κονδύλη, *Το Ναύπλιο (1389-1540). Μια ευρωπαϊκή πόλη στην ελληνο-βενετική Ανατολή*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2006, σ. 43-52.

4. Βλ. σχετικά Ι. Κ. Χασιώτης, *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 37-38. Αναλυτικότερες πληροφορίες για την υπόθεση, με τη δημοσίευση του σχετικού αρχαιολογικού υλικού, βλ. στο άρθρο του Χασιώτη, «Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της μεσογειακής πολιτικής του Καρόλου Ε΄», *ό.π.*, σ. 211-216, 233-239, αρ. εγγράφων Ε΄-Η΄. Πρβλ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 48-49.

5. Για την παράδοση του Ναυπλίου από τον Βενετό γενικό προνοητή της θάλασσας

Αίγους μήνες μετά την κατάληψη του Ναυπλίου, με πρεσβεία που έστειλαν κάτοικοι της πόλης προς τον οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία Α΄, ζήτησαν την ανασύσταση της μητρόπόλώς τους. Το αίτημά τους έγινε αμέσως δεκτό. Στη θέση του μητροπολίτη Άργους και Ναυπλίου, με έδρα το Ναύπλιο, τοποθετήθηκε το 1541 ο Δωρόθεος.⁶ Το 1576, όπως σημειώνει ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στο *Οδοιπορικόν* του, ο μητροπολίτης Ναυπλίου είχε *ιερείς 150 και οσπίτια χιλιάδας τέσσαρας*.⁷

Τα χρόνια που ακολούθησαν, ο στρατηγικής σημασίας χώρος της Πελοποννήσου εξακολουθούσε να απασχολεί τη Βενετία. Η επανακατάληψή του, στο πλαίσιο των γενικότερων ανακατατάξεων που επτόκειτο να συμβούν στην ευρύτερη περιοχή, αποτελούσε μία από τις ανομολόγητες προτεραιότητές της.⁸

Κι ενώ όλα έδειχναν πως η Ισπανία στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ είχε αποσύρει το ενδιαφέρον της ως προς την ανατολική Μεσόγειο, η διεθνής συγκυρία την υποχρέωσε να αλλάξει στάση. Η συνεχιζόμενη εξάπλωση των Τούρκων στη βόρεια Αφρική και η επανάσταση των κρυπτομουσουλμάνων (*moriscos*) στην Ανδαλουσία, το 1568, προβλημάτισαν τον Φίλιππο Β΄. Αυτές θεωρήθηκαν εξελίξεις που μπορούσαν μελλοντικά να θέσουν σε αμφισβήτηση τη θέση του και για τον λόγο αυτό έπρεπε να τύχουν δυναμικής απάντησης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες άρχισε να αναζητά τρόπους προκειμένου να διεισδύσει ξανά στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Απώτερος στόχος του η δημιουργία κλίματος έντασης στην περιοχή, γεγονός που θα υποχρέωνε τους Τούρκους να έλθουν μαζί του σε διαπραγματεύσεις για το μέλλον συνολικά της Μεσογείου.⁹

(*provveditore generale da Mar*) Alessandro Contarini στον Τούρκο διοικητή της Πελοποννήσου Κασίμ πασά, στις 21 Νοεμβρίου 1540, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, *Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 160-161. Πρβλ. Κονδύλης, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 49.

6. Περικλής Γ. Ζερλέντης, «Ανασύστασις της μητροπόλεως Άργους και Ναυπλίας κατά το 1541», *Αθηνά* 27 (1915), σ. 202-207. Πρβλ. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαζός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου, και το συγγραφικό του έργο* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 47), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 93.

7. Émile Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, recueil de textes et de traductions par les professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes, à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889, tome second, Παρίσι 1889, σ. 192. Πρβλ. Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαζός*, ό.π., σ. 93.

8. Εξαιρετικά χρήσιμες αποδεικνύονται οι πληροφορίες για τη χερσόνησο, που δημοσιεύονται στην έκδοση: *I "Documenti Turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia*, Inventario della miscellanea a cura di Maria Pia Pedani Fabris con l'edizione dei registi di Alessio Bombaci†, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Strumenti CXXII, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, Βενετία 1994, σποραδικά.

9. Για το ενδιαφέρον της Ισπανίας στην περιοχή τα επόμενα χρόνια βλ. José Manuel Floristán, «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-78)», *Erytheia* 15 (1994), σ.

Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος της Ισπανίας για τον ελληνικό χώρο ανησύχησε τη Βενετία. Σε έναν χώρο στον οποίο παραδοσιακά ασκούσε μεγάλη επιρροή, προστέθηκε ξανά ένας ακόμη ισχυρός αντίπαλος, γεγονός που άλλαξε τον υφιστάμενο συσχετισμό δυνάμεων.¹⁰

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών δυνάμεων της Δύσης έλαβε μεγάλες διαστάσεις στις παραμονές του τετάρτου βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573). Είναι η περίοδος κατά την οποία στην ελληνική χερσόνησο περιοδεύουν διάφοροι μυστικοί πράκτορές τους. Οι κινήσεις όλων αυτών των προσώπων μοιάζουν. Κινούμενα προσεκτικά, συλλέγουν πληροφορίες για τις αμυντικές δυνατότητες των φρουριών της, εντοπίζουν ατέλειες και επιδιώκουν να εντάξουν ισχυρούς τοπικούς παράγοντες στα συνωμοτικά σχέδια που επεξεργάζονταν. Προκειμένου να τους προσεταιριστούν, δεν διστάζουν να τους δίνουν υποσχέσεις για μελλοντική αποκατάστασή τους.¹¹

Επίκεντρο όλων σχεδόν των πρωτοβουλιών που εκδηλώνονται τόσο από τη βενετική όσο και από την ισπανική πλευρά, ήταν η Πελοπόννησος. Ως πρώτο βήμα, και από τις δύο πλευρές, εξεταζόταν η δυνατότητα οργάνωσης στην περιοχή επαναστατικών κινήσεων, με στόχο την απελευθέρωσή της. Σημαντική θέση, στο πλαίσιο της συνολικότερης εξέγερσης, κατείχε η κατάληψη του Ναυπλίου, το οποίο αποτελούσε, άλλωστε, το κέντρο της Πελοποννήσου.

Από τα σχέδια που υποβλήθηκαν εκείνη την περίοδο προς τις ισπανικές

155-190. Επίσης, P. Bádenas, «Η διστακτική πολιτική της ισπανικής μοναρχίας στην Ανατολή. Διπλωματία και κατασκοπεία στο ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αι.», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, 12ος-17ος αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθινού*, Αθήνα, 14-15 Ιανουαρίου 1994, επιμ. Λ. Μαυρομάτης – Κατερίνα Νικολάου, Το Βυζάντιο σήμερα 20, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1998, σ. 11-28.

10. Για την κατανόηση των εξελίξεων που δρομολογούνται εκείνη την περίοδο, βλ. Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1970. Πρβλ. Manoussos Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, επιμ. Gino Benzioni, Leo S. Olschki Editore, Φλωρεντία 1974, σ. 215-241.

11. Ως προς το ισπανικό κατασκοπευτικό δίκτυο που λειτουργούσε στον ελληνικό χώρο, βλ. G. I. Hassiotis, «Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI», *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, επιμ. Hans-Georg Beck – Manoussos Manoussacas – Agostino Pertusi, τ. 1, Leo S. Olschki Editore, Φλωρεντία 1977, σ. 117-136, κυρίως σ. 131-133. Πρβλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος. Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1995, σ. 84-85. Αναλυτικότερα, βλ. Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Gruppo editoriale il Saggiatore S.p.A., Μιλάνο 2004, σ. 117-123.

αρχές και σχετίζονται με την Πελοπόννησο, ξεχωρίζουν τρία: το πρώτο κατατέθηκε στις αρχές της άνοιξης του 1569 από τον διοικητή των «στρατιωτών» του ισπανικού στρατού της Φλάνδρας Πέτρο Μενάγια.¹² Για την πατρότητα του δεύτερου σχεδίου, το οποίο υποβλήθηκε το φθινόπωρο του 1569, φιλονοικούσαν ο Ιωάννης Βάρελης και ο Ιωάννης Ακκίδας, που κατάγονταν από οικογένειες κωδικογράφων και εμπόρων ελληνικών χειρογράφων, και είχαν κοινά ενδιαφέροντα.¹³ Το τρίτο συνωμοτικό σχέδιο κατατέθηκε τον Ιούνιο του 1570. Εμπνευστής του ήταν ο Γεώργιος Μειζότερος από την Τριπολιτσά, που είχε υπηρετήσει για πολλά χρόνια σε στρατιωτικές ομάδες τόσο της Βενετίας όσο και της Ισπανίας ως διοικητής Ελλήνων «στρατιωτών».¹⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ένα από τα σχέδια, εκείνο του Πέτρου Μενάγια, υπήρχε πρόχειρο σκαρίφημα της Πελοποννήσου, στο οποίο σημειώνονταν τα μεγάλα στρατιωτικά κέντρα των Τούρκων στη χερσόνησο (εικ. 1).¹⁵

12. Αναλυτικότερα στοιχεία για το σχέδιο του Μενάγια βλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 37-48, 236-237 αρ. εγγράφου Β΄. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 219-220· Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο στα τέλη του 16ου αιώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου: Δύμη: Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία. 1-2 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Ελένη Γ. Σαράντη, Δήμος Δύμης – Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας – 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πάτρας – Εθνολογική Εταιρεία της Πελοποννήσου, Πάτρα 2012, σ. 218-219.

13. Για τα σχέδια του Βάρελη και του Ακκίδα βλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 48-76, 244-245, αρ. εγγράφου Η΄. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 221-222· Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Η Μονή Ταξιαρχών του Αιγίου στα τέλη του 16ου αι.», *Πελοποννησιακά* 21 (1995), σ. 57-59· Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 219-221.

14. Για το σχέδιο του Μειζότερου βλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 76-85. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 220· Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 221. Οι κινήσεις του στη Μαδρίτη στα τέλη του 1570 και τους πρώτους μήνες του 1571 περιγράφονται από τον τότε Βενετό πρεσβευτή στην ισπανική αυλή Leonardo Donà: *La Corrispondenza da Madrid dell'ambasciatore Leonardo Donà (1570-1573)*, επιμ. Mario Brunetti – Eligio Vitale, (Civiltà Veneziana – Fonti e Testi V), Istituto per la Collaborazione Culturale, Βενετία – Ρώμη 1963, σ. XVI-XVII, 132 (26 Οκτωβρίου 1570), 185-186 (19 Ιανουαρίου 1571) και 292 (28 Μαΐου 1571).

15. Το σκαρίφημα, που βρίσκεται σήμερα στο Archivo General de Simancas-Sección: Mapas, planos y dibujos, VI-36, έχει δημοσιευτεί δύο τουλάχιστον φορές: Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 41 και José M. Floristán Imízcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias. La Documentación del Archivo de Simancas (1571-1621)*, τ. 1, Universidad de León, Servicio de Publicaciones, Con la Colaboración de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de León, León 1988, σχέδιο μεταξύ των σ. 260-261.

Και στα τρία σχέδια που υποβλήθηκαν, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις προέβλεπαν την απελευθέρωση της Πελοποννήσου. Διαφοροποιούνταν, ωστόσο, ανάλογα με τον εμπνευστή του, ως προς τις περιοχές που θα εκδηλώνονταν οι επαναστατικές κινήσεις. Σε εκείνο του Πέτρου Μενάγια, που καταγόταν από τα Πυργιά Κυπαρισσίας, το επίκεντρο τοποθετούνταν στην περιοχή της Μεσσηνίας, στο σχέδιο των Ιωάννη Βάρελη και Ιωάννη Ακκίδα στη βόρεια Πελοπόννησο και στο σχέδιο του Γ. Μειζότερου, που καταγόταν από την Τριπολιτσά, στην κεντρική Πελοπόννησο.

Το Ναύπλιο, σύμφωνα με το σχέδιο των Ιωάννη Βάρελη και Ιωάννη Ακκίδα, συμπεριλαμβανόταν στις πόλεις που ήταν απαραίτητο να καταληφθούν.¹⁶ Το ισχυρό φρούριό του, σύμφωνα με τα στοιχεία που είχε συλλέξει ο Πέτρος Μενάγιας, προστάτευαν τότε 600 άνδρες.¹⁷ Δεν αναφέρονται πληροφορίες, ωστόσο, για συνωμοτικές κινήσεις που οργανώνονταν στην πόλη. Για την επιτυχία των σχεδίων προβλεπόταν η συμμετοχή στις επιχειρήσεις ομάδων «στρατιωτών» που υπηρετούσαν σε μονάδες του ισπανικού στρατού της Φλάνδρας και της Ιταλίας. Η πίεση των συγκεκριμένων ομάδων για την ανάληψη δράσης, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρξε καθοριστική.

Σε μια προσπάθεια των μυστικών πρακτόρων να δελεάσουν την ισπανική πλευρά και να υιοθετήσει τα σχέδιά τους, εκθείαζαν τη σημασία που είχε η Πελοπόννησος στον χώρο της Ανατολής. Οι προτάσεις τους προκάλεσαν αρχικά το ενδιαφέρον της ισπανικής πλευράς. Εκείνη, ωστόσο, με εξαίρεση το σχέδιο των Ιωάννη Βάρελη και Ιωάννη Ακκίδα, που φαινόταν πιο πρακτικό, δεν έδωσε συνέχεια στις υποθέσεις. Αυτό οφειλόταν στη μεγάλη έκταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων και στα τεράστια έξοδα που απαιτούνταν να γίνουν, ώστε να υπάρξει θετικό αποτέλεσμα.

Όλες οι παραπάνω κινήσεις ήταν σε γνώση της Βενετίας, που ψύχραιμα παρακολουθούσε τις εξελίξεις και αναζητούσε τρόπους αντίδρασης στην ισπανική διείσδυση στον ελληνικό χώρο.¹⁸ Η θέση της, ωστόσο, ήταν εξαιρετικά δυσμενής, καθώς έπρεπε να δραστηριοποιηθεί με μεγάλη μυστικότητα, ώστε να μην προκαλέσει προβλήματα στις διπλωματικές σχέσεις της με τους Τούρκους. Η ευκαιρία που περίμενε για την εντονότερη δραστηριοποίησή της δεν άργησε να δοθεί.

Με την έναρξη του τετάρτου βενετοτουρκικού πολέμου, την άνοιξη του

16. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 61. Πρβλ. Floristán, «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-78)», ό.π., σ. 162.

17. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 43.

18. Για τις αντιδράσεις της απέναντι στα ισπανικά σχέδια βλ. στο ίδιο, σ. 85-90. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 222-223· Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 222.

1570, το σκηνικό άλλαξε. Απέναντι στην τουρκική επίθεση κατά της Κύπρου κρίθηκε σκόπιμο, παράλληλα με την αντιμετώπισή της σε στρατιωτικό επίπεδο, να οργανωθούν επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο. Αυτές θα δημιουργούσαν σύγχυση στον αντίπαλο και θα τον δυσκόλευαν να εστιάσει την προσοχή του στον βασικό στόχο του. Προς αυτή την κατεύθυνση κινητοποιήθηκαν αμέσως διάφοροι μυστικοί πράκτορες, με θεαματικά αποτελέσματα. Κάθε πληροφορία για τις επιχειρησιακές δυνατότητες των τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων ήταν πολύτιμη.

Το κρίσιμο εκείνο διάστημα η συμβολή του ελληνικού παράγοντα της πόλης υπήρξε καθοριστική. Η κινητοποίηση που εκδηλώθηκε στους κόλπους της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, μόλις έγινε αντιληπτή η βενετική πρόθεση για ανάληψη στρατιωτικής δράσης στον ελληνικό χώρο, υπήρξε έντονη.¹⁹

Ιδιαίτερα ενδιαφέρθηκαν όσα μέλη της Αδελφότητας κατάγονταν από το Ναύπλιο.²⁰ Με νωπές ακόμα στο μυαλό τους τις μνήμες της γενέθλιας πόλης θεώρησαν πως ανοίγονταν κάποιες ελπίδες για την κατάληψή της. Ανάμεσά τους ήταν και ο λόγιος Γρηγόριος Μαλαξός, που πρότεινε την υποκίνηση επαναστατικής κίνησης στον ελληνικό χώρο, την οποία θα ενίσχυε ο οικουμενικός πατριάρχης Μητροφάνης Γ΄.²¹

Αποδέκτης του προβληματισμού που αναπτυσσόταν τότε, ήταν και ένα πρόσωπο που γνώριζε καλά τον ελληνικό χώρο. Πρόκειται για τον Ναυπλιώτη λόγιο Ανδρέα Λονδάνο, απόφοιτο του Πανεπιστημίου της Πάντοβας και ιππότη του Τάγματος του Αγίου Στεφάνου της Τοσκάνης.²² Είχε παντρευτεί την Ιζαμπέτα, κόρη του επίσης Ναυπλιώτη πλούσιου εμπόρου και πλοιοκτήτη Ανδρόνικου Κουβλή του Κανάκη,²³ και διέθετε μεγάλο κύρος στους βενετικούς κύκλους.

19. Ως προς την κινητοποίηση που εκδηλώθηκε, βλ. γενικά Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 105-106.

20. Για την ισχυρή παρουσία Ναυπλιωτών στη Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας εκείνη την περίοδο βλ. Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ Μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήνα 1976, σ. 65. Βλ. και στον παρόντα τόμο, Σωτήρης Κουτμάνης, «Ναυπλιώτες στη Βενετία (16ος – αρχές 18ου αι.). Η κοινότητα της διασποράς ως τοπική ιστορία», σ. 211-219.

21. Βλ. για τις προτάσεις του Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 23, 60, 124-133.

22. Βλ. γι' αυτόν στο ίδιο, σ. 108-109 και υποσ. 2. Επίσης, Έλλη Γιωτοπούλου-Σισλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος. Ένας Κερκυραίος ουμανιστής του ΙΣΤ΄ αιώνα*, Αθήνα 1978, σ. 181 και υποσ. 2, σ. 257-258. Νεότερη βιβλιογραφία υπάρχει στο άρθρο της Michela dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano alla Repubblica di Venezia (1570)», *Mediterranean World* 20 (2010), σ. 133-150.

23. Για την Ιζαμπέτα Κουβλή και τον γάμο της με τον Ανδρέα Λονδάνο βλ. Μαυρο-

Την άνοιξη του 1570 αναζήτησε τρόπους για την κατεύθυνση προς την οποία έπρεπε να κινηθούν οι βενετικές στρατιωτικές επιχειρήσεις, και δεν άργησε να συγκεκριμενοποιήσει τις προτάσεις του. Έτσι, στις 7 Ιουνίου εμφανίστηκε στους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα (*capi del Consiglio dei Dieci*) και υπέβαλε δύο προτάσεις για στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Σε αυτές, υποστήριζε, θα συμμετείχε ενεργά ο ντόπιος πληθυσμός, σύμφωνα με έγγραφες διαβεβαιώσεις που είχε από κατοίκους της Αλβανίας, της Χιμάρας και της Μάνης.²⁴

Σύμφωνα με την πρώτη πρόταση, η οποία έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, μια μεγάλη βενετική στρατιωτική δύναμη θα απέπλεε από την Κέρκυρα και θα αποβιβάζοταν στην Πάργα. Από εκεί θα κατευθυνόταν προς το Μοσχολούρι και θα άρπαζε τα εμπορεύματα που είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη, με την ευκαιρία της εμποροπανηγύρεως που διοργανωνόταν. Μέσα σε αυτό το κλίμα θα εκδηλωνόταν από τους κατοίκους της Θεσσαλίας αντιτουρκική εξέγερση.²⁵ Το σχέδιο δεν απασχόλησε τις βενετικές αρχές, οι οποίες δεν μπορούσαν να κινητοποιήσουν τόσο γρήγορα στρατιωτικές δυνάμεις για την επιτυχία του εγχειρήματος.²⁶

Η δεύτερη πρόταση προέβλεπε την ανάληψη συγκεκριμένης μορφής δράσης στην Πελοπόννησο, με επίκεντρο τον Ισθμό της Κορίνθου. Βασιζόταν σε ανάλογη επιτυχημένη επιχείρηση που είχε πραγματοποιήσει παλιότερα, κατά τη διάρκεια των ετών 1537-1540, ο Ναυπλιώτης Γεώργιος Σαράς, Αρβανίτης

ειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας*, ό.π., σ. 141 και υποσ. 4· Δέσποινα Ερ. Βλάσση, «Δύο διαθήκες των αρχών του 17ου αιώνα από το Παλαιό Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σ. 183-190, 198-203, αρ. 1· Despina Er. Vlasi, «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio greco-veneziano nei sec. XIV- XVIII. Atti dell'incontro scientifico. Venezia, 22-23 gennaio 2007*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Γωγώ Βαρζελιώτη, Convegno 11, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βενετία 2008, σ. 87 και υποσ. 13, σ. 93 και υποσ. 34, σ. 94 και υποσ. 37, σ. 98 και υποσ. 57, σ. 100· dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», ό.π., σ. 133-134.

24. Ως προς τις κινήσεις και το σχέδιό του βλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 107-117, 238-239 αρ. εγγράφου Δ'. Πρβλ. Ma-noussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 223· Τσιγκάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 222· του ίδιου, «Το φρούριο του Πόρτο Κάγιο στη Μάνη και η καταστροφή του από τους Βενετούς το 1570», *Λακωνικά Σπουδαία* 20 (2012), *Τιμητική προσφορά εις Ελένην Μπελιά-Βαγιακάκου. Ανθών. Πάσιν άνθεσι πεποικιλμένος Πλάτ. Πολ.* 55c, σ. 449-450.

25. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 109-110, 238-239 αρ. εγγράφου Δ'.

26. Στο ίδιο, σ. 109-110.

στρατιώτης στην υπηρεσία της Βενετίας, μαζί με λίγους συντρόφους του. Σύμφωνα με τον σχεδιασμό, βενετική στρατιωτική δύναμη πεντακοσίων με χιλίων ανδρών θα αποβιβαζόταν στην περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου και θα απέκοπτε την επικοινωνία μεταξύ Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου. Αμέσως μετά θα ξεκινούσε η κατάληψη των σπουδαιότερων τουρκικών στρατιωτικών κέντρων της χερσονήσου.²⁷

Ο Λονδάνος έδινε πληροφορίες για κάθε φρούριο της Πελοποννήσου, σχετικά με την αμυντική κατάστασή του, τον αριθμό των στρατιωτών που βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε αυτό, και την πληθυσμιακή σύνθεση της ευρύτερης περιοχής. Στην περιγραφή του ενσωμάτωνε συχνά πληροφορίες ιστορικού περιεχομένου, προερχόμενες από βιβλία αρχαίων συγγραφέων.²⁸

Τέλος, προκειμένου το βενετικό εκστρατευτικό σώμα να επιτύχει τον στόχο του, πρότεινε ορισμένες βελτιώσεις στο πολιορκητικό σύστημά του. Έτσι, σχεδίασε δύο αποτελεσματικότερα, κατά την άποψή του, όπλα. Αυτά ήταν το «γεράνιον» (*geranium*) και ο «κάμαξ σιδηρούς» (*triena ferrea*)· ακόμα, πρότεινε τον τύπο της γαλέρας που έπρεπε να χρησιμοποιηθεί κατά τις επιχειρήσεις.²⁹ Η συγκεκριμένη πρόταση προκάλεσε αμέσως το ενδιαφέρον του Συμβουλίου των Δέκα (*Consiglio dei Dieci*), το οποίο φρόντισε για την καταγραφή της σε ιδιαίτερο φυλλάδιο δώδεκα φύλλων (διαστάσεων 32×22 εκ.).³⁰ Έτσι θα ήταν ευχερέστερη η ανάγνωση του κειμένου από τους αρμοδίους.³¹

Οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, που εκείνο ακριβώς το χρο-

27. Στο ίδιο, σ. 110-116, 238-239 αρ. εγγράφου Δ'. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 223· Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, ό.π., σ. 257-258· Τσιγκάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 222· του ίδιου, «Το φρούριο του Πόρτο Κάγιο στη Μάνη», ό.π., σ. 449-450· Chryssa Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *Polidoro. Studi offerti ad Antonio Carile*, επιμ. Giorgio Vespignani, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spalato 2013, σ. 529-530.

28. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 111-112 και υποσ. 1, 238-239 αρ. εγγράφου Δ'. Βλ. και dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», ό.π., σ. 142-145, 150. Επίσης, βλ. Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», ό.π., σ. 529.

29. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 112 και υποσ. 2.

30. Στο ίδιο, σ. 110 και υποσ. 4, και dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», ό.π., σ. 133 και υποσ. 1.

31. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής Α.Σ.Β.), Consiglio dei Dieci, Miscellanea Codici, reg. 110, φ. 3r-12r. Το κείμενο εκδόθηκε από την dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», ό.π., σ. 141-150. Πρβλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 112-116, όπου η ελληνική μετάφραση του κειμένου.

νικό διάστημα ήταν απασχολημένοι με την τουρκική επίθεση εναντίον της Κύπρου, απέφυγαν να λάβουν θέση ως προς την πρόταση που είχε υποβληθεί για ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Πελοπόννησο. Τη σχετική συζήτηση την παρέπεμψαν για αργότερα. Ζήτησαν από τον Λονδάνο πάντως να καταθέσει όλα τα αντίγραφα του σχεδίου που είχε στην κατοχή του και να μη τα δώσει σε κανέναν. Μόλις όμως πληροφορήθηκαν από αυτόν ότι είχε παραδώσει κάποιο αντίγραφο στον τότε καπιτάνο των γαλερών (*capitano delle galee grosse*), υποχρεώθηκαν να παρέμβουν. Με απόρρητη επιστολή που έστειλαν στον τελευταίο, στις 29 Ιουνίου, του ζήτησαν να το επιστρέψει αμέσως, όπως και όσα τυχόν άλλα αντίγραφα είχε κάνει.³²

Στο σχέδιο που υπέβαλε ο Λονδάνος προς το Συμβούλιο των Δέκα ήταν αναλυτικός, για ευνόητους λόγους, ως προς την περιοχή που αποτελούσε και τόπο καταγωγής του. Επικεντρωνόταν, κατά κύριο λόγο, στην κατάσταση των οχυρώσεών της. Πολύτιμη, για την κατανόηση των όσων περιγράφει, είναι μια παράσταση του Ναυπλίου της ίδιας ακριβώς περιόδου. Πρόκειται για χαρακτηριστικό, μια χαλκογραφία διαστάσεων 16×25,5 εκ., που περιλαμβάνεται στο έργο του Βενετού χαρτογράφου Giovanni Francesco Camocio, *Isole Famose, porti, fortezze et terre maritime*, το οποίο τυπώθηκε στη Βενετία, πιθανότατα το 1571 (εικ. 2).³³

Το Ναύπλιο, έγραφε ο Λονδάνος, προεκτεινόταν προς τη θάλασσα σαν μια χελώνα. Δεν μπορούσε να χτυπηθεί από πυροβόλα παρά μόνο από τη βόρεια πλευρά. Εκεί όμως υπήρχε το Μπούρτζι (*Castel Scoglio*), το οποίο περιβαλλόταν από τεχνητούς υπόγειους μόλους (*porporelle*), όχι φυσικούς, και η είσοδος αρμάδας ήταν επικίνδυνη πράξη. Παρείχε μεγάλη ασφάλεια και καθιστούσε αυτή την πλευρά απόρρητη (*inespugnabile*). Από την πλευρά που βρισκόταν ο λόφος του Παλαμήδη (*monte Palamedo*), ήταν πολύ ευκολότερη η εκδήλωση επίθεσης. Στο σημείο εκείνο οι Τούρκοι δεν είχαν φροντίσει να τοποθετήσουν πυροβολικό, επειδή πίστευαν πως ήταν κυρίαρχοι από την ξηρά. Για τον λόγο αυτό και η τάφρος (*fossa*), που παλιά ήταν βαθιά και γεμάτη νερό, είχε επιχωματωθεί. Δεν υπήρχε πλέον νερό σε αυτήν. Το αντέρεισμά της (*contrascarpa*) είχε παραδοθεί στην καλλιέργεια, σχεδόν ως τον λόφο.

32. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 135 και υποσ. 15.

33. Giovanni Francesco Camocio, *Isole famose, porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig.or Turco, novamente poste in luce*, alla libreria del segno di S. Marco, Βενετία [1571], από μια πλήρη σειρά των σχεδίων που κατέχει η Biblioteca Marciana di Venezia, Rari Ven. 244. Πρβλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, *ό.π.*, σ. 112-113 και υποσ. 7 (στη σ. 113 δημοσίευση του σχεδίου).

Είχε, ακόμα, καταστραφεί το επιχωματωμένο τείχος μεταξύ των προμαχόνων (*cortina*), με αποτέλεσμα τις νύχτες να μπορεί κάποιος να τη διασχίσει και να φτάσει ως την Πύλη της Ξηράς (*Porta di terra ferma*).

Από την άλλη πλευρά της πόλης, προς τον κόλπο, υπήρχε μία, όχι αρκετά μεγάλη, σπηλιά (*grotta*). Από το σημείο εκείνο ξεκινούσε ένα στενό, ανηφορικό πέραςμα, από όπου πολλοί θα μπορούσαν να ανέβουν και να φτάσουν στο Κάστρο των Ελλήνων (*Castel di Greci*). Δεν μπορούσαν να βαδίζουν, ωστόσο, παρά μόνο ένας τη φορά. Την περίοδο του τελευταίου πολέμου, έχοντας κάποιος φτάσει στο σημείο εκείνο, έδωσε από εκεί εντολή και μια ομάδα 100 στρατιωτών έφτασε στο Κάστρο των Ελλήνων και έμεινε εκεί για την προστασία του. Αυτό συνέβη στο παρελθόν πολλές φορές. Το τελευταίο χρονικό διάστημα το Κάστρο των Ελλήνων ήταν χωρίς φρουρά, χωρίς τείχη και με λίγα πυροβόλα (*pochi pezzi d'artiglieria*). Η παραπάνω είσοδος στο Κάστρο των Ελλήνων ήταν μυστική. Σε εκείνη την πλευρά της πόλης, όπου βρίσκονταν οι κατοικίες των Αλβανών, τα τείχη που υπήρχαν ήταν χαμηλά (*puocco alta di terra*) και εύαλота σε τυχόν επιθέσεις. Υπήρχε μέσα και άνθρωπος, από εκείνους που διέμεναν εκεί, που προσφερόταν με λίγους άνδρες να μπει μυστικά από εκείνο το μέρος, καθώς είχε διερευνήσει πολλές φορές αυτή τη δυνατότητα. Τις νυχτερινές ώρες υπήρχαν οκτώ φρουρές τριγύρω από τα τείχη της πόλης και τέσσερις πάνω στα Κάστρα των Τόρων (*Castel Torron*), των Φράγκων (*Castel di Franchi*) και των Ελλήνων.

Τη φρουρά της πόλης αποτελούσαν 300 μισθοφόροι. Στο Κάστρο των Ελλήνων υπήρχε ένας αγάς (*aga*), ομοιόβαθμος με τον διοικητή (*castellano*). Είχε αρμοδιότητα να κρατά τα κλειδιά των παραπάνω Κάστρων και διέμενε στην επισκοπική κατοικία της πόλης, που βρισκόταν στο εκεί κάστρο. Στο Κάστρο των Τόρων υπήρχε ένας άλλος αγάς με 150 Τούρκους. Είχε αρμοδιότητα τη διαφύλαξη των εφοδίων, που ανέρχονταν σε 20.000 stara περίπου.

Στα Κάστρα δεν επιτρεπόταν να κατοικούν χριστιανοί. Όλα ήταν καλά εξοπλισμένα με πυροβόλα, κυρίως προς την πλευρά του Αργολικού κόλπου, για την αντιμετώπιση εχθρικών αρμάδων. Μέσα στην πόλη υπήρχαν επίσης 400 Τούρκοι και 150 γενίτσαροι (*gianiceri*). Ανάμεσα στους 400 Τούρκους αρκετοί ήταν άχρηστοι για υπηρεσία, καθώς στο μεγαλύτερο τμήμα τους ήταν οι οικογένειες και τα παιδιά.

Από την πλευρά της θάλασσας υπήρχαν πολλά πυροβόλα, ενώ από την πλευρά της ξηράς λίγα, για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Στο Μπούρτζι υπήρχαν 60 Τούρκοι με αρκετά πυροβόλα και είχαν βρόχινο νερό σε δύο δεξαμενές (*cisterne*). Η πόλη χρησιμοποιούσε το νερό που μεταφερόταν από έξω μέσω αγωγών.

Ο συνταγματάρχης (*colonello*) Agostino Cluson, στρατιωτικός διοικητής της πόλης στον προηγούμενο πόλεμο, ισχυριζόταν ότι μπορούσε κάποιος να

εισέλθει από την πλευρά της τάφρου (*banda del fosso*), όπου συνήθως υπήρχε ένας πάσσαλος (*palificata*) προς την αιχμή της εσωτερικής αντηρίδας του τείχους (*ponta del spirone*), με μια πόρτα που κρατούνταν κλειστή αλλά οι Τούρκοι την είχαν χτίσει. Από τη συγκεκριμένη πλευρά, κατά την κρίση του Λονδάνου, ήταν λιγότερο εύκολο να εισέλθει κάποιος μέσα, σε σχέση με τις άλλες που έχουν αναφερθεί.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή της πόλης, έγραφε ότι σε αυτήν κατοικούσαν 400 άνδρες χριστιανοί, αφοσιωμένοι στο βενετικό κράτος, ενώ σε πολλά χωριά ζούσαν Αρβανίτες.

Συνεχίζοντας, πρόσθετε πως στο ακρωτήριο Σκύλαιο (*Capo Schilo*), 60 μίλια από το Ναύπλιο, υπήρχε το Κάστρο του Θερμησιού (*Castel Termisi*). Αυτό είχε μεγάλη στρατηγική σημασία, καθώς επέπτευε μια περιοχή με μεγάλες και αποδοτικές αλυκές. Τη φρουρά του αποτελούσαν 80 Τούρκοι στρατιώτες. Όλοι οι κάτοικοι των χωριών της περιοχής ήταν χριστιανοί, δυσανεκτιζόμενοι από την τουρκική διοίκηση και πρόθυμοι να αφήσουν οριστικά τον τόπο τους, ακόμα κι αν υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν εκεί τις περιουσίες τους.³⁴

Η πρόταση του Λονδάνου, όπως διαπιστώνουμε, παρείχε ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης του Φρουρίου του Ναυπλίου εκείνη την περίοδο.³⁵ Για τη γενέθλια πόλη του είχε καταφέρει να συγκεντρώσει κάθε είδους στοιχείο από συμπατριώτες του που ζούσαν ή κατέφθαναν στη Βενετία.

Οι εξελίξεις στο μεταξύ προχωρούσαν με γοργούς ρυθμούς. Σχετικά εύκολα οι Τούρκοι, το καλοκαίρι του 1570, είχαν γίνει κύριοι του μεγαλύτερου τμήματος

34. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 146-147 (στη σ. 139 σύντομη αναφορά στο σχετικό απόσπασμα). Βλ. και Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, *ό.π.*, σ. 112-114 (μετάφραση του αποσπάσματος της «Περιγραφής»).

35. Ως προς τις οχυρώσεις της πόλης εκείνη την περίοδο βλ. Giuseppe Gerola, «Le fortificazioni di Napoli di Romania», *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 13-14 (1930-1931, έκδ. 1934), σ. 347-410. Πρβλ. Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Η πύλη της ξηράς των ενετικών οχυρώσεων του Ναυπλίου», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, τ. 2, *Αρχαιότης και Βυζάντιον* (= *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 19), Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1992-1993, σ. 297-323 (κυρίως σ. 298-300) [= *Scripta Minora. Έρευνες στην αρχιτεκτονική και έργα για τη συντήρηση των μνημείων* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 88), Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2005, σ. 329-346 (κυρίως σ. 330-332)]. Ιωάννα Θ. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά αμυντικά έργα στις οχυρώσεις της Πελοποννήσου (1684-1715). Δύο σχέδια του τείχους της πόλης του Ναυπλίου (18ος αι.) από το αρχείο της Βενετίας», *Η εκστρατεία του Morosini "Regno di Morea". Μονεμβασιώτικος Όμιλος. Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1999*, επιμ. Χάρις Καλλιγιά, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., Αθήνα 1998, σ. 135-154 (κυρίως σ. 140-143).

της Κύπρου και ξεκίνησαν την πολιορκία της Αμμοχώστου. Ο βενετικός στόλος, κινούμενος ανοργάνωτα, δεν κατάφερε να τους αντιμετωπίσει με επιτυχία.³⁶

Όλο αυτό, το πλούσιο σε γεγονότα, χρονικό διάστημα ο Λονδάνος έβλεπε να μην τίθεται σε εφαρμογή το σχέδιό του. Παράλληλα με αυτό, είχε παραδώσει στους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα «le battaglie navali con molta prudentia et esperienza trattate in lingua greca elegantissimamente da Leone Sapiente imperator di Costantinopoli». ³⁷ Πότε ακριβώς παρέδωσε το δεύτερο κείμενο παραμένει άγνωστο. Στην επιστολή που υπέβαλε στις 7 Ιουνίου 1570 προς τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, με προτάσεις για στρατιωτικές επιχειρήσεις στον ελληνικό χώρο, έκανε κάποιες νύξεις: «Fui anco studioso in mostrar istoriate sopra la carta le varie foggie et maniere de ordinanze maritime, secondo che mi hano ricordato gli antichi autori et moderni greci, con diversi stratagemmi et instromenti che contra gli inimici se potrebbon usar nelle galere et navi approvati dall'esperienza». ³⁸

Τους επόμενους μήνες ο Λονδάνος φαίνεται πως συνέχισε να πιέζει το Συμβούλιο των Δέκα για την ανάγκη ανάληψης πολεμικής επιχειρήσης στην Πελοπόννησο από τη Βενετία και τη χρησιμοποίηση σ' αυτήν του έμπειρου Γεωργίου Σαρά. Οι επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα ζήτησαν από τον Λονδάνο περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο πρόσωπο. Παράλληλα, τον διέταζαν να μεταβεί στην οικία του μέλους της Συγκλήτου Agostino Barbarigo και να του δώσει να διαβάσει τις *battaglie navali*. Αυτό και έγινε. Ο Βενετός αξιωματούχος, αφού μελέτησε προσεκτικά το κείμενο, ζήτησε από τον Λονδάνο να το μεταφράσει στα ιταλικά, πράγμα που υποσχέθηκε εκείνος να πράξει. ³⁹

Όλες τις παραπάνω κινήσεις του τις περιέγραφε ο Λονδάνος σε επιστολή του προς τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα. Η επιστολή αυτή, που δεν φέρει χρονολογία, συντάχθηκε πιθανότατα στις 26 Ιανουαρίου 1571. Σε

36. Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Η Κύπρος στη δίνη του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών δυνάμεων (15ος-16ος αι.)», *Κύπρος. Σταυροδρόμι της Μεσογείου*, επιστ. επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, «Επιστήμης Κοινωνία». Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κυπριακή Πρεσβεία, Σπίτι της Κύπρου, Αθήνα 2001, σ. 97-101.

37. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 136 και υποσ. 18, σ. 137 και υποσ. 25. Πρβλ. Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *ό.π.*, σ. 529.

38. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, *ό.π.*, σ. 238-239 αρ. εγγράφου Δ΄. Πρβλ. Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *ό.π.*, σ. 529.

39. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 135-136 και υποσ. 18, σ. 137 και υποσ. 25. Πρβλ. Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *ό.π.*, σ. 529.

αυτήν επανήλθε στις ιδέες για στρατιωτικές επιχειρήσεις, που είχε διατυπώσει εγγράφως λίγους μήνες πριν. Πολύτιμες υπηρεσίες, διευκρίνιζε, θα μπορούσε να προσφέρει ο Γεώργιος Σαράς, που υπηρετούσε εκείνο το διάστημα στη Δαλματία. Καταγόταν από το Ναύπλιο, γνώριζε τον χώρο της Πελοποννήσου, μιλούσε την τουρκική, την ελληνική και την αλβανική γλώσσα, και θα μπορούσε εύκολα να ξεσηκώσει τον πληθυσμό της και να τον στρέψει στο πλευρό της Βενετίας.⁴⁰

Στις 26 Ιανουαρίου 1571, με άλλη, ιδιόχειρη επιστολή του, επισήμαινε προς τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα πως ο Γεώργιος Σαράς ήταν γνωστός στον Fabio da Canal, προνοητή του ιππικού της Δαλματίας (*provveditor ai cavalli in Dalmatia*) αλλά και σε όλο το ιππικό της περιοχής. Θα πρόσφερε με ευχαρίστηση όσες υπηρεσίες του ζητούσε το βενετικό κράτος.⁴¹

Ύστερα από αυτή την εξέλιξη, οι αρχές της Βενετίας άρχισαν να επανεξετάζουν το σχέδιο για την κατάληψη της Πελοποννήσου, που είχε υποβάλει λίγους μήνες πριν ο Λονδάνος. Στα χέρια τους είχαν και ένα άλλο παρεμφερές σχέδιο επιχειρήσεων, που είχε υποβληθεί προς τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα. Συντάκτης του σχεδίου, με προτάσεις για ναυτικές επιχειρήσεις στον ελληνικό χώρο, ήταν ο Κερκυραίος λόγιος Αντώνιος Έπαρχος, ο οποίος την άνοιξη του 1570 βρισκόταν στη Βενετία επικεφαλής αντιπροσωπίας συμπατριωτών του.⁴²

Τελικά, στις 29 Ιανουαρίου 1571, το Συμβούλιο των Δέκα αποφάσισε να δοθούν στον νέο γενικό προνοητή της θάλασσας Agostino Barbarigo (στη θέση εκλέχθηκε στις 6 Ιανουαρίου) «copia del libretto del cavalier London circa l'impresa del Morea» καθώς επίσης το «libro dato dall'Eparco circa le battaglie navali», ώστε να είναι ενήμερος. Παράλληλα, του έδινε εντολή, φτάνοντας στη Ζάρα, να έλθει σε επαφή και να επιβιβάσει στη γαλέρα του τον Ναυπλιώτη Γεώργιο Σαρά, που υπηρετούσε στη Δαλματία και γνώριζε καλά την τοπογραφία της Πελοποννήσου, και να τον χρησιμοποιήσει όπου παρί-

40. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 136 και υποσ. 18. Πρβλ. Maltezos, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *ό.π.*, σ. 529.

41. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 136 και υποσ. 18.

42. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, *ό.π.*, σ. 116-117. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *ό.π.*, σ. 223· Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος*, *ό.π.*, σ. 6 και υποσ. 2· Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, [τχ. 1], Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985, σ. 33 αρ. 111· Preto, *I servizi segreti di Venezia*, *ό.π.*, σ. 317, 326 και υποσ. 146· dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 135-136 και υποσ. 17. Η περίληψη του σχεδίου των ναυτικών επιχειρήσεων δημοσιεύτηκε από τη Χ. Μαλτέζου (Maltezos, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», *ό.π.*, σ. 532-535).

στατο ανάγκη. Τέλος, του ενεχείρισε επιστολές από κατοίκους του Βραχίονα της Μάνης αλλά και άλλων περιοχών για τις προθέσεις τους να επαναστατήσουν εναντίον των Τούρκων.⁴³ Στο εξής τη στρατιωτική υποστήριξη της επαναστατικής κίνησης, που είχε ξεκινήσει στη Μάνη και θα διευρυνόταν στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, αναλάμβαναν πλέον ο Agostino Barbarigo και ο γενικός καπιτάνος της θάλασσας (*capitano generale da Mar*) Sebastiano Venier.⁴⁴

Διαπιστώνοντας πως ήταν αδύνατον να αντεπεξέλθει στις ολοένα και μεγαλύτερες απαιτήσεις των πολεμικών επιχειρήσεων, η Βενετία απευθύνθηκε προς τον πάπα Πίο Ε΄ ζητώντας του να κινητοποιήσει τις χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης. Εκείνος δραστηριοποιήθηκε αμέσως, πιέζοντας προς διάφορες κατευθύνσεις.⁴⁵ Οι προσπάθειές του καρποφόρησαν, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση, στις 20 Μαΐου 1571, του Ιερού Συνασπισμού (*Sacra Liga*). Επικεφαλής του χριστιανικού στόλου τοποθετήθηκε ο Don Juan de Austria (1547-1578). Αποφασιστικό ρόλο στην επιχείρηση είχαν και οι τρεις ναύαρχοι, Giovan Andrea Doria, Marcantonio Colonna και Sebastiano Venier, επικεφαλής των ισπανικών, των παπικών και των βενετικών γαλερών αντίστοιχα.⁴⁶

Σε μια προσπάθεια δημιουργίας προγεφυρωμάτων, ο Don Juan εκμεταλλεύτηκε με τον ιδεωδέστερο τρόπο τα μυστικά σχέδια που είχαν εκπονήσει τόσο οι Βενετοί όσο και οι Ισπανοί, και υποκίνησε επαναστατικές κινήσεις σε όλο σχεδόν τον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο.⁴⁷

Μέσα σε ένα τόσο ενθαρρυντικό κλίμα απέπλευσε ο χριστιανικός στόλος για τις ελληνικές θάλασσες. Γρήγορα όμως, μόλις έγινε γνωστή η κατάληψη της Αμμοχώστου, οι κινήσεις του περιορίστηκαν στον χώρο του Ιονίου. Τελικά, στις 7 Οκτωβρίου 1571, συγκρούστηκε με τον αντίπαλό του στα μικρά

43. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 117. Πρβλ. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», ό.π., σ. 223· dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», ό.π., σ. 135-136 και υποσ. 16-17· Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 222· Maltezu, «Il riuso di testi militari bizantini nel XVI secolo», ό.π., σ. 529-530.

44. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 117, 170, 221.

45. Βλ. Aldo Stella, «Lepanto nella storia e nella storiografia alla luce di nuovi documenti», *Studi Veneziani*, n.s., 51 (2006), σ. 216-221.

46. Βλ. στο ίδιο, σ. 232-233.

47. Βλ. σχετικά Κώστας Γ. Τσικνάκης, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου και οι επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο», *Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης: Η απήχηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στην ευρωπαϊκό κόσμο (Ναυπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012)* (Συνέδρια – 16), επιμ. Κώστας Γ. Τσικνάκης, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, Αθήνα – Βενετία 2013, σ. 53-89, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

νησιά Εχινάδες, *Curzolari* σύμφωνα με τις δυτικές πηγές, ανοικτά της Ναυπάκτου. Η συντριβή του τουρκικού στόλου ήταν σχεδόν πλήρης.⁴⁸

Η Πελοπόννησος ήταν μια από τις πρώτες περιοχές που επαναστάτησαν. Με επίκεντρο τη Μάνη, οι κάτοικοι της οποίας βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με την τουρκική εξουσία ήδη από τα προηγούμενα χρόνια, η εξέγερση μεταδόθηκε γρήγορα στο μεγαλύτερο τμήμα της Μεσσηνίας.⁴⁹ Το ίδιο συνέβη και στην περιοχή της Αχαΐας. Οι επαναστάτες της Αιγιαλείας γρήγορα προσεταιρίστηκαν κατοίκους και από την απέναντι περιοχή της Παρνασσίδας.⁵⁰ Η περιοχή του Ναυπλίου, που φυλασσόταν από μεγάλο αριθμό τουρκικών δυνάμεων, δεν συμμετείχε, όπως όλα δείχνουν, στην εκδηλωθείσα κινητοποίηση.

Το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα θα μπορούσαν να γίνουν πολλά. Οι εκκλήσεις των Βενετών για ακόμα μεγαλύτερη δραστηριοποίηση του χριστιανικού στόλου, με στόχο την κατάληψη πόλεων της Πελοποννήσου και της Εύβοιας, δεν εισακούστηκαν. Διαφορετικές ήταν οι προτεραιότητες των δυνάμεων που είχαν συγκροτήσει τον Ιερό Συνασπισμό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί η δυνατότητα κατάληψης αρκετών εδαφών του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου, τα οποία είχαν επαναστατήσει.

Εκμεταλλεζόμενοι τη δυστοκία του χριστιανικού στόλου οι Τούρκοι αντέδρασαν καταφέροντας γρήγορα να καταπνίξουν τις επαναστατικές κινήσεις σε όλες σχεδόν τις ελληνικές περιοχές. Δεν έχουμε πληροφορίες για την περιοχή του Ναυπλίου. Μόνο στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο διατηρήθηκαν κάποιοι επαναστατικοί πυρήνες.⁵¹

Όλο αυτό το χρονικό διάστημα όσοι Έλληνες ζούσαν στη Βενετία παρακολουθούσαν τις εξελίξεις με ανάμεικτα συναισθήματα. Την αρχική αισιοδοξία διαδέχθηκε η απογοήτευση για την τροπή που έλαβαν τελικά τα πράγματα. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως ήταν φυσικό, βίωνε τα γεγονότα ο Λονδάνος. Θα πρέπει να ένιωθε δυσάρεστα, καθώς δεν είχε τεθεί σε εφαρμογή ο σχεδιασμός που είχε εκπονήσει. Δεν εγκατέλειψε, ωστόσο, την προσπάθειά του. Αναζητώντας τρόπους να εμπλέξει και άλλες πολιτικές δυνάμεις στην υπόθε-

48. Βλ. Stella, «Lepanto nella storia e nella storiografia», *ό.π.*, σ. 231-236.

49. Τσικνάκης, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 59 και υποσ. 26.

50. M. Lesure, *Lépante, la crise de l'empire ottoman*, Julliard, Παρίσι 1972, σ. 94-95 και 193· Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *ό.π.*, σ. 233· Τσικνάκης, «Η Μονή Ταξιαρχών του Αγίου στα τέλη του 16ου αι.», *ό.π.*, σ. 60· του ίδιου, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 225-226· του ίδιου, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 63.

51. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *ό.π.*, σ. 234-235· Τσικνάκης, «Η Μονή Ταξιαρχών του Αγίου στα τέλη του 16ου αι.», *ό.π.*, σ. 60-61· του ίδιου, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 225-226· του ίδιου, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 67-71.

ση της απελευθέρωσης της Πελοποννήσου δεν δίστασε να στραφεί και προς άλλες κατευθύνσεις. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1572, έστειλε πληρέστερη μορφή του σχεδίου επέμβασης στην Πελοπόννησο και στον μεγάλο δούκα της Τοσκάνης Cosimo I de' Medici. Εκείνος περιορίστηκε να του εκφράσει την ικανοποίησή του από την ανάγνωση του κειμένου.⁵²

Κι ενώ ξεκίνησαν οι συζητήσεις για την ανανέωση της δράσης του χριστιανικού στόλου το καλοκαίρι του 1572, οι Βενετοί συνέχιζαν να αναζητούν τρόπους για την προώθησή τους στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Μέσα σε αυτό το πολεμικό κλίμα, όπου διατυπώνονταν συγκεχυμένες απόψεις ως προς τα σημεία εκδήλωσης της τελικής επίθεσης, δεν εγκαταλείφθηκε ο σχεδιασμός για κατάληψη του Ναυπλίου. Στην ανακίνηση του θέματος συμμετείχαν άτομα με καταγωγή από την πόλη, που έβλεπαν ότι η κατάληψή του δεν συμπεριλαμβανόταν στις προθέσεις των χριστιανικών δυνάμεων.

Ένας από αυτούς ήταν ο Τζώρτζης Μόρμορης που βρισκόταν εκείνο το διάστημα στη Βενετία.⁵³ Ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας των Ναυπλιωτών,⁵⁴ μέλη της οποίας, μετά την πτώση της πόλης, εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Κρήτη.⁵⁵ Με το εμπορικό πλοίο του πηγαινοερχόταν συχνά μεταξύ Κρή-

52. Dal Borgo, «La descrizione del Peloponneso di Andrea Londano», *ό.π.*, σ. 137 και υποσ. 23-24.

53. Για τη δραστηριοποίησή του στην πόλη εκείνα τα χρόνια βλ. Κώστας Γ. Τσιγκάκης, «Μεταφορές αρχαιοτήτων και μαρμάρων από την Κρήτη για την επισκευή του Δουκικού Παλατιού της Βενετίας το έτος 1576», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, επιμ. Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κώστας Γ. Τσιγκάκης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2013, σ. 773 και υποσ. 33, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πληροφορίες για την παρουσία του στην πόλη τις επόμενες δεκαετίες βλ. στα *Πρακτικά των Συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: εκλογές και αποφάσεις. Βιβλίο Α' (1558-1601)*, έκδοση Κατερίνα Β. Κορρέ (Graecolatinitas nostra, Πηγές 11), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2012, σποραδικά.

54. Για την οικογένεια βλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, *ό.π.*, σ. 140-141 και υποσ. 3. Από τη νεότερη βιβλιογραφία για την οικογένεια βλ., κυρίως, D. Bernicolas-Hatzopoulos, «Emmanuel Mormori and the Alfonso Piccolomini incident», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), σ. 90-101· Dionyssios Hatzopoulos, «New information on the Mormori family», *Θησαυρίσματα* 21 (1991), σ. 358-367.

55. Για την παρουσία τους στο νησί βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Ιλαρίων Γραδενίγος μητροπολίτης Ηρακλείας και οι σύγχρονοι αυτόι λόγοι και σχετικοί Κρήτες. C'. Οικογένεια Μούρμουρη-Mormori», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 41 (1974), σ. 34-51+πίν ΙΕ'· Μαρία Γ. Πατραμάνη, «Ο ποιητής του *Αμύντα* Γεώργιος Μόρμορης και ο κόσμος του: ψηφίδες από την ανθρωπογεωγραφία της κρητικής διασποράς (1645-1669) και την πνευματική παραγωγή στα Κύθηρα του 18ου αιώνα», *Νόστος* 5 (2008), σ. 207-221.

της και Βενετίας, εξυπηρετώντας πολλές ανάγκες. Φαίνεται πως στη διάρκεια κάποιου ταξιδιού του είχε επισκεφθεί το Ναύπλιο. Έτσι, με υπόμνημα που υπέβαλε την 21η Απριλίου 1572 προς τους επικεφαλής του Συμβουλίου των Δέκα, διατύπωσε συγκεκριμένες προτάσεις για την κατάληψη της πόλης.⁵⁶ Λόγω έλλειψης χώρου δεν μπορώ να αναφερθώ εδώ λεπτομερώς στο σχέδιό του, που αποτελούσε ένα κράμα ευσεβών πόθων και παράτολμων ενεργειών. Αυτό θα γίνει σε άλλο άρθρο μου, στο οποίο θα σχολιαστούν συνολικά όλες οι κινήσεις του εκείνων των χρόνων, που απέβλεπαν, μεταξύ άλλων, στην απελευθέρωση του Ναυπλίου. Τα όσα υποστήριζε πάντως προκάλεσαν το ενδιαφέρον του Συμβουλίου των Δέκα, που ασχολήθηκε στις 5 Μαΐου με την περίπτωση του. Σε μια προσπάθεια να διατηρήσει ζωντανή την υπόθεση του Ναυπλίου ενθάρρυνε την πρωτοβουλία του Μόρμορη.⁵⁷

Στο μεταξύ, με μεγάλη δυσκολία και ύστερα από έντονες βενετικές πιέσεις, ανασυγκροτήθηκε ο χριστιανικός στόλος. Επικεφαλής του ορίστηκε ξανά ο Don Juan de Austria, που θα πλαισιωνόταν από τους Marcantonio Colonna, Giacomo Foscarini και Gil d'Andrada, αντιπροσώπους των τριών κύριων συνιστωσών του Ιερού Συνασπισμού.⁵⁸

Μια από τις πρώτες αποφάσεις του ήταν η ανάληψη δράσης στην ελληνική χερσόνησο, σε ορισμένες περιοχές της οποίας, κατά τη διάρκεια του χειμώνα του 1571-1572, είχε ανανεωθεί το επαναστατικό κλίμα. Διάφοροι μυστικοί πράκτορες, που ενεργούσαν για λογαριασμό της βενετικής και της ισπανικής πλευράς, επαναδραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή καλλιεργώντας συμμαχίες με ισχυρούς τοπικούς παράγοντες.⁵⁹ Παρά τις διαδόσεις πως ο χρι-

56. A.S.V., Consiglio dei Dieci, Segrete, filza 16 (Μάρτιος 1572 – Φεβρουάριος 1573): υπόμνημα του Γεωργίου Μόρμορη (21 Απριλίου 1572). Πρβλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 225 και υποσ. 1.

57. A.S.V., Consiglio dei Dieci, Segrete, reg. 10 (Μάρτιος 1572 – Φεβρουάριος 1574), φ. 25v-26r. Πρβλ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, ό.π., σ. 225 και υποσ. 1.

58. Για τις ραγδαίες εξελίξεις εκείνων των μηνών βλ. Τσιγκάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 230-231· του ίδιου, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», ό.π., σ. 75. Αναλυτικότερα, βλ. του ίδιου, «Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων το 1572», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών: Η Πελοπόννησος κατά την Τουρκοκρατία και τη Βενετοκρατία (1460-1821) (Γατούνη, 5-7 Σεπτεμβρίου 2008): Αφιέρωμα εις Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου*, επιμ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος (υπό έκδοση).

59. Τσιγκάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», ό.π., σ. 231· του ίδιου, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», ό.π., σ. 75-84· του ίδιου, «Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων το 1572», ό.π.

στιανικός στόλος θα επανερχόταν σύντομα στις ελληνικές θάλασσες και θα επιχειρούσε την τελική έφοδο για την κατάληψη της Πελοποννήσου, κανένα από όλα τα παραπάνω μεγαλεπήβολα σχέδια τελικά δεν πραγματοποιήθηκε.⁶⁰ Η καθυστερημένη έξοδος του στόλου, μόλις στις αρχές Σεπτεμβρίου, ήταν ενδεικτική των προθέσεών του. Ύστερα από άσκοπες κινήσεις στον χώρο του Ιονίου, επικέντρωσε την προσπάθειά του στην εκπόρθηση της Μεθώνης, χωρίς όμως αποτέλεσμα.⁶¹ Οι ελπίδες των επαναστατών της περιοχής πως θα ενισχύονταν αποφασιστικά οι κινήσεις τους διαψεύστηκαν. Με την αποχώρηση του χριστιανικού στόλου, στις αρχές Οκτωβρίου, οι τουρκικές δυνάμεις εξάλειψαν με βίαιο τρόπο τις τελευταίες εστίες αντίστασης που υπήρχαν στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο.⁶²

Τους επόμενους μήνες ο νέος πάπας Γρηγόριος ΙΓ' επεδίωξε την ανασυγκρότηση του Ιερού Συνασπισμού και την επιστροφή του χριστιανικού στόλου στις ελληνικές θάλασσες.⁶³ Γρήγορα όμως προσέκρουσε στην απροθυμία των Ισπανών να βοηθήσουν αποτελεσματικά την υπόθεση. Η Βενετία, διαβλέποντας πως η συνέχιση του πολέμου χειροτέρευε τη θέση της, επιτάχυνε τις μυστικές συνεννοήσεις που είχε ξεκινήσει με τους Τούρκους για τον τερματισμό του. Με την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης της 7ης Μαρτίου 1573 έληξε και τυπικά ο τέταρτος βενετοτουρκικός πόλεμος.⁶⁴

60. Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 231· του ίδιου, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 84-86· του ίδιου, «Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων το 1572», *ό.π.*

61. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *ό.π.*, σ. 237-238· Τσικνάκης, «Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων το 1572», *ό.π.* Αναλυτικότερα, για την αποτυχημένη πολιορκία της Μεθώνης, βλ. του ίδιου, «Η Μεθώνη στη διάρκεια του τέταρτου βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573)», *Πρακτικά της Επιστημονικής Διημερίδας: Η Μεθώνη και η περιοχή της από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια. Αρχαιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις (Μεθώνη, 16-17 Μαΐου 2015)* (υπό έκδοση).

62. Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 231-232· Τσικνάκης, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 86-87· Τσικνάκης, «Η νοτιοδυτική Πελοπόννησος θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων το 1572», *ό.π.*

63. Για τις προσπάθειες του πάπα Γρηγορίου ΙΓ' να παραταθεί η δράση του Ιερού Συνασπισμού βλ. G. Cozzi, «Un documento sulla crisi della “Sacra Lega”: le confidenze del padre Francisco Toledo all'Avogadore di Comun Nicolò Barbarigo (ottobre 1572)», *Archivio Veneto*, s. 5, 67 (1960), σ. 76-96. Πρβλ. Τσικνάκης, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 86.

64. Για τις συζητήσεις πριν από την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης και τις παρενέργειες που δημιούργησε η βενετική πρωτοβουλία βλ. Mario Brunetti, «La crisi finale della Sacra Lega (1573)», *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, τ. 2, Edizioni di Storia e Letteratura, Ρώμη 1958, σ. 145-155. Βλ., επίσης, Stella, «Lepanto nella storia e nella storiografia», *ό.π.*, σ. 245-249 και Τσικνάκης, «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου», *ό.π.*, σ. 86-87.

Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν, είναι εξαιρετικά πολύτιμα, καθώς μας διαφωτίζουν για μια άγνωστη ουσιαστικά περίοδο της ιστορίας του Ναυπλίου, τις πρώτες δεκαετίες, δηλαδή, μετά την κατάληψή του από τους Τούρκους. Η πόλη, όπως προκύπτει από τα σχέδια όλων των μυστικών πρακτόρων, αποτελούσε ισχυρό στρατιωτικό κέντρο της Πελοποννήσου.

Αξίζει να σταθούμε, για λίγο, στις προτάσεις του Ανδρέα Λονδάνου και του Τζώρτζη Μόρμορη. Πίσω από τις περιγραφές των εγγράφων, όπως συμβαίνει με όλα τα κείμενα αυτού του είδους, κρύβονται μεγάλες αγωνίες. Δεκάδες άτομα συνεργάστηκαν, κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, για τη συλλογή των πληροφοριών. Το αποτέλεσμα σίγουρα δεν απέχει από την πραγματικότητα. Παρέχει ολοκληρωμένη εικόνα των αμυντικών δυνατοτήτων του Ναυπλίου στις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι. Η εκπόρθησή του, παρά τις ατέλειες που υπήρχαν, εμφάνιζε αρκετές δυσκολίες. Το γεγονός αυτό έπαιξε σοβαρό ρόλο στην απόφαση της Γαληνοτάτης να μην προχωρήσει σε επιχείρηση πολιορκίας του. Για να μη δυσανεστήσει, ωστόσο, τους Ναυπλιώτες που ζούσαν στη Βενετία, στις υπηρεσίες των οποίων έδινε μεγάλη σημασία, παρέπεμπε τη διευθέτηση της υπόθεσης της πόλης τους στο –απροσδιόριστο– μέλλον.

Ο τρόπος που κινήθηκε την ίδια περίοδο η Ισπανία, δημιουργεί ερωτηματικά. Από τη μια πλευρά ενθαρρύνει τις πρωτοβουλίες για την οργάνωση επαναστατικών κινήσεων στον ελληνικό χώρο και από την άλλη, όταν αυτές ωριμάζουν, αποστασιοποιείται και τις αφήνει να ατονήσουν. Η φαινομενικά αντιφατική αυτή στάση, ωστόσο, δικαιολογείται εύκολα: ήταν απόρροια της ευρύτερης διστακτικής πολιτικής της, εκείνη την περίοδο, ως προς τον χώρο της ανατολικής Μεσογείου.⁶⁵

Ανάμεσα στις παραπάνω κινήσεις τακτικισμού των ισχυρών πολιτικών δυνάμεων βρίσκονται οι απλοί πολίτες, που βιώνουν όμως με διαφορετικό τρόπο τις εξελίξεις. Αν οι Ναυπλιώτες που ζούσαν μακριά από τη γενέθλια πόλη τους, αισθάνονταν απογοητευμένοι από την τροπή των πραγμάτων, δεν συνέβαινε το ίδιο και με όσους συνέχιζαν να ζουν στην περιοχή. Μόνοι και ανυπεράσπιστοι είχαν να αντιμετωπίσουν την τουρκική επιθετικότητα, η οποία αυξήθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν.

65. Τη στάση της αυτή σχολιάζει ο Bádenas, «Η διστακτική πολιτική της ισπανικής μοναρχίας στην Ανατολή», *ό.π.*, σ. 11-28.

KOSTAS G. TSIKNAKIS

NAFPLIO AND PLANS OF OCCUPATION ON THE EVE
OF THE FOURTH VENETIAN-TURKISH WAR (1570-1573)

The occupation of Nafplio by the Turks during the third Venetian-Turkish war (1537-1540), intercepted a long period of Venetian presence in the city. Over the next few years, the reconquest of the city remained amongst the prime goals of the Venetian policy. Discussions were intensified on the eve of the fourth Venetian-Turkish war (1570-1573). Secret agents from both the Venetian and Spanish side, who toured the Turkish-occupied Greek territory, collected detailed information about the state of the fortress so as to seek ways for its siege and occupation. Such a possibility, as planned, would trigger general developments and would result in the release of the entire Peloponnese. During the war, however, the forces of the Christian fleet undertook no serious attack against Nafplio. This negative development was due to disputes arisen in the meantime between Venice and Spain concerning their presence in the East.

Γ' Συνεδρία

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ

Η πραγμάτευση των θεμάτων της ανακοίνωσής μου προϋποθέτει την αναζήτηση και τον εντοπισμό εστιών γραμματισμού, εκπαίδευσης και τελικά παιδείας στο Ναύπλιο και την ευρύτερη περιοχή του κατά τα 150 χρόνια της πρώτης βενετοκρατίας (1389-1540), εκ των οποίων τα περισσότερα συμπίπτουν με τον δυστυχή για τον ελληνισμό πρώτο αιώνα μετά την Άλωση, και μάλιστα με το δεύτερο μισό του, όταν εκλείπει, χωρίς διαδοχή, η γενιά των δασκάλων που υπήρχαν κατά την Άλωση. Βέβαια η συνηθισμένη μορφή εκπαίδευσης και από τη βυζαντινή εποχή δεν ήταν η φοίτηση σε σχολείο αλλά η μαθητεία, ατομική ή συλλογική κοντά σε δάσκαλο, συνήθως κληρικό, με κάποιας μορφής σύμβαση μαθητείας ή διά λόγου συμφωνίας. Οι δάσκαλοι όμως ήταν δυσεύρετοι και περιζήτητοι, και ο τρόπος πληρωμής τους δύσκολος και εξ αιτίας της φτώχειας αλλά και της μη εκχρηματισμένης οικονομίας.

Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, η παρουσία στη Μονεμβασία του λογίου, ενωτικού μητροπολίτη Αρσένιου Αποστόλη (1468/1469-1535) συντηρούσε μια παιδευτική εστία στην οποία από το 1524 ως το 1531 μαθήτευσαν οι μετέπειτα γνωστοί λόγιοι Γεώργιος Κορίνθιος, Φραγκίσκος Πόρτος, Γεώργιος Βάλαμος, Ιωάννης Ζυγομαλάς και άλλοι. Την ίδια περίοδο, όπως έγραψε ο Ιωάννης Ζυγομαλάς στον *Βίο* του δασκάλου του Σταυρακίου Μαλαξού, λειτουργούσε στο Ναύπλιο [1522-1524] σχολείο στο οποίο ήταν δάσκαλος, που δεν κατονομάζεται, αλλά πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον μετέπειτα μέγα ρήτορα του Πατριαρχείου Αντώνιο Καρ(α)μαλίκη. Ψυχή του σχολείου ήταν ο πρωτοπαπάς Ναυπλίου Σταυράκιος Μαλαξός, ενώ μαθητές και διάδοχοί του ήταν οι συνομήλικοι εξάδελφοι Νικόλαος Σταυρακίου Μαλαξός και Ιωάννης Ζυγομαλάς.¹

1. Βλ. τη συνοπτική προσέγγιση του Χρίστου Γ. Πατρινέλη, «[Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες]. Από την Άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 367-377, κυρίως στ. 371α και την αναλυτικότερη παρουσίαση του θέματος από τον ίδιο, «Οι Μεγάλοι Ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλησιώτης και ο χρόνος της ακμής των», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 16 (1962), σ. 26-33. Η μαρτυρία για το σχολείο του Ναυπλίου: Ιωάννης Ζυγομαλάς, «Βίος του εν μακαρία τη λήξει γενομένου αγίου και αιδίδιμου πατρός ημών Σταυρακίου ιερώς του

Αυτά τα δεδομένα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ικανά, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική πολιτική της Βενετίας, που άφηνε περιθώρια στο ηγετικό σχήμα της ορθόδοξης Εκκλησίας (σκευοφύλαξ, δευτερεύων, πρωτοπαπάς)² να καθοδηγεί τα πράγματα της ορθόδοξης κοινότητας, για να δημιουργήσουν μια προοπτική ξεχωριστής σταδιοδρομίας για όσους πρόκοβαν στα γράμματα, πέραν του αλφαριθμητισμού. Όσο και αν είναι λίγα, υπάρχουν παραδείγματα για εκείνους που είχαν έφεση για γράμματα και οι οικογένειές τους μπορούσαν να τους στηρίζουν οικονομικά βρίσκοντας καλούς δασκάλους στην καθ' ημάς Ανατολή και στην Ευρώπη για τις σπουδές τους, οι οποίες τους εξασφάλιζαν, στις πιο πολλές περιπτώσεις, αντίστοιχες ευκαιρίες, θέσεις και αξιώματα. Οι Έλληνες που ζούσαν στη βενετική συνάφεια των κτήσεων της Ανατολής και της μητρόπολης Βενετίας είχαν ευκολότερες προσβάσεις στις εστίες παιδείας μεσαίου και ανώτερου επιπέδου, και ύστερα στις θέσεις σταδιοδρομίας και ανάδειξης, χωρίς να αποκλείονται και αντίστοιχες θέσεις στον τουρκοκρατούμενο χώρο (Εκκλησία, κοινότητες, σχολεία, οθωμανική διοίκηση) αλλά και εκείνες που δημιουργούσαν οι συγκυρίες και οι ιστορικές ροπές.

Ύστερα από τη διατύπωση αυτών των παραδοχών μπορούμε να εξετάσουμε μερικά παραδείγματα διαμόρφωσης και δράσης λογίων και λογιουσύνης κατά την πρώτη βενετοκρατία στο Ναύπλιο και να παρακολουθήσουμε τη συμμετοχή τους –κάποτε και πρωτοποριακή– στις μεγάλες προκλήσεις που αντιμετώπισε η ελληνική εθνότητα πριν και κυρίως μετά την άλωση του Ναυπλίου από τους Τούρκους (21 Νοεμβρίου 1540).

Οι Μαλαζοί

Η ευρύτερη οικογένεια μαρτυρείται στην Αργολίδα από τις αρχές του 15ου αι.,

Μαλαζού και σκευοφύλακος της αγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπλίου παρά Ιωάννου του Ζυγομαλά, ρήτορος της αυτής μητροπόλεως, τω συντετμημένω συνταχθείς λόγῳ», Émile Legrand, «Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas», *Recueil de textes et de documents publié par les professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes*, τ. II, Παρίσι 1889, σ. 67-200: 159-175, κυρίως σ. 169-172. Το δημοσίευμα κυκλοφόρησε με την ίδια σελιδοποίηση, προσθήκες και δική του σελιδαρίθμηση τον ίδιο χρόνο (βλ. Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, αρ. 1889.605). Οι αντίστοιχες σελίδες του αυτοτελούς: 95-111, κυρίως 105-108.

2. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαζός, πρωτοπαπάς Ναυπλίου, και το συγγραφικό του έργο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 87-93. Το έργο αυτό στηρίζεται σε πλούσια τεκμηρίωση και εξαντλητική βιβλιογραφία, με την οποία διαλέγεται. Γι' αυτούς τους λόγους προτίμησα να παραπέμνω στο βιβλίο αυτό τον αναγνώστη, ύστερα από τον έλεγχο της προηγούμενης τεκμηρίωσης και βιβλιογραφίας, ακόμη και όταν καταλήγω σε διαφοροποιημένα συμπεράσματα.

ενώ η οικογένεια των λογίων μας εντοπίζεται από τα μέσα του ίδιου αιώνα στο Ναύπλιο, με τον Ανδρόνικο και την Άννα, που απέκτησαν γιο τον Σταυράκιο, δάσκαλο, ιερέα και σκευοφύλακα Ναυπλίου.³

Ο γιος του Νικόλαος γεννήθηκε στο τέλος του 15ου αι., πιθανόν το 1498. Μαθήτευσε κοντά στον πατέρα του και με τον διά βίου αυτοδίδακτισμό του καταρτίστηκε ζηλευτά στην ελληνογνώσια, τα ιερά γράμματα και τη θεολογία, όπως αποδεικνύει το συγγραφικό, το κηρυγματικό και το αντιγραφικό του έργο. Αντιφατικές είναι οι πληροφορίες για σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη. Ο τελευταίος μελετητής του Δημοσθένης Στρατηγόπουλος (2008) υποστηρίζει με πειστικό τρόπο ότι ίσως πρέπει να μαθήτευσε μετά το 1524 κοντά στον μεγάλο ρήτορα Μανουήλ Κορίνθιο. Το τέλος της δεκαετίας του 1520 τον βρίσκει οικογενειάρχη και αργότερα σκευοφύλακα και ύστερα δευτερεύοντα και πρωτοπαπά Ναυπλίου.⁴

Δύσκολη και με πολλές δοκιμασίες είναι για το Ναύπλιο και γι' αυτόν η δεκαετία του 1530: πανώλη το 1533, η οποία θα επανέλθει κατά τη διάρκεια της φονικής τουρκικής πολιορκίας του Ναυπλίου (1537-1540). Ο ίδιος και μέλη της οικογένειάς του νόσησαν, κάποιοι πέθαναν, ο ίδιος σώθηκε, αλλά του έμειναν σοβαρά σωματικά ελαττώματα διά βίου. Με την παράδοση του Ναυπλίου το 1540 η οικογένειά του με τον αδελφό του Γρηγόριο (1521-1601) καταφεύγουν με βενετικό καράβι στην Κρήτη, ενώ εκείνος καταφεύγει στην Κέρκυρα (1540-1541) και στη Βενετία (1541-1548). Καρπώνεται τις παροχές των σχεδίων αποκατάστασης των προσφύγων του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας στην Κρήτη αλλά και στη Βενετία,⁵ όπου εργάζεται ως αντιγραφέας χειρογράφων για να ικανοποιηθούν οι ζητήσεις από φορείς και πρόσωπα της Ευρώπης· στην περίπτωση του παραγγελίες του βασιλιά της Γαλλίας.⁶

Συμμετέχει στην εκδοτική δραστηριότητα ελληνικών βιβλίων στη Βενετία, στο εκδοτικό σχέδιο που εγκαινίασε στις αρχές της δεκαετίας του 1520 ο Ανδρέας Κουνάδης, με αιχμή και στήριγμα τις εκδόσεις των λειτουργικών βιβλίων της ορθόδοξης λατρείας αλλά και άλλων θεματικών κατηγοριών ελληνικών βιβλίων, που είχαν αγοραστικό και αναγνωστικό κοινό και χρήστες στην καθ' ημάς Ανατολή αλλά και στην ελληνική διασπορά. Ο Μαλαξός, ως επιμελητής των χειρογράφων προς εκτύπωση στα βενετικά τυπογραφεία, για

3. Στο ίδιο, σ. 94-98.

4. Στο ίδιο, σ. 98-101.

5. Στο ίδιο, σ. 101-107, 112-113. Δημοσθένης Στρατηγόπουλος, «Η “κερκυραϊκή” υμνογραφική παραγωγή του Νικολάου Μαλαξού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα 7-8 Δεκεμβρίου 2005, Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Κέρκυρας* [= Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 4 (2007)], σ. 265-269.

6. Στρατηγόπουλος, *Ο Νικόλαος Μαλαξός*, ό.π., σ. 108-109, 156-164.

να προκύψουν τα λειτουργικά βιβλία, συλλαμβάνει την ιδέα του εμπλουτισμού τους με υμνογραφικά έργα νέα, ανάμεσα στα οποία και τα δικά του, με δηλωμένη την ταυτότητα του υμνογράφου στους τίτλους και τις ακροστιχίδες τους. Η επιλογή του αυτή έβαζε σε άλλη βάση το πρόβλημα των όρων αυθεντικότητας, κάθαρσης, διόρθωσης και επιμέλειας των χειρογράφων, που θα γίνονταν η γέφυρα για το πέρασμα από το χειρόγραφο στο έντυπο λειτουργικό βιβλίο, με την τολμηρή πρόταση της συμπλήρωσης και ανανέωσης του περιεχομένου των λειτουργικών βιβλίων στον συντηρητικό και δύσπιστο κόσμο της λατρείας, και μάλιστα ανεπαισθήτως, χωρίς άδεια της Εκκλησίας, η οποία δεν φαίνεται να αντέδρασε στον νεωτερισμό, αφού μόνο αργότερα, τον 19ο αι., ο Μαλαξός δέχτηκε μεμονωμένες κατηγορίες και χαρακτηρισμούς για αυθαίρετες και αιρετικές ενέργειες. Το θέμα έλυσε διαφορετικά –και από μόνη της φαίνεται– η εκδοτική αγορά του ελληνικού βιβλίου στη Βενετία, αφού οι επιμελητές και οι τυπογράφοι-εκδότες, σταδιακά τις επόμενες δεκαετίες, πιεζόμενοι από πολλές παραμέτρους της εκδοτικής διαδικασίας, απέβαλαν τις προσθήκες και τα υμνογραφικά έργα του Μαλαξού, ξαναγυρίζοντας στο αυθεντικό και συντομότερο κείμενο της βυζαντινής χειρόγραφης παράδοσης, χωρίς προσθήκες ακόμη και των ακολουθιών των νέων αγίων, των οποίων υπήρχαν χειρόγραφες ακολουθίες, οι οποίες θα αρχίσουν να εκδίδονται αυτοτελώς από τις αρχές του 17ου αι., σε χωριστές φυλλάδες.⁷ Από την άποψη του διαχρονικά άλυτου εκδοτικού προβλήματος των λειτουργικών βιβλίων, το εγχείρημα του Μαλαξού μάλλον λειτούργησε επιβαρυντικά εντείνοντας τη μεταγενέστερη δυσπιστία στην έντυπη μορφή, που παράχθηκε μάλιστα στη Δύση, σε σχέση με την παραλλάσσουσα χειρόγραφη παράδοση της ορθόδοξης Ανατολής.⁸ Ευτυχώς ο Μαλαξός φρόντισε να συγκεντρώσει το υμνογραφικό του έργο σε επιμελημένα χειρόγραφα, που διέσωσαν την υμνογραφική δημιουργία του, η οποία θεωρείται σημαντική.⁹

Στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεώρησης της δημιουργικής πολιτισμικής προσπάθειας των Ελλήνων της διασποράς, με κέντρο τη Βενετία, και την εκδοτική προσπάθεια για βιβλία που είχε ανάγκη το Γένος, ο πρόσφυγας Ν. Μαλαξός με την πνευματική του καλλιέργεια, τα talέντα και τη δράση του συνέβαλε αποτελεσματικά στην ικανοποίηση των ζητήσεων του καιρού του για αντίγραφα χειρογράφων, κυρίως από τους πνευματικούς κύκλους της Ευρώπης,¹⁰ αλλά και στην κατάσταση χειρογράφων, από τα οποία θα τυπώνονταν από Έλληνες και Ιταλούς τυπογράφους στη συνέχεια τα λειτουργικά

7. Στο ίδιο, σ. 139-156, 330-334.

8. Στο ίδιο, σ. 334-337.

9. Στο ίδιο, σ. 167-181.

10. Στο ίδιο, σ. 156-164.

αλλά και τα θεολογικά βιβλία, τα οποία είχε ανάγκη η καθ' ημάς Ανατολή.¹¹

Το 1547 τον συναντάμε ιεροκήρυκα στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων. Από το 1548 ως το 1552 βρίσκεται στην Κρήτη, όπου φροντίζει τις οικογενειακές του υποθέσεις και διαχειρίζεται την περιουσία του παραπονούμενος για τη μικρή της απόδοση. Παράλληλα, βρίσκει χρόνο για την προετοιμασία εκδόσεων λειτουργικών βιβλίων, που είχε συμφωνήσει με τους τυπογράφους αδελφούς Spinelli, παρόλο που η ανημπόρια του υποτροπίασε· απέδωσε τη σωτηρία του στον άγιο Ιωάννη Θεολόγο, όπως αναφέρει στη *Διήγησίν* του και όπως μαρτυρά το υμνογραφικό έργο που συνέθεσε για τον σωτήρα του. Γύρισε στη Βενετία το 1552 με τον γιο του Σταυράκιο και τον αδελφό του Γρηγόριο, υμνογράφο και επιμελητή εκδόσεων από το 1558 ως το 1586. Εκλέχτηκε εφημέριος (1552-1554) στον Άγιο Γεώργιο, θέση την οποία διεκδίκησε και το 1572 χωρίς επιτυχία. Γύρισε το 1575 στην Κρήτη, όπου και πέθανε το 1587.¹²

Το υμνογραφικό, αγιολογικό και κηρυγματικό έργο του Ν. Μαλαξού περιέχει και πτυχές άτυπων μορφών μαρτυριών και εξιστορήσεων γεγονότων του καιρού του, όπως η πανώλη και η πολιορκία του Ναυπλίου, από τις οποίες αποδεσμεύονται άγνωστες πληροφορίες ή διαφορετικές εκδοχές για γεγονότα και πρόσωπα. Ο πρωτοπαπάς Ναυπλίου με τη δράση και το έργο του ήταν η πιο ονομαστή αναφορά για τους πρόσφυγες αλλά και τους υπόδουλους Ναυπλιώτες και τους πατριώτες της διασποράς, που αναζητούσαν πρακτικά και ηθικά ερείσματα στις δυσκολίες και τις επιδιώξεις του βίου τους.

Είναι πολύ χαρακτηριστική η αναφορά μιας χειρόγραφης παραλλαγής της *Χρονογραφίας* του Δωροθέου Μονεμβασίας, γραμμένης το 1572, η οποία αναφέρεται στη λειτουργία στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων, που τέλεσε ο πατριαρχικός έξαρχος και μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης το 1547:¹³

Ήτον δε τότε εις την Βενετίαν ο σοφώτατος και αιδεσιμώτατος μέγας πρωτοπαπάς Ναυπλίου, ο εν ιερέυσι κύρις Νικόλαος ο Μαλαζός και ελειτούργει μετ' αυτού. Και λειτουργόντα, μετά την τελείωσιν του θείου ευαγγελίου, έπεμπεν αυτόν εις τον άμβωνα και edίδασκε τον λαόν του Χριστού λαμπρά τη φωνή. Και ως ήθελεν ανοίξει το μελίρρυτον αυτού στόμα, εις εορτήν δεσποτικήν ή εις θεομητορικήν ή εις άλλου αγίου δοξολογουμένου ή εις τας Κυριακάς, τίς δεν εκατενύγετον; τίς δεν ευφραίνετον; τίς δεν είχεν εις την

11. Στο ίδιο, σ. 140-156.

12. Στο ίδιο, σ. 107-125.

13. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Η πατριαρχία του Διονυσίου Β' σε μια παραλλαγή του ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα* 1 (1962), σ. 146. Η συγγραφέας στη σ. 156 καταθέτει και την υπόθεση «πως ο συγγραφέας του κειμένου ήταν κάποιος Ναυπλιώτης από τον κύκλο των Ζυγομαλάδων και των Μαλαζών». Το απόσπασμα μεταγράφηκε σε μονοτονικό σύστημα, όπως και όλα τα παραθέματα της ανακοίνωσης.

καρδίαν χαράν πνευματικὴν ἀκούοντα τοὺς λόγους ἐκείνους τοὺς γλυκυτάτους καὶ σοφωτάτους καὶ θεολογικωτάτους, οποῦ ἔτρεχεν ἡ εὐλαὸς αὐτοῦ γλῶσσα ὡς ποταμός;

Στην ευρύτερη οικογένεια των Μαλαξῶν ἀνήκει καὶ ὁ Μανουὴλ Μαλαξός, ποὺ γεννήθηκε στο Ναύπλιο καὶ πέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1581. Πατέρας του ἦταν ὁ ἱερέας Δημήτριος, νοτάριος καὶ οἰκονόμος Ναυπλίου τὸ 1534. Ὁ Μανουὴλ, μάλλον μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ναυπλίου, κατέφυγε στὴ Βενετία καὶ ἔμεινε στὴν Ἰταλία ὡς τὸ 1560, με ὕστερο τόπο κατοικίας τὴ Ρώμη, ὅπου ἐργάστηκε ὡς αντιγραφέας χειρογράφων –συνεργάτης τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Εἶναι μαρτυρημένες οἱ σχέσεις του με τὸν κόσμον τοῦ χειρογράφου καὶ τοῦ ἐντύπου στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη. Ἀπὸ τὸ 1561 βρίσκεται στὴ Θήβα, νοτάριος τῆς Μητροπόλεως Θηβῶν. Ἀφιερώνει τὸν περίφημον Νομοκάνονά του, σὲ ἀρχαῖστικὴ μορφή τὸ 1561, στὸν μητροπολίτη Ἰωάσαφ Μακρή. Ὑπάρχει καὶ δημωδέστερη μορφή (1562-1563). Τὸ 1577 ἦταν στὴν Κωνσταντινούπολη γερασμένος καὶ φτωχός. Παρέδιδε μαθήματα σὲ οἶκον τοῦ Πατριαρχείου σὲ μικρά καὶ μεγαλύτερα παιδιά τῶν Ελλήνων, ἐκτελοῦσε παραγγελίες ἀντιγραφῆς χειρογράφων καὶ μεταγλώττιζε κείμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ στὴν ἀπλὴ γλῶσσα. Σημαντικὴ προσφορά του εἶναι τὸ ἔργο *Ἱστορία Πατριαρχικῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1454 ἕως τοῦ 1578 ἔτους Χριστοῦ*, συμπίλημα ἐκκλησιαστικῆς χρονολογικῆς ἱστορίας, τὸ ὁποῖο «συνέγραψεν ἐκ πολλῶν ἐρανισάμενος» καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ 1577 κατὰ παραγγελία τοῦ Μαρτίνου Κρούσιου καὶ δημοσιεύτηκε στὴν *Τουρκογραφία* τὸ 1584.¹⁴

14. Μ. Ι. Μανούσακας, «Μία διαθήκη ἀπὸ το Ναύπλιο (1534) με πλούσιο γλωσσικὸ υλικό», *Ἀντίχαρη. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζά*, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1984, σ. 257-269, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. *Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ, τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, μετενεχθεὶς εἰς λέξιν ἀπλὴν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ὠφέλειαν*, κριτικὴ ἐκδοσις Δημητρίου Σ. Γκίνη καὶ Νικολάου Ι. Πανταζοπούλου, *Νόμος. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τ. 1 (1982) Θεσσαλονίκη 1985, η' + 560 σ. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀδημοσίευτης ἀκόμη *Ἱστορίας Πατριαρχικῆς* εἶναι τοῦ Θεοδόσιου Ζυγομαλά, τοῦ 1581, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ στον Μαρτίνον Κρούσιο, δημοσιευμένη στὴν *Τουρκογραφία* τὸ 1584. Βλ. Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Νοτάριος τοῦ Θεοδόσιου Ζυγομαλάς στα χρόνια 1564-1565», *Περεντίδης – Στέρης*, στὸ ἀναγραφόμενο ἔργο τῆς υποσημείωσης 15, σ. 187-195:194. Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς *Πατριαρχικῆς* καὶ τῆς *Πολιτικῆς Ἱστορίας Κωνσταντινουπόλεως* εἶναι μέρος τοῦ πολὺ μεγαλύτερου προβλήματος τῆς Χρονολογίας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ φθάνει ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., ὅταν ἡ ἐννοία τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας ἀκόμη καὶ γιὰ ἐπώνυμα ἔργα εἶναι τουλάχιστον χαλαρὴ καὶ ἐπομένως οἱ ἀντιγραφές καὶ οἱ μεταγραφές εἶναι σύνηθες φαινόμενο. Ἡ παλαιὰ κατηγορία τοῦ Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ, Βενετία 1872, σ. ια' -ιε', ὅτι ὁ Μανουὴλ Μαλαξός

Οι Ζυγομαλάδες¹⁵

Αργεϊτική οικογένεια που εγκαταστάθηκε στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο το 1397 μετά την κατάκτηση και τον εξανδραποδισμό του Άργους από τους Τούρκους.

Ο Ιωάννης Ευσταθίου Ζυγομαλάς γεννήθηκε στο Ναύπλιο στο τέλος του 15ου αι., μάλλον το 1498, και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη το 1585. Με τη σύζυγό του Γρατσιόζα (†1574) απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τον Θεοδόσιο (Ναύπλιο 1544 – Κωνσταντινούπολη 1607[;]), τον Σταμάτη Ευστάθιο, που έζησε στην Αγχιάλο και στην Κωνσταντινούπολη (†1583), την Άννα, σύζυγο του Μιχαήλ Παυλιώτη, που έζησε στο Ναύπλιο, και τη Μαρία, σύζυγο του ράφτη Αδάμη στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶ Για τις σπουδές του Ιωάννη ισχύουν όσα σημειώσαμε για τον συνομήλικό του Νικόλαο Μαλαξό, με την προσθήκη ότι ο Ιωάννης σπούδασε και στη Μονεμβασιά και στην Πάδοβα.¹⁷ Νοτάριος Ναυπλίου και δάσκαλος. Γι' αυτή την περίοδο ιδιαίτερα σημαντικό είναι το

και ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στην *Ιστορία Πατριαρχική* αντέγραψαν από τον *Κατάλογον Χρονογραφικόν των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως* του Δαμασκηνού Στουδίτη αμφισβητήθηκε με κύριο επιχείρημα ότι ο *Κατάλογος* δεν είναι έργο του Στουδίτη (Λαμπρινή Ν. Μάνου, *Δαμασκηνός ο Στουδίτης. Ο βίος και το έργο του*, Αθήνα 1999, σ. 94-95). Το θέμα επανέφερε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος. Βιβλίο πρώτο. Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 192-193, 217, 223, χωρίς τεκμηρίωση, στα σύντομα άλλωστε εισαγωγικά σημειώματα για τους συγγραφείς και τα ανθολογούμενα κείμενα.

15. Τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τους Ζυγομαλάδες, που οργανώθηκε στο Άργος τον Ιούνιο του 2006, είναι μια πλούσια συναγωγή ποιοτικών συμβολών: Σταύρος Περεντίδης και Γεώργιος Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς. Πατριαρχείο – θεσμοί – χειρόγραφα*, Δαίδαλος, Αθήνα 2009, 373 σ. Πρόσφατη μελέτη: Σταύρος Περεντίδης, «Τόποι μνήμης και μαρτυρίες από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά για τους Ρωμηούς του 16ου αιώνα», *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας*, 1821-2021. 10 Συνέδρια για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, *Πρακτικά. Β' Συνέδριο «Η ζωή των υπόδουλων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας. Καταπίεση – Κοινοτισμός – Παιδεία»*, (Ιερά Μονή Πεντέλης, 22-23 Νοεμβρίου 2013), Αθήνα 2014, σ. 181-194.

16. Σταύρος Περεντίδης, «Νεώτερες ειδήσεις σχετικά με τους προγόνους του Θεοδόσιου Ζυγομαλά. Γενεαλογική προσέγγιση», *Βυζαντινὰ Μελέται*, τ. 3, [1991], σ. 76-102 και ανάπτυτο (1991) με χωριστή σελιδαρίθμηση 5-31, κυρίως σ. 86-94, ανατύπου σ. 15-23.

17. Τις πληροφορίες και τις ερμηνείες των μελετητών –κάποτε παρακινδυνευμένες και αναρεμένες– για την εκπαίδευση και τη διδασκαλία του Ιωάννη Ζυγομαλά ανασυνθέτει ο Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Περί της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των Ζυγομαλάδων», Περεντίδης – Στείρης, *ό.π.*, σ. 197-205: 198-199.

έργο του *Βίος... Σταυρακίου Μαλαζού*.¹⁸ Παρέμεινε στο Ναύπλιο και μετά την πτώση του. Το 1546-1547 τον βρίσκουμε στη Βενετία διερμηνέα και γραμματέα του μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη, έξαρχου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας και στις βενετικές αρχές. Ο Μητροφάνης ταξίδεψε και στη Ρώμη, όπου συνάντησε τον πάπα και έμεινε στην Ιταλία ως τον Οκτώβριο του 1549. Ο Ι. Ζυγομαλάς δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς γύρισε στο Ναύπλιο, όπου τον βρίσκουμε τον Σεπτέμβριο του 1549.¹⁹

Ύστερα από διάφορα ατελέσφορα σχέδια βιοτικής αποκατάστασης καλείται το 1549 στην Αδριανούπολη ως διδάσκαλος από τον μητροπολίτη Ιωάσαφ, ο οποίος, όταν ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο το 1556, κάλεσε τον Ιωάννη να διδάξει στο πατριαρχικό σχολείο, πρόδρομο της Μεγάλης του Γένους Σχολής, όπου δίδασκε ως τον θάνατό του διαλεκτική, ηθική και ρήτορες, όπως φαίνεται και από την εργογραφία του: *Επιτομή της καθ' Έλληνας Γραμματικής. Επιτομή διαλεκτικής, ρητορικής και ηθικής κατά μετάφρασιν εκ της λατινικής κατά πατριαρχικήν αξίωσιν. Σημειώσεις εις τον Δημοσθένην*.²⁰ Στο Πατριαρχείο τιμήθηκε με τα αξιώματα του ρήτορα, του γραμματέα και μεγάλου ερμηνευτή των Γραφών.

Ο γιος του Θεοδόσιος ήλθε στην Κωνσταντινούπολη από το Ναύπλιο μάλλον το 1555 σε ηλικία 11 ετών. Ο ίδιος είχε παράπονο για τις ανολοκλήρωτες σπουδές του, ιδιαίτερα στα λατινικά, τις οποίες προσπάθησε να αναπληρώσει με τη μελέτη των πατέρων της Εκκλησίας και των ιερών γραμμάτων.²¹ Το Πατριαρχείο τον ανέδειξε νοτάριο, αργότερα πρωτονοτάριο και τέλος δικαιοφύλακα, και του παραχώρησε την εξουσία της Τριπολιτσάς, την οποία και διαχειρίστηκε με την επιτροπεία του μητροπολίτη Ναυπλίου και Άργους Διονυσίου, και καρπωνόταν τα εισοδήματά της.²²

Οι Ζυγομαλάδες βρέθηκαν στο κέντρο των προσπαθειών των Μεταρρυθμιστών της Γερμανίας, των Λουθηρανών, να οικοδομήσουν σχέσεις και, αν ήταν δυνατό, να φθάσουν στην ένωση με την ορθόδοξη Εκκλησία, με κύριο συντελεστή τον πάστορα της γερμανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Stephan Gerlach και πρωτοπόρο τον καθηγητή των ελληνικών και των λατινικών γραμμάτων στην Τυβίγγη Μαρτίνο Κρούσιο (1524-1605). Ο Gerlach επέλεξε τον Θεοδόσιο ως σύνδεσμό του με τον πατριάρχη και συνέδεσε τους

18. Βλ. την υποσ. 1.

19. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 7, 9 (σημ. 4), 10 (σημ. 13).

20. Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 199-203.

21. Στο ίδιο, σ. 203-205.

22. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, έξαρχος καθολικός και έξαρχος πατριαρχικός. Οι όροι και η σημασία τους», Περεντίδης – Στείρης, *ό.π.*, σ. 269-278.

Ζυγομαλάδες με τον Κρούσιο. Ο Ιωάννης στάλθηκε το 1576-1577 πρεσβευτής του πατριάρχη Ιερεμία στον Γερμανό αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό. Οι Ζυγομαλάδες διευκόλυναν τις επαφές και διαμόρφωναν τα αποκριτικά κείμενα, τα οποία συνέτασσαν ο πατριάρχης και οι θεολογικοί του σύμβουλοι.

Οι Ζυγομαλάδες έγιναν βοηθοί πολύτιμοι και στις επιστημονικές αναζητήσεις του Κρούσιου συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την ορθόδοξη Ανατολή και συντάσσοντας ή μεταγλωττίζοντας σχετικά κείμενα, που δημοσιεύτηκαν στην *Τουρκογραφία*. Ο Θεοδόσιος ερανίστηκε χάριν του Κρούσιου και της *Τουρκογραφίας* το 1578 την *Ιστορία Πολιτική της Κωνσταντινουπόλεως από του 1391 μέχρι του 1578*, η οποία στηρίζεται στο *Χρονικό του 1570* με ελάχιστες προσθήκες και μεταγραφή στο αρχαιότερο. Άλλα κείμενά του δημοσιευμένα στην *Τουρκογραφία* είναι το *Περί των πολιορκιών και της παρά των Οθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και της τωρεσινής καταστάσεως της Ελλάδος*, ο *Παραινετικός προς τους νέους*, οι *Θεματοεπιστολαί* και οι *Επιστολαί*. Σημαντική και πρωτότυπη είναι η συγγραφή του, η στηριγμένη στο υλικό που συγκέντρωσε, κατά παράκληση του Gerlach, το 1576-1577, κατά την περιόδεία του, με πατριαρχική εντολή, στο Αιγαίο και στα μικρασιατικά παράλια.

Ένα άλλο κεφάλαιο των σχέσεων των Ζυγομαλάδων με τους Γερμανούς είναι η προμήθεια ελληνικών χειρογράφων και σύγχρονων αντιγράφων, κάποτε και σε τιμές που θεωρήθηκαν από τους πελάτες τους υπερβολικές και αμαύρωσαν την εικόνα τους με την κατηγορία της φιλοχρηματίας.

Η προμήθεια χειρογράφων, πρωτοτύπων ή αντιγράφων, στους Ευρωπαίους είχε για τους Έλληνες της καθ' ημάς Ανατολής αλλά και της διασποράς πολλαπλό ενδιαφέρον. Πέραν του αυταπόδεικτου και εμφανούς οικονομικού συμφέροντος φαίνεται να προκαλούσε και μια αίσθηση δικαίωσης αυτή η λεόντειος πολιτισμική συναλλαγή για τους Έλληνες, καθώς την εκλάμβαναν ως συμμετοχή, έστω και μη ισότιμη, στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ουμανιστικής παιδείας, η οποία στηριζόταν και στην ελληνική παιδεία, και τους έδινε το θάρρος να απευθύνουν, τότε και αργότερα, εκκλήσεις στους ισχυρούς της Ευρώπης για μια σταυροφορία απελευθερωτική χάριν των απογόνων των Ελλήνων σοφών.²³

Οι προσπάθειες των Ναυπλιωτών Μαλαζών στη Βενετία και τις κτήσεις της στην Ανατολή, και εντός του διαμορφωμένου κοσμοειδώλου της που ασπάζονται, φαίνεται να πορεύονται παράλληλα αλλά όχι χωρίς διαφορές και πε-

23. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 59 (1984), σ. 196-249. Γιάννης Κόκκωνας, «Από τους μεταβυζαντινούς υποκινητές αντιτουρκικών σταυροφοριών στους ακτιβιστές του ελληνικού εθνικού κινήματος», *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872. Μελέτη της συμμετοχής ενός ελάσσονος σε γεγονότα μείζονος σημασίας*, Αθήνα 2003, σ. 13-30.

ριορισμούς με εκείνες των Αργείων Ζυγομαλάδων, που είναι ραγιάδες στους Τούρκους αλλά και αξιωματούχοι στο Πατριαρχείο, και επομένως προστατευμένοι, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κατά τη συγκυρία από τις αυθαιρέσεις του κατακτητή: ζουν και υπηρετούν την πατριαρχική γραφειοκρατία και τους ποικίλους και συνεχείς συμβιβασμούς που επιβάλλει, με τις «εθναρχικές» αποστολές και τις διεκκλησιαστικές σχέσεις και συμμαχίες με ορθόδοξους και ετερόδοξους. Ως πνευματικοί εργάτες του βενετοκρατούμενου και του τουρκοκρατούμενου χώρου αξιοποιούν μια παραδοσιακή βαθύριζη ελληνολατινική παιδεία, για να ανταποκρίνονται στις ζητήσεις της ευρωπαϊκής παιδείας αλλά και τις ανάγκες της εκπαίδευσης του Γένους τους: παραγωγή αντιγράφων χειρογράφων για τις ευρωπαϊκές Βιβλιοθήκες και απαντήσεις στις απορίες και τις ανάγκες ευρύτερης ενημέρωσης των ξένων περιηγητών και λογίων, αλλά και συναγωγή τεκμηρίων για τη μελέτη διάφορων θεμάτων του ελληνικού χώρου, και από την άλλη συγγραφή βιβλίων για τη θύραθεν και τη θρησκευτική παιδεία, τον εγγραμματισμό και την ορθόδοξη λατρεία.²⁴

Τζάνες Βεντράμος (Ναύπλιο 1498 – Βενετία 1567/1590)

Δύο ψηφίδες των ηθικοδιδασκικών στιχουργημάτων του 16ου αι. οφείλονται στον Ναυπλιώτη ποιητή Τζάνε Βεντράμο. Τα έγραψε ίσως, και πάντως τα τύπωσε, στη Βενετία το 1549 και το 1567: *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών*, η πρώτη,²⁵ και *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας*, η δεύτερη.²⁶

Αρκετές είναι οι γνώσεις μας για το Τζάνε (Ιωάννη) Βεντράμο, οι οποίες προέρχονται από τις αυτοβιογραφικές πληροφορίες στα έργα του αλλά και από τα αρχειακά ευρήματα των ερευνητών στα βενετικά αρχεία, τα οποία σχετίζονται με τη δράση του ως μέλους της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, ως ναυτικού

24. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Σταύρου Περεντίδη, «Τόποι μνήμης και μαρτυρίες από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά», *ό.π.*, σ. 181-194: 193-194.

25. Περιγραφή: Émile Legrand, *Bibliographie Hellenique, ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XVI siècles*, τ. Ι, Παρίσι 1885, σ. 282, αρ. 123 bis. Έκδοση: Bötje Knös, «Un miroir des femmes du XVIe siècle», *Ελληνικά* 14 (1955), σ. 123-157. Βλ. και Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Παρατηρήσεις εις μεσαιωνικούς κείμενον Τζάνε Βεντράμου “Ιστορία των γυναικών...”», *Αθηνά* 59 (1955), σ. 231-239.

26. Περιγραφή: Γεώργιος Γ. Λαδάς – Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Προσθήκες, διορθώσεις, συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία του Émile Legrand για τους αιώνες XV, XVI και XVII*, Αθήνα 1976, σ. 51-52, αρ. 58. Έκδοση: Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Τζάνε Βεντράμου Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας (άγνωστον στιχούργημα του 16ου αιώνα)*, Αθήνα 1956, 8ο, 51 σ.+πίν. Βλ. και Γ. Θ. Ζώρα, «Σύμμεικτα», *ΕΕΦΣΠΑ* 16 (1965-1966), σ. 604-606. Προηγούμενη μορφή του βιβλίου: *ΕΕΒΣ* 24 (1955), σ. 291-314. Βλ. και Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Φιλολογικά σύμμεικτα», *ΕΕΦΣΠΑ* 29 (1986-1991), σ. 157-158.

(1522-1565) σε βενετικά και ελληνικά πλοία αλλά και στο πολεμικό ναυτικό της Βενετίας, όπου υπηρέτησε ως πλοηγός (1531-1537) και υπέβαλε προτάσεις (1566) στις βενετικές αρχές για βελτιώσεις στη ναυπηγοεπισκευαστική πρακτική που εφαρμοζόταν, και ακόμη τεκμήρια αρχειακά από τη διαδικασία στήριξης των Ναυπλιωτών προσφύγων στη Βενετία (1540), στην οποία εντάχθηκε και ο Βεντράμος. Παραμένει ευρύ το χρονικό διάστημα στο οποίο προσδιορίζεται ότι συνέβη ο θάνατός του, καθώς ορίζεται από το έτος έκδοσης του δεύτερου έργου του (1567) και τη μαρτυρία του γιου του Ανδρέα ότι ήταν πεθαμένος το 1590.²⁷ Οι καταληκτήριοι στίχοι και των δύο ποιημάτων είναι ταυτόσημοι:²⁸

*Κ' τ' Ανάπλι ξεύρετε λοιπόν είναι τα γονικά μου
Τζάνε με λέσι τ' όνομα και την γενιάν Βεντράμου.*

Το διάσημο πρόσωπο της γενιάς του ήταν ο παππούς του από τη μητέρα του, ο Μανουήλ-Μανόλης Μούρμουρης, γνώστης του ηπειρωτικού χώρου και αγωνιστής στο πλευρό των Βενετών, που πήρε γυναίκα από τον πελοποννησιακό κλάδο της οικογένειας Μπούα.²⁹

Ώ τ' Ανάπλι ήτον πλούσιος, σε βιος πολλά μεγάλος,

27. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Ανέκδοτα έγγραφα περί του Ναυπλιέως ποιητού Τζάνε Βεντράμου», *ΕΕΒΣ* 30 (1960), σ. 194-201. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 224, αρ. 3, πράξη πληρωμής 1539· βλ. και σ. 221, αρ. 371, νεκρός Nadal Mormori· βλ. και σ. 229, σημ. 80. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 319, αρ. 217, Juane Beltrami (1560), σ. 320, αρ. 223, Zuan Vatramo (1560), σ. 339-340, σημ. 217 με αναφορές σε πράξεις του 1554, 1555, 1559. Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην Ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Αθήνα 1976, σ. 87, 100, 131. Όταν έγραφα και υπομνημάτιζα την ανακοίνωσή μου δεν μου ήταν προσιτή η μελέτη του Στέφανου Ε. Κακλαμάνη, *Τριβώλης – Δεφαράνας – Βεντράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο 1989. Όταν καθαρόγραφα την ανακοίνωση, αναζήτησα για άλλη μια φορά, σε φορείς και πρόσωπα, το σώμα της διατριβής και αυτή τη φορά ο συγγραφέας μου έστειλε ηλεκτρονική μορφή μιας νέας αλλά όχι τελικής μορφής της διατριβής σε σελιδοποίηση βιβλίου, χωρίς σελιδαρίθμηση. Αρίθμησα τις σελίδες του βιβλίου και ωφελήθηκα από την ανάγνωσή του χάρις στα πολλά ερευνητικά ευρήματα και τη συστηματικοποίηση των λίγων δεδομένων της προηγούμενης βιβλιογραφίας, την οποία διατήρησα, σημειώνοντας ότι τα βιογραφικά του Βεντράμου βρίσκονται στις σ. 145-175 της μελέτης Κακλαμάνη, σύμφωνα με τη δική μου σελιδαρίθμηση.

28. Κνός, *ό.π.*, σ. 139, στ. 295-296. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 42, στ. 395-396.

29. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 38, στ. 259-262, σ. 40, στ. 335-338. Βλ. και τα σχόλια του εκδότη στις σ. 12-15. Μελέτη για τον Μούρμουρη: βλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 185-190.

*εις τον Μορέα δε βρίσκετον ωσάν εκείνον άλλος.
 Κυρ Μανοήλ είχε όνομα, Μούρμουρης η γενιά του·
 από του Μπούα ήτονε γένος η αρχόντισσά του [...]
 Ο πάππος μου' τον, ξεύρετε, που 'χεν το τόσο βίος,
 κύρις της μάννας μου ήτονε καθάριος εγνησίως.
 Τούτο το βιος εχάθηκε εκ το δικό μας σπίτι,
 ξανάστροφα τη γύρισε τύχης τη ρόδα τούτη.*

Η ιδέα του τροχού της τύχης και της ευμετάβλητης πορείας των ανθρωπίνων κυριαρχεί στη μεσαιωνική ποίηση και καλύπτει την εισαγωγή στην *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας* του Βεντράμου, αφού το βίωμα της κακοτυχίας του παππού του φαίνεται να σφράγισε την οικογενειακή παράδοση. Ο ποιητής για να γίνει πειστικός και καυστικός για τη φιλαργυρία και την περηφάνια, που μπορούν να κατακρημνιστούν με το γύρισμα της τύχης, στιχουργεί πέντε πρότυπα παραδείγματα από την αρχαιότητα (Κροίσος, Κύρος, Πτολεμαίος, Ψαμμήτιχος και Ταρκύνιος), για να καταλήξει σε άλλα πέντε πρότυπα παραδείγματα της δικής του εμπειρίας: *και τα είδα με τα μάτια μου θέλω να σας αρχίσω* (του Κορέση, του Μανουήλ Μούρμουρη, των πλουσίων και φιλάργυρων κατοίκων Μονεμβασίας, Κεφαλληνίας, Κέρκυρας και Χίου, του Μαθιού Μπερνάρδη και του Ανδρέα Κουρκουμέλη της Βενετίας).³⁰ Στο τέλος η ίδια γραμμική προσέγγιση και η απλοϊκή, στο πλαίσιο της κρατούσας ιδεολογίας, συμβουλή:³¹

*Ιδέτε τόση ανάπαυσι διά την περηφάνια,
 η ρόδα πώς τους γύρισεν εισέ στενή πενία.
 Λοιπόν, οπού έχει βιός πολύ, α θέλη μην το χάση,
 συχνά ας κάμνη ψυχικά και μοναστήρι 'ας φτειάση,
 διά να τον μνημονεύουσιν ζώντα και αποθαμ<ένον>,
 και εις ζωήν αιώνιον τον έχει κερδεμένον.*

Αντίστοιχα με αυτό το στιχούργημα, στο οποίο οι άνδρες μόνο αναδεικνύονται πρωταγωνιστές στη φιλαργυρία και την περηφάνια, η *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών* αναφέρεται αποκλειστικά και εξουθενωτικά στις κακές γυναίκες. Από τα πρότυπα του στιχουργού έχουν επισημανθεί οι ψευδοχρυσοστομικές ομιλίες «Περί αποτομής του Προδρόμου», ενώ υπάρχουν και τα παράλληλα κείμενα, προγενέστερα, σύγχρονα και μεταγενέστερα. Οι κακές γυναίκες της Παλαιάς Διαθήκης είναι τα παραδείγματά του αλλά και οι άλλες

30. Βλ. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 176-204: «Τα σύγχρονα του Τζάνε Βεντράμου πρόσωπα στην *Ιστορία φιλαργυρίας μετά της περηφανίας*», σ. 205-216: «Παράρτημα» με τεκμήρια αρχαιακά για τους Κορέση, Maffio Bernardo και Κουρκουμέλη.

31. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 41, στ. 381-386 και τα σχόλια στις σ. 17-26.

γυναίκες του χριστιανισμού είναι τα πρότυπα.³² Έχει υποστηριχτεί επίσης ότι το στιχούργημα είναι «κείμενο μισογυνικό που παρακολουθεί στη δομή, στη σύλληψη και στην εκτέλεση τη σχετική ιταλική λογοτεχνία της εποχής και όχι την προγενέστερή του βυζαντινή».³³ Μεταγενέστερος μελετητής εντάσσει το κείμενο στους «Καθρέπτες γυναικών», στην κατηγορία «αυτοτελείς».³⁴

Και τα δύο στιχουργήματα του Βεντράμου είναι γραμμένα σε δημοτική γλώσσα με λόγια στοιχεία και ξένες λέξεις, λιγότερες στην *Ιστορία των γυναικών* και περισσότερες στην *Ιστορία φυλαργυρίας*. Οι 296 και 396 στίχοι αντίστοιχα είναι ομοιοκατάληκτοι ιαμβικοί δεκαπεντασύλλαβοι. Ο ηθικοδιδασκισμός τους είναι έντονος, ενώ κάποιες αναφορές, όχι μόνο σε πρόσωπα και γεγονότα αλλά και σε ήθη και νοοτροπίες, είναι μαρτυρίες για την εποχή τους.³⁵

Αναφορές στους *stradioti*³⁶

Η αναφορά από τον Τζάνε Βεντράμο στους προγόνους του, στον Μούρμουρη και τον Μπούα, μας φέρνει ομαλά στον κόσμο των *stradioti* και τις ναυπλιακές τους αναφορές. Τα *Ανδραγαθήματα* του Ναυπλιώτη *Μερκουρίου Μπούα*, που γράφτηκαν στη Βενετία το 1519 από τον Ζακυνθινό στιχουργό Τζάνε Κορωναίο σε 4.420 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, είναι η πρώτη αναφορά του στιχουργήματος που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1867 από τον Κωνσταντίνο Ν. Σάθα.³⁷ Ο Μερκούριος Μπούας γεννήθηκε στο Ναύπλιο το

32. Κνός, *ό.π.*, σ. 128 και Α.Β.Α.Μ. van der Ham, «Η *Ιστορία των γυναικών των καλών και των κακών* του Τζάνε Βεντράμου και το πρότυπό του», *Ελληνικά* 38 (1987), σ. 342-349.

33. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 160, ο οποίος αντικρούει τις θέσεις Κνός και van der Ham.

34. Τάσος Α. Καπλάνης, ««Καθρέπτες γυναικών» ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας;», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, τ. Α', Αθήνα 1999, σ. 295-316: 307.

35. Ζώρας, *ό.π.*, σ. 26-28. Μπουμπουλίδης, «Παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 233-234. Κακλαμάνης, *ό.π.*, σ. 177.

36. Για το θέμα και τις ερευνητικές του προοπτικές βλ. την ανακοίνωση, σε αυτά τα *Πρακτικά*, της Κατερίνας Β. Κορρέ, «Η *Napoli di Romania* των *stradioti* (15ος-16ος αιώνας): πώς ο αγώνας για την κατοχή του χώρου μετασχηματίζεται σε πατρίδα», σ. 101-118.

37. Τζάνε Κορωναίου, *Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα*, στην έκδοση του Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Ελληνικά ανέκδοτα περισυναχθέντα και εκδιδόμενα κατ' έγκρισιν της Βουλής εθνική δαπάνη*, τόμος πρώτος, Αθήνα 1867, σ. 1-153. Ο Κ. Ν. Σάθας προτάσσει συντομότερο πρόλογο σ. Ζ' -ΙΕ' και μακρά εισαγωγή (σ. α' -ρλζ') για τον ποιητή, το ποίημα, τον Μερκούριο Μπούα και τους απογόνους του ως το 1821. Στη φωτοανατύπωση του βιβλίου από τον εκδότη Διονύση Ν. Καραβία το 1982 προτάσσεται μελέτη της Φανής Μαυροειδή (σ. 3-35) και επιτάσσεται Ευρετήριο της Εισαγωγής του Κ. Ν. Σάθα (σ. 1-21) και του ποιήματος του Τζάνε Κορωναίου (σ. 21-28).

1478 και υπηρέτησε πολλούς ηγεμόνες κερδίζοντας τίτλους και ανταμοιβές. Από το 1513 ξαναγύρισε στην υπηρεσία της Βενετίας και εγκαταστάθηκε γύρω στο 1519 στο Τρεβίζο, όπου και πέθανε μεταξύ 1541 και 1545.³⁸

Ο Τζάνες Κορωνάιος δηλώνει έμμετρα ότι ήλθε στο Ναύπλιο και συγκέντρωσε πληροφορίες για τον Μερκούριο Μπούα:³⁹

*Λοιπόν κινά μ' ο λογισμός διά τον σινιόρ Μερκούρη,
Εκείνον, ότι δυνηθώ να μην τ' αφήσω πούρι.
Και στάθηκα κ' εξέταξα μετά πολλού τού κόπου,
Τους άρχοντας του Αναπλιού, και ολονού του τόπου.
Κ' έμαθα την ανατροφήν και όλαις του ταις τάξαις,
Την αρχοντειάν κ' ευγένειαν, και όλαις του ταις πράξαις.*

Η δόξα της Βενετίας, η δόξα του γένους του και η αναγνώρισή του από την αυθεντία της Βενετίας είναι η συνδυαστική επιδίωξη του Μπούα:⁴⁰

*Στ' Ανάπλι ενεθρέφετον, με κι άλλα παλληκάρια.
Ρένταις, και τζούστραις έπαιξε και τζάκιζε κοντάρια.
Δεκατεσσάρων ήτονε χρονών την ηλικίαν,
Κ' ο λογισμός του τού 'λεγε άμε στην ξενιτειάν.
Λοιπόν εκ την πατρίδα του χωρίς καμμιάν αιτίαν,
Επήγε θεληματικώς μέσα στην Βενετίαν.
Το γένος του βουλήθηκε 'ς τιμήν διά να το βάλλη
'Η την ψυχήν του σύντομα ο χάρος να εκβάλλη.
Της λαμπροτάτης αυθεντείας είτ' ήθελεν ορίσει,
να της δουλεύη εμπιστικά διά να τον εγνωρίση.*

Πατρίδα του θεωρούσε την ευρύτατη Μακεδονία και φέρθηκε στους κατόικους της ως συμπατριώτες του:⁴¹

*Όσους δε αιχμαλώτενε τότ' εκ τους στρατιώτας,
Τ' ανήμερα λεοντάρια λέγω Μακεδονίτας.
Πάντας ελεημόνα τους και ελευθέρωνέ τους,
Και όπισθεν τους έστελνε και χρήματα 'διδέ τους·*

38. Giovanni Netto, «Per una biografia di Mercurio Bua comandante degli “stradiotti” Veneti», *Archivio Veneto* 140 (1993), σ. 95-110. Ο Netto είχε παραχωρήσει στη Φανή Μαυροειδή, όπως η ίδια σημειώνει στην Εισαγωγή της (σ. 15), μελέτη του σε πολυγραφημένη μορφή: *Mercurio Bua, condottiero epirota, cittadino trevisano, 1478-1542. Vecchi e nuovi documenti*, Τρεβίζο 1981.

39. Κορωνάιου, *Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα*, ό.π., σ. 4.

40. Στο ίδιο, σ. 8-9.

41. Στο ίδιο, σ. 100.

Γιατ' ήσαν 'κ την πατρίδα του, κ' εκ το αίμα των να χύση,
Τελείως ελυπάτονε τοιούτο πράγμα να πήση.

Στον κύκλο των *stradioti* λάμπει το όνομα του Μανόλη Μπλέση, ανύπαρκτου μάλλον παρά υπαρκτού προσώπου, που έγινε περισσότερο γνωστό από τη λογοτεχνική περσόνα που έπλασε ο Antonio Molino, ο καλούμενος Burchiella, που κάποτε υιοθέτησε αυτό το όνομα και ως ψευδώνυμο και *alter ego* του: A. Molin με αναγραμματισμό = Manoli.⁴² Οι κωμωδίες σε *greghesco* (βενετσιάνικα με κάποιες ελληνικές λέξεις των *stradioti*), οι *Barzellette stradiotesche* του Molino παρουσιάστηκαν (1882) από τον εκδότη τους Κωνσταντίνο Ν. Σάθα ως έργα του Μανόλη Μπλέση.⁴³ Την άποψη του Σάθα, παρά τους εκφρασμένους δισταγμούς του, ακολούθησε και ο Émile Legrand (1885) και εντόπισε όσες αυτοτελείς εκδόσεις εντόπισε στην *Ελληνική Βιβλιογραφία*.⁴⁴ Την παρεξήγηση, που δεν ήταν ασυνειδητοποιήτη και από την παλαιότερη βιβλιογραφία, αναίρεσε το 1971 στο βιβλίο του *Greghesco* ο Louis Coutelle⁴⁵ και τη δέχτηκαν όλοι οι μετέπειτα ερευνητές. Έχοντας συνείδηση του λάθους του Legrand ο Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος συνέχισε τη βιβλιογράφιση των βιβλίων του Molino και έτσι ο αριθμός τους έφθασε στις 19 αναγραφές για την περίοδο 1548-1572.⁴⁶ Τα

42. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ο Antonio da Molino στην Κέρκυρα, στην Κρήτη και στη Βενετία», *Αριάδνη* 5 (1989), σ. 261-278: 269-271, 276-277. Ν. Μ. Panayotakis, «Le prime rappresentazioni nella Grecia moderna: Antonio da Molino a Corfù e a Creta», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σ. 345-360.

43. C. N. Sathas, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. Monuments inedits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. 1-9, Παρίσι 1882-1890: τ. 1 (1882), σ. LVII-LIX· τ. 7 (1888), σ. 236-261· τ. 8 (1888), σ. 460-542, 648· τ. 9 (1890) σ. 262-280.

44. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ό.π., τ. II, σ. 191, αρ. 261.

45. Louis Coutelle, *Le greghesco. Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVI siècle*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 17-35, 72.

46. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466ci-1800)*, τ. Α', *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984 [στο εξής: ΘΠ Α'], τ. Β', *Παράρτημα. Προσθήκη – Συμπληρώσεις – Διορθώσεις*, Αθήνα 1986 [στο εξής: ΘΠ Β']. ΘΠ Α' αρ. 1384-1394, 4315, 5090 και ΘΠ Β' αρ. 972, 1012-1016. Για το πρόβλημα της ένταξης των βιβλίων του Molino (και του Blessi) στην Ελληνική Βιβλιογραφία βλ. ΘΠ Β', σ. 395-396. αρ. 1012, όπου επισημαίνεται ότι ακόμη και το 1984 οι βιβλιοθήκες που είδε καταχωρίζαν τα έργα καθενός ξεχωριστά, ενώ σχολίαζαν ότι όλα είναι του Molino. Το 2004 το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας φωτοανατύπωσε σε ένα τόμο τα έντυπα ΘΠ Β' αρ. 1012, ΘΠ Α' 1388, ΘΠ Α' 1392 και ΘΠ Α' 1387 από τα αντίτυπα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης: *Barzellette stradiotesche (XVI sec.)*. Το πρώτο έντυπο, ακολουθώντας μάλλον το πρωτότυπο της Μαρκιανής, παρουσιάζει σαλεμένη σειρά στις σελίδες που τυπώνονται στα φύλλα του, 9-20 χωρίς αρίθμηση. Για να αποκατασταθεί η σωστή σειρά, πρέπει ο αναγνώστης να τα αριθμήσει: 9r, 14v, 15r, 13v, 14r, 12v, 13r, 11v, 12r, 10v, 11r, 9v, 10r, 19v, 20r, 18v, 19r, 17v, 18r, 16v, 17r, 15v, 16r, 20v. Ο κολοφώνας

βιβλία αυτά περιέχουν περισσότερα κείμενα από όσα εξέδωσε ο Κ. Ν. Σάθας αλλά και μεταγενέστεροι ερευνητές, και η παράλληλη μελέτη των εντύπων με τα κείμενα που εκδόθηκαν από χειρόγραφα, αποδεικνύεται χρήσιμη, καθώς τα έντυπα έχουν στοιχεία που δεν υπάρχουν στα χειρόγραφα. Έχει βέβαια υποστηριχτεί ότι τα κείμενα αυτά δεν μπορούν να δώσουν θετικές πληροφορίες για τα πρόσωπα και τα γεγονότα,⁴⁷ αλλά, αντίθετα, ως λογοτεχνικές δημιουργίες, μπορούν να φωτίσουν το φαινόμενο των *stradioti* και από άλλες πλευρές.⁴⁸

Ο ιστορικός της *Ναυπλίας* (1898) Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης (1851-1915) ήταν αναμενόμενο να ακολουθήσει στην εξιστόρησή του⁴⁹ τον Κ. Ν. Σάθα και ο Δήμος Ναυπλιέων να ονομάσει μία από τις κεντρικές οδούς του Ε. Μπλέση. Ο κατάλογος των *Οδωνυμικών* του Ναυπλίου, που κυκλοφόρησε στη δεκαετία του 1990, τεκμηριώνει την ονομασία επαναλαμβάνοντας τα γραφόμενα του Λαμπруνίδη.⁵⁰ Στην ίδια γραμμή και ο Κώστας Μπίρης στους *Αρβανίτες, Δωριείς του Νεωτέρου Ελληνισμού* (1960) επαναλαμβάνει όλα τα ηρωικά για τον Μανόλη Μπλέση, στρατιώτη και ποιητή.⁵¹

*Χρονογράφοι*⁵²

Η Χρονογραφία, ή ακριβέστερα το *Χρονικό* του 1570, με τις πολλές παραλλαγές και προσθήκες αλλά και συνόψεις, όπως η διασημότερη και λαοφιλέστερη που φέρεται με το όνομα του Δωροθέου Μονεμβασίας και τον τίτλο *Βιβλίον Ιστορικών ή Χρονογράφος* και στην πιάτσα του βιβλιοπωλείου *Ελληνικός Χρονογράφος*, η

στο verso του ex-libris *Apostoli Zeni* δεν είναι σχετικός με την ανατυπούμενη *Barzeletta*.

47. Coutelle, *ό.π.*, σ. 30-33.

48. Χρύσα Μαλτέζου, «*Stradioti*»: *Οι προστάτες των συνόρων*, Αθήνα 2003, σ. 23-27.

49. Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, σ. 165-172 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 88-92.

50. Νέλλη Χρονοπούλου, Μάρω Βουγιούκα, Βασίλης Μεγαρίδης, *Οδωνυμικά του Ναυπλίου. Η σημασία των ονομασιών των οδών και πλατειών της πόλεως του Ναυπλίου*, Δήμος Ναυπλιέων, Ναύπλιο ²1994, σ. 115.

51. Κώστας Η. Μπίρης, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του Νεωτέρου Ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα ⁴1998, σ. 183-185.

52. Χρήστος Γ. Πατρινέλης, *Πρώιμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη ³1993, σ. 6-12, 16, 19-20, 65-85. Σταμάτης Στανίτσας, «Το “Χρονικό του 1570” και οι παραλλαγές του: Τα χρονικά του ψευδο-Δωροθέου και του Μανουήλ Μαλαζού», *Πελοποννησιακά* 16 (1885-86), σ. 594-633: 624-633. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Μια ιταλική πηγή του ψευδο-Δωροθέου για την ιστορία των Οθωμανών», *Πελοποννησιακά* 5 (1961), σ. 46-59. Της ίδιας, «Η πατριαρχία του Διονυσίου Β' σε μια παραλλαγή του ψευδο-Δωροθέου», *ό.π.*, σ. 142-161. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικά Α' 1. Για τις εκδόσεις του Χρονογράφου α' Ψευδοδωρόθεος β' Κιγάλας [...]», *Μνήμων* 8 (1980-82), σ. 337-349. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία*, *ό.π.*, Αθήνα 1898, σ. 102-158 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 54-84.

οποία είχε την τύχη να τυπωθεί πάνω από 30 φορές από το 1631 ως το 1818 στη Βενετία, επιφύλαξε για το βενετοκρατούμενο Ναύπλιο εκτεταμένες αναφορές, κάποτε πρωτότυπες και μοναδικές. Στο κεφάλαιο «Περί πότε επήραν οι Φράγγοι τον Μωρέαν» η αρχή της βενετοκρατίας έρχεται μέσα στον συνεχή και ανιεράρχητο χρόνο της χρονογραφίας, με τα μικρά και τα μεγάλα γεγονότα αδιαβάθμητα να τον γεμίζουν, σε μια αφοπλιστική, αφελή αλλά γοητευτική εξιστόρηση:⁵³

έμαθαν δε οι Βενέτικοι τον θάνατον του αφεντός του Αναπλιού ήγουν του Φραντζέζη και έμεινεν η γυναίκα του κερά και εν τω άμα έστειλαν ανθρωπους κρυφώς εις τους πρώτους του Αναπλίου, οι οποίοι ήσαν ο Καματερός και ο Καλλοθητής, και τους έγραψαν γράμματα και έταζαν τους δωρεάς μεγάλας, ίνα μεσιτεύσουν εις την αυτήν σινιόραν Μαρίαν να την παντρεύσουν με ένα τζηνητλόμον ειδικόν τους και έτζι εμεσίτευσαν τούτοι οι δύο εις αυτήν την σινιόραν Μαρίαν με πάσαν γνώσιν και φρόνεσιν και ήύραν καιρόν και της ανήφεραν την υπόθεσιν. Και εις την αρχήν δεν εδέχθη τους λόγους τους διά να παντρευθή· ημέρα δε τη ημέρα έκαμαν με πολλούς τρόπους, έκαμαν αυτήν και έστερξεν και έδωκεν τον λόγον της. Και τούτοι ως έλαβαν τον λόγον της βέβαια, παρευθύς εν τω άμα απέστειλαν εις την Βενετίαν εγγράφως την υπόθεσιν. Και ως έλαβαν τα γράμματα εχάρησαν πολλά και της ώρας έστειλαν εις το Ανάπλι ένα τζηνητλόμον Μπάρμπαρο το γένος με φορέματα και στολίδια διάφορα πολίτικα και έτζι την ευλογήθη. Και έκαμε δε καιρόν μετ' αυτής και ασθένησεν αυτή η σινιόρα Μαρία και απόθανεν και εκληρονόμησαν αυτό το Ανάπλι αυτοί οι Βενέτικοι, ήσαν δε χρόνοι τότε από Χριστού γεννήσεως ατπθ'. Τούτοι οι δύο ο Καματερός και ο Καλλοθητής ευγήκαν και προσκύνησαν τον πρίντζηπον οπού έκαμαν ταις συμφωνίαις.

Η οικιστική επέκταση του Ναυπλίου, από τα τελευταία χρόνια του 15ου αι. με επιχωματώσεις της θάλασσας, περιγράφεται παραστατικά, πραγματιστικά και ζωηρότερα:⁵⁴

53. Βιβλίον ιστορικών περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας. Αρχόμενον από κτίσεως κόσμου μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και επέκεινα. Συλλεχθέν μεν εκ διαφόρων ακριβών ιστοριών και εις την κοινήν γλώσσαν μεταγλωττισθέν παρά του ιερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου. Νεωστί δε τυπωθέν μετά εξόδων του ευγενεστάτου κυρίου Αποστόλου Τζιγαρά του εξ Ιωαννίνων..., Βενετία, Ιωάννης Αντωνίου Ιουλιανός, 1631, σ. χκγ'. Κατά την αντιγραφή σε μονοτονικό διόρθωσα τα προφανή ορθογραφικά λάθη και έγραψα με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα των κύριων ονομάτων. Η αναφερόμενη είναι η Μαρία d'Enghien (δε Αγγίνου). Το κείμενο παραθέτει και ο Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 111-112 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 58-59, αντλώντας από κάποια από τις μεταγενέστερες εκδόσεις του Βιβλίου Ιστορικού. Η χρονολογία ατπθ' = 1389.

54. Βιβλίον Ιστορικών, ό.π., σ. χκγ'-χκε'. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 148-149 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 79. Η χρονολογία αφβ' = 1502.

η κάτω χώρα του Αναπλίου οπού φαίνεται την σήμερον κτισμένην γύρωθεν την έκτισαν οι Βενετζιάνοι με τιχεία σιγούρα και στερεά. Εκτίσθησαν δε τα αυτά τιχεία, από το νερόν [: τον καιρόν] οπού ήλθεν ο Σουλτάν Παϊαζίτης και επολέμησεν και επήρεν την Νιόπεκτον [: Ναύπακτον], την Μοθόνην και την Κορώνην και τον Αναβαρίνον. Διατί ωσάν επήρεν τα άνωθεν κάστρον ήρθεν εις το Ανάπλι να το πωλεμήση να το πάρη. Και εκεί οπού είναι τώρα τα κάτω τιχεία κτισμένα ήσαν όλο πάλλοι βαλμένοι και καρθωμένοι [: καρφωμένοι] διότις η θάλασσα ανέβενε έως αποκάτω εις αυτά. Τα τρία κάστρον, εις το ρωμαϊκόν και εις το φράγκικον και εις των Τόρων. Όταν γαρ ήλθεν ο αυτός Σουλτάν Παϊαζίτης να πολεμήση αυτό το Ανάπλι, Θεού βοηθούντος εμετάβαλλεν τον λογισμόν αυτού. Και ως είδεν αυτό εις το βουνό απάνω κτισμένο και γύρωθεν θάλασσαν και τα κάστρον σιγούρα, άφηκεν αυτά και εμίσευσεν, και επήγεν εις τον θρόνον αυτού εις την Κωνσταντινούπολιν. Τότε ο αφέντης του τόπου ήγουν ο Βενετζιάνος, με τον λαόν όλον του Αναπλίου, έκαμαν οικονομίαν και έκτισαν τρογύρον τα τιχεία, καθώς φαίνονται έως την σήμερον και μέσα οπού ήτον η θάλασσα έως κάτω εις την ρίζαν των κάστρον των βουνών έκαμαν πάσαν τέχνην και εύγαλαν την θάλασσαν, διότι ήτον ολίγη και έρριζαν χώμα πολύ και εκαταπλάκωσαν την θάλασσαν. Και έκτισαν απάνω οσπίτια. Και ο αφέντης του τόπου ο Βενετζιάνος έδωκεν ενεργεσίας και χαρίσματα πολλά των χριστιανών οπού έρχονταν από έξω και εκατοικούσαν μέσα εις το Ανάπλι. Και έδωκεν και ταύτην την χάριν ότε όποιος ήλθεν από έξω και εκατίκησεν εις το Ανάπλι και κάμη εντά χρόνους να λέγεται τζεταδίνος ήγουν εντόπιος. Και ωσάν εκυρίευσεν ο Τούρκος τον Μωρέα, άφηναν οι χριστιανοί, από τα κάστρον και από τας χώρας, τα οσπίτια τος και τα άλλα τους πράγματα και ταις ευημερίαις τους και ερχόντισαν φαμελικώς και έμπεναν εις το Ανάπλι και εκατοικούσαν και εγένονταν εντόπιοι διά να λείψουν από τα πάθη των Τούρκων. Και ωσάν ήλθαν μέσα εις το κάστρον ο λαός απέξω μέσα, έκτισαν οσπίτια εύμορφα και φαίνονται έως την σήμερον. Και εγέμισεν ο κάτω όλος ο τόπος εκκλησίαις και οσπίτια, οπού τα έχουν μέσα τα τιχεία περιπλεγμένα και έκαμαν και παλάτι του αφεντός και φόρον διότι εις την κάτω χώραν ήσαν ολίγα οσπίτια κτισμένα εκεί οπού ήτον ξηρά [...] όταν εκεί άρχισαν να κτίσουν τα κάτω τιχεία του Αναπλίου ήσαν χρόνοι από Χριστού γεννήσεως αφβ'.

Οι μάχες της πολιορκίας του Ναυπλίου (1537-1540) από τους Τούρκους και τα δεινά των υπερασπιστών και των κατοίκων του περιγράφονται με φρικιαστικές λεπτομέρειες μέχρι την παράδοση της πόλης:⁵⁵

55. Βιβλίον Ιστορικόν, ό.π., σ. φπα'-φπβ'. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., Αθήνα 1898, σ. 156-157 και Ναύπλιο ⁴2001, σ. 83-84. Οι χρονολογίες αφλζ' = 1537, αφν' = 1540.

και υπήγε λόγον εις τας ιδ' του Σεπτεμβρίου [αφλζ'], εις το Ναύπλι ότι είναι μάχη. Και ήτον μπάιλος τότε και καπετάνιος Ναυπλίου Βιτόρος Γαρτζόης και έπεσε τον ανδρειωμένον Ποζίκης [: Μποζίκην] και εκούρσευσεν από τα χωρία σιτάρι, ζώα και τροφίματα. Και πάλιν οι Τούρκοι έδραμαν εις τας χώρας του Ναυπλίου και έκοψαν ανθρώπους και ζώα. Και επήραν άνδρας και γυναίκας. Και μετέπειτα επήγεν ο Κασιμπασιάς [: Κασίμ πασάς] εις τους πύργους του καστρίου και δεν ημπούρεσε να τους πάρη και έκαμνέ τους και παραδόθηκαν διά να μην καγούν. Και πολλοί έπεσαν κάτω με σχοινία και εσκλαβώθηκαν διά να μην πεθάνουν. Τότε επήρε και τους Παλαιολόγους, τον κυρ Ανδρόνικον και τον Νικόλαον και κυρ Θεόδωρον και κυρ Δημήτριον και εις το Άργος έκοψε τα κεφάλια τους και τότε παρεδόθη και το Θερμίσι. Και η αρμάδα όταν υπήγενεν ήλθεν εις την Αίγιναν και επήρην την. αφλζ'. εν μηνί Οκτωβρίω και άφηκέν την έρημον. Και άλλα νησία και εφόρτωσεν αιχμαλωσίαν και υπάγει εις την Πόλιν. Και η αμάχη εκράτιε χρόνους γ'. Και επολεμούνταν τα δύο κάστροι το Ναύπλιον και η Μονεμβασία και εσκοτώθησαν πολλοί χριστιανοί, διότι τόσοι Τούρκοι ήτον, ότι ένας χριστιανός εις χιλίους Τούρκους εμετρείτον. Απόθαναν γουν εις το Ναύπλι ζ' χιλιάδες άνθρωποι από την πείναν και την δίψαν, ότι δεν είχαν νερόν και έπιναν βλυχόν και της ώρας εμαύριζαν και απόθεναν και όσοι έζησαν όταν εβασίλευεν ο ήλιος πλέον δεν έβλεπαν έως την αύριον και πολλοί έκαμαν και δέκα ημέρας οπου δεν έφαγαν μόνον χόρτα. Και οι πόλεμοι δεν έπαυαν και εσκοτώθη ο θαυμαστός άνθρωπος και ανδρειωμένος κυρ Βρετός ο Μποζίκης, ότι τον εκτύπησαν εις την πλάτην με το τουφέκι. Και λέγουν ότι από τας πολλές νίκας που έκαμινεν εφθόνησέν τον ο γουβερναδόρος Αυγουστής Κλουζός, Φράγγος και έβαλεν άνθρωπον και εσκοτώσέ τον τη Μεγάλη Ε' και έγινε μέγας θρήνος εις το Ναύπλι και οι Τούρκοι εχάρηκαν και έδωκαν λουμπάρδες και τότε οι Τούρκοι έδραμαν εις το φουσάτον των Ρωμαίων και έκοψαν πολλούς και ήλθαν έως την πόρταν του κάστρου. Τότε ευγήκεν ο γενναιότατος κυρ Δομενιγος ο Μποζίκης απάνω τους, και άλλους έκοψε και άλλους εκρήμνισε και ελευθέρωσε πολλούς χριστιανούς από τα χέρια των Τούρκων. Και μετά έναν χρόνον ευγήκε πάλιν ο κυρ Δομενιγος με το φουσάτον και ένας Τούρκος με τουφέκι κρυμμένος τον εκτύπησεν εις το κεφάλι και απόθανεν και ήφεράν τον μέσα και απόθανεν εκείνην την νύκτα και έγινε μέγας θρήνος εις όλους. Και οι Βενέτικοι πλέον δεν εδύναντο να πολεμούν· έστειλαν αποκρισάριον και έδωκαν τα δύο θαυμαστά κάστροι το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν και γ' χιλιάδας χρυσά και έκαμαν αγάπην και εις αφμ' Νοεμβρίω κα'. έδωκεν το Ναύπλιον Αλεξανδρος ο Κονταρής του Κασιμπασιάς και Νοεμβρίω κδ'. την Μονεμβασίαν και επήραν τας καμπάναις και τα άρματα. Έμειναν δε εις τα κάστροι πολλοί ιερωμένοι και λαϊκοί εις τον Τούρκον και έκαμάν τους ελευθερους.

Αντίθετα, η *Έκθεσις Χρονική*, που καλύπτει σύντομα την περίοδο 1517-1571, αφιερώνει λίγες γραμμές και αυτές για την παράδοση της πόλης (1540):⁵⁶

Εν έτει ζμη' εγένετο αγάπη μετά των Βενετικών, δόντες το Ανάπλιν και την Μονεμβασίαν και κατ' έτος όπως φέρωσι καμουχάδας και χάζδια και τζόχας όπως κανίσκιον· ου γαρ εκατεδέξαντο δούναι χαράτζιον φανερώς. Και ούτως γέγονεν η αγάπη, και ελευθέρωσαν και ους είχαν οι Τούρκοι εν ταις φυλακαίς τους των Βενετικών πραγματευτάς, και δέδωκαν προς αυτούς και α είχαν πράγματα αυτών.

Με λίγα παραδείγματα βραχέων χρονικών και ενθυμήσεων παραμένουμε στο κλίμα της Χρονογραφίας, με σύντομες αναφορές στην αρχή (1389) και το τέλος (1540) της πρώτης βενετοκρατίας αλλά και στην αρχή (1686) και το τέλος (1715) της δεύτερης βενετοκρατίας:

*Έτους στωτζ' επαράλαβεν η εκλαμπροτάτη ημών αφεντία το Ανάπλι.*⁵⁷

*Τω αφλζ' από Χριστού εκίνησε μάχην μετά των Βενετικών, και έγινε πάλιν αγάπη, και έδωκαν οι Βενετοί το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν· και τω αυτώ έτει ημέρα Κυριακή παρέλαβεν ο Κασίμπασιας το Ναύπλιον και την Μονεμβασίαν, και οι μεν των κατοίκων συναπήλθον τοις Βενετοίς, παραλαβούσι και τας καμπάνας των εκκλησιών και τα σκεύη των κάστρων κατά τας συνθήκας, οι δε έμενον εν τη πατρίδι αυτών.*⁵⁸

*Έτους από Χριστού γεννήσεως αφμ' μηνί Νοεμβρίω κα', ημέρα Κυριακή, έλαβε το ελεεινόν Ναύπλιον ο Κασίμ πασιάς από τους Βενετικούς. Ην δε τότε βίτζο γενεράλες μισέρ Αλισάνδρο Κονταρής, ος επαρέδωκεν αυτό κατά τον ορισμόν της εκλαμπροτάτης αυθεντίας των Βενετιών· και βάιλος ην μισέρ Φραντζέσκος Μπάρμπαρος, οίτινες έλαβον πάντα τα άρματα συν ταις σκευαίς και τας καμπάνας, και εκ τον λαόν εξέβησαν μέρος και οι έτεροι, το πλήθος, έμειναν εις τας οικίας αυτών.*⁵⁹

56. *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, edited with critical notes and indices by Spyridon P. Lambros, Λονδίνο 1902, σ. 82, στ. 5-11. Η χρονολογία ζμη' από κτίσεως κόσμου= 1540 μ.Χ.

57. Σπ. Π. Λάμπρος, *Βραχέα Χρονικά*, εκδίδονται επιμελεία Κωνστ. Ι. Αμάντου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1932, σ. 49, στ. 118. Χρονικό 47 από τον κώδικα 938 των Παρισίων, χρονολογία τελευταίας εγγραφής του χρονικού 1523 (σ. 52, στ. 221-222). Η χρονολογία στωτζ' = 6897 από κτίσεως κόσμου= 1389 μ.Χ.

58. Στο ίδιο, σ. 86, στ. 58-63. Χρονικό 49 από τον κώδικα 1248 Suppl. grec Παρισίων με τελευταία αυτή την εγγραφή. Η χρονολογία αφλζ' = 1537.

59. Στο ίδιο, σ. 72, στ. 135-140. Χρονικό 42 από τον κώδικα Βιέννης Theol. Graec. CCLXI, με τελευταία εγγραφή το 1571. Η χρονολογία αφμ' = 1540.

1686 εμινί Αγούστου 16 επηρε ο Βενεκιανος το Αναπλι.⁶⁰

1715 Αλοναρίου 4 ημερα Σαβατο επηρε ο Τουρκος το Ανάπλη. Ο βεζίρις
έρθε απός του κε επίρε τον Μορέαν όλονε.⁶¹

Για την εκπαίδευση κατά τη δεύτερη βενετοκρατία στο Ναύπλιο (1686-1715) οι πληροφορίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Για ένα έτος, το 1689, δίδασκε στα παιδιά των Αθηναίων που κατέφυγαν στο Ναύπλιο, ο Αθηναίος Αργυρός Βερναρδής ή Μπεναλδής (1659-1720), «ο εκλαμπρότατος και λογιότατος Καβαλιέρ Αργυρός μπεναρδής ο Αθηναίος όστις και προ της εις Πελοπόννησον μετοικεσίας ήτον εκλεγμένος εις διδάσκαλον του γένους των Αθηναίων», αμειβόμενος από το κληροδότημα του Επιφανίου Ηγουμενίου της Βενετίας, θέση που διατήρησε και τα επόμενα χρόνια, 1694-1699 και 1704-1706, όταν έδρα του σχολείου ορίστηκε η Πάτρα, σε αντικατάσταση του εκδιωχθέντος ιεροδιάκονου Νικόδημου Βαβατενή.⁶²

Σημαντική είναι η μαρτυρία σε εγκύκλιο του 1705 του Λατίνου αρχιεπισκόπου Κορίνθου και Ναυπλίου Καρλίνη (Angelo Maria Carlini), με τη γνώμη ότι οι Έλληνες είναι «φύσει επιρρεπείς εις την παιδείαν» και γι' αυτό η ίδρυση σχολείων και η διδασκαλία ιερών και δασκάλων Λατίνων θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο της καθολικής προπαγάνδας.⁶³

Ως απάντηση ή παράλληλη κίνηση μπορεί να θεωρηθεί η επιστολή στις 10 Ιουνίου 1711 του αρχιερέα Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιου προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά, με την πρόταση να ιδρύσει σχολείο στο Άργος με δάσκαλο τον οποίο θα πλήρωναν, με πατριαρχική εντολή, δύο αρχιερείς της Πελοποννήσου, προκειμένου να διαφυλαχθούν τα δόγματα της ορθόδοξης Εκκλησίας. Η παρουσία δύο αρχιερέων και σπουδαίων λογίων στο Ναύπλιο, όπου δίδασαν διαδοχικά και κήρυξαν τον λόγο του Θεού, μοιάζει ευκαιριακή και δυστυχώς χωρίς συνέχεια: πρόκειται για τον μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιο Μήτρου (1661-1714) και τον επίσκοπο Κερνίτσης

60. Σπ. Π. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων ήτοι Χρονικών Σημειωμάτων Συλλογή πρώτη (Αρ. 1-562)», *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), σ. 201, αρ. 315 (επιγραφικό χάραγμα στο νεκροταφείο του χωριού Στεφάνι Κορινθίας).

61. Στο ίδιο, σ. 213, αρ. 362. Από την ίδια πηγή. Στις ενθυμήσεις του ίδιου δημοσιεύματος, αρ. 358 και 360 (σ. 212) δίνονται ημερομηνίες 9 και 15 Ιουλίου για το ίδιο γεγονός.

62. Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από τον 1400 μέχρι τον 1800*, τ. Β', Αθήνα 1902, σ. 196-202. Περικλής Γ. Ζερλέντης, *Αργυρός Βερναρδής ο Αθηναίος (1659-1720)*, Αθήνα 1921, σ. 7-8.

63. Ιωάννης Ν. Σταματέλος, «Αι εν Πελοποννήσω σκευωρία κατά των Ορθοδόξων Ελλήνων τω 1705», *Παρνασσός* 2 (1878), σ. 465-476: 472-473. Δέσποινα Στεφ. Μιχάλα-γα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2008, σ. 220-225, 261.

Ηλία Μηνιάτη (1669-1714) με έτος διαδοχής σε αυτά τα έργα το 1708.⁶⁴

Η περίοδος της δεύτερης βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο ήταν σύντομη και δεν δημιούργησε βεβαιότητες για πολιτική σταθερότητα και παγίωση της βενετικής κατάκτησης, παρά την προσάρτηση από τον κατακτητή και τις προσπάθειές του να επιβάλει τους νόμους και τους θεσμούς του στην κατακτημένη κοινωνία, όχι χωρίς δυσκολίες, εξ αιτίας της διαπιστωμένης εχθρότητας, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, από διάφορες κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα τις αγροτικές και εκείνες των κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερων. Αντίθετα, οι ηγετικές τάξεις του αστικού χώρου και οι προνομιούχοι έποικοι από τις πρώην βενετικές κτήσεις έβρισκαν τρόπους να μάθουν ιταλικά και λατινικά, να υπηρετήσουν τη βενετική διοίκηση, να διεκδικήσουν τίτλους, να ανελιχθούν κοινωνικά και να ενταχθούν στο πολιτικο-οικονομικό σύστημα. Από τις επιτυχίες αυτές μπόρεσαν να αντλήσουν κύρος και στο όνομά του να διεκδικήσουν διάκριση στην κοινοτική ιεραρχία των ομοεθνών και των ομοθρήσκων.

Πάντως τα φαινόμενα που δημιουργήθηκαν σε όλους τους τομείς του βίου, δεν πρόλαβαν να ολοκληρώσουν τον κύκλο τους και έτσι η κρυστάλλωση των ιδεολογικών επιλογών της βενετικής και της κατακτημένης κοινωνίας δεν ολοκληρώθηκε, καθώς ο χρόνος των προσεγγίσεων μεταξύ των κοινωνικών συνιστωσών που συνυπήρχαν, προϋπέθετε τουλάχιστον μεσαία χρονική διάρκεια για να αποδώσουν οι βίαιες μεταβολές, οι συναντήσεις και οι συγκερασμοί τις οποίες επέβαλλε η κατάκτηση και η νέα πραγματικότητα.⁶⁵

Από την άποψη της πολιτισμικής ιστορίας, που ενδιαφέρει περισσότερο αυτή την ανακοίνωση, οι πολιτισμικές μεταφορές αναδεικνύουν τη βενετική ηγεμονία, ιδιαίτερα στις δημόσιες πολιτισμικές εκφράσεις, που διεκδικούν να είναι κοινές και αποδεκτές από όλο και περισσότερους. Η γλώσσα, τα ενδύματα, οι τελετές και τα θεάματα είναι οι πρώτες επιλογές. Ο Πέτρος Κατσαΐτης στον *Κλαθμό Πελοποννήσου* καταθέτει τη θρηνητική μαρτυρία του:⁶⁶

64. Τις αδύνατες και όχι πολύ συγκεκριμένες πληροφορίες συγκεντρώνει η Δέσποινα Μιχάλαγα, *ό.π.*, σ. 182-184.

65. Βλ. και Αλέξης Μάλλιαρης, «Η τουρκική εισβολή στη βενετική Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 420-436. Του ίδιου, «Ελληνοβενετική συνύπαρξη στην Πελοπόννησο (1687-1715). Συμβίωση, αλληλεπιδράσεις, υιοθέτηση κοινού πολιτικού, κοινωνικού και πολιτισμικού λεξιλογίου», *Δρόμοι κοινοί. Μελέτες για την κοινωνία και τον πολιτισμό, αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, Αθήνα 2009, σ. 67-76.

66. Εμμ. Κριαρά, *Κατσαΐτης, Ιφιγένεια – Θυέστης – Κλαθμός Πελοποννήσου. Ανέκδοτα έργα. Κριτική έκδοση*, Αθήνα 1950, σ. 251-252, στ. 679-694.

Μα πού 'ναι οι αρχόντισσες οι γιάζες,
 που σ' εγυρίζαν με τιμή και τάξεις,
 ποβγαίνασι κ' επηαίναν πάσα σκόλη
 με τους δικούς τους όζου στο περβόλι;
 Πού είν' οι κορασιές οι τιμημένες,
 γευγενικές κι' αγγελοκαμωμένες;
 οι κοπελλιές που μάσκαρες εβάναν
 κ' εκάναν τους ανθρώπους κ' εξεχάναν
 από τα κάλλη που 'χαν τα περίσσα;
 Τώρα κι' αυτές αυτά τ' αλησμονήσα.
 Πού είν' οι κωμωδίες και τα φεστίνια,
 που εκάναν της ξεφάντωσης τη φτήνια;
 γιόμορφοι νέοι που το μόσκο ερραίναν
 όθεν εστέκασι κι' όθεν διαβαίναν
 μ' όμορφες φορεσιές, οπού εστολίζαν
 του λόγου τους και εσέναν εφουμίζαν;

Ριμάδες

Η πτώση του Ναυπλίου το 1715 θρηνήθηκε από τους χρονογράφους και τους ριμαδόρους της εποχής, έστω και αν αυτοί δεν ήταν Ναυπλιώτες και δεν είχαν τις ίδιες πολιτικές τοποθετήσεις και συμπάθειες.

Πολλές είναι οι πηγές για την ιστορία της τουρκικής εκστρατείας ανακατάληψης του Μοριά το 1715.⁶⁷ Ανάμεσά τους δύο ημερολόγια σημαντικά, σε γαλλικό και ρουμανικό πεζό λόγο αντίστοιχα, του Γάλλου διερμηνέα της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Benjamin Brue, που πήρε μέρος κοντά στο επιτελείο της εκστρατείας,⁶⁸ και του ελληνικής καταγωγής Κωνσταντίνου Διοικητή, μέλους της ρουμανικής ομάδας ιππέων, που πήρε μέρος στην τουρκική εκστρατεία, κατά τη διαταγή του επικυρίαρχου προς τον ηγεμόνα της Βλαχίας.⁶⁹

67. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 221-240. [Αναδημοσίευση: *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Α', Αθήνα 2011, σ. 253-277· βλ. και τ. Β', σ. 842.]

68. Benjamin Brue, *Journal de la Campagne que le Grand Visir Ali Pacha a fait en 1715 pour la conquête de la Morée*, Παρίσι 1870. Σακελλαρίου, *ό.π.*

69. Εκδόθηκε από χειρόγραφο της Ρουμανικής Ακαδημίας με αντικριστή γαλλική μετάφραση από τον Neculai Iorga / Nicolas Jorga στο Βουκουρέστι το 1913: *Cronica expediției Turcilor în Moreea 1715, atribuită lui Constantin Diichiti / Chronique de l'expédition des Turcs en Morée en 1715, attribuée à Constantin Dioikitis*, σ. XV+228. Σακελλαρίου, *ό.π.* Δημήτριος Β. Οικονομίδης «Γλωσσικά και λαογραφικά ειδήσεις εν τω “Ημερολογίω του

Το αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης ενδιαφέρουν δύο έμμετρες χρονογραφίες – ριμάδες. Η πρώτη είναι του Κεφαλονίτη Πέτρου Κατσαίτη (1660/1665 – 1738/1742)⁷⁰ με τίτλο: *Ιστορία καλουμένη Κλαθμός Πελοποννήσου περιέχει δε εν συντομία στιχογραφίας την άλωσιν της Πελοποννήσου γινωμένη από την βασιλεία των Ισμαηλίων εν έτει ΑΨΙΕ΄, μετά τριάκοντα έτη απήτις την είχε αποκτήσει η αριστοκρατική Γερουσία των Ενετών, συνθεμένη από τινάν φιλαλήθη, οπού εν γράμμασι ου λέγω, Θεός δ΄ οίδε οπού τα πάντα βλέπει εν έτει ΑΨΙΖ΄ εν μηνί Ιουλίω ι΄*.⁷¹

Το ιστορικό αυτό στιχούργημα απλώνεται σε 2.994 στίχους (2.596 ομοιοκατάληκτους ενδεκασύλλαβους, 248 ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους και 150 ενδεκασύλλαβους σε εξάστιχες στροφές με ομοιοκαταληξίες αββαγγ) και αναφέρεται στην επανακατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους ύστερα από 30 χρόνια βενετοκρατίας (1686-1715). Ο συγγραφέας είχε εγκατασταθεί από νέος στην Πελοπόννησο, όπου έζησε 25 χρόνια, και όταν άρχισε ο πόλεμος κατέφυγε στο Ναύπλιο και κατά την άλωσή του από τους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715) πιάστηκε αιχμάλωτος και πουλήθηκε σκλάβος στα Χανιά της Κρήτης. Τον *Κλαθμό Πελοποννήσου προς Ελλάδα*, όπως φαίνεται ότι είναι ο πληρέστερος τίτλος του ποιήματος και υπάρχει ως υπέρτιτλος στον Πρόλογό του, τον έγραψε κατά τον πρώτο χρόνο της σκλαβιάς του, ως τις 10 Ιουλίου 1716, όπως δηλώνεται στον τίτλο του στιχουργήματος. Η προσπάθεια του ποιητή να διαρθρώσει τη διήγησή του σε μια στοιχειώδη

Κωνσταντίνου Διοικητού»», *Εις μνήμην Κωνσταντίνου Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 147-196. Petre S. Nasturel, «L'interêt du Journal de l'expédition ottomane de 1715 contre la Morée de Constantin "Dioikêtês"», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14.9.1975*, τ. Γ΄, Αθήνα 1976-1978, σ. 325-336. Ασπασία Λούβη, «Η λακωνική γη το 1715. Μελέτη βασισμένη στο Χρονικό του Κωνσταντίνου Διοικητή», *στο ίδιο*, σ. 315-324.

70. Κριαράς, *Κατσαΐτης*, ό.π., σ. ζ΄-ιβ΄: Εισαγωγή. Α΄ Ο Πέτρος Κατσαΐτης και η συγγραφική του δραστηριότητα. Πέτρος Κατσαΐτης, *Ιφιγένεια [εν Αηζουρίω]*, επιμ. (διασκευή κειμένου, εισαγωγή, ανέκδοτα έγγραφα, περιγραφή σκηνοθεσίας) Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, σκίτσα Γιώργος Πάτσας, Αθήνα 1995, σ. 9*-47*: Εισαγωγή. Κεφάλαιο Α΄ Πέτρος Κατσαΐτης (1660/65-1738/42). Νέες βιογραφικές πληροφορίες από ανέκδοτα έγγραφα. Κεφάλαιο Β΄ Ποια έργα του Πέτρου Κατσαΐτη γνωρίζουμε; Κεφάλαιο Γ΄ Για την αξία των έργων του Κατσαΐτη και για τη νέα έκδοση της «Ιφιγένειας», σ. 159-178: Τα έγγραφα. Βλ. και Caterina Carpinato, «Il Lamento del Peloponneso di Petro Katsaitis e Della sciagura e prigionia della Morea di Manthos Ioannu», *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, επιμ. Mario Infelise – Anastasia Sturaiti, Βενετία 2005, σ. 187-208.

71. Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, επιμ. Π. Σωτηρούδης – Α. Σακελλαριάδου-Σωτηρούδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 28-29, Κριαράς, *Κατσαΐτης*, ό.π., σ. 197. Όλο το στιχούργημα εκδίδεται στις σ. 197-282. Οι σημειώσεις του επιμελητή στις σ. 312-328. Στις σ. ιβ΄-ιε΄ της Εισαγωγής του επιμελητή: Β΄ Τα έργα του Πέτρου Κατσαΐτη, ο χαρακτήρας και η σημασία τους. 1. Ο «Κλαθμός Πελοποννήσου».

λογοτεχνική πλοκή καταλήγει στο να διηγείται η Πελοπόννησος όλα τα δεινά της στην αδελφή της Ελλάδα, που την παρηγορεί και τη συμβουλεύει. Οι δυο τους είναι κόρες της Ευρώπης. Στο δεύτερο, κυρίως, αλλά και στα άλλα μέρη του στιχουργήματος υπάρχουν πολλές αναφορές στο Ναύπλιο, την πρωτεύουσα της βενετικής Πελοποννήσου:⁷²

*το κάστρο το όμορφο και δυνατό μου,
οπού το θάρουν κ' εξαναγεννιόμου·
το πλια ακριβό και όμορφο παιδί μου,
το θάρρος μου και η απαντοχή μου,
στ' Ανάπλι, οπού ήτανε το φως μου,
το τέκνο το πολλά μονάκριβό μου.
Εθάρρουνα η δόλια να μπορέσω
με πάσα τρόπο να το διαφεντεύσω,
να μην αφήσω να το αιχμαλωτεύσουν,
οι τύραννοι εχθροί να το κυριεύσουν [...].*

Είναι χαρακτηριστική, για την παραίτηση και την υποταγή, η αυτομαστιγωτική θέση ότι όλα συνέβησαν «διά τας αμαρτίας» των κατοίκων, την απροθυμία πολλών να πολεμήσουν εναντίον των Τούρκων και τις προδοτικές συμπεριφορές, τις οποίες υπογραμμίζει η απάντηση της Ελλάδας στην Πελοπόννησο, που παραπονέθηκε για την εγκατάλειψη του Αναπλίου από τη θεϊκή προστασία:⁷³

*Το λοιπονίς τα φαύλα έργατά σου
εφέραν την μεγάλη συμφορά σου.
Έπρεπε να γενή η θεία δίκη,
απάνω σου να έλθη καταδίκη. [...]
Όλα σου τα παιδιά αποστατήσαν,
τις θείες εντολές απαρατήσαν.
Ν' αρχίσω θέλω οκ τους αφεντάδες,
τους άρπαγους και άδικους κριτάδες.
Ήτανε κ' οι μινίστροι προκομμένοι,
στην αρπαγή πιτήδεια μαθημένοι. [...]
Και οι αρχιερείς, που εκαθόνταν
στον θρόνο του Μωσέως και εμαχόνταν*

72. Κριαράς, *Κατσαΐτης*, ό.π., σ. 230-231, στ. 813-822: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Πρώτο.

73. Στο ίδιο, σ. 255-258, στ. 813-816, 819-824, 829-844, 859-862, 891-894, 901-914, 943-944: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Δεύτερο.

για τα φιλότιμα της επαρχιάς τους,
μα δεν εποίμαιναν τα πρόβατά τους,
μ' αφήναν και ο λύκος άρπαζέ τα·
τα ποίμνια απαρατίζανέ τα
και την φιλαργυρίαν εδουλεύαν
και το χρυσό διά Χριστό ελατρεύαν.
Οι ιερείς οκνεύσαν και αμελούσαν,
τα θεία παντελώς δεν εψηφούσαν.
Φιλαργυριά τσ' εσκότισε μεγάλη
και φαντασιά περίσσια στο κεφάλι.
Όλοι πισκόποι ηθέλαν να γενούσι,
περηφανειές και δόξες πιθυμούσι.
Εσύναζαν κι' αυτοί πολλά φλωρία
για να δουλεύουνται στη σιμωνία. [...]

Μα τι θα πω διά τους αββοκάτους,
οπού 'σαν θαυμαστά τα έργατά τους;
Δεν έγραφαν, χαρτί δεν εδιαβάζαν,
μα πρώτα το γλωσσόκομον αδειάζαν. [...]

Οι άρχοντες οι πρώτοι, οι μεγιστάνοι,
οι μεσιακοί κι' αυτοί οι ποπολάνοι,
ο όχλος, που τον νόμον δεν γνωρίζει,
μάλλον κατά του νόμου φλυαρίζει, [...]

Για τις γυναίκες έπρεπε ν' αρχίσω,
μα λίγο γιατ' αυτές θε να μιλήσω,
οπού ήτον πολλή η κοινοδοξιά τους.
Αλλάζασι συχνά τη φορεσιά τους
και πάσα Πασχαλιά ήθελαν άλλη,
ολόχρυση, καινούργια να 'χαν βάλει.
Η πλιά πτωχή τής άρεσε να ντυέται
ωσάν την μεσιακή και να τιμιέται.
Η μεσιακή ήθελε σαν την άλλη,
την πρώτη και την πλούσια, τη μεγάλη.
Τέτοιας λογής πολλή φιλοδοξία
ηυρίσκοτον σε πάσα ηλικία.
Δεν λέγω για εκείές τσ' απολλυμένες,
που 'σαν στην αμαρτιά βεβυθισμένες· [...]
Εγώ σαν μάννα σε πονώ και κλαίγω,
μα πρέπει την αλήθεια να σου λέγω.

Όλα αυτά με διδακτικές προεκτάσεις που συμπληρώνονται με τα παράπονα για την αδιαφορία της μητέρας Ευρώπης, αλλά και της Κρήτης που δεν περιέθαλψε τους αιχμαλώτους, στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο ίδιος, αντίθετα με την Κωνσταντινούπολη και τη Χίο και φυσικά την αδελφή Ελλάδα, που την συμβουλεύει να υπομένει και να φροντίσει τα παιδιά της, τονώνοντας την πίστη τους και προτρέποντάς τα να δείξουν προσαρμοστικότητα στους σκληρούς όρους του κατακτητή και αντοχή στην υποταγή που θα διαρκέσει. Όλα αυτά με τρόπο που παραπέμπει στους διδάχους της Εκκλησίας κατά τους αιώνες των ξένων κυριαρχιών, μεταξύ συμβουλής και προφητείας.⁷⁴

*Διά τη μάμμα μας θέλω ν' αρχίσω,
με παραπόνεση να σου μιλήσω, [...]*
*Είχα μεγάλο θάρρος στην Ευρώπη,
που δεν της λείπουν μπόρεση και τρόποι,
να κάμει εις εμέ ωσάν μητέρα·
βοηθό να την ιδώ καμιάν ημέρα
και να σειστή κι 'αυτή κ' οι βασιλείες της
να φανερώσουσι τις δυνάμεις της,
να διώξη τον εχθρό οκ τα σύνορά της
οπού κατασκλαβεύει τα παιδιά της·
καθώς κι ' άλλες φορές είχε το κάμει,
ν' αρματωθή κι 'αυτή για να με δράμη
να μου βοηθήση με τις δυνάμεις της,
με τα φουσσάτα της και αφεντιές της
να με ελευθερώση από τα βάρη.
Ας είχε θυμηθή και εμέ, μια χάρη
αν έλαβε ποτέ της από εμένα
τα έτη τσ' ευτυχιάς τ' απερασμένα,
πόπεβε πάσα χρόνο κ' έδινά της
καρπούς να κανακίζη τα παιδιά της [...]*
*Με σχήμα ταπεινό και λυπημένη
άμε στην κατοικιά σου την καημένη·*

74. Στο ίδιο, σ. 259-260, στ. 19-20, 25-42: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Τρίτο, σ. 272-273, στ. 529-545: *Κλαθμός Πελοποννήσου*, Μέρος Τρίτο. Οι χάρες της Πελοποννήσου στην Ευρώπη υποστηρίζεται ότι έγιναν κατά τα χρόνια της φραγκικής και βενετικής κατάκτησης με τα προϊόντα που απολάμβανε η Ευρώπη από τους κατακτημένους Πελοποννήσιους. Για τους διδάχους βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Τετράδια εργασίας ΚΝΕ-ΕΙΕ* 7 (1984), σ. 89-125 [= Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 167-210].

κι' όθεν θωρείς σαρίκι στο κεφάλι
 κάνε του μια προσκύνηση μεγάλη.
 Πλέρωσε το χαράτσι σου και τ' άλλα
 τα βάρη, τα μικρά και τα μεγάλα.
 Τα θηλυκά παιδιά σου πάντα κλειέ τα,
 από τα παρεθύρια έβγανέ τα·
 σε γάμους, πανηγύρια μην παγαίνουν,
 στις ρούγες, στα παζάρια μην διαβαίνουν·
 τ' αρσενικά παιδιά ας μην γυρίζουν,
 καθώς εκάμνασι να σιριανίζουν.
 Κι' ανίσως και σ' αφήσουν εκκλησία
 καμιά διά να γίνεται η θυσία,
 έβγαλε το σταυρό ok την κορφή της
 και σιγαλά ας διαβάζουν οι ιερείς της.
 Τα δόγματά σου κράτει τα κρυμμένα
 και μέσα στην καρδιά σου φυλαμένα.
 Η πίστη σου ας είναι εις την πέτρα,
 σ' εκείνη να 'χης όλα σου τα μέτρα·

Η δευτερη έμμετρη χρονογραφία είναι του Ηπειρώτη Μάνθου Ιωάννου (1665-1748) από το χωριό Λόκου (Λιόκου) των Γραμμενοχωρίων Ιωαννίνων, ολιγογράμματο και αυτοδιδασκόμενο⁷⁵ αλλά με πίστη και απόφαση να φέρει σε πέρας τη σύνθεση του έργου του *Ιστορία περί της συμφοράς και σκλαβιάς του Μωρέως και στιχολογία πολλών άλλων υποθέσεων, Συντεθείσα παρά του Μάνθου Ιωάννου εξ Ιωαννίνων περιοχής Λόκου, Η προσετέθη εν τω τέλει και Κανόνιον του ευρίσκειν εν ποία ημέρα της Εβδομάδος άρχεται ο κάθε Μήνας*.⁷⁶

75. Στέφανος Μπέττης, «Μάνθος Ιωάννου. Ένας άγνωστος Ηπειρώτης ποιητής – 1665; – 1748», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967), σ. 65-70. Δημήτρης Κ. Μιχαηλίδης, «Ο Ηπειρώτης ποιητής Μάνθος Ιωάννου και το έργο του», *Ηπειρωτική Εστία* 18 (1969), σ. 598-606 και ανασελιδοποιημένο ανάτυπο με δική του σελιδαρίθμηση: Αθήνα 1970, 22 σ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Σύμμεικτα. 2. Σημειώσεις περί Μάνθου Ιωάννου», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), σ. 393-395. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Μάνθου Ιωάννου, *Περί του περιφανούς και τρισαθλίου Μωρέως το θρήνος και η αιχμαλιωσία υπό των Αγαρηνών*», *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα 2011, σ. 507-580· πρβλ. και σ. 842.

76. Ο τίτλος από την 8η έκδοση του έργου, Βενετία, Νικόλαος Γλυκύς, 1779, της παλαιότερης έκδοσης, της οποίας έχουμε αντίτυπο. Οι άμεσα και έμμεσα γνωστές εκδόσεις του έργου είναι 37 (Βενετία 1725/1726-1875, Καλαμάτα 1883, 1888) με τον τίτλο του βιβλίου να τροποποιείται αρκετές φορές στην εκδοτική του διαδρομή και τα περιεχόμενά του να πλουτίζονται (βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία – φυλλάδια (1801-1818)*, Αθήνα 1997. [Στο εξής: Ηλιού Α' 1801-1818, Β' 1819-1832, Γ' 1833-1844]. Ηλιού 1803. 71). **1725/1726**: Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεία για ελληνικά

Η ριμάδα απλώνεται σε 1.358 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους, περιγράφοντας, χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές φιλοδοξίες και χάρες, τα γεγονότα που ο ποιητής έζησε ή τα πληροφορήθηκε, καθώς ήταν μέτοικος στην Πελοπόννησο, ίσως από το τέλος του 17ου αι., με γυναίκα και τέσσερα παιδιά. Η τουρκική εκστρατεία για την κατάκτηση της Πελοποννήσου τον βρίσκει εγκατεστημένο στο Ναύπλιο. Κατά την πτώση του Ναυπλίου αιχμαλωτίζονται τα παιδιά του και χάνονται, και την ίδια τύχη έχει και η γυναίκα του. Σέρνεται αιχμάλωτος από την τουρκική στρατιά στη συνέχιση της εκστρατείας της για την κατάκτηση της Πελοποννήσου και δραπετεύει, αλλά συλλαμβάνεται και φυλακίζεται στο φρούριο του Ναυπλίου ως φιλοβενετός. Δραπετεύει και πάλι και με πλοίο φθάνει στην Απουλία και στη συνέχεια στη Δαλματία και τελικά στη Βενετία, όπου τελείται και ο δεύτερος γάμος του, από τον οποίο απέκτησε δύο παιδιά. Στη Βενετία θα ζήσει ως τον θάνατό του (1748).

έντυπα του 18ου αιώνα: Ενδείξεις του βενετικού αρχειακού υλικού», *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984), σ. 239: 16.11.1725 Μάνθος Ιωάννου, *Στιχολογία απλή διαφόρων υποθέσεων*. Ότι είναι έκδοση του Σάρου – Βόρτολι: Ηλιού 1803.71. **1739**: Σάρου – Βόρτολις: ΘΠ Α΄ 2914. **1750-1760**: Σάρου – Βόρτολις: Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Αθήνα 2005, σ. 542-543. **1763**: Γλυκός: Στην έκδοση του 1779 του Γλυκού δίνονται οι πρωτομηνίες των ετών 1763-1900. Υποθέτω ότι έχουμε έκδοση Γλυκού 1763, την οποία αντιγράφουν οι εκδόσεις 1768, 1779... **1765**, Θεοδοσίου: Ζαβίρας σ. 438-439. **1768** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2915. **1772** Θεοδοσίου: Ηλιού 1803.71. **1779** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2916. **1784** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2917. **1788** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2917 (υποσ. 1). **1789** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2918. **1791** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2919. **1792** Γλυκός: Βάσω Σεirinίδου, *Το εργαστήριο του Λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την Ιστορία της Βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Αθήνα 2013, σ. 236, αρ. 552. **1794** Γλυκός: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881). Ο λόγιος και ο δάσκαλος – Τα δημοσιεύματα – Τα κατάλοιπα – Τα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης του», *Πρακτικά ΙΑ΄ Συμποσίου, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2007, σ. 114. **1796** Γλυκός: ΘΠ Α΄ 2920. **1800** Θεοδοσίου: ΘΠ Α΄ 2921. Αυτοψία: Φ. Ηλιού, *Τετράδια Εργασίας* 4 (1983), αρ. 6. **1803** Θεοδοσίου: Ηλιού 1803.71. **1803** Γλυκός: Ηλιού 1803.72. **1806** Γλυκός: Ηλιού 1806.69. **1808**: Την σημειώνει ο Claude Fauriel: Αλέξης Πολίτης, *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle. Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980, σ. 38. **1809** Γλυκός: Ηλιού 1809.43. **1814** Θεοδοσίου: Ηλιού 1814.62. **1816** Γλυκός: Ηλιού 1816.83. **1819** Γλυκός: Ηλιού 1819.121. **1820** Θεοδοσίου: Ηλιού 1820.131. **1829** Γλυκός: Ηλιού 1829.79. **1832** Γλυκός: Ηλιού π25 (1832). **1839** Φοινίξ: Ηλιού 1839.180. **1843** Γλυκός: Ηλιού 1843.214. **1850** Αγίου Γεωργίου: Δ. Γκίνης – Β. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Β΄, Αθήνα 1941, σ. 287, αρ. 5320 [στο εξής ΓΜ]. **1858** Φοινίξ: Φ. Ηλιού, *Τετράδια Εργασίας* 10 (1988), σ. 401, αρ. 583 (Α5093). **1863** Φοινίξ: ΓΜ 9926. **1865** Αγίου Γεωργίου: Φ. Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900*, τ. Α΄, Αθήνα 2006, αρ. 1865.567 [στο εξής Η-Π]. **1870** Φοινίξ: Η-Π 1870.515. **1875** Φοινίξ: Η-Π 1875.729. **1883** Καλαμάτα, Μιχαλακίας: Η-Π 1883.859. **1888** Καλαμάτα, Μιχαλακίας: Η-Π 1888.956.

Η *Ιστορία περί της συμφοράς και της σκλαβίας του Μωρέως* εκδίδεται το 1725/1726 στη Βενετία από το τυπογραφείο Σάρου – Βόρτολι και συνοδεύεται από δέκα ηθικοδιδασκτικά στιχουργήματα για θρησκευτικά και ιστορικά θέματα σε διάφορα μέτρα.⁷⁷ Ο φιλοβενετός Μάνθος Ιωάννου αναφέρεται στην επανακατάκτηση όλου του Μοριά από τους Τούρκους, με λεπτομερέστερες αναφορές και πάθος για το Ναύπλιο:⁷⁸

*Με πόθον και αναστεναγμόν βουλήθηκα να γράψω,
Και του Μωριά την συμφοράν από καρδιά να κλάψω.
Ω Θεέ μου δος μου φώτισιν, δος μου πιδεξοσύνη,
Να γράψω με πολύν καῦμόν τον θρήνον που εγίνη.
Τίς νάχη λεονταριού καρδιάν, και να την εβαστάξη,
Να ιδή τον θρήνον τ' Αναπλιού να μην αναστενάξη; [...]
Ω Θεέ δος μου υπομονήν, ως τα μικρά παιδιά,
Διά να μην την θυμηθώ εκείνην την σκλαβία.
Το όσον σκεπάζει ο Ουρανός, και οι Κύκλοι του Ηλίου,
Εις τόπον δεν εστάθηκε το θρήνος του Αναπλιού.*

Επισημαίνει την αδυναμία οργάνωσης άμυνας από τους Βενετούς, τους γηγενείς, τους εποίκους και τους μισθοφόρους τους απέναντι στους Τούρκους και αποσιωπά τη βοήθεια, θετική ή παθητική, που προσέφεραν οι Έλληνες στους επερχόμενους νέους κατακτητές, τους Οθωμανούς.

Η φιλολογική έρευνα έχει εντοπίσει την επίδραση που άσκησε στον Μάνθο Ιωάννου ο Ανθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης με το έργο του «Ο Κρητικός Πόλεμος» (1667) με εμφανή στιχουργικά δάνεια και βαθύτερη επίδραση, η οποία όμως δεν βοήθησε τον ποιητή και το ποίημα να ανυψωθούν και να υπερβούν τους μέσους όρους αντίστοιχων στιχουργημάτων.⁷⁹

Την απόφασή του να γράψει το στιχούργημα ο Μάνθος την συνδέει με τον θανάσιμο κίνδυνο να πνιγεί ή να πέσει στα χέρια Τούρκων πειρατών, τον οποίο έζησε ταξιδεύοντας στην Αδριατική με πολύ αντίξοες συνθήκες από την Μπαρλέτα της Απουλίας της νοτίου Ιταλίας ως τη Σκλαβηνία (Δαλματία):⁸⁰

77. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 13-21.

78. Μάνθος Ιωάννου, *Ιστορία περί της συμφοράς και της σκλαβίας του Μωρέως...*, Γλυκός, Βενετία 1779, σ. 7.

79. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 12-13. Ανθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, *Ο Κρητικός Πόλεμος. Διήγησις διά στίχων του δεινού πολέμου του εν τη νήσω Κρήτη γενομένου, εις την οποίαν περιέχει την σκληρότητα και αιχμαλωσίαν των αθέων Αγαρηνών, και πώς εκυρίευσαν όχι μόνον τα Χανιά και το Ρέθυμνον, μα και όλον το νησί, και όλον ένα πολεμούσιν και αυτό το Μεγάλον Κάστρον*, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σχόλια, γλωσσάριο και ευρετήριο Στέφανος Κακλαμάνης, Αθήνα 2008, σ. 139-142.

80. Ιωάννου, *Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 50, 53.

*Το πως μ'επαρακίνησε της θάλασσας η χρεία,
 Πάλιν να ξαναθυμηθώ τον θρήνον του Μωρία. [...]
 Στην Σκλαβουνιά ριβάραμε την δεύτερ'εβδομάδα,
 Εκεί έβαλα βουλή να γράψω την φυλάδα.
 Δέκ'οκτώ ημέραις εκάμαμε στο πόρτο αποκλεισμένοι,
 Στην μαρτζιλιάνα έγραφα με την καρδιά καϋμένη,
 Να θυμηθώ τους πόνους μου, και την κακοπαθεία,
 Τα βάσανα και την σκλαβιά, π'έλαβα στον Μωρία.
 Και τώρα εκινδύνεψα να με μετασκλαβώσουν,
 Και πλειο ελπίδα δεν είχα να με ελευθερώσουν.
 Και τώρα που εγλύτωσα τους πόνους μου να γράψω,
 Και από το βάθος της καρδιάς να θυμηθώ να κλάψω.*

Για τους Ναυπλιώτες της διασποράς η ανάμνηση της πόλης τους θα συνοδεύεται με τον χαρακτηρισμό της δυστυχισμένης πόλης, με την ευχή, ίσως και την ελπίδα, για τη μη διαιώνιση της κατάκτησής της, όπως, για παράδειγμα, σημειώνει ο γραφέας μουσικού χειρογράφου στη Σμύρνη το 1739: *Το παρόν ασματομελίρυτον βιβλήον ήλυφε τέρμα διά χειρός του ευτελούς Θεοδοσίου του-πίκλειν Καπελέτη εκ της δυστυχούς πόλεως Ναυπλίου.*⁸¹

81. Γρηγόριος Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής. Άγιον Όρος*, τ. Δ', Αθήνα 2015, σ. 729-734, χειρόγραφο 1347 (Μονής Ιβήρων 1262). Για άλλα μουσικά χειρόγραφα του Καπελέτη (Καπελαίτη) βλ. Λίνος Πολίτης και Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΜΙΕΤ* 6 (1994), σ. 442.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

SCHOLARS AND CHRONICLERS

The paper presents the Nafplitian scholars during the first and second Venetian occupation, who resided in Nafplio, in the Eastern Mediterranean or in the various places of the Greek Diaspora, and examines their work within the cultural context in which it had been conducted, including the experiential and nostalgic references to their place of origin or their birthplace, for the fate of which they suffer, toil and hope for a better future.

Considering Venice as the main centre, in the frame of a broader consideration of the creative and cultural endeavors of the Greeks of Diaspora and their publishing endeavors for books which the Genus needed, Nafplitian refugees contributed effectively to satisfying the demands of their time due to their intellectual development, their talents as well as their action regarding the accumulation of manuscript copies, mainly by the intellectual circles of Europe, and the preparation of manuscripts by which would be printed liturgical and theological books by Greek and Italian printers for the needs of the Eastern Mediterranean.

As intellectual workers of the Venetian and Turkish occupied space, they cultivate the traditional deep-rooted Greek-Latin culture, so that to coincide with the demands of the European culture and the needs of the so called ethnic survival as well as the acculturation of the Genus: production of manuscript copies for the European libraries, answer to questions as well as to the needs of a broader information to the foreign officers, travelers and scholars. In addition, the elaboration of documentation for the study of various issues regarding the Greek space, and the writing of books on themes of secular and religious culture, literacy and the orthodox cult.

The reports of chroniclers (either with origins from Nafplio or not) on the historical course of Nafplio are examined with regard to the amount of information that is provided, and especially to the ideological codification of meanings that are reflected, following each time the worldview of the dominant and more rarely expressing the desires and wills of the conquered, who definitely loath the perpetuation of the conquest.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ

ΝΑΥΠΛΙΩΤΕΣ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ (16ος – ΑΡΧΕΣ 18ου ΑΙ.)
Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΩΣ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία της ελληνικής παροικίας της Βενετίας έχει πολυεπίπεδα μελετηθεί και μάλιστα διεξοδικά κάτω από το πρίσμα της γεωγραφικής προέλευσης των μελών της. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε το γεγονός ότι η Βενετία ήταν όχι μόνο πρωτεύουσα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, που είχε για αιώνες υπό την κυριαρχία της περιοχές του ευρύτερου ελληνικού χώρου, αλλά υπήρξε και σημαντικό οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο της Μεσογείου, με αποτέλεσμα να έλκει διαχρονικά ετερόκλητες γεωγραφικά και επαγγελματικά ομάδες Ελλήνων.¹ Σε συνδυασμό με την άρτια γραφειοκρατική συγκρότηση του βενετικού κράτους, οι τοπικοί λόγιοι και ιστοριοδίφες έβρισκαν ανέκαθεν στις βιβλιοθήκες και τα αρχεία της πόλης έναν ανεξερευνήτο πλούτο για τα περιορισμένα γεωγραφικά ενδιαφέροντά τους.² Παλαιότερα είχα ασχοληθεί

1. Βασικές μελέτες για την ιστορία της ελληνικής παροικίας της Βενετίας είναι οι εξής: Ι. Βελούδης, *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, Βενετία 1893 ('1872)· Α. Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος σχολή της Βενετίας*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987 ('1975)· Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στον ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ μητρώου εγγραφών (1533-1562)*, Νότης Καραβίας, Αθήνα 1976· Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Φιλοσοφική Σχολή, Θεσσαλονίκη 1978· Μ. Ι. Μανούσακας, «Επισκόπηση της ελληνικής ορθόδοξης αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά* 11 (1989), σ. 243-264· Κ. Τσικνάκης, «Ο Ελληνισμός της Βενετίας», Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Ώψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 523-556· Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Δημοσία Ιλαρία*, Βενετία 1999· της ίδιας, *Η Βενετία των Ελλήνων*, Μίλητος, Αθήνα 1999· Maria Francesca Tiepolo – E. Tonetti (επιμ.), *I Greci a Venezia. Atti del convegno internazionale di studio (Venezia, 5-7 novembre 1998)*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 2002.

2. Για την ογκωδέστατη βιβλιογραφία της ελληνικής παροικίας της Βενετίας βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Βιβλιογραφία του ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α΄», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σ. 7-87· του ίδιου, «Βιβλιογραφία του ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α΄. Γενικά συμπληρώματα (1973-1980)», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σ. 7-21· Χρύσα Μαλτέζου, *Οδηγός του αρχείου*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία – Αθήνα 2008, σ. 57-64.

με τους Ευβοείς στη Βενετία και είχα αναγκαστεί να εξερευνήσω το χρονικό μιας απουσίας, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν Ευβοείς.³ Στην περίπτωση των Ναυπλιωτών, αντίθετα, δεν υπάρχει αυτός ο φόβος. Η παρουσία τους στην πόλη της Βενετίας είναι διακριτή καθ' όλο τον 16ο αι., ενώ εντείνεται σημαντικά μετά την πτώση του Ναυπλίου το 1540 και γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς της παραγωγικής ζωής. Κατά τον 17ο αι. η εγκατάστασή τους στη Βενετία περιορίζεται δραστικά και φθίνει προς το τέλος του αιώνα, ωστόσο συνεχίζουμε να εντοπίζουμε μια μικρή αλλά δραστήρια ομάδα εμπόρων και πλοιοκτητών με καταγωγή από το Ναύπλιο.

Συγκεκριμένα, τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν και στα οποία θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε, είναι δύο:

α) Οι Ναυπλιώτες στη Βενετία συμπεριφέρονταν ως συλλογικό υποκείμενο; Αποτελούσαν, δηλαδή, διακριτή υποομάδα με ξεχωριστά χαρακτηριστικά μέσα στην ευρύτερη ομάδα της ελληνικής παροικίας ή απλά ήταν διασκορπισμένοι ως άτομα στις διάφορες γειτονιές της πόλης;

β) Συνέχιζαν να διατηρούν σχέσεις και επαφές με τον τόπο καταγωγής τους, δηλαδή το Ναύπλιο, ή το μόνο που τους συνδέει με αυτό είναι ο γεωγραφικός προσδιορισμός που απαντάται στις αρχειακές ενδείξεις δίπλα στο όνομά τους, *Napoli di Romania*;

Πρώτα απ' όλα, πρέπει να τονιστεί ότι ο μεγάλος αριθμός των Ναυπλιωτών ήρθε στη Βενετία κατά την ίδια χρονική περίοδο και με την ίδια αφορμή: την πτώση του Ναυπλίου στους Οθωμανούς το 1540. Βέβαια, οικογένειες εμπόρων προερχόμενων από το Ναύπλιο συναντάμε ήδη πριν από αυτήν την ημερομηνία, ωστόσο τα δημογραφικά στοιχεία είναι αποκαλυπτικά της τομής που δημιούργησε αυτό το πολιτικοστρατιωτικό γεγονός. Στο μητρώο των μελών της Ορθόδοξης Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου της Βενετίας, κατά την περίοδο 1498-1537, δηλαδή από την ίδρυση της Αδελφότητας μέχρι την έναρξη του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου (1537), συναντάμε μόνο δέκα Ναυπλιώτες. Μετά όμως από το 1537, έως και το 1562, οι Ναυπλιώτες που εγγράφονται στην Αδελφότητα, φθάνουν συνολικά τους 52 και αποτελούν την πολυπληθέστερη γεωγραφικά ομάδα, μετά τους Κερκυραίους.⁴ Την ίδια εικόνα έχουμε και στις καταχωρίσεις θανάτων στο αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας για την περίοδο 1536-1576.⁵ Ακόμη, η έντονη ενασχόλησή τους με

3. Σ. Κουτμάνης, «Ευβοείς στη Βενετία, 15ος-17ος αι.», στο: *Βενετία – Εύβοια. Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Βενετία – Αθήνα 2006, σ. 203-216.

4. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας*, ό.π., σ. 65.

5. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμειακά βιβλία της Ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 207.

την πολιτική ζωή της παροικίας, δηλαδή με τη Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου, αντανακλάται και στην κατάληψη κοινοτικών αξιωμάτων (11 φορές Ναυπλιώτες κατέλαβαν τη θέση του προέδρου σε διάστημα 72 ετών, από το 1544 έως το 1616). Συνολικά για τον 16ο αι., και σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε η Έρση Μπερκ στη μελέτη της για τους Έλληνες της Βενετίας, η παρουσία των Ναυπλιωτών εμφανίζεται να είναι η πιο πυκνή πληθυσμιακά μαζί με αυτή των Κρητικών (194 [21,3%] και 201 [22, 2%] αντίστοιχα). Αυτά τα στοιχεία, ωστόσο, πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερο σκεπτικισμό, καθώς προέρχονται από ετερόκλητες αρχειακά πηγές (όπως νοταριακά έγγραφα, αιτήσεις, εμπορικές πράξεις), όπου η αναγραφή του τόπου καταγωγής είναι ελλιπής ή πολλές φορές παραπλανητική (π.χ. μόνο το 27% των Ελλήνων που εντόπισε η Μπερκ φέρει γεωγραφική ένδειξη).⁶

Παρ' όλες τις επιφυλάξεις μας, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι οι Ναυπλιώτες πρόσφυγες που έφθασαν μαζικά στη Βενετία, άνδρες και γυναίκες, έμποροι, εφημέριοι, κωδικογράφοι, στρατιώτες, ναυτικοί, τεχνίτες, μαραγκοί, άλλαξαν και διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της ελληνικής παροικίας ανανεώνοντάς τη βιολογικά και προσδίδοντάς της νέα δυναμική. Ήδη το 1542, με αφορμή τις διαφορές που προέκυψαν μεταξύ της Αδελφότητας και της βενετικής διοίκησης αναφορικά με τον διορισμό φιλοκαθολικών ιερέων στον ορθόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου, ο ιστορικός Ιωάννης Βελούδης αναφέρει τους Ναυπλιώτες ανάμεσα στους παράγοντες που επηρέασαν θετικά τις εξελίξεις σε αυτό το κρίσιμο κοινοτικό ζήτημα, «παρέστησαν ως πολὺ τοῦτο διαφέρον τῷ Κράτει, μάλιστα δὲ διὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰς Βενετίαν, μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ναυπλίου, καταφυγόντων Ἑλλήνων»⁷.

Η μαζική αυτή μετακίνηση στη Βενετία ευνοήθηκε από την πολιτική της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Όσοι κάτοικοι του Ναυπλίου αποχώρησαν μαζί με τα βενετικά καράβια, εγκαταστάθηκαν σε βενετικές κτήσεις και έλαβαν χρηματικές αποζημιώσεις και βοηθήματα. Συγκεκριμένα, ως πρώτο μέτρο για τους πρόσφυγες της Βενετίας αποφασίστηκε το 1541 να δοθεί ενάμισι δουκάτο τον μήνα σε κάθε οικογένεια για την πληρωμή του ενοικίου και άλλο ενάμισι δουκάτο τον μήνα σε κάθε μέλος για τα καθημερινά του έξοδα. Μεταξύ των ετών 1546-1548 η βενετική Γερουσία παραχώρησε σε 40 οικογένειες του Ναυπλίου (και της Μονεμβασίας) διαφόρων ειδών ευεργετήματα, όπως συντάξεις, εισοδήματα από πολιτικά ή στρατιωτικά αξιώματα, ενώ σε επιφανείς οικογένειες του Ναυπλίου (Μαλαξό, Λεύκαρο, Ντενασί) παραχωρήθηκαν

6. Ersie Burke, *The Greek Neighborhoods of Sixteenth Century Venice 1498-1600. The Daily Life of an Immigrant Community*, διδακτορική διατριβή, Monash University 2004, σ. 49-50.

7. Βελούδης, *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία*, ό.π., σ. 63.

γαίες στην Κρήτη.⁸ Όπως σημειώνει η Μπερκ, που μελέτησε τις αιτήσεις των Ναυπλιωτών προς τη βενετική εξουσία, οι δικαιούχοι των ανταμοιβών δεν ήταν εξαθλιωμένοι πρόσφυγες (παρόλο που αυτοπροβάλλονταν ως τέτοιοι), αλλά ανήκαν στο γραφειοκρατικό και στρατιωτικό στρώμα της πόλης, το οποίο είχε απολέσει τις περιουσίες και τα εισοδήματά του μετά την κατάληψη του Ναυπλίου από τους Οθωμανούς.⁹

Στις αιτήσεις τους οι Ναυπλιώτες περιέγραφαν γλαφυρά τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες, υπογράμμιζαν την πίστη και τις υπηρεσίες τους στη Γαληνοτάτη και προσπαθούσαν να μεταβιβάσουν τα αξιώματα που τους είχε παραχωρήσει η Βενετία, στους απογόνους τους. Η Ελένη Αποστόλη, π.χ., ανέφερε (το 1579) ότι η περιουσία της, όταν ζούσε στο Ναύπλιο, ανερχόταν σε 2.000 δουκάτα και με τον ερχομό της στη Βενετία ήταν αναγκασμένη να ζει σε μεγάλη φτώχεια, έως ότου της παραχωρήθηκε ένα εισόδημα από το Τελωνείο του λιμανιού (*Dogana da Mar*), εξέφραζε ευγνωμοσύνη για τη γενναιοδωρία της Βενετίας στους Ναυπλιώτες «που είναι από τους πιο πιστούς υπηκόους», και ζητούσε να κληρονομήσουν τα παιδιά της το επίδομα που της είχε δοθεί εφ' όρου ζωής. Το ίδιο ζητούσε και η Μαρίνα Πετρούτσινα (1584) με το επιχείρημα ότι και άλλες οικογένειες από το Ναύπλιο είχαν αποκτήσει αυτό το δικαίωμα.¹⁰ Πράγματι, συναντάμε, μετά από 50 χρόνια, περιπτώσεις απογόνων των πρώτων εκείνων προσφύγων του Ναυπλίου, που μνημονεύουν τα ευεργετήματα που είχαν απονεμηθεί σ' εκείνους με τον ερχομό τους στη Βενετία. Παρατηρούμε εδώ πως η ταυτότητα της εντοπιότητας, η μνήμη της πατρίδας ζει και συντηρείται μέσω των κληρονομικών δικαιωμάτων. Η καταγωγή από το βενετικό Ναύπλιο μετατρέπεται σε προνόμιο που πρέπει να αποδειχθεί και να προβληθεί.

Είναι γνωστή η ιστορία με τις καμπάνες του Ναυπλίου, τις οποίες μετέφερε ο Νικόλαος Καλαβρός στη Βενετία, προκειμένου να φυλαχθούν στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, με τον όρο να επιστραφούν στο Ναύπλιο όταν αυτό απελευθερωθεί.¹¹ Ωστόσο, δεν είναι η μοναδική περίπτωση που δείχνει ότι η τοπική πατρίδα συνέχιζε να υπάρχει φαντασιακά ως εξόριστη πατρίδα στη Βενετία. Σε ατομικό επίπεδο το Ναύπλιο αναφερόταν στις διαθήκες των Ναυπλιωτών ως τόπος με τον οποίο είχαν ακόμη δεσμούς. Πιο

8. Μαριάννα Κολυβά – Ε. Μοάτσος, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη το 1548», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 22 (1977-1984), σ. 380-381.

9. Burke, *The Greek Neighborhoods*, ό.π., σ. 174-176.

10. Στο ίδιο, σ. 184.

11. Νίκη Τσελέντη, «Οι καμπάνες του τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου στη Βενετία (1540-1693)», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), σ. 228-245.

χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του Τζουάν Χαρμπούρη, ο οποίος στη διαθήκη του (1544) άφηνε δύο καμπάνες και ένα εγκόλπιο με μαργαριτάρια στον ναό του Σωτήρος, σε περίπτωση που το Ναύπλιο ξαναγίνει χριστιανικό, ενώ ζητούσε από την οικονόμο του να παντρευτεί σύμφωνα με τα ήθη και τα έθιμα του Ναυπλίου.¹² Σε συλλογικό επίπεδο η Napoli di Romania ορίστηκε (μαζί με τη Μονεμβασιά), το 1572, δηλαδή 30 χρόνια μετά την απώλεια του Ναυπλίου, ως μία από τις έξι γεωγραφικές περιοχές από τις οποίες εκλέγονταν τα μέλη του συμβουλίου της Ελληνικής Αδελφότητας, παρόλο που δεν αποτελούσε πλέον βενετική κτήση.

Φαίνεται ότι ο προσφυγικός χαρακτήρας της μετακίνησης και ο οθωμανικός κίνδυνος ευνόησε τη μετανάστευση ολόκληρων οικογενειών από το Ναύπλιο. Σε αντίθεση με άλλους Έλληνες, οι οποίοι ακολουθούσαν την ατομική μετανάστευση ή την πρακτική του αντιπροσώπου που έμενε στη Βενετία και άφηνε την ευρύτερη οικογένειά του στον τόπο καταγωγής (π.χ. οι Ηπειρώτες, Αθηναίοι ή ναυτικοί), στην περίπτωση των Ναυπλιωτών τα συγγενικά δίκτυα αναπτύχθηκαν μέσα στη βενετική κοινωνία σε τέτοιο βαθμό που τους καθιστούσε την πιο συνεκτική και ομογενοποιημένη ομάδα στους κόλπους της ελληνικής παροικίας κατά τον 16ο αι. Ο οίκος των Κουβλήδων διακρινόταν σε 11 νοικοκυριά και 12 κλάδους, οι Μορμόρηδες σε 13 νοικοκυριά, οι Κατικούρα σε οκτώ κλάδους και οι Καβοπένα σε πέντε. Παράλληλα με το πλήθος των άμεσων ή εξ αγγιστείας συγγενών που διέθετε κάθε οικογένεια, οι Ναυπλιώτες παρουσίαζαν και το μεγαλύτερο ποσοστό γεωγραφικής ενδογαμίας μέσα στην Ελληνική Κοινότητα, δηλαδή επέλεγαν να τελέσουν γάμους με οικογένειες που είχαν καταγωγή από το Ναύπλιο. Έτσι ενώθηκε η οικογένεια Κουβλή με τη Σαβογιάννη και Χαρμπούρη, η οικογένεια Σαβογιάννη με την Κατικούρα, η Κατικούρα με τη Μόρμωρη, η Μόρμωρη με τη Μαζαράκη.¹³ Πρόκειται ασφαλώς για οίκους που είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια και ακολουθούσαν γαμήλιες στρατηγικές που εξασφάλιζαν την ανάδειξη ή τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης, όπως συνηθιζόταν στα ανώτερα βενετικά στρώματα.

Η πιο επιφανής και εύπορη οικογένεια του Ναυπλίου στη Βενετία ήταν οι Κουβλήδες. Ο Κανάκης Κουβλής, ο πατριάρχης του οίκου, ήταν ήδη σημαντικός έμπορος πριν έλθει στη Βενετία. Το 1548 η Γερουσία του παραχώρησε το προνόμιο να εμπορεύεται αλάτι ως αποζημίωση για την απώλεια της περιουσίας του στο Ναύπλιο. Το εμπορικό του δίκτυο εκτεινόταν στην ανατολική Μεσόγειο και η δραστηριότητά του αφορούσε κυρίως τη μεταφορά σιτηρών

12. Κ. Α. Μέρτζιος, «Οκτώ διαθήκαι Ελλήνων της Βενετίας (1535-1549)», *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 190.

13. Burke, *The Greek Neighborhoods*, ό.π., σ. 67-68, 101.

και μεταξωτών υφασμάτων στη βενετική μητρόπολη. Οι γιοι του Ανδρόνικος και Νικόλαος αύξησαν την οικογενειακή περιουσία και επέκτειναν τις οικονομικές τους δραστηριότητες και σε άλλους τομείς. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι, ενώ οι εμπορικοί συνεργάτες του πατέρα Κανάκη παρέμειναν αποκλειστικά Έλληνες, και κυρίως Ναυπλιώτες, οι γιοι του, και πρωτίστως ο Νικόλαος, έγιναν συνέταιροι με Βενετούς εμπόρους και επένδυσαν κεφάλαια σε εκδοτικές επιχειρήσεις και ακίνητα στη Βενετία και στην ενδοχώρα.¹⁴ Όλοι οι υπόλοιποι κλάδοι της οικογένειας ασχολήθηκαν με το εμπόριο και αναμείχθηκαν στη ζωή της Αδελφότητας καταλαμβάνοντας αξιώματα και αφήνοντας δωρεές και κληροδοτήματα στην Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου. Ωστόσο, από τις αρχές του 17ου αι., σταδιακά η οικογένεια αφομοιώνεται από το βενετικό περιβάλλον και απομακρύνεται από το επίκεντρο της ελληνικής παροικίας.

Συνολικά, η γενική εικόνα για τους Ναυπλιώτες αλλάζει τον επόμενο αιώνα, καθώς η παρουσία τους στη Βενετία εξασθενεί. Αν και στο πρώτο μισό του 17ου αι. εντοπίζονται αρκετοί πραγματευτές από το Ναύπλιο, ο αριθμός τους μειώνεται όσο προχωράμε προς το τέλος του αιώνα, παρόλο που με τον έκτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1684-1699) η Πελοπόννησος θα περάσει στην κυριαρχία της Γαληνοτάτης. Αυτήν την περίοδο ως σημαντικότεροι εισαγωγείς της αγροτικής παραγωγής του Ναυπλίου, και γενικότερα του Μοριά, στη Βενετία εμφανίζονται οι Αθηναίοι έμποροι (Μάκολας, Καπετανάκης, Περούλης, Ταρωνίτης), οι επαφές των οποίων με την Πελοπόννησο πύκνωσαν ακόμη περισσότερο μετά την εκεί μαζική μετοικεσία τους κατά τα χρόνια του πολέμου.

Οι έμποροι από το Ναύπλιο, λίγοι σε αριθμό (εντοπίστηκαν μόνο 14 για την περίοδο 1620-1700) και διαθέτοντας μέτρια κεφάλαια συνέχισαν να βρίσκονται συσπειρωμένοι γύρω από την ελληνική παροικία, ωστόσο δεν αποτελούσαν πλέον ξεχωριστή ομάδα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.¹⁵ Τα κυριότερα προϊόντα που εξήγγαν από την Πελοπόννησο ήταν μετάξι, βελανίδι, πρινοκόκκι, τυρί, λάδι και κρασί. Τα εμπορεύματα που εισάγονταν ήταν, όπως και στον υπόλοιπο οθωμανικό χώρο, βιοτεχνικά, παρόλο που τη δεκαετία του 1670 έγινε προσπάθεια να δημιουργηθεί μια «fabrica» (δεν διευκρινίζεται τι είδους) από τον Μιχαήλ Κουβλή στο Ναύπλιο, για την κατασκευή της οποίας απαιτείτο ξυλεία, αλλά οι Βενετοί δεν επέτρεψαν την εξαγωγή της.¹⁶

Οι Ναυπλιώτες συνεργάζονταν με Ηπειρώτες, Αθηναίους και Κρητικούς

14. Για την οικογένεια Κουβλή βλ. *στο ίδιο*, σ. 139-142.

15. Σ. Κουτμάνης, *Έλληνες στη Βενετία. Κοινωνικό φύλο – οικονομία – νοοτροπίες*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2013, σ. 125-128.

16. *Στο ίδιο*, σ. 149.

εμπόρους, και γίνονταν μεσάζοντες των συμπατριωτών τους για τη μεταφορά αγροτικών προϊόντων στη Βενετία. Ο Νικόλαος Αναστασίου, επονομαζόμενος και Μωραΐτης, συνεργαζόταν με τους Καγιάνηδες, εμπόρους από την Κρήτη, για τη μεταφορά σιτηρών. Ο ίδιος είχε συνάψει εταιρεία με Άγγλους εμπόρους του Λιβόρνου για την εισαγωγή χαβιαριού από τη Μόσχα. Ο Ιωάννης Κοντολέος εισήγε τυρί μαζί με Αθηναίους εμπόρους. Ο Μαρίνος Μπελόκας παρέδιδε μετάξι από την Καλαμάτα στους ηγούμενους της Βενετίας το 1620, ενώ ο γιος του Μιχαήλ Μπελόκας είχε συνάψει εταιρεία με τους Ηπειρώτες εμπόρους Πουλημένους τη δεκαετία του 1650 (ο ίδιος εκτός από το εμπόριο επένδυε τα κεφάλαιά του στην ασφάλιση πλοίων και την εκμίσθωση φόρων, και συγκεκριμένα του φόρου του 6% που επιβάρυνε το μετάξι και άλλα εμπορεύματα του Λεβάντε· ο φόρος απέδιδε στο δημόσιο 32.100 δουκάτα ανά έτος).¹⁷

Συναντάμε, επίσης, Ναυπλιώτες να εμπλέκονται και στον βιοτεχνικό τομέα, κυρίως στη ναυπήγηση πλοίων. Το 1656 ο Γεώργιος Κούμανδρος από το Ναύπλιο, ο Αντώνιος Περιστιανός από την Κεφαλονιά και ο Zuanne Cevali από τη Βενετία κατασκεύασαν στο ιδιωτικό ναυπηγείο (squero) του di Grassi μια ταρτάνα ξοδεύοντας 4.000 δουκάτα. Το 1661 ο Γεώργιος Κούμανδρος πάλι, μαζί με τον Γάλλο καπετάνιο Andrea Rinaldo, ναυπήγησαν στο ίδιο squero το πλοίο (nave) «Santo Costantino Imperatore et Santa Elena», τα 22 καράτια του οποίου ανήκαν στον εφοπλιστή από το Ναύπλιο.¹⁸

Στο συμβολικό επίπεδο η σχέση των Ναυπλιωτών της Βενετίας με τον τόπο καταγωγής τους κατά τον 17ο αι. παρουσιάζει ανάλογη εξασθένηση με την αριθμητική τους παρουσία. Ενώ δηλαδή οι πρώτοι πρόσφυγες μνημόνευαν συχνά την ιδιαίτερη πατρίδα τους (π.χ. ο κωδικογράφος Κορνήλιος Μορμορης είχε σημειώσει σε χειρόγραφο που είχε αντιγράψει, «Ἡ βίβλος αὕτη ὑπ' ἐμοῦ Κορνηλίου τοῦ Ναυπλιέως τῶν Μορμορέων, [...] μετὰ τὴν τῆς πατρίδος ὑπὸ Τούρκων ἄλωσιν Ἑνετίῃσι διατριβόντος ἐξεγράφη»),¹⁹ οι έμποροι του 17ου αι. αδιαφορούσαν για παρόμοιες πρακτικές. Ο Νικόλαος Αναστασίου, π.χ., υπέγραφε στα διάφορα συμβολαιογραφικά έγγραφα ως «mercante Greco» (Έλληνας έμπορος) και όχι «di Napoli di Romania». ²⁰ Στις διαθέκες τους απουσιάζει η μνεία του Ναυπλίου, ενώ συνάγουμε την άποψη ότι έχουν απορροφηθεί από το βενετικό πολιτισμικό περιβάλλον (δωρεές και κληροδοτήματα

17. Στο ίδιο, σ. 144-145, 187 (για τον Νικόλαο Αναστασίου), σ. 148 (για τον Ιωάννη Κοντολέο), σ. 159, 161, 194, 198 (για την οικογένεια Μπελόκα).

18. Στο ίδιο, σ. 164-165.

19. Λιάτα, «Μνείες θανάτων», ό.π., σ. 229.

20. A.S.V., Notarile Atti, b. 6054, φ. 143r, 13 Αυγούστου 1652· φ. 212v, 6 Νοεμβρίου 1652· φ. 274r, 14 Φεβρουαρίου 1653.

σε καθολικές αδελφότητες). Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο Μιχαήλ Μπελόκας, ο οποίος στη διαθήκη του άφηνε 100 δουκάτα στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο προκειμένου να σπουδάσει ένας μαθητής από το Ναύπλιο.²¹

Στα τέλη του 17ου αι., όταν το Ναύπλιο έγινε πάλι βενετικό και άρχισαν οι εχθροπραξίες με τους Οθωμανούς, οι κάτοικοι του Ναυπλίου που έρχονταν στη Βενετία, δεν είναι πλέον Ναυπλιώτες αλλά κυρίως Αθηναίοι. Έτσι, το 1697 η γενική συνέλευση της Αδελφότητας αποφάσισε ότι Αθηναίοι που είχαν γίνει δεκτοί ως ευγενείς στο Ναύπλιο (δηλαδή τα μέλη της κοινότητας του Ναυπλίου) μπορούσαν να εκλέγονται στο διοικητικό συμβούλιο μέσω αυτής της πατρίδας, της *Napoli di Romania*, καθώς υπήρχαν κενές θέσεις για να καλυφθούν.²²

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι οι Ναυπλιώτες της Βενετίας δρούσαν και παρουσιάζονταν ως συλλογικό υποκείμενο, ως ομάδα, μόνο κατά τον 16ο αι. Η δράση τους, οικονομική και κοινωνική, χαρακτήρισε και επηρέασε την ιστορία της ελληνικής παροικίας για όσο καιρό κράτησαν και οι συνέπειες της προσφυγικής τους μετακίνησης. Ο μαζικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, η ομοιογένεια του κοινωνικού στρώματος που κατέφυγε στη Βενετία, οι «ενδογαμίες», οι οικονομικές δραστηριότητες και τα συγγενικά δίκτυα είναι παράγοντες που συνέβαλαν στη διατήρηση διακριτής ταυτότητας εντοπιότητας. Έκφραση αυτής της ταυτότητας βρίσκουμε στις αιτήσεις, στις διαθήκες και στην επιθυμία των Ναυπλιωτών να συγκροτήσουν ξεχωριστή «πατρίδα» (μαζί με τη Μονεμβασιά), δηλαδή ομάδα γεωγραφικής εκπροσώπησης, μέσα στους κόλπους της Αδελφότητας. Αντίθετα, κατά τον 17ο αι., η παρουσία τους στη Βενετία είναι σποραδική, περιορισμένη στο πρώτο μισό του αιώνα και χωρίς ιδιαίτερους συνεκτικούς δεσμούς με τον τόπο καταγωγής. Η ομαδοποίησή τους έγινε εδώ περισσότερο για τις ανάγκες της μελέτης παρά για τον ρόλο που διαδραμάτισαν ως συμπαγής ομάδα στη ζωή της ελληνικής παροικίας της Βενετίας.

21. A.S.V., *Notarile Testamenti*, b. 1006, φ. 40r, 9 Σεπτεμβρίου 1665. Πρβλ., ωστόσο, την περίπτωση του Θωδωρή Κατικούρα (*Toderin Caticora*), που συνέταξε τη διαθήκη του το 1632. Πιθανότατα δεν πρόκειται για Ναυπλιώτη της Βενετίας, αλλά για Ναυπλιώτη έμπορο που βρέθηκε και πέθανε στη Βενετία, καθώς δεν γνώριζε ιταλικά. Στη διαθήκη του άφηνε 50 δουκάτα για την επισκευή του ναού της Αγίας Τριάδας του Ναυπλίου, «που είναι κοντά στο σπίτι μου» (A.S.V., *Notarile Testamenti*, b. 1088, αρ. 644, 12 Σεπτεμβρίου 1632).

22. Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (A.E.I.B.), A 3, K 8, φ. 36ν, 30 Ιουνίου 1697.

SOTIRIS KOUTMANIS

ΝΑΥΠΛΙΟΤΣ IN VENICE (16TH – BEGINNING OF 18TH C.)
THE DIASPORA COMMUNITY AS LOCAL HISTORY

The essay examines the settlement of Nafpliot (people from Napoli di Romania) in Venice during the 16th until the beginning of the 18th century. More specifically it examines the existence of links (economic, cultural, symbolic) with the place of origin, Nafplio, and the formation of a separate identity within the wider context of the Greek community. Research showed that the Nafpliot of Venice acted and presented themselves as a collective subject, as a group, only during the 16th century. Their economic and social action restructured and affected the history of the Greek community, but only as long as the consequences and the memories of the refugee wave were still alive. The mass character of migration, the homogeneity of the social stratum that fled to Venice, endogamy practices, economic activities and kin networks were contributing factors to the Nafpliot maintaining a distinct identity. Expressions of this identity are found in civil documents, testaments and in the desire of Nafpliot to form a separate “patria” (homeland), i.e. a geographically representative group within the Greek Brotherhood. In contrast, during the 17th century, their presence in Venice was sporadic, limited to the first half of the century, and without particular and consistent links to the place of origin.

Δ΄ Συνεδρία

ΣΠΥΡΟΣ Θ. ΤΑΚΤΙΚΟΣ

Η ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΙΤΑΠΟΘΗΚΗΣ
ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΝΑΥΠΛΙΟ
(ΤΕΛΗ 17ΟΥ – ΑΡΧΕΣ 18ΟΥ ΑΙ.)

Την επαύριον της κατάκτησης του Ναυπλίου¹ από τα βενετικά στρατεύματα, οι 68 εκπρόσωποι των κατοίκων της πόλης, με επικεφαλής τον επίσκοπο Σίλβεστρο, προσέγγισαν τον γενικό καπιτάνο της θάλασσας Francesco Morosini και του ενεχείρισαν υπόμνημα με τα αιτήματά τους (*capitoli*) για τη σύσταση αστικής κοινότητας.² Με απόφαση του Morosini, της 4ης Απριλίου 1687, τα αιτήματα εγκρίθηκαν κι έτσι ιδρύθηκε η κοινότητα της Ρωμανίας (*comunità di Romania*), ως θεσμικά αναγνωρισμένη πολιτική συσσωμάτωση των κατοίκων και καθορίσθηκαν σε καταστατική πράξη οι κύριοι όροι και οι κανόνες λειτουργίας της.³

1. Η βιβλιογραφία για την κατάληψη της Πελοποννήσου, και ειδικότερα του Ναυπλίου τον Σεπτέμβριο του 1686, είναι ιδιαίτερα εκτενής· βλ. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Τύποις Εκδοτικής Εταιρείας, εν Αθήναις 1898, σ. 191-205 και από τις πιο πρόσφατες μελέτες βλ. ενδεικτικά Anastasia Stouraiti, «La guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione», *Studi Veneziani* 41 (2001), σ. 259-280· *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, επιμ. Mario Infelise – Anastasia Stouraiti, Fondazione Querini Stampalia di Venezia – Università Ca' Foscari di Venezia, Dipartimento di Studi Storici, Franco Angeli, Μιλάνο 2005.

2. Για το γεγονός αυτό, βλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, αναστατικές εκδόσεις Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα ³1995, σ. 351· Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία*, ό.π., σ. 204-205. Σχετικά με τη νομική λειτουργία των αιτημάτων (*capitoli*) των κοινοτήτων στο βενετικό κράτος, βλ. Μαριάννα Κολυβά, *Αρχειονομία: πορείες παραγωγής αρχείων. Ιστορική αναδρομή*, Πατάκης, Αθήνα 2009, σ. 163-165, 211.

3. Την ιδρυτική απόφαση του Morosini (4 Απριλίου 1687) για την αστική κοινότητα της Ρωμανίας, σε παραβολή με τις μετέπειτα τροποποιήσεις, βλ. στο Archivio di Stato di Venezia (στο εξής Α.Σ.Υ.), Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche (στο εξής Ρ.Τ.Μ.), b. 584, filza 869, dispacci αρ. 13-14-15 (13 Μαΐου 1703), συνημμένο χ. αρ. με τίτλο «Romania». Για τις εξαρχές κλειστές στον αριθμό των πολιτών κοινοτήτες της Πελοποννήσου, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας,

Η ιδρυτική απόφαση της κοινότητας περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, διατάξεις που αφορούσαν στη σύσταση των υπηρεσιακών μονάδων της, όπως του Υγειονομείου (*ufficio di sanità*) και της Σιταποθήκης της πόλης (*fontico*). Στις διατάξεις αυτές αναφέρεται ότι η κοινότητα έπρεπε να προχωρήσει στην ίδρυση Σιταποθήκης χρησιμοποιώντας μέρος του κεφαλαίου⁴ της κοινοτικής περιουσίας προς όφελος των απόρων και ενδεών κατοίκων, για τη διασφάλιση της δημόσιας ηρεμίας και σταθερότητας, ακολουθώντας *mutatis mutandis* σε κανονιστικό επίπεδο την εμπειρία της Κέρκυρας.⁵

Γενικά, κατά την οργάνωση της Πελοποννήσου οι Βενετοί ακολούθησαν ως πρότυπο, τηρουμένων των αναλογιών, τη διοίκηση της Κρήτης και των ιόνιων νησιών.⁶ Αυτό φάνηκε, επίσης, από την οργάνωση των οικονομικών

Βενετία 2004, σ. 465-500· βλ., επίσης, Γιάννης Γιαννόπουλος, *Τσιταντίνοι: οι snob της βενετικής περιφέρειας. Δοκίμιο εννοιολογικής και κοινωνικής ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα 2011, σ. 231-238, 477-491, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Με τις κοινότητες και τους κατοίκους του Ναυπλίου στις δύο περιόδους βενετικής κυριαρχίας απασχολήθηκε η κ. Παπαδία-Λάλα και κατά το παρόν συμπόσιο· βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 125-144.

4. Για την έννοια του κεφαλαίου (*capitale*) στο βενετικό περικείμενο, βλ. Daniele Bonamore, *Il linguaggio dell'economia e della finanza a Venezia (Relazioni dei Rettori in Terraferma, 1500-1700)*, Del Bianco, Ούντινε 1980, σ. 14-20.

5. Για τις σιταποθήκες στην Κέρκυρα, βλ. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Ο σιτοβολώνας (fondaco)», *Σύμμικτα Κερκυραϊκά*, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1982, σ. 15-26· Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη, *Η τέχνη του ψωμιού στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: το σιτάρι, οι χώροι, οι άνθρωποι*, Πορεία, Αθήνα 2009, κυρίως σ. 97-203· Fotini Karlafti-Mouratidi, «Grain distribution in the Ionian islands during the Venetian period: the case of Corfu», *Studi Veneziani* n.s. 66 (2014), σ. 15-36. Για τις σιταποθήκες των γειτονικών νήσων της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς, βλ. Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α' και Γ' βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1989, σ. 148-153· Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα, «Για το Fontego της Ζακύνθου (16ος-17ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού», *«Ο άρτος ημών»*. Από το σιτάρι στο ψωμί, τριήμερο εργασίας, Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 200-204· Despina Vlassi, «La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il fondaco delle biade (sec. XVI-XVIII)», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), σ. 274-318. Οι εκπρόσωποι των κατοίκων της Λευκάδας, η οποία, όπως είναι γνωστό, κατακτήθηκε από τους Βενετούς μαζί με την Πελοπόννησο κατά τον έκτο βενετοτουρκικό πόλεμο, αιτήθηκαν στον Morosini την ίδρυση Σιταποθήκης στην Αγία Μαύρα· η αίτησή τους εγκρίθηκε στις 7 Δεκεμβρίου 1686. Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί ενετοκρατίας, 1684-1797*, Αθήναι 1951 (φωτοανατύπωση, Πορεία, Αθήνα 2008), σ. 62.

6. Για τις βενετικές σιταποθήκες στην Κρήτη του όψιμου μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης εποχής, βλ. Δημήτριος Τσουγκαράκης, «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13ο-14ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σ. 333-388· Αγγελική Πανοπούλου, «Παρασκευή και πώληση ψωμιού στην πόλη του Χάνδακα (16ος-17ος

υπηρεσιών (*camere fiscali*) και από τις προσπάθειες σύνταξης εγχώριας νομοθεσίας (*statuto* και *leggi municipali*).⁷ Την ίδρυση σιταποθηκών ενέκρινε ο Morosini και στις αστικές κοινότητες Κορώνης, Μεθώνης και Ναβαρίνου, ενώ οι διάδοχοί του ενέκριναν αντίστοιχα αιτήματα στα Καλάβρυτα, τον Μυστρά, την Τριπολιτσά και την Καρύταινα.⁸

Για να αναλάβει κάποιος τα καθήκοντα του σιτοφύλακα (*fonticaro*) του Ναυπλίου –σύμφωνα πάντα με την απόφαση του Morosini– όφειλε πρώτα να παρουσιάσει εγγυήσεις χρηστής διαχείρισης (*pieggiarie*) και να εκλεγεί σε συνεδρίαση της κοινότητας με αυξημένη απαρτία $\frac{3}{4}$ των μελών της.⁹ Όπως και για τις υπόλοιπες υπηρεσίες της κοινότητας, έτσι και για τον πολίτη που θα εκλεγόταν στη θέση του υπαλλήλου της Σιταποθήκης, οριζόταν θητεία ενός έτους, την οποία ακολουθούσε ισάριθμος χρόνος αποχής από το λειτούργημα για τη διενέργεια λογιστικού ελέγχου (*contumacia*). Εκτός από τον διορισμό σιτοφύλακα, η απόφαση του Morosini έδινε στην κοινότητα τη δυνατότητα να διορίζει δύο αρτοποιούς (*fornari*), οι οποίοι θα προμηθεύονταν ως πρώτη ύλη για την παρασκευή άρτου

αι.)), *Άνθη χαρίτων*, επιμ. †Νικόλαος Παναγιωτάκης, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Ενετίσιν αχθή', σ. 465-495.

7. Για την ίδρυση και διοικητική εξέλιξη των οικονομικών υπηρεσιών του Μοριά, βλ. Σπύρος Θ. Τακτικός, «Δημόσιες οικονομικές υπηρεσίες στην Πελοπόννησο κατά τη β' βενετοκρατία (1689-1715). Οργάνωση και λειτουργία», *Θησαυρίσματα* 41-42 (2011-2012), σ. 139-171. Για τις προσπάθειες συγκρότησης εγχώριας νομοθεσίας, βλ. Gaetano Cozzi, «La politica del diritto della repubblica di Venezia nel regno di Morea (1687-1715)», *Diritto comune, diritto commerciale, diritto veneziano*, επιμ. Karin Nehlsen-von Stryk – Dieter Nörr, Centro tedesco di studi veneziani, Βενετία 1985, σ. 155-161· Gaetano Cozzi, «La repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo regno (1687-1715)», *L'età dei lumi. Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi*, Jovene editore, Νάπολη 1985, σ. 739-789 (ανατύπωση στο: Gaetano Cozzi, *La società veneta e il suo diritto. Saggi su questioni matrimoniali, giustizia penale, politica del diritto, sopravvivenza del diritto veneto nell'Ottocento*, Fondazione Giorgio Cini, Βενετία 2000, σ. 267-310)· Claudio Povolo, «L'amministrazione della giustizia penale in una terra di conquista: Peloponneso, 1689-1715», *Diritto comune*, ό.π., σ. 163-181· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Και πάλι για το Statuto per il Regno di Morea», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, τ. Δ', Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 1997, σ. 120-128.

8. Οι κάτοικοι της Πάτρας αιτήθηκαν τη δυνατότητα ίδρυσης Σιταποθήκης κατά το πρότυπο της Κέρκυρας με την εκλογή ενός σιτοφύλακα και δύο αρτοποιών, ωστόσο δεν περιελήφθη σχετική διάταξη στα *capitoli* της κοινότητας. Τα αιτήματα των Πατρών βλ. στο A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 569, filza 846, dispaccio αρ. 10 (6 Σεπτεμβρίου 1688), συνημμένο έγγραφο αρ. 1.

9. Προτιμήθηκε η απόδοση στην ελληνική γλώσσα του όρου *fondacaro* (στα βενετικά έγγραφα *fonticaro*, *fontegaro*) ως *σιτοφύλακας*: ο εργαζόμενος στη Σιταποθήκη με την ιδιότητα του αποθηκαρίου και διανομέα του σίτου.

σιτάρι αποκλειστικά από την αποθήκη της κοινότητας στην οποία υπάγονταν.

Το ίδιο έτος η Σύγκλητος της Βενετίας ανέθεσε στο τριμελές όργανο των συνδίκων καταστιχωτών του Βασιλείου του Μορέως την οικονομική και διοικητική αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου. Οι τρεις καταστιχωτές, Domenico Gritti, Marino Michiel και Gerolamo Renier, επιφορτίστηκαν με το να καταγράψουν τα εγκαταλελειμμένα από τους Τούρκους ακίνητα της κτήσης και να προτείνουν τα κατάλληλα για δημόσια και κοινωφελή χρήση κτήρια, ώστε να μετατραπούν σε σιταποθήκες, αποθήκες προμηθειών πυρομαχικών και τροφίμων κ.ά.¹⁰ Ο καταστιχωτής Gritti, στην τελική Έκθεσή του προς το Κολλέγιο της Βενετίας (τον Ιανουάριο 1692) πρότεινε αόριστα την ίδρυση σιταποθηκών στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα στις πιο γόνιμες περιοχές, όπου οι χωρικοί θα διευκολύνονταν να πωλούν μέρος της παραγωγής τους. Ωστόσο, τόσο ο Gritti όσο και ο έτερος καταστιχωτής Michiel δεν έκαναν καμία μνεία στις Εκθέσεις τους για ίδρυση σιταποθηκών στα αστικά κέντρα.¹¹

Τον Μάιο του 1693 ο έκτακτος προνοητής του Μοριά Alessandro Bon, έχοντας κληθεί για να αντιμετωπίσει την κρίση σιτοδείας που επί δύο μήνες έπληττε τη Μεσσηνία, παρατήρησε ότι, ενώ ο Morosini είχε αποφασίσει την ίδρυση Σιταποθήκης στην Κορώνη μια επταετία νωρίτερα –το 1686–, η απόφασή του αυτή δεν είχε υλοποιηθεί, με αποτέλεσμα την ανεπάρκεια σιτηρών και την εμφάνιση του λιμού.¹² Αφού οι βάσιμες αιτιάσεις περί διασπάθισης των κονδυλίων που είχαν διατεθεί, καταλάγιασαν με την περάτωση της κατασκευής της Σιταποθήκης, εξασφαλίστηκε η ορθή διαχείρισή της, εφόσον τέθηκε υπό την κοινή εποπτεία του έκτακτου προνοητή Pietro Duodo και του τοπικού προνοητή Κορώνης Giovanni Michele Pizzamano.¹³

10. Η οδηγία αυτή περιέχεται στις εντολές (*Commissioni*) που έλαβαν οι τρεις καταστιχωτές από τον δόγη στις 29 Νοεμβρίου 1687. Ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τα Αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ», *Ιστορικά μελετήματα*, εκ του Τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», εν Αθήναις 1884, σ. 183-186, σημ. 2, εξέδωσε πρόχειρα τις εντολές αυτές.

11. Την Έκθεση Gritti εξέδωσε ο Peter Topping, «Domenico Gritti's Relation on the Organization of Venetian Morea 1688-1691», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1974, σ. 310-328, ειδικότερα σ. 325-326 (ανατύπωση στο Peter Topping, *Studies on Latin Greece, A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. ix).

12. Η κατασκευή Σιταποθήκης στην Κορώνη προβλεπόταν στην ιδρυτική απόφαση της αστικής κοινότητας (απόφαση του γενικού καπιτάνου Francesco Morosini, 7 Απριλίου 1686). Το κείμενό της βλ. στην κωδικοποίηση των συνδίκων επιθεωρητών A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 584, filza 869, ό.π., συνημμένο χ.αρ. με τίτλο «Coron» (άρθρα ix-x).

13. A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 577, filza 858, dispaccio αρ. 12 (27 Μαΐου 1693): στο ίδιο, b. 569, filza 846, dispaccio αρ. 32 (24 Ιανουαρίου 1695).

Με αυτή την αφορμή ο Michiel ασχολήθηκε με τον εξορθολογισμό των διατάξεων που αφορούσαν εν γένει στις σιταποθήκες της Πελοποννήσου. Στις 23 Ιανουαρίου 1695 ο γενικός προνοητής εξέδωσε εγκύκλιο διαταγή με την οποία τροποποιούσε και συμπλήρωνε τις ισχύουσες διατάξεις που αφορούσαν στις κοινοτικές σιταποθήκες του Μοριά: καθόριζε τις καθ' ύλην αρμοδιότητες των σιτοφυλάκων και τις υποχρεώσεις τους για τη διαχείριση των σιτηρών· ανέθετε την εποπτεία και επιστασία των σιταποθηκών σε επιτροπές που αποτελούνταν από τους συνδίκους των κοινοτήτων και τους τοπικούς προνοητές· τέλος, ρύθμιζε τη διαδικασία για τη διανομή του σίτου στους ενδιαφερόμενους.¹⁴

Επειδή οι σιταποθήκες ήταν υπηρεσιακές μονάδες που υπάγονταν στις κατά τόπους αστικές κοινότητες, ο ρόλος των συνδίκων και των κοινοτικών συμβουλίων ήταν καταλυτικός. Ο πρεσβύτερος σύνδικος είχε *ex officio* αρμοδιότητα επί του ταμείου της Σιταποθήκης και συνεπικουρείτο από τον δεύτερο σε ηλικία σύνδικο. Το Συμβούλιο θα εξέλεγε τους σιτοφύλακες εκ των μελών του. Τόσο όμως οι κοινότητες όσο και οι υπηρεσίες τους εποπτεύονταν από τις βενετικές αρχές, δηλαδή από τους τοπικούς προνοητές των διαμερισμάτων ή των επαρχιών και, σε ανώτερο επίπεδο, από τον γενικό προνοητή του Μοριά.

Ο Michiel συμπλήρωσε τις διατάξεις του Morosini περί εκλογής σιτοφυλάκων, τα σχετικά με τον χρόνο της θητείας τους και την απαραίτητη καταβολή εγγυήσεων, μείωσε όμως τον αριθμό των δημόσιων αρτοποιιών από δύο σε έναν. Ο σιτοφύλακας θα έπρεπε να εκλέγεται αυστηρά για ένα ημερολογιακό έτος, μετά από το οποίο θα απείχε από άλλα λειτουργήματα για ισάριθμο χρόνο. Τέσσερις μήνες προτού λήξει η θητεία του, η κοινότητα θα εξέλεγε τον διάδοχό του. Συνεπώς, με το νέο σύστημα που εισήγαγε ο Michiel, ένας σιτοφύλακας θα συνέπιπτε με τον προκάτοχό του κατά το πρώτο τρίτο της θητείας του, κατά το δεύτερο τρίτο θα υπηρετούσε στη Σιταποθήκη μόνος του και, κατά το τελευταίο τρίτο, θα συνυπηρετούσε με τον διάδοχό του. Το διάστημα αυτό, κατά το οποίο συνέπιπτε η θητεία δύο σιτοφυλάκων, θα γινόταν ο λογιστικός έλεγχος (δηλαδή το κλείσιμο ταμείου και η εξόφληση των λογαριασμών), ώστε να ακολουθήσει έπειτα η διαδικασία παράδοσης-παραλαβής της υπηρεσίας. Το πρόσωπο που θα επέλεγε το Συμβούλιο, δεν μπορούσε να αρνηθεί να αναλάβει τη θέση του σιτοφύλακα, ειδάλλως θα επιβαρυνόταν με πρόστιμο 500 ρεαλίων υπέρ της Σιταποθήκης και με αναστολή της ιδιότητάς του μέλους του Συμβουλίου για την επόμενη δεκαετία. Ο *fonticaro* και ο σύνδικος-ταμίας της κοινότητας, εφόσον εμπλέκονταν στη διαχείριση του κεφαλαίου της Σιταποθήκης, υποχρεούνταν να προκαταβάλουν ένα ποσό ως εγγύηση, το οποίο θα οριζόταν από τον προνοητή.

14. Την εγκύκλιο διαταγή του Michiel βλ. στο ίδιο, συνημμένη απόφαση αρ. 4 (23 Ιανουαρίου 1695).

Επιπλέον, η εγκύκλιος του Michiel έθεσε διάφορες απαγορεύσεις για την αποφυγή οικονομικών ατασθαλιών. Ας αναφερθούν μερικές εξ αυτών: α) δεν επιτρεπόταν η υποψηφιότητα για τη θέση του σιτοφύλακα σε πρόσωπα συγγενή πρώτου βαθμού με τον σύνδικο-ταμιά· β) τα κλειδιά της Σιταποθήκης θα φυλάσσονταν από τους συνδίκους και τον τοπικό προνοητή – αυτοί απαγορευόταν να τα εμπιστεύονται σε άλλο πρόσωπο, και οπωσδήποτε όχι στον σιτοφύλακα· γ) το κεφάλαιο της Σιταποθήκης προοριζόταν αποκλειστικά για την αγορά σιτηρών, συνεπώς δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για άλλες ανάγκες της κοινότητας· δ) τέλος, δεν επιτρεπόταν να πωλείται σίτος επί πιστώσει.

Το κύριο σώμα, βέβαια, της εγκυκλίου αφορούσε στην εσωτερική λειτουργία (*maneggio*) της υπηρεσίας. Για την προμήθεια σιτηρών, οι σύνδικοι της κοινότητας και ο σιτοφύλακας έπρεπε να συσχεφθούν με τον τοπικό προνοητή στο μέγαρο του τελευταίου και να συμφωνήσουν σε κοινή πρόταση. Κατά τη διάρκεια των συσκέψεων ο καγκελάριος όφειλε να τηρεί αναλυτικά πρακτικά σημειώνοντας τις απόψεις, τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα των μελών της επιτροπής της Σιταποθήκης. Τα έξοδα της προμήθειας όμως θα επιβάρυναν το ταμείο της Σιταποθήκης, οπότε, για να εκταμιευθεί το ποσό για την αγορά σίτου, έπρεπε πρώτα να συμφωνήσει το Συμβούλιο της κοινότητας, και μάλιστα με αυξημένη πλειοψηφία. Ο Michiel πρότεινε ως προσφορότερο για την αγορά προϊόντος τον μήνα Αύγουστο, όταν το σιτάρι βρισκόταν σε περίσσεια, οπότε ήταν σύνηθες να πωλείται ο σίτος σε καλή τιμή. Κάθε εισαγωγή σιτηρών στη Σιταποθήκη έπρεπε να συνοδεύεται από ένταλμα του προνοητή (*mandato di dispensa*), με την αναγραφή της τιμής και της ποιότητας του προϊόντος, στοιχεία που καταχωρίζονταν σε ιδιαίτερο βιβλίο των οικονομικών υπηρεσιών, με πίστωση στο όνομα του σιτοφύλακα. Ο τελευταίος θα χρεωνόταν το προϊόν σε δόσεις των 100 στάρων (περίπου 830 κιλών), ενώ για τη λήψη κάθε δόσης θα έπρεπε πρώτα να έχει λάβει σε μετρητά το ποσό από την πώληση της προηγούμενης παρτίδας.

Στα καθήκοντα του υπαλλήλου της Σιταποθήκης ανήκε και η φροντίδα για τη διατήρηση της ποιότητας των σιτηρών. Έτσι, ο *fonticaro* είχε την ευθύνη να ανοίγει τα σακιά με τους σπόρους, ώστε να αερίζονται στον δροσερό αέρα, προκειμένου να μην υφίστανται αλλοιώσεις από την υγρασία και τη δράση των εντόμων.¹⁵ Η διαδικασία αυτή έπρεπε να επιστατείται προσωπικώς από τους συνδίκους και τον προνοητή. Στην περίπτωση που παρατηρούσαν κίνδυνο φθοράς ή αλλοίωσης των σιτηρών, ο σιτοφύλακας και οι σύνδικοι υποχρεούνταν να το γνωστοποιήσουν στον προνοητή, για να ληφθούν άμεσα τα

15. Για τις μεθόδους αποθήκευσης δημητριακών, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η σταθερή των αγροτικών τεχνικών», *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ' -ΙΘ' αιώνας*, επιμ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, τ. 1, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 206-208.

απαραίτητα μέτρα. Ενδιαφέρουσα είναι η ρήτρα του Michiel ότι, στη μάλλον απίθανη περίπτωση που ο προνοητής παρέβλεπε την ειδοποίηση των συνδίκων, τότε οι τελευταίοι έπρεπε να καταθέσουν εν ευθέτω χρόνω γραπτή αγωγή (*istanza*) στην Καγκελαρία της κοινότητας, ώστε, εφόσον η Σιταποθήκη υφίστατο ζημία, να αναλάμβανε ο προνοητής την αποζημίωσή της. Με αυτόν τον τρόπο ο προνοητής θα δεσμευόταν στην κοινότητα, αφού κατά τη λήξη της θητείας του απαιτείτο πιστοποιητικό (*fede*) των συνδίκων που να δηλώνει ότι ο τοπικός διοικητής δεν είχε πιστωθεί κοινοτικό χρέος, προκειμένου να μπορέσει να επανεκλεγεί. Μάλιστα, οριζόταν ότι, εάν οι σύνδικοι υπέγραφαν κατά παράβαση το πιστοποιητικό αυτό, θα μπορούσε ο οποιοσδήποτε να τους καταγγείλει για ψευδορκία, ακόμη και μέσω μυστικής καταγγελίας ή ανυπόγραφου σημειώματος (*denontia segretta, polizza*).

Το πρατήριο της Σιταποθήκης έπρεπε να ανοίγει σε καθημερινή βάση για την πώληση των σιτηρών στους ενδιαφερόμενους. Στο τέλος κάθε εβδομάδας ο σιτοφύλακας υποχρεούτο να καταθέτει τις εισπράξεις σε χρηματοκιβώτιο (*cassa sive scrigno*), στο οποίο φυλασσόταν το αποθεματικό κεφάλαιο της υπηρεσίας.¹⁶ Οι εισπράξεις αυτές προορίζονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του επισιτισμού. Η τιμή πώλησης του σίτου, όπως είναι εύλογο, δεν θα μπορούσε να είναι μικρότερη του κόστους προμήθειάς του, συν τα έξοδα συντήρησής του, ώστε να διαφυλάσσεται ακέραιο το αποθεματικό κεφάλαιο. Έτσι, καθορίστηκαν οι απολαβές του σιτοφύλακα στα τέσσερα σολδία ανά στάρο, τα οποία θα προέρχονταν από αύξηση στην τιμή τού προς πώληση στους αρτοποιούς σίτου. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα πληρώνονταν και τα υπόλοιπα έξοδα συντήρησης του σιταριού, αφού το αρχικό κεφάλαιο της Σιταποθήκης έπρεπε να διατηρείται πάντα σταθερό και ακέραιο.

Ειδική μέριμνα ελήφθη για το υπόλοιπο παλαιού σίτου που ενδεχομένως υπήρχε στη Σιταποθήκη κατά την παραλαβή της νέας εσοδείας. Έτσι, ο Michiel όρισε να κρίνεται από τους συνδίκους το προς απόσυρση σάπιο σιτάρι, να διανέμεται στους κατοίκους με γραπτό δελτίο (*comparto*) και να αντικαθίσταται εντός μηνός με νέο προϊόν, αρίστης ποιότητας. Επίσης, ο Βενετός αξιωματούχος έλαβε πρόνοια για την περίπτωση που θα ενέσκηπτε στην πόλη σιτοδεία:¹⁷ τότε η Σιταποθήκη θα αναλάμβανε να προμηθεύσει με τα αποθέ-

16. Το χρηματοκιβώτιο αυτό θα άνοιγε με τρία διαφορετικά κλειδιά, απαιτούσε δηλαδή για κάθε συναλλαγή την ταυτόχρονη παρουσία του προνοητή και των δύο συνδίκων της κοινότητας.

17. Ο κίνδυνος της σιτοδείας ελλόχευε διαρκώς, δεδομένου ότι το κλίμα ήταν ασταθές και ο πληθυσμός της πόλης του Ναυπλίου αυξανόταν· κατά συνέπεια, η ανάγκη λειτουργίας Σιταποθήκης καθίστατο επιτακτική. Ας σημειωθεί ότι στην απογραφή του 1696 η πόλη μετρούσε 3.484 ψυχές, ενώ το 1700 ο πληθυσμός ανήλθε στους 5.915 (δηλαδή 1.730 οικογένειες). Μαζί με τους κατοίκους των προαστίων ο πληθυσμός τον οποίο καλείτο να

ματά της τους κατόχους δελτίου αγοράς σίτου, ενώ ο δεύτερος σε ηλικία σύνδικος θα λάμβανε ανά χείρας το αντίτιμο σε μετρητά χρήματα που με τη σειρά του θα κατέθετε στο ταμείο της Σιταποθήκης. Λόγω του έκτακτου γεγονότος, ο σύνδικος-ταμίας αποκτούσε τη δυνατότητα να καταγράφει το ποσό αυτό ad summum, σε βάθος ενός μήνα.

Με βάση τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι α) με αυτό το σύστημα η κοινότητα είχε το μονοπώλιο του σίτου· β) για τη λιανική πώληση χρειαζόταν άδεια από την τοπική διοίκηση· γ) ο άρτος φορολογείτο με εισφορά υπέρ της Σιταποθήκης.

Σύμφωνα με τη γραφειοκρατική πρακτική της βενετικής διοίκησης, η εγκύκλιος Michiel προέβλεπε τον τρόπο τήρησης των διαχειριστικών βιβλίων της υπηρεσιακής μονάδας. Ένα *libro del fontico* θα φυλασσόταν στην τοπική οικονομική υπηρεσία, στο οποίο θα καταχωρίζονταν τα έσοδα και τα έξοδα της Σιταποθήκης, καθώς και το σύνολο του κεφαλαίου της, κατά προτίμηση στην ιταλική γλώσσα. Ο σύνδικος-ταμίας με τον σιτοφύλακα είχαν την υποχρέωση να προχωρούν ανά τρίμηνο σε κλείσιμο λογαριασμών, ειδάλλως κινδύνευαν να αποπεμφθούν με την κατηγορία της διασπάθισης του δημοσίου χρήματος. Τέλος, οι πιστώσεις των σιτοφυλάκων θα καταχωρίζονταν στο βιβλίο-ημερολόγιο (*giornale*) της οικονομικής υπηρεσίας, ακριβώς όπως συνέβαινε και με τους υπόλοιπους πιστωτές του δημοσίου. Στη συνέχεια, με βάση τα διαχειριστικά βιβλία, τα αρμόδια όργανα θα διενεργούσαν λογιστικό έλεγχο. Οι τοπικοί προνοητές όφειλαν να αναφέρουν εγγράφως στον γενικό προνοητή του Μοριά κάθε αλλαγή προσώπων στη λειτουργία της υπηρεσίας, καθώς και να αποστέλλουν σε τακτά διαστήματα τον απολογισμό του ταμείου της (*saldo di cassa*), ενημερωμένο με σημειώσεις και άλλες παρατηρήσεις αναφορικά με την πλήρη εφαρμογή των διατάξεων.

Όπως προαναφέρθηκε, εκτός από τον σιτοφύλακα η κοινότητα είχε τη δυνατότητα να εκλέγει και έναν δημόσιο αρτοποιό (*publico fornaro*), ο οποίος θα αναλάμβανε να πλάθει ψωμί αποκλειστικά με σιτάρι από τη Σιταποθήκη της κοινότητας. Ο αρτοποιός θα παραλάμβανε την πρώτη ύλη κατόπιν εντολής προσυπογεγραμμένης από τον προνοητή και τον δεύτερο σύνδικο, και θα την πλήρωνε σε προκαθορισμένη τιμή με μετρητά. Προσδιορισμένη θα ήταν και η τιμή πώλησης του παραγόμενου άρτου στους πάγκους (*pane a scaffa*), με τη διατίμηση (*calamiero*) που θα συνέτασσε ο προνοητής σε συνεργασία με τους συνδίκους. Πρόκειται για έλεγχο επί των τιμών –*πλαφόν* με

εξυπηρετήσει η Σιταποθήκη, υπολογίζεται το 1700 σε 6.559 άτομα (1.952 οικογένειες)· βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι.: οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 111-117.

σημερινούς όρους–, ένα μέτρο οικονομικής πολιτικής για την προστασία των χαμηλών στρωμάτων από κερδοσκοπικά φαινόμενα.¹⁸ Στην τιμή του ψωμιού μετακυλίωνταν και τα έξοδα διαχείρισης της Σιταποθήκης, έτσι ώστε να καθίσταται κατ’ ουσίαν μια αυτοχρηματοδοτούμενη υπηρεσία.

Τέσσερις μήνες μετά την εγκύκλιο διαταγή του για τη διαχείριση των σιταποθηκών (30 Μαΐου 1695), ο Michiel προχώρησε στην έκδοση διοικητικής πράξης, σε εφαρμογή προηγούμενης απόφασης της Συγκλήτου της 23ης Δεκεμβρίου του περασμένου έτους.¹⁹ Η απόφαση αυτή προέκυψε από αίτημα των συνδίκων της κοινότητας της Ρωμανίας να τους παραχωρηθεί η επικαρπία του χωριού Λάλουκα –στην πεδιάδα του Άργους–, ούτως ώστε να μπορέσουν αφενός να οικοδομήσουν κτήριο για την έδρα του Συμβουλίου και αφετέρου να συγκεντρώσουν το απαραίτητο κεφάλαιο για την έναρξη της λειτουργίας της Σιταποθήκης. Αντ’ αυτού, ο γενικός προνοητής έκρινε ότι οι ανάγκες της κοινότητας των Αναπλιωτών μπορούσαν να καλυφθούν με την παραχώρηση του προσφάτως θεσπισμένου μονοπωλίου του καφέ, αποζημιώνοντας πρώτα τον κατά το τελευταίο εξάμηνο ενοικιαστή του μονοπωλίου αυτού.²⁰ Μεταξύ άλλων, ο Βενετός αξιωματούχος δήλωσε στους συνδίκους ότι έπρεπε να επισπεύσουν τη διαδικασία για τη λειτουργία της Σιταποθήκης, όπως είχε ορίσει στην προηγούμενη εγκύκλιό του. Ωστόσο, τόσο η εγκύκλιος διαταγή όσο και η τελευταία αυτή πράξη του Michiel περιείχαν ασάφειες ή άφηναν περιθώρια για ατασθαλίες.

Τριάντι χρόνια αργότερα, στις 14 Δεκεμβρίου 1698, ο γενικός προνοητής του Μοριά Francesco Grimani προέβη στην αναθεώρηση των δύο προη-

18. Ένα σημείωμα του Agostin Sagredo, γενικού προνοητή θαλάσσης, για τις τρέχουσες τιμές διάφορων τροφίμων που διακινούνταν στο Ναύπλιο, εκδόθηκε στο *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. 2, *Τεκμήρια*, επιμ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, Αθήνα 2003, σ. 394, όπου αναφέρεται ότι στις 17 Μαρτίου 1712 το στρογγυλό καρβέλι λευκού ψωμιού (*pane tondo*) 19-24 ουγκιών πωλείτο στα τέσσερα σολδία, ενώ η μακρόστενη φρατζόλα (*pane a cornetti*) των οκτώ ουγκιών στα δύο σολδία. Για τα έγγραφα βενετικών διατιμήσεων στον άρτο, βλ. Ivo Mattozzi, «Il politico e il pane a Venezia (1570-1650). Le tariffe dei calmieri: semplici prontuari contabili o strumenti di politica annonaria?», *Studi veneziani* n.s. 7 (1983), σ. 197-220.

19. A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 569, filza 846, dispaccio ap. 42 (3 Ιουνίου 1695), συνημμένη απόφαση ap. 2 (30 Μαΐου 1695).

20. Το εμπόριο του καφέ από Βενετούς εμπόρους άρχισε μόλις 14 χρόνια νωρίτερα, το 1681. Στο Ναύπλιο μνημονεύεται ένα κατάστημα πώλησης καφέ το έτος 1700, στο ισόγειο του μεγάρου της αστικής κοινότητας, το οποίο όμως δεν προσέφερε τα αναμενόμενα κέρδη· βλ. Sirlol Anne Davies, *The Fiscal System of the Venetian Peloponnese: The Province of Romania 1688-1715*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham, 1996, σ. 182.

γούμενων αποφάσεων του Michiel, εκδίδοντας διάταγμα σχετικό με την οικονομική διαχείριση της κοινότητας του Ναυπλίου.²¹ Αφορμή για την κίνηση αυτή υπήρξε το πόρισμα ελέγχου που διενήργησε στην κοινότητα ο ρέκτορας της Ρωμανίας Antonio Minio, σύμφωνα με το οποίο η κοινότητα όχι μόνο δεν είχε προχωρήσει ως τότε στην οικοδόμηση κτηρίου για τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της, αλλά δεν είχε εξοικονομήσει ούτε το απαραίτητο για τη λειτουργία της Σιταποθήκης κεφάλαιο· καταχρώμενη τη διάταξη περί εκτάκτων εξόδων ξόδευε αλόγιστα τις αποταμιεύσεις της.

Μετά από εξουσιοδότηση του γενικού καπιτάνου Giacomo Corner (ήδη από τις 27 Νοεμβρίου του ίδιου έτους), ο Grimani διέταξε ότι στο εξής οι αποφάσεις του Συμβουλίου για έκτακτα έξοδα θα πρέπει να λαμβάνονται με αυξημένη πλειοψηφία, προσδιορίζοντας ότι ως «έκτακτα» θα νοούνται όσα έξοδα δεν αφορούν στην οικοδόμηση του κοινοτικού μεγάρου και της Σιταποθήκης, στη μίσθωση υποζυγίων, στην αποστολή υπηρεσιακής αλληλογραφίας και στον μισθό των κατώτερων υπαλλήλων (*fanti*). Απαίτησε τη συνέχιση των εργασιών ανέγερσης του κτηρίου της κοινότητας, σε οικόπεδο και με χρηματοδότηση που είχαν παραχωρηθεί ενάμισι χρόνο νωρίτερα (με διάταγμα της 22ας Ιουνίου 1697) και προσδιόρισε ως χρόνο περάτωσης του έργου το διάστημα πριν από την επόμενη συγκομιδή. Το σχέδιο του κτηρίου περιελάμβανε, εκτός από την αίθουσα συνεδριάσεων του Συμβουλίου, αποθήκες για τη φύλαξη των σιτηρών, το πρατήριο της Σιταποθήκης για την καθημερινή διανομή του σίτου και, τέλος, ισόγεια καταστήματα που θα ενοικιάζονταν για την ενίσχυση των εισοδημάτων της κοινότητας.

Επειδή ο Grimani έκρινε ότι δεν θα ήταν εφικτή η συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου σίτου κατά την έναρξη λειτουργίας της Σιταποθήκης, αποφάσισε να παραχωρηθεί κρατική επιδότηση στην κοινότητα με μεγάλη ποσότητα προϊόντος. Κατόπιν, ο ρέκτορας με τους συνδίκους θα αναλάμβαναν να μειώνουν σταδιακά την τιμή αγοραπωλησίας του σίτου και να αναρτούν τιμολόγιο (*tabella*) με την αντίστοιχη αξία του στο πρατήριο της Σιταποθήκης. Αυτό θα δημιουργούσε το κίνητρο στους αγρότες να καταθέτουν μέρος της παραγωγής τους εκεί και να αποπληρώνονται στην εμπορική αξία του προϊόντος μετά από διάστημα δύο μηνών. Τέλος, ο Grimani με το διάταγμα αυτό επέτρεπε στους δημόσιους αρτοποιούς να προμηθεύονται την πρώτη ύλη στην ίδια τιμή, ώστε, μεταφέροντας στο ψωμί που πωλούσαν το κόστος συντήρησης της Σιταποθήκης, να μην ανταγωνίζονται τους υπόλοιπους αρτοποιούς του Ναυπλίου.

Τον Ιούνιο του επόμενου έτους, όταν δηλαδή έφτασε η προβλεπόμενη

21. Το διάταγμα Grimani περιλαμβάνεται αυτούσιο στο τεύχος της κωδικοποίησης των *capitoli di Romania* (A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 584, filza 869, ό.π.).

ημερομηνία περάτωσης του μεγάρου της κοινότητας, το έργο δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί. Κατά συνέπεια, ο Grimani σύστησε εξαμελή επιτροπή από σημαίνοντα στελέχη της κοινότητας, η οποία θα είχε ως αντικείμενο την επίβλεψη των δαπανών για την ανέγερση του κτηρίου.²² Ένας από τους επιτρόπους (*deputati*) θα αναλάμβανε θέση θεματοφύλακα (*depositario*) του ταμείου δαπανών και θα συνεργαζόταν με τον εργολάβο (*capo d'opera*) για την πληρωμή των υλικών και των εργατών.

Όντας στην Τριπολιτσά ο Grimani, έναν χρόνο αργότερα (στις 31 Ιουλίου 1700), πληροφόρησε τη Σύγκλητο για την αναγκαιότητα εφαρμογής των αποφάσεων ίδρυσης δημόσιων σιταποθηκών και στις υπόλοιπες κοινότητες του Μοριά, οι οποίες θα λειτουργούσαν σύμφωνα με τα ισχύοντα στην Κορώνη και το Ναύπλιο.²³ Η χρηματοδότηση και το αρχικό κεφάλαιό τους μπορούσαν να καλυφθούν από τα έσοδα που αποκόμιζαν οι κοινότητες βάσει των παραχωρήσεων δημοσίων ακινήτων.

Το φθινόπωρο του 1701, ο Grimani κατέθεσε στο Κολλέγιο την τελική Έκθεσή του.²⁴ Σε αυτήν επανέλαβε την ανάγκη ίδρυσης σιταποθηκών στις υπόλοιπες πόλεις της Πελοποννήσου, επισημαίνοντας το ναυπλιακό πρότυπο, και περιέγραψε το υπό κατασκευή μέγαρο της κοινότητας που θα περιελάμβανε την αποθήκη και το πρατήριο του *fontico*: το οικοδόμημα είχε πέτρινη πρόσοψη που χωριζόταν σε τρεις ζώνες: στο ισόγειο υπήρχε στοά (*loggia*) και πάνω της αναπτύσσονταν δύο όροφοι, ο πρώτος εκ των οποίων θα εξυπηρετούσε τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της κοινότητας.²⁵

Η αναχώρηση του Grimani συνέπεσε με την άφιξη στην Πελοπόννησο των τριών συνδίκων επιθεωρητών του Βασιλείου του Μορέως –Anzolo Morosini, Giacomo Minio και Vincenzo Grimani–, οι οποίοι εστάλησαν στην κτήση με σκοπό να συμπληρώσουν και να ολοκληρώσουν το έργο της διοικητικής και οικονομικής αναδιοργάνωσης. Οι αξιωματούχοι αυτοί ανέλαβαν, μεταξύ άλλων, να αναθεωρήσουν και να κωδικοποιήσουν τις επί των κοινοτήτων κείμενες διατάξεις.²⁶ Στο νέο καταστατικό της κοινότητας της Ρωμανίας, του

22. Την απόφαση του Grimani (5 Ιουνίου 1699) βλ. στο A.S.V., Archivio Grimani ai Servi, b. 49, βιβλίο 133, φ. 188r-v (= 192r-v νέα αρ.).

23. A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 572, filza 850, dispaccio αρ. 95 (31 Ιουλίου 1700).

24. Την Έκθεση του Grimani εξέδωσε ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις των βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5/19 (1899), σ. 448-532, εδώ σ. 489.

25. Για την αρχιτεκτονική των βενετικών σιταποθηκών στο Stato da Mar, βλ. Ennio Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Marsilio, Βενετία 1997.

26. A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 584, filza 869, ό.π.

1703, τροποποιήθηκαν οι διατάξεις που αφορούσαν αφενός στις εγγυήσεις του νεοεκλεγέντος σιτοφύλακα και αφετέρου στην επέκταση του ασυμβίβαστου της θέσης του *fonticaro* για πρόσωπα που είχαν συγγένεια με τον σύνδικο-ταμία, τόσο εξ αίματος όσο και εξ αγχιστείας, μέχρι δεύτερου βαθμού. Ακόμη, ο σύνδικος-ταμίας είχε τη δυνατότητα να καταχωρίζει τις συναλλαγές στο βιβλίο της Σιταποθήκης στην ελληνική γλώσσα και οι καταχωρίσεις του θα μεταφράζονταν σε ξεχωριστό βιβλίο από άτομο που θα όριζε ο προνοητής για τον σκοπό αυτό. Τέλος, μια νέα διάταξη μετέβαλε το καθεστώς των δημόσιων αρτοποιιών, αφού πλέον η Σιταποθήκη απέκτησε τη δυνατότητα να διανέμει και άλευρα, ενώ ορίστηκε ότι μόλις καλυπτόταν επαρκώς η πόλη του Ναυπλίου με ψωμί από το μονοπώλιο του άρτου, η κοινότητα θα μπορούσε να εκλέγει έναν επιπρόσθετο αρτοποιό (*pistore*), να γίνονται δηλαδή συνολικά δύο, όπως είχε προβλέψει ο Morosini στην ιδρυτική απόφαση.

Η κατασκευή του κτηρίου της κοινότητας και της Σιταποθήκης άργησε να ολοκληρωθεί. Στις 24 Ιουνίου 1707, οι έξι επιβλέποντες (*soprastanti*) του έργου (Σπυρίδων Περούλης, Δ[ομήνικος] Γάσπαρης, Αγγελής Πανάρετος, Giuseppe Gianchi, Νικολός Θεοτόκης και Μανόλης Κικαλιώτης), με την παρουσία των συνδίκων της κοινότητας (Giuseppe Pelotti, Μιχάλη Πλατυπόδη και Gianfrancesco de Gioia) προχώρησαν στη σύνταξη συμφωνητικού με τους πρωτομάστορες, Γιωργάκη Σφοντύλη, Σπυρίδωνα Μανόλη, Παναγιώτη Καρκαβέλα και Αγγελή Κακάσιο, για την περάτωση της οικοδομής.²⁷ Το συμφωνητικό όριζε στους οικοδόμους να καλύψουν τις επιφάνειες του κτηρίου με καλής ποιότητας επίχρισμα, να κτίσουν τους διαχωριστικούς τοίχους στο εσωτερικό και να τοποθετήσουν κουφώματα στα παράθυρα, τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο της αίθουσας του Συμβουλίου. Η πληρωμή τους συμφωνήθηκε στα 120 ρεάλια, καθώς επίσης και ένα βαρέλι κρασί και ένα ευνούχισμένο πρόβατο (*castrà*), που ενδεχομένως θα καταναλώνονταν σε γιορτή μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής. Φαίνεται όμως ότι για ακόμη μια φορά παρουσιάστηκε κάποιο κώλυμα στην περάτωση του έργου.

Το επόμενο έτος (στις 10 Μαρτίου 1708), οι σύνδικοι της Ρωμανίας έστειλαν αίτηση στον Grimani, που τότε είχε προαχθεί στο αξίωμα του γενικού προνοητή θαλάσσης, η οποία αφορούσε σε χρέος του ταμείου της Σιταποθήκης.²⁸ Από την αίτηση των συνδίκων φαίνεται ότι η Σιταποθήκη έλαβε προκαταβολικώς σιτηρά από τους χωρικούς σε μεγαλύτερη ποσότητα απ' όσο συνηθιζόταν, με αποτέλεσμα το ταμείο να μην μπορεί να αντεπεξέλθει στις

27. Αντίγραφο του συμφωνητικού κοινοποίησαν οι σύνδικοι στον γενικό προνοητή θαλάσσης Grimani, στην ελληνική γλώσσα και σε ιταλική μετάφραση, στις 19 Ιουλίου 1707· βλ. Α.Σ.Υ., Archivio Grimani ai Servi, b. 37, filza 95, φ. 72r-74v.

28. Την αίτηση των συνδίκων βλ. στο ίδιο, φ. 9r.

πληρωμές, έως ότου πωληθεί το προϊόν. Οι σύνδικοι, λοιπόν, ζήτησαν από τον ανώτατο αξιωματούχο να τους δώσει την άδεια να παρατείνουν την αποπληρωμή του χρέους προς τους χωρικούς για δύο μήνες περίπου, δηλαδή μέχρι το τέλος του Μαΐου του 1708.

Έπειτα από δύομισι χρόνια (το φθινόπωρο του 1710), σε αναφορά του προς τη Σύγκλητο ο γενικός προνοητής του Μορέως Marco Loredan δήλωσε ότι, εφόσον το φρούριο του Ναυπλίου ήταν απόρθητο, το μόνο ενδεχόμενο παράδοσής του θα ήταν από ενσκήπτοντα λιμό μετά από πολιορκία. Για τον λόγο αυτό όμως, οι τρεις σύνδικοι επιθεωρητές είχαν επισημάνει τη σπουδαιότητα της ύπαρξης Σιταποθήκης και επέσπευσαν τη διαδικασία ίδρυσής της. Παρ' όλα αυτά, κατά τη θητεία του Loredan το έργο παρέμεινε σε εκκρεμότητα «ακολουθώντας τη συνήθη μοίρα των καλύτερων αποφάσεων που καταλήγουν να ατονούν και να παραμελούνται από την αδιαφορία».²⁹ Έτσι, ο Loredan φρόντισε να ενθαρρύνει τους *cittadini* του Ναυπλίου για επανέναρξη των οικοδομικών εργασιών προς ολοκλήρωση του κτηρίου.

Η ίδια αδιαφορία, βέβαια, έπληττε και τις άλλες πόλεις της Πελοποννήσου. Έτσι, τέσσερα έτη αργότερα, λίγο καιρό πριν ξεσπάσει ο τελευταίος βενετοτουρκικός πόλεμος και απολεσθεί το Ναύπλιο, ο Agostino Sagredo αναφέρθηκε στην Έκθεσή του για ακόμη μία φορά στη μη υλοποίηση των αποφάσεων των προκατόχων του περί ίδρυσης σιταποθηκών.³⁰ Όμως «με την κακή αυτή μοίρα, που τυχαίνει συνήθως στους καλούς κανονισμούς μόλις αναχωρούσε αυτός που τους θέσπιζε, δεν κατάφερναν ποτέ να εκτελεστούν». Ο Sagredo ανέφερε ότι ενόσω ευρισκόταν στο Ανάπλι, πέτυχε την επανέναρξη της διαδικασίας ολοκλήρωσης του κοινοτικού κτηρίου και κάλυψης του υφιστάμενου ελλείμματος της Σιταποθήκης. Έλπιζε ότι ο διάδοχός του στο αξίωμα του γενικού προνοητή θαλάσσης θα μπορούσε να προωθήσει τις διαδικασίες ίδρυσης σιταποθηκών στις άλλες πόλεις του Μοριά, όπου οι κοινότητες είχαν επαρκή εισοδήματα. Στην πράξη, τίποτε από όλα αυτά δεν θα ήταν πια εφικτό. Ο αργοκίνητος γραφειοκρατικός μηχανισμός της Βενετίας, σε συνδυασμό με τοπικές ανάγκες που δεν θα μπορούσαν να παραμεριστούν, συντέλεσαν στην τελική ματαίωση του εγχειρήματος της –τόσο αναγκαίας για τον πληθυσμό– ναυπλιακής Σιταποθήκης. Το έργο έμεινε μετέωρο, ενώ η Γαληνοτάτη παρακολουθούσε την απώλεια των βάσεων της, της μιας πίσω από την άλλη, στο Regno di Morea.

29. A.S.V., Senato, Dispacci, P.T.M., b. 574, filza 854, dispaccio ap. 27 (8 Οκτωβρίου 1710).

30. Την Έκθεση του Sagredo (20 Νοεμβρίου 1714) εξέδωσε ο Λάμπρος, «Εκθέσεις των βενετών προνοητών», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5/20 (1900), σ. 736-765, εδώ σ. 754.

SPYROS TH. TAKTIKOS

THE PUBLIC GRANARY OFFICE IN VENETIAN NAFPLIO
(LATE 17TH TO EARLY 18TH C.)

This paper presents the repeated attempts of the general governors of Peloponnese to establish a public granary office (*fondaco*) in the city of Nafplio, during the second period of Venetian domination (1686-1715). According to the governors' decrees, the granary office would have been the Greek community's warehouse, where local reserves of grains could be stored in order to be sold at low prices or given away in case of dearth. Drawing on anecdotal evidence from the State Archives of Venice, this study focuses on the duties and responsibilities of the granary officers, detailing the functions of the office, as well as the way the grain supply would have been acquired, maintained and distributed to bakers and civilians. It also describes the attempts to construct the building that would serve as a seat for the Community Council, in which the granary office would also be accommodated. Finally, it looks into the reasons why the Venetian attempts failed, placing them in the context of a general failure to organize this short-lived possession of the *Serenissima*.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Η ιστορία των νοσοκομειακών θεσμών στην ελληνολατινική Ανατολή συγκροτεί ιδιαίτερο ερευνητικό πεδίο, στο οποίο διασταυρώνονται ποικίλες συνιστώσες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των περιοχών αυτών, αναδεικνύονται όψεις της καθημερινότητας των κατοίκων, θρησκευτικά συναισθήματα και νοοτροπίες. Παράλληλα, διαγράφονται με ανάγλυφο τρόπο οι σύνθετες και συχνά ρευστές πολιτισμικές συντεταγμένες που ορίζουν τον χώρο δραστηριοποίησης κυβερνώντων και κυβερνώμενων, και καταγραφής του ιστορικού τους αποτυπώματος.

Κεντρική παράμετρο στη μελέτη των νοσοκομείων συνιστά, καταρχάς, η πολυσημία του ίδιου του όρου: στον δυτικό κόσμο δεν νοηματοδοτείται με σταθερό τρόπο, καθώς εγγράφει ποικίλες ταυτότητες και αποτελεί συνώνυμο διαφορετικού τύπου ιδρυμάτων, εντός των οποίων προσφέρονταν διαφορετικές υπηρεσίες σε ποικίλες κατηγορίες του πληθυσμού. Ειδικότερα, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, ο όρος ταυτίζεται με τον νοσοκομειακό ξενώνα, ένα είδος μόνιμου ή προσωρινού καταφυγίου για απόρους, ενδεείς και ταξιδιώτες, στο εσωτερικό του οποίου η παροχή ιατρικής και φαρμακευτικής βοήθειας στους τροφίμους του δεν ήταν αυτονόητη αλλά συχνά είχε μόνο ευκαιριακό χαρακτήρα. Στις απαρχές της πρώιμης νεότερης εποχής, ο όρος ανασηματοδοτείται, περιλαμβάνοντας πλέον και ιδρύματα που σταδιακά αρχίζουν να έχουν ως κεντρικό άξονα λειτουργίας την παροχή ιατρικής φροντίδας. Η διαδικασία της ιατροποίησης με την πάροδο των αιώνων θα ενισχυθεί σημαντικά, χωρίς, ωστόσο, να νομιμοποιείται η έννοια της ρήξης με τα κυρίαρχα κατά το παρελθόν νοσοκομειακά ιδρύματα ούτε να αποδίδεται στην εξέλιξή τους προς τη νέα αυτή κατεύθυνση υποχρεωτικά θετικό πρόσημο.¹

Αντίθετα, στα νοσοκομεία του 16ου και κυρίως του 17ου και του 18ου αι.

1. Για τον προβληματισμό της σύγχρονης ιστοριογραφίας αναφορικά με τις ταυτότητες των νοσοκομειακών ιδρυμάτων και τον αντίκτυπό τους στις κοινωνίες της μεσαιωνικής περιόδου, όπως επίσης και της πρώιμης νεότερης και σύγχρονης εποχής, βλ. J. Henderson – P. Horden – Al. Pastore, «Introduction. The World of the Hospitals: Comparisons and Continuities», *The Impact of Hospitals 300-2000*, επιμ. J. Henderson – P. Horden – Al. Pastore, Βέρνη 2007, σ. 15-56.

συχνά συνυπάρχουν διαφορετικές ταυτότητες: χωρίς να απολέσουν τη φιλανθρωπική τους διάσταση αλλά και χωρίς να ταυτίζονται με την έννοια της κλινικής, τουλάχιστον αποκλειστικά, οι νοσοκομειακοί θεσμοί, όπως και κατά το παρελθόν, θα συστήσουν χώρους φροντίδας του σώματος και της ψυχής των ασθενών και των τροφίμων, εργαλεία ελέγχου της ασθένειας υπό το βάρος επιδημικών συγκυριών και ειδικών συνθηκών αλλά, παράλληλα, μέσα από μια άλλη οπτική θα συνθέσουν πεδία έκφρασης κοινωνικών διεκδικήσεων, πολιτικών σκοπιμοτήτων και φιλοδοξιών των θεμελιωτών και των ευεργετών τους.²

Στην πόλη της Βενετίας, κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, οι νοσοκομειακοί ξενώνες αποτελούσαν τον κυρίαρχο τύπο ιδρυματικής φροντίδας των αδυνάμων. Επρόκειτο για υποδομές μικρού δυναμικού, στηριγμένες στην ιδιωτική πρωτοβουλία υπό τον έλεγχο του κράτους, εντός των οποίων προσφέρονταν στέγη, τροφή και ενίοτε ιατρική φροντίδα σε περιορισμένο αριθμό αδυνάμων.³ Οι τελευταίοι, σε αρκετές περιπτώσεις, διατηρούσαν το δικαίωμα καθημερινών εξόδων από τον χώρο περίθαλψης συνεχίζοντας να βιώνουν την καθημερινότητα της πόλης τους πέρα από κάθε έννοια θεσμικού αποκλεισμού ή στιγματισμού τους λόγω της ένταξής τους στις μεσαιωνικές αυτές φιλανθρωπικές μονάδες, οι οποίες, βεβαίως, συνεχίζουν να υφίστανται και κατά τους νεότερους χρόνους, παράλληλα με άλλα νοσοκομειακά σχήματα.

Μεγάλη σε έκταση ιδρυματική δομή αποτελούσε, ήδη από τον 14ο αι., το *Ospedale della Pietà*, που προσέφερε καταφύγιο, προστασία και εν συνεχεία εκπαίδευση σε σημαντικό αριθμό έκθετων βρεφών και ορφανών παιδιών. Ωστόσο, διευρυμένες νοσοκομειακές υποδομές, που κινούνταν μεταξύ φιλανθρωπίας και ιατρικής φροντίδας, θα αρχίσουν σταδιακά να οργανώνονται μόνο από τα τέλη του 15ου αι. Κατά τη διάρκεια του 16ου αι., υπό το βάρος της δυσμενούς οικονομικής συγκυρίας, τα νοσοκομεία αλλάζουν ταυτότητα και εξελίσσονται σε χώρους ελέγχου περιφερόμενων και φτωχών. Βεβαίως, η διάσταση αυτή γίνεται ορατή μόνο στη διάρκεια των δυσχερειών της επιδημίας, που σε συνδυασμό με τη σιτοδεία που έπληξε κατά τη διετία 1528-1530 όλη την περιοχή του Βένετο, προσέκλυσε στην πόλη της λιμνοθάλασσας πλήθος περιφερόμενων ενδεών και είχε ως συνέπεια την ψήφιση από τη βενετική πολιτεία νόμων για την απομάκρυνση των ξένων επαιτών και τον εγκλεισμό των επικίνδυνων για τη δημόσια υγεία φτωχών·⁴ μια πρακτική που δεν συνδέ-

2. Για τους διαθέτες και τα κίνητρά τους, βλ. Sandra Cavallo, *Charity and Power in Early Modern Italy. Benefactors and their Motives in Turin, 1541-1789*, Καίμπριτζ 1995.

3. Για τους νοσοκομειακούς ξενώνες στη Βενετία, βλ. Franca Semi, *Gli ospizi di Venezia*, Βενετία 1983.

4. Br. Pullan, *La politica sociale nella Repubblica di Venezia 1500-1620*, τ. 1, Ρώμη 1983, σ. 259-274.

εται αποκλειστικά με την πόλη της Βενετίας και η οποία στο τέλος της δεκαετίας του 1520 καθόρισε το σύνολο του ευρωπαϊκού κόσμου, προτεσταντικού και καθολικού, υπό το βάρος μιας γενικευμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης· η πρακτική αυτή σηματοδότησε για τη δυτική Ευρώπη το πέραςμα της διαχείρισης του φαινομένου της φτώχειας από τις εκκλησιαστικές αρχές στους αστικούς και κοινοτικούς μηχανισμούς και εγκαινίασε τη «νέα κοινωνική πολιτική».⁵ Στη Βενετία, βεβαίως, ο κυβερνητικός έλεγχος δεν αποτελεί καινοτομία και συνεπώς το κυρίαρχο κατά τον 16ο αι. σχήμα της μετάβασης αυτής προκαλεί μάλλον «αμηχανία» κατά την εφαρμογή του στο παράδειγμα της πόλης των τεναγών, όπου ο ρόλος των πολιτικών αρχών ήταν καταρχήν καταλυτικός, υποσκελίζοντας την παρουσία των παραγόντων της καθολικής Εκκλησίας.

Στα βενετικά εδάφη της ανατολικής Μεσογείου, νοσοκομειακά ιδρύματα εντοπίζονται ήδη από τον ύστερο μεσαίωνα. Κατά κανόνα, πρόκειται για νοσοκομειακούς ξενώνες που λειτούργησαν στον Χάνδακα και σε άλλα αστικά κέντρα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών με πρωτοβουλία εύπορων ιδιωτών, της Εκκλησίας, μοναστικών ταγμάτων που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή, καθολικών, ως επί το πλείστον, αδελφοτήτων και, τέλος, μελών της βενετικής διοίκησης, πάντοτε όμως υπό τον κρατικό έλεγχο. Σε γενικές γραμμές, τα ιδρύματα στην ελληνοβενετική Ανατολή υπήρξαν περιορισμένης έκτασης και με περιορισμένο αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία, δεδομένου ότι στις υποδομές τους βρήκε φροντίδα και στέγη εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός τροφίμων και η λειτουργία τους ανέπλεξε μικρό μέρος του τοπικού πληθυσμού. Εξάιρεση σε αυτό το σχήμα αποτέλεσαν τα στρατιωτικά νοσοκομεία, η οργάνωση των οποίων γινόταν με κρατική πρωτοβουλία υπό συγκεκριμένες συνθήκες και οι υπηρεσίες τους απευθύνονταν, αποκλειστικά, στους πολυάριθμους στρατιώτες που υπηρετούσαν στο βενετικό στράτευμα.⁶

5. Br. Pullan, «La Nuova Filantropia nella Venezia Cinquecentesca», *Nel Regno dei Poveri. Arte e storia dei grandi ospedali veneziani in età moderna*, επιμ. B. Aikema – Dulcia Meijers, Βενετία 1989, σ. 19-34. B. Geremek, *La pietà e la forza. Storia della miseria e della carità in Europa*, Μπάρι – Ρώμη 1995, σ. 123-148.

6. Για τα νοσοκομειακά ιδρύματα στην Κρήτη, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996. Για τη βενετική Κέρκυρα, βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Για τους στρατιώτες τους φτωχούς και τα αθώα βρέφη. Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2012. Για τα ιδρύματα στην Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη βενετοκρατία, βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «*Estesi con sentimento di Pietà... Κανονισμός λειτουργίας των στρατιωτικών νοσοκομείων της Πελοποννήσου (1693)*», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), σ. 285-301, και Katerina Konstantinidou, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe... Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.)*», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σ. 435-455.

Η ίδρυση και η λειτουργία νοσοκομείων στην πόλη του Ναυπλίου κατά την περίοδο της λατινοκρατίας, όπως επίσης και της πρώτης και δεύτερης βενετοκρατίας, είναι σχεδόν αυτονόητο ότι δεν συνιστούν ενιαία διαδικασία: αφορούν διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές αλλά και στρατιωτικές συνθήκες και, συνεπώς, στις προθέσεις θεμελίωσής τους συνοψίζονται οι ποικίλες και διαφορετικές προτεραιότητες κάθε ιστορικής περιόδου. Το Ναύπλιο, σημαντικό αστικό κέντρο κατά την πρώτη βενετοκρατία, με περισσότερους από 13.000 κατοίκους και σημαντική εμπορική δραστηριότητα, συνιστούσε μια εύρωστη οικονομικά και δημογραφικά περιοχή, σε αντίθεση με τη δεύτερη βενετοκρατία, όταν αφενός ο πληθυσμός του είχε συρρικνωθεί σημαντικά, αγγίζοντας περίπου τους 5.000 κατοίκους, και αφετέρου είχαν διαφοροποιηθεί σημαντικά οι οικονομικές συνθήκες.⁷

Κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των Βενετών στην πελοποννησιακή πόλη, το 1394, ο δούκας των Αθηνών και κύριος της περιοχής του Άργους Nerio Acciaiuoli προέβλεπε με τη διαθήκη του την ίδρυση ενός *hospetal per li ruoveri* εντός του Ναυπλίου. Τη διαχείριση του ιδρύματος θα αναλάμβανε τετραμελής επιτροπή αποτελούμενη από εκκλησιαστικούς και λαϊκούς παράγοντες, μεταξύ των οποίων και η κόρη του κληροδότη, ενώ οικονομικά το ίδρυμα θα υποστηριζόταν από το σύνολο της κινητής και ακίνητης περιουσίας του Acciaiuoli στο Άργος και στο Ναύπλιο. Παράλληλα, ο δούκας καθόριζε ότι το *jus patronatus* θα παρέμενε στα μέλη της οικογένειάς του.⁸ Η συγκεκριμένη πρακτική ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη, τόσο κατά τον μεσαίωνα όσο και κατά την πρώιμη νεότερη εποχή, καθώς αφενός διασφάλιζε τη διάρκεια της λειτουργίας του ευαγούς ιδρύματος και αφετέρου επέτρεπε στους οικείους του διαθέτη να «εισπράττουν» το κοινωνικό και πολιτικό αντίκρισμα της φιλανθρωπικής πρωτοβουλίας του προγόνου τους.⁹

Το τοπίο σχετικά με τον τύπο του νοσοκομείου διαγράφεται με ασαφή τρόπο, καθώς οι γενικού χαρακτήρα φειδωλές αρχειακές μαρτυρίες δεν επιτρέπουν παρά μόνο τη διατύπωση υποθέσεων εργασίας. Πιθανότατα, βέβαια, η απουσία διευκρινίσεων αναφορικά με την ταυτότητα του ιδρύματος οφείλεται στο ότι την εποχή εκείνη ο όρος *hospetal* ταυτιζόταν με τον τύπο του νοσοκο-

7. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004, σ. 182-183.

8. Μαρίνα Κουμανούδη, «Η εποχή των ευλαβών ιδρύσεων». Ευσέβεια, φιλανθρωπία και πατρωνία στο Αιγαίο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα», *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, επιμ. Γωγώ Κ. Βαρτζιλιώτη – Κ. Τσιγκάκης, Αθήνα 2013, σ. 394-395 (εδώ βλ. και την προγενέστερη βιβλιογραφία αναφορικά με το νοσοκομείο του Acciaiuoli).

9. Βλ. σχετικά, Cavallo, *ό.π.*

μειακού ξενώνα. Παρόμοια, ο όρος «φτωχός» στις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές συντεταγμένες εμφανιζόταν ως συνώνυμο ατόμων που βρίσκονταν σε θέση αδυναμίας λόγω οικονομικής και φυσικής κατάστασης ή λόγω ηλικίας, χωρίς να αποκλείεται η ένταξη σε αυτή την κατηγορία και ταξιδιωτών ή περιφερόμενων επαιτών. Τέτοιου είδους ευαγή καταστήματα μπορούσαν να δεχθούν μικρό αριθμό τροφίμων για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, ενώ συχνά η ιδιότητα αυτή δεν συνεπαγόταν τον υποχρεωτικό εγκλεισμό των προσώπων εντός των τειχών του ιδρύματος.

Πιθανόν το νοσοκομείο που αναφερόταν στη διαθήκη του Acciaiuoli, δεν θεμελιώθηκε ποτέ. Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και η παγίωση της βενετικής κυριαρχίας δεν αποκλείεται να άλλαξαν τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις για την υλοποίηση της επιθυμίας του διαθέτη. Η απουσία, εξάλλου, αναφορών σε αρχειακές μαρτυρίες του 15ου και των αρχών του 16ου αι. μάλλον συγκλίνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Συνεπώς, υποθέσεις αναφορικά με τη θέση του στον πολεοδομικό ιστό είναι μάλλον παρακινδυνευμένες, δεδομένου ότι δεν βασίζονται σε αρχειακή τεκμηρίωση αλλά σε προφορικές παραδόσεις που έπονται χρονικά των γεγονότων και παγιώνονται στη συλλογική μνήμη συχνά στο πλαίσιο συγκρότησης της τοπικής ταυτότητας.¹⁰

Κατά την περίοδο μετά τη διαθήκη του Acciaiuoli, στην πόλη του Ναυπλίου δεν είναι γνωστή η ύπαρξη νοσοκομειακών ιδρυμάτων. Και πάλι το περιορισμένο αρχειακό υλικό, όπως επίσης και οι στοχεύσεις των βενετικών και τοπικών αρχών, ίσως υποσκίασαν ή και εξαφάνισαν πρωτοβουλίες τέτοιου τύπου. Η διευρυνόμενη κοινότητα της πόλης στην πορεία συγκρότησης της αστικής της ταυτότητας,¹¹ ενδεχομένως δεν καθόρισε ως προτεραιότητά της την οργάνωση νοσοκομειακών θεσμών, οι οποίοι σε άλλα ευρωπαϊκά παραδείγματα συνέβαλαν στην ενίσχυσή της αποθεώνοντας το μεγαλείο των αστικών συγκροτημάτων της εποχής.¹² Στα αιτήματα, ωστόσο, της κοινότητας, που υποβλήθηκαν προς έγκριση στη βενετική κυβέρνηση, το 1516, καταγραφόταν η ανησυχία για τα *puti della pietà*, για τα έκθετα βρέφη και παιδιά δηλαδή, που

10. Μ. Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, σ. 109. Στη νεότερη βιβλιογραφία η Diane Wright στο άρθρο της «Late Fifteenth-Century Nauplion. Topography, Walls and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 170-171, υποστηρίζει, χωρίς ωστόσο τεκμηρίωση, ότι το νοσοκομείο είχε οικοδομηθεί στην περιοχή του Ψαρομαχαλά, όπου ζούσαν οι ψαράδες.

11. Βλ. στον παρόντα τόμο την ανακοίνωση της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνία, κοινότητα και συγκρότηση ταυτοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο δύο εποχών (1389-1540, 1686-1715)», σ. 125-144, και παράβαλε το έργο της ίδιας, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 180-190.

12. Ενδεικτικά, για την πόλη του Τρεβίζο, βλ. D. M. D'Andrea, *Civic Christianity in Renaissance Italy. The Hospital of Treviso, 1400-1530*, Νέα Υόρκη 2007.

χείριστοι και σκληρότατοι γονείς είχαν εγκαταλείψει, πιθανότατα, στην ευρύτερη περιοχή του Ναυπλίου. Στο πλαίσιο της προσπάθειας βελτίωσης των ακραία άθλιων και καταστροφικών (*estrema miseria e calamità*) συνθηκών ζωής τους, προτεινόταν –για να επικυρωθεί τελικά από τη Βενετία– η παρακράτηση μέρους των χρηματικών καταδικών, και ειδικότερα ενός σολδίου για κάθε κατατεθειμένο υπέρπυρο, στον *magnifico camerlengo* της πόλης. Ο τελευταίος με τη σειρά του θα παρέδιδε το ποσό αυτό στο υπεύθυνο για την τύχη των εγκαταλελειμμένων παιδιών όργανο (*deputato*) του τοπικού συλλογικού σώματος, το οποίο προφανώς θα το διαχειριζόταν με δική του ευθύνη προς όφελος των έκθετων βρεφών.¹³

Ωστόσο, παρότι στο κείμενο γίνεται λόγος για *puti della pietà*, δεν υπάρχει καμία ειδικότερη αναφορά σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία *Ospe-dale della Pietà*, όρου παγιωμένου και σε χρήση την ίδια περίοδο για τα εκθετοτροφεία που λειτουργούσαν σε όλη την ιταλική χερσόνησο κατά τον ύστερο μεσαίωνα, συμπεριλαμβανομένης της Βενετίας. Εξάλλου, στον ίδιο τον χώρο της ελληνοβενετικής Ανατολής Εκθετοτροφείο λειτουργούσε και στον Χάνδακα της Κρήτης ήδη από τον 15ο αι. Το ίδρυμα είχε θεμελιωθεί με πρωτοβουλία του τάγματος των κλαρισσών μοναχών, για να περάσει στη συνέχεια στον έλεγχο της βενετικής διοίκησης της πόλης.¹⁴ Δεν αποκλείεται πάντως στο Ναύπλιο της πρώτης βενετοκρατίας να εφαρμοζόταν, υπό τον έλεγχο των αρχών, η πρακτική ανάθεσης των βρεφών ή των νηπίων σε εξωτερικές τροφούς και των μεγαλύτερων παιδιών σε ανάδοχες οικογένειες, λόγω της έλλειψης κατάλληλων υποδομών.

Παρά την απουσία πληροφοριών για τη λειτουργία νοσοκομειακών θεσμών, στο Ναύπλιο μαρτυρείται η ύπαρξη θέσεων δημόσιων γιατρών.¹⁵ Σε κατάλογο του 1485 των λειτουργών της πόλης, εκτός από τον προβλεπτή, τον καστελάνο, ένα μεταφραστή, έναν υπεύθυνο για τα πλοία (*amiraglio*), δύο ειρηνοδίκες, έναν ταμία και έναν ιερέα, υπήρχε και ένας ιατρός (*medego*).¹⁶ Λίγα χρόνια πριν από την εκπονή του 15ου αι., το 1493, με απόφαση της βενετικής Συγκλήτου καταργήθηκε ως μη αναγκαία η θέση ενός Έλληνα γιατρού, ο οποίος αμειβόταν με 50 δουκάτα ετησίως.¹⁷ Μια δεκαετία αργότερα, τον Ια-

13. *Documents inédits relatif à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, επιμ. C. N. Sathas, τ. 4, Παρίσι 1882, σ. 215.

14. Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, ό.π., σ. 111-135.

15. Για τους δημόσιους γιατρούς του Ναυπλίου κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. στον παρόντα τόμο και Χρύσα Μαλτέζου, «Προσωπογραφικά του Ναυπλίου την εποχή της βενετοκρατίας», σ. 145-154.

16. Diane G. Wright – John R. Melville-Jones, *The Greek Correspondence of Bartolomeo Minio*, τ. 1, *Dispacci from Nauplion*, Πάδοβα 2008, σ. XV.

17. A.S.V., Senato Mar, reg. 13, 20 Φεβρουαρίου 1493 (1492 m.v.), φ. 107v.

νουάριο του 1503, η βενετική Σύγκλητος διόριζε στο Ναύπλιο τον χειρουργό dottor Panthaleo με την ετήσια αποζημίωσή του να έχει συρρικνωθεί κατά 22 δουκάτα σε σχέση με την αμοιβή που λάμβανε ο συνάδελφός του το 1493.¹⁸ Το 1516 γίνεται γνωστό ότι ο Joanne Savoiano, Έλληνας φυσικός γιατρός (*phisico e doctor grecho*), προσέφερε τις υπηρεσίες του σε όλη την κοινότητα (*Università*) λαμβάνοντας από το Δημόσιο Ταμείο 50 δουκάτα με βάση την παραχώρηση του Βενετού διοικητή. Ο θάνατός του, ωστόσο, καθιστούσε αναγκαία την πλήρωση του κενού και για τον λόγο αυτό προτεινόταν η πρόσληψη του γιου του, Iacopo, επίσης φυσικού γιατρού, με πιο χαμηλές όμως αποδοχές, οι οποίες θα εκταμιεύονταν από το Δημόσιο Ταμείο του Χάνδακα, πρόταση που τελικά δεν έγινε αποδεκτή. Ο Iacopo φαίνεται ότι εργαζόταν ήδη ως γιατρός στην πόλη του Ναυπλίου, ενώ από τους συντάκτες του αιτήματος της κοινότητας κρινόταν ως επαρκής επαγγελματίας και με ήθος.¹⁹ Τέλος, τον Μάρτιο του 1539, μόλις ένα χρόνο πριν από την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς, η Σύγκλητος ανταποκρινόμενη σε αίτημα των Ναυπλιέων προχωρούσε στον διορισμό ενός *medico fisico*, του Ιωάννη Ανδρέα Benivola da Bologna, και ενός χειρουργού, του Ιωάννη Βαπτιστή da Buran. Και οι δύο θα προσέφεραν τη βοήθειά τους στους *πολίτες* όπως επίσης και στους στρατιώτες που υπηρετούσαν στην περιοχή, έναντι 20 δουκάτων μηνιαίως, ενώ, πριν αναχωρήσουν από τη Βενετία, θα φρόντιζαν να προμηθευτούν όλα τα απαραίτητα για την άσκηση του λειτουργήματός τους, έχοντας στη διάθεσή τους το ποσό των 100 δουκάτων.²⁰ Παρότι δεν είναι γνωστές οι ακριβείς αρμοδιότητες των δημόσιων γιατρών, πιθανότατα, όπως συνέβαινε και σε άλλα αστικά κέντρα της βενετικής επικράτειας αλλά και στην ίδια τη Βενετία, οι επαγγελματίες της υγείας ήταν υποχρεωμένοι, μεταξύ άλλων, να κοινοποιούν στις αρχές περιστατικά που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο το σύνολο του πληθυσμού, και κυρίως να ενημερώνουν τους αρμοδίους σε περίπτωση εμφάνισης επιδημικών ασθενειών, με στόχο την έγκαιρη εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων. Με αυτό τον τρόπο θα προστατευόταν όχι μόνο η τοπική κοινωνία αλλά κυρίως η εμπορική δραστηριότητα της ίδιας της Βενετίας, ενώ θα διασφαλιζόταν η υγειονομική καθαρότητα και συνεπώς η ασφάλεια των θαλάσσιων διαδρομών από και προς την πόλη της λιμνοθάλασσας.

Διαφορετικά διαμορφώνεται η εικόνα για τη λειτουργία νοσοκομείων στο Ναύπλιο κατά τη δεύτερη βενετοκρατία. Η πρόθεση της Βενετίας να οργανώσει άμεσα στρατιωτικά, οικονομικά και πολιτικά τη νέα της κτήση ανα-

18. Γεώργιος Πλουμίδης, «Ειδήσεις για το βενετοκρατούμενο Ναύπλιο (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 266-267.

19. *Documents inédits*, ό.π., τ. 4, σ. 218-219.

20. *Στο ίδιο*, σ. 272.

γνωρίζεται, έως ένα βαθμό, και στην οργάνωση νοσοκομειακών ιδρυμάτων, με στόχο την παροχή ιατρικών και κοινωνικών υπηρεσιών σε διαφορετικές κατηγορίες του πληθυσμού. Σε αυτό το πλαίσιο, πριν από τέλη του 17ου αι. και την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς, οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του Βασιλείου του Μοριά (Regno di Morea), όπως οι κυρίαρχοι ονόμασαν φιλόδοξα το νέο τους απόκτημα, ανέλαβαν πρωτοβουλία για τη δημιουργία υποδομών κατάλληλων να βελτιώσουν τη ζωή των υπηκόων και να επισπεύσουν την είσοδό του σε τροχιά ανάπτυξης: σιταποθήκες, λοιμοκαθαρτήρια, νοσοκομεία και εκθετοτροφεία αποτελούσαν θεσμούς δοκιμασμένους και παγιωμένους στις υπόλοιπες βενετοκρατούμενες περιοχές, συνεπώς η εισαγωγή και η λειτουργία τους στα εδάφη της Πελοποννήσου ενέτασσαν τη νέα κτήση στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συντεταγμένες του *Dominio*.

Ειδικά για τους νοσοκομειακούς θεσμούς, κατά την ανάγνωση της αλληλογραφίας και των Εκθέσεων των Βενετών διοικητικών της Πελοποννήσου εντοπίζεται, αρκετά συχνά, ο όρος *ospedale*. Εν προκειμένω, η χρήση του, χωρίς άλλου τύπου διευκρινίσεις ή επεξηγήσεις, στο σύνολο των περιπτώσεων αφορά τα στρατιωτικά νοσοκομεία, όπως τα συμφραζόμενα επιτρέπουν να διαγνωστεί· συχνά δε συνοδεύεται και από το επίθετο δημόσιο (*pubblico*), υπογραμμίζοντας τη σχέση του ιδρύματος με τον διοικητικό βενετικό μηχανισμό και προσδίδοντάς του συγκεκριμένη ταυτότητα.

Η θεσμοθέτηση αυτών των νοσοκομειακών ιδρυμάτων εντασσόταν στη στρατιωτική οργάνωση της κτήσης και στον εκ νέου σχεδιασμό του αστικού, κατά κύριο λόγο, τοπίου με όρους στρατιωτικούς. Η σταθερή παρουσία πολυάριθμων στρατευμάτων και η ανάγκη αποκατάστασης του αξιόμαχου των μελών τους, σε συνδυασμό με τη δυσκολία ανανέωσης του μάχιμου δυναμικού, επιτάχυναν τις διαδικασίες λήψης των σχετικών πρωτοβουλιών. Οι δημόσιοι γιατροί της πρώτης βενετοκρατίας, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους και στους στρατιώτες, φαίνεται πως πλέον δεν επαρκούσαν και η περίθαλψη του στρατεύματος έπρεπε να οργανωθεί με συστηματικό τρόπο, όπως συνέβαινε ήδη σε αρκετές περιοχές του βενετικού Λεβάντε.²¹

Το 1693 ο *provveditore straordinario d'armata* και *viceprovveditore delle armi* Marino Michiel στο εισαγωγικό σημείωμα ενός εκτεταμένου κανονισμού λειτουργίας για τα στρατιωτικά νοσοκομεία του Βασιλείου, αποτελούμενου από 20 άρθρα, καθιστούσε σαφές ότι χώροι νοσηλείας στρατιωτών υφίσταντο ήδη σε διαφορετικά σημεία της Πελοποννήσου. Αστικά κέντρα και πόλεις-λι-

21. Στρατιωτικά νοσοκομεία λειτουργούσαν ήδη στον Χάνδακα της Κρήτης και στα νησιά της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, βλ. Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, ό.π., σ. 169-188, και Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα*, ό.π., σ. 75-120.

μάνια στρατηγικού και οικονομικού ενδιαφέροντος πιθανότατα διέθεταν περισσότερο ή λιγότερο συστηματικά οργανωμένες υποδομές για την παροχή ιατρικής βοήθειας σε ασθενείς και τραυματίες σε μια κρίσιμη στρατιωτικά και οικονομικά περίοδο για τη Γαληνοτάτη.²²

Οι πρώτες πληροφορίες για τη λειτουργία στρατιωτικού νοσοκομείου στο Ναύπλιο εντοπίζονται κατά τη διετία 1687-1688, όταν, σύμφωνα με μαρτυρίες, κατά τη διάρκεια της πανώλης οι γιατροί του ιδρύματος πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε ασθενείς και υπόπτους ως φορείς της ασθένειας.²³ Αρκετά αργότερα, το 1695, γίνεται γνωστό ότι η βενετική Σύγκλητος ενέκρινε διάταξη, δημοσιευμένη δύο χρόνια νωρίτερα από τον έκτακτο προνοητή του Βασιλείου Alessandro Bon και επικυρωμένη από τον διάδοχό του Domenico Mocenigo, σχετικά με τον διορισμό του χειρουργού Francesco Veronese ως προϊστάμενου στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο της πόλης.²⁴ Μερικά χρόνια αργότερα, το 1698, ο *medico fisico dottor* Rudito καλούνταν να επιλέξει φαρμακευτικά σκευάσματα για το στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης και της υπαίθρου, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης νοσηλευτικών μονάδων και εκτός αστικού χώρου. Οι τελευταίες, ενδεχομένως, να υφίστατο με τη μορφή έκτακτων ξύλινων κατασκευών ή και αντίσκηνων που είχαν στηθεί προς αρωγή των μαχόμενων στρατιωτών στον καιρό του πολέμου αλλά και των φρουρών που βρίσκονταν εκτός των τειχών στον καιρό της ειρήνης.²⁵ Λίγο πριν από την εκπνοή του αιώνα, το 1699, ο γενικός προνοητής της θάλασσας Giacomo Corner με επιστολή του βεβαίωνε την παροχή υπηρεσιών από τον *medico fisico* Alessandro Pini στον στόλο και στα στρατιωτικά νοσοκομεία της Κορίνθου και του Ναυπλίου.²⁶

Το 1709 ο γενικός προνοητής των όπλων Marco Loredan ενημέρωνε την κυβέρνηση της λιμνοθάλασσας ότι το νοσοκομείο που είχε θεμελιωθεί για τη νοσηλεία των ασθενών στρατιωτών, παρά τις προθέσεις των αρχών και τον άρτιο κανονισμό που διείπε τη λειτουργία του, παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις στις υλικοτεχνικές του υποδομές, γεγονός που απέβαινε εις βάρος των νοση-

22. Κωνσταντινίδου, «*Estesi con sentimento di Pietà...*», ό.π., σ. 285-300.

23. Χρύσα Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea». Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, 20-22 Ιουλίου 1990, επιμ. Χάρης Καλλιγιά, Αθήνα 1998, σ. 173. Προφανώς, η ιατρική φροντίδα ασθενών και υπόπτων από το ιατρικό προσωπικό του στρατιωτικού νοσοκομείου γινόταν εκτός των ορίων του, καθώς, σε αντίθετη περίπτωση, υπήρχε ο κίνδυνος μετάδοσης στο στράτευμα του λοιμού της πανώλης.

24. A.S.V., Senato Mar, reg. 161, 9 Φεβρουαρίου 1695 m.v. cc., φ. 317v-318r.

25. M.B.C., Mss Morosini Grimani, b. 464, 6 Αυγούστου 1698.

26. Α. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997, σ. 77-78.

λευομένων και δεν ανταποκρινόταν στους στόχους της οργάνωσης τέτοιων ιδρυμάτων. Ο ίδιος αξιωματούχος, προκειμένου να μην επιβαρυνθεί το Δημόσιο Ταμείο, ως εναλλακτική λύση για την κάλυψη των πάγιων αναγκών υποδείκνυε τη διάθεση στο ίδρυμα εσόδων προερχόμενων από την εκδίκηση ποινικών υποθέσεων ή σσωνος σημασίας. Επιπλέον, πάντοτε με στόχο την εξοικονόμηση πόρων, πρότεινε την αποστολή από τη Βενετία βοτάνων και πρώτων υλών, για την παρασκευή φαρμάκων, υπογραμμίζοντας ότι η πρακτική αυτή θα μπορούσε να εξυπηρετήσει όχι μόνο τη νοσοκομειακή μονάδα του Ναυπλίου αλλά και όλες τις άλλες αντίστοιχες νοσηλευτικές μονάδες της υπόλοιπης Πελοποννήσου, που βρίσκονταν αντιμέτωπες με τα ίδια ακριβώς προβλήματα.²⁷

Τα οικονομικά προβλήματα αποτελούσαν κοινό παρανομαστή στη λειτουργία των νοσοκομειακών ιδρυμάτων σε όλη την ελληνοβενετική Ανατολή. Η πραγματικότητα αυτή γινόταν ακόμη πιο οδυνηρή σε περιόδους κρίσεων. Το 1713 το προσωπικό του στρατιωτικού νοσοκομείου του Ναυπλίου αποτελούνταν από δύο φυσικούς γιατρούς, τέσσερεις χειρουργούς, έναν *speciale*, δηλαδή φαρμακοποιό, έναν *barbierotto* και έναν νοσοκόμο. Ωστόσο, τα αδιέξοδα της μητρόπολης στις παραμονές του πολέμου καθιστούσαν αναγκαίο τον περιορισμό των εξόδων. Η μείωση μισθών και προσωπικού του νοσοκομείου, με βάση όσα υποστήριζε ο γενικός προνοητής θαλάσσης Agostino Sagredo σε επιστολή του προς τη Βενετία, θα συνέβαλλε στην άμεση ελάφρυνση του Δημόσιου Ταμείου. Ο Βενετός αξιωματούχος πρότεινε την κατάργηση της θέσης του χειρουργού, που είχε προσληφθεί τελευταία, όπως και εκείνης του φαρμακοποιού, τα καθήκοντα του οποίου θα αναλάμβανε ένα από τα εναπομείναντα μέλη της χειρουργικής ομάδας του νοσοκομείου.²⁸ Νωρίτερα, άλλοι Βενετοί αξιωματούχοι σε ρόλο ανακριτών (*inquisitori*), με κίνητρο πάντοτε τη μείωση των εξόδων, φαίνεται ότι είχαν προκρίνει ως ιδανική λύση την παραμονή μόνο των ικανών χειρουργών στην υπηρεσία του ιδρύματος. Παράλληλα, οι ίδιοι είχαν διατυπώσει την άποψη ότι οι *medici fisici* με μηνιαίες απολαβές 20 δουκάτα, έναντι των 15 που λάμβαναν έως τότε, θα μπορούσαν να αναλάβουν και τον ρόλο του επικεφαλής (*priore*) του νοσοκομείου, απαλλάσσοντας το ταμείο του από το έξοδο της μισθοδοσίας του συγκεκριμένου λειτουργού.²⁹ Η πληροφορία αυτή είναι, ενδεχομένως, ενδεικτική της δραματικής μείωσης των αποδοχών του ιατρικού προσωπικού του νοσοκομείου:

27. A.S.V., Provveditori da Terra e da Mar, b. 574/854, 14 Σεπτεμβρίου 1709. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Ευτυχία Λιάτα που μου παραχώρησε τη συγκεκριμένη αρχειακή παραπομπή.

28. Στο ίδιο, b. 634/958, 26 Απριλίου 1713.

29. Στο ίδιο, b. 634/958, έγγραφο με ημερομηνία 24 Απριλίου 1713, συνημμένο στην επιστολή της 26ης Απριλίου 1713.

αρκετά χρόνια νωρίτερα, το 1701, η βενετική Σύγκλητος με απόφασή της είχε και πάλι εγκρίνει τον διορισμό του Alessandro Pini στη θέση του γιατρού της αρμάδας και του νοσοκομείου, με μισθό 40 δουκάτα τον μήνα. Βεβαίως, ο Pini συνιστά μάλλον ιδιαίτερο παράδειγμα, καθώς φαίνεται ότι υπηρετούσε κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στον στόλο, ενώ τον χειμώνα επέστρεφε στα ιατρικά του καθήκοντα εντός των τειχών του ιδρύματος. Παράλληλα, ο ίδιος είχε διατελέσει προσωπικός γιατρός υψηλόβαθμων Βενετών αξιωματούχων και είχε διεκδικήσει και πετύχει την παραχώρηση από τις βενετικές αρχές ακινήτων στο Ναύπλιο ως αναγνώριση των υπηρεσιών του.³⁰

Οι προτάσεις του Sagredo και των ανακριτών, οι οποίες είναι πιθανό ότι υιοθετήθηκαν τελικά από τη βενετική κυβέρνηση, προκάλεσαν την αντίδραση του Βενετού επιτρόπου του ιδρύματος Alessandro Bon. Σε αναφορά του υπογράμμιζε τη χρηματοδότηση του νοσοκομείου από το ίδιο το στράτευμα καθώς και τον λειτουργικό του ρόλο σε μια περιοχή όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι 5.000 στρατιώτες, συμπεριλαμβανομένων και των υπηρετούντων στη φρουρά, στο ιππικό και στην αρμάδα. Ο Bon κατέθετε τεκμήρια που αποδείκνυαν ότι σε διάστημα δέκα μηνών το νοσοκομείο είχε δεχθεί περισσότερα από 1.900 περιστατικά, υπενθυμίζοντας πως, ειδικά κατά τους θερινούς μήνες, όταν οι επιδημίες βρίσκονταν σε έξαρση,³¹ οι θάλαμοι γέμιζαν ασφυκτικά και το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, παρότι εργαζόταν εντατικά για να ανταποκριθεί στις ανάγκες νοσηλείας, δεν επαρκούσε. Σε αυτό το πλαίσιο η διάθεση των κεντρικών αρχών για μείωση του προσωπικού θα δημιουργούσε ανυπέρβλητα προβλήματα, ενώ, με βάση τις εκτιμήσεις του επιτρόπου, η περικοπή των απολαβών θα οδηγούσε γιατρούς και χειρουργούς σε παραίτηση.³² Το τελευταίο στοιχείο είναι, πιθανόν, ενδεικτικό της ύπαρξης στη δεύτε-

30. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini*, ό.π., σ. 80, 90-92. Η παραχώρηση ακινήτων ως αναγνώριση των υπηρεσιών ενός ιατρού αποτελούσε μάλλον διαδεδομένη πρακτική. Το 1704 παραχωρούνταν ένας κήπος (*orto*) στην περιοχή Merzé και δύο οικίες, η μία στη συνοικία Trombè, έκτασης 12 βενετικών *passi*, και η δεύτερη στη συνοικία Techie, έκτασης 22 βενετικών *passi*, στον εβραίο Emanuel Sipili για τις υπηρεσίες του ως δημόσιου γιατρού. Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση εντοπίζεται στην εβραϊκή καταγωγή του Sipili, θεωρητικά ασύμβατη με την απόκτηση ακίνητης περιουσίας, σύμφωνα με τον βενετικό νόμο. Βλ. το *Catastico Particolare* στο Κέντρον Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού. Για την υποδείξη της συγκεκριμένης αρχαικής πληροφορίας ευχαριστώ την Ευτυχία Λιάτα.

31. Ενδεχομένως, ο Βενετός λειτουργός αναφέρεται σε περιστατικά ελονοσίας, που έπλητταν το αξίωμαχο του στρατεύματος. Τέτοιου είδους περιστατικά εντοπίζονται και σε άλλες περιοχές της ελληνοβενετικής Ανατολής και αποδίδονταν στις κακές κλιματικές συνθήκες, βλ. Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στην βενετική Κέρκυρα*, ό.π., σ. 103.

32. A.S.V., *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 634/958, έγγραφο με ημερομηνία 24 Απριλίου 1713, συνημμένο στην επιστολή της 26ης Απριλίου 1713.

ρη δεκαετία του 18ου αι. στο Ναύπλιο και στην ευρύτερη περιοχή μιας ιατρικής αγοράς ικανής να απορροφήσει τους επαγγελματίες της υγείας.

Νωρίτερα, στις αρχές του αιώνα, και ενώ τα στρατιωτικά νοσοκομεία είχαν πλέον ενσωματωθεί στο αστικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου, το ενδιαφέρον των βενετικών αρχών στρεφόταν σε ένα ακόμη πεδίο που αφορούσε τη δημόσια υγεία: την οργάνωση λοιμοκαθαρτηρίων ή αλλιώς λαζαρέτων. Η υγειονομική πολιτική της πολιτείας του Αγίου Μάρκου αποτελούσε έναν από τους κεντρικούς άξονες του βενετικού οικοδομήματος, με παράδοση αιώνων τόσο στην ίδια την πόλη της λιμνοθάλασσας όσο και στην επικράτειά της. Το βενετικό υγειονομικό σύστημα υπήρξε σημείο αναφοράς για τα σύγχρονα της Βενετίας ευρωπαϊκά κράτη, επηρέασε τους ρυθμούς και τις διαδρομές του εμπορίου, ενώ αποτέλεσε μια ακόμη παράμετρο στη συγκρότηση του ίδιου του μύθου της πόλης των τεναγών.³³

Η οργάνωση του εμπορίου και ο έλεγχος της ροής του υπήρξε βασικό μέλημα των κυριάρχων στην Πελοπόννησο και βασικό τους εργαλείο ήταν η λειτουργία των λοιμοκαθαρτηρίων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο γενικός προνοητής των όπλων Francesco Grimaldi, τον Σεπτέμβριο του 1700, με αφορμή τη μετατροπή του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου της Κορίνθου σε λαζαρέτο, εξέδωσε έναν εκτεταμένο κανονισμό λειτουργίας για όλα τα μόνιμα λοιμοκαθαρτήρια που επρόκειτο να λειτουργήσουν στις παρυφές των αστικών κέντρων του Βασιλείου.³⁴ Το 1701, όταν πλέον η θητεία του είχε ολοκληρωθεί, στην έκθεσή του προς τη βενετική κυβέρνηση ο ίδιος έκανε λόγο για την ανάγκη άμεσης οργάνωσης ενός τέτοιου ιδρύματος στο Ναύπλιο. Από το κείμενό του γίνεται σαφές πως στην πόλη υφίστατο ήδη μια ξύλινη έκτακτη κατασκευή, η χρήση της οποίας όμως εγκυμονούσε κινδύνους για τον τοπικό πληθυσμό και για την αρμάδα, σε περίπτωση εισβολής της πανώλης, καθώς τόσο η κτηριακή εγκατάσταση όσο και η τοποθεσία δεν διευκόλυναν την εφαρμογή των πρωτοκόλλων της απομόνωσης. Ο Grimaldi τασσόταν υπέρ της ανέγερσης ενός λοιμοκαθαρτηρίου, ικανού να προστατέψει το Ναύπλιο από επιδημικούς κινδύνους προερχόμενους τόσο από τη στεριά όσο και από τη θάλασσα, και συνέχιζε υπογραμμίζοντας ότι το έργο δεν θα επιβάρυνε το Δημόσιο Ταμείο, καθώς η αφθονία οικοδομικού υλικού στην περιοχή και η εργασία των αγgarικών και των στρατευμάτων θα επέτρεπαν την ολοκλήρωση του έργου χωρίς υψηλές δαπάνες. Ως εναλλακτική πρότεινε την ανάληψη από την πλευρά της τοπικής κοινότητας της ευθύνης ανέγερσης του ιδρύματος, με αντάλλαγμα

33. Για την υγειονομική πολιτική της Βενετίας, βλ. Nelli Elena Vanzan Marchini, «Introduzione», *Le leggi di Sanità della Repubblica di Venezia*, επιμ. Nelli Elena Marchini-Vanzan, Βιτσέντζα 1994.

34. Katerina Konstantinidou, *Lazzaretti veneziani in Grecia*, Βενετία 2015, σ. 20.

την εκμετάλλευσή του και την παραχώρηση του δικαιώματος εκλογής του προϊσταμένου (*priore*).³⁵

Η πρόταση αυτή στην ουσία επαναλάμβανε το διάταγμα του γενικού καπιτάνου Alessandro Molin, ο οποίος τον Μάιο του 1697 σημείωνε ότι, εφόσον η κοινότητα θεμελιώνει και ολοκληρώνει με δικά της έξοδα το λοιμοκαθακτήριο της πόλης στο σημείο που θα όριζαν οι βενετικές αρχές και με βάση το αρχιτεκτονικό παράδειγμα που θα υποδείκνυαν οι αρμόδιοι Βενετοί αξιωματούχοι, τότε τα μέλη της θα μπορούσαν να επιλέγουν τον *priore*. Καθώς όμως η ανέγερση του κτηρίου πραγματοποιήθηκε τελικά με πόρους του βενετικού κράτους, ο *priore* αποτελούσε επιλογή της βενετικής Συγκλήτου, με διάταγμα της οποίας διοριζόταν στη συγκεκριμένη θέση.³⁶ Φαίνεται, λοιπόν, ότι το –ακατάλληλο κατά τον Grimani– λοιμοκαθακτήριο του Ναυπλίου είχε οικοδομηθεί μεταξύ του 1697 και του 1700.

Λίγα χρόνια μετά, το 1703, σε έγγραφό του ο προνοητής Zuan Andrea Pasqualigo περιέγραφε την αρχιτεκτονική δομή του ιδρύματος, η οποία είχε τη μορφή οκτώ ξύλινων παραπηγμάτων (*baracche*), προορισμένων για τον εγκλεισμό όσων διένυαν την περίοδο της απομόνωσης (*contumacia*), ενώ περιελάμβανε και μια οικία για τη στέγαση του προϊσταμένου. Προβλήματα, ωστόσο, προέκυπταν εξαιτίας σοβαρών ελλείψεων στις κτηριακές υποδομές, που καθιστούσαν αδύνατη την εφαρμογή των υγειονομικών μέτρων: προφανώς η έλλειψη χώρου σε αρκετές περιπτώσεις υποχρέωνε επιβάτες, πληρώματα και εμπορεύματα να παραμένουν εντός των πλοίων, όπου και πραγματοποιούνταν η διαδικασία της απολύμανσης. Καθώς όμως η αγκυροβόληση των σκαφών κοντά στις ακτές διευκόλυνε την παράνομη επικοινωνία τους με τους κατοίκους, προτεινόταν η ύψωση μιας κίτρινης σημαίας ως ένδειξης ότι η περίοδος της καραντίνας δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί.³⁷

Στο ίδιο έγγραφο αναφερόταν ότι προϊστάμενος του λοιμοκαθακτηρίου ήταν κάποιος Giacomo Galizzi, χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζεται αν ήταν γηγενής ή έποικος, ή αν καταγόταν από κάποια άλλη περιοχή του Dominio, ούτε αν η εκλογή του είχε πραγματοποιηθεί από τις κεντρικές βενετικές αρχές ή από την κοινότητα της πόλης. Η πρακτική αυτή, παρότι είχε εφαρμοστεί σε άλλες πόλεις και οικισμούς της Πελοποννήσου,³⁸ στο Ναύπλιο ίσως δεν βρήκε τελικά πρόσφορο έδαφος. Η στρατηγική θέση της πόλης, η εμπορική δρα-

35. B.M.C., Mss Morosini Grimani, b. 375, 6 Σεπτεμβρίου 1701.

36. A.S.V., Provveditori da Terra e da Mar, b. 578/860, 17 Μαΐου 1697. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα που μου υπέδειξε το συγκεκριμένο υλικό.

37. E.B.E., Αρχείο Nani, φάκ. 3936, 27 Απριλίου 1703, φ. 33r-34r.

38. Konstantinidou, *Lazzaretti veneziani in Grecia*, ό.π., σ. 54-55.

στηριότητα και η παρουσία της αρμάδας πιθανότατα δεν άφηναν περιθώριο για τη διείσδυση του τοπικού στοιχείου στη διοίκηση του λοιμοκαθακτηρίου. Στην προκειμένη περίπτωση είναι πιθανό ότι εφαρμόστηκε η πολιτική της επιλογής του κατάλληλου προσώπου από την ίδια τη Βενετία, με στόχο την υπαγωγή και τον έλεγχο του απευθείας από το κεντρικό Υγειονομείο.

Μια διετία νωρίτερα, τις βενετικές αρχές του Ναυπλίου απασχόλησε ένα ζήτημα με κοινωνικές αλλά και οικονομικές προεκτάσεις. Στην αλληλογραφία των υψηλόβαθμων αξιωματούχων προς τη βενετική κυβέρνηση σημειωνόταν επίμονα ότι σε όλες τις πολιτισμένες πόλεις της βενετικής επικράτειας λειτουργούσαν ιδρύματα για την προστασία των έκθετων παιδιών. Στερεοτυπικές περιγραφές στα έγγραφα της περιόδου κατασπαραγμένων από ζώα βρεφών στους δρόμους της πόλης, για τη σωτηρία των οποίων θα προνοούσε η βενετική πολιτεία, αναδείκνυαν την πατερναλιστική παρέμβαση του δόγη, με στόχο αφενός τον εξαγνισμό της κοινωνίας, στο πλαίσιο των αδρανειών της Νέας Φιλανθρωπίας,³⁹ και αφετέρου την αποκατάσταση της κοινωνικής και ηθικής τάξης. Οι ίδιες ακριβώς περιγραφές θα λειτουργούσαν και ως το βασικό επιχείρημα για την έγκριση, τελικά, στις αρχές του 1698, της λειτουργίας του *Ospedale della Pietà* του Ναυπλίου με βάση έναν εκτεταμένο κανονισμό που είχε συντάξει και προτείνει στην κυβέρνηση της λιμνοθάλασσας ο γενικός καπιτάνος (*capitan generale*) Alessandro Molin. Το κτήριο που θα στέγαζε τα έκθετα, με βάση τον σχεδιασμό του Βενετού αξιωματούχου, θα ανεγειρόταν στο υψηλότερο σημείο της πόλης, δίπλα από τη μονή του τρίτου τάγματος των Φραγκισκανών μοναχών. Παράλληλα με την κεντρική υποδομή, προβλεπόταν η χρήση ενός βοηθητικού χώρου στην περιφέρεια της πόλης, εφοδιασμένου με βρεφοδόχο, ως μέτρο προστασίας των βρεφών και συγχρόνως διασφάλισης της ανωνυμίας των «δραστών». Στόχος ήταν η αποφυγή του αμαρτήματος της βρεφοκτονίας και, υπό μια έννοια, ο εξαγνισμός της ίδιας της κοινότητας που θα έφερε συλλογικά το βάρος.

Το ίδρυμα θα χρηματοδοτούνταν από την παρακράτηση μέρους των φόρων και των προστίμων, πρακτική που είχε εφαρμοστεί και κατά την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας για τη συντήρηση των εκθέτων της πόλης, από τις δωρεές και τα κληροδοτήματα των κατοίκων, από ειδικούς φόρους, όπως επίσης και από το ταμείο της κοινότητας, δεδομένου ότι η θεμελίωσή του ενίσχυε το κύρος του ίδιου του οργάνου βελτιώνοντας την ηθική και λειτουργική εικόνα της πόλης. Τη διοίκησή του, υπό την επίβλεψη των βενετικών αρχών, θα αναλάμβαναν δύο εκλεγμένα μέλη του αστικού συμβουλίου αμισθί, ενώ με την εσωτερική διαχείρισή του θα ήταν επιφορτισμένη μια προϊσταμένη,

39. Για τη «Νέα Φιλανθρωπία» βλ. Pullan, «La Nuova Filantropia nella Venezia Cinquecentesca», *ό.π.*, σ. 19-34.

προερχόμενη προφανώς από το ίδιο κοινωνικό περιβάλλον, έναντι του ποσού των 25 λιρών τον μήνα. Τα έκθετα θα φρόντιζαν τους πρώτους 18 μήνες της ζωής τους εξωτερικές τροφοί, ενώ μετά τον απογαλακτισμό τους θα πραγματοποιούνταν η εισαγωγή τους στο ίδρυμα, όπου θα διέμεναν μέχρι και την ηλικία των εννέα ετών. Ακολουθώντας, τα κορίτσια θα παραδίδονταν σε ενάρετες οικογένειες της πόλης και τα αγόρια στον στόλο. Με αυτό τον τρόπο η επένδυση στην ευεργεσία των εκθέτων θα απέδιδε καρπούς για το βενετικό κράτος και ο δόγης θα επιβεβαίωνε τη χριστιανική-πατερναλιστική διάσταση της εξουσίας του.⁴⁰

Το περιεχόμενο του κανονισμού Molin συνοψίζει την τυπική διάσταση της πρόθεσης ενός αξιωματούχου να οργανώσει άρτια ένα ίδρυμα που προοριζόταν για τη φροντίδα των έκθετων βρεφών και των εγκαταλελειμμένων παιδιών της περιοχής του Ναυπλίου. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η φιланθρωπική «επένδυση» των τοπικών βενετικών αρχών δεν είχε τα αναμενόμενα κοινωνικά και οικονομικά «κέρδη». Μερικά χρόνια αργότερα, το 1703, το κτήριο που θα στέγαζε το *Ospedale della Pietà* στο κάστρο δεν είχε ακόμη ανεγερθεί. Με αυτή την αφορμή οι τρεις ανακριτές (*inquisitori*), Anzolo Moresini, Giacomo Minio και Vincenzo Grimani, αποφάσισαν τελικά την εγκατάστασή του εντός του αστικού οικισμού. Ως βασική επιχειρηματολογία πρόβαλαν την ακαταλληλότητα του χώρου που είχε αρχικά επιλεγεί, σημειώνοντας καταρχάς ότι καθιστούσε δύσκολη την έγκαιρη μεταφορά των εκθέτων, ειδικά κατά τη διάρκεια της νύκτας, όταν έκλειναν οι πύλες του φρουρίου, θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή τους. Εν συνεχεία υποστήριζαν πως η πολεοδομική απομόνωση του ευαγούς καταστήματος στο υψηλότερο σημείο της πόλης θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για τους ελεήμονες κατοίκους της, οι οποίοι, χωρίς άμεση πρόσβαση στις εγκαταστάσεις του για πρακτικούς λόγους, θα το στερούσαν από τις οικονομικές προσφορές τους.⁴¹ Εν προκειμένω, προέβαλε αξιωματικά η ιδέα ότι η ίδια η ύπαρξη ενός ιδρυματικού χώρου συνιστούσε κίνητρο αγαθοεργίας για τους κατοίκους μιας ευρύτερης περιοχής, καθώς μπορούσε να κατευθύνει τη φιλανθρωπική τους δραστηριότητα επηρεάζοντας τις τελικές τους επιλογές.

Με αυτά τα δεδομένα, οι Βενετοί αξιωματούχοι προέκριναν ως ιδανική λύση την οργάνωση του *Ospedale della Pietà* εντός των ορίων του αστικού οικισμού, σε μια περιοχή πυκνοκατοικημένη και, συνεπώς, πιο ασφαλή για τη λειτουργία του ιδρύματος. Ειδικότερα, για τη στέγαση της προϊσταμένης

40. Βλ. Konstantinidou, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe...*», ό.π., σ. 435-455.

41. E.B.E., Αρχείο Nani, φάκ. 3936, 4 Σεπτεμβρίου 1703, cc. 401v-402r. Ευχαριστώ τη συνάδελφο κ. Αγγελική Πανοπούλου για την υπόδειξη του πλούσιου αυτού αρχειακού υλικού.

και των *bastardelli* επιλέχθηκε μια κατοικία που είχε περιέλθει στο δημόσιο και η οποία, σύμφωνα με τις πληροφορίες των τριών *inquisitori*, ανήκε κατά το παρελθόν σε κάποιον Antonio Venelianopoulos. Η στενότητα, ωστόσο, του χώρου φαίνεται ότι ανάγκασε τους υπεύθυνους να προχωρήσουν και στην απαλλοτρίωση της παρακείμενης οικίας, ιδιοκτησίας Zuanne Pandolfi, έναντι του ποσού των 99 ρεαλίων.⁴²

Παράλληλα με την τακτοποίηση της εγκατάστασης του ιδρύματος, οι τρεις Βενετοί αξιωματούχοι προχώρησαν στην έκδοση ενός ακόμα κανονισμού για την οργάνωση της λειτουργίας και της διαχείρισής του.⁴³ Στην πραγματικότητα, ο κανονισμός των Moresini, Minio και Grimani στο μεγαλύτερο μέρος του αναπαρήγε τον κανονισμό του Alessandro Molin. Οι διαφοροποιήσεις εντοπίζονται σε δύο καίρια σημεία: το πρώτο αφορούσε τα οικονομικά του Εκθετοτροφείου, με έμφαση στις πηγές της οικονομικής ενίσχυσής του, στα ποσά που προορίζονταν για τη συντήρησή του και στον τρόπο είσπραξής τους. Καταρχάς, αποφαιζόταν ότι το σύνολο σχεδόν αυτών των χρημάτων θα διοχετεύονταν πλέον στο Δημόσιο Ταμείο και όχι στο ταμείο του ιδρύματος, στο οποίο θα κατέληγαν τελικά μόνο τα ποσά από την απελευθέρωση δύο καταδικών, που θα επιλέγονταν από τους επιτρόπους του Εκθετοτροφείου.⁴⁴ Η επιλογή αυτή φαίνεται ότι δεν ικανοποίησε τους άμεσα εμπλεκόμενους και τη διοίκηση του *Ospedale della Pietà*: οι δύο επίτροποί του, ο Giovanni Francesco Zoia και ο Giuseppe Pelotti, σημείωναν ότι το έργο τους θα ήταν στο εξής εξαιρετικά δυσχερές, καθώς η έλλειψη εποπτείας του συνόλου των εσόδων θα υπονόμει την υποστήριξη των *infelici pupilli*, προσκρούοντας σε πρακτικά ζητήματα οικονομικού χαρακτήρα.⁴⁵ Ανεξάρτητα από την αντίδρα-

42. Στο ίδιο. Με βάση τις πληροφορίες που δίνονται στο κείμενο των τριών ανακριτών, επρόκειτο για το ακίνητο με αύξοντα αριθμό 211, το οποίο, πιθανότατα, τοπογραφικά ανήκε στο τρίτο *recinto* του αστικού ιστού, κοντά στην Πύλη της Ξηράς. Η επιλογή του συγκεκριμένου σημείου στον αστικό χάρτη επέτρεπε την «επικοινωνία» μεταξύ του αστικού χώρου και της υπαίθρου, παρότι η ρητή εντολή αναφορικά με την παραλαβή βρεφών αποκλειστικά στη διάρκεια της νύχτας μάλλον εγείρει ερωτήματα σχετικά με την επιλογή της θέσης του κτηρίου. Τα ερωτήματα αυτά πολλαπλασιάζονται, καθώς, όπως προκύπτει από τον δεύτερο κανονισμό, ο βοηθητικός χώρος στις παρυφές του αστικού κυττάρου, όπου θα γινόταν η παράδοση των εκθέτων, φαίνεται ότι τελικά δεν λειτούργησε, στερώντας την άμεση πρόσβαση στη βρεφοδόχο των κατοικούντων εκτός των τειχών, κατά τις νυχτερινές ώρες. Για την τοπογραφική ανάπτυξη της πόλης του Ναυπλίου και τη διαίρεσή της σε *recinti*, βλ. τη συμβολή στον παρόντα τόμο του Αλέξη Μάλλιαρη, «Η πόλη του Ναυπλίου κατά τη δεύτερη βενετική περίοδο (1686-1715)», σ. 257-267.

43. E.B.E., Αρχείο Nani, φάκ. 3936, 4 Σεπτεμβρίου 1703, cc. 401r-406r.

44. Στο ίδιο, c. 404v.

45. Στο ίδιο, έγγραφο χωρίς ημερομηνία, cc. 399r-v.

ση των δύο λειτουργιών του ιδρύματος, οι Βενετοί αξιωματούχοι, αναγνωρίζοντας την κακή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η κοινότητα του Ναυπλίου, μείωναν το ποσό που η τελευταία έπρεπε να καταβάλλει, από 60 σε 25 ρεάλια. Επιπλέον, στον νέο κανονισμό προβλεπόταν η απόδοση των δύο σολδίων που επιβάρυναν τους δημόσιους πλειστηριασμούς μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας και όχι προκαταβολικά, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Το ίδιο θα ίσχυε και για τους φόρους των ιχθυοκαλλιέργειών και των μεταφορών. Με στόχο, προφανώς, την ελάφρυνση και άλλων ομάδων, οι νοτάριοι δεν θα κατέθεταν πλέον στο Δημόσιο Ταμείο τέσσερα σολδία για κάθε συμβολαιογραφική πράξη αλλά δύο.⁴⁶ Αντίθετα, για την παράδοση κάθε αποφυλακιστηρίου το ποσό αυξανόταν από τέσσερα σε έξι σολδία, τα οποία ο καγκελάριος θα συγκέντρωνε και θα απέδιδε στο Δημόσιο Ταμείο κάθε εξάμηνο. Οδηγίες δίνονταν, τέλος, για τη συλλογή χρημάτων μέσω των «ελεημοσυνών» στη διάρκεια καθολικών και ορθόδοξων λειτουργιών και εορτών, και για τον τρόπο διαφύλαξής τους σε ειδικά κυτία που κλείδωναν με περισσότερα από ένα κλειδιά.⁴⁷ Η διευκόλυνση των επαγγελματιών με τη μείωση των υποχρεώσεών τους προς το ίδρυμα ίσως αντικατόπτριζε τις οικονομικές δυσκολίες του ντόπιου πληθυσμού και ενδεχομένως την περιορισμένη χρηματική ρευστότητα της περιόδου. Από την άλλη, οι μειώσεις αυτές δεν αποκλείεται να αποφασίστηκαν από τα αρμόδια όργανα, εφόσον διαπιστώθηκαν οι περιορισμένες ανάγκες του Εκθετοτροφείου, πιθανόν λόγω του μικρού αριθμού τροφίμων.

Το δεύτερο σημείο διαφοροποίησης του κανονισμού των τριών ανακριτών από τον κανονισμό του Molin αφορούσε τη θρησκευτική ταυτότητα που οι βενετικές αρχές επεδίωκαν να δώσουν στα παιδιά της *Pietà*. Ενώ, λοιπόν, στον κανονισμό του 1698 δεν υπήρχε καμία διευκρίνιση σχετικά με το δόγμα της προϊσταμένης και των επιτρόπων του Εκθετοτροφείου, στον κανονισμό που δημοσιεύτηκε πέντε χρόνια αργότερα, οι προθέσεις των κυβερνώντων ήταν σαφείς: η προϊσταμένη έπρεπε, βεβαίως, να διακρίνεται για το ήθος και τους ευγενικούς της τρόπους, αλλά, παράλληλα, έπρεπε να ανήκει στο καθολικό δόγμα. Παρόμοια, τουλάχιστον ο ένας από τους δύο επιτρόπους έπρεπε να είναι καθολικός.⁴⁸ Η εκπαίδευση των νηπίων και των παιδιών θα γινόταν με βάση τις καθολικές αρχές, απομακρύνοντάς τα από το κυρίαρχο δόγμα του

46. Το ποσό των τεσσάρων σολδίων αναφέρεται στο κείμενο του κανονισμού των τριών ανακριτών. Αντίθετα, στο κείμενο του κανονισμού του Alessandro Molin το ποσό ανέρχεται στα πέντε σολδία, βλ. Konstantinidou, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe...*», ό.π., σ. 453-454.

47. E.B.E., Αρχείο Nani, φάκ. 3936, 4 Σεπτεμβρίου 1703, cc. 403v-404r.

48. Στο ίδιο, 4 Σεπτεμβρίου 1703, cc. 404r-405v.

περιβάλλοντος της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, και εντάσσοντάς τα στο δόγμα των δημιουργών του ιδρύματος υποδοχής τους, μια πολιτική που είχε εφαρμοστεί σε όλες τις κτήσεις της Ανατολής, στις οποίες η πλειονότητα του πληθυσμού ήταν ορθόδοξη.

Η επιβολή του κανονιστικού πλαισίου εκ των άνω, ειδικά σε ένα περιβάλλον μάλλον μη εξοικειωμένο με τη νοσοκομειακή κουλτούρα, δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την καταρχήν εφαρμογή βασικών αρχών λειτουργίας του ιδρύματος, ειδικά όταν οι εισαγωγές βρεφών και νηπίων, όπως αποδεικνύεται, εμφανίζονται εξαιρετικά περιορισμένες. Ενάμιση χρόνο μετά την έκδοση του κανονισμού των τριών ανακριτών, τον Απρίλιο του 1705, όταν οι δύο νεοεκλεγέντες επίτροποι του Εκθετοτροφείου Giovanni Francesco Zoia και Iserpo Pelotti μαζί με τους προκατόχους τους επισκέφθηκαν το ίδρυμα, σχολίασαν ότι εκεί δεν συνάντησαν τίποτε άλλο παρά τους τέσσερις τοίχους του κτηρίου και την προϊσταμένη που ζούσε στο εσωτερικό του (*quattro muri dell'hospitio e la priora che in quello esiste*).⁴⁹ Πράγματι, από τον Ιανουάριο έως τον Απρίλιο του 1705, φαίνεται ότι εντός του ιδρύματος ζούσαν μόνο πέντε νήπια, ένα κορίτσι και τέσσερα αγόρια, εκ των οποίων το ένα πέθανε στο τέλος του προαναφερθέντος τετραμήνου. Κάτω από την ίδια στέγη διέμενε η προϊσταμένη και η *governatrice*, βοηθητική υπάλληλος, η οποία έναντι μηνιαίας αποζημίωσης δέκα λιρών είχε αναλάβει τη φροντίδα των παιδιών. Παράλληλα, την ίδια περίοδο υπήρχαν 13 βρέφη, οκτώ αγόρια και πέντε κορίτσια, που είχαν δοθεί σε εξωτερικές τροφούς στην περιοχή του Ναυπλίου, από τα οποία το ένα δεν επιβίωσε, ενώ ένα ακόμη είχε ανατεθεί σε τροφό στην περιοχή της Κορίνθου.⁵⁰ Πιθανόν οι δύο επίτροποι δεν χρησιμοποιούσαν τυχαία τον όρο *hospitio*, συνώνυμο του νοσοκομειακού ξενώνα, αντί του όρου *hospedale*, όπως κανονικά έπρεπε να αποκαλείται. Εν προκειμένω, ο εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός τροφίμων λειτουργούσε μάλλον ανασταλτικά στην ολοκληρωμένη συγκρότηση και συνεπώς στη λειτουργία του θεσμού αυτού, τα χαρακτηριστικά του οποίου παρέπεμπαν σε μεσαιωνικό ευαγές κατάστημα και όχι σε ίδρυμα της νεότερης εποχής.

Η πρακτική της οργάνωσης στρατιωτικών νοσοκομείων, λοιμοκαθαρηρίων και εκθετοτροφείων, όπως έχει ήδη σημειωθεί, συναντάται σε όλες σχεδόν τις πόλεις των βενετικών κτήσεων της Ανατολής, ενώ η ενσωμάτωσή τους στο

49. Στο ίδιο, 25 Απριλίου 1705, c. 393r και έγγραφο χωρίς ημερομηνία, cc. 399r-v.

50. Στο ίδιο, 8 Μαρτίου 1705, cc. 408r-v και 4 Απριλίου 1705, c. 407r. Από τα ονόματα των τροφών προκύπτει ότι οι γυναίκες ανήκαν στην πλειονότητά τους στον ελληνικό πληθυσμό, ενώ μικρός αριθμός επιθέτων παραπέμπει σε ιταλική καταγωγή ορισμένων από αυτές (π.χ. Anesina Fanton, Giulia Bova, Catterina de Rossi, Catterina Pandolfi).

αστικό τοπίο αποτυπώνει τη σύνδεση της νοσοκομειακής περίθαλψης με το αστικό περιβάλλον του βενετικού Λεβάντε. Παράλληλα, η λειτουργία τους συνοψίζει τα εξωστρεφή χαρακτηριστικά των πόλεων-λιμανιών των υπό βενετική κυριαρχία περιοχών με εμπορική δραστηριότητα, στρατιωτική παρουσία και διογκούμενα κοινωνικά προβλήματα. Σε αυτές τις συντεταγμένες μπορεί να τοποθετηθεί και το παράδειγμα του βενετικού Ναυπλίου, στον αστικό ιστό του οποίου εντάχθηκαν ιδρύματα που συνέδεσαν τον αστικό χώρο με τον κόσμο της υπαίθρου, τον κόσμο των ταξιδιών και του εμπορίου, τον κόσμο των στρατιωτικών διαδρομών και των πολεμικών επιχειρήσεων με την πόλη.

Αν όμως στην Κρήτη και στο Ιόνιο αρκετά από τα νοσοκομεία που λειτούργησαν, αποτέλεσαν, έστω και εν μέρει, έκφραση της αστικής κουλτούρας και ταυτότητας στο ιδιόμορφο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον συνύπαρξης του τοπικού πληθυσμού με έναν δυτικό κυρίαρχο, στο Ναύπλιο το τοπίο διαμορφώνεται διαφορετικά. Η θεμελίωση του Εκθετοτροφείου οφείλεται σε πρωτοβουλία των βενετικών αρχών, οι οποίες εν συνεχεία ενέπλεξαν θεσμικά την τοπική κοινότητα στη διοίκηση και τη χρηματοδότηση του ιδρύματος. Η επιβολή του θεσμού από τα επάνω γίνεται σαφέστερη όταν αρκετά χρόνια αργότερα αποφασίζεται η θεμελίωση Εκθετοτροφείου στην Πάτρα. Η σύγκριση των κανονισμών των δύο ιδρυμάτων είναι αποκαλυπτική, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων τους ταυτίζεται, καθιστώντας σαφές ότι το κανονιστικό πλαίσιο δεν υπήρξε προϊόν ζυμώσεων στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας και προσαρμογής στις ιδιαιτερότητες κάθε παραδείγματος. Στην πραγματικότητα στο Εκθετοτροφείο της Πάτρας εφαρμόζεται –με ελάχιστες παραλλαγές– ο δεύτερος κανονισμός του ναυπλιακού ιδρύματος, όπως τον είχαν επεξεργαστεί και εκδώσει οι τρεις ανακριτές (*inquisitori*) στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν το αρχικό πλαίσιο του προνοητή Alessandro Molin με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον και τη βελτίωση των συνθηκών λειτουργίας του. Από την άλλη, στην οργάνωση του στρατιωτικού νοσοκομείου και στην ανέγερση νέου λοιμοκαθαρητηρίου αντανακλάται η αποικιοκρατική διάσταση της βενετικής κυριαρχίας στην Ανατολή και η αναδιοργάνωση του πρόσφατα κατακτημένου χώρου με βάση τις οικονομικές και στρατιωτικές προτεραιότητες της ίδιας της Βενετίας, αφήνοντας στο περιθώριο την τοπική κοινωνία για την οποία δεν προβλεπόταν θεσμική εμπλοκή στην οργάνωση και τη διοίκηση των ιδρυμάτων.

Με το τέλος της σύντομης παρουσίας των Βενετών στην Πελοπόννησο, κατά την περίοδο της δεύτερης περιόδου της βενετικής κυριαρχίας, κλείνει και το κεφάλαιο της δυτικού τύπου ιδρυματικής πολιτικής που χαράχθηκε και υλοποιήθηκε από την ίδια την κυρίαρχο στο Ναύπλιο, πριν ενδεχομένως η ίδια η ύπαρξη των νοσοκομείων αφομοιωθεί στην καθημερινότητα των κατοίκων και προσληφθεί από τους ίδιους ως οργανικό κομμάτι του χώρου. Αντί-

θετα, το κεφάλαιο αυτό μπορεί να καταχωριστεί ως μέρος, σε μεγάλο βαθμό, της κατασκευής αστικής ταυτότητας βενετικού χαρακτήρα σε μια νέα κτήση στην περιφέρεια της μαρκιανής επικράτειας. Με την υποστολή, λοιπόν, της σημαίας του Αγίου Μάρκου από τη Napoli di Romania έκλεισαν και οι πύλες των νοσοκομείων, αφήνοντας, ενδεχομένως, ανοικτό το πεδίο εφαρμογής άλλων σχημάτων ιατρικής περίθαλψης και κοινωνικής φροντίδας στο Ναύπλιο.

KATERINA KONSTANTINIDOU

HOSPITAL INSTITUTIONS IN THE VENETIAN NAFPLIO

The aim of this article is to examine the hospital institutions as well as the medical and social care in the Venetian Nafplio during the first and the second era of the Venetian Dominion. In this framework the various types of hospitals, the purpose of their foundation, the main factors underlying their organization, their services and their action, are studied under the particular conditions of the Venetian dominion. First are discussed the institution of the public doctor –who was paid by the Public Treasury–, and the lack of hospital infrastructures as the consequence of the different priorities of the local community during the early period. The existence of three types of hospitals, a military hospital, a plague house and a hospital for abandoned children, between the end of the 17th and the beginning of the 18th century on the one hand sums up the problematic of social care, the strategies against poverty and on the other hand points to the absence of hospital culture, which existed in other areas of the Mainland and Maritime State as well as in the Dominant city.

ΑΛΕΞΗΣ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1686-1715)

Η Σέμνη Καρούζου στο λεπταίσθητα γραμμένο βιβλίο της για το Ναύπλιο, στο κεφάλαιο για τη δεύτερη βενετοκρατία σημειώνει: «Όταν, ύστερα από εκατό πενήντα χρόνια, ξαναπήραν οι Βενετσιάνοι το Ανάπλι βρήκαν την πόλη ερειπιασμένη, όμως τα κάστρα απείραχτα από τα περασμένα χρόνια, ενώ πάνω στις πύλες τους φοβέριζαν ακόμη ανάγλυφα “del gran leon le paventate insegne”. Θα τους φάνηκαν μόνο τα κάστρα πολύ παλαικά και παράξενα και τα λιοντάρια του Αγίου Μάρκου κάπως παραμυθένια. Ο κόσμος είχε στο μεταξύ τόσο αλλάξει! Και κυρίως για την ίδια τη Βενετία».¹

Ασφαλώς οι Βενετοί εισερχόμενοι ως νικητές στα 1686 στο «δικό τους» παλιό Ναύπλιο αντίκρισαν μιαν απολιθωμένη venezianità αλλοτινών εποχών, παράδοση στα μάτια αυτών των ανθρώπων του τέλους του 17ου αι., καθηλωμένη στην οχυρωματική μορφή του ύστερου μεσαίωνα και της πρώιμης αναγέννησης, επικαλυμμένη δε με γενναία δόση ανατολίτικης οθωμανικής επένδυσης. Η μορφή των βενετικών πόλεων, και δη των οχυρώσεων είχε πια καθ' ολοκληρίαν μεταβληθεί. Μαζί με αυτά και το σύμβολο του Αγίου Μάρκου, ο λέων, δεν είχε πια τη μορφή του λιονταρόγατου που έβλεπαν τώρα οι Βενετοί πάνω στα παλαικά βενετικά τείχη του Ναυπλίου.

Η μορφή της πόλης συγκροτήθηκε ουσιαστικά κατά την περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας: η βυζαντινή και φραγκική πόλη, όταν παραλήφθηκε από τους Βενετούς στα τέλη του 14ου αι., περιοριζόταν στα υψώματα της Ακροναυπλίας, χώρο αρχαιότατης κατοίκησης, και ελάχιστα εκτός αυτού· πιο κάτω, εδάφη υδατόμικτα κι η θάλασσα έφθανε πολύ κοντά. Σταδιακά, η ανάγκη εξεύρεσης χώρου και η βενετική επινοητικότητα, εφαρμόζουσα οικείες της πρακτικές απομάκρυνσης της θάλασσας και επιχωμάτωσης, δημιούργησαν το χαμηλό πλάτωμα, όπου και σήμερα επικάθεται η παλαιά πόλη και το οποίο εν συνεχεία περικυκλώθηκε τειχιζόμενο. Η τεχνική επιχωμάτωσης χρησιμοποιούσε πασσάλους, όπως και στην πόλη της Βενετίας: χαρακτηριστικό το αίτημα του Βενετού διοικητή Bartolomeo Minio στα 1479 προς τη μητρόπολη να του αποστείλουν πρωτομάστορα έμπειρο στην πήξη πασσάλων στα ύδατα, αφού

1. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1979, σ. 41.

στο Ναύπλιο δεν βρισκόταν γνώστης του πράγματος: «uno protomastro murer che bisogna far la fundamenta con palli in aqua [...] in questa terra non se ne trova alcun maestro che sapia far tal fundamenta come se fa a Venetia».²

Η παρούσα εργασία βασίζεται και εστιάζεται κυρίως στην εξέταση τριών τοπογραφικών σχεδίων, μεγάλων διαστάσεων, των πρώτων χρόνων της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας, που συμπίπτουν με τα έτη διοικήσεως του πολύ γνωστού Βενετού αξιωματούχου Francesco Grimani (1698-1701), ανθρώπου οργανωτικότητας, δραστήριου, φίλεργου, με υψηλό αίσθημα ευθύνης για την αποστολή του έναντι της πατρίδας του, πνεύματος δε οξύτατου. Τα σχέδια φυλάσσονται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Αθήνας, δημοσιεύθηκαν δε εν πρώτοις σε μικρό μέγεθος συνεπτυγμένα στο βιβλίο του Kevin Andrews, *The Castles of the Morea*, 1953.³

Τα σχέδια αποτυπώνουν τη μορφή της πόλεως-κατοικημένου χώρου, των φρουρίων της Ακροναυπλίας και των γύρω τειχών κατά τη χρονική συγκυρία της κατάκτησης-παραλαβής της πόλης από τους Βενετούς και τα πρώτα μικρής κλίμακας ενισχυτικά έργα: κυρίως καταγράφουν τις προτεινόμενες επεμβάσεις, μικρής και μεγάλης έκτασης, για τη μελλοντική οριστική και αποτελεσματική οχύρωση και προστασία της πρωτεύουσας της Πελοποννήσου από εχθρική επιβουλή, δηλαδή από τουρκική επίθεση. Έμφαση δίδεται, όπως είναι αναμενόμενο, στα στρατιωτικά έργα. Κοντά όμως σε αυτά χαράσσονται και σημεία του κατοικημένου χώρου, εντός της πόλεως (città, piazza), σημειώνονται και δρόμοι, οικοδομικά τετράγωνα και κτήρια, δημόσια-διοικητικά, καθώς και ναοί. Η ποιότητα του σχεδίου προδίδει χέρια ικανότατα και επιδέξια στη σχεδίαση, όπως εξάλλου και το λεπτό, αιθέριο χρώμα της ακουαρέλας: και όσο κι αν η φωτογραφική λήψη απομειώνει τη δυνατότητα εκτίμησης των έργων αυτών, η διά ζώσης μελέτη τους τα προάγει, τα αναδεικνύει πράγματι σε τεχνουργήματα, μνημεία αξιοθέατα.

Τα σχέδια συνιστούν έξοχα δείγματα της τόσο γνωστής, πειθαρχημένης βενετικής γραφειοκρατίας και διοίκησης, τεκμήρια συγκροτημένης και ορθολογιστικής διοικητικής αντιλήψεως –τουλάχιστον στις προθέσεις: συναριθμούνται δε μαζί με ανάλογα των λοιπών πελοποννησιακών πόλεων της ίδιας περιόδου στις πρωιμότερες επιστημονικού τύπου καταγραφές των πόλεων αυτών στους νεώτερους αιώνες, πριν από εκείνες του 19ου αι. της Ανεξαρτησίας,

2. Για το Ναύπλιο του 15ου αι. βλ. Diana Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion. Topography, walls and boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 163-187.

3. Οι μελετητές μπορούν να χρησιμοποιούν πλέον την τελευταία επανέκδοση του έργου: Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, revised edition with a Foreword by Glenn R. Bugh, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton – New Jersey 2006, σ. 90-105, σχέδια XXI, XXII και XXIII.

καθώς έχουμε για πρώτη φορά πιστότατη απεικόνιση της δομής των πόλεων αυτών, η οποία φθάνει σε ύψιστο βαθμό τελείωσης στους σωζόμενους κτηματογραφικούς χάρτες, αποτυπώσεις και σχεδιαγράμματα των κτηματολογίων.

Στο πρώτο σχέδιο, το πρωιμότερο,⁴ αποτυπώνεται η πόλη και οι οχυρώσεις της όπως παραλήφθηκαν από τους Βενετούς στα 1686. Καταγράφουμε την απόδοση των παλαιών μεσαιωνικών ονομασιών τής τριμερούς διαιρέσεως της Ακροναυπλίας: Castel de Greci, Castel de Franchi, Castel Torro. Δεν θα το ξαναδούμε στα επόμενα. Θα μετονομασθούν εκσυγχρονιζόμενα σε primo, secondo, terzo, quarto recinto (οχυρωμένος περίβολος). Το τοπογραφικό αυτό σχεδιάγραμμα βασίζεται σε εκείνο του κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με τίτλο «Carte topografiche e piante di città e fortezze per la guerra di Morea». Το τελευταίο αυτό σχέδιο παρουσιάστηκε από την Ιωάννα Στεριώτου σε τόμο του περιοδικού *Θησαυρίσματα* του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας το 2003.⁵ Το σχέδιο της Μαρκιανής συντάχθηκε, όπως καταγράφεται, από τον μηχανικό Giovanni Bassignani κατ' εντολήν του Francesco Morosini μάλλον αμέσως μετά τη νίκη, το 1686. Εκείνο της Γενναδείου καταγράφει τον Bortolo Carmoy ως συντάκτη του σχεδίου και αντιγραφέα του πρωτοτύπου του Bassignani. Δεν διαθέτει το πλούσιο και αναλυτικό υπόμνημα του Bassignani ούτε τη δεύτερη ζώνη με την άποψη όλης της χερσονήσου του Ναυπλίου. Το νέο στοιχείο εδώ είναι η επίστεψη του σχεδίου με το οικόσημο του Francesco Grimani. Το σχέδιο έχει διαστάσεις 70×46,5 εκ. και είναι φτιαγμένο με πένα σε ακουαρέλα. Η χρήση διαφορετικού χρώματος δεν επεξηγείται στο σχέδιο· ισχύει προφανώς ό,τι και στο πρωτότυπο της Μαρκιανής: γαλάζιο για τη θάλασσα, ερυθρό για τις οχυρώσεις, ανοιχτόχρωμο ερυθρό εσωτερικώς για τη χάραξη οικιστικών συγκροτημάτων κατά μήκος των τειχών καθώς και για τον σχεδιασμό κτηρίων, και κίτρινο για τις διευθετήσεις, κατόπιν πρωτοβουλίας του Francesco Morosini.

Το δεύτερο σχέδιο,⁶ διαστάσεων 103×53 εκ., ανώνυμο, χωρίς εμφανή στοιχεία χρονολόγησης, εκτός από την καταγραφή των υπάρχουσών οχυρωματικών δομών, προσφέρει και κάτι νέο: προτάσεις για περαιτέρω ενίσχυση και εξασφάλιση της πόλεως. Αναλυτικότερα, παρατηρούμε σχεδιασμένες πυκνές προτάσεις για την ενίσχυση του πάσχοντος ευάλωτου ανατολικού μετώπου: η διάνοιξη της τάφρου επεκτείνεται νοτιότερα, ώστε να αποκόψει τρόπον τινά ολόκληρη τη χερσόνησο επί της οποίας βρίσκεται η πόλη, την επίπεδη έκταση που οδηγεί στην είσοδο της πόλης κατά μήκος του βράχου του Παλαμηδιού,

4. Βλ. εδώ σχέδιο αριθμός 1.

5. Ιωάννα Στεριώτου, «Ο Πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο Κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), σ. 241-283.

6. Βλ. εδώ σχέδιο αριθμός 2.

στον λαιμό δηλαδή σύνδεσης της χερσονήσου με την ξηρά, προτείνεται η δημιουργία χαμηλών τάφρων, ώστε να ελέγχεται και να εμποδίζεται η πρόσβαση, κάποια πρωταρχικά και στοιχειώδη έργα πάνω στο Παλαμήδι και οι αντίστοιχες κλίμακες ανάβασης, ευρείας έκτασης επιχωματώσεις ακριβώς έξω από τα θαλάσσια βορεινά τείχη, εκβάθυνση του λιμένος, ώστε να είναι δυνατή η προσάραξη των πλοίων και δημιουργία προμαχώνα στην βορειοανατολική πλευρά των τειχών (πρόκειται για τον μεταγενέστερο προμαχώνα Dolfin). Δοθέντος ότι το σχέδιο δεν απεικονίζει τα δύο βασικά έργα ενίσχυσης των ανατολικών τειχών, δηλαδή τον προμνημονευθέντα προμαχώνα Dolfin (διετέλεσε *provveditor general da mar*, 1700-1705) στη βορειοανατολική πλευρά (1704) [σήμερα καθηρημένο] και τον προμαχώνα Grimani στη νοτιοανατολική πλευρά του Κάστρο del Torro (1706) [υφιστάμενο και σήμερα], συνάγουμε ότι σχεδιάστηκε τουλάχιστον πριν από το 1704 και κατά πάσα πιθανότητα στα χρόνια της διοίκησης του οργανωτικού Francesco Grimani (1698-1701). Με το σχέδιο αυτό βρισκόμαστε σε μια χρονική φάση μεταγενέστερη εκείνης του πρώτου σχεδίου και εντός του θερμού κλίματος προτάσεων, σκέψεων, προβληματισμού και έντονης διάσκεψης των βενετικών αρχών για την άκρως αναγκαία ενισχυτική επέμβαση στον οχυρωματικό οργανισμό της πόλης του Ναυπλίου, ώστε αυτή να κατασταθεί δυσάλωτη.

Το τρίτο σχέδιο,⁷ διαστάσεων 71×41 εκ., πληρέστερο και μεταγενέστερο των δύο πρώτων, αποτυπώνει οχυρωματικές θέσεις και έργα συντελεσμένα (με αρχικά ερυθρό χρώμα), και προτείνει επιπλέον έργα (με πράσινο χρώμα) εντός και εκτός της πόλεως καθώς επίσης και πάνω στο Παλαμήδι. Πλην των στρατιωτικών θέσεων και των οχυρωματικών τόπων, καταγράφει τα κτήρια της βενετικής διοίκησης και δύο ναούς ρωμαιοκαθολικής λατρείας. Το πράγμα είναι όλως ιδιαιτέρως σημαντικό, διότι μας προσφέρει τη χωρική παράταξη της έδρας των βενετικών αρχών του Ναυπλίου και σύνολης της Πελοποννήσου. Παρατηρούμε ότι τα κτήρια των αρχών με διάταξη μορφής τόξου απλώνονται από ανατολάς προς δυσμάς, κατά μήκος των βορείων τειχών της θάλασσας [σήμερα εξαλειμμένα]. Εκκινούν ανατολικά από το ύψος του ναού του Αγίου Αντωνίου και φθάνουν δυτικά ως τη νεότευκτη Δεξαμενή: D= Palazzo di S.E. Capitan General (μέγαρο του αρχιστρατήγου του στόλου), E= Palazzo di S.E. Provveditor General del Regno (μέγαρο του γενικού προνοητή της Πελοποννήσου), F= Palazzo del E.mo Rettore (μέγαρο του ρέκτορα), G= Palazzo del E.mo Provveditor (μέγαρο του προνοητή Ναυπλίου), H= Publici Magazini (Δημόσιες Αποθήκες), N= La nuova Cisterna (Η νέα δεξαμενή ύδατος). Ομιλητικές σημάσεις για εμάς σήμερα που μελετούμε το θέμα: οι πολιτικές, στρατιωτικές και εκκλησιαστικές αρχές των κυριάρχων Βενετών βρίσκονται συγκε-

7. Βλ. εδώ σχέδιο αριθμός 3.

ντρωμένες, ασφαλισμένες στα τείχη, από τα οποία ουσιαστικά αγκαλιάζονται, σε εγγύτητα με το υγρό στοιχείο της θάλασσας, σχηματίζοντας μια νοητώς ανοιχτή προς τη θάλασσα πλατεία με διοικητικώς και εκκλησιαστικώς σεσημασμένα κτήρια, οικείο φαινόμενο από τη μακρινή μητρόπολη στην Αδριατική. Στο σχέδιο απουσιάζει η γνωστή μας Armeria (Οπλοστάσιο), αντιδιαμετρικά έναντι του ναού του Αγίου Αντωνίου, καθώς πρόκειται για μεταγενέστερο του παρόντος σχεδίου κτήριο. Η ανέγερση του κτηρίου αυτού στα χρόνια του αρχιστρατήγου του στόλου Agostino Sagredo (1712-1714) πύκνωσε περαιτέρω τον ήδη συμπαγή πυρήνα των βενετικών κτηρίων στον συγκεκριμένο χώρο.

Εντός του κεντρικού αστικού ιστού της πόλεως και στο πλέον επίκαιρο σημείο ανεγέρθη το 1713 με μέριμνα του αρχιστρατήγου του στόλου Agostino Sagredo το επιβλητικό κτήριο του Οπλοστασίου – Οπλαποθήκης του Στόλου (Armeria Classis): *Promptuarium classis ad urbis utilitatem et ornamentum Augustinus Sagredo provisor classis maris magnifice edificavit*, μνημονεύει η λατινική επιγραφή πάνω από τη μεσαία αψίδα του προστώου.⁸ Η θεραπεία πρακτικών αναγκών με τη λειτουργία ενός ευμεγέθους κτηρίου απόθεσης και διαφύλαξης του οπλισμού, κτηρίου δηλαδή χρηστικότητας για την πόλη και την άμυνά της (*promptuarium classis ad urbis utilitatem*) αποσκοπεί και στη διακόσμησή της, και μάλιστα κατά τρόπο μεγαλοπρεπή (*ornamentum, magnifice edificavit*). Ο συγκεκριασμός λειτουργικότητας και αισθητικής στα κτήρια συνιστά βεβαίως πολιτισμικό στοιχείο, πάγιο στη βενετική έκφραση, και πράξη με βαθύτατες ρίζες στο παρελθόν, κυρίως στις αναγεννησιακές αντιλήψεις, στην έννοια πολεοδομικής οργάνωσης, λειτουργίας και λειτουργικότητας του χώρου με την πολυεπίπεδη σήμανση των κτηρίων. Η ανέγερση της Armeria δημιουργεί αμέσως το δυτικό μέτωπο με το οποίο οριστικοποιείται εφάπαξ και κλείεται διά παντός το δυτικό μέτωπο της μεγάλης πλατείας, το οποίο κατά συνέπεια σχηματοποιείται. Ο ίδιος αξιωματούχος αναδεικνύεται σε μείζονος σημασίας πρόσωπο για το πολεοδομικό σώμα του Ναυπλίου ετούτη την περίοδο, καθώς συνδέεται με σημαντικά έργα που διασώζονται μέχρι σήμερα στον τόπο (η κλίμακα ανάβασης και η Πύλη Sagredo στην Ακροναυπλία, η Armeria, επί του Παλαμηδίου και στον προμαχώνα Sagredo το Φρουραρχείο, ο στρατώνας και ο ναΐσκος του Αγίου Γεράρδου [μτγν. του Αγίου Ανδρέου] και, τέλος, ο ναός του Αγίου Νικολάου κοντά στη θάλασσα «extra muros»), συνοδευόμενα πάντοτε με εκθειαστικές μνείες στις επιτεύξεις λατινικές επιγραφές (*a fundamentis erexit, fieri curavit, monti arcem imposuit, magnifice edificavit, construendam praecepit adivit*).⁹

8. Βλ. Καρούζου, *ό.π.*, σ. 47, καθώς και Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιολογικών χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, επανέκδοση, Αθήνα 1950, σ. 126.

9. Όλες οι επιγραφές στο Λαμπρινίδης, *ό.π.*, σ. 122-130.

Το όνομα του Francesco Grimani συνδέθηκε με έργα οχυρώσεως στην Ακροναυπλία την περίοδο κατά την οποία ο τελευταίος υπηρέτησε ως γενικός προνοητής θαλάσσης, αρχιστράτηγος δηλαδή του στόλου, με έδρα το Ναύπλιο (1706-1708)· αναφερόμαστε κυρίως στον προμαχώνα Grimani στο νοτιοανατολικό άκρο των τειχών του Castel Torro, όπου η επικίνδυνα ευάλωτη πλευρά με τον πεπαλαιωμένο κυκλικό πύργο διορθώθηκε και εκσυγχρονίστηκε και σε έτερες, δευτερευούσης σημασίας ενισχυτικές επεμβάσεις-διορθώσεις, με σκοπό την επαύξηση της οχυρωματικής ικανότητας της πόλεως (1706). Ο Κεφαλονίτης λόγιος αρχιμανδρίτης-ιεροκήρυκας και εν συνεχεία επίσκοπος Κερνίτσης και Καλαβρύτων Ηλίας Μηνιάτης, πολύ γνωστός στο Ναύπλιο από τη συχνή παρουσία του ως ιεροκήρυκα στον ναό της Παναγίας και αλλού, επιφορτισμένος από το σώμα του Αστικού Συμβουλίου Ναυπλίου να κατευοδώσει τον Grimani απερχόμενο προς τη Βενετία μετά το πέρας της θητείας του, στον εγκωμιαστικό του λόγο, πλην των άλλων κολακευτικών, όπως απαιτούσε το πράγμα, μνημονεύει και τη συνεισφορά του αξιωματούχου στην οχυρωματική ενίσχυση των τειχών και σε άλλα οικοδομικά έργα εντός της πόλεως, ιδιαιτέρως δε στο κτήριο του Συμβουλίου. Παραθέτω το κείμενο σε μετάφραση, όχι πάντοτε πολύ ακριβή, από το ιταλικό πρωτότυπο του εκδότη, στα νεώτερα χρόνια, των λόγων του Μηνιάτη, εφημερίου του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων Βενετίας, αρχιμανδρίτη Ανθίμου Μαζαράκη (1848): «Δεν δύναται να εννοήση οποίος είναι αυτός ο ζήλος σου, όστις δεν επαρίθμησε τα βήματά σου, δεν παρετήρησε τους ιδρώτας σου, δεν εισχώρησεν εις την ανησυχίαν σου εν καιρώ της κατασκευής τούτων των τειχών, τα οποία παρασταίνουν το μεγαλείον των ιδεών σου, εξασφαλίζουν τας νίκας μας, κλείνουν τας διαβάσεις εις τας εχθρικές προσπαθείας. Ανηγέρθησαν εις τοσούτον ύψος εντός ολίγου καιρού, με εργασίαν ολίγων χειρών και τόσων ολίγων εξόδων, διότι το εκτελείν εν ολίγω και δι' ολίγου πράγματα μεγάλα είναι θαυμάσιον μυστικόν της υπέρ άνθρωπον ενεργητικότητός σου [...]. Ημείς θέλομεν φέρει εγγαργαμένον το αθάνατο όνομά σου εις τας καρδίας μας, αίτινες θέλουν είσθαι μνημεία ευγενέστερα και των επιγραφών, εις τας οποίας είναι εγγεγραμμένον ως κόσμημα της αιθούσης του Συμβουλίου μας και του Καταστήματος (sala del nostro Consiglio e Fontigo), των ανεγερθεισών υπό της σης προνοήσεως, και ευγενέστερα των μαρμάρων των εκτός των οχυρωμάτων (e de' sassi dell' eterne fortificazioni) των όντων αιώνιοι θρίαμβοι δόξης διά σε, άσυλα ασφαλείας των υπηκόων σου. Η Ναυπλία, το αντικείμενο των ερώτων σου και της σπουδαιότητός σου, ήτις εις την οχύρωσίν της έλαβεν εκ των χειρών σου τοιαύτα νέα θέλγητρα κάλλους και ισχύος, ώστε μόλις γνωρίζεται υπό των ιδίων της πολιτών, θέλει είσθαι το θέατρον αιωνίων επαίνων των αρετών σου».¹⁰

10. Ηλίας Μηνιάτης, *Διδαχαί και Λόγοι εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν και*

Στο χωρίο, πλην των άλλων, εξάίρεται η συνεισφορά του Grimani στην ανέγερση του κτηρίου, εντός του οποίου –και πιο ειδικώς εντός της κεκοσμημένης με επιγραφές αίθουσας– συνερχόταν το σώμα του Αστικού Συμβουλίου της πόλεως καθώς και του Καταστήματος-Αποθήκης. Το κτήριο δε του Συμβουλίου η τοπική παράδοση το ταυτίζει με το λεγόμενο Διοικητήριο, ευρισκόμενο όπισθεν του Βουλευτικού, υψηλότερα δηλαδή από την Armeria.

Αξίζει να προσεγγίσουμε, έστω και ακροθιγώς, το ζήτημα του πολιτικού νοήματος και μηνύματος που εκπέμπεται από την όψη και τη λειτουργία των οχυρωματικών έργων. Αναμφιβόλως, επί παραδείγματι, ο αναγιγνώσκων τη λατινική αναθηματική επιγραφή επί της μαρμάρινης πλάκας παραπλεύρως της Πύλης της Ξηράς, όπου μνημονεύεται ο εκπορθητής Morosini, τροφοδοτείται με σαφή στοιχεία πολιτικής ιδεολογίας. Η επιγραφή είναι πολύ ομιλητική ως προς τη βενετική ερμηνεία της κατάληψης ή πιο σωστά της επανακατάληψης του Ναυπλίου: ο Francesco Morosini με την ανδραγαθία του στις πολεμικές συγκρούσεις εναντίον των Τούρκων, «Hoc regnum patriae restituit», «απέδωσε στην πατρίδα τούτο το βασίλειο». Η έννοια του λατινικού ρήματος restituere είναι αυτή ακριβώς: αποδίδω, αποκαθιστώ στην εξ αρχής κατάσταση, παλινορθώνω. Σαφέστατη και ρητή διατύπωση-διακήρυξη της κατάκτησης του Ναυπλίου και σύνολης της Πελοποννήσου, ενός τόπου επί του οποίου οι Βενετοί δεν έπαυσαν ποτέ να εκτρέφουν στην πολιτική τους συνείδηση θεμελιωμένα απαράγραπτα δικαιώματα κατοχής.

Επανερχόμενοι στο προκείμενο θέμα μελέτης, παρατηρούμε πως και τα τρία τοπογραφικά σχεδιαγράμματα καταγράφουν μόνο τους βενετικού ενδιαφέροντος τόπους, σημεία και κτήρια. Είναι σχέδια πρωτίστως στρατιωτικά. Ενδιαφέρει κυρίως (και είναι αναμενόμενο) η αποτύπωση των οχυρώσεων, ώστε να ληφθούν μέτρα για περαιτέρω ενίσχυση, ιδιαιτέρως των αδύναμων σημείων. Ως προς τα λοιπά, ο κατοικημένος χώρος της πόλης, οι συνοικίες και οι κάτοικοι ή απουσιάζουν ή η παρουσία τους αποδίδεται αδρομερώς με τη χάραξη βασικών οδών, οι οποίες συνδέουν και πάλι τις στρατιωτικές πύλες των τειχών της πόλεως (Porta di Terra Ferma, Porta della Marina) ή της Ακροναυπλίας (Porta della Fortezza). Μόνον εσωτερικώς, κατά μήκος των τειχών, στα δύο πρώτα σχέδια σχεδιάζεται η οικιστική χάραξη και οι απολήξεις στενών συνοικιακών οδών ή κενών μεταξύ των κτηρίων.

Παραμένοντας στο εσωτερικό της πόλεως, αναφορικά με τους ναούς, και στα τρία σχέδια καταγράφονται μόνο οι ναοί ρωμαιοκαθολικής λατρείας (στα δύο πρώτα σχέδια σημειώνεται και ένδειξη σταυρού σε αυτούς): ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας (Sant' Antonio di Padova) στο κέντρο της πό-

εις άλλας Κυριακάς του ενιαυτού και επισήμους εορτάς, επανέκδοση, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 497-498.

λεως (πρώην μουσουλμανικό τέμενος, όπως δηλώνεται ρητώς) με απλή ορθογωνική κάτοψη καλυμμένη με τρούλο, στη δυτική πλευρά κιονοστήρικτο προστώο καλυμμένο με τρεις τρουλίσκους· πρόκειται για υπερυψωμένο κτήριο, στο οποίο οδηγούσε κλίμακα, όπως δηλώνεται στο τρίτο σχέδιο, και βάση μιναρέ στη νότια πλευρά. Επίσης, η Παναγία του Καρμήλου (Madonna del Carmine) στα βόρεια τείχη της πόλεως προς τη θάλασσα. Στα δύο πρώτα σχέδια σημειώνεται διά σταυρού και άλλος ένας ναός στην Ακροναυπλία, στο Castel dei Greci, στο ρωμείο Κάστρο, μάλλον πρώην μουσουλμανικό τέμενος (στο σχέδιο δηλώνεται παραπλεύρως του κτηρίου η ύπαρξη εξωτερικού μικρού προσκολλημένου κτίσματος, προφανώς η βάση του μιναρέ). Επιπλέον, στα δύο πρώτα σχέδια αποτυπώνεται χωρίς καμία περαιτέρω σήμανση η ύπαρξη κτηρίου, και μάλιστα ευμεγέθους, προς την κατεύθυνση της Πύλης της Ξηράς, αρκετά κοντά της. Θα πρέπει να ταυτιστεί με τον σημερινό ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος λειτουργούσε ως μουσουλμανικό τέμενος κατά την προηγούμενη περίοδο, όπως δηλώνει και η ύπαρξη εξωτερικού μικρού κτίσματος προσκολλημένου στη νότια πλευρά του κτηρίου. Στο τρίτο σχέδιο απουσιάζει εντελώς. Το κτήριο αυτό, στο σχέδιο της Μαρκιανής χαρακτηρίζεται ως «moschea serve per munitioni», δηλαδή «μουσουλμανικό τέμενος προς αποθήκευση πολεμοφοδίων». Στα παρόντα σχέδια δεν κατονομάζεται. Πιθανότατα λίγο αργότερα μετασκευάστηκε στον λατινικό ναό του Αγίου Δομνίκου (San Domenico), αποδοθέντα στους Δομηνικανούς.

Οι τελευταίοι, αρχικά τέσσερις στον αριθμό, έφθασαν στην Πελοπόννησο το 1686 και εγκαταστάθηκαν με παρέμβαση του Morosini στην Ακροναυπλία.¹¹ υποθέτουμε στο προμνημονευθέν τέμενος στο ρωμείο Κάστρο και πιθανότητα λίγο μεταγενέστερα κατέβηκαν στην πόλη, στο κτήριο του σημερινού ναού του Αγίου Γεωργίου. Ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας, το πρώην μεγάλο τέμενος της πόλεως, παραχωρήθηκε από τον Morosini σε Φραγκισκανούς μοναχούς, αφού ανήκε πλέον στο βενετικό δημόσιο ως πρώην οθωμανικό κτήριο. Σε αυτό το κτήριο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του προϊσταμένου του ναού, του Φραγκισκανού Giovanni Mattio Vodari, ο οποίος δηλώνει ότι παρείχε υπηρεσίες και στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο, εψάλη ευχαριστήρια επινίκια δοξολογία, Te Deum, παρουσία του Morosini, αμέσως μετά την κατάληψη της πόλεως, κατά την πάγια βενετική πρακτική.¹² Ο Άγιος

11. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), Provveditori da Terra e da Mar (στο εξής P.T.M.), busta 849, dispacci Sindici Cattasticatori, αναφορά αριθμός 25, Καρύταινα, 24 Φεβρουαρίου 1690, συνημμένη αίτηση των Δομηνικανών μοναχών προς τους συνδίκους καταστιχωτές.

12. Στο ίδιο, συνημμένη επιστολή του Φραγκισκανού G. Mattio Vodari προς τους συνδίκους καταστιχωτές.

Αντώνιος εν συνεχεία ανυψώθηκε σε καθεδρικό ναό των Λατίνων και αποδόθηκε από τις βενετικές αρχές στον πρώτο Λατίνο αρχιεπίσκοπο Κορίνθου, τον Leonardo Balsarini, ως έδρα του, ενώ ως κατοικία του χρησίμευε η μονή των Δομηνικανών, όπως βεβαιώνει σε αναφορά του ο F. Grimani το 1699.¹³ Ο ίδιος, μάλιστα, καταγράφει και το εξής αξιοπρόσεκτο, ότι δηλαδή είχε εκπλαγεί από την ευσέβεια που έδειχναν οι ορθόδοξοι κάτοικοι της πόλεως έναντι του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας.¹⁴ Καθόσον ο λόγος περί λατινικών μοναχικών ταγμάτων και περαιτέρω περί εκκλησιαστικού και εκπαιδευτικού συγχρωτισμού Βενετών και ελληνικού πληθυσμού, αξίζει να αναφερθεί ότι στα 1707 απεφασίσθη να επιτραπεί η είσοδος Ιησουιτών στη βενετική Πελοπόννησο, με σκοπό την ίδρυση δύο κολλεγίων, ένα στο Ναύπλιο και ένα στη Μεθώνη, για την εκπαίδευση, όπως καταγράφεται, «παιδιών Λατίνων και Ελλήνων».¹⁵ Λίγο πιο πριν, στα 1703, όπως σημειώνουν σε αναφορά τους οι σύνδικοι εξεταστές, και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, κήρυξε με μεγάλη επιτυχία στον λατινικό ναό του Αγίου Αντωνίου Ναυπλίου ο εκ Τήνου Ιησουίτης Padre Foresti. Οι σύνδικοι κρίνουν ότι οι Ιησουίτες ιεροκήρυκες μπορούν να προσφέρουν πολύτιμο καρποφόρο έργο, ειδικά «στην εκπαίδευση των ορθοδόξων νέων».¹⁶ Ακόμα ενωρίτερα, στα 1691, ο γενικός διοικητής Πελοποννήσου Antonio Zeno, σε αναφορά του στη βενετική Σύγκλητο, γράφει ότι τα κηρύγματα του Padre Mauritio Capuccino da Bassan παρακολούθησαν και πολλοί ορθόδοξοι κληρικοί.¹⁷

Με την ευκαιρία της μελέτης των σχεδίων προβαίνουμε και σε κάποιες διαπιστώσεις για άλλου είδους αποτυπώσεις της πόλεως, αναφορικά με τον βαθμό πιστότητας και αληθοφάνειας των απεικονιζομένων: στον πανοραμικό πίνακα από το χειρόγραφο ημερολόγιο κατάκτησης της Πελοποννήσου της Βιβλιοθήκης Querini-Stampalia της Βενετίας,¹⁸ το οποίο απεικονίζει τον κανονιοβολισμό του τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου από τα βενετικά στρατεύματα του Morosini, καταγράφουμε ενδεικτικά ορισμένα στοιχεία πιστότητας και ρεαλισμού στην απεικόνιση: στα εικονιζόμενα μουσουλμανικά τε-

13. A.S.V., P.T.M., b. 849, dispacci Francesco Grimani, αναφορά αριθμός 61, Άργος, 12 Αυγούστου 1699, φ. 1r.

14. Στο ίδιο, φ. 2v.

15. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 42, filza 106, φ. 20r.

16. A.S.V., P.T.M., b. 869, dispacci Sindici Inquisitori, αναφορά αριθμός 19, Μονεμβασία, 13 Οκτωβρίου 1703, φ. 2r.

17. A.S.V., P.T.M., b. 844, dispacci Antonio Zeno, αναφορά αριθμός 23, Ναύπλιο, 16 Απριλίου 1691.

18. *Με την Αρμάδα στο Μοριά, 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, εισαγωγή – επιμέλεια Ευτυχία Δ. Λιάτα, μεταγραφή κειμένου Κ. Γ. Τσιγκάκης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αρ. 66, Αθήνα 1998. Βλ. εδώ σχέδιο αριθμός 4.

μένη της πόλεως το πρόσκτισμα του μιναρέ εμφανίζεται πράγματι όπισθεν των κτηρίων, στη νότια δηλαδή πλευρά τους, όπως ακριβώς το αποτυπώνουν και τα δύο σχέδια της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Επιπλέον, η Πύλη της Ξηράς απεικονίζεται όντως νοτίως του μεσαιωνικού πολυώροφου με κατακόρυφους πύργους προστασίας της πάνω στην ευθεία γραμμή της cortina (μεταπρομαχώνιο), η οποία ετούτη την περίοδο θα σχηματίζει πλέον αμβλεία γωνία. Ένα ακόμα στοιχείο πιστότητας θα διαπιστώσουμε στην υπερκείμενη Ακροναυπλία: όπως αμέσως διακρίνουμε, το φράγκικο Κάστρο δείχνει να βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος και να καταλαμβάνει έτσι μικρότερη έκταση από ό,τι το ρωμείο, αφού πράγματι στο πρώτο η γεωφυσική διαμόρφωση με την κρημνώδη κατωφέρεια επέβαλε την απόσυρση των τειχών προς το εσωτερικό του βράχου, όπως σταθερά δηλώνεται και στα τοπογραφικά σχέδια. Εντός του Κάστρου del Torgo σημειωτέα η παρουσία στη στέγη κατοικίας ευμεγέθους καμινάδας βενετικού τύπου, δηλαδή μορφής αντεστραμμένης πυραμίδας.

Τα προαναφερθέντα συνηγορούν στη διαπίστωση ότι οι πανοραμικές αυτές εικόνες των πελοποννησιακών πόλεων, οι οποίες συνοδεύουν την εξιστόρηση των πολεμικών γεγονότων, ουδόλως είναι αυθαίρετες ή φανταστικές απεικονίσεις που διατηρούσαν μόνον κάποια πολύ χονδρικά στοιχεία πραγματισμού ή αντέγραφαν δουλικά παλαιότερα σχηματοποιημένα πρότυπα· πολύ περισσότερο πρόκειται περί μελετημένων σχεδίων με επί τόπου παρατήρηση, για τα οποία προφανώς και θα χρησιμοποιήθηκε εκ παραλλήλου και βοηθητικός, όπως είναι αναμενόμενο, και η γνωστή στην ευρωπαϊκή εκδοτική παραγωγή παλαιότερη και τυποποιημένη απεικόνιση των πόλεων αυτών (εκκινώντας από τις χαλκογραφίες του Camocio και εξής).

Η χαρτογραφική παραγωγή για το Ναύπλιο είναι οπωσδήποτε ευρεία, με δεδομένη τη σημασία της πόλεως στο υπερπόντιο κράτος της Βενετίας (Stato da Mar), εκπορεύθηκε δε από την εναγώνια μέριμνα των Βενετών για την ενδυνάμωση του οχυρωματικού μηχανισμού της. Μια διαδικασία μακρά μέσα στον χρόνο, επίπονη, οδυνηρή, αιμάσσουμε για τους ανθρώπους που βιαίως και ανηλεώς εργάστηκαν για να ανεγερθούν τα οχυρώματα· κατέλιπε δε δυσεξίτηλα ίχνη πάνω στο ναυπλιακό τοπίο διαμορφώνοντας καθοριστικά το πρόσωπο αυτής της γοητευτικής πλέον για εμάς σήμερα πελοποννησιακής πόλεως.

ALEXIS MALLIARIS

THE CITY OF NAFPLIO
DURING THE VENETIAN PERIOD (1686-1715)

The article centers, first, around three very distinct and important Venetian topographical plans of the fortifications and the city of Nafplio at the Genadius Library of the American School of Classical Studies at Athens and second, on archival material drawn from the Venetian State Archives. Among the topics discussed are, the appearance of the city, its fortifications as well as the populated area, the position of the public buildings and churches (primarily the roman catholic ones) in the city. The acute description and the details revealed by the Venetian plans are discussed in an attempt to draw conclusions for the political and ideological role of the Venetian buildings of the city.

Ε΄ Συνεδρία

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ

Η παρουσία της λατινικής Εκκλησίας στην Ανατολή είναι αποτέλεσμα της τέταρτης σταυροφορίας. Ο ελλαδικός χώρος ανήκε στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης έως τον 8ο αι., όταν, εξαιτίας της αντίδρασης του πάπα στις οικονομολογικές αντιλήψεις, ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος απέσπασε το Ανατολικό Ιλλυρικό από την πνευματική εξουσία εκείνου και το προσάρτησε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.¹ Σύμφωνα όμως με το κατακτητικό δίκαιο, αλλά και την άγια αρχή ότι τα εκκλησιαστικά ακολουθούν τα διοικητικά, μετά το 1204 και την εγκαθίδρυση λατινικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη, πραγματοποιήθηκε η εγκατάσταση λατινικής ιεραρχίας στον ελλαδικό χώρο.

Η λατινική Εκκλησία² εμφανίστηκε στην αργολική γη την εποχή της φραγκοκρατίας και οι αναμνήσεις της είναι ακόμη και σήμερα εμφανείς. Οι Λατίνοι δεν θέλησαν να ανατρέψουν το εκκλησιαστικό καθεστώς και την τάξη των μητροπόλεων. Η λατινική Επισκοπή Άργους, η οποία περιλάμβανε και το Ναύπλιο, υπαγόταν στην Αρχιεπισκοπή Κορίνθου, όπως σημειώνεται σε παπική επιστολή του 1212. Ήδη περίπου το 1209, αναφέρεται Λατίνος επίσκοπος Άργους, αλλά ο σχετικός επισκοπικός κατάλογος³ παρουσιάζει ασάφειες και κενά. Γνωστός όμως είναι ο Gerardus, ο οποίος στις 19 Απριλίου 1251 υπέ-

1. Βλ. γενικά Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, «Η εκκλησιαστική ιστορία του Άργους κατά τη δεύτερη βενετοκρατία», *Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008). Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Πανοπούλου, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 169-171, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Μάρκος Φώσκολος, «Η Καθολική Εκκλησία Άργους και Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 31-39, 44-45· Μάρκος Φώσκολος, «Η Καθολική Εκκλησία Άργους και Ναυπλίου», *Annus Domini* 1 (2003), σ. 153-164, 173-174· Καλλίνικος Δ. Κορομπόκης, «Οι Καθολικοί στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998), σ. 192-194· Μάρκος Φώσκολος, «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 343-345.

3. Giorgio Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, τ. II, *Hierarchia Latina Orientis*, Βερόνα 1976, σ. 44-46.

γραψε με τον Γουλιέλμο Βίλλεαρδουίνο την πράξη πώλησης του κάστρου από τον Όθωνα ντε λα Ρος στον αδελφό του Γουίδο. Πληρέστερος εμφανίζεται ο επισκοπικός κατάλογος Άργους κατά τη διάρκεια της πρώτης βενετικής κυριαρχίας. Ο Secundus Nani είναι γνωστός, ανάμεσα σε άλλα, και για τη μεταφορά των λειψάνων του αγίου Πέτρου Άργους στο Ναύπλιο, το 1421, μετά από μια φοβερή θεομηνία. Θεωρείται ότι είχε μεταφερθεί, ήδη από το 1396-1397, η έδρα της Επισκοπής στο Ναύπλιο, διαφορετικά οι κάτοικοι του Άργους, ορθόδοξοι στην πλειονότητά τους, αλλά και οι Λατίνοι δεν θα είχαν αποδεχθεί τη μεταφορά. Ας σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας και της πρώτης βενετικής κυριαρχίας, ο Λατίνος επίσκοπος ήταν ο υπεύθυνος για τα εκκλησιαστικά ζητήματα της Επισκοπής του, με γενική εξουσία,⁴ αν και για τους ορθοδόξους αρμόδιος είχε οριστεί ένας πρωτοπαπάς, ο οποίος εποπτευόταν από τις βενετικές αρχές.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανοκρατίας, αποκαταστάθηκε η ορθόδοξη Εκκλησία στην Πελοπόννησο και η λατινική παρουσία περιορίστηκε στη μικρή κοινότητα των δυτικών εμπόρων. Τότε μαρτυρείται δράση των εγκαταστημένων στο Ναύπλιο Καπουκίνων μοναχών, όπως και παρεπιδημούντων Ιησουιτών.⁵

Όταν τα όπλα των Βενετών κατέκτησαν την Πελοπόννησο, έγινε προσπάθεια επανεγκατάστασης της λατινικής Εκκλησίας στη χερσόνησο. Τότε, στο Ναύπλιο, πρωτεύουσα του Regno di Morea, έδρευαν οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές του κράτους, ο ορθόδοξος μητροπολίτης⁶ Ναυπλίου και Άργους,⁷ αλλά και ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου.⁸

4. Πρβλ. Μαρίνα Κουμανούδη, «Η κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού του Άργους στα τέλη του 14ου αιώνα», *Βενετία – Άργος*, ό.π., σ. 127-128.

5. Μάρκος Ν. Ρούσσο-Μηλιδώνη, «Ναυπλιώτες μαθητές στο ελληνικό Κολλέγιο Ρώμης “Άγιος Αθανάσιος” (1594-1646)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998), σ. 278-279.

6. Ο μητροπολίτης Ναυπλίου και Άργους συχνά αναφέρεται ως αρχιεπίσκοπος, επειδή δεν είχε υποκείμενους επισκόπους. Βλ. την προβληματική σχετικά με το θέμα στο: Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη β' βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2008, σ. 380. Ας μην παραθεωρηθεί, επίσης, το γεγονός ότι συχνά οι όροι *μητροπολίτης* και *αρχιεπίσκοπος* αποδίδονταν από τους Βενετούς με τον κοινό όρο *arcivescovo*.

7. Βλ. αναλυτικά Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, «Ο Ναυπλίου και Άργους Αμβρόσιος και οι εκκλησιαστικές του περιπέτειες (Συμβολή στην προσωπικότητα του ιεράρχη από αδημοσίευτα έγγραφα της β' βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο)», *Πελοποννησιακά* 29 (2007-2008), σ. 136-138, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

8. Φώσκολος, «Η Καθολική Εκκλησία», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 40-42, 45· του ίδιου, «Η Καθολική Εκκλησία», *Anno Domini*, ό.π., σ. 167-171, 174. Σύμφωνα με τους ιερούς Κανόνες (1ος Αποστολικός, 4ος και 8ος της Α' Οικουμενικής Συνόδου), απαγορεύεται

Για τη συγκεκριμένη περίοδο είναι γνωστή τόσο η ορθόδοξη⁹ όσο και η λατινική ιεραρχία. Με βούλλα του πάπα Αλεξάνδρου Η΄ αναγνωρίστηκε στη Γερουσία, εξαιτίας του κατακτητικού δικαιώματος, το *jus patronatum* της πλήρωσης των επισκοπών και της εκλογής Λατίνων αρχιερέων στην Πελοπόννησο και της προικοδότησης των εδρών αυτών.¹⁰ Οι Βενετοί, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης¹¹ της Αρχιεπισκοπής Κορίνθου (*Corinthiensis*),¹² το 1698, προήγαγαν τον φυγάδα¹³ επίσκοπο Χίου Leonardo Balsarini¹⁴ στην πελοποννησιακή αρχιεπισκοπική έδρα. Η επίσημη υποδοχή του (*ingresso*)¹⁵ έγινε με ιδιαίτερη

η παραμονή δύο ομότιτλων επισκόπων στην ίδια πόλη, αρχή την οποία γενικά τηρούσαν οι Βενετοί στις κτήσεις τους. Βλ. Ιωάννης. Ν. Καρμίρης, *Δογματικής τμήμα Ε΄. Ορθόδοξος Εκκλησιολογία*, Αθήναι 1973, σ. 422, υποσ. 1· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 261, υποσ. 215.

9. Την εκκλησιαστική τάξη και ιεραρχία της μητρόπολης, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. στο Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 150-153, 164-166, 169· της ίδιας, «Η εκκλησιαστική ιστορία του Άργους», ό.π., σ. 175, 180.

10. Πρβλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάδα κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήναι 1975, σ. 110, υποσ. 2.

11. Η άποψή τους για τις σχέσεις των δύο δογμάτων στο Βασίλειο περιγράφεται στο υπ' αριθμ. Π άρθρο των *Statuti e Leggi municipali per il Regno di Morea* [βλ. ενδεικτικά Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Και πάλι για το Statuto per il Regno di Morea», *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 4 (1996-1997), σ. 120-128], σύμφωνα με το οποίο το λατινικό δόγμα δεν κατείχε μεγαλύτερη πνευματική ανωτερότητα από το ορθόδοξο, αλλά και τα δύο αποτελούσαν διαφορετικές εκφράσεις της μίας πίστης, της πραγματικής ορθόδοξης πίστης (*professando la vera ortodosa Fede, come comandano le sante Chiese occidentale e orientale*). Η θεμελιώδης αυτή αρχή χαρακτήρισε τη βενετική εκκλησιαστική πολιτική στην Πελοπόννησο. Βλ. Gaetano Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», *L'età dei Lumi. Studi storici sul Settecento in onore de Franco Venturi*, τ. II, Νάπολη 1985, σ. 757· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 281-361, όπου και ανάπτυξη του θέματος. Μια νεώτερη εργασία, η οποία αφορά στην εκκλησιαστική πολιτική στην Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία [Βασίλης Τσακίρης, «Η εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στον Μοριά κατά την δεύτερη Ενετοκρατία (1684-1715)», *Τα Ιστορικά* 26/51 (2009), σ. 299-314], στερείται σύγχρονης βιβλιογραφίας και αρχειακής τεκμηρίωσης.

12. Βλ. αναλυτικά Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 259-262.

13. G. Hofmann, «Vescovadi Cattolici della Grecia, I. Chios», *Orientalia Christiana* 92/34.1 (1934), σ. 23-24· του ίδιου, «La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830), II», *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), σ. 424-425· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 74-75, 250-251, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

14. Conradum Eubel, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, τ. V (1667-1730), επιμ. Remigium Ritzler – Pirminum Seftin, Πάντοβα MCMLII, σ. 173, υποσ. 4· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 260-261.

15. Βλ. G. Hofmann, «La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830), I», *Orientalia Christiana Periodica* 2 (1936), σ. 176· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 276.

λαμπρότητα στο Ναύπλιο, το πρωί της 23ης Ιουλίου 1699. Η σχετική περιγραφή είναι εντυπωσιακή και δεν αφίσταται από ανάλογες λιτανείες. Ο Balsarini απεβίωσε στην πόλη το 1700 και τον διαδέχθηκε, το 1702, ο Δομηνικανός Angelo Maria Carlini,¹⁶ ο οποίος μέχρι τότε ήταν εφημέριος του στόλου. Η πρωτεύουσα, που υποδέχθηκε τον Carlini την 13η Φεβρουαρίου 1704,¹⁷ έμελλε να τον θρηνήσει νεκρό, σφαγιασμένο κατά την οθωμανική εισβολή στην πόλη, το 1715.¹⁸

Οι Λατίνοι αρχιεπίσκοποι Κορίνθου έφεραν τα πρεσβεία σε ολόκληρη την Πελοπόννησο, όπου εκτεινόταν και η πνευματική δικαιοδοσία τους.¹⁹ Ο λατι-

16. Eubel, *Hierarchia*, ό.π., σ. 173, υποσ. 5· Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμενα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1900), σ. 702· Τάκης Μαύρος (μτφρ.), «Σπ. Λάμπρος, Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμενα, Δ.Ι.Ε.Ε., τ. 5ος (1900), σ. 644-706. Relazione del Nobili Uomo Angelo Emo, ritornato di Provveditor General il (sic) Morea. Έκθεση του Ευγενούς Angelo Emo επιστρέψαντος από τη θέση του Γενικού Προβλεπτού στον Μοριά. 12», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 5/73 (1994), σ. 177· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 220-225, 260-261. Ο Carlini είναι επίσης γνωστός από την πρόταση – συμβουλευτική επιστολή που αυτόκλητα απέστειλε (1705) στον πάπα και τη Βενετία, σχετικά με την αντιμετώπιση των ορθοδόξων. Στην επιστολή αυτή διαγράφονται οι ευσεβείς πόθοι του για υπαγωγή της ορθόδοξης Εκκλησίας της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου στη Ρώμη, θέση την οποία ουδέποτε δέχθηκαν οι Βενετοί. Σε αυτόν οφείλεται η οργάνωση της λατινικής Εκκλησίας της Πελοποννήσου και κυρίως η σύνταξη του Καταστατικού Χάρτη (1705) του καθεδρικού και μητροπολιτικού ναού της Κορίνθου. Βλ. Hofmann, «La Chiesa Cattolica», ό.π., σ. 176-177. Μια άλλη πρωτοβουλία του ήταν η ίδρυση Αδελφότητας (1705) προς τιμήν του *Santissimo Sacramento* με έδρα (*ecclesia residentialis*) τον ναό του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας, στο Ναύπλιο. Βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Από την οργάνωση των θρησκευτικών αδελφοτήτων στην Πελοπόννησο. Το καταστατικό της αδελφότητας του *Santissimo Sacramento*, Ναύπλιο 1705», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών "Η Πελοπόννησος κατά την Τουρκοκρατία και τη Βενετοκρατία (1460-1821)"*, υπό έκδοση. Για την περιουσία του στο Άργος βλ. Αλέξης Μάλλιαρης, «Το Άργος και το διαμέρισμά του στην όψιμη βενετική περίοδο. Η θέση της πόλης στη βενετική επικράτεια, πληθυσμιακά και γαιοκτητικά φαινόμενα», *Βενετία – Άργος*, ό.π., σ. 165.

17. Hofmann, «La Chiesa Cattolica», ό.π., σ. 176.

18. Βλ. ενδεικτικά Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλίου στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 101-156.

19. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών», ό.π., σ. 763· Hofmann, «La Chiesa Cattolica», ό.π., σ. 176· Τάκης Μαύρος (μτφρ.), «Σπύρου Λάμπρου, Έκθεση Αυγουστίνου Σαργέδου Γενικού Προνοητού της Πελοποννήσου (1715-1716) (sic) Δ.Ι.Ε.Ε. 5 (1900), σσ. 735-765», *Δελτίον Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 97/7 (1996), σ. 328. Ο συνοδευτικός του αξιώματός του χαρακτηρισμός *in partibus infidelium* είναι δηλωτικός αυξημένης δικαιοδοσίας, ανάλογος του τίτλου του *εξάρχου*. Φώσκολος, «Η Καθολική Εκκλησία», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, ό.π., σ. 40-42, 47-48, υποσ. 42, σ. 45· Φώσκολος, «Η Καθολική Εκκλησία», *Anno Domini*, ό.π., σ. 167-171.

νικός μητροπολιτικός ναός²⁰ ήταν ο Άγιος Παύλος στο Κάστρο της Κορίνθου, έδρα όμως του αρχιεπισκόπου Κορίνθου ήταν ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας, στο Ναύπλιο. Η ενορία του Αγίου Αντωνίου περιλάμβανε ολόκληρη την πόλη,²¹ όπου βρισκόταν και το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο.

Ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας ήταν προηγουμένως μουσουλμανικό τέμενος (τζαμί),²² το οποίο ο μετέπειτα δόγης, αρχιστράτηγος Francesco Morosini παραχώρησε στη λατινική Εκκλησία, και συγκεκριμένα στους Φραγκισκανούς μοναχούς. Αφιερώθηκε στον προστάτη του, άγιο Αντώνιο της Πάδοβας, αφού ο ίδιος απέδιδε την υποχώρηση της θανατηφόρου πανώλης στο Ναύπλιο (το 1687)²³ σε θαυματουργική ενέργεια του αγίου. Στον ναό αυτό τελέστηκε η δοξολογία μετά την κατάληψη της πόλης, στον ίδιο ναό επίσης εναποτέθηκε η σορός του δόγη και τελέσθηκε η εξόδιος ακολουθία του.²⁴ Γνωστό όμως είναι το αίτημα-διαμαρτυρία του Φραγκισκανού μοναχού

20. Το λατινικό δόγμα αργούσε να ευδοκιμήσει στο Βασίλειο και για τον λόγο αυτό ο Καταστατικός Χάρτης του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Παύλου στην Κόρινθο συντάχθηκε μόλις το 1705. Βλ. Hofmann, «La Chiesa Cattolica», ό.π., σ. 176-177· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 270· Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, «Τα μοναστήρια του *Teritorio di Corinto* και η εκκλησιαστική πολιτική των Βενετών (1685-1715)», *Πρακτικά Ιου Συνεδρίου Κορινθιακών Σπουδών "Ιστορικά Κορινθιακά Μοναστήρια"*, Κόρινθος 5-7 Μαΐου 2006, Κόρινθος 2009, σ. 302-305.

21. Hofmann, «La Chiesa Cattolica», ό.π., σ. 177.

22. Σύμφωνα με το κατακτητικό δικαίωμα, τα τεμένη, ακόμη και αν προηγουμένως ήσαν ορθόδοξοι ναοί, έπρεπε να παραδοθούν στον λατινικό κλήρο. Το ίδιο συνέβη και με άλλα κτήρια, τα οποία πριν ήσαν φραγκικά. Το δικαίωμα αυτό στην Πελοπόννησο, παρότι υπάρχουν αρκετά παραδείγματα, δεν φαίνεται να έτυχε απόλυτης εφαρμογής. Βλ. Cozzi, «La Repubblica», ό.π., σ. 757· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 263 κ.ε., με σχετικά παραδείγματα. Εκτός από το μουσουλμανικό τέμενος της Κορίνθου και το ένα –τουλάχιστον– τέμενος του Ναυπλίου, στην Πάτρα το μεγαλύτερο τζαμί της πόλης παραχωρήθηκε στους Ανυπόδητους Καρμηλίτες μοναχούς του Τάγματος της Αγίας Τερέζας, για να το μετατρέψουν σε ναό αφιερωμένο στον άγιο Ανδρέα. Βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ο λατινικός ναός του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα», *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σ. 129. Παρά την ιερότητα όμως του χώρου, ένα άλλο τζαμί του Ναυπλίου είχε μετατραπεί σε αποθήκη, το τέμενος της Βοστίτσας σε αποθήκη πυρομαχικών, ενώ ένα τζαμί του Άργους έγινε κατάλυμα του γενικού προνοητή. Βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος – Ιωάννα Αθανασοπούλου, *Η πόλη της Βοστίτσας και ο πληθυσμός της κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας 1685-1715*, Αίγιο – Αθήνα 2007, σ. 15-16, υποσ. 8, και σ. 25, υποσ. 19.

23. Στην επιδημία αναφέρεται διεξοδικά η Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Η εκστρατεία του Morosini και το "Regno di Morea"*, επιμ. Χάρις Καλλιγά, Αθήνα 1998, σ. 165-180. Επίσης, βλ. *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687). Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, εισαγ. – επιμ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, μεταγραφή Κ. Γ. Τσιγκάκης, Αθήνα 1998, σ. 42.

24. Βλ. Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 265. Η τελετή παριστάνεται στον πίνακα ζωγρα-

Matteo Volarich, ο οποίος είχε μετατρέψει το τζαμί σε ναό και παράλληλα είχε δημιουργήσει μοναστήρι, επειδή, όταν υποχρεώθηκε εξαιτίας της πανώλης να υπηρετήσει τους ασθενείς στα νοσοκομεία, οι Δομηνικανοί μοναχοί της πόλης, εκμεταλλευόμενοι την απουσία του, κατέλαβαν τον ναό.²⁵

Στο Ναύπλιο λειτούργησαν και άλλοι λατινικοί ναοί. Στο άνω μέρος του οχυρωματικού περιβόλου της Ακροναυπλίας υπήρχε ναός του Αγίου Μάρκου, όπου διακονούσε ο Φραγκισκανός π. Tortiroli. Ο γενικός προνοητής Agostino Sagredo, το 1712, μετέτρεψε ένα από τα τόξα του κρηπιδώματος του οχυρού του Παλαμηδίου σε ναό, τιμώμενο στο όνομα του συγγενή του, ρωμαιοκαθολικού επισκόπου και μάρτυρα Gerardo Sagredo, και το 1713 έκτισε τον ναό του Αγίου Νικολάου, έξω από τα παράλια τείχη της πόλης.

Η καταγραφή και κυρίως η εξεύρεση όλων των οθωμανικών οικοδομημάτων, ακόμη και των εγκαταλειμμένων, προκειμένου ορισμένα από αυτά να μετατραπούν σε λατινικούς ναούς και σε καταλύματα ιερωμένων ή άλλων αξιωματούχων, ήταν ανάμεσα στις οδηγίες των τριών πρώτων συνδίκων καταστιχωτών (sindici catasticatori) Domenico Gritti, Giacomo Renier και Marin Michiel.²⁶ Στον τελευταίο, όταν έφερε το αξίωμα του γενικού προνοητή των όπλων στο Βασίλειο (provveditor general dell' armi in Regno di Morea), οφείλεται η πρώτη αναφορά σε ανοικοδόμηση Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου.

Το ζήτημα μιας τέτοιας οικοδομής²⁷ στην πρωτεύουσα του Βασιλείου φαί-

φικής (1702) του Al. Piazza, *Il corteo funebre per il doge Francesco Morosini*, τον οποίο θησαυρίζει το Μουσείο Correr της Βενετίας.

25. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας*, τχ. Β', (1667-1714), Ιωάννινα 1985, σ. 26 (132).

26. Βλ. Cozzi, «La Repubblica», ό.π., σ. 744-745· Μιχάλαγα, *Συμβολή*, ό.π., σ. 82-84.

27. Λιγοστά είναι τα δείγματα κοσμικής αρχιτεκτονικής της περιόδου. Ενώ η εκκλησιαστική και η φρουριακή-οχυρωματική αρχιτεκτονική κατέχουν τα σκήπτρα, τα διοικητικά και τα δημόσια ωφελείας κτήρια της εποχής επιχωριάζουν κυρίως στο Ναύπλιο. Βλ. σχετικά Χ. Μπούρας, «Βενετική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», *Αρχιτεκτονικά θέματα – Architecture in Greece* 4 (1970), σ. 78-83· του ίδιου, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σ. 276-279· Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Αστική αρχιτεκτονική», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α', επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 407-431. Για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιόδου βλ. ενδεικτικά Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Η εκκλησία της Υπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοπηγής στους Καστελλάνους Μέσης Κέρκυρας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση – Churches in Greece 1453-1850*, τ. Ι, Αθήνα 1979, σ. 147-158· Χάρης Α. Καλλιγά, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Μονεμβασία κατά την Β' Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι της Αγίας Άννας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, ό.π., σ. 245-256· Ιορδάνης Ε. Δημακόπουλος, «Η εκκλησία του Αγίου Ρόκκου στα Χανιά», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, ό.π., σ. 257-267· Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Η εκκλησία του Αγ. Ιωάννη του Πρόδρομου στην

νεται ότι είχε από νωρίς απασχολήσει τους νέους κυριάρχους, αφού, ήδη τον Ιούλιο του 1694, ο Michiel σε αναφορά του²⁸ στη Βενετία είχε επισυνάψει έκθεση, σχέδιο και προϋπολογισμό του έργου.

Στο κείμενό του ο προνοητής δήλωνε ότι είχε ενεργήσει σύμφωνα με τις δουκικές επιστολές, οι οποίες είχαν φθάσει στο Ναύπλιο και αφορούσαν στην ανάδειξη Λατίνου αρχιεπισκόπου στο Βασίλειο. Απαραίτητη είχε κριθεί η εξεύρεση λατινικού ναού άξιου να επιλεγεί ως καθεδρικός της πρωτεύουσας. Χρειάζονταν επίσης κατάλληλοι χώροι για το οικοδόμημα όπου θα κατέλυε ο ιεράρχης, αλλά και για την κατοικία του πρεσβυτερίου, του αρχidiaκόνου δηλαδή και 12 κληρικών. Ο Michiel, αφού επιβεβαίωσε τελικά την κυριότητα του ναού του Αγίου Αντωνίου στους Δομηνικανούς, ανέφερε ότι ένας ακόμη μικρότερος ναός, πρώην τζαμί, ο οποίος είχε παραχωρηθεί στους Ανυπόδητους Καρμηλίτες,²⁹ είχε διευρυνθεί από αυτούς και λειτουργούσε με επιτυχία. Εξήρε, μάλιστα, την ποιότητα του μοναχικού αυτού τάγματος, το οποίο δραστηριοποιούνταν και στην Πάτρα.³⁰ Ένα ακόμη μουσουλμανικό τέμενος,³¹ ευρύτερο

πόλη της Κέρκυρας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, ό.π., τ. II, Αθήνα 1982, σ. 99-110· Χάρης Α. Καλλιγά, «Ευαγή ιδρύματα και λατινικοί ναοί στη Μονεμβασία γύρω στο 1700», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. Α', Ρέθυμνο 1994, σ. 181-193· Κλήμης Ασλανίδης – Χριστίνα Πινάτση, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, ό.π., τ. VI, Αθήνα 2002, σ. 13-32· Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Η αρχιτεκτονική των λατινικών εκκλησιών της Κέρκυρας και η θέση τους στον ιστό της πόλης κατά τη Βενετοκρατία», *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, *Πρακτικά*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 225-271.

28. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846, αρ. 10 (Argos, li 25 Luglio 1694 s.n.). Η υπ' αριθμ. 846 filza έχει άμεση αναφορά στην υπ' αριθμ. 835 (*rubrica*) της ίδιας σειράς.

29. Ο λατινικός ναός των Φραγκισκανών σημειώνεται στα σχέδια των οχυρώσεων της Ακροναυπλίας. Βλ. Νίκος Λιανός, «Οι τελευταίες οχυρωματικές επεμβάσεις στην Ακροναυπλία κατά τη Δεύτερη Ενετοκρατία», *Τεχνογνωσία στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα, Ημερίδα / 8 Φεβρουαρίου 1997, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 2000, σ. 146-147, 150 και υποσ. 14.

30. Βλ. Μαλτέζου, «Ο λατινικός ναός του Αγίου Ανδρέα», ό.π., σ. 125-134· Αλέξης Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη ΒΔ Πελοπόννησο*, Βενετία 2008, σ. 99-100, 216-217.

31. Δύο μεγάλα μουσουλμανικά τεμένη ξεχωρίζουν στην πόλη, στο σχέδιο του Ναυπλίου, του χειρογράφου της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia της Βενετίας. Ένα τρίτο, κρίνοντας από τον μιναρέ, βρισκόταν βορειότερα, στην Ακροναυπλία. Κεντρικό σημείο του σχεδίου αυτού είναι το Κάστρο με τα τείχη και τους πύργους του, ενώ στον οικισμένο χώρο οι κατοικίες αποδίδονται ομοιόμορφα, σχηματικά, και προβάλλονται τα δημόσια κτήρια και τα μεγάλα έργα. Βλ. *Με την Αρμάδα στο Μοριά*, ό.π., σ. 98-99. Στο σχεδιάγραμμα του Ναυπλίου, του κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, σημειώνονται

μάλιστα, υπήρχε στην πόλη, το οποίο ακριβώς λόγω της εξαιρετικής ευρυχωρίας του [είχε χωρητικότητα μεγαλύτερη του 1.000.000 τεμαχίων (*come ben capace d'un milione, e più di essi*)] και εξαιτίας της έλλειψης άλλων χώρων, χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη γαλέτας και άλλων δημοσίων αγαθών. Επειδή όμως το οικοδόμημα αυτό αποτελούσε κατά το παρελθόν ιερό χώρο, ο προνοητής θεωρούσε ότι θα έπρεπε να αποδοθεί στη χριστιανική θρησκεία. Η άποψη του ήταν ότι, παρά το γεγονός ότι ο ναός του Αγίου Αντωνίου δεν ήταν τόσο ευρύχωρος όσο το τζαμί-αποθήκη, και ότι οι ιερωμένοι είχαν καταλύσει σε ένα πλησίον σε αυτόν απλό οικοδόμημα στον λόφο, εντούτοις ήταν πολύ κοντά στα δημόσια μέγαρα (*publici palazzi*),³² θα ήταν δυνατό να χρησιμεύσει περισσότερο ικανοποιητικά στη λήψη φωτισμένων και πιο σοφών δημοσίων αποφάσεων. Για την ανοικοδόμηση, άλλωστε, του επισκοπικού καταλύματος και των κατοικιών του αρχidiaκόνου και των κληρικών δεν έλειπαν οι ελεύθεροι χώροι και για τον καθεδρικό ναό θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν κτίσματα του δημοσίου, ακόμη και ιδιωτών (*de particolari*),³³ μετά από ανταλλαγή με άλλα δημόσια. Για τον λόγο αυτό ο Michiel έδωσε εντολή στον κρατικό εργολάβο (*protto publico*)³⁴ να συνθέσει ένα πρόχειρο σκαρίφημα της οικοδομής,

δύο τεμένη, ένα στο κέντρο (υπ' αριθμ. 23), το οποίο μάλιστα ορίζεται ως αποθήκη πυρομαχικών, και ένα άλλο στην Ακροναυπλία (υπ' αριθμ. 30), ενώ προσδιορίζεται και η θέση του ναού του Αγίου Δομηνίκου (υπ' αριθμ. 42). Βλ. Ιωάννα Στεριώτου, «Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο κώδικας της Μαρκετινής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), σ. 272, 276, πίν. 2-3. Το Μεγάλο Τζαμί [(ως πρόσφατα κινηματογράφος «Τριανόν»)] με το τετρακίονιο πρόπυλό του] ορίζεται στον χάρτη της εποχής (πριν από το 1704) του προνοητή Fr. Grimani. Βλ. σχετικά Κώστας Δανούσης, «Οι χάρτες του Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 23. Το ίδιο τζαμί προσδιορίζεται ως ο ναός του Αγίου Αντωνίου, στον χάρτη του Bortolo Carmoy, της εποχής του Grimani (Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, Άμστερνταμ 1978, σ. 247, πίν. xxiii· Κώστας Δανούσης, «Οι χάρτες», *ό.π.*, σ. 24), στην ίδια θέση του προαναφερθέντος ναού του Αγίου Δομηνίκου.

32. Τα δημόσια μέγαρα (*palazzi*) της πόλης προσδιορίζονται στον χάρτη του Bortolo Carmoy, της εποχής του Grimani (πριν από το 1701). Βλ. Andrews, *Castles*, *ό.π.*, σ. 247, πίν. xxiii· Δανούσης, «Οι χάρτες», *ό.π.*, σ. 24.

33. Για την έννοια των *particolari* βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002, σ. 73-74, υποσ. 110.

34. Τον *proto publico* ο Ντόκος αποδίδει ως *πρωτομάστορα του Δημοσίου*. Στην αναφορά του Grimani, το 1698, αναφέρεται ως κάτοικος στην Τριπολιτσά ο *Mistro Dimitri Bachali Protto Publico*. Κ. Ντόκος – Κατερίνα Βασιλάκη – Γ. Βιοηλιάκης – Στέλλα Λεμπέση – Μαρία Μάνδηλα – Δ. Μητουλάκης – Φωτεινή Πέρρα – Κ. Πεσλής, «Οι πελοποννησιακές πόλεις και η μεταστοιχείωση του πληθυσμού τους κατά τη Β' Βενετοκρατία. Το παράδειγμα της Τριπολιτσάς», *Εώα και Εσπέρια* 5 (2001-2003), σ. 98, 128. Ως πρωτομάστορας και επιβλέπων – επιστάτης της κατασκευής αποδίδεται από τον Ennio Concina,

καθώς και έναν κατάλογο των ποσοτήτων των αναγκαίων υλικών για το κτίσμα. Εξαιτίας όμως της ανεπάρκειας των υπαρχόντων υλικών στις αποθήκες, ο προνοητής υποχρεώθηκε να ζητήσει την έγκριση και την αρωγή της Γερουσίας, εξαιρώντας την αναγκαιότητα και τον ευγενή χαρακτήρα του έργου, και δηλώνοντας ότι βρισκόταν σε εγρήγορση για την ανεύρεση άλλου πρόσφορου αποθηκευτικού χώρου. Σημείωνε, μάλιστα, ότι η πλατεία του Ναυπλίου³⁵ ήταν τόσο πλούσια σε κατοικίες, που η περιοχή είχε τη μεγαλύτερη οικοδομική πυκνότητα,³⁶ γεγονός το οποίο είχαν επισημάνει και οι σύνδικοι καταστιχωτές.

Το επισυναπτόμενο στην αναφορά σκαρίφημα (23.7.1694),³⁷ σχέδιο με μελάνι σε χαρτί, του *proto publico* Francesco Veseschin,³⁸ σε κλίμακα βενετικών βημάτων (*passi veneziani*) (p.v. 60= m.m. 129),³⁹ διαστάσεων m.m. 203×282, παρουσιάζει την κάτοψη ενός τυπικού βενετικού μεγάρου.⁴⁰ Πρόκειται για ορθογώνιο με τριμερή διάρθρωση. Η πρόσοψη αποτελείται από ένα μεγα-

Pietre, Parole, Storia. Glossario della costruzione nelle fonti veneziane (secoli xv-xviii), Βενετία 1988, σ. 118. Η απόδοσή του ως *αρχιεργάτη* είναι μάλλον ατυχής. Πρβλ. Τάκης Μαύρος (μτφρ.), «Σπ. Λάμπρος, Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου, ΔΙΕΕ τ. 4ος (1900), σ.σ. 448-532. 1701 8 OTTOBRE Relatione del Nob. Home Ser Francesco Grimani Ritornato di Provveditor General Dell'Armi in Morea, IX», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 4/57 (1993), σ. 50.

35. Πολεοδομικά και οικοδομικά στοιχεία για το Ναύπλιο βλ. στο: Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *Πρόνοια. Ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας*, χ.τ. 2001, σ. 6-14.

36. Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 91.

37. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846/1, *Napoli di Romania (Grecia – Morea). Pianta del palazzo per l'arcivescovo e poi è diacono da erigersi dopo la demolizione di una serie di casette*, Dis. a inchiostro su carta, all. al disp. 10 del 25.7.1694 Argos, prov. gen. Marino Michiel e alla scrittura del proto del 23.7.1694 con distinta. Βλ. εικ. 1.

38. Στην προηγούμενη της εξεταζόμενης αναφορά του (υπ' αριθμ. 9, Dal Campo dei Molini d'Argos, li 10 Luglio 1694 s.n.) ο Michiel σημείωνε την τοποθέτηση ενός ακόμη τοπογράφου στην κτηματογραφική υπηρεσία, χωρίς δυστυχώς να τον κατονομάζει. Βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος – Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993, σ. xxxii.

39. Για τη μονάδα μέτρησης επιφανείας βενετικό πόδι (*passo veneziano*) βλ. Ντόκος – Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, ό.π., σ. xlvι, lxx· Καρδαμίτση-Αδάμη, *Πρόνοια*, ό.π., σ. 9· Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 90-91· Αναστάσιος Αθ. Παναγιωτόπουλος, «Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά», *Ιστοριογεωγραφικά* 10 (2004), σ. 63, υποσ. 304.

40. Σχετική περιγραφή βλ. J. C. Haskell, *Urbanistica della Serenissima. A study of Urban Design in the Former Venetian Republic and its Overseas Territories*, δακτυλογραφημένη διπλωματική εργασία – Master of Architecture, Department of Architecture and Quantity Surveying, Natal University, Durban 1971, σ. 186.

λοπρεπές κλιμακοστάσιο, με δύο σκέλη και ενδιάμεσο πλατύσκαλο, και δύο διαμερίσματα εκατέρωθεν. Το κεντρικό τμήμα είναι διαμπερές, αποτελώντας προφανώς την αίθουσα υποδοχής. Το τρίτο χωρίζεται, με ελαφρά κατασκευή, σε τρεις χώρους – δωμάτια.

Εκτός του σκαριφήματος, ο Veseschin υπέγραψε τρία ακόμη έγγραφα, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ο αρχικός και πρόχειρος προϋπολογισμός του έργου. Τα δύο από αυτά (με ημερομηνία 17.7.1694⁴¹ και 23.7.1694⁴²) είναι αντίγραφα, σχεδόν ταυτόσημα, και αναφέρονται στις ποσότητες των απαραίτητων για την οικοδομή υλικών. Προτάσσεται όμως εισαγωγή, όπου σημειώνονται η ανάθεση από τον προνοητή στον εργολάβο, η επιτόπια εξέταση της καταλληλότητας του χώρου για την ανοικοδόμηση της κατοικίας του Λατίνου αρχιεπισκόπου και μια πρώτη περιγραφή του κτίσματος. Η οικοδομή τοποθετείται κοντά στο τέμενος, το οποίο χρησιμοποιείται ως αποθήκη πυρομαχικών,⁴³ με πρόσοψη στον δρόμο που αρχίζει από το Νοσοκομείο⁴⁴ και φθάνει ως την Πύλη της Ξηράς,⁴⁵ σε τόπο ο οποίος καλύπτεται από πέντε ιδιωτικές κατοικίες σε δημόσιο γήπεδο έκτασης 10 τετραγωνικών βημάτων.⁴⁶ Απαρτίζεται από τον χώρο υποδοχής, με τρία δωμάτια από τη μία πλευρά και δύο από την άλλη, και κλιμακοστάσιο *alla Romana*, πέντε ημιωρόφους

41. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846, αρ. 10 (Argos, li 25 Luglio 1694 s.n.) συνημμένο 3.

42. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846, αρ. 10 (Argos, li 25 Luglio 1694 s.n.) συνημμένο 1.

43. Η θέση του ορίζεται με ακρίβεια στο σχεδιάγραμμα της πόλης, καθώς και το υπόμνημά του (υπ' αριθμ. 23), το οποίο απόκειται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Βλ. Στεριώτου, «Ο πόλεμος του Μοριά», *ό.π.*, σ. 272, 276, πίν. 2-3. Πρβλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, εικ. 5.

44. Στο Ναύπλιο υπήρχε Νοσοκομείο από την εποχή της φραγκοκρατίας, μετά από σχετική διαθήκη του Nerio Acciaiuoli. Βρισκόταν στους βορειοδυτικούς πρόποδες, έξω από τα τείχη της Ακροναυπλίας, και λειτουργούσε ως γυναικεία λατινική μονή. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας συνέχισε να υφίσταται ως Νοσοκομείο και εκεί θα μπορούσε, ενδεχομένως, να προσδιοριστεί η θέση του ναού του Αγίου Μάρκου. Για την ίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων στις μεγάλες πόλεις του Βασιλείου, ίσως και στο Ναύπλιο, και τον κανονισμό τους, ο οποίος συντάχθηκε το 1693 από το Marin Michiel, βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Estesi con sentimento de pietà... Ένας κανονισμός λειτουργίας των στρατιωτικών νοσοκομείων της Πελοποννήσου (1693)», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), σ. 285-301. Στο εξεταζόμενο έγγραφο, δυστυχώς, δεν ορίζεται το είδος του Νοσοκομείου.

45. Για τη θέση της βλ. Andrews, *Castles*, *ό.π.*, σ. 98, 246, πίν. xxi· Θ. Κωστούρος, «Β' Ενετοκρατία. Η Πόρτα της Στεριάς», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου* 7/96 (1996), σ. 143· Kevin Andrews, «Castles of the Morea: Nauplia», μτφρ. – εισαγωγή Κ. Δανούσης, *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 17· Δανούσης, «Οι χάρτες», *ό.π.*, σ. 23.

46. Βλ. επίσης Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 91.

(*mezadi*)⁴⁷ και υπόγειους (ίσως εννοεί ημιυπόγειους) χώρους, ανάλογο με το Μέγαρο του Λατίνου αρχιεπισκόπου Κερκύρας.⁴⁸ Ακολουθεί η περιγραφή των υλικών, τα οποία χρειάζονται για την οικοδομή⁴⁹ και που υπολογίζονται σε τιμή και όχι σε ποσότητα: πέτρες για την κατασκευή θεμελίων και τοίχων (*per fai di fondamenti e muri – sassi pasi cubi*) σε κυβικά βήματα,⁵⁰ ασβέστης (*calcina fornase*), άμμος (*sabiòn*), οπτόπλινθοι – τούβλα (*pietre cotte*), κεραμίδια για τη στέγη (*copi per il coperto*), ξυλεία – δοκοί, σανίδες ξύλινες από πεύκο ή λάρικα, σανιδούλες από λάρικα ή έλατο, ψευδοδοκοί, μικρές δοκοί,⁵¹ καρφιά (*chiodaria sortada*), μεντεσέδες (*mascoli con suoi poleci*), αλυσίδες (*cadenalli*) και μόλυβδος (*piombo*).

Ένα τρίτο συνημμένο στην αναφορά Michiel έγγραφο (με ημερομηνία 23.7.1694),⁵² το οποίο επίσης υπογράφεται από τον εργολάβο Veseschin, αφορά σε κατάλογο κατοικιών που χρειάζεται να κατεδαφιστούν προκειμένου να οικοδομηθεί το Μέγαρο και να διανοιχθούν δίοδοι – δρόμοι. Σημειώνονται

47. Για την ορολογία βλ. Concina, *Pietre, Parole, Storia*, ό.π., σ. 98. Στην παρούσα περίπτωση πρόκειται προφανώς για ημιώροφο (ή πατάρι) χωρισμένο σε πέντε, κατά παράταξη, μέρη και όχι για πέντε κατά ύψος ημιωρόφους.

48. Για την κατοικία του Λατίνου αρχιεπισκόπου στην Κέρκυρα βλ. ενδεικτικά Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κερκύρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976, σ. 244-248. Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα της κάτοψης του κτηρίου, στα κύρια σημεία της, η τριμερής δηλαδή διαίρεση, με συμμετρικά διατεταγμένους, ως προς την κεντρική αίθουσα, ανά τρεις χώρους, από τους οποίους ο μεσαίος της μιας πλευράς είναι το λίθινο κλιμακοστάσιο. Βλ. επίσης Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη – Στυλιανός Μπιρμπίλης, «Το μέγαρο του Λατίνου αρχιεπισκόπου στην Κέρκυρα. Νεότερα στοιχεία», *Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Κέρκυρα, 30 Απριλίου – 4 Μαΐου 2014)*, υπό έκδοση.

49. Για τα υλικά δομής, τα μεγέθη και τους τύπους των οικιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο βλ. Παναγιωτόπουλος, «Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά», ό.π., σ. 62-64. Επίσης Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 96.

50. Το 1 passo cubo= 125 piedi cubi= 5,256 m³. Βλ. Concina, *Pietre, Parole, Storia*, ό.π., σ. 109.

51. Ξύλινοι δοκοί (*ruli di albeo*), ξύλινες σανίδες (*tole di albeo*), σανίδες από λάρικα / πεύκο [*dette di Larese*], οι οποίες διαφοροποιούνται μάλλον ως προς το μέγεθος από τις σανίδες ίδιου ξύλου (*ponti di Larese*), σανίδες από έλατο (*dette di Zapin*), ψευδοδοκοί (*chiave bastarde*), μικρές δοκοί (*moralì*). Βλ. Concina, *Pietre, Parole, Storia*, ό.π., σ. 59, 89, 99-100, 115, 127, 143-144, 155, όπου σημειώνονται και οι διαστάσεις των διάφορων δοκών. Το μήκος των ξύλινων σανίδων χαρακτηρίζει και το μέγεθος των οικιών. Βλ. σχετικά Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, ό.π., σ. 91-92, υποσ. 131, σ. 96. Άλλη ορολογία ξυλείας βλ. στο Μαλτέζου, «Ο λατινικός ναός του Αγίου Ανδρέα», ό.π., σ. 131.

52. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846, αρ. 10 (Argos, li 25 Luglio 1694 s.n.) συνημμένο 2.

11 κτήρια,⁵³ επτά οικίες και τέσσερεις οικίσκοι, τα οποία περιγράφονται ως σπίτια και διακρίνονται ως προς τον τρόπο κατασκευής και την υφιστάμενη κατάστασή τους σε σπίτια ισόγεια (*casa a perian*), με όροφο ή λιακωτό (*casa insoler*) και σπιτάκια (*casetta, casetta di lotte chadente*), πλίνθινα ή ετοιμόρροπα,⁵⁴ με ονομαστική αναφορά στους κατοίκους τους,⁵⁵ ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές,⁵⁶ και μνεία του ποσού του ενοικίου που όφειλαν να καταβάλλουν οι τελευταίοι.

Η αναφορά του Michiel έφθασε στη Βενετία και κατατέθηκε στη Γερουσία, συντάχθηκε περίληψη του θέματός της⁵⁷ και αρμοδίως διαβιβάστηκε στους *consultori in jure* και από αυτούς στους *savi dell' una e l'altra mano*.

Η εντολή⁵⁸ των *savi*, η οποία διαβιβάστηκε στους *consultori in jure*, κωδικοποιούσε τρία ερωτήματα:

α) Ποιος θα ήταν ο πλέον πρόσφορος τύπος για τον καθεδρικό ναό του Ναυπλίου, καθώς και για την καταλληλότερη και άνετη κατοικία για τον Λατίνο αρχιεπίσκοπο.

53. Για τον τρόπο καταγραφής βλ. Ντόκος – Βασιλάκη – Βιολιδάκης – Λεμπέση – Μάνδηλα – Μητουλάκης – Πέρρα – Πεσλής, «Οι πελοποννησιακές πόλεις», *ό.π.*, σ. 90· Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 84-85.

54. Το θέμα της κακής κατάστασης των οικοδομημάτων εξαιτίας του πολέμου αποτελεί κοινό τόπο στις αναφορές. Πρβλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 96, 98.

55. Πρόκειται για κάποιους ανώνυμους, με χαρακτηριστικό τον τόπο καταγωγής τους (*un Malvasioto, una Atheniese*), ορισμένους με ονοματεπώνυμο (*Domenico Baldini, Zuanne Pasqualetti, Zorzi Spagnolo, χήρα Gaitanu*), κάποιους με όνομα και τόπο καταγωγής [*Manoli di Candi <a>*, *Mardiza d'Attene* (πρόκειται άραγε για τη διαθέτρια του 1713; Βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «*Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλίου στις αρχές του 18ου αιώνα (Με αφορμή μια διαθήκη)*», *Ανθη Χαρίτων*, Ενετίσιν 1998, σ. 245-270)] και αξιωματικούς προσδιοριζόμενους από τον βαθμό τους (*Sergente delli artisti, Alfier di Schiavoni*). Δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να θεωρηθεί ότι όλοι οι παραπάνω ήσαν έποικοι στο Βασίλειο. Παρουσιάζεται με τον τρόπο αυτό, ένα μικρό δείγμα της σύνθεσης του πληθυσμού της πόλης. Πρβλ. Ντόκος – Βασιλάκη – Βιολιδάκης – Λεμπέση – Μάνδηλα – Μητουλάκης – Πέρρα – Πεσλής, «Οι πελοποννησιακές πόλεις», *ό.π.*, σ. 91· Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 116-117.

56. Σημειώνεται ο τρόπος ιδιοκτησίας (*casa concessa, per gratia, il fondo per gratia, e da lei fabricata*) ή η ενοίκιαση του οικοπέδου από το δημόσιο (*in fondo di publica raggione*), καθώς και το ποσό του ενοικίου, το οποίο άλλωστε αποτελούσε δημόσιο αγαθό. Βλ. σχετικά Ντόκος – Βασιλάκη – Βιολιδάκης – Λεμπέση – Μάνδηλα – Μητουλάκης – Πέρρα – Πεσλής, «Οι πελοποννησιακές πόλεις», *ό.π.*, σ. 94-96, 99-102, 107, 110· Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 57-59, 65-66, 86-87· Ντόκος – Αθανασοπούλου, *Η πόλη της Βοστίτσας*, *ό.π.*, σ. 8-9, 18, υποσ. 11, σ. 21, υποσ. 12· Μάλλιαρης, *Η Πάτρα*, *ό.π.*, σ. 102.

57. A.S.V., Consultori in Jure, filza 146, φ. 398v.

58. A.S.V., Consultori in Jure, filza 146, φ. 393.

β) Ποιο θα έπρεπε να είναι το ύψος της χορηγίας για τον αρχιεπίσκοπο και ο ορισμός της σχετικής διαδικασίας.

γ) Ποιος θα ήταν ο τρόπος υπολογισμού των εξόδων διαμονής και διατροφής των άλλων ιερωμένων, ο καθορισμός του αριθμού τους αλλά και του τόπου του διορισμού τους.

Οι *consultori in jure*⁵⁹ απεφάνθησαν ειδικά για το πρώτο ερώτημα. Αφού αναφέρθηκαν στην εποχή της κατάκτησης της πόλης, όταν υπήρχαν τα τρία μουσουλμανικά τεμένη, πρόκριναν το τρίτο, το πιο ευρύχωρο και μεγαλύτερο των άλλων δύο, προκειμένου να καθιερωθεί ως καθεδρικός ναός, αφού βέβαια προηγουμένως εξαγνιζόταν από τη βεβήλωση (ενν. από τη μουσουλμανική θρησκεία) και αποδιδόταν ευλογημένο, εξαγιασμένο και εξοπλισμένο με αλτάρι για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας (*proveduta di Altare convenevole con Sagristia*). Την απόφαση καθιστά ισχυρότερη το γεγονός ότι, όπως δηλώνεται, το συγκεκριμένο οικοδόμημα είχε προσδιοριστεί για τον σκοπό αυτό από την αρχή της κατάκτησης του Ναυπλίου. Αναγνωρίζεται όμως ότι ο ναός του Αγίου Αντωνίου, αν και μικρότερης χωρητικότητας, θα ήταν καταλληλότερος ως εγγύτερος στα δημόσια μέγαρα (*per esser assai vicina alli publici palazzi*). Οι *consultori* αποφεύγουν να πάρουν θέση στο γεγονός ότι, σε περίπτωση προκρίσεως του Αγίου Αντωνίου, θα έπρεπε να απομακρυνθούν οι Δομηνικανοί μοναχοί, οι οποίοι τον κατείχαν και είχαν, μάλιστα, μόνοι τους οικοδομήσει τα ενδιαιτήματά τους (*con costruzione di celle accomodate*). Σχετικά με την εγγύτητα στον καθεδρικό ναό της κατοικίας του αρχιεπισκόπου, είχαν εξασφαλιστεί πρόσοδοι και γήπεδα για να οικοδομηθεί το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο, εξαιτίας όμως της έλλειψης υλικών⁶⁰ στο Βασίλειο, χρειαζόταν να μεταφερθούν αυτά από τη Βενετία. Παρέμενε, λοιπόν, στη δικαιοδοσία της Γερουσίας τελικά να αποφασίσει αν θα έπρεπε να υλοποιηθεί η προτεινόμενη κατασκευή ή αν θα ήταν προτιμότερο, προς το παρόν, να εγκατασταθεί ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος σε κάποια άνετη κατοικία. Επίσης, αν και αναγνώριζαν την αναγκαιότητα ενός ενδιαιτήματος – Πρεσβυτερίου για τους ιερωμένους του Ναυπλίου, οι *consultori* προσπάθησαν να μη λάβουν θέση στο θέμα. Ο προσδιορισμός του αριθμού των κληρικών παρέμενε στη δικαιοδοσία της Γερουσίας –επειδή οι παπικές βούλλες δεν ανέφεραν κάτι σχετικά– κατά τη γνώμη τους δε, θα έπρεπε να υπάρχουν 12 ιερωμένοι σε έναν αρχιεπισκοπικό καθεδρικό ναό, θα μπορούσαν όμως να είναι 10 ή και οκτώ, με δυνατότητα της πρώτης να συμπληρώνει τον αριθμό τους κατά τη θέλησή της.

59. A.S.V., Consultori in Jure, filza 146, φ. 394-397v.

60. Λάμπρος, «Εκθέσεις των βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου», ό.π., σ. 228· Αγαμέμνων Α. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου Γ'», *Πελοποννησιακά* 25 (1995), σ. 48.

Οι *consultori in jure* γνωμοδότησαν, τον Οκτώβριο του 1695, αλλά η υπόθεση της ανοικοδόμησης Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου στο Ναύπλιο δεν προχώρησε. Η έλευση στην Πελοπόννησο του Leonardo Balsarini διευκόλυνε την εκλογή του ως πρώτου, νέου αρχιεπισκόπου στη νέα κτήση. Λίγο πριν από την εκλογή του (1698) όμως, εκδόθηκε από τη Γερουσία διάταγμα (31.8.1697)⁶¹ με το οποίο ορίστηκε, εκτός από τον προσδιορισμό του ναού του Αγίου Αντωνίου ως καθεδρικού, ότι η κατοικία του αρχιεπισκόπου θα ήταν μία από τις μεγαλύτερες και περισσότερο άνετες οικίες, οι οποίες υπήρχαν πλησιέστερα στον ναό. Από τους οκτώ κληρικούς, οι οποίοι προσωρινά θα έπρεπε να εκλεγούν, θα διορίζονταν οι έξι από τον αρχιεπίσκοπο και θα υπήρχαν και δύο αξιωματούχοι, ο πρωτοπρεσβύτερος και ο αρχιδιάκονος δηλαδή, διορισμένοι από τη Γερουσία με ετήσιες απολαβές 150 δουκάτα για τον καθένα και 30 δουκάτα ακόμη για την ενοικίαση οικίας, έως ότου οικοδομηθεί ένα Πρεσβυτέριο και καθοριστεί επαρκέστερη χορηγία. Για τη λειτουργία του καθεδρικού ναού θα διορίζονταν επίσης έξι ιερείς και τέσσερεις νεωκόροι, με ετήσιες απολαβές, προσωρινά, 65 και 36 δουκάτα αντίστοιχα.

Το μεγαλεπήβολο σχέδιο της ανοικοδόμησης Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου στο Ναύπλιο αρχικά ατόνησε. Αλλά και η παραμονή του Balsarini στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του Βασιλείου ήταν σύντομη. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα ο δυναμικός διάδοχός του, Angelo Maria Carlini, η αρχιερατεία του οποίου συνέπεσε με την εξίσου δραστήρια πολιτική του γενικού προνοητή θαλάσσης (*provveditor general da mar*) Francesco Grimaldi. Τότε, λοιπόν, που η κατάσταση στη νέα κτήση έμοιαζε να έχει σταθεροποιηθεί, θεωρήθηκε ότι ήταν ο κατάλληλος καιρός, προκειμένου να ανακινηθεί το θέμα της μόνιμης στέγης για τον Λατίνο αρχιεπίσκοπο και τους κληρικούς του. Ο Grimaldi, σε αναφορά του,⁶² τον Νοέμβριο του 1705, παρουσίασε την αναγκαιότητα ιδιόκτητης κατοικίας για τον πιστό στη Γαληνοτάτη αρχιεπίσκοπο Carlini, αλλά διεκτραγώδησε την οικονομική δυσπραγία εξαιτίας των άλλων οικοδομικών προγραμμάτων. Ανέφερε ότι το καταβαλλόμενο ενοίκιο για την αξιοπρεπή κατοικία του αρχιεπισκόπου δεν ήταν ευκαταφρόνητο, αλλά το οίκημα βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το κέντρο. Αν παρ' ελπίδα μετακινούνταν στον μεγάλο δρόμο, τότε η κατάσταση ίσως να μην ήταν ελέγξιμη. Πρότεινε, λοιπόν, την κατασκευή νέας οικοδομής για αρχιεπισκοπική κατοικία, μαζί με Πρεσβυτέριο, στην αυλή, σε επαφή με τον καθεδρικό ναό του Αγίου Αντωνίου. Επισύναψε, επίσης, σχετικό σκαρίφημα και προϋπολογισμό

61. A.S.V., Compilazione delle Leggi, busta 190, Ecclesiastici in genere, φ. 93v-94 (101v-102).

62. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 952, αρ. 17 (Romania, li 2 Novembre 1705 s.n.).

του έργου. Σε ένα δίφυλλο⁶³ σχεδιάστηκε με χρωματιστό μελάνι η υπάρχουσα κάτοψη του ναού και η μελλοντική τής κατοικίας. Το σχέδιο υπογράφει ο γνωστός μηχανικός Giust-Emilio Alberghetti⁶⁴ και ο ίδιος προφανώς συνέταξε τον πίνακα του προϋπολογισμού. Σε αυτόν αναφέρονται, όπως και την προηγούμενη φορά, τα αναγκαία οικοδομικά υλικά. Αναγράφεται αρχικά η ποσότητα και μετά η τιμή, και τέλος αναφέρεται η αξία της εργασίας, η ξυλοδεσιά των μαραγκών και η μεταφορά των υλικών.

Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, με σχετική ασφάλεια, η οικοδομή της αρχιεπισκοπικής κατοικίας θα μπορούσε να προσδιοριστεί στον σημερινό ναό του Αγίου Γεωργίου, όπου και το λεγόμενο Ενετικό Σχολείο.⁶⁵ Scuola, άλλωστε (Αδελφότητα προς τιμήν του Santissimo Sacramento), είχε επίσης ιδρύσει στον ναό του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας ο Carlini. Η κατασκευή της αρχιεπισκοπικής κατοικίας φαίνεται ότι προχώρησε. Είναι, μάλιστα, και σήμερα φανερή στον χώρο. Ο γενικός προνοητής θαλάσσης Agostino Sagredo, στην Έκθεση πεπραγμένων του,⁶⁶ μετά την επιστροφή του στη Βενετία, το 1714, αναφέρθηκε στην έναρξη της ανοικοδόμησης του Πρεσβυτερίου. Επισήμαινε δε την οικονομία που θα επιτύγχανε το κράτος, αν δεν συνέχιζε να χορηγεί τη δαπάνη του ενοικίου στους κληρικούς, οι οποίοι θα είχαν σύντομα τη δική τους στέγη.

Η κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας σήμανε την αποψίλωση του λατινικού δόγματος στην Πελοπόννησο. Η παρουσία όμως της αρχιεπισκοπικής κατοικίας στον ιστό της πόλης του Ναυπλίου, όπως και η μνήμη της Scuola, έμειναν αψεудείς μάρτυρες της παρουσίας του στον τόπο.

63. A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 952/4, *Napoli di Romania (Grecia – Morea). Pianta del domo di Romania dedicato a S. Antonio con l'Arcivescovato*. Βλ. εικ. 2.

64. Ντόκος – Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, ό.π., σ. liii-liv.

65. Η οικοδομή του Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο μεγάλο κτήριο κοντά στην Πύλη της Ξηράς. Βλ. Δανούσης, «Οι χάρτες», ό.π., σ. 23· Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το έργο του Wulf Schaffer για το Ναύπλιο. (Λίγα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998), σ. 14, 16.

66. Λάμπρος, «Εκθέσεις των βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου», ό.π., σ. 746-747· Μαύρος (μτφρ.), «Σπύρου Λάμπρου, Έκθεση Αυγουστίνου Σαγρέδου», ό.π., σ. 171.

DESPOINA STEF. MICHALAGA

ECCLESIASTIC MATTERS OF NAFPLIO
THE ROMAN CATHOLIC ARCHBISHOPRIC

The presence of the Roman Catholic Church in the Nafplio area is rooted in the francocracy era. During the second Venetian Domination in the Peloponnese, there was an attempt to reorganize the Archbishopric of Corinth and to revive the Roman Catholic hierarchy. Under the Archdiocese of Corinth were the dioceses of Argos (*Argensis* or *Argolicensis*) and Nafplio. For the Argos diocese there is reported a primate, named Bernardinus della Chiesa or “a Venetiis” (1680). However, in Nafplio, the capital of the *Regno di Morea*, besides the civil and military authorities, the Roman Catholic Archbishop of Corinth also resided. The fugitive bishop of Chios, Leonardo Balsarini, was nominated archbishop of Corinth in 1699. But soon he passed away and he was succeeded by the Dominican Angelo-Maria Carlini in 1704. He was slaughtered in Nafplio during the Ottoman invasion in 1715. Although the Cathedral was St. Paul’s in the Corinth’s castle his official seat was the church of St. Anthony of Padua in Nafplio, while his spiritual jurisdiction was extending throughout the *Regno*. The parish of St. Anthony was including the city of Nafplio itself, where was the archbishop’s palace too. In the city, besides the mosque, which was converted into the church of St. Anthony of Padua, there were built new temples of Roman Catholic faith, such as St. Mark in the Akronafplia, St. Nicholas off the coast walls, and San Gerardo Sagredo in Palamidi. Roman Catholic monasteries were founded as well, such as this of the Barefoot Carmelites (*Carmelitani Scalzi*), by the sea. There were even proposals for the construction of a new archbishop’s palace in the city, for a new foundling’s hospital, and for a college for the education of the youth, whose parents wish to avoid the costs, to send them to Italy. Despite this programming, after the collapse of the Venetian domination, no reference of the Roman Catholic faith is reported in Nafplio.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Είναι γνωστό ότι ένα από τα πιο σημαντικά επεισόδια του πέμπτου βενετοτουρκικού πολέμου (1684-1699)¹ υπήρξε η ανακατάληψη της Αττικής, και ειδικότερα της Αθήνας, το 1687, από τα στρατεύματα του επικεφαλής του πολέμου, Βενετού Φραγκίσκου Μοροζίνι. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν επρόκειτο να διαρκέσει για μεγάλο διάστημα και η εκ νέου εγκατάλειψη της Αττικής και των γύρω από αυτήν περιοχών στα χέρια των Οθωμανών θα συντελεστεί αρκετά γρήγορα, εξαιτίας των μεγάλων δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι δυτικές δυνάμεις.² Όμως, η αποχώρηση των Βενετών και ο εν συνεχεία περιορισμός τους αποκλειστικά στην ανακαταληφθείσα Πελοπόννησο (Regno di Morea) συμπαρέσυρε και πολλούς Έλληνες, κατοίκους της Αττικής και των γύρω περιοχών (Θήβα, Εύβοια), και ιδιαίτερα πολλούς κατοίκους της πόλης της Αθήνας· κάποιες πηγές, μάλιστα, υπολογίζουν τον αριθμό τους σε 6.000 ανθρώπους.³

Η υποστήριξη που είχαν παράσχει οι Αθηναίοι στους Βενετούς –είχαν συ-
γκροτήσει ακόμα και ένοπλο στρατιωτικό τμήμα για την ενίσχυση των δυτι-

1. Για τα γεγονότα του πολέμου αυτού που άρχισε το 1684 και έληξε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), η συναγωγή πηγών και βιβλιογραφίας είναι μεγάλη και αναλυτική. Περιορίζομαι στην αναφορά δύο έργων, στα οποία ο αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει και περαιτέρω βιβλιογραφική πληροφόρηση: Ιωάννης Χασιώτης, «Οι Έλληνες και οι πόλεμοι μεταξύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ευρωπαϊκών κρατών, 1669-1702», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 8-98, και Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, στο οποίο, βέβαια, και όλα τα στοιχεία για την εισβολή των Βενετών στην Αττική.

2. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του επαναστατισμού τους (1688-1691)», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 96-138.

3. Στο ίδιο, σ. 100, 101. Στην εργασία αυτή ο Κ. Ντόκος δημοσιεύει τα ονόματα πολλών Αθηναίων που εγκαταστάθηκαν στον Μοριά. Εκτός από αυτά, έναν κατάλογο με άλλα ονόματα δημοσίευσε και ο Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, «Παρθενών-Μοροζίνι και το δράμα των Αθηναίων», *Αθηνά* 55 (1951), σ. 254-257.

κών δυνάμεων⁴— και ο φόβος για πιθανά βίαια αντίποινα εις βάρος τους εκ μέρους των Οθωμανών, μαζί, βέβαια, με τη διευκόλυνση της μετοικεσίας αυτής εκ μέρους των Βενετών για λόγους ασφαλώς δημογραφικούς,⁵ μπορεί να εξηγήσει σε μεγάλο βαθμό την αιτία εξόδου των Αθηναίων από την πατρίδα τους.

Στο σημείο αυτό θέλω να προσθέσω και ένα άλλο στοιχείο, που ενδεχομένως συμβάλλει στην κατανόηση της στάσης των Αθηναίων να συνδράμουν τον Μοροζίνι: πολλοί από τους Αθηναίους είχαν συγγενικά πρόσωπα στη Βενετία, όπου βρίσκουμε εγκατεστημένους Αθηναίους τουλάχιστον από τα μέσα του 17ου αι., ενώ υπήρχαν και πολλοί μετακινούμενοι μεταξύ Βενετίας και ελλαδικού χώρου, οι οποίοι ασκούσαν το εμπόριο. Τα πολλά κοινά ονόματα⁶ που αντιστοιχούν σε μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας και σε κατοίκους της Αθήνας, καταδεικνύουν με σαφή τρόπο τη στενή συνάφεια μεταξύ των ανθρώπων αυτών, πολλούς από τους οποίους η βενετική εμπλοκή οδήγησε σε περιοχές του Μοριά, και κυρίως στο Ναύπλιο, κατά τη δεύτερη βενετοκρατία.

Είναι, λοιπόν, ακριβώς αυτή η συνάφεια των ανθρώπων που μας βοηθά να αντλήσουμε πολλές πληροφορίες για το βενετοκρατούμενο Ναύπλιο και την ενδοχώρα του, επειδή, όπως είναι ευνόητο, η σχέση και οι δοσοληψίες τους εξακολούθησαν να υφίστανται και μετά από την εναλλαγή του τόπου κατοικίας: από την Αττική, και κυρίως την Αθήνα, στην Πελοπόννησο, και κυρίως στο Ναύπλιο.

Φυσικά, οι πληροφορίες αυτές δεν αποτελούν συστηματικές και λεπτομερείς αναφορές συνταγμένες από κρατικούς αξιωματούχους για να ενημερώσουν τις κεντρικές αρχές της Γαληνοτάτης για την κατάσταση των επαρχιών. Όμως, επειδή προέρχονται από ανθρώπους που ζουν τα γεγονότα από κοντά, δρώντας φυσικά μέσα στον στενό και άμεσο κύκλο των επαφών και των συμφερόντων τους, έχουν ιδιαίτερη σημασία και μπορούν να πλαισιώσουν τις επίσημες πηγές, οι οποίες δεν μπορεί παρά να προσεγγίζουν στο σύνολό τους τις καταστάσεις με γενικό τρόπο και να μην αποδίδουν τις λεπτομέρειες των άμεσα εμπλεκομένων.⁷

4. Ντόκος, «Η μετοικεσία», *ό.π.*, σ. 98.

5. Στο *ίδιο*, σ. 102.

6. Είναι εύκολο να εντοπίσει ο ενδιαφερόμενος είτε στο Αρχείο της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας είτε στα βιβλία που αναφέρονται στην ιστορία της Αθήνας, είτε σε εμπορικές αλληλογραφίες της περιόδου ονόματα όπως: Καπετανάκης, Περούλης, Ταρωνίτης, Μάκορας, Καγγελάρης, Γάσπαρης, Λίμπονας, Δούσμανης, Ροΐδης, Μπενιζέλος, Θωμάς, Βωβός, Κουτρικάς, Μποζίκης, Ντέκας, Πατούσας, Μαυρογιάννης και πολλά άλλα, τα οποία αντιστοιχούν σε κατοίκους της Αθήνας και σε συγγενείς τους στη Βενετία.

7. Για τις πηγές της εποχής και τη σημασιολογία τους βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)», *Μνήμων* 5 (1975), σ. 101-102.

Οι πληροφορίες αυτές, λοιπόν, προέρχονται από δύο πηγές αλληλογραφίας, που έχουν ως τόπο αποστολής το Ναύπλιο και προορισμό τη Βενετία. Αποστολείς, από το Ναύπλιο, είναι ο Χριστόδουλος Λελέκος και ο Νικολός Θεοτόκης, και παραλήπτης, στη Βενετία, είναι πάντα ένας, ο Δημήτριος Περούλης.⁸ Η αλληλογραφία καλύπτει την περίοδο από το 1708 έως το 1715. Έχουμε, ωστόσο και δύο παλαιότερα γράμματα του Θεοτόκη (1698 και 1705), ενώ ο Χρ. Λελέκος θα εξακολουθήσει να στέλνει γράμματα στη Βενετία και μετά από την πτώση του Ναυπλίου, φυσικά από άλλους τόπους και υπό άλλη ιδιότητα.⁹

Ο Νικολός Θεοτόκης,¹⁰ αθηναϊκής καταγωγής, εξάδελφος του Δ. Περούλη, με εξαμελή οικογένεια, είναι ένας από τους μικροεμπόρους του Μοριά, που προμηθεύουν τον Δ. Περούλη με προϊόντα, στη γνωστή γραμμή της εμπορικής δραστηριότητας με αποστολή πρώτων υλών στη Βενετία και εισαγωγή από εκεί προϊόντων της βενετσιάνικης βιοτεχνίας και διάθεσή τους στον ελληνικό χώρο. Ο Ν. Θεοτόκης καταθέτει στα γράμματά του εμπορικές πράξεις, εκτιμήσεις δοσοληψιών, εκτιμήσεις για την παραγωγή ορισμένων προϊόντων (κυρίως μεταξιού), διαπιστώσεις για την οικονομική κατάσταση στον Μοριά και τα πιθανά κέρδη, εκκλήσεις για επικερδή διάθεση των προϊόντων που

8. Ο Δημήτριος Περούλης είναι ο γνωστός, αθηναϊκής καταγωγής, μεγάλεμπορος στη Βενετία του 18ου αι., ο οποίος συνέχισε την εμπορική παράδοση της οικογένειάς του, μέλη της οποίας είχαν εγκατασταθεί στη Βενετία από τα μέσα τουλάχιστον του 17ου αι. και είχαν διακριθεί στο εμπόριο αλλά και σε ηγετικές θέσεις της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Ο Δ. Περούλης αρχικά θα συνεχίσει τις παροδοσιακές μεταπρατικές εμπορικές πρακτικές της οικογένειάς του, αλλά γρήγορα θα εξελιχθεί σε σημαντικό οικονομικό παράγοντα του βενετσιάνικου 18ου αι. Βλ. γι αυτόν, P. D. Michaelaris, «L'attività armatoriale di Demetrio Peruli ed il suo intervento al traffic mediterraneo», *Attes du II Colloque International d'Histoire*, τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 175-186, και Vincenzo Ruzza, *La famiglia Perulli da Atene a Venezia*, Vittorio Veneto 2000 (μια συναισθηματική κατάθεση στοιχείων για την ιστορία της οικογένειας από έναν εκ θηλυγονίας απόγονό της, όπου, παράλληλα, συγκεντρώνεται και η έως το 2000 βιβλιογραφική συναγωγή για την οικογένεια Περούλη).

9. Ο Χρ. Λελέκος, αφού πρώτα ελευθερώθηκε, ακολούθησε κατά πόδας τα οθωμανικά στρατεύματα, τα οποία μετά την κατάληψη του Ναυπλίου επέστρεφαν στις βάσεις τους σέρνοντας μαζί τους και τους σκλαβωμένους Έλληνες, εν αναμονή της καταβολής λύτρων. Πράγματι, ο Χρ. Λελέκος κατάφερε, με την οικονομική συνδρομή του Δ. Περούλη, να ελευθερώσει πολλά από τα μέλη της οικογένειας Περούλη στη Χίο και στη Σμύρνη, όπου τελικά κατέληξαν ως αιχμάλωτοι των Οθωμανών.

10. Ντόκος, «Η μετοικεσία», ό.π., σ. 135. Ο Νικολός Θεοτόκης κατέχει τον αρ. 562 στον κατάλογο των αθηναϊκών οικογενειών, τα ονόματα των οποίων δημοσιεύονται, και ανήκε στην πρώτη τάξη των Αθηναίων. Ένας άλλος Θεοτόκης, ο Μελέτης, βρίσκεται εγκατεστημένος στον Μυστρά και συνεργάζεται με τον Νικολό στις εμπορικές συναλλαγές, φροντίζοντας κυρίως για την προμήθεια μεταξιού.

στέλνει στη Βενετία, και βέβαια προσωπικά/οικογενειακά συμβάντα. Είχε στείλει τους δύο γιους του (Κωνσταντή και Αδριανό) στη Βενετία, τον πρώτο το 1708 –για να μάθει κοντά στον Περούλη τα του εμπορίου– και τον δεύτερο λίγο πριν από την εισβολή των Τούρκων, ενώ ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε με την πτώση του Ναυπλίου και απελευθερώθηκε με την καταβολή λύτρων (βλ. παρακάτω).

Ο άλλος επιστολογράφος μας, ο Ηπειρώτης Χριστόδουλος (Χρίστος) Λελέκος,¹¹ ήταν από μικρός παραγιός των Περούληδων στην Αθήνα και εν συνεχεία, ακολουθώντας την πορεία των αφεντικών του, θα βρεθεί στο Ναύπλιο, όπου έγινε, θα λέγαμε, οικονομικός διαχειριστής της οικογένειας. Με άλλα λόγια, βρέθηκε να εξυπηρετεί τα νέα συμφέροντα των αφεντικών του στον Μοριά, δηλαδή αυτά που προέκυψαν από την απόδοση σε εκείνους –όπως και σε πολλούς άλλους εποίκους– κτημάτων στην ενδοχώρα του Ναυπλίου. Ο Χρ. Λελέκος στην πραγματικότητα βρίσκεται στη δούλεψη αρκετών προσώπων της οικογένειας Περούλη του Μοριά (γυναίκες, νύφες, γαμπροί, παιδιά), συνολικά υπηρετεί περίπου 20 άτομα. Ανάμεσα στα άτομα αυτά ουσιαστικά δεν υπάρχει υπεύθυνο ενήλικο αρσενικό πρόσωπο με το όνομα Περούλης, επειδή ο Δ. Περούλης –που θα μπορούσε να έχει αυτόν τον ρόλο– βρίσκεται μόνιμα εγκατεστημένος στη Βενετία, ενώ ο πατέρας του, ο γιατρός Σπυρίδωνας που είναι ένας από τους επικεφαλής των εποίκων Αθηναίων, κινείται συνεχώς μεταξύ Μοριά και Βενετίας, και ως εκ τούτου δεν μπορεί να ανταποκριθεί με συνέπεια στον ρόλο αυτό.

Σε αυτές τις συνθήκες ο Χρ. Λελέκος, πέρα από την επίβλεψη των αγροτικών εργασιών, την επιμέλεια της καλλιέργειας των κτημάτων και τη διάθεση των προϊόντων που αυτά αποδίδουν, αναδεικνύεται και ως ένας οιονεί διαμεσολαβητής ανάμεσα στους Περούληδες του Ναυπλίου και εκείνων της Βενετίας, έχοντας αποκτήσει την εμπιστοσύνη και των δύο μερών. Από την αλληλογραφία του, εξάλλου, φαίνεται καθαρά ότι επιχειρεί να ισορροπήσει τις προσωπικές/οικογενειακές αντιθέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας, κοινοποιώντας στον Δ. Περούλη τα πεπραγμένα του, οικονομικά και ενδοοικογενειακά. Αυτό, ωστόσο, ενέχει και υψηλό ρίσκο, που θα αποτυπωθεί, άλλωστε, στη μετά την πτώση του Ναυπλίου διένεξή του με τον Δ. Περούλη ως προς τα υψηλά έξοδα που παρουσιάζει ότι έχουν γίνει για τη συντήρηση της οικογένειας του Ναυπλίου, διένεξη που τελικά θα καταλήξει στα βενετικά

11. Για την ενδιαφέρουσα αυτή προσωπικότητα τα όσα στοιχεία γνωρίζουμε προέρχονται από τις πληροφορίες που καταθέτει για τον εαυτό του ο ίδιος, όταν προβάλλει τις πράξεις του ή όταν καταφεύγει στην υπενθύμιση των υπηρεσιών που έχει προσφέρει στην οικογένεια Περούλη, και φυσικά από πληροφορίες ανθρώπων που έχουν σχέση μαζί του, όπως λ.χ. ο Ν. Θεοτόκης.

δικαστήρια και εξαιτίας της οποίας διασώθηκε και η εν λόγω αλληλογραφία.¹² Αιχμάλωτος και ο Χρ. Λελέκος των Τούρκων, μετά την πτώση του Ναυπλίου, εξαγόρασε την ελευθερία του και, ακολουθώντας τα τουρκικά στρατεύματα στην πορεία τους προς τη Χίο και τη Σμύρνη, απελευθέρωσε πολλά μέλη της οικογένειας Περούλη με την καταβολή λύτρων. Σημειώνω ότι μεταξύ του Ν. Θεοτόκη και του Χρ. Λελέκου, δηλαδή της αλληλογραφίας τους, υπάρχει μικρή επικάλυψη και αναφορές του ενός στα πεπραγμένα του άλλου, καθώς εξυπηρετούν και εξαρτώνται από κοινό πρόσωπο.

Όπως ανέφερα ήδη, τα στοιχεία που καταγράφονται σε αυτά τα περίπου 50 γράμματα,¹³ είναι πολλά και γι' αυτό στη μελέτη αυτή θα αναφερθώ υποχρεωτικά σε λίγα, στα πιο ενδιαφέροντα, κατά τη γνώμη μου, και πάντως με περιγραφικό και όχι αναλυτικό τρόπο, επιδιώκοντας απλώς να προϊδεάσω τον αναγνώστη για το σύνολο της αλληλογραφίας. Έχω πάντως την εντύπωση ότι είναι από τις λίγες φορές –δεδομένου ότι πηγές αυτού του τύπου και για την περίοδο αυτή είναι λίγες– που μέσω των γραμμάτων του Χρ. Λελέκου, πέρα από τις όποιες πληροφορίες αφορούν τις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων, μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για τη φύση και την τύχη της κτηματικής περιουσίας που παραχωρήθηκε στους Αθηναίους εποίκους από το βενετικό δημόσιο.

Έτσι, διαπιστώνουμε τη χρησιμοποίηση ντόπιων εργατών (κολίγων) αλλά ενίοτε και στρατιωτών της φρουράς του Ναυπλίου· τα χωράφια καλλιεργούνται συστηματικά και αποδίδουν κυρίως σιτάρι, κριθάρι, κουκιά, σταφύλια, βαμβάκι και κρασί, σε ποσότητες οι οποίες –όσον αφορά κυρίως το σιτάρι και το κρασί– είναι τέτοιες που, μετά την καταβολή της δεκάτης και όσων διατίθενται για αυτοκατανάλωση, επιτρέπουν την εμπορευματοποίησή τους.

12. Βλ. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής Α.Σ.Β.), Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11: α) Fasc. με την εξωτερική ένδειξη: *C Per Il Sig^r Co: Demetrio Perulli C[ontro] Christo Lelleco*, ελληνικά έγγραφα του Χρίστου Λελέκου, Δημ. Σπ. Περούλη, σ. 1-53 (r-v). β) Fasc. με την εξωτερική ένδειξη: *B Per N° 8 Il Sig^r Demetrio Peruli C[ontro] Christo Lelleco*. Στην αρχή στάμπα με τη χειρόγραφη ένδειξη: *Perulli Contro Lelecho* (σ. 1-58). Ακολουθούν ελληνικές επιστολές του Χρ. Λελέκου προς τον Δημ. Σπ. Περούλη (σ. 1-58, r-v). γ) Fasc. με την εξωτερική ένδειξη: *Per Il Sig^r Co: Demetrio Peruli C[ontro] Christo Lelleco*, σ. 1-97 (r-v).

13. Τη μικρή αυτή μελέτη ο αναγνώστης πρέπει να θεωρήσει ως πρόδρομη ανακοίνωση εν όψει της έκδοσης όλων των γραμμάτων που συγκροτούν την αλληλογραφία αυτή, η οποία τώρα απόκειται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας: Α.Σ.Β., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (αλληλογραφία Χρ. Λελέκου προς Δ. Περούλη) και β) Α.Σ.Β., Grande Fraterna di S. Antonin, Archivio Privato dei Conti Perulli, b. 12 (αλληλογραφία του Ν. Θεοτόκη προς Δ. Περούλη).

Οι αναφορές σε ποσότητες σιταριού που, εκχρηματιζόμενες, φορτώνονται σε βενετσιάνικα και γενοβέζικα πλοία είναι συχνές.¹⁴

Εκτός όμως από την εκμετάλλευση των υπαρχουσών καλλιεργήσιμων γαιών στην ενδοχώρα του Ναυπλίου, υπάρχουν συνεχείς αναφορές σε εκχερσώσεις και μετατροπές σε καλλιεργήσιμη γη νέων εδαφών που βρίσκονται σε βαλτώδεις περιοχές, και μάλιστα με εντατικό τρόπο. Ίσως, μάλιστα, το γεγονός αυτό αποτελεί και ένδειξη του προβλήματος που υπήρχε στην Πελοπόννησο, δηλαδή της έλλειψης εργατικών χεριών, το οποίο οι Βενετοί προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν διευκολύνοντας την εγκατάσταση εποίκων από την Αττική και τις γύρω από αυτήν περιοχές. Το ενδιαφέρον είναι ότι πολλές φορές υπάρχει πίεση για εκχερσώσεις και από τον Δ. Περούλη της Βενετίας, απόδειξη ότι η παραχώρηση των κτημάτων δεν συντελούσε απλώς στην αποκατάσταση των εποίκων αλλά αποσκοπούσε σε ουσιαστική παραγωγική εκμετάλλευση, όπως μαρτυρεί και η παρακάτω χαρακτηριστική αναφορά του Χρ. Λελέκου:¹⁵

αν ροτάς διά τά υποστατικά, με χάρις Θεού καλλά έπίγαν κατά τον κερόν όπου έκαμε, και έχω διά πούλισην σάτρη πινάκεια¹⁶ 300 και χόρια κουκιά-άλλα 50, και κριθάρη. εις το αμπέλη ήρθαν και μου έδοσαν πρότον λόγον ρηάλια¹⁷ -500, εγώ τους εγίρεψα ριάλια 750.

Στις εκμεταλλεύσεις αυτές εντάσσεται και η λειτουργία υδρομύλων, αποκλειστικά εξαρτώμενων, όπως και οι καλλιέργειες, από τις βροχοπτώσεις, με τις οποίες ενισχύονταν τα νερά των τοπικών χειμάρρων, ώστε να λειτουργεί άρτια το σύστημα άλεσης των σιτηρών.

Από τις καλλιέργειες αυτές, δηλαδή από τη διάθεση των προϊόντων που ανέφερα, φαίνεται ότι εισπράττονταν ικανοποιητικά ποσά, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την εξυπηρέτηση εμπορικών συναλλαγών, σύμφωνα με τις εντολές που δίνονταν από τη Βενετία. Εξάλλου, είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι μικρές εμπορικές συναλλαγές βρίσκει τη δυνατότητα να ασκεί και ο παραγός Χρ. Λελέκος (γνωρίζουμε αρκετές παραγγελίες του σε βιοτεχνικά

14. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 29ης Νοεμβρίου 1712).

15. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 23ης Οκτωβρίου 1713).

16. Το πινάκι είναι μονάδα μέτρησης δημητριακών· βλ. γι' αυτό τα όσα προσκομίζει ο Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι. (υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1982, σ. 103.

17. Για το ρεάλι και τις ισοτιμίες του βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, ιε'-ιθ' αι.*, KNE/EIE, Αθήνα 1996, σ. 220.

προϊόντα¹⁸), ενώ η παρέμβαση του Ν. Θεοτόκη είναι ακριβώς αυτή, δηλαδή η αποστολή προϊόντων (κυρίως μεταξιού) στη Βενετία, η πώλησή τους, η αγορά κατόπιν βιοτεχνικών προϊόντων (κυρίως υφασμάτων) και η διάθεσή τους στην Πελοπόννησο, όπως ήδη έχω αναφέρει.

Ο Χρ. Λελέκος όμως είναι ένας πολύ διορατικός στα οικονομικά, είναι ο παραγίος που συνεχώς εντοπίζει πιθανές πηγές κέρδους. Έτσι, είναι συνεχής η πίεσή του προς τον Δ. Περούλη να μεριμνήσει για την ενοικίαση της δεκάτης, καθώς στο μυαλό του αυτό είναι μια δραστηριότητα που μπορεί να αποφέρει σημαντικά έσοδα, και μάλιστα χωρίς ιδιαίτερο κόπο:

τόρα της γράφω διά την δεκατία¹⁹ όπου βλέπο και δεν την εκόφτη και διά να την εκονφερμάρη, να την εχομε διά πάντα, και αν την εκουφερμάρη είναι ένα μέριτο καλλό όπου θέλη να μας δίδη τον χρόνον διάφορο ρηάλια –100 χορής καμίαν έξοδο.²⁰

Ασφαλώς πρόκειται για δεκάτη τοπικής εμβέλειας, η λειτουργία της οποίας αξίζει να διευκρινιστεί, αλλά, κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται στην περιοχή όπου υπάρχουν και οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των Περούληδων.

Όπως ήδη ανέφερα, η εξάρτηση της απόδοσης των καλλιεργειών από τις καιρικές συνθήκες, δηλαδή στην ουσία από τις ικανές και στην κατάλληλη εποχή βροχές (αλλά και από την ακρίδα που ενδημούσε στην περιοχή), είναι καθοριστική και νά πώς την αποδίδει ο Χρ. Λελέκος στα γράμματά του:²¹

σας δίδω ήδισην πως φέτος έχη να γένη μεγάλην πίνα με το να μην έβρεξαι ο απρίλης ολότελα, και έως την σήμερον δεν την ήδαμαι την βροχή, μερικά στάρηα όπου ήχαν σπαρμένα εκαήκαν ολότελα, όπου δεν θερίζουν αλλά μήτε βάνουν δρεπάνει, μόνον ο θεός να κάμη ένα έλεος εις τον κόσμο του. Την σιμερον πιγένη το στάρη δέκα τέσεραις λίτρες²² το πεινάκη και δεν το εβρίσκουν. Εις το παζάρη ος το μεσιμέρη είναι ψομή και από το μεσημέρη και ήστερα δεν ευρίσκεται.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που αποτυπώνεται στην αλληλογραφία, είναι η έλλειψη καλών ακινήτων (κτηρίων) στο Ναύπλιο και το ενδιαφέρον

18. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 1ης Απριλίου 1712).

19. Φυσικά εννοεί τον φόρο της δεκάτης επί των παραγόμενων προϊόντων.

20. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 8ης Ιουνίου 1713 και της 2ας Φεβρουαρίου 1714).

21. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 29ης Νοεμβρίου 1712).

22. Για τη βενετσιάνικη λίρα (λίτρα) και τις ισοτιμίες της βλ. Λιάτα, *Φλωρία*, ό.π., σ. 213.

του Δ. Περούλη να αποκτήσει σπίτια²³ και εργαστήρια.²⁴ Γνωρίζουμε ότι έχει στην κατοχή του ένα καλό σπίτι, το οποίο νοίκιαζε σε Δομινικανούς²⁵ μοναχούς επί δύο έτη και μετά δέχθηκε πίεση για να το ενοικιάσει σε Βενετσιάνους αξιωματούχους,²⁶ δηλωτικό της έλλειψης κτηρίων που πριν ανέφερα. Πέρα από αυτά, οι ανταποκριτές του τον πληροφορούσαν συνεχώς για την κατάσταση διάφορων σπιτιών που ενδιαφερόταν να αγοράσει. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη περιγραφή ενός από τους ανταποκριτές του Δ. Περούλη:²⁷

διά το σπήτη όπου μου γράφη διά να της γράψω αν έχη κομοδα,²⁸ εκείνο του ρ Θεοτόκη²⁹ άλλο δεν έχη παρά εις τον κάτω πάτω έχη μία κάμαρα μηκρή και την κουζίνα, εις τον απάνου πάτω έχη δύο καμαροπούλες και το πόρτιγω³⁰ με το σαγινισήνη³¹ όπου είναι εις τα κεραμήδια του τζοκάκη, μόνον

23. Από πολλά γράμματα του Χρ. Λελέκου αλλά και του Ν. Θεοτόκη συνάγεται ότι ο Δ. Περούλης επιθυμούσε να έχει ένα καλό κατάλυμα στο Ναύπλιο και ότι σχεδίαζε να ταξιδεύσει στην πρωτεύουσα του Μοριά για να επιβλέψει αυτοπροσώπως τις οικογενειακές και προσωπικές-οικονομικές του υποθέσεις. Ορισμένες φορές, μάλιστα, δίνεται η εντύπωση από τα γράμματα ότι στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. ο Περούλης σκεφτόταν να προβεί και σε μόνιμη ίσως εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο, υπόθεση που φυσικά ανέκοψε τόσο η πώση του Ναυπλίου όσο και το γεγονός ότι η μεταγενέστερη εμπλοκή του με τα μονοπώλια του αλατιού και του καπνού, αλλά και οι άλλες οικονομικές του δραστηριότητες (ναυτιλία), απαιτούσαν την παρουσία του στη Βενετία, με αποτέλεσμα να μην ταξιδεύσει ποτέ ούτε στη γενέτειρά του Αθήνα αλλά ούτε και στη Λευκάδα, όπου βρίσκονταν οι αλυκές (παλαιές και νέες) της δικαιοδοσίας του.

24. Για τα εργαστήρια της εποχής βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Ένα εργαστήρι τ' Αναπλιού στη Βενετοκρατία (1712-1715)*, Δήμος Ναυπλίου, Ναύπλιο 1998.

25. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Archivio Privato dei Conti Perulli, b. 12 (γράμματα του Ν. Θεοτόκη της 2ας/13ης Μαρτίου 1711 και της 7ης/18ης Μαΐου 1713): από αυτές τις πληροφορίες, αλλά και από άλλες συμπληρωματικές, φαίνεται ότι το τάγμα των Δομηνικανών μοναχών είχε εγκατασταθεί και στο Ναύπλιο. Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται σε τι είδους υπηρεσίες χρησιμοποιείται εκ μέρους των Δομηνικανών μοναχών το οίκημα του Περούλη, καθώς η μετατροπή του σε θρησκευτικό κατάλυμα είναι μάλλον απίθανη.

26. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Archivio Privato dei Conti Perulli, b. 12 (γράμμα του Ν. Θεοτόκη, της 8ης/19ης Απριλίου 1710).

27. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 23ης Οκτωβρίου 1713).

28. Η ιταλική λέξη αναφέρεται στα πλεονεκτήματα (ευκολίες) που διαθέτει το σπίτι.

29. Φαίνεται ότι ο Ν. Θεοτόκης σχεδίαζε να πουλήσει το σπίτι του ή κάποιο άλλο σπίτι που ενδεχομένως διέθετε.

30. Ιταλική λέξη που σημαίνει στοά, σκεπαστό πέραςμα, αλλά εδώ μάλλον εννοεί το χαγιάτι.

31. Τουρκική λέξη (σαχινσί), που δηλώνει το προεξέχον μέρος του επάνω ορόφου του σπιτιού.

να κάμης αν είναι μοδος³² να πάρης τον αρχόντων τον κοθονέον,³³ όπου κάθεται ο μέλλος,³⁴ και αν το πάρης κάνης ένα παλάτην ό[που] να μην είναι άλλο δευτερό του εις το αναύπλη και τέσερα αργαστίρηα εις το πάζαρη, όπου λέμε δίο όπου είναι τα δηκά μας και δίο του ροήδη και να πέρνης τον χρόνον από τα νίκηα ρηάλια –200.

Πολύ πιθανόν να βρισκόμαστε μπροστά στην περίπτωση εκμετάλλευσης ακινήτων, τάση που θα εκδηλωθεί με ένταση εκ μέρους του Δ. Περούλης λίγο αργότερα, αλλά προς άλλες, πιο ασφαλείς και βέβαια πιο προσιτές κατευθύνσεις.³⁵

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να αναφέρω και εμφανίζεται στα γράμματα του Ν. Θεοτόκη σαφέστατα, είναι ότι κατά τις εμπορικές συναλλαγές, δηλαδή από τη διάθεση του μεταξιού, κυρίως, στην πιάτσα της Βενετίας, δεν επιθυμεί την αποστολή χρημάτων αλλά την επένδυσή τους στην αγορά βιοτεχνικών προϊόντων. Αυτό αποτελεί, βέβαια, συνήθη πρακτική, όπως γνωρίζουμε και από τη συμπεριφορά και άλλων εμπόρων της περιόδου αυτής. Ωστόσο, πολλές φορές η πρακτική αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι κατά τη μετατροπή των νομισμάτων στην αγορά του Ναυπλίου ο Ν. Θεοτόκης διαπιστώνει ότι χάνει –επειδή και το λάντζο της μονέδας καλάρη πολύ³⁶–, γι' αυτό αναζητεί ισόπο-

32. Ιταλική λέξη: τρόπος.

33. Μεγάλη οικογένεια εμπόρων από την Άρτα, μέλη της οποίας βρίσκουμε εγκατεστημένα στη Βενετία ήδη από τα τέλη του 16ου έως και τον 19ο αι., ενώ, όπως συμβαίνει και με άλλους Έλληνες, από τα τέλη του 18ου αι. πρέπει να θεωρείται ως εξιταλισμένη. Πολλά στοιχεία γι' αυτήν υπάρχουν στην δημοσίευτη διατριβή του Σωτ. Κουτμάνη, *Έλληνες στη Βενετία (1620-1710). Κοινωνικό φύλο – οικονομία – νοοτροπίες*, Αθήνα 2013, σ. 152, 153, 162-164, 193, 222-224, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία, στην οποία περιλαμβάνονται δύο μελέτες του Κ. Μέρτζιου: η πρώτη στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936) και η δεύτερη στον *Μικρό Ελληνομνημόνα*, τχ. 2 (Ιωάννινα 1960), όπου η διαθήκη του Γ. Κοθώνη. Ευχαριστώ τον φίλο Χρ. Ζαμπακόλα για την υπενθύμιση των παραπάνω στοιχείων σχετικά με την οικογένεια Κοθώνη.

34. Για τον Αθηναίο έμπορο Γεωργάκη Μέλο, εγκατεστημένο στη Βενετία, και τα αδέλφια του Νικολό και Μιχάλη, που βρίσκονται τώρα στο Ναύπλιο, βλ. Ευτυχία Λιάτα, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλιού στις αρχές του 18ου αιώνα», *Ανθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 245-270.

35. Γνωρίζουμε ότι τελικά ο Δ. Περούλης θα διαθέσει αρκετά κεφάλαια για να αγοράσει κτήματα στην περιοχή του Βένετο, ανάμεσα στα οποία και μεγάλη εξοχική κατοικία. Στο αρχείο του διασώζονται όλα τα σχετικά συμβόλαια της αγοράς των κτημάτων αυτών, τα ποσά που διατέθηκαν και ορισμένες φορές και η απόδοσή τους από την υπενοίκιαση σε Ιταλούς καλλιεργητές. Εξάλλου, η ύπαρξη μεγάλης κατοικίας, όπως ανέφερα, ίσως εξηγήσει τον λόγο που οι Περούληδες δεν απέκτησαν ποτέ στην πόλη της Βενετίας ιδιόκτητο μέγαρο, πράγμα απολύτως εφικτό για τις οικονομικές δυνατότητές τους.

36. Η έκφραση αυτή υπονοεί τη διαφορά που προέρχεται από την ανταλλαγή νομι-

σης αξίας βιοτεχνικά προϊόντα (κυρίως υφάσματα) ή ακόμα και χρυσάφι, το οποίο, μάλιστα, συνιστά να στέλνεται με τον καπετάνιο τού εκάστοτε πλοίου και να επιδίδεται χέρι με χέρι, επειδή το Τελωνείο του Ναυπλίου επιβάλλει υψηλούς δασμούς: *να μην το ιδούνε εδώ οι ντουανιέροι, επειδή παίρνουνε εις το χρυσάφι ντάκιο*.³⁷

Στη γραμμή αυτή και μέσα από τις παραγγελίες βενετσιάνικων βιοτεχνικών προϊόντων γίνεται έκδηλα φανερό ότι η τοπική αγορά είναι απόλυτα εξαρτημένη και από τις εισαγωγές προϊόντων, που, πέρα από τα αναμενόμενα (υφάσματα, γυαλικά, βιβλία, ρούχα κτλ.) και τα σπανιότερα (*κονιδολόγοι*,³⁸ *ροδοζάχαρη διά το βλάψιμο*) ή προϊόντα ειδικώς επιζητούμενα (πιστόλι και τουφέκι ειδικών προδιαγραφών, ή *να μου στίλης ένα καπελάκη χρυσό με τα πτερά διά το πεδή του ρ μάβροιωάνη όπου το έχω βαπτησμένο*³⁹), έχει ανάγκες και σε φυτάρια, σακούλες για το αλεύρι, παλάντζες για το ζύγισμα κτλ., δηλωτικά της σχεδόν παντελούς έλλειψης επιτόπιας βιοτεχνίας.

Δεν μπορώ να επεκταθώ σε περαιτέρω στοιχεία, τα οποία και πολλά είναι και άλλου τύπου πραγμάτευση απαιτούν. Θα καταλήξω εδώ στη διαπίστωση ότι κάποια στιγμή, όσο πλησιάζουμε προς το τέλος, εκδηλώνεται ο φόβος του τουρκικού κινδύνου, ο οποίος προσδιορίζει τις πράξεις και τις σκέψεις των ανθρώπων. Όπως γνωρίζουμε, οι απειλητικές διαθέσεις των Τούρκων είχαν γίνει εμφανείς τουλάχιστον ένα χρόνο πριν από την πτώση του Ναυπλίου, πράγμα που αποτυπώνεται και στην αλληλογραφία μας. Θα αναφέρω ορισμένα στοιχεία: στα έξοδα του Χρ. Λελέκου καταγράφονται δόσεις για την άμμο του Παλαμηδίου, πράγμα που μάλλον σημαίνει επισκευές στο φρουριακό συγκρότημα, καταγράφονται κινήσεις ιππικού (*δραγόντοι*) στον κάμπο και τάισμα των αλόγων τους με τα σπαρμένα κριθάρια, καταγράφονται υποχρεωτικοί δανεισμοί εκ μέρους των Βενετών εις βάρος πλούσιων Ελλήνων, κινήσεις της αρμάδας και διάσπαρτες φήμες για επικείμενη βοήθεια ή επικείμενο ρωσοτουρκικό πόλεμο. Όπως έχει δείξει σε παλαιότερη εργασία της η συνάδελφος Ευτυχία Λιάτα,⁴⁰ ο φόβος για το επικείμενο κακό πολλές φορές είναι εισαγόμενος, δηλαδή πρώτα τον αισθάνονται εντονότερο οι άνθρωποι που είναι εκτός του Μοριά αλλά κοντά σε κέντρα πληροφοριών. Ένας από αυτούς που

σμάτων (aggio) και από την οποία, όπως δηλώνει ο Ν. Θεοτόκης, χάνει αρκετά χρήματα.

37. Ιταλική λέξη (dazio), που σημαίνει δασμός.

38. Προφανώς πρόκειται για ειδικό αντικείμενο με το οποίο ήταν δυνατή η απαλλαγή των ανθρώπων από τις κόνιδες της ψείρας.

39. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 3ης Φεβρουαρίου 1713).

40. Λιάτα, «Μαρτυρίες», ό.π., σ. 103, 106.

τον βιώνουν, είναι και ο Σπυρίδων Περούλης, σπουδασμένος γιατρός στην Πάδοβα, πατέρας του Δημητρίου, που κινείται συνεχώς μεταξύ Μοριά και Βενετίας. Ήδη από τα τέλη του 1713 – αρχές 1714 ο Χρ. Λελέκος παρατηρεί την έντονη ανησυχία του Σπ. Περούλη, όταν αυτός βρισκόταν στο Ναύπλιο, και το επισημαίνει στον γιο του: *τον αυθέντη μου το πατέρα της πάλην του εμπίκε ένας σιλογισμός πολλής διά τους τούρκους, οπού μάρτις μου ο Θεός, όλη νήκτα δεν έκλη το μάτι του, πούτη σικόνεται με το ήδιον σιλογισμόν*.

Όπως γνωρίζουμε, ο συλλογισμός του Σπ. Περούλη σε λίγο καιρό θα εξελιχθεί σε κίνδυνο προ των πυλών και τότε στην αλληλογραφία μας θα αποτυπωθούν προσπάθειες διαφυγής από τον κλοιό που αρχίζουν να στήνουν οι Τούρκοι, οι οποίες άλλοτε επιτυγχάνουν και άλλοτε αποτυγχάνουν. Πάντως, στην αλληλογραφία καταγράφονται σκέψεις μεταφοράς των γυναικοπαίδων διά ξηράς είτε στην Πάτρα και από εκεί στην Κέρκυρα, είτε στη Μονεμβασία· επίσης, προσπάθειες αποστολής χρημάτων, ασημικών, πολύτιμων σκευών και προϊόντων έξω από τη ζώνη κινδύνου, με αποτέλεσμα να τιναχθούν στα ύψη οι ναύλοι και οι ασφαλίσεις. Και πέρα από όλα αυτά, η συγκέντρωση ανθρώπων και προϊόντων στο Ναύπλιο, που θεωρείται το πλέον ασφαλές καταφύγιο, με αποτέλεσμα το κατρακύλισμα των τιμών, στοιχεία που αποτυπώνονται με τον εξής τρόπο στο γράμμα του Χρ. Λελέκου:

φέτος με την χάριν του θεού είναι εις όλα τα πράγματα τόση ευτυχία όπου δεν το θημόντε άλλον χρόνον, το τερή πιγένη ασπρόλιτρο, τα κεφάλια όπου είναι αλατισμένα, τρία σολδία την λίτρα, το μαλή το δίδουν το καντάρι 15 λίτρες και 13, όσο θέλη κανής να μαζόξη, το κρασί—40 γαζέταις η μπότζα, διατί σαν εγρικήσαν ετούτο τον φόβον το εκουβαλίσαν όλο επά μέσα όλο της τροπολιτζάς και του άργους και τρίκαλα και ακόμη και από το μιστρά εφέραν κρασή.⁴¹

Θα ακολουθήσει η πτώση του Ναυπλίου (9 Ιουλίου 1715) και η προσωρινή διακοπή της αλληλογραφίας, ή καλύτερα η συνέχειά της υπό άλλους, τραπεζικούς όρους, όπως τους περιγράφει ο Ν. Θεοτόκης:⁴²

ευγενέσταται και εκλαμπρότατε εξάδελφε sr: κόντε δημήτρι περούλι, χείρης ομού με τον ηγαπιμένον μου εξάδελφον τον μπατέρα σου με άλες μου δύο θλιβαιρές, όντας μου εις το Ανάπλι εις την σκλαβιά και μια περ βιας Λάρισσον και άλι με τον χρίστο λελέκο, έγγραφα την εκλαμπρότι σου τα ανιπόφερτα κακά που μας επανεβρίκαν, οπού λογιάζο απόντες εστάθι ο κόσμος να μιν εγίνι άλη τέτια σκλαβιά που ζιούμε, μόνο έος τόρα δεν μαζί στεριμένη

41. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Commissaria dei Conti Perulli, b. 11 (γράμμα του Χρ. Λελέκου, της 12ης Απριλίου 1715).

42. A.S.V., Grande Fraterna di S. Antonin, Archivio Privato dei Conti Perulli, b. 12 (γράμμα του Ν. Θεοτόκη, της 27ης Απριλίου 1716, από τον Μυστρά).

από όλα που ηδὸ δεύτερον υποκάμησον να φορέσομε δεν ἔχομεν, εβρισκόμασταν ἐδὸ στο Μιστρά, ἐγὼ και η ταλέπορη μου συμβήα στον sr. Μελέτη, και τρόμε κομάτι ψομί, και αν τούτος ο δόλιος στεναχοριμένος που ἦτι και αν ἴχεν τάστιλε στο κατακαημένο Ανάπλι και τάχασε, τα δόλια μας πεδιά στι σκλαβιά, τα μάτια μου τρέχουν, τα χέρια μου τρέμουν και δεν ημπορό να σας τα γράφο καταλευτός, παρά ἔγραψα ὅπος ημπορούν τον μπεδιόν Κοσταντή και Ανδρινού, και σε περικαλό επάρτε την ετζίνη την γραφή και ἡδέτέ την και σπλαχνιστίτε μας, ὄχι οσάν πρότα αζαδέλφια οπού ἡμεστεν, μόνο να μας ελογιάζετε οσάν αδέλφια σας, εντούτος ο τζερὸς ἦνε τότε να δίζουν η ἄλι ἐδιτζή τα χριστιανικά ἔργα να μας ελευθερόσετε που περικοιλάrouμε και ψυχικός και σωματικός και ο θεὸς σας τα δίνι εκατονταπλασίος και ης τον μαπαρόντα και ης τον μέλοντα καιρόν.

PAN. D. MICHAILARIS

ASPECTS OF EVERYDAY LIFE IN NAFPLIO DURING THE SECOND VENETIAN OCCUPATION

As is well known, many Athenians who followed the Venetians departing from Attica (1687) settled in the Peloponnese, particularly in the city and hinterland of Nafplio. Among them was the Peroulis family, that was given land in the same region. In this paper I present, in a preliminary form, information deriving from the correspondence between two persons involved in these events, both related to Dim. Peroulis of Venice. The first is the Athenian Nikolos Theotokis, first cousin of the Peroulis family and their commercial agent in Morea. The second is Chr. Lelekos, a person responsible for the cultivation of their land and the trading of their products. From these letters, preserved in the Archives of Peroulis family, which are part of the State Archives of Venice, apart from the economic issues, we draw information about many aspects of everyday life in Nafplio during the second Venetian occupation, especially the period 1709-1715.

ΣΤ' Συνεδρία

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ

ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ:
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΩΝ (15ος-18ος ΑΙ.)

Αρχίζοντας την παρουσίαση περίπου δυόμισι αιώνων, πριν το τέλος μιας εποχής, το 1715, θα αναπτύξουμε σύντομα ποιες ήταν οι οχυρώσεις του Ναυπλίου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στην πόλη, μια περίοδο καθοριστική για τη Βενετία, το Ναύπλιο και την Πελοπόννησο, και πολύ σημαντική επίσης για την εξέλιξη της τεχνικής των οχυρωματικών έργων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Οι οχυρώσεις του Ναυπλίου είναι μοναδικές στο είδος τους σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και από τις σημαντικότερες της ανατολικής Μεσογείου.¹ Στην παρουσίαση αυτή δεν θα κάνουμε μόνο ανακεφαλαίωση της κατασκευής των οχυρώσεων από τον 15ο αι. έως και το τέλος της βενετικής κατοχής (1389-1540, 1686-1715), αλλά θα παρουσιάσουμε, για πρώτη φορά, σχέδια με προτάσεις βελτίωσης των θαλάσσιων τειχών της πόλης, που εκπονήθηκαν στην εκπονή της δεύτερης βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.

Το 1389 άρχισε η πρώτη βενετική κατοχή για την πόλη, που διήρκεσε έως

1. Ι. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά αμυντικά έργα στις οχυρώσεις της Πελοποννήσου (1684-1715). Δύο σχέδια του τείχους της πόλης του Ναυπλίου (18ος αι.) από το αρχείο της Βενετίας», *Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης (Μονεμβασία, 20-22 Ιουλίου 1990)*, Αθήνα 1998, σ. 135-154. Της ίδιας, «Βενετοί και δημόσια έργα στον ελλαδικό χώρο», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού – Αρχαιακά τεκμήρια*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 489-518. Της ίδιας, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αιώνα). Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχαιακές πηγές*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη» Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1998. Δ. Αθανασούλης, «Η Ενετοκρατία στα Ιόνια, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Η νέα οχυρωματική τεχνολογία και η εφαρμογή της στα ενετικά κάστρα του ελλαδικού χώρου», *“Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυο Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής”*, Πειραματική Ενέργεια Archi-Med, Αθήνα 2001, σ. 35-46. Ι. Στεριώτου, «Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο Κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 33 (2003), σ. 241-283. Ι. Steriotou, «The Palamida fortress in Nauplia in the Peloponnese: a unique fortification of the XVIII century in Greece», *Europa Nostra – Bulletin* 59 (2005), σ. 69-78. Της ίδιας, «The bastioned fortresses in Greek territories under the influence of Vauban», *Europa Nostra – Bulletin* 62 (2008), σ. 81-90.

το 1540. Με την κτήση αυτή η βενετική Δημοκρατία συμπλήρωνε την αλυσίδα των λιμανιών-βάσεων που κατείχε, ώστε με μια συνεχή γραμμή ναυσιπλοΐας, διά μέσου της Κέρκυρας, της Μεθώνης και της Κορώνης, του Ναυπλίου, της Χαλκίδας (Negroponte) και φυσικά της Κρήτης, να φτάνει με ασφάλεια στα λιμάνια της Ανατολής.

Ήδη όμως, από το β' μισό του 15ου αι., η θέση του Ναυπλίου άρχισε να γίνεται επισφαλής και οι οχυρώσεις του αποδεικνύονταν ανεπαρκείς. Έπρεπε, ωστόσο, να καταλάβουν οι Τούρκοι το Άργος (1463) και τη Χαλκίδα (1470) για ν' αρχίσουν οι Βενετοί τη συστηματική οχύρωση του Ναυπλίου. Ο διοικητής του Vittore Pasqualigo συνεργάστηκε με τον μηχανικό Antonio Gambello. Οι επεμβάσεις εκείνες ήταν:

α) Το φρούριο Μπούρτζι στη βραχονησίδα του Αγίου Θεοδώρου, το «κλειδί του Ναυπλίου», το οποίο άρχισε να κατασκευάζεται το 1471.

β) Σε συνέχεια του Κάστρου των Φράγκων, προς τα ανατολικά, οι Βενετοί άρχισαν να κατασκευάζουν έναν τρίτο περίβολο, οχυρώνοντας τον λόφο που απέμενε ακάλυπτος σ' εκείνη την πλευρά. Το ισχυρότερο σημείο αυτού του φρουρίου ήταν ένας ογκώδης, διπλός κυκλικός προμαχώνας (Torrione), με δύο πυροβολεία σε διαφορετικά επίπεδα, σχηματισμό από τον οποίο λέγεται ότι ονομάστηκε ολόκληρο το οχυρό Castel Toro.

γ) Η περιτείχιση της πόλης, η οποία ολοκληρώθηκε στις αρχές του 16ου αι., κάτω από το φρουριακό συγκρότημα της Ακροναυπλίας, προς τα βόρεια.

Υποστηρίζεται ότι κάποιο προάστιο πρέπει να υπήρχε στις ρίζες του λόφου, έξω από τα τείχη της Ακρόπολης, από τους βυζαντινούς ακόμη χρόνους. Από το β' μισό του 15ου αι. θα πρέπει να άρχισε η οριστική μετατροπή του προαστίου σε κανονική πόλη, με κυβερνητικά μέγαρα, εκκλησίες, πλατεία, λιμάνι, χάραξη δρόμων και πολεοδομικό σχεδιασμό. Αναπτύχθηκε έτσι μια πόλη πάνω σε μια πλατιά επίχωση, την οποία δημιούργησαν οι Βενετοί προς τη θάλασσα, πάνω σε πασσαλώσεις, μέθοδο που γνώριζαν άριστα από τα έργα τους στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας. Το 1502 πάντως είναι η πρώτη χρονιά που αναφέρεται ότι αρχίζουν να κτίζονται τα χαμηλά τείχη του Ναυπλίου.

Ο περίβολος της πόλης, απλός στη χάραξή του, ξεκινούσε από τον Torrione του Castel Toro, κατέβαινε μέχρι τη θάλασσα στον Torrioncino Contarina (μικρό κυκλικό πύργο). Στο μέσο αυτής της ανατολικής πλευράς σχηματιζόταν αμβλεία γωνία, όπου ανοιγόταν η Ανατολική κύρια Πύλη, στο ένα πλευρό της οποίας αναπτυσσόταν ορθογωνικός πύργος για τη φύλαξή της. Στην ίδια ανατολική πλευρά η θάλασσα εισχωρούσε μέσα στην ξηρά δημιουργώντας έναν κολπίσκο, ο οποίος έπαιζε τον ρόλο τάφρου και έφτανε μέχρι τη βάση του Castel Toro. Στο βόρειο θαλάσσιο τείχος της πόλης, όχι μακριά από τον ΒΑ μικρό πύργο Contarina, υπήρχε η Πύλη της Θάλασσας. Σε ολόκληρο τον περίβολο της πόλης, που συνέχιζε την πορεία του προς τα δυτικά, για να κλεί-

σει πάνω στους βράχους της χερσονήσου, έως τα τείχη του Κάστρου των Ελλήνων, ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους, βρίσκονταν και άλλες βοηθητικές πύλες, όπως η Porta della Piazza, η Porta dei Forni κ.ά.

Ανακεφαλαιώνοντας, για την περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας στο Ναύπλιο, θα λέγαμε ότι η μαζική κατασκευή οχυρώσεων στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου και στις πρώτες του 16ου αι. είναι ένα προοίμιο των βενετσιάνικων οχυρώσεων μεγάλης κλίμακας που κατασκευάστηκαν, εκτός από το Ναύπλιο, στη Μεθώνη και στην Κορώνη, για ν' ακολουθήσουν οι περίφημες οχυρώσεις της Κρήτης και φυσικά της πόλης της Κέρκυρας, από το 1538-1540 (διαρκούντος του τρίτου βενετοτουρκικού πολέμου) και αργότερα, στις επόμενες δεκαετίες του 16ου και του 17ου αι.

Από το 1540 έως το 1686, οι Οθωμανοί, αν και όρισαν το Ναύπλιο πρωτεύουσα του Μοριά, παραμέλησαν τις οχυρώσεις του. Το μόνο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι στη ΒΔ γωνία του περιβόλου της πόλης αναπτύχθηκε ένα είδος παράκτιου προμαχώνα, τα «Πέντε Αδέλφια», ονομασία που πήρε από την οργάνωση στην ίδια θέση πυροβολαρχίας με πέντε κανόνια. Μετά την επανακατάληψη του Ναυπλίου από τις δυνάμεις του Morosini, το 1686, η πόλη ορίστηκε ως πρωτεύουσα του Βασιλείου του Μοριά. Ήταν, λοιπόν, επόμενο να φροντίσουν οι Βενετοί να επιδιορθώσουν τις ζημιές που είχαν υποστεί οι οχυρώσεις από τον πόλεμο και τη μακροχρόνια εγκατάλειψη.

Σύμφωνα με την Έκθεση του Filippo Besseti di Verneda –από τους πλέον ειδικούς στη στρατιωτική τέχνη–² τα αμυντικά μειονεκτήματα του Ναυπλίου επικεντρώνονταν στην ύπαρξη του βουνού του Παλαμηδιού, που κυριαρχούσε πάνω από την πόλη. Γι' αυτό πρότεινε την ενίσχυση της ζώνης του ισθμού που ένωνε τη χερσόνησο με την ξηρά, στη βάση του βουνού.

Οι Βενετοί επικέντρωσαν τη δραστηριότητά τους κυρίως στον ανατολικό περίβολο, όπου ανέπτυξαν, στις αρχές του 18ου αι., ένα κανονικό μέτωπο με προμαχώνες. Η υπό σχεδίαση οχύρωση αποτελείτο από μια κεντρική cortina, στο μέσο της οποίας θα ανοιγόταν η μνημειακή κεντρική Πύλη της Ξηράς, και από δύο προμαχώνες (στα δύο άκρα της cortina): του San Antonio ή Grimani, προσκολλημένου στη βάση του Torrione του Castel Toro, και του San Marco ή Dolfin, στο ΒΑ άκρο πάνω στη θάλασσα, ενισχυόμενου και από το αποσπασμένο οχυρό του San Sebastiano ή Mocenigo, μέσα στη θάλασσα.

Τελικά, στη ΒΑ γωνία κτίστηκε ο νέος προμαχώνας San Marco ή Dolfin, με έναρξη των εργασιών στα τέλη του 1702. Σχεδιαστής του ήταν ο μηχανικός Levasseur και κατασκευαστής ο μηχανικός Pietro de Lasalle. Παρά τις

2. Ο Filippo Besseti di Verneda ήταν στρατιωτικός μηχανικός και γενικός επιθεωρητής οχυρώσεων και πυροβολικού στη μακρόχρονη πολιορκία του Χάνδακα στην Κρήτη (17ος αι.), πάντα στην υπηρεσία της Βενετίας.

δυσκολίες του έργου, εξαιτίας κυρίως του αμμόδους εδάφους θεμελίωσης, το έργο περατώθηκε το 1704 χάρη και στην παρέμβαση του προνοητή του στόλου Loredan.

Μετά τον προνοητή Dolfin, που προγραμματίσε και άρχισε διάφορα συμπληρωματικά έργα στο ίδιο ανατολικό μέτωπο, μόνο ο διάδοχός του Francesco Grimanì προχώρησε σημαντικά τις εργασίες, ήδη από την άνοιξη του 1706, με αρκετές όμως διαφοροποιήσεις. Στις 31 Μαρτίου 1708 ο Grimanì έγραφε ότι η παλιά Πύλη της Ξηράς, που ήταν εκτεθειμένη σε βολές από το Παλαμήδι, δεν καλυπτόταν αμυντικά από τους γειτονικούς προμαχώνες, γι' αυτό σχεδίασε καινούργια πύλη, που θα ήταν πραγματικά προφυλαγμένη, ασφαλής, με ξύλινη γέφυρα και δύο ανασυρόμενα τμήματα. Από το 1706 ο Grimanì δεν παρέλειπε να υπενθυμίζει την ακαταλληλότητα που δημιουργούνταν στον προμαχώνα Dolfin (BA) εξαιτίας της προσάμμωσης, η οποία όχι μόνο μείωνε την ασφάλειά του, αλλά –ως γνωστόν– αποτελούσε το μείζον πρόβλημα της μη συστηματικής λειτουργίας του λιμανιού του Ναυπλίου.

Μετά από πολλές συζητήσεις και σχεδιασμούς αποφασίστηκε η κατασκευή ενός προμαχώνα «αποκομμένου» στη θάλασσα, προς τη Θαλασσινή Πύλη. Το σχέδιο αυτού του οχυρώματος, με την ονομασία «opera Moceniga» φέρει την υπογραφή του μηχανικού Lasalle.

Μια άλλη κύρια επέμβαση που πραγματοποιήθηκε το 1708, κατά την περίοδο της διοίκησης του Grimanì, ήταν ο επιβλητικός περίβολος που αγκάλιασε την ανατολική – BA γωνία του Castel Toro, προκειμένου να ανταποκριθεί και αυτή η πλευρά στις νέες τεχνικές της οχυρωματικής. Ο Grimanì κατασκεύασε και δύο *carponiere*³ στην τάφρο πάνω στον βράχο, στη βάση του βουνού του Παλαμηδιού, πριν αποφασιστεί η ανέγερση του φρουρίου σ' αυτό.

Η τελευταία από τις βενετσιάνικες κατασκευές, στους χαμηλότερους βράχους του Ναυπλίου, ήταν η μνημειώδης πύλη στο βόρειο τείχος του Κάστρου των Ελλήνων, η οποία κατασκευάστηκε στα 1713 από τον γενικό προνοητή Agostino Sagredo για να συντομεύσει την επικοινωνία μεταξύ της πόλης και της ακρόπολης σ' εκείνη την πλευρά.

Σ' όλα τα έργα αυτής της περιόδου οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν τα πληρώματα των πλοίων τους, όπως αναφέρει ο Kevin Andrews.⁴ Πάνω στην Ακροναυπλία, τέλος, έγιναν μόνο εργασίες συντήρησης και ενίσχυσης του οπλισμού, και το ίδιο πρέπει να συνέβαινε και στο φρούριο Μπούρτζι.

3. Η *carponiera* ήταν ένας καλυμμένος διάδρομος (πέραςμα), συνήθως πασσαλόφρακτος, στον πυθμένα της τάφρου, για την επικοινωνία των αμυνομένων με τα εξωτερικά οχυρά και τη διασφάλιση χαμηλών πυρών.

4. Kevin Andrews, *The Castles of Morea*, Πρίνστον 1953, σ. 90-105.

Θα ακολουθήσει σύντομη περιγραφή ορισμένων σχεδιαγραμμάτων της περιόδου της δεύτερης βενετοκρατίας, ώστε να υπάρχει πλήρης εικόνα της αμυντικής κατάστασης του Ναυπλίου. Όλα έχουν ήδη δημοσιευθεί αναλυτικά από τη γράφουσα.

Αρχίζουμε την παρουσίαση με δύο σχέδια, τα οποία αναφέρονται στις προαναφερθείσες επεμβάσεις και είναι δημοσιευμένα με λεπτομέρεια στα *Πρακτικά* του Γ΄ Συμποσίου Ιστορίας και Τέχνης (Μονεμβασιά 1990).⁵ Χρονολογούνται στον 18ο αι., χωρίς ακριβή χρονολογία. Στο ένα σχέδιο (εικ. 1) παρατηρούμε το ανατολικό χερσαίο τείχος από το Castel Toro μέχρι τον ΒΑ μικρό στρογγυλό πύργο Contarina, την Ανατολική Πύλη και το τμήμα του βόρειου παραθαλάσσιου τείχους με τη Θαλασσινή Πύλη. Το κυριότερο στοιχείο του είναι ένα νέο οχυρό (Α) μέσα στην «τάφρο», έξω από την Ανατολική Πύλη, στο βραχώδες έδαφος, καθώς και το οχυρό (Β) για την κάλυψη της Πύλης της Θάλασσας, που θα παρατηρήσουμε στο επόμενο σχέδιο αναλυτικά. Στο δεύτερο σχέδιο (εικ. 2) παρουσιάζεται το οχυρό (Β), γνωστό ως προμαχώνας San Sebastiano ή Mocenigo. Ήταν ένα οχυρό που προστάτευε και ένα μέρος του λιμανιού, το μαντράκι του Ναυπλίου. Μέσα σε αυτό υπήρχαν θέσεις πυροβολαρχιών, καλυμμένο κανονιοστάσιο, μικρή αποθήκη πυρίτιδας και κτήριο στρατών, στο οποίο στεγαζόταν και μια αποθήκη ξυλείας με εξαρτήματα πλοιαρίων και επίσης το Φρουραρχείο.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε σύντομα ένα άλλο σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου και των οχυρώσεών της, κατά την πολιορκία από τις συμμαχικές δυνάμεις των Βενετών (31 Ιουλίου – 29 Αυγούστου 1686). Έχει δημοσιευθεί αναλυτικά, πέραν των απλών δημοσιεύσεών του σε διάφορα επιστημονικά άρθρα, στα *Θησαυρίσματα* το 2003, περιλαμβάνεται δε στον περίφημο Κώδικα Morosini για τον «Πόλεμο του Μοριά (1684-1697)», που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας.⁶ Τη σύνταξη του σχεδιαγράμματος υπογράφει ο μηχανικός Giovanni Bassignani και έγινε κατ' εντολή του Francesco Morosini, πριν από τον θάνατό του το 1694 (εικ. 3). Αρχίζοντας την περιγραφή από την ανατολική πλευρά (ο βορράς προς τα κάτω), βλέπουμε το βουνό Παλαμήδι, τις προσβάσεις από την ενδοχώρα, τις θέσεις των πυροβολαρχιών των Βενετών, το σύνολο των χερσαίων τειχών του Ναυπλίου (από την περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας), το Κάστρο των Ελλήνων, των Φράγκων και το Castel Toro. Έξω από το ανατολικό τείχος παρατηρούμε το έλος, δίπλα στον κολπίσκο που σχηματιζόταν με την εισχώρηση της θάλασσας προς τις υπώρειες του Παλαμηδιού, λειτουργώντας ως ένα είδος τάφρου. Στην κάτω

5. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά αμυντικά έργα», ό.π. Απλά τα παρουσιάζουμε για να γίνει κατανοητή η συνέχεια των οχυρωματικών έργων των Βενετών εκείνη την περίοδο.

6. Στεριώτου, «Ο πόλεμος του Μοριά», ό.π.

πόλη το τζαμί είχε μετατραπεί σε αποθήκη πυρομαχικών, εικονίζεται ο Άγιος Δομήνικος και η εγκατάσταση (εκκλησία [:]) των Καρμελιτών, ακριβώς δίπλα και εσωτερικά του παραθαλάσσιου τείχους. Ειδικότερα, παρατηρούμε το Νο 13 του υπομνήματος με την επεξήγηση «επίτεδος ημιπρομαχώνας αποσπασμένος» (μέσα στην τάφρο) και το Νο 40 ως «Θαλασσινή Πύλη», με τον σχεδιασμό και χωρίς αρίθμηση του αποσπασμένου οχυρού San Sebastiano ή Mocenigo (B) που περιγράψαμε προηγουμένως. Και τα δύο αναφέρονται στα υπομνήματα με πολλές τεχνικές λεπτομέρειες, ως αμυντικά έργα και με χρώμα κίτρινο, δηλαδή κατασκευές «που έγιναν από τον ίδιο τον γενικό καπιάνο». Επίσης, περιγράφει αναλυτικότερα και όλες τις προσθήκες στα αμυντικά έργα της Ακροναυπλίας, όλων των ιστορικών περιόδων.

Ακολουθεί συνοπτική περιγραφή τριών σχεδίων της συλλογής Grimani, η οποία βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Αθήνα, που δημοσιεύτηκαν στο επιστημονικό περιοδικό της *Europa Nostra, Bulletin* (αρ. 59 [2005]).⁷

Σχέδιο XXI (Kevin Andrews) (εικ. 4): σε χαρτί με πένα και ακουαρέλα. Υπογράφεται από τον μηχανικό Giovanni Bassignani. Η ακριβέστερη χρονολογία, σύμφωνα με τα εικονιζόμενα στοιχεία, συγκρινόμενα και με άλλα ντοκουμέντα, είναι 1699-1701. Παρατηρούμε τις οχυρώσεις της Ακροναυπλίας, όλων των εποχών, τα χερσαία και θαλάσσια τείχη, τις πρώτες επεμβάσεις της δεύτερης βενετοκρατίας, όπως τα δύο οχυρά στην τάφρο (A) και μπροστά και δίπλα στην Πύλη της Θάλασσας (B), ενώ το φρούριο του Παλαμηδιού δεν εικονίζεται ακόμη.

Σχέδιο XXII (Kevin Andrews) (εικ. 5): σε χαρτί, με πένα και ακουαρέλα. Δεν υπογράφεται ούτε έχει ακριβή χρονολογία γραμμένη πάνω σε αυτό. Υπάρχει σχετικό επεξηγηματικό υπόμνημα. Σε αυτό διακρίνουμε για πρώτη φορά τον νέο ΒΑ προμαχώνα (Dolfin) των χερσαίων τειχών, που αντικατέστησε το 1704 τον μικρό στρογγυλό πύργο Contarina, καθώς και τον προμαχώνα Grimani που κατασκευάστηκε το 1706 κάτω από το Castel Toro, προς τη νότια βραχώδη ακτή, κάτω από το Παλαμήδι. Επίσης, εικονίζεται το αποκομμένο οχυρό, μέσα στην τάφρο, έξω από την Πύλη της Ξηράς (A), αμυντικά έργα πέραν της ανατολικής τάφρου στην περιοχή του έλους καθώς και στην άνοδο προς το βουνό του Παλαμηδιού (προκαταρκτικά αμυντικά έργα σε περίπτωση ανόδου του εχθρού εκεί). Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι η επισήμανση του χώρου έξω από το θαλάσσιο τείχος από τον ΒΑ προμαχώνα Dolfin και προς τα δυτικά, πέραν της Θαλασσινής Πύλης, όπου αναγράφει το υπόμνημα τα εξής (σε μετάφραση): «Θεμέλια= ενίσχυση του υπεδάφους, για να συγκρατηθεί το έδαφος και να δημιουργηθεί πλατεία (= ελεύθερος, επί-

7. Steriotou, «The Palamida fortress», ό.π. Andrews, *The Castles of Morea*, ό.π.

πεδος χώρος), όπου μπορούν να κατασκευαστούν αποθήκες ή να καλυφθεί η όποια άλλη ανάγκη». Επίσης, σημειώνονται πάνω στο σχέδιο οι ενδείξεις για τον υποθαλάσσιο μώλο που περιέβαλλε το Μπούρτζι, και για τη δημιουργία νέου λιμανιού (μαντράκι) κάτω από τις ΒΑ υπώρειες της Ακροναυπλίας με την κατασκευή νέου μώλου.

Σχέδιο XXIII (Kevin Andrews) (εικ. 6): σε χαρτί, με πένα και ακουαρέλα. Υπογράφεται από τον Bartolomeo Carmoy Colle, ο οποίος παρουσιάζει εξωτερικά οχυρά ήδη κατασκευασμένα, καθώς και εκείνα που επρόκειτο να κατασκευαστούν. Η πόλη του Ναυπλίου εικονίζεται με τις γνωστές οχυρώσεις της στην Ακροναυπλία και στην πόλη, στη βόρεια ακτή και στην ανατολική πλευρά, με την κύρια χερσαία πρόσβασή της κάτω από το Παλαμήδι. Μέσα στην πόλη εικονίζονται: το τζαμί που έγινε η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου (B), η εκκλησία της Παναγίας των Καρμελιτών – Madonna de Carmine C, μια σειρά από palazzi αξιωματούχων, του capitan general (D), του provveditore del Regno (E), του rettore (F), του provveditore (G). Ενδιαφέρον έχει η επισημάνση των νέων στρατώνων εσωτερικά και δίπλα στο ανατολικό τείχος, κοντά στην Πύλη της Ξηράς. Επίσης, έξω από τα τείχη της πόλης, προς την ενδοχώρα, παρουσιάζονται πολλά εξωτερικά αμυντικά έργα που περιγράφονται με αρκετή ακρίβεια. Τέλος, στο βουνό του Παλαμηδιού προτείνεται η κατασκευή ενός οχυρού συνόλου, αποτελούμενου από μεμονωμένους πύργους που συνδέονταν με τείχος. Ασφαλώς πρόκειται για πρόταση που όμως δεν υλοποιήθηκε.

Τέλος, παρουσιάζουμε τα δύο νέα σχέδια, δημοσιεύτα από όσο γνωρίζω, προερχόμενα από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Βρίσκονται στη σειρά των Provveditori da Terra e da Mar.⁸

Σχέδιο 1 (εικ. 7 και 8): υπογράφεται από κάποιον Maconcin και έχει χρονολογία 1715, όταν γενικός προνοητής ήταν ο Alessandro Bon. Ειδικότερα, είναι συνημμένο στο έγγραφο No 16, με χρονολογία 20 Ιουνίου 1715. Το σχέδιο είναι με πένα και ακουαρέλα. Έχει τίτλο «Napoli di Romania. Porzione della Fortezza ossia il baluardo detto Mocenigo con la pianta degli edifici del molo Sovrapposizione pieghevole con la pianta delle strutture da eseguirsi nel settore del molo» [= Ναύπλιο. Τμήμα της οχύρωσης ή του προμαχώνα ονομαζόμενου Μοτσενίγκο, με την κάτοψη (σχέδιο) των κτηρίων του μώλου και με επανατοποθέτηση τμήματος χαρτιού πάνω από το σχέδιο με τις κατασκευές που πρέπει να γίνουν στον τομέα του μώλου]. Βλ. και εικ. 9 και 10. Υπάρχει

8. Archivio di Stato di Venezia, Provveditori da Terra e da Mar, F: 857, disegno 1 (collocazione photographica 14111, foto 361-362). Διαστάσεις σχεδίου: 585×217 mm.

υπόμνημα γραμμένο πάνω στο σχέδιο, ενώ συνδέεται και με σχετικά έγγραφα της ίδιας περιόδου (Ιούνιος 1715), τα οποία πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω. Είναι προτάσεις για την ενίσχυση των οχυρώσεων της πόλης, προκειμένου να μπορούν να αντιμετωπίσουν το προηγμένο οθωμανικό πυροβολικό, σε περίπτωση επίθεσης. Οι προτάσεις ήταν του cavalier de Silva και είχαν εγκριθεί από την ολομέλεια του Πολεμικού Συμβουλίου.

Η αναλυτική περιγραφή με βάση το υπόμνημά του είναι η ακόλουθη:

Με κόκκινο χρώμα σημειώνεται η κατάσταση στην οποία βρισκόταν εκείνο το τμήμα της οχύρωσης. Διακρίνουμε το αποσπασμένο οχυρό Mocenigo (B.A.), με τον μώλο (B.B.), ένα σύνολο κατοικιών πάνω στον μώλο (D.D.), τον μικρό κυκλικό πύργο της Πύλης (εννοεί της Θαλασσινής) (E), μια falsabraga ή falsabraca (είδος προτειχίσματος, δηλαδή ένα ανάχωμα στη βάση των τειχών για τη διέλευση των περιπόλων και την αμυντική κάλυψη, εξωτερικά, της βάσης ενός οχυρού περιβόλου), η οποία βρίσκεται μπροστά στα τείχη της οχυρωμένης πόλης (F). Επίσης, διακρίνονται ένας «ημιπρομαχώνας» μπροστά στο παλάτσο (G) και ο στρογγυλός πύργος (κοντά) στους Πατέρες των Καρμελιτών (H).

Με κίτρινο χρώμα σημειώνεται το χαμηλό οχυρό, σχεδόν τελειωμένο, με υπεύθυνο τον ίδιο ιππότη de Silva: (ειδικά) το «φάλσο οχυρό» (W) με επάλξεις, από τις οποίες οι βολές είναι παράλληλες με το μέτωπο του οχυρού Mocenigo, στοχεύοντας πλευρικά τις «εργασίες» (τα έργα), που μπορεί να γίνουν από τους εχθρούς σε περίπτωση επίθεσης.

Με πράσινο χρώμα σημειώνονται οι εργασίες που θα γίνουν με επίχωση, αποτελούμενη από χώμα, δέματα από άχυρα, χόρτα και πασσάλους, δημιουργώντας επίπεδες επιφάνειες στον μώλο. Ειδικότερα στο σχέδιο υπομνηματίζονται: (X.X.) «Καλυμμένη οδός», με «μπανκέτα» (πεζούλι, πασσάλωση) και «σπάλτο» (αντέρεισμα εξωτερικά).

(Y.Y.) Πεδίο ασκήσεων, παράταξης στρατού, που περνά ξυστά στο μέτωπο του αποσπασμένου οχυρού Mocenigo.

(Z.Z.) «Τραβέρσες» (πρόχειρο ανάχωμα ή χωμάτινο παραπέτο, με κατεύθυνση εγκάρσια ως προς τα εχθρικά πυρά. Κατασκευαζόταν για την ενίσχυση των μειονεκτικών θέσεων και την κάλυψη των αμυνομένων, σε διάφορα οχυρώματα της τάφρου ή επάνω στις επιχωματώσεις τμημάτων του περιβόλου, που ήταν εκτεθειμένα σε εξωτερικά υψώματα – *traversa di trincea, ritirata*).

(R.R.) (*semplice*) *Tenaglia, tanaglia, forbice*. Απλή «τανάλια» ή «ψαλίδα» (χαμηλό προτείχισμα σε σχήμα ανοικτής «ψαλίδας», μπροστά σε «κορτίνα»-τείχος, για χαμηλά πυρά πάνω από την τάφρο. Υπήρχε απλή και διπλή «ψαλίδα». Συνήθως οι πλευρές της ακολουθούσαν την κατεύθυνση των γραμμών άμυνας).

(&.&.) Τμήμα (τείχους) που δέχεται τις βολές που προορίζονταν για το οχυρό Mocenigo, το οποίο έπρεπε να επιχωματωθεί.

(Ο.) Άλλο τμήμα (τείχους) για τις βολές «ραντέντε» (επίπεδες) του ίδιου οχυρού Mocenigo.

(Υ.) Άλλο τμήμα (τείχους) που εκτείνεται (διασταυρώνεται;) με το μέτωπο που είναι στραμμένο προς το «μπόργκο».

(Ζ.) Alvise Maconcin, a. D.o (το όνομα του υπεύθυνου αξιωματούχου).

Τέλος, αναγράφεται η γραμμική κλίμακα του σχεδίου που είναι σε βενετικά «βήματα», no 90.

Σχέδιο 1^Α: το αναφερόμενο ως δεύτερο σχέδιο είναι το προηγούμενο, του ίδιου σχεδιαστή αξιωματούχου, στο οποίο επικολλάται χωριστό χαρτί με την πρόταση αναμόρφωσης των κατασκευών στην ίδια περιοχή. Είναι οι κατασκευές με το πράσινο χρώμα, όπως περιγράφηκαν παραπάνω. Στην καταχώριση του φωτογραφικού αρχείου στην ίδια σειρά, αναγράφεται ως 1^Α (εικ. 9 και 10).

Η Βενετία και πάλι εκπλήσσει με τη γραφειοκρατική της τυπολατρία επιτρέποντας πάντα στους μισθοφόρους επιτελείς της να προγραμματίζουν και να σχεδιάζουν την καλύτερη άμυνα των κτήσεών της, ακόμη και αν γνώριζαν πολύ καλά ότι ο εχθρός ήταν προ των πυλών.

Σχέδιο 2 (εικ. 11 και 12): το δεύτερο, δημοσίευτο, σχέδιο βρίσκεται στην ίδια σειρά με το προηγούμενο, έχει την υπογραφή του μηχανικού de Lassale και χρονολογία 1715, όταν γενικός προνοητής του στρατού του Βασιλείου ήταν ο Alessandro Bon. Είναι σχεδιασμένο σε χαρτί με πένα και ακουαρέλα, και βρίσκεται συνημμένο στο έγγραφο της ίδιας σειράς, No 16 της 20ής Ιουνίου 1715.⁹

Από το υπόμνημα που είναι γραμμένο επάνω, προκύπτει ότι πρόκειται για σχέδιο του μώλου του Ναυπλίου, με πρόταση για κατασκευή διάφορων χαρακωμάτων και ορυγμάτων, μετά από επίχωση με χόρτα και κλαδιά. Προτάθηκε από τον μηχανικό Lassale, με σκοπό να καλύψει το ασθενές, παράλιο τείχος της πόλης και ταυτόχρονα για να ενισχύσει την άμυνα του αποσπασμένου οχυρού Mocenigo. Οι κατασκευές αυτές αποδίδονται με κίτρινο χρώμα.

Ειδικότερα αναγράφονται τα ακόλουθα:

(Α). «Πλευρό» του «αποσπασμένου» οχυρού-προμαχώνα.

(Β). Μεγάλο όρυγμα, που προτάθηκε να κατασκευαστεί από χώμα, κλαδιά με χόρτα και επίχωση· έπρεπε μάλιστα να υψωθεί κατά 12 πόδια.

(C). «Πλευρό» για την άμυνα του μώλου σε εκείνη τη θέση.

(D). «Πλευρό» που χρειαζόταν (;) να κατασκευαστεί για βοήθεια (υποστήριξη) του οχυρού στη θέση της Αγίας Τερέζας.

9. Archivio di Stato di Venezia, Provveditori da Terra e da Mar, F: 857, disegno 2, collocazione fotografica 14112, foto 363. Διαστάσεις σχεδίου: 436×293 mm.

(Ε). Χώρος μεταξύ της οχύρωσης του μώλου για την άνεση του στόλου και άλλων – σωμάτων (;).

(F). Δημόσιες αποθήκες πυρομαχικών, χωρίς να εμποδίζουν την οχύρωση.

(G). Falsabruga (είδος προτειχίσματος για την άμυνα στον πυθμένα της τάφρου).

Πάνω στο σχέδιο αναγράφονται και οι ενδείξεις «μώλος» και «αποσπασμένος προμαχώνας». Τέλος, αναγράφεται η γραμμική κλίμακα του σχεδίου, που είναι σε βενετικά «βήματα», no 50.

Τελευταίο στην αναφορά μας αφήσαμε το φρούριο του Παλαμηδιού. Η επιβλητική του παρουσία πάνω από την Ακροναυπλία και από ολόκληρη την πόλη του Ναυπλίου, αποτελούσε μια συνεχή απειλή γι' αυτήν, το κυριότερό του ίσως μειονέκτημα, όπως αναφέρουν οι Βενετοί αξιωματούχοι.

Παρόλο που αρχικά το έργο της κατασκευής ενός ολόκληρου οχυρού στο βουνό του Παλαμηδιού θεωρήθηκε πολύ δύσκολο και οικονομικά ασύμφορο, τελικά, ύστερα από ποικίλες προτάσεις, αποφασίστηκε να γίνει. Ο πρώτος που πίστεψε στη σημασία και την αναγκαιότητά του ήταν ο προνοητής Agostino Sagredo, ο οποίος ανέθεσε τον σχεδιασμό του στους μηχανικούς Giachich και Lasalle.

Είναι πράγματι θαυμαστό πώς μέσα σε τρία χρόνια (1711-1714) ένα τέτοιο αμυντικό έργο ολοκληρώθηκε και είναι ιδιαίτερος σημαντικό γιατί είναι το μοναδικό αυτής της περιόδου σε ολόκληρη την Ελλάδα. Μπορεί να θεωρηθεί ότι το Παλαμήδι ήταν η τελευταία κυριότερη αρχιτεκτονική κατασκευαστική δραστηριότητα στον τομέα των δημοσίων έργων, και βέβαια των οχυρώσεων της Βενετίας στον ελλαδικό χώρο. Η βασική ιδέα της οργάνωσης του ήταν η κατασκευή μεμονωμένων οχυρωμάτων που θα ακολουθούσαν τις βασικές αρχές της εποχής στο σύστημα κατασκευής προμαχώνων, οχυρών που μπορούσαν να λειτουργήσουν και ανεξάρτητα, αυτοτελώς τοποθετημένα στα κρίσιμα σημεία του ορεινού αναγλύφου του βουνού, έτσι ώστε το πυροβολικό, με το οποίο θα ήταν εφοδιασμένο κάθε ένα, να κάλυπτε τα διπλανά οχυρά-προμαχώνες. Ολόκληρο αυτό το αμυντικό σύνολο περιέβαλλε οχυρός περίβολος, με την κύρια πύλη προς την πλευρά της ενδοχώρας και μια δευτερεύουσα προς την πλευρά της πόλης του Ναυπλίου.

Ένα μόλις χρόνο μετά την αποπεράτωση των εργασιών, το Παλαμήδι, η Ακροναυπλία, η Κάτω Πόλη και το Μπούρτζι καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς, μετά από εννέα μέρες σκληρού αγώνα. Ουσιαστικά μαζί με το Ναύπλιο κατακτήθηκε ολόκληρη η Πελοπόννησος και χάθηκε για τη Βενετία το Βασίλειο του Μοριά. Η ειρήνη του Πασάροβιτς, το 1718, υπογράφηκε από την Αυστρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κλείνοντας με τρόπο πολύ οδυνηρό για τη Βενετία την τελευταία περίοδο του μακροχρόνιου αγώνα

εναντίον των Οθωμανών. Σε αυτόν τον αγώνα, παρά τα λάθη της, η Βενετία κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τον φοβερό εχθρό, τον οποίο, έστω και αν δεν μπόρεσε να κατατροπώσει, τον κατέστησε εξαντλημένο και κουρασμένο.

Παρ' όλα αυτά, μέχρι την τελευταία στιγμή η συστηματικότητα με την οποία ήταν οργανωμένη η διοίκηση της μητρόπολης, ιδίως στον στρατιωτικό τομέα, αποδεικνύει ότι η Γαληνοτάτη υπήρξε μια μεγάλη δύναμη που άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της στην ελληνική γη. Τα βενετσιάνικα φρούρια των παράκτιων περιοχών της Πελοποννήσου, και όχι μόνο, με τον όγκο τους και την επιβλητικότητά τους είναι οι μάρτυρες αυτής της παρουσίας, μνημεία συνδεδεμένα άρρηκτα με την ιστορία του τόπου.¹⁰

Καταλήγοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι τα οχυρωματικά έργα των Βενετών της τελευταίας περιόδου της κυριαρχίας τους στην Ελλάδα, από τον 16ο αι. έως και τις αρχές του 18ου, έχουν μια αμείλικτη μεγαλοπρέπεια. Τα ισχυρά τείχη του Ηρακλείου της Κρήτης, τα φρούρια της Κέρκυρας και τα δυνατά τείχη του Παλαμυδιού και της Κάτω Πόλης του Ναυπλίου, για ν' αναφέρουμε τα πλέον σημαντικά, είναι από τα σπουδαιότερα μνημεία που διατηρούνται στον ελληνικό χώρο.

10. Μια πλήρης και συστηματική έρευνα όλων των σχεδίων και των σχετικών με τις οχυρώσεις γραπτών αναφορών που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, με τη μεθοδολογία που ήδη περιγράψαμε, θα τεκμηριώσει απόλυτα τα όσα προαναφέραμε και είναι γνωστό ότι παρόμοια τεκμήρια υπάρχουν πολλά για όλα τα κάστρα του Μοριά.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι όλα τα στοιχεία από το Αρχείο της Βενετίας, που αναφέρθηκαν στην παρουσίαση αυτή, ερευνήθηκαν από τη γράφουσα σε διαφορετικές περιόδους, κατά τις δεκαετίες του 1980, 1990 και 2000, που σημαίνει πολύς χρόνος και φυσικά έξοδα. Αν εκείνες τις περιόδους υπήρχε οργανωμένη, όπως τα τελευταία χρόνια, η βάση δεδομένων του Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ομίλου Πειραιώς (Π.Ι.Ο.Π.), οι δυνατότητες θα ήταν διαφορετικές. Το υλικό αυτής της βάσης είναι η καταχώριση όλων των σχεδιαστικών τεκμηρίων όλων των Αρχείων της Βενετίας και αφορούν όλα τα τεχνικά έργα που κατασκεύασαν οι Βενετοί στις κτήσεις τους στην Ελλάδα, σε όλες τις περιόδους της βενετοκρατίας, σε διάφορες φάσεις. Αυτή η τόσο σημαντική έρευνα έγινε μετά από πρωτοβουλία της καθηγήτριας και ακαδημαϊκού κυρίας Χρύσας Μαλτέζου, όταν ήταν διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, σε συνεργασία με το Π.Ι.Ο.Π. Έτσι, κάθε ερευνητής που θέλει να ασχοληθεί με ανάλογα θέματα, μπορεί να κερδίσει πολύτιμο χρόνο και χρήμα, προετοιμάζοντας στην Ελλάδα ένα μεγάλο μέρος του υλικού της έρευνάς του, πριν την ολοκληρώσει στα ίδια τα Αρχεία της Βενετίας.

IOANNA STERIOTOU

THE FORTIFICATIONS OF NAFPLIO:
A TIMELESS GUIDE FOR THE DEVELOPMENT
OF BASTION SYSTEM (15TH-18TH C.)

The Venetians began to organize the defense of the city of Nafplio since 1470, with the construction of several fortifications: the fort Bourtzi on the rocky island at the entrance to the gulf; the Castel del Toro, that was a third fortified enclosure at the eastern end of the hill of Akronafplia, in extension of the medieval fortifications; and the walls of the city, as it was developed towards the port, completed in the early 16th century.

During the period of the second Venetian rule, Nafplio played a leading role, as defined capital of the “Kingdom of Morea”. In Nafplio, the Venetians developed the greatest building activity in the field of public works, constructing new fortifications, until the second decade of the 18th century. The main concern was the defensive zone coverage in the land (isthmus) that connected the mainland to the peninsula, where the town developed beneath the mountain of Palamidi. Those works were completed in 1704.

The highlight though this activity is the fortress Palamidi at the top of the homonymous mountain that dominates over the town of Nafplio. It is indeed significant that within three years (1711-1714) a similar defensive work was completed and it is important, because it is a unique fortification, ex-novo constructed that time across Greece. The basic idea of its organization was the construction of individual strongholds (bastions), which would follow the basic principles of bastion system, meanwhile they could function independently, autonomously, placed at critical points of the rocky terrain of the mountain; so the artillery with which would be provided each bastion, could cover the adjacent ones.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΟΥΡΙΑ

ΟΠΤΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η εισήγησή μου εστιάζει σε χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών και συναφών εκδόσεων με σημείο εκκίνησης το δεύτερο μισό του 16ου αι. και με συνεπίκουρη τη μαρτυρία νεότερων εικονογραφικών πηγών (κυρίως του 19ου αι.) για το Ναύπλιο των Βενετών. Θα πρέπει εξ αρχής να τονιστεί ότι τα χαρακτηριστικά των παλαιών περιηγητικών και άλλων συναφών εκδόσεων είναι καρποί ποικίλων διαμεσολαβήσεων και των διαδικασιών παραγωγής αυτής της εικονογράφησης με τις ιδιομορφίες της. Οι εικόνες αυτές, καθώς και οι αντίστοιχές τους ζωγραφικές, είναι πολιτιστικά προϊόντα με πολλαπλές λειτουργίες και πολλούς αποδέκτες. Όλα αυτά σηματοδοτούνται και αισθητοποιούνται στις τυπολογίες τους, στη μορφική διατύπωση των θεμάτων και σε επιμέρους στοιχεία των παραστάσεων, όπως επίσης και στη συνέργεια λόγου και εικόνας, την οποία συναντάμε σε αρκετά από αυτά τα χαρακτηριστικά.

Οι παλαιότερες απόψεις του Ναυπλίου (του 16ου και 17ου αι.) ακολουθούν πιστά τον τρόπο εξεικόνισης των πόλεων που ονομάστηκε «vue à vol d'oiseau» («bird's eye view») ή, ακριβέστερα, «plan perspective», δηλαδή προοπτική κάτοψη (εικ. 1, 2). Ο τρόπος αυτός στον 16ο αι. εδραιώθηκε ως η κατεξοχήν πιστευτή εικόνα του κόσμου. Η προοπτική κάτοψη, αυτή η πανοραμική άποψη όπου η ρεαλιστική αναπαράσταση συνδιαλέγεται με μια κωδικοποιημένη, συνδηλωτική ή και συμβολική γλώσσα, εγγράφεται στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της εποχής με τις πολιτικές προεκτάσεις τους, στις έρευνες και τα αιτήματα για την αναπαράσταση του ορατού κόσμου, του γεωγραφικού χώρου, και για τον έλεγχο του, την «οικειοποίησή» του με εργαλείο τη χαρτογραφική-τοπογραφική εικόνα. Ο Georg Braun, ο οποίος μαζί με τον Frans Hogenberg εξέδωσε τον μνημειώδη άτλαντα *Civitates orbis terrarum* (1572-1617), έργο που καταξίωσε αυτού του είδους τις απόψεις πόλεων, εξηγεί με σαφήνεια στην εισαγωγή του άτλαντα τον σκοπό και τα χαρακτηριστικά αυτών των αναπαραστάσεων, όπως επισημαίνουν και οι μελετητές: «Με την έκφραση “ad vivum delineata” [ο Braun] θέλει να δηλώσει ότι η εικόνα έχει σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να προσλαμβάνεται ως αληθινή: δεν είναι μια δισδιάστατη, επίπεδη αντιγραφή, αλλά μια πόλη που προβάλλει τρισδιάστατη πάνω στο χαρτί. Το “αληθινό” και το “ζωντανό” συμπίπτουν. Το τελικό

αποτέλεσμα σχεδιάζεται όχι μόνο για την τέρψη των ματιών αλλά και για να δείχνει ως μια ψευδαισθητική προσομοίωση του “πραγματικού”, έντεχνα κατασκευασμένη». ¹ Ο Braun δηλώνει ότι το δικό του βιβλίο είναι ανώτερο από το βιβλίο οποιουδήποτε άλλου στον κόσμο, «artificio & veritate», δηλαδή λόγω της δεξιοτεχνίας και της αλήθειας. ² Ας σημειωθεί ότι το επίθετο vero, «Il vero disegno [...]» [το αληθινό σχέδιο] αναγράφεται σε αρκετά cartouches τέτοιων πορτρέτων πόλεων, ανάμεσά τους και κάποια του Ναυπλίου (εικ. 2). ³

Ποιο είναι όμως το «πραγματικό», που η προοπτική κάτοψη (ή «bird's eye view») επιτρέπει να δούμε με αληθοφάνεια; Και εκεί ακόμη ο Braun είναι σαφής ως προς το περιεχόμενο και τη σημασία αυτών των εικόνων, όπως σημειώνουν οι μελετητές. ⁴ Δεν πρόκειται ασφαλώς για μια θέα των πόλεων μερική και συγκυριακή, όπως αυτή που έχουμε από μία και μόνη οπτική γωνία ή σε μία μόνο χρονική στιγμή. Η προοπτική κάτοψη προσφέρει ολοκληρωτική εποπτεία του αντικειμένου (της πόλης), συμπεριλαμβάνοντας μέσα σ' ένα βλέμμα όλες τις απόψεις, τις θέες που θα είχε το μάτι, εάν έβλεπε από διάφορα σημεία και από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Ο Braun πίστευε ότι «οι πόλεις πρέπει να σχεδιάζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο θεατής να μπορεί να βλέπει όλους τους δρόμους και επίσης όλα τα κτήρια και τους ανοιχτούς χώρους». ⁵ Ο Braun διακρίνει με σαφήνεια τις δύο αντιλήψεις, τις δύο εκφραστικές γλώσσες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των «vues à vol d'oiseau», δηλαδή τη «ratio geometrica» και τη «ratio perspectiva». ⁶ Η πρώτη, με την κάτοψη, μας

1. *L'oeil du cartographe et la représentation géographique du Moyen Âge à nos jours*, επιμ. C. Bousquet-Bressolier, Παρίσι 1995, σ. 66.

2. Lucia Nuti, «The Perspective Plan in the Sixteenth Century: The Invention of a Representational Language», *The Art Bulletin*, τ. 76, αρ. 1 (Μάρτιος 1994), σ. 107. Στο άρθρο της, όπου εξετάζει διεξοδικά το *Civitates* και τη θεωρητική του υποστήριξη από τον Braun, η Nuti παρατηρεί ότι οι επεξηγήσεις του Braun μπορούν να θεωρηθούν «ώριμη έκφραση του πολιτισμικού υπόβαθρου αυτού του τεράστιου εγχειρήματος. Τα σχόλιά του καθρεφτίζουν με ενάργεια τη διπλή φύση της έκδοσης, η οποία ισορροπεί απόλυτα ανάμεσα στην αγορά και την επιστήμη» (στο ίδιο, σ. 106).

3. Το ίδιο cartouche, με την υπογραφή εδώ D. Zenoi, υπάρχει σε παρόμοια άποψη του Ναυπλίου από αταύτιστη ιταλική έκδοση, προφανώς σύγχρονη με την έκδοση του Pignargenti. Βλ. Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2007, εικ. 22. Σχετικά με την αξιοπιστία της οπτικής αναπαράστασης, που προσδίδει σημαντική αξία στις απόψεις, βλ. και Αναστασία Στουραϊτή, «Η συγκρότηση της γνώσης στα έντυπα βενετικά νησολόγια», *Το Αιγαίο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία 15ος-17ος αιώνας*, επιμ. Γιώργος Τόλιας, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010, σ. 52-53.

4. *L'oeil du cartographe*, ό.π., σ. 66-67.

5. John Goss, *The Mapmaker's Art. A History of Cartography*, Λονδίνο 1994, σ. 260.

6. *L'oeil du cartographe*, ό.π., σ. 67-68, και Nuti, ό.π., σ. 117.

επιτρέπει να δούμε τη μορφή της πόλης στο σύνολό της, τον καταμερισμό του χώρου στο εσωτερικό της, τη σχέση ανάμεσα στα πλήρη και τα κενά· η δεύτερη γλώσσα παρουσιάζει τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των σημαντικών οικοδομημάτων και την κλίμακά τους σε σχέση με τα υπόλοιπα κοινά κτίσματα.

Οι «*vues à vol d'oiseau*» [προοπτικές κατόψεις] με την υβριδική γλώσσα τους μορφοποιούν τη σύνθετη σχέση των ανθρώπων με τον κόσμο, με το ορατό, με το πραγματικό και, παράλληλα, είναι ένα σημαντικό τεκμήριο για τον καθοριστικό ρόλο της εικόνας στην παραγωγή και τη διάδοση της γνώσης από την Αναγέννηση και μετά. «Η σημασία του *Civitates* έγκειται στο σκεπτικό ότι οι εικόνες των πόλεων, που απευθύνονται στην πιο οξεία αίσθηση, την αίσθηση της όρασης, προσφέρουν τη σχετική πληροφόρηση πολύ πιο άμεσα από την περιγραφή τους μόνο με τον λόγο», γράφει η Nuti, παραπέμποντας και πάλι στο κείμενο του Braun.⁷ Η μεγάλη ζήτηση για απόψεις πόλεων, θέμα πολύ αγαπητό στον φιλοπερίεργο άνθρωπο της Αναγέννησης και των κατοπινών χρόνων, συντελεί στην πλούσια παραγωγή έντυπων και, σε μικρότερο βαθμό, ζωγραφικών εικόνων με αυτή τη θεματική. Η εικονογράφηση των ταξιδιωτικών χρονικών ζωντανεύει την αφήγηση και είναι ένα πρόσθετο στοιχείο έλξης για τον αναγνώστη, ο οποίος έτσι γίνεται και θεατής. Ο Charles Talbot, αναφερόμενος στα παλαιότερα χαρακτηριστικά, παρατηρεί: «Η ανάμειξη πραγματικών και φανταστικών απόψεων σε μια έκδοση⁸ οδηγεί στην υπόθεση ότι η έλξη που ασκούσαν αυτές οι ξυλογραφίες, απέρρεε τόσο από μια ικανοποίηση της περιέργειας για τους πραγματικούς τόπους όσο και από την ευχαρίστηση του να βλέπουν απεικονίσεις τόπων σε εικόνες».⁹ Βάσιμα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό ισχύει και για μεταγενέστερες απόψεις.

Η έλλειψη ακρίβειας και αξιοπιστίας, σε διάφορες εκδοχές, είναι βασικό γνώρισμα των εικόνων που κοσμούσαν πολλές πρώιμες περιηγητικές εκδόσεις, ιδιαίτερα αυτών για τις οποίες ο σχεδιαστής βασιζόταν σε κάποιο αδρό, πρόχειρο σχέδιο ή (και) σε προφορική ή γραπτή πληροφόρηση. Οι τυχόν επεμβάσεις του χαρακτή, εξάλλου, κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής είναι ένας παράγοντας που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη μελέτη και αξιολόγηση αυτού του οπτικού υλικού.¹⁰ Το φαινόμενο της αναξιοπιστίας επαληθεύεται πολλαπλά και στην περίπτωση του Ναυπλίου. Σε αρκετές εικόνες η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της πόλης ανακαλεί τυπικές μεσαιωνικές πό-

7. Nuti, *ό.π.*, σ. 106.

8. Για να καλύψουν τα κενά της εικονογράφησης.

9. Charles Talbot, «Topography as Landscape in Early Printed Books», *The Early Illustrated Book. Essays in honor of Lessing J. Rosenwald*, επιμ. S. Hindman, Library of Congress, Ουάσινγκτον 1982, σ. 106.

10. Βλ. σχετικά Αφροδίτη Κούρια, «Εικόνες του ελληνικού χώρου σε χαρακτηριστικά περιηγητικών εκδόσεων», *Ζυγός* 57 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983), σ. 60-66.

λεις της Δύσης. Ας θυμηθούμε εδώ τον Pierre Lavedan, ο οποίος έχει μιλήσει για «υπερβολή του γοτθικού» και παρατηρεί, αναφερόμενος στην αναπαράσταση πόλεων της Ανατολής με τη μορφή των δυτικών: «Πρόκειται για ένα γεωγραφικό αναχρονισμό, μπορούμε να πούμε. Είναι, άλλωστε, φυσικό να φαντάζεται κανείς τις πόλεις που δεν έχει δει σύμφωνα μ' αυτές που γνωρίζει». ¹¹ Αυθαιρεσίες παρατηρούνται, επίσης, στον πολεοδομικό ιστό, στην τοπογραφία της πόλης και στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής, σε ορισμένες μάλιστα εικόνες είναι πρόδηλη μια τοπιογραφική όραση που παραπέμπει σε πανοραμικά τοπία της βορειοευρωπαϊκής ζωγραφικής. ¹² Ανακρίβειες παρατηρούμε, εξάλλου, και σε επιμέρους θέματα, όπως στο Μπούρτζι, το οποίο, μάλιστα, σε ορισμένα χαρακτηριστικά εμφανίζεται σε μια αντιρρεαλιστική, εξωπραγματική κλίμακα –απόηχο μιας μεσαιωνικής αντίληψης. ¹³ Το φαινόμενο αυτό, βέβαια, συνδέεται και με τον ορίζοντα προσδοκίας και υποδοχής των περιηγητικών εκδόσεων, καθώς υπακούει στο αίτημα για εικόνες που θα γοήτευαν και θα εντυπωσίαζαν τους αγοραστές και αναγνώστες αυτών των βιβλίων.

Πρέπει όμως να τονιστεί ότι σε αρκετές απόψεις του Ναυπλίου –όπως και άλλων πόλεων που ήταν σημαντικές κτήσεις των Βενετών (και όχι μόνο)– έχει αποτυπωθεί με ξεχωριστή προσοχή η οχύρωση, συνήθως με βάση σχέδια στρατιωτικών, τοπογράφων και μηχανικών του στρατού. Μια από τις πιο πρώιμες απόψεις του Ναυπλίου που γνωρίζουμε, έργο του Βενετού χαρτογράφου και χαράκτη Giovanni Francesco Camocio (εικ. 1), αποτελεί πολύτιμο εικονογραφικό ντοκουμέντο, καθώς θεωρείται ότι προσφέρει αξιόπιστα στοιχεία για την παλαιότερη οχύρωση της κάτω πόλης και για τα κάστρα της Ακροναυ-

11. Pierre Lavedan, *Représentation des villes dans l'art du Moyen-Âge*, Παρίσι 1954, σ. 45, 47.

12. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας όρασης προσφέρει η άποψη του Ναυπλίου στο βιβλίο του Ολλανδού Olfert Dapper, *Naukeurige Beschryving van Morea* [...], Άμστερνταμ 1688. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 36. Σχετικά με την απεικονιστική διαχείριση των εντός των τειχών πόλεων, τις συμβάσεις με καταγωγή στη μεσαιωνική εικονογραφία και την ελλειπτική απεικόνιση, καθώς και τις ελευθερίες του σχεδιαστή στην απόδοση του φυσικού χώρου, του τοπίου βλ. Nuti, ό.π., σ. 113, 121, 122. Το τοπίο έξω από τα τείχη ήταν στην απόλυτη «δικαιοδοσία» του σχεδιαστή, ο οποίος σε αρκετές περιπτώσεις επέλεγε τη διεύρυνση του οπτικού πεδίου καθώς και μια χαμηλή οπτική γωνία, ώστε να συμπεριλάβει όλες τις εικονογραφικές-ανεκδοτολογικές λεπτομέρειες (δέντρα, θάμνους, πλοία ή επεισόδια δράσης). Μ' αυτό το πνεύμα είναι καμωμένα ορισμένα χαρακτηριστικά του Ναυπλίου, ανάμεσά τους και κάποια που αναφέρονται στον βενετοτουρκικό πόλεμο, με προβεβλημένα στο πρώτο πλάνο πολεμικά στιγμιότυπα (εικ. 3, 4).

13. Βλ. κυρίως την άποψη του Ναυπλίου από την έκδοση του J. Peeters, *Description exacte des principales villes, havres et quelques places de la Grèce* [...], Anvers π. 1690 (Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 27).

πλίας, όπως φαίνονται στους τρεις οχυρωμένους περιβόλους. Προς το δυτικό άκρο βλέπουμε το Κάστρο των Ελλήνων (Castel di Greci), στο μέσον το Κάστρο των Φράγκων (Castello di Franchi) και στο ανατολικό άκρο το, νεότερο, Castello di Toro (ή Castello Toro), έργο των Βενετών στην πρώτη βενετοκρατία (1389-1540). Βλέπουμε εδώ τον στιβαρό κυκλικό προμαχώνα (Torrigione), από τον οποίο φαίνεται ότι πήρε το όνομά του αυτός ο οχυρός περίβολος.¹⁴ Στην ανατολική πλευρά είναι η τάφος που άνοιξαν οι Βενετοί. Στο τείχος αυτής της πλευράς διακρίνεται η Πύλη της Ξηράς (Porta di Terraferma), με την ξύλινη γέφυρά της –μοναδική πρόσβαση στην πόλη από τη στεριά–, πλάι στον ορθογωνικό πύργο που την προστάτευε. Η περιτείχιση της κάτω πόλης είναι κι αυτή έργο της πρώτης ενετικής κυριαρχίας. Στο χαρακτηριστικό εικονίζονται τα επιθαλάσσια τείχη με τους κυκλικούς πύργους-προμαχώνες και τις πύλες από την πλευρά της θάλασσας. Βλέπουμε στη ΒΑ γωνία τον Torrigioncino (δηλαδή μικρό κυκλικό πύργο) Contarina, όπως τον έχει ταυτίσει η Ιωάννα Στεριώτου.¹⁵ Η βραχονησίδα στην είσοδο του κόλπου εμφανίζεται επίσης οχυρωμένη (Μπούρτζι). Η οχύρωσή της από τους Βενετούς ξεκίνησε το 1471.

Το χαρακτηριστικό του Camocio έγινε όταν πια το Ναύπλιο είχε καταληφθεί από τους Τούρκους (πρώτη τουρκοκρατία, 1540-1686). Ο Camocio πρέπει να είχε ως πρότυπο ένα παλαιότερο σχέδιο της εποχής της πρώτης βενετοκρατίας, καθώς λείπουν από την εικόνα του τα τζαμιά με τους μιναρέδες και μόνη, υπαινικτική, δήλωση της τουρκικής κατάκτησης είναι η ημισέληνος πάνω σε σημαίες.¹⁶ Τέτοιες αναχρονιστικές εικόνες συναντάμε σταθερά σε παλιά χαρακτηριστικά με απόψεις ελληνικών πόλεων, καμωμένες στα χρόνια που οι πόλεις είναι πια υπό οθωμανική κατοχή, γιατί αντιγράφουν συνήθως προγενέστερες απόψεις. Η αντιγραφή, άλλωστε, από παλαιότερα ή και σύγχρονα πρότυπα –με μεγάλη πιστότητα ή με ελευθερίες– ήταν πάγια πρακτική στην εικονογράφηση κυρίως των πρώιμων περιηγητικών και των συναφών εκδόσεων, και συναρτάται με τους όρους και τις διαδικασίες παραγωγής τους. Είναι, βέβαια,

14. Ιωάννα Θ. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά αμυντικά έργα στις οχυρώσεις της Πελοποννήσου (1684-1715). Δύο σχέδια του τείχους της πόλης του Ναυπλίου (18ος αι.) από το Αρχείο της Βενετίας», *Η εκστρατεία του Morosini και το Regno di Morea, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, 1990, επιμ. Χ. Καλλιγά, Αθήνα 1998, σ. 142.

15. Στο ίδιο, σ. 142.

16. Όπως παρατηρεί ο Στυλιανός Αλεξίου, με αναφορά σε μια άποψη του Ρεθύμνου: «Ξέρουμε ότι ένα από τα πρώτα μελήματα των Τούρκων, όταν εδραιώνονταν σε μια χώρα, ήταν η κατεδάφιση των κωδωνοστασίων των χριστιανικών ναών (που φυσικά τους μετέτρεπαν σε τζαμιά) και η αντικατάστασή τους με μιναρέδες. (Ο μιναρές ήταν βασικό “σημείο” της ισλαμικής κατακτισεως)». Στ. Αλεξίου, «Μια απεικόνιση του Ρεθύμνου των αρχών του ΙΖ' αιώνα», *Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κωνσταντίνο Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 230.

ένα δεδομένο κομβικής σημασίας σε ό,τι αφορά την τεκμηριωτική αξία αυτού του οπτικού υλικού.

Θα σταθούμε και πάλι στα cartouches δύο απόψεων του Ναυπλίου, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω,¹⁷ και στην αναφορά στους «απίστους» (infideli) «που τώρα κατέχουν» την πόλη, όπως διαβάζουμε (εικ. 2). Η χρονική συγκυρία έχει οπωσδήποτε τη σημασία της. Υπαγορεύει τη συσχέτιση αυτών των χαρακτηριστικών, όπως και των εκδόσεων στις οποίες ανήκουν, με τη νικηφόρα για τη χριστιανική Δύση έκβαση της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου.¹⁸

Η εικονογραφία του Ναυπλίου εμπλουτίζεται σημαντικά στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αι., ειδικότερα στα χρόνια των πολεμικών επιχειρήσεων των Βενετών και των συμμάχων τους στην Πελοπόννησο εναντίον των Οθωμανών, υπό τον αρχιστράτηγο Francesco Morosini. Από τις πιο εντυπωσιακές επιτυχίες των Βενετών ήταν η ανακατάληψη του Ναυπλίου, στο τέλος Αυγούστου του 1686. Η πόλη θα γίνει πλέον η πρωτεύουσα του Βασιλείου του Μορέως (Regno di Morea) κατά τη δεύτερη βενετοκρατία (1686-1715). Τα γεγονότα αυτού του πολέμου απαθανατίστηκαν, σε διάφορες εκδοχές, κυρίως στα χαρακτηριστικά και στις εκδόσεις του φημισμένου Βενετού χαρτογράφου-κοσμογράφου Vincenzo Maria Coronelli. Οι εκδόσεις του Coronelli, του Βενετού ιστοριογράφου Alessandro Locatelli –γραμματέως του Morosini–, του Gio. Giacomo de Rossi καθώς και άλλων¹⁹ για τις επιχειρήσεις των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων υπό τους Βενετούς, με τις απόψεις και τα χαρτογραφικά σχεδιαγράμματα των τόπων που ανακτούσαν από τους Τούρκους, και με τις

17. Βλ. σ. 314 και υποσ. 3.

18. Τη σημασία της νίκης αυτής με αιχμή τη χριστιανική θρησκεία απηχεί η ελαιογραφία του Τισιανού, του κορυφαίου Βενετού ζωγράφου της Αναγέννησης, με τίτλο *Η Ισπανία συνδράμει τη Θρησκεία*, Μουσείο του Πράδο, Μαδρίτη. «Ένα αλληγορικό έργο με αναφορά στη ναυμαχία, όπου ο ζωγράφος εικονίζει την Ισπανία να σώζει τη θρησκεία που απειλείται από τους απίστους» (Consuelo Luca de Tena and Manuela Mena, *Guide to the Prado*, Silex, Ισπανία 1980, σ. 253, αρ. κατ. 430). Για τον Τισιανό και τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου βλ. και παρακάτω, σ. 320.

19. Ενδεικτικά αναφέρω: Franc. Scalletari, *Condotta navale e vera relatione del viaggio da Carlistot a Malta dell' [...] Giovanni Gioseppe d'Herberstein [...]*, Γκρας 1688 και J. Chr. Wagners, *Christlich und Türkischer Städt und Geschichte Spiegel [...]*, Αουγκσμπουργκ 1687. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 48, 49, 39. Αξίζει να σημειωθεί ότι το χαρακτηριστικό με το σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου, τη σχηματική διάταξη των στρατιωτικών δυνάμεων και τον πλούσιο υπομνηματισμό, από την έκδοση του Wagner (ό.π., εικ. 39), παρουσιάζει σαφείς εικονογραφικές και μορφολογικές ομοιότητες με αντίστοιχο σχέδιο στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, το οποίο έχει δημοσιεύσει η Ευτυχία Λιάτα. Βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, εικ. 4.

κωδικοποιημένες αναπαραστάσεις της διάταξης των συμμαχικών δυνάμεων –οι οποίες καταγράφονται αναλυτικά– υπάκουαν σε πολιτικές σκοπιμότητες και χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία προπαγάνδας της Γαληνοτάτης, και όχι μόνο, όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί.²⁰ Η συνέργεια λόγου και εικόνας είναι και πάλι χρήσιμο εργαλείο για την επαρκή ανάγνωση των έντυπων παραστάσεων. Στο χαρακτηριστικό του de Rossi (εικ. 4), που φιλοτεχνείται στη Ρώμη, στην έδρα του πάπα, του οποίου οι δυνάμεις συμμετείχαν στην εκστρατεία κατά των Τούρκων, έχει ασφαλώς ειδικό βάρος η αναφορά στον πάπα Ιννοκέντιο όπως και στους «συμμάχους» –αναφορά που απουσιάζει από ένα ανάλογο χαρακτηριστικό, όπου κυριαρχεί στο πρώτο πλάνο ο λέων της Γαληνοτάτης.²¹

Ο Coronelli, με εντολή της Γερουσίας, ετοίμαζε τα εικονογραφημένα χρονικά των πολεμικών επιχειρήσεων για να τονιστεί η σημασία των βενετικών κτήσεων και, συνακόλουθα, για να δικαιολογηθεί ο δαπανηρός πόλεμος και η τεράστια φορολογική επιβάρυνση για τον λαό.²² Αξιοσημείωτη είναι η απεικόνιση των κανονιών σε χαρακτηριστικά, σε σχέδια και σε άλλα συναφή έργα, καθώς και η ειδική αναφορά στα κανόνια, στις πυροβολαρχίες (*batterie*), που διαβάζουμε στους σχολαστικούς υπομνηματισμούς ιταλικών κυρίως εικόνων (εικ. 3, 4 και 11).²³ Για τη Βενετία «η πληροφόρηση είναι πάνω απ' όλα ένα εργαλείο διακυβέρνησης», σημειώνει η Donatella Calabi.²⁴ Αυτό επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του Ναυπλίου.

Ο σκοπός και η αποστολή της εικονογραφίας στα κρίσιμα αυτά χρόνια είναι ευανάγνωστα και στη συμβολική γλώσσα που αρθρώνουν αρκετά χαρακτηριστικά. Κύριος φορέας του μηνύματος είναι ο αλαζονικός φτερωτός λέων του

20. Βλ. Leonora Navari, «Morozini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus», *Η εκστρατεία του Morosini και το Regno di Morea*, ό.π., σ. 181-191, Andrea Nanetti, «Βενετία και Πελοπόννησος», *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνας*, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 46, 152, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η Λευκάδα στη βενετική χαρτογραφία (1686-1729)», *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου, Τετράδια Εργασίας* 25/26, επιμ. Γιώργος Τόλιας – Δημήτρης Λούπης, KNE/EIE, Αθήνα 2004, σ. 94, 97.

21. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 33.

22. Nanetti, ό.π., σ. 46.

23. Βλ. επίσης Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 33, καθώς και το σχέδιο του Ναυπλίου στο χειρόγραφο ημερολόγιο αγνώστου –Βενετού– συντάκτη, το οποίο έχει παρουσιάσει η Ευτυχία Λιάτα στη μελέτη της *Με την αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια, εισαγωγή – επιμέλεια Ευτυχία Δ. Λιάτα, μεταγραφή κειμένου Κ. Γ. Τσικνάκης, Ολκός, Αθήνα 1998*, εικ. 16 (χφ. σ. 124-125).

24. Αναφέρεται στο Heleni Porfyriou, «The Cartography of Crete in the First Half of the 17th Century: a Collective Work of a Generation of Engineers», *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου*, ό.π., σ. 89.

Αγίου Μάρκου, όταν μάλιστα έχει στα πόδια του αλυσοδεμένους και γυμνούς τους αντιπάλους του, όπως εικονίζεται στη χαρτογραφική σύνθεση του Ολλανδού Frederick de Wit για το Regno di Morea, με τις ένθετες απόψεις και τα σχέδια των βενετικών κτήσεων.²⁵ Το θεματικό μοτίβο του ταπεινωμένου, γυμνού Οθωμανού στο έδαφος έχει προϊστορία στην υψηλή τέχνη, όπως δείχνει ο πίνακας του Τισιανού *Ο Φίλιππος Β΄ προσφέρει στη Νίκη τον Πρίγκηπα Δον Φερνάντο* (περ. 1573-1575, Μουσείο του Πράδο, Μαδρίτη), στον οποίο απθανατίζεται –με αλληγορική γλώσσα και εδώ– η νίκη των χριστιανικών δυνάμεων στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου.²⁶ Ο σταυρός πάνω στους μιναρέδες, εξάλλου, που βλέπουμε σε κάποιες απόψεις του Ναυπλίου,²⁷ συμμετέχει με το δικό του μήνυμα στη συμβολική και προπαγανδιστική γλώσσα των εικόνων.

Ένα εντυπωσιακό, και πολύ σπάνιο, τεκμήριο της σημασίας και του αντικτύπου που είχε η ανακατάληψη του Ναυπλίου από τους Βενετούς, αποτελεί η μεγάλων διαστάσεων άποψη της πόλης από τον –Ιταλό πιθανότατα– Thomas Gaudiello, ένα θολό πρόσωπο προς το παρόν, για το οποίο όμως γνωρίζουμε ότι δούλεψε στη Νάπολη το διάστημα 1688-1727²⁸ (εικ. 11). Το έργο προέρχεται από ιταλική ιδιωτική συλλογή και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο αυτού του Συμποσίου.²⁹ Έχει εμφανείς συγγένειες με χαρακτηριστικές απόψεις του Ναυπλίου και με εικονογραφήσεις επεισοδίων από τον βενετο-τουρκικό πόλεμο. Εδώ, ωστόσο, έχουμε και την «κινηματογραφική» λεπτομέρεια του μιναρέ, τη στιγμή που γκρεμίζεται. Εξάλλου, μια πιο ρεαλιστική αντίληψη στην απεικόνιση κτισμάτων της πόλης, μια διακοσμητική διάθεση και το πλήθος των αφηγηματικών λεπτομερειών με τον νατουραλισμό τους υπαγορεύουν τη συσχέτιση και με ζωγραφικούς πίνακες.³⁰ Ανεξάρτητα από την ιστορική συγκυρία, το έργο αυτό αποτελεί και ένα ενδιαφέρον δείγμα από τον υλικό πολιτισμό της εποχής στις ευρωπαϊκές αστικές κοινωνίες.

25. F. de Wit, *Peloponnesus Hodie Moreae Regnum* [...], σε αλληπάλληλες εκδόσεις από τα τέλη του 17ου αι. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 13.

26. *Venezia e la difesa del Levante* [...] *da Lepanto à Candia 1570-1670*, επιμ. Madalena Redolfi, Arsenale Editrice, Βενετία [1986], σ. 13, εικ. 2.

27. Βλ. π.χ. την άποψη του Ναυπλίου στη σύνθεση του de Wit και μια άποψη της πόλης από έκδοση του Coronelli (Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 13, 14, 38).

28. *El Mar en la Colección Masaveu* (κατάλογος έκθεσης), Corporación Masaveu, Oviedo 2013, σ. 16. Βλ. και στον παρόντα τόμο, Δ. Χ. Γεωργόπουλος, «Η πολιορκία του Ναυπλίου το 1686 κατά Thomas Gaudiello (1688)», σ. 327-330 και σ. 405, εικ. 1.

29. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον κύριο Θεόδωρο Θεοδώρου για την επισημάνση του πίνακα και την παραχώρηση της φωτογραφίας του.

30. Πρβλ. ενδεικτικά την *Tavola Strozzi*, 1472-1473 (αποδίδεται στον Francesco Rosselli) με την άποψη της Νάπολης και τον στόλο της Αραγωνίας στο λιμάνι (Museo nazionale di San Martino, Νάπολη).

Σε ό,τι αφορά τώρα το Ναύπλιο της δεύτερης βενετοκρατίας, υπάρχει σημαντικό κενό οπτικής πληροφόρησης. Οι γνωστές έντυπες εικόνες σε εκδόσεις της εποχής είτε βασίζονται σε παλαιότερες απόψεις της πόλης, και άρα είναι αφερέγγυες,³¹ είτε επιμένουν στα πολεμικά γεγονότα του 1686. Ξεχωρίζουν, βέβαια, αυτές που εστιάζουν στην οχύρωση του Παλαμηδιού, όπως τα χαρακτηριστικά του Coronelli και του S. Vincenzo da Canal, ο οποίος ήταν μέλος της Ακαδημίας των Αργοναυτών (*Accademia cosmografica degli Argonauti*), την οποία είχε ιδρύσει στη Βενετία ο Coronelli³² (εικ. 5, 6). Σ' αυτά βλέπουμε το νεότευκτο φρουριακό συγκρότημα του Παλαμηδιού –ένα από τα σημαντικότερα έργα της δεύτερης ενετικής κυριαρχίας– με τα οχυρά του, τους προμαχώνες, τις πύλεις, τους στρατώνες (*quartieri*) κι ακόμη, σε πολύ σχηματική αποτύπωση, την κλιμακωτή, σκεπαστή σε ορισμένα σημεία, άνοδο σ' αυτό, τη *strada segreta* όπως δηλώνεται στον υπομνηματισμό του Coronelli.³³ Το φρούριο πάνω στον βράχο θα εντυπωσιάζει τους επισκέπτες της πόλης και η επιβλητική παρουσία του θα σφραγίσει πλέον την εικονογραφία του Ναυπλίου, η οποία από τον προχωρημένο 18ο αι. και εξής, στο πλαίσιο και της εξέλιξης του περιηγητισμού, εμπλουτίζεται με πρωτογενείς (και συχνά αδιαμεσολάβητες) οπτικές μαρτυρίες, που, ωστόσο, δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα είναι η υδατογραφία του Γάλλου ζωγράφου Jean-Baptiste Hilaire,³⁴ ο οποίος συνόδευσε τον κόμη Choiseul-Gouffier στο ταξίδι του στην Ελλάδα στα 1776-1777. Η εικόνα της ίδιας της πόλης παρουσιάζει ανακρίβειες, ενώ είναι προβληματική και η ζωγραφική αποτύπωση των μεγάλων οχυρωματικών έργων της δεύτερης βενετοκρατίας στην πόλη (ιδιαίτερα του προμαχώνα Grimani). Είναι πρόδηλη η έμφαση που ο ζωγράφος θέλει να δώσει στις οχυρώσεις.

Με στόχο την έγκυρη τεκμηρίωση προσεγγίζει τη βενετική οχύρωση του Ναυπλίου η Επιστημονική Αποστολή του Μορέως στις αρχές του 19ου αι.,³⁵ στην οποία οφείλουμε ένα πολύτιμο οπτικό ντοκουμέντο –όπως έχει επισημάνει ο Ιορδάνης Δημακόπουλος– για ένα από τα κορυφαία τοπόσημα της πόλης, έργο και αυτό της δεύτερης ενετικής κυριαρχίας, τη μνημειακή πλέον Πύλη της Ξηράς που αντικατέστησε την παλιά πύλη (εικ. 7). Ο Δημακόπου-

31. Ενδεικτικά αναφέρω την άποψη στην έκδοση του J. Peeters (βλ. παραπάνω, υποσ. 13) και την άποψη στο βιβλίο του A. Lasor a Varea, *Universus Terrarum Orbis* [...], Πάδοβα 1713, με το ανοχύρωτο Παλαμήδι. Βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., εικ. 13.

32. Nanetti, ό.π., σ. 46.

33. Βλ. εικ. 5, αρ. 19.

34. Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 57.

35. Βλ. τη λεπτομέρεια τοιχοδομίας από τα ενετικά τείχη της κάτω πόλης στο Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée* [...], τ. II, Παρίσι 1833, πίν. 74, εικ. 3 (Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 104).

λος σημειώνει στη σχετική μελέτη του: «Στην πρωτεύουσα αυτή του “βασιλείου του Μορέως” η κυρία αυτή πύλη εισόδου στο Ναύπλιο καθιστούσε αισθητή την παρουσία του νεοφερμένου κυριάρχου [...]». ³⁶ Η Πύλη της Ξηράς διακρίνεται και σε μια παρόμοια άποψη της πόλης στην υδατογραφία του Άγγλου περιηγητή James Skene (Συλλογή Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος), έργο που προσφέρει μια κοντινή θέα στον προμαχώνα Grimaní, τον επιβλητικό οχυρωματικό περίβολο στην ανατολική άκρη της Ακροναυπλίας, στην περιοχή του Castel Torro, όπου βλέπουμε και τον –παλαιότερο– διπλό πύργο-προμαχώνα (Torrigione). ³⁷ Σημαντικό, και σπανιότατο, ντοκουμέντο είναι επίσης η απεικόνιση της εσωτερικής όψης, του εσωτερικού της Πύλης, σχεδιασμένη από τον Γερμανό φιλέλληνα Karl von Heideck, που υπήρξε φρούραρχος του Ναυπλίου και κατόπιν μέλος της Αντιβασιλείας. ³⁸

Στο ερευνητικό βλέμμα και την πρόθεση τεκμηρίωσης, με τη συνακόλουθη περιγραφική σχεδιαστική ακρίβεια, οφείλουμε και άλλα πρωτότυπα έργα (σχέδια, υδατογραφίες) όπως και χαρακτηριστικά του πρώτου μισού του 19ου αι., τα οποία προσφέρουν έγκυρες μαρτυρίες –έστω και αποσπασματικά, σαν ψηφίδες– για το Ναύπλιο των Βενετών. Στο σχέδιο της πλατείας του Αγίου Γεωργίου από τον Γερμανό κλασικιστή αρχιτέκτονα Leo von Klenze (εικ. 8) βλέπουμε στο κέντρο την ιστορική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, κτίσμα της πρώτης βενετοκρατίας, με την ενετική πλατεία μπροστά και δεξιά ένα μεγάλο οικοδόμημα που, σύμφωνα με τη Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη και την Ελένη Μαΐστρου, υπήρξε ένα παλιό ενετικό σχολείο. ³⁹ Ο Klenze πίστευε ότι «το Ναύπλιο κρατάει ακόμη μόνο στα βενετσιάνικα και στα παλιά τούρκικα λείψανα κάποιο θέλημα και μια γραφική ομορφιά». ⁴⁰ Αυτή τη γραφική ομορ-

36. Ιορδάνης Δημακόπουλος, «Η Πύλη της Ξηράς των Ενετικών οχυρώσεων του Ναυπλίου», ανάτυπο από τα *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, 1990, τ. Β', Αθήνα 1992-1993, σ. 311.

37. Βλ. Κούρια, *Το Ναύπλιο*, ό.π., εικ. 6 και 7. Η πύλη είναι ευδιάκριτη και στον εμβληματικό πίνακα του Γερμανού ζωγράφου Peter von Hess που απαθανατίζει την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο (Neue Pinakothek Bayerische Staatsgemäldesammlungen, Μόναχο), έργο καμωμένο το 1835 (βλ. *στο ίδιο*, εικ. 153).

38. Βλ. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1979, εικ. 106.

39. Βλ. *Μεσογειακές διαδρομές. Catalunya: Lleida, Toscana: Montalbano – Mediovaldarno, Αργολίδα – Ναύπλιο*. Οδηγός και εκπαιδευτικοί φάκελοι, Πρόγραμμα «Σωκράτης», Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων/ΓΔΧΧΙΙ, Πίζα 1998, Φάκελος «Εκπαίδευση», και Ελένη Μαΐστρου, «Μοναδική αρχιτεκτονική. Μνημεία και ιστορικά κτίρια συνθέτουν την ανεπανάληπτη φυσιογνωμία αυτής της πόλης», *Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες, Πελοπόννησος*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1996, σ. 27.

40. Leo von Klenze, *Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf einer Reise nach Grie-*

φιά αναζήτησε και ένας άλλος Γερμανός αρχιτέκτων, ο Ludwig Lange, όπως πιστοποιεί το σχέδιό του, όπου στο κέντρο δεσπόζει ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (η Φραγκοκκλησιά), κτίσμα της πρώτης βενετοκρατίας.⁴¹

Η σύνθετη ταυτότητα του δομημένου χώρου, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την πολυκύμαντη ιστορία του Ναυπλίου, η «σκηνογραφία» της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας της πόλης διεκδίκησε επίμονα την προσοχή των Ευρωπαίων επισκεπτών. Εύγλωττα τεκμήρια είναι επίσης σχέδια και υδατογραφίες της πλατείας Πλατάνου (σημερινής πλατείας Συντάγματος), του Φόρουμ («Φόρου») των Βενετών,⁴² με το μικρό τζαμί, που υπήρξε η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας στο Ναύπλιο των Βενετών, με το Παλαμήδι να κυριαρχεί στο φόντο.

Αναρωτιέται κανείς μήπως η εστίαση σ' αυτή την πολύμορφη σκηνογραφία εξηγεί, ως ένα βαθμό, την πλήρη σχεδόν απουσία –όσο γνωρίζουμε– από την εικονογραφία του Ναυπλίου ενός κορυφαίου μνημείου της δεύτερης βενετοκρατίας, του Οπλοστασίου του Στόλου (Arsenale), του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου. Το αγνοούν σταθερά στις απόψεις της πλατείας Πλατάνου και εμφανίζεται μόνον υπαινικτικά, ως μια λεπτομέρεια χρήσιμη για το καδράρισμα όψεων της πόλης, όπως δείχνει η υδατογραφία του εσωτερικού της πόλης (εικ. 9), όπου στο βάθος, στα τείχη, βλέπουμε την Πύλη του Σαγρέδου, έργο και αυτό της δεύτερης βενετοκρατίας (1713).

Το Παλαμήδι, βέβαια, δεσπόζει σταθερά στις απεικονίσεις του Ναυπλίου (μακρινές και κοντινές) και είναι χαρακτηριστική η φροντίδα με την οποία αποδίδουν την κλιμακωτή άνοδο, όπως βλέπουμε σε αρκετές εικόνες με μερικές απόψεις της πόλης (εικ. 8). Αξιοπρόσεκτη είναι μια άποψη του φρουρίου στο βιβλίο του σημαντικού Γάλλου περιηγητή Théodore Du Moncel (εικ. 10). Εντυπωσιασμένος από το Παλαμήδι («Το πλέον σημαντικό και ενδιαφέρον από τα φρούρια είναι εκείνο του Παλαμηδιού [...]»), ο Du Moncel αναφέρεται αναλυτικά στα οχυρά του μέσα στο χρονικό του.⁴³

Κλείνοντας την εισήγησή μου, θα κάνω κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Το

chenland, Βερολίνο 1838, σ. 508. Το μεταφρασμένο παράθεμα στο Καρούζου, *ό.π.*, σ. 90.

41. Βλ. Καρούζου, *ό.π.*, εικ. 81.

42. Μαϊστρου, *ό.π.*, σ. 27 και Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ναύπλιο: Από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα (1828-1870)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. VIII, *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, 150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862*, 2012, επιστ. επιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Δήμος Ναυπλιέων – Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, σ. 329.

43. Théodore Du Moncel, *Οδοιπορικό του 1843 από την Αθήνα στο Ναύπλιο*, κείμενα και λιθογραφίες του Th. Du Moncel, μτφρ. και εισαγωγή Ε. Λούβρου, Αθήνα 1984, σ. 168.

παλαιό εικονογραφικό υλικό δεν μας δίνει ουσιαστική πληροφόρηση για την ίδια την πόλη της πρώτης και δεύτερης βενετοκρατίας, δηλαδή την κάτω πόλη αλλά και τους οικισμούς μέσα στους τρεις οχυρωμένους περιβόλους στην Ακροναυπλία με την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία τους, τον πολεοδομικό ιστό και κάποια, έστω, σημαντικά κτίσματα με τη μορφολογία τους, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση των μεγάλων πόλεων της Κρήτης κυρίως, του Regno di Candia, και επίσης ως ένα βαθμό στις πόλεις της Χίου και της Κέρκυρας. «Πού ήταν η θέση της πλατείας ή αγοράς (του «Φόρου») ή το “Παλάτι του Αφεντός” που λέει ο ψευδο-Δωρόθεος ότι έχτισαν τότε οι Βενετσάνοι;», αναρωτιέται η Σέμνη Καρούζου στο βιβλίο της αναφερόμενη στην πόλη της πρώτης βενετοκρατίας.⁴⁴ Και οι άλλες πλατείες που υπήρχαν ήδη από τα χρόνια της βενετοκρατίας⁴⁵ είναι επίσης «αόρατες» στην παλαιά εικονογραφία της πόλης.

Στην περίπτωση του Ναυπλίου της δεύτερης ενετικής κυριαρχίας, το οποίο είναι πλέον η πρωτεύουσα του Βασιλείου του Μορέως, προκαλεί μεγαλύτερη εντύπωση αυτή η απουσία των στοιχείων που –εκτός από την οχύρωση– διαμόρφωσαν τη συγκεκριμένη, την αληθινή ταυτότητα και εικόνα της πόλης, για την οποία, μάλιστα, υπάρχουν εγκωμιαστικές αναφορές από τους σύγχρονους της Βενετούς χρονογράφους, όπως διαβάζουμε στον Λαμπρυνίδη: «Άπαντες οι σύγχρονοι Ενετοί χρονογράφοι διά των κοσμητικωτέρων επιθέτων εξαιρουνσι την πόλιν του Ναυπλίου αποκαλούντες αυτήν “την περιφημοτέραν των πόλεων της Ανατολής, την ευγενεστέραν και θαυμασιωτέραν και ωραιότεραν πόλιν, το πρωτεύον φρούριον του ανθηρού βασιλείου της Πελοποννήσου” (“La più famosa de tutte le città, la più nobile, la più splendida e bella città, la capital piazza del florido regno della Morea”)).⁴⁶

Με βάση τα συνολικά οπτικά δεδομένα που έχουμε, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η απεικονιστική διαχείριση του Ναυπλίου διαχρονικά καθορίστηκε από την αμυντική δυναμική του, ένας γενεσιουργός παράγοντας της οποίας είναι βέβαια η γεωμορφολογία, η τοπογραφία του. Αυτή η συνθήκη και η συνακόλουθη πρόσληψη της πόλης, πέρα από τα εικονογραφικά τεκμήρια (κυρίως τα παλαιά), είναι ευανάγνωστες και σε λεκτικές αναφορές. Ενδεικτικά παραθέτω: «Μπορεί κανείς να πει γι’ αυτή τη θέση [το Ναύπλιο] ότι η φύση δεν ξέχασε τίποτε από όσα έπρεπε να την κάμουν οχυρή», διαβάζουμε σε έκδοση του Coronelli.⁴⁷ Σύμφωνα με τον Du Moncel, εξάλλου, «η θέση

44. Καρούζου, *ό.π.*, σ. 31-32.

45. Για τις πλατείες βλ. *στο ίδιο*, σ. 46-47, 50, και Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σ. 331.

46. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδου, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τα καθ’ ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1950, σ. 131.

47. Vincenzo Maria Coronelli, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénitiens [...]*, Παρίσι 1687, σ. 45.

του Ναυπλίου [...] προαναγγέλλει μια μεγάλη πόλη, πράγμα που πιθανώς το οφείλει στα φρούρια που το περιβάλλουν».⁴⁸ Και, τέλος, ο Bory de Saint-Vincent, μέλος της Επιστημονικής Αποστολής του Μορέως, παρατηρεί: «Τα δύο φρούρια, στο Ιτσ-Καλέ και στο Παλαμήδι, έχουν προσδώσει στο Ναύπλιο μεγάλη σημασία και του προξένησαν μεγάλες συμφορές. Γιατί λίγες πόλεις υπέστησαν τόσες επιθέσεις, καταλήψεις, καταστροφές, ανακαταλήψεις και νέες επιθέσεις».⁴⁹

48. Du Moncel, *ό.π.*, σ. 168.

49. J. B. G. M. Bory de Saint-Vincent, *Relation de Voyage de la Commission Scientifique de Morée [...]*, τ. II, Παρίσι – Στρασβούργο 1837-1838, σ. 443.

APHRODITE KOURIA

VISUAL EVIDENCE FOR THE NAFPLIO UNDER THE
VENETIANS. ICONOGRAPHIC AND STYLISTIC ISSUES

The paper focuses on European travellers' prints and relevant works dating from the 16th to the early 18th century. This material offers the main body of visual evidence as regards the Nafplion under Venetian rule (1389-1540 and 1686-1715) and the Veneto-Turkish war. These pictures are complex cultural products functioning at the realistic, the connotative-conceptual and also the symbolic level. This complex function and the multiple meanings that these images convey are expressed and visualized in their hybrid pictorial language, in the codes of representing the town (bird's eye view) and the historical subject-matter as well as in the interaction of word and image which is a significant feature of this visual material. Prints and original works (drawings and watercolours) dating from the 19th century contribute an illuminating but fragmentary testimony for the Venetian castles and monuments of the town. The diachronic survey of the iconographic material reveals that the focus of attention were the fortifications of this important Venetian possession and its defensive potency. This attitude and perception of Nafplion are also attested by a number of textual accounts. There are no realistic depictions of the "Venetian" town itself with its urban fabric and the main buildings with their architectural identity.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Χ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΤΟ 1686 ΚΑΤΑ THOMAS GAUDIELLO (1688)

Στη Μαδρίτη, στο μοναστήρι των Salesas του Αγίου Βερνάρδου,¹ φυλάσσεται ξύλινος πίνακας που συγκροτείται από ανάγλυφα επίθετα ειδώλια επιζωγραφισμένα (εικ. 1). Έχει ως θέμα του την πολιορκία του τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου από τους Βενετούς το έτος 1686.²

Ο πίνακας, τοποθετημένος σε ξυλόγλυπτη κορνίζα, είναι σε στυλ μπαρόκ και έχει διαστάσεις 43,5×110×13,8 εκ.

Τα πρώτα στοιχεία για τον πίνακα εντοπίστηκαν στην ιστοσελίδα του Ισπανικού Ινστιτούτου Πολιτιστικής Κληρονομιάς³ κι αυτό γιατί το έργο τέχνης συντηρήθηκε το 2005 με δαπάνες του ισπανικού δημοσίου. Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκε το παχύ στρώμα από το κιτρινωπό γυαλιστερό βερνίκι που το κάλυπτε, και αντικαταστάθηκε από άλλο, άχρωμο και λιγότερο γυαλιστερό. Επίσης, κολλήθηκαν ορισμένα ειδώλια που είχαν αποκολληθεί (εικ. 2). Η όλη εργασία είχε ως αποτέλεσμα να αλλάξει η όψη του πίνακα. Θα λέγαμε ότι ο πίνακας φωτίστηκε.

Ένα από τα σημαντικά στοιχεία αυτής της έρευνας ήταν ο εντοπισμός του φακέλου συντήρησης από την κυρία Eva Latorre Broto.⁴ Στον φάκελο της συντήρησης υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τις εργασίες αλλά και φωτογραφικό υλικό της κατάστασης του πίνακα πριν από τη συντήρηση. Ένα ενδια-

1. Το μοναστήρι είναι «de clausura», δηλαδή οι καλόγριες που ακολουθούν τη διδασκαλία του αγίου Φραγκίσκου de Sales, δεν βγαίνουν ποτέ από το μοναστήρι και δεν επιτρέπεται η είσοδος σχεδόν σε κανέναν.

2. Την ύπαρξη του πίνακα μου τη γνωστοποίησε ο κ. Γιώργος Ρασσιάς, φωτογράφος, τον οποίο ευχαριστώ πολύ.

3. Βλ. www.spanishculturalheritageinstitute.org. Interventions on Works of Art. Model of the Greek city of Napoli di Romania at the Salesas de San Bernardo (Madrid). Ημερομηνία επίσκεψης: 10/07/2015.

4. Η κυρία Eva Latorre Broto είναι υποψήφια διδάκτωρ και έχει ως θέμα της τον φιλελληνισμό στην Ισπανία και τους Ισπανούς φιλέλληνες. Τον χειμώνα του 2014 είχε αλληλογραφήσει με τα Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Αργολίδας, και της είχαμε αποστείλει απογραφικά στοιχεία σχετικά με το θέμα της από το Αρχείο της Επαρχιακής Δημογεροντίας Ναυπλίου. Τώρα ως αντίδωρο μας βοηθάει στην έρευνά μας.

φέρον στοιχείο που υπάρχει στον φάκελο συντήρησης, είναι το πρωτόκολλο παραλαβής του πίνακα, στη διάρκεια του ισπανικού εμφύλιου (1936-1939). Συγκεκριμένα, το Κομμουνιστικό Κόμμα οργάνωσε επιτροπές για να κατασχέσουν τα έργα τέχνης που βρίσκονταν στα μοναστήρια και τις εκκλησίες, προκειμένου να τα στείλουν στα δημόσια μουσεία. Από το μοναστήρι των Salesas παρέλαβαν επτά έργα. Ένα από αυτά ήταν και το συγκεκριμένο που εξετάζουμε. Με τη λήξη του εμφύλιου και την επικράτηση των εθνικιστών, τα έργα επεστράφησαν στο μοναστήρι.⁵

Στο κάτω δεξιό μέρος του πίνακα υπάρχει η υπογραφή του καλλιτέχνη και η χρονολογία δημιουργίας του: THOMAS GAUDIELLO FECIT ANNO 1688 (εικ. 3). Τα βιογραφικά στοιχεία για τον καλλιτέχνη είναι ελάχιστα. Η βιβλιογραφική έρευνα που πραγματοποίησε η κυρία Latorre στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης και στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Prado, απέδωσε πενιχρά αποτελέσματα. Το μόνο που γνωρίζουμε, προς το παρόν, για τον καλλιτέχνη, είναι ότι πρόκειται για Ιταλό που εργάστηκε στη Νάπολη της Ιταλίας κατά τα έτη 1688-1727.⁶

Ο καλλιτέχνης δημιούργησε δύο έργα με θέμα την πολιορκία του Ναυπλίου. Το άλλο έργο βρίσκεται στη Συλλογή Θεοδώρου.⁷

Ένα πρώτο ερώτημα που τίθεται, είναι αν ο καλλιτέχνης ήταν αυτόπτης στην πολιορκία ή έλαβε στοιχεία από έργα άλλων δημιουργών και στη συνέχεια εμπλούτισε το έργο του προσθέτοντας δικά του στοιχεία. Συγκρίνοντας το έργο του Gaudiello με χαλκογραφίες αυτής της εποχής καταλήγουμε στη δεύτερη εκδοχή. Ειδικότερα, ο πίνακας παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με έργα του Gio. Giacomo de Rossi. Ένα από αυτά είναι η επιχρωματισμένη χαλκογραφία του 1687, από ιταλική έκδοση, που αποδίδεται στον de Rossi, σύμφωνα με τα γραφόμενα της πλέον ειδικού, της κυρίας Αφροδίτης Κούρια (εικ. 4).⁸ Εάν παραβάλλουμε τα δύο έργα, θα παρατηρήσουμε ότι υπάρχουν εξαιρετικές αντιστοιχίες. Είναι πολύ πιθανό ο Gaudiello να αντέγραψε την τοπογραφία της πόλης και της γύρω περιοχής.

5. Ο φάκελος συντήρησης βρίσκεται στο Ινστιτούτο Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ισπανίας. Βλ. IPCE, Archivo General, BM 161/2, Madrid, Monasterio de las Salesas. Maqueta Nápoles de Rumanía (sic) 1688, nº registro 22812. Informe realizado por Mª Ángeles Pérez Domingo.

6. *Corporación Masaveu. Explorar y seguir avanzando. La internacionalización en Corporación Masaveu*, Oviedo 2013, σ. 16.

7. The Theodorou Collection: <http://www.adairtoelgin.com/en/historical-items>. Βλ. και στον παρόντα τόμο, Αφροδίτη Κούρια, «Οπτικές μαρτυρίες για το Ναύπλιο των Βενετών. Εικονογραφικά και μορφολογικά ζητήματα», σ. 320.

8. Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 2007, σ. 68-69. Το έργο περιέχεται στη Συλλογή του Δήμου Ναυπλιέων.

Υποβάλλοντας στη βάσανο της αξιοπιστίας το έργο του de Rossi, νομίζουμε ότι αποτελεί αξιόπιστη πηγή. Το έργο του διακρίνεται για την πιστότητά του και αυτό το διαπιστώνουμε από ένα σχεδιάγραμμα της πόλης και του λιμανιού του Ναυπλίου, καθώς και της γύρω περιοχής, όπου αντιπαρατάσσονται οι δυνάμεις Βενετών και Οθωμανών (εικ. 5).⁹ Η απεικόνιση συνοδεύεται από λεπτομερή υπομνηματισμό. Ενδεικτικό στοιχείο της ακρίβειας αποτελεί η περιγραφή των πυροβολαρχιών: όχι μόνο καταγράφεται ο αριθμός των κανονιών και των μορταρίων, αλλά και η δύναμη πυρός που έχουν (εικ. 6).¹⁰

Είναι προφανές ότι ο Gaudiello δημιούργησε το έργο του στηριζόμενος σε έργο πιθανότατα του έτους 1687, που απεικόνιζε την πολιορκία. Η τοποθέτηση των μορταρίων περίπου στις θέσεις όπου τοποθετεί ο de Rossi τις πυροβολαρχίες (εικ. 7), καθώς και της εκβολής του ρέματος Ραμαντάνη στη θέση όπου υπάρχει στην επιχρωματισμένη χαλκογραφία (εικ. 8) είναι οι ισχυρότερες ενδείξεις.

Τέλος, ο ζωγράφος πρόσθεσε, καλλιτεχνική αδεία, διάφορα πλοία μέσα στο λιμάνι, που φαίνεται να είναι χριστιανικά (εικ. 1), και διαχώρισε τις χριστιανικές από τις οθωμανικές δυνάμεις «ντύνοντας» τους χριστιανούς στα κόκκινα (εικ. 9) και τους Οθωμανούς στα γαλάζια (εικ. 10).

Βλέποντας το συνολικό έργο του καλλιτέχνη, αυτό που μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, μπορούμε να πούμε ότι ο Gaudiello ήταν καλλιτέχνης λιμανιών.¹¹ Αν και στο σύνολό του το έργο του δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με ασφάλεια ως ιστορική πηγή, εντούτοις το συγκεκριμένο έργο έχει στοιχεία που εντυπωσιάζουν και καταξιώνουν τον καλλιτέχνη.

9. Στο ίδιο, σ. 67.

10. Εκείνο που προβληματίζει στο συγκεκριμένο έργο, είναι η απουσία του ρέματος Ραμαντάνη.

11. Marialuigia Bugli, «Da Capodimonte a Palazzo Grande a Chiaia. La collezione d'Avalos "torna" nella prestigiosa dimora», *Ricerche sul 600 Napoletano. Saggi e documenti*, 2003-2004, «*Rubrica per Luca Giordano*», Νάπολη 2004, σ. 7-54. Στο άρθρο αυτό καταλογογραφούνται ένα έργο για την πόλη της Χαλκίδας (Negreponte) με α/α 252, ένα άλλο έργο με α/α 276 και τέλος ένα έργο για το Ναύπλιο με α/α 306.

DIMITRIOS GEORGOPOULOS

THE 1686 SIEGE OF NAFPLIO
ACCORDING TO THOMAS GAUDIELLO (1688)

The 1686 siege of Nafplio by the Venetians, an event of crucial importance both to themselves and to the Christian forces in general, has been depicted in paintings by several artists. Among them is a 1688 wooden relief painting by the artist Thomas Gaudiello, about whom there is no further information. This painting, kept in the Salesas de San Bernardo convent in Madrid, is similar to the one painted by the same artist and kept in The Theodorou Collection.

This paper presents the so far unknown painting, as well as its recent history during the Spanish civil war, and compares it to other pictorial representations of the siege of Nafplio of the same period.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟ ΝΑΥΠΛΙΟ¹

Το *Ναύπλιον* ή *Ανάπλιον* των Βυζαντινών, η *Napoli di Romania* των Βενετών, κατοικήθηκε από τους προϊστορικούς χρόνους, ωστόσο έμελλε να εξελιχθεί σε σημαντικό κέντρο της Πελοποννήσου στις δύο «βενετοκρατίες» του ως μια από τις βασικές κτήσεις του *Stato da Mar*.² Ο κύριος οικιστικός του πυρήνας μέχρι τα τέλη του 15ου αι. εντοπίζεται στο κάστρο της Ακροναυπλίας,³

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Οργανωτική και την Επιστημονική Επιτροπή του Συμποσίου για την πρόσκληση να συμμετάσχω στο πολύ ενδιαφέρον αυτό Συμπόσιο· στον πρώην Διευθυντή της 25ης ΕΒΑ, Δρ Δημήτριο Αθανασούλη, στη Διευθύντρια της ΕΦΑ Αργολίδας, Δρ Άλκηστη Παπαδημητρίου, στην αιώνια στη Διευθύντρια της 25ης ΕΒΑ, Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, για την άδεια μελέτης του παρόντος υλικού, καθώς και στους αρχαιολόγους Χρήστο Πιτερό και Γιώργο Τσεκέ· στη Δρ Diana Wright, στη Δρ Έλλη Τζαβέλλα και στη Διευθύντρια της ΕΦΑ Δωδεκανήσου, Δρ Μαρία Μιχαλίδου, για τις πολύτιμες συμβουλές τους· τέλος, στη λέκτορα του Πανεπιστημίου του Salento, Manuela de Giorgi, στις συναδέλφους αρχαιολόγους Δρ Ελένη Μανωλέσσου, Γεωργία Ήβου, Δρ Susanne Metaxas και στην αρχιτέκτονα Ειρήνη Οικονομοπούλου.

2. Γενικά για την ιστορία της πόλης από την αρχαιότητα μέχρι τους νεώτερους χρόνους βλ. Μ. Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ναύπλιον ⁴2001 (¹1898).

3. Η αρχική οχύρωση της χερσονήσου της Ακροναυπλίας ανάγεται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., βλ. Σ. Καρούζου, *Τὸ Ναύπλιο*, Αθήνα 1979, σ. 20, ενώ σημαντική είναι η βυζαντινὴ φάση τῶν τειχῶν της, ιδίως στο ανατολικό της τμήμα. Για το κάστρο της Ακροναυπλίας και τις μεσαιωνικές οχυρώσεις του βλ. G. Gerola, «Le fortificazioni di Napoli di Romania», *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 13-14 (1930-1931), σ. 347-366· K. Andrews, *Castles of the Morea*, (αναθεωρημένη έκδοση), Πρίνστον 2006 (1953), σ. 92-98, 100· W. Schaefer, «Neue Untersuchungen über die Baugeschichte Nauplias im Mittelalter», *Archäologischer Anzeiger* 76 (1961), σ. 175-179, 190-191 κ.α· Καρούζου, *ό.π.*, σ. 24-27, 32-34 κ.α· Δ. Μεταλλινός – Α. Ν. Μπούρα – Μ. Τσιτσιμάκη, *Napoli di Romania. Οι οχυρώσεις του Ναυπλίου και η εξέλιξή τους*, υπεύθ. καθηγητής Χ. Μπούρας, Διάλεξη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Απρίλιος 1993, σ. 4-19· Ι. Θ. Στεριώτου, «Συμπληρωματικά άμυντικά έργα στις οχυρώσεις τῆς Πελοποννήσου (1684-1715). Δύο σχέδια τοῦ τείχους τῆς πόλης τοῦ Ναυπλίου (18ος αἰ.) ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας», *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ “Regno di Morea”*, *Μονεμβασιώτικος Όμι-*

το οποίο από την περίοδο της φραγκοκρατίας χωριζόταν μέσω ενός εγκάρσιου τείχους (διατειχίσματος) στο «φράγκικο» (*Castello dei Franchi*) και στο «ρωμέικο» Κάστρο (*Castello dei Greci*),⁴ ενώ από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αι. η κατοίκηση επεκτάθηκε βορείως του Κάστρου, με τη δημιουργία της κάτω πόλης (Εικ. 1).

Μέχρι πρόσφατα το ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας για το μεσαιωνικό Ναύπλιο είχε επικεντρωθεί στις οχυρώσεις του. Τα τελευταία χρόνια άρχισε να αξιοποιείται και η μαρτυρία των υλικών καταλοίπων των ανασκαφικών ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στην πόλη. Κομβικό ρόλο στην έρευνα αυτή έχει η μονογραφία της διδάκτορος αρχαιολόγου Αναστασίας Γιαγκάκη για την εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» της Ακροναυπλίας (11ος-17ος αι.).⁵

Στο παρόν άρθρο η έμφαση θα δοθεί σε μια πρώτη παρουσίαση αδημοσίευτης ιταλικής κεραμικής⁶ που βρέθηκε στις ανασκαφές του 1971⁷ και του

λος, Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990, επιμ. Χ. Καλλιγᾶ, Αθήνα 1998, σ. 140-142· Γ. Τσεκές, «Κάστρο Ακροναυπλίας», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Πειραματική ενέργεια Archi-Med, Αθήνα 2001, σ. 90-94.

4. Το φράγκικο Κάστρο καταλάμβανε το κεντρικό/κεντροανατολικό τμήμα της χερσονήσου και το ρωμέικο το κεντρικό και δυτικό. Ουσιαστικά επρόκειτο για δύο τμήματα ενός ενιαίου χώρου και όχι για δύο αυτόνομα κάστρα, βλ. και D. Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion: Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), σ. 171-172, σημ. 42.

5. Βλ. Α. Γ. Γιαγκάκη, *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2012. Για μια πρώτη παρουσίαση της συγκεκριμένης κεραμικής βλ. Α. Γ. Yangaki, «Céramique glaçurée provenant de Nauplie et d'Argos (XIIe-XIIIe siècles): observations préliminaires», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 132 (2008), Études, σ. 587-616. Η συγκεκριμένη κεραμική προέρχεται από την ανασκαφική έρευνα της 1ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του έτους 1972 στο ρωμέικο Κάστρο, στη θέση όπου βρέθηκε η εκκλησία των «Αγίων Θεοδώρων», βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), τ. Β1, σ. 230-234 (Π. Λαζαρίδης)· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 27-29, 207-213 κ.α.

6. Η μελέτη της συγκεκριμένης κεραμικής βρίσκεται σε εξέλιξη και αποτελεί τμήμα της μεταδιδακτορικής έρευνας της γράφουσας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, με θέμα «Εισηγμένη εφυαλωμένη κεραμική από θέσεις της Αργολίδας στην περίοδο της φραγκοκρατίας και της α' βενετοκρατίας (13ος – α' μισό 16ου αι.)» (επιβλέπων καθηγητής: Πλάτων Πετρίδης).

7. Πρόκειται για εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες των ετών 1970-1971, κυρίως στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του ρωμέικου Κάστρου, οι οποίες προηγήθηκαν της ανασκαφής των «Αγίων Θεοδώρων», στο πλαίσιο της οικοδόμησης των ξενοδοχείων «Ξενία», υπό τη διεύθυνση της Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), τ. Β1, σ. 83-84 (Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 (1973), τ. Β1, σ. 87-90 (Ε. Δεϊλάκη). Ακολούθησαν και άλλες, μικρής κλίμακας, έρευνες τα έτη 1975 και 1976, οι οποίες δεν έχουν δημοσιευτεί στο ΑΔ. Η ευρεθείσα κεραμική

2011-2014⁸ στο κάστρο της Ακροναυπλίας καθώς και σε ανασκαφές της 5ης και 25ης ΕΒΑ στην κάτω πόλη⁹ (Εικ. 1).

Πρώτα δείγματα ιταλικής κεραμικής στο Ναύπλιο (13ος-14ος αι.)

Ιταλική κεραμική εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Ναύπλιο στην περίοδο της φραγκοκρατίας, κυρίως από τα μέσα του 13ου αι. και εξής. Αυτό παρατηρείται ευρύτερα στα σταυροφορικά κράτη που δημιουργήθηκαν μετά τον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά και σε περιοχές πλησίον της Αδριατικής, και συνδέεται –εκτός των άλλων– με την ανάπτυξη ενός νέου προϊόντος, της ιταλικής μαγιόλικα. Κύριο γνώρισμά της ήταν η κάλυψή της με κασσιτερούχο εφυάλωση, στοιχείο που της προσέδιδε ένα λευκό, αδιαφανές χρώμα, καθιστώντας την επιφάνειά της ιδανικό υπόβαθρο για τη γραπτή της διακόσμηση.¹⁰

προέρχεται στη συντριπτική της πλειονότητα από το έτος 1971. Η πρώτη διαλογή τού εν λόγω υλικού πραγματοποιήθηκε από τη Δρ S. Metaxas, στο πλαίσιο της δημιουργίας της μόνιμης έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας.

8. Η συγκεκριμένη κεραμική προέρχεται από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς της 25ης ΕΒΑ στο πλαίσιο έργου του προγράμματος ΕΣΠΑ για την ανάδειξη του κάστρου, υπό τη διεύθυνση του Δρ Δ. Αθανασούλη. Οι καθαρισμοί επικεντρώθηκαν στα σημεία ανάδειξης, δηλαδή στο ανατολικό και δυτικό τείχος του φράγκικου και στο ρωμείο Κάστρο (ευρύτερες θέσεις «Αγίων Θεοδώρων» και «Αγίου Ανδρέα»).

9. Πρόκειται για τις ανασκαφές: α) στην εκτός των τειχών βόρεια κλιτύ της Ακροναυπλίας, στην περιοχή του «Ψαρομαχαλά», στο οικόπεδο Κ. Κανελλόπουλου (οδός Εθνικής Αντίστασης & Ζυγομαλά), βλ. *Αρχαιολογικών Δελτίων* 56-59 (2001-2004), τ. Β4, σ. 383 (Α. Μπακούρου – Γ. Τσεκές), β) νοτιοανατολικά της σημερινής πλατείας Συντάγματος, στην οικία Δ. & Ι. Διοίλη (οδός Καποδιστρίου & Ευθυμιοπούλου), βλ. *στο ίδιο*, γ) σε τμήμα του βόρειου τείχους της κάτω πόλης (από το Πολεμικό Μουσείο έως τη Βιβλιοθήκη «Παλαμήδης»), δ) σε τμήμα του προμαχώνα Dolfín, βορείως των σημερινών Δικαστηρίων. Οι δύο τελευταίες πραγματοποιήθηκαν το 2014 από την 25η ΕΒΑ, υπό τη διεύθυνση του Δρ Δ. Αθανασούλη και την επίβλεψη της γράφουσας.

10. Η κασσιτερούχος εφυάλωση αποτελούσε επινόηση των εργαστηρίων του ισλαμικού κόσμου στον 8ο-9ο αι., βλ. τελευταία Μ. Tite κ.ά., «Revisiting the Beginnings of Tin-Opacified Islamic Glazes», *Journal of Archaeological Science* 57 (2015), σ. 80-91 (με σχετική βιβλιογραφία). Η χρήση της διαδόθηκε στην Ιταλία, από τις αρχές του 13ου αι., μέσω της βόρειας Αφρικής και της Ισπανίας. Για την ονομασία «μαγιόλικα», που από τα τέλη του 15ου αι. χαρακτηριζε όλα τα κεραμικά που έφεραν κασσιτερούχο εφυάλωση, βλ. ενδεικτικά Μ. Caroscio, *La maiolica in Toscana tra Medioevo e Rinascimento. Il rapporto fra centri di produzione e di consumo nel periodo di transizione*, Φλωρεντία 2009, σ. 15 (με σχετική βιβλιογραφία). Στο Βυζάντιο δεν υιοθετήθηκε αυτό το είδος εφυάλωσης, η οποία ήταν σχεδόν πάντοτε μολυβδούχος, και η λευκή επιφάνεια αποδιδόταν με παχύ στρώμα καθαρού λευκού επιχρίσματος.

Τα πρώτα δείγματα ιταλικής μαγιόλικα, που έχουν βρεθεί στο Ναύπλιο, προέρχονται είτε από τη νότια Ιταλία (κυρίως Απουλία) με τη λεγόμενη πρωτομαγιόλικα (protomaiolica),¹¹ είτε από την κεντρική και βόρεια Ιταλία με τη λεγόμενη αρχαϊκή μαγιόλικα (maiolica arcaica)¹² (Εικ. 2). Ωστόσο, πιο αντιπροσωπευτική παρουσιάζεται η πολύχρωμη εφυαλωμένη (invetriata policroma ή RMR) της νότιας Ιταλίας (Εικ. 3),¹³ ενώ στον αντίποδα βρίσκεται η κεραμική τύπου Veneto, με λιγοστά δείγματα.¹⁴

11. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη και η συμβολή των Ιταλών αρχαιολόγων ιδιαίτερος σημαντική. Για λόγους συντομίας η βιβλιογραφία που επισημαίνεται, είναι ενδεικτική. Για την πρωτομαγιόλικα (13ος – πρώιμος 14ος αι.) βλ. ενδεικτικά S. Patitucci Uggeri, «La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 32 (1985), σ. 337-402· *La Protomaiolica. Bilancio e aggiornamenti*, επιμ. S. Patitucci Uggeri, Φλωρεντία 1997. Δεκαέξι τμήματα, κυρίως από κούπες, βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014. Για δείγματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 100, αριθ. 80-81.

12. Για την αρχαϊκή μαγιόλικα (13ος – μέσα 15ου αι.) βλ. ενδεικτικά S. Nepoti, «La maiolica arcaica nella Valle Padana», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Siena, 8-12 ottobre 1984 – Faenza, 13 ottobre 1984*, Φλωρεντία 1986, σ. 409-418· G. Berti, *Pisa. Le "maioliche arcaiche". Secc. XIII-XV (Museo Nazionale di San Matteo)*, Φλωρεντία 1997. Στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014 βρέθηκαν 12 τμήματα, κυρίως από κανάτια. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 102-103, αριθ. 82-84.

13. Για την πολύχρωμη εφυαλωμένη (μέσα 13ου – 14ος αι.) βλ. D. Dufournier – A.-M. Flambard – G. Noye, «À propos de céramique 'RMR': problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 251-278· M. Tinelli, «Produzione e circolazione della ceramica invetriata policroma in Terra d'Otranto. Nuovi dati dal Salento», *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23-27 novembre 2009*, επιμ. S. Gelichi, Φλωρεντία 2012, σ. 515-517 (με νέα κέντρα παραγωγής). Τα δείγματα από τις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014 ανέρχονται στα 22 (κυρίως από κούπες), ενώ δύο προέρχονται από την κάτω πόλη. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 96-97, αριθ. 77-79.

14. Για τη Veneto Ware (13ος – πρώιμος 14ος αι.) βλ. Th. Stillwell MacKay, «More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth», *Hesperia* 36 (1967), σ. 254-255· S. Gelichi, «Roulette Ware», *Medieval Ceramics* 8 (1984), σ. 47-58· F. Saccardo, «Contesti medievali nella Laguna e prime produzioni graffite veneziani», *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia. Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11-13 marzo 1991*, επιμ. S. Gelichi, Φλωρεντία 1993, σ. 201-239. Δύο θραύσματα βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971 και των ετών 2011-2014. Λιγοστά υπήρξαν τα σχετικά ευρήματα και στους «Αγίους Θεοδώρους», βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 117, αριθ. 94-96.

*Ιταλική κεραμική περιόδου Αναγέννησης (όψιμος 14ος – μέσα 16ου αι.)*¹⁵

Στον όψιμο 14ο – α΄ μισό του 16ου αι., που συμπίπτει με την πρώτη βενετοκρατία της πόλης (1389-1540),¹⁶ η ιταλική κεραμική παρουσιάζεται πιο αντι-

15. Για μια γενική επισκόπηση της ιταλικής κεραμικής που έχει βρεθεί στον ελλαδικό χώρο, και για την προβληματική της έρευνας βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένη κεραμική από περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθ. Χρ. Μαλτέζου, τ. Α΄, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 621-636. Ιδιαίτερως σημαντική για την ιταλική κεραμική στην Πελοπόννησο είναι η μονογραφία της Στεφανίας Σκαρτσή: S. S. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese: its Pottery and its Relations with the West (13th – early 19th centuries)*, Οξφόρδη 2012· βλ. και S. S. Skartsis, «Chlemoutsi: Italian Glazed Pottery from a Crusader Castle in the Peloponnese (Greece)», *Atti del IX Congresso Internazionale*, ό.π., σ. 140-146. Για την Πάτρα βλ. τελευταία Ν. Βασιλάκης, «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αιώνας)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, τ. 36 (2015), σ. 305-324· για τα Κύθηρα βλ. Έ. Τζαβέλλα, «Οι μαρτυρίες της κεραμικής της ύστερης Ένετικής και Νεώτερης περιόδου (15ος-20ός αι.)», *Κύθηρα. Τò μινωικό ιερό κορυφής στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό*, 3, *Τὰ εὑρήματα*, επιστ. επιμ. Γ. Σακελλαράκης, Ἀθήναι 2013, σ. 290-293· για την Ἄνδρο βλ. Ν. D. Kontogiannis – S. Arvaniti, «Commercial Activity in the Aegean of the 13th-16th Century: The Ceramic Evidence from Andros», *Mediterranean Crossroads*, επιμ. S. Antoniadou – A. Pace, Αθήνα 2007, σ. 628-633· για τη Θήβα βλ. Σ. Ι. Αρβανίτη, *Η εφραλωμένη κεραμική από την πόλη των Θηβών, 13ος αιώνας έως και όψιμη οθωμανική περίοδος (1204-1829). Η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας*, αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013, σ. 266-270, 278-280 κ.α· για την ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας βλ. J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C.: A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Λάιντεν 2003, σ. 170-173. Όσον αφορά τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, η πλειονότητα των έως τώρα σχετικών δημοσιεύσεων αφορά την Κρήτη, βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.)», *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιστ. επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, Ηράκλειο 2008, σ. 173-186 (με σχετική βιβλιογραφία)· για τη Ρόδο βλ. Μ. Μιχαηλίδου, «Εισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της υποτοκρατίας (1309-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά*, τ. Β΄, Αθήνα 2000, σ. 422-425, 427-428 (με σχετική βιβλιογραφία). Για ιταλικά κεραμικά από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου βλ. *Πηλός & Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου*, (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. Μ. Μπορμπουδάκη, Αθήνα 2007, σ. 20-23, 96-135.

16. Για την ιστορία της πόλης την περίοδο αυτή υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Λαμπρινίδης, ό.π., σ. 54-92· Γ. Σ. Πλουμίδης, «Ειδήσεις διά τὸ βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 261-275· D. Wright, *Bartholomeo Minio: Venetian Administration in 15th-century Nauplion*, διδ. διατριβή, The Ca-

προσωπευτική και με ποικιλία στις διακοσμήσεις της (Γραφήματα 1-2). Η μαγιόλικα της εποχής αυτής διαφέρει σημαντικά από την πρώιμη ιταλική μαγιόλικα με την ανώτερη ποιότητα του πηλού, των υαλωμάτων και εν γένει με την κατασκευή της.¹⁷

Στο κάστρο της Ακροναυπλίας χαρακτηριστικά ευρήματα συνιστούν θραύσματα κανατιών με τριφυλλόσχημο χείλος και δισκοειδή βάση, διακοσμημένα με κυανό χρώμα (*maiolica Stile Severo*), γνωστά στη βιβλιογραφία ως «Ladder Medallion Jugs» (Εικ. 4 α-β).¹⁸ Ξεχωρίζει μία ομάδα με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στα εργαστήρια της Faenza, όμως υπάρχουν και ευρήματα που διαφοροποιούνται ως προς τον πηλό και τις κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες, υποδεικνύοντας προέλευση από διαφορετικά κέντρα παραγωγής.¹⁹

Από τον όψιμο 15ο αι. το κυανό χρώμα δίνει τη θέση του στην πολυχρωμία με υψηλής ποιότητας κεραμικά σε ποικιλία διακοσμήσεων (*maiolica policroma*).²⁰ Στο κάστρο έχουν βρεθεί μικρά μεν αλλά ενδιαφέροντα δείγμα-

tholic University of America, Ουάσινγκτον 1999· Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 180-190· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 200-204. Βλ. και τα σημαντικά σχετικά άρθρα στον παρόντα τόμο.

17. Για τα κύρια χαρακτηριστικά της αναγεννησιακής μαγιόλικα, βάσει αρχαιομετρικών αναλύσεων, βλ. M. S. Tite, «The Production Technology of Italian Maiolica: A Reassessment», *Journal of Archaeological Science* 36 (2009), σ. 2065-2080· F. Antonelli κ.ά., «An Archaeometric Contribution to the Characterization of Renaissance Maiolica from Urbino and a Comparison with Coeval Maiolica from Pesaro (the Marches, Central Italy)», *Archaeometry* 56 (2014), σ. 784-804.

18. Για την κεραμική αυτή που απαντάται κυρίως από το β' μισό του 15ου έως τις αρχές του 16ου αι., με κύρια κέντρα παραγωγής τη Faenza και τη Φλωρεντία, και μεγάλη διασπορά στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. ενδεικτικά Vroom, *ό.π.*, σ. 173· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 103-104· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 73.

19. Τα περισσότερα σώζονται σε πολύ μικρά τμήματα και ορισμένα ίσως ανήκουν σε φαρμακοδοχεία (*albarelli*), που μαζί με τα κανάτια συνιστούσαν τα κύρια σχήματα της συγκεκριμένης κεραμικής. Γενικά, μέχρι αυτή την εποχή, στην κεντρική και βόρεια Ιταλία υπήρχε σαφής προτίμηση στα κλειστά σχήματα, σε αντίθεση με τα ανοιχτά σχήματα του νότου. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν γύρω στα 30 θραύσματα κανατιών, με λίγα δείγματα ανοιχτών αγγείων (κυρίως πιάτων), ενώ δύο θραύσματα κανατιών βρέθηκαν στον «Ψαρομαχαλά». Ορισμένα θραύσματα προέρχονται από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» και σε αυτά περιλαμβάνεται και ένα τμήμα πλακιδίου επένδυσης τοίχου, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 104-105, 210, αριθ. 85-87. Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές, όπως στην Αθήνα, τη Βοιωτία, το Χλεμούτσι, τα Κύθηρα και την Κρήτη.

20. Δεν είναι τυχαία η εξαιρετική διατήρηση των χρωμάτων της συγκεκριμένης μαγιόλικα, όταν τη βρίσκουμε στις ανασκαφές, στοιχείο που οφείλεται κατά πολύ στο λεπτό

τα.²¹ Μοναδική με τα έως τώρα δεδομένα είναι η εύρεση ενός θραύσματος αγγείου που φαίνεται να ανήκει στην κατ' εξοχήν πολυτελή μαγιόλικα της εποχής, με κεραμικά που είναι γνωστά ως *istoriati* (Εικ. 5).²²

Όσον αφορά το άλλο είδος ιταλικής εφυαλωμένης κεραμικής, την εγχάρρακτη, από τα τέλη του 14ου και στο α' μισό του 15ου αι. πολλά είναι τα δείγματα της αρχαϊκής εγχάρρακτης της κοιλάδας του Πάδου (*graffita arcaica padana*),²³ που χαρακτηρίζεται από εγχάρρακτα, γραμμικά κυρίως, θέματα, τοπισμένα με πράσινο και κιτρινοκάστανο υαλώδες χρώμα (Εικ. 6 α-β).²⁴

στρώμα μολυβδόχου εφυάλωσης που κάλυπτε κατά κανόνα τη διακόsmησή της (πρόκειται για τη λεγόμενη *coperta* που αναφέρει στην πραγματεία του *Li tre libri dell'arte del vasaio* ο Cipriano Piccolpasso [π. 1557-1559]). Για την κεραμική αυτή βλ. ενδεικτικά J. Beltrán de Heredia Bercero – N. Miró i Alaix, *The Ceramics Trade in Barcelona in the 16th-17th Centuries: Italy, France, Portugal, the Workshops of the Rhine and China*, Βαρκελώνη 2010, σ. 18-23· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 107-108· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 75. Βλ. και Πούλου-Παπαδημητρίου, «Στιγμές από την ιστορία», *ό.π.*, σ. 625, η οποία παρατηρεί: «με την δημιουργία της κατηγορίας αυτής στην Ιταλία, η κεραμική αφήνει πίσω της την περίοδο του Μεσαίωνα και οδεύει προς την Αναγέννηση».

21. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν γύρω στα 16 θραύσματα, κυρίως ανοιχτών αγγείων, με λιγότερα θραύσματα προερχόμενα από κανάτια και μόλις ένα από φαρμακοδοχείο, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες με κεραμικά της Faenza και του Montelupo. Βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 108, αριθ. 89-90, για δύο τμήματα πινακίων από τη θέση των «Αγίων Θεοδώρων».

22. Βρέθηκε στην ανασκαφή του 1971 στην Ακροναυπλία και προέρχεται είτε από τριφυλλόσχημο χείλος *boccale* είτε από πτυχωτό χείλος πιάτου, πιθανώς εργαστηρίων της Faenza. Για παράλληλα βλ. C. Hess, *Italian Ceramics. Catalogue of the J. Paul Getty Museum Collection*, Λος Άντζελες 2002, σ. 174-177 αριθ. 31· C. Ravanelli Guidotti, «Ceramica dal Vicino Oriente antico all'Ottocento italiano», *Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza. Guida Ragionata*, Τορίνο 2008, σ. 24 (εργαστήριο Pietro Bergantini, Faenza, 1529). Τα κεραμικά αυτά, που μας είναι γνωστά κυρίως από συλλογές μουσείων, κοσμοούνταν με αφηγηματικές παραστάσεις και κατασκευάζονταν σε σημαντικά εργαστήρια της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας (δ' τέταρτο 15ου – μέσα 16ου αι.). Θεωρούνταν κατάλληλα για τα εξοχικά των Ιταλών ευγενών, που βρίσκονταν εκτός των τειχών των πόλεων και δεν διέθεταν κατάλληλη φύλαξη για πιο ακριβά σκεύη, βλ. Hess, *ό.π.*, σ. 6-9· L. Boutin Vitela, «Dining in the Gonzaga Suburban Palaces: The Use and Reception of *Istoriato* Maiolica», *Predella* 33 (2013), σ. 103-115 (με σχετική βιβλιογραφία).

23. Γενικά για την *graffita arcaica* βλ. D. Whitehouse, «Medieval Pottery in Italy: The Present State of Research», *La céramique médiévale en Méditerranée occidentale, X^e-XVe siècles*, Παρίσι 1980, σ. 75-77· H. Blake, «The Medieval Incised Slipped Pottery of North-West Italy», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 328-343 κ.α.· S. Gelichi, «La ceramica ingubbiata medievale nell'Italia nord-orientale», *La ceramica medievale*, *ό.π.*, σ. 388-404.

24. Πρόκειται για την κατηγορία της ιταλικής κεραμικής που αριθμεί τα περισσότερα δείγματα στο υλικό μας, με κύρια προέλευση την περιοχή της Βενετίας. Από την ανασκα-

Προς τα τέλη του 15ου αι. κάνει την εμφάνισή της η αναγεννησιακή εγχάρακτη κεραμική (*graffita rinascimentale*).²⁵ Στο κάστρο της Ακρονουπλίας, στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων», βρέθηκαν σημαντικά δείγματα της συγκεκριμένης κεραμικής, τα οποία μας έγιναν γνωστά από τη μονογραφία της Αναστασίας Γιαγκάκη.²⁶ Σε αυτά έρχονται να προστεθούν άλλα δύο τμήματα ανοιχτών αγγείων από την ανασκαφή του 1971, που κοσμούνται με προτομή ανθρώπινης μορφής (Εικ. 7α-β).²⁷ Παρεμφερές και συνάμα ανέλπιστο εύρημα προέρχεται από την αργολική ύπαιθρο, και πιο συγκεκριμένα από το χωριό Πλατανίτι. Η κούπα, που βρέθηκε σε ανασκαφή νεκροταφείου στον

φή του 1971 στην Ακρονουπλία προέρχονται 33 δείγματα και άλλα τρία από την κάτω πόλη, με κυρίαρχο σχήμα τις κούπες. Για επτά δείγματα της ανασκαφής των «Αγίων Θεοδώρων», βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 120-121, αριθ. 100-106. Σημειώνεται ότι αρχαϊκή εγχάρακτη έχει καταγραφεί σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου (Ισθμια, Κόρινθος, Πάτρα, Χλεμούτσι, Μεθώνη), ενώ παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική στη Ρόδο και την Κρήτη.

25. Βλ. ενδεικτικά S. Nepoti, *Ceramiche graffite della donazione Donini Baer*, Faenza 1991, σ. 109-125· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 124-125· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 70-71. Η αναγεννησιακή εγχάρακτη αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα εργαστήρια της Emilia-Romagna (Ferrara, Modena, Bologna, Reggio Emilia) και στην περιοχή της Βενετίας (Βενετία, Πάδοβα).

26. Ξεχωρίζουν θραύσματα κανατιών με γυναικείες μορφές ανάγλυφα αποδοσμένες, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 126, αριθ. 108-109, εικ. 95-96, δύο κούπες με θυρεούς σε σχήμα ασπίδας, βλ. *στο ίδιο*, σ. 128-129, αριθ. 111-112, εικ. 98-99, καθώς και μία κούπα με παράσταση άνδρα ασιατικής καταγωγής, βλ. *στο ίδιο*, σ. 126-128, αριθ. 110, εικ. 97.

27. Στη μία κούπα διακρίνονται μόνο τα μαλλιά γυναικείας μορφής και δίπλα της μία μαργαρίτα (τυπικό διακοσμητικό που παραπέμπει στον «κλειστό κήπο»). Η διακόσμηση είναι πολύ καλής ποιότητας τόσο ως προς τη χάραξη όσο και ως προς τα χρώματά της, ενώ ο πηλός και εν γένει η κατασκευή της παραπέμπουν πιθανώς σε εργαστήρια της περιοχής της Βενετίας. Η άλλη κούπα εικονίζει προτομή ανδρικής μορφής σε προφίλ με μακριά ίσια μαλλιά και καπέλο. Η χάραξη είναι συνοπτική, θυμίζοντας σκίτσο. Διαφέρει στον πηλό της από την προηγούμενη και είναι σαφώς χαμηλότερης ποιότητας. Για τις συγκεκριμένες διακοσμήσεις (*ritratti*), που αντανakλούν με γλαφυρό τρόπο τις νέες αντιλήψεις της εποχής αλλά και την επίδραση της ζωγραφικής της Αναγέννησης, βλ. Μ. Μιχαηλίδου, «Ανδρικές και γυναικείες μορφές σε μεσαιωνικά αγγεία της Ρόδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49-50 (1994-1995), τ. Α', 195-210· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 124-128. Δείγματα με προτομές ανδρικών και γυναικείων μορφών μάς είναι γνωστά και από άλλες περιοχές του κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου, όπως από τη Ρόδο, την Κρήτη, τη Μεθώνη, το Χλεμούτσι, τη Θήβα και την Αθήνα. Στην Ακρονουπλία έχουν βρεθεί και μικρά θραύσματα αναγεννησιακής εγχάρακτης με πιο απλές διακοσμήσεις που ξεχωρίζουν για την ποικιλία και τη ζωηράδα των χρωμάτων τους, όπου στο σύνθηδες πράσινο και καστανό προστίθεται το κίτρινο, το γαλάζιο ή το βιολετί. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν 22 θραύσματα, ενώ ένα προέρχεται από τον «Ψαρομαχαλά». Για επτά θραύσματα από την ανασκαφή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 129-130, αριθ. 113-115.

περιβάλλοντα χώρο της μεσοβυζαντινής εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, εικονίζει προτομή γυναικείας μορφής σε προφίλ (Εικ. 8).²⁸

Μια οικονομικότερη εκδοχή της εγχάρακτης κεραμικής, λιγότερο αντιπροσωπευτική στο κάστρο, είναι η λεγόμενη *graffita a stecca*.²⁹ Η κεραμική αυτή, που εμφανίζεται στις αρχές του 16ου αι., κοσμείται με μοτίβα αποδοσμένα με αδρή χάραξη, ενώ συχνότερος στο παρόν υλικό είναι ο συνδυασμός λεπτής με αδρή χάραξη (*graffita a punta e a stecca*) (Εικ. 9α-β).³⁰

Ιταλική κεραμική β' μισού 16ου – 18ος αι.

Παρότι η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από τη συχνή εναλλαγή κυριαρχιών (πρώτη και δεύτερη οθωμανική: 1540-1686 / 1715-1822, δεύτερη βενετική: 1686-1715),³¹ οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής στην πόλη δεν διακόπτονται, ωστόσο παρουσιάζονται μειωμένες (Γράφημα 1).

Στον όψιμο 16ο αι. ανάγονται λίγα θραύσματα από την Ακροναυπλία και τον «Ψαρομαχαλά», που φέρουν εφυάλωση σε σκοτεινό μπλε χρώμα και ανήκουν στη λεγόμενη *maiolica turchina* (Εικ. 10).³² Αν και αποσπασματικά

28. Σημειώνεται ότι η κούπα δεν προέρχεται από το εσωτερικό τάφου. Για την ανασκαφική έρευνα βλ. Γ. Π. Τσεκές, «Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας», *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998-2008)*, επιμ. Ι. Δ. Βαραλής – Γ. Α. Πίκουλας, Βόλος 2009, σ. 169. Για την εκκλησία βλ. Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, σ. 266-268· Τσεκές, «Νέα στοιχεία», *ό.π.*, σ. 157-168. Η Diana Wright υποθέτει ότι ίσως η εκκλησία την εποχή αυτή να ανήκε σε φέουδο, βλ. ιστολόγιο D. Wright, *Surprised by Time* (<http://surprisedbytime.blogspot.gr>): αναρτήσεις «Fief Churches» (26/11/2014) και «Nauplion's Fiefs» (10/12/2014).

29. Με τον όρο «stecca» εννοείται ένα εργαλείο με πεπλατυσμένο άκρο (σαν σπάτουλα), το οποίο έδινε συγκεκριμένο στίλ στη διακόσμηση, που την έκανε να διαφέρει από τις γνωστές έως τότε εγχάρακτες διακοσμήσεις. Για τη συγκεκριμένη τεχνική βλ. G. Berti, *Pisa – Museo Nazionale di San Matteo. Le ceramiche medievali e post-medievali*, Φλωρεντία 1997, σ. 43-45· G. Berti, *Pisa. Le ceramiche ingobbiate "Graffite a Stecca"*, *Secc. XV-XVII*, Φλωρεντία 2005. Γνωστά κέντρα παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής υπήρξαν η Πίζα και η Φερράρα.

30. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν τρία θραύσματα. Για θραύσματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 138-140, αριθ. 130-132.

31. Για την ιστορία της πόλης αυτή την εποχή βλ. ενδεικτικά Λαμπρινίδης, *ό.π.*, σ. 93-243· Ε. Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατονομή της γης*, Ἀθήνα 2002· Α. Βασιλείου, «Το Ναύπλιο στους οθωμανικούς χρόνους», *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, επιμ. Ε. Μπρούσκαρη, Ἀθήνα 2008, σ. 122-123, με σχετική βιβλιογραφία.

32. Για την κατηγορία αυτή βλ. V. Verrocchio, «Maiolica con decorazione di stile compendiaro e tardo compendiaro», *La ceramica postmedievale in Abruzzo. Materiali*

σωζόμενα, τα θραύσματα της Ακροναυπλίας φαίνεται πως ανήκουν στην πιο απλή εκδοχή της συγκεκριμένης κατηγορίας.³³

Από τα μέσα περίπου του 16ου αι. επικρατεί στη μαγιόλικα το λευκό χρώμα, με τη διακόσμηση να καταλαμβάνει μικρό μόνο τμήμα της επιφάνειάς της. Πρόκειται για τη *maiolica compendiaria*, η οποία κατασκευαζόταν αρχικά στη Faenza και αργότερα σε διάφορα κέντρα της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας.³⁴ Στην Ακροναυπλία η συγκεκριμένη κεραμική δεν αποτελεί συχνό εύρημα· ξεχωρίζουν δύο θραύσματα χείλους από καλής ποιότητας κανάτι (Εικ. 11).³⁵

Την ίδια εποχή εμφανίζεται η κεραμική με επιτεδόγλυφο διάκοσμο, γνωστή ως *graffita a fondo ribassato*, όπου για την ανάδειξη των μοτίβων έχει αφαιρεθεί ο κάμπος.³⁶ Πρόκειται για καλής ποιότητας κεραμική, στην οποία συχνά τα επιτεδόγλυφα θέματα συνδυάζονται με υαλώδη χρώματα.³⁷ Στο Ναύπλιο όλα τα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από την Ακροναυπλία (Εικ. 12).³⁸

Χαρακτηριστική κεραμική του όψιμου 16ου και του α' μισού του 17ου αι. είναι η λεγόμενη μαρμαρόμορφη (*ceramica marmorizzata*),³⁹ η οποία πα-

dallo scavo di Piazza Caporali a Castel Frentano (CH), επιμ. D. Troiano – V. Verrocchio, Φλωρεντία 2002, σ. 206-207, με σχετική βιβλιογραφία.

33. Πρόκειται για τέσσερα μικρά θραύσματα από την ανασκαφή του 1971 στην Ακροναυπλία και ένα από την περιοχή του «Ψαρομαχαλά» (οικοπέδο Κανελλόπουλου). Όλα έχουν παρόμοιο ρόδινο πηλό και τα τρία εξ αυτών προέρχονται από κλειστά αγγεία (μία βάση και δύο λαβές). Από τον ελλαδικό χώρο λίγα είναι τα γνωστά δημοσιευμένα ευρήματα, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π., σ. 75, αριθ. 207-208, πίν. 131.

34. Για τα γνωστά ως *i bianchi di Faenza*, που είχαν εξαιρετικής ποιότητας εφνάλωση, βλ. ενδεικτικά Ravanelli Guidotti, ό.π., σ. 25-26. Βλ. και Verrocchio, *Maiolica di stile compendiario*, ό.π., σ. 185-187, με σχετική βιβλιογραφία.

35. Προέρχονται από την ανασκαφή του 1971. Λιγστά είναι και τα δημοσιευμένα δείγματα του ελλαδικού χώρου, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π., σ. 76.

36. Βλ. ενδεικτικά Nepoti, *Ceramiche graffite*, ό.π., σ. 118· Berti, *Pisa – Museo Nazionale*, ό.π., σ. 45-46· A. Moore Valeri – M. Marini, «Ceramica ingobbata e graffita da Castelfiorentino», *Atti del XLIV Convegno Internazionale della Ceramica*, Φλωρεντία 2012, σ. 97-107, με σχετική βιβλιογραφία· Γιαγκάκη, ό.π., σ. 135-136.

37. Ενδιαφέροντα δείγματα έχουν βρεθεί στο Ηράκλειο, βλ. *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*, (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Αθήνα 1999, σ. 116-117, αριθ. 132-133 (Λ. Σταρίδα) και *Πηλός & Χρώμα*, ό.π., σ. 97, αριθ. 58 (Λ. Σταρίδα).

38. Πέντε θραύσματα ανοιχτών αγγείων έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του 1971. Για την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη, ό.π., σ. 136-137, αριθ. 127-129. Για πρώτο δείγμα ιταλικής επιτεδόγλυφης (μέσα – γ' τέταρτο 15ου αι.) από την ίδια θέση βλ. *στο ίδιο*, σ. 123-124, αριθ. 107, εικ. 104.

39. Λόγω της διακόσμησής της, που μιμείται τις φλεβώσεις του μαρμάρου. Για τη

ρουσιάζεται ιδιαίτερος αντιπροσωπευτική στην πόλη, με πολλά δείγματα που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε εργαστήρια της Τοσκάνης.⁴⁰ Τα περισσότερα ανήκουν στη δίχρωμη εκδοχή (*bicolore*) με τη χρήση λευκού και ερυθρού επιχρίσματος (*bianco-rosso*) (Εικ. 13α),⁴¹ ενώ δεν λείπει και η πολύχρωμη παραλλαγή με την προσθήκη μελανού και πράσινου επιχρίσματος (Εικ. 13β).⁴²

Άλλο είδος κεραμικής, με σαφώς λιγότερα δείγματα στην πόλη, είναι η ύστερη εγχάρακτη (*graffita tarda*) (μέσα 16ου – 17ος αι.).⁴³ Πρόκειται για αρκετά τυποποιημένη κεραμική τόσο ως προς τη διακόσμηση όσο και ως προς την κατασκευή της, η οποία θα πρέπει να προέρχεται, βάσει της κατασκευής της, επίσης από την περιοχή της Τοσκάνης (Εικ. 14).⁴⁴

μαρμαρόμορφη κεραμική, που είχε ως κύριο κέντρο παραγωγής την Πίζα και την ευρύτερη περιοχή της Τοσκάνης, βλ. A. Moore Valeri, «Marbleized Pottery in Tuscany (1550-1650)», *Medieval Ceramics* 33 (2012), σ. 11-28, με σχετική βιβλιογραφία. Η κεραμική αυτή συνδέεται με τις απαρχές του μπαρόκ και την προτίμηση σε ημι-πολύτιμους λίθους, όπως το μάρμαρο, καθώς και με τη διάδοση της τεχνικής του «μαρμαρόμορφου» χαρτιού που έγινε δημοφιλές στην Ευρώπη αυτή την εποχή, βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 11.

40. Σημειώνεται ότι μετά την ανακοίνωση της γράφουσας και την εξέλιξη των καταγραφών προέκυψε περαιτέρω υλικό ιταλικής μαρμαρόμορφης από τις ανασκαφές του 1971. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για 29 θραύσματα ανοιχτών αγγείων, που παρουσιάζουν χαρακτηριστική ομοιομορφία στον πηλό και την κατασκευή τους. Τα 27 έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του 1971, ενώ μόλις δύο από τις ανασκαφές του 2011-2014 και την περιοχή του «Ψαρομαχαλά». Στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» έχουν βρεθεί δύο δείγματα (βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 114, αριθ. 93, εικ. 86-87) με διαφορετικά χαρακτηριστικά, που παραπέμπουν πιθανώς σε διαφορετική παραγωγή.

41. Πρόκειται για τα 24 από τα 29 θραύσματα.

42. Βλ. Berti, *Pisa – Museo Nazionale*, *ό.π.*, σ. 46. Για τον τρόπο εφαρμογής των επιχρισμάτων βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 25. Η ιταλική μαρμαρόμορφη γνώρισε μεγάλη διάδοση, βλ. ενδεικτικά F. C. Lister – R. H. Lister, «Italian Presence in Tin Glazed Ceramics of Spanish America», *Historical Archaeology* 10 (1976), σ. 33-34, εικ. 4, ωστόσο πιο προσιτή στον ελλαδικό χώρο υπήρξε η οψιμότερη εκδοχή της από εργαστήρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (18ος-19ος αι.). Στο Άργος επιχωριάζει η τελευταία. Για δύο θραύσματα από τις Λίμνες βλ. M. Hahn, «The Berbati-Limnes Project. The Early Byzantine to Modern Periods», *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, επιμ. B. Wells, Στοκχόλμη 1996, σ. 412 (αριθ. 157-158, εικ. 99) και σ. 434 (μόνο σχεδιαστική αποτύπωση).

43. Για την κεραμική αυτή βλ. G. Berti – M. Giorgio, *Lucca: la fabbrica di ceramiche di Porta S. Donato (1643-1668 circa)*, Borgo San Lorenzo 2009· Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 12-13 και Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 71-72 με σχετική βιβλιογραφία. Όλα τα δείγματα, οκτώ στον αριθμό, προέρχονται από την ανασκαφή του 1971 στο κάστρο της Ακρονaupλίας.

44. Μάλιστα, η συγκεκριμένη κεραμική φαίνεται πως ήταν εμπορεύσιμη μαζί με τη μαρμαρόμορφη, βλ. Moore Valeri, *ό.π.*, σ. 12-13. Έχει βρεθεί σε αρκετές περιοχές του

Σαφώς πιο αντιπροσωπευτική είναι η maiolica berettina, η οποία χαρακτηρίζεται από το γαλάζιο ή γκριζογάλανο χρώμα της κασσιτερούχου εφυάλωσης της αντί του συνήθους λευκού (με την προσθήκη οξειδίων μαγγανίου και κοβαλτίου), ενώ η διακόσμησή της αποδίδεται με πιο σκοτεινό, μπλε χρώμα.⁴⁵ Στο Ναύπλιο έχουν βρεθεί γύρω στα 18 θραύσματα,⁴⁶ τα οποία στην πλειονότητά τους φαίνεται ότι προέρχονται από εργαστήρια της Λιγουρίας, με χρονολόγηση στον 17ο, ενώ ορισμένα φτάνουν έως τον πρώιμο 18ο αι. (Εικ. 15).⁴⁷

Την ίδια εποχή απαντάται και η ύστερη πολύχρωμη μαγιόλικά (Late Maiolica)⁴⁸ από εργαστήρια της κεντρικής Ιταλίας, όπως της Ούμβριας και του Marche.⁴⁹ Χαρακτηριστικές είναι οι κούπες με εναλλαγή πολύχρωμων ταινιών και ακτινωτά μοτίβα (τέλη 17ου – αρχές 18ου αι.), που, εκτός από το Ναύπλιο (Εικ. 16), έχουν βρεθεί και στο Άργος και σε άλλες θέσεις της Αργολίδας.⁵⁰ Στον όψιμο 17ο αι. χρονολογούνται λίγα δείγματα της λεγόμενης maiolica tardo compendiaria, που συνιστά την όψιμη εκδοχή της compendiaria και κατασκευαζόταν σε ποικίλα κέντρα της Ιταλίας (Εικ. 17),⁵¹ ενώ στον 18ο-19ο αι. οι ιταλι-

κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου (Χλεμούτσι, Μεθώνη, Αθήνα, Σαλαμίνα, Κρήτη).

45. Για την κατηγορία αυτή, η οποία παραγόταν σε πολλές περιοχές της Ιταλίας (Faenza, Βενετία, Λιγουρία) και έχει μακρά διάρκεια, από τα μέσα του 16ου έως τον 18ο αι., βλ. Beltrán de Heredia Bercero κ.ά., *ό.π.*, σ. 27-50· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 109· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 77.

46. Στην ανασκαφή του 1971 βρέθηκαν 13 τμήματα αγγείων, κυρίως ανοιχτών, με δύο περιπτώσεις κανατιών. Άλλα δύο βρέθηκαν στην ανασκαφή του 2011-2014. Μεμονωμένα ευρήματα προέρχονται από τον «Ψαρομαχαλά» (οικοπέδο Κανελλόπουλου) και το βόρειο τείχος της κάτω πόλης, στη σημερινή λεωφόρο Αμαλίας. Για ένα θραύσμα κούπας από την ανασκαφή των «Αγίων Θεοδώρων», το οποίο χρονολογείται στο β' μισό – τέλη του 16ου αι., βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 110, αριθ. 91.

47. Η berettina της Λιγουρίας γνώρισε μεγάλη διάδοση, βλ. ενδεικτικά D. H. Brown – C. Curnow, «A Ceramic Assemblage from the Seabed near Kinlochbervie, Scotland, UK», *The International Journal of Nautical Archaeology* 33 (2004), σ. 39, εικ. 8, αριθ. 21 (για ναυάγιο πλοίου ανοιχτά της Σκωτίας). Βλ. και Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 77, για τον ελλαδικό χώρο.

48. Πρόκειται για 22 δείγματα, εκ των οποίων τα 15 προέρχονται από την ανασκαφή του 1971, ένα από τις ανασκαφές του 2011-2014 και έξι από την κάτω πόλη (οικία Διοΐλη, βόρειο τείχος, προμαχώνας Dolfín).

49. Για την κατηγορία αυτή βλ. ενδεικτικά Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 78.

50. Παρόμοιες κούπες έχουν βρεθεί στον νότιο ελλαδικό χώρο (π.χ. Ύδρα, Μονεμβασία).

51. Πρόκειται για δύο ευρήματα από τις ανασκαφές του 1971, εκ των οποίων το ένα φέρει μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχο εύρημα από το Χλεμούτσι, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 79, αριθ. 223, πίν. 138. Για τη maiolica tardo compendiaria βλ. Verrocchio, *Maiolica di stile compendiario*, *ό.π.*, σ. 220-240.

κές εισαγωγές συνεχίζονται με την πολύχρωμη μαγιόλικα (Polychrome Painted Maiolica) από το Marche (Pesaro) και την Απουλία (Grottaglie) (Εικ. 18).⁵²

Σημειώνεται ότι στην Ακροναυπλία έχει βρεθεί αντιπροσωπευτικό δείγμα μαγιόλικα αθηναϊκών εργαστηρίων, γνωστής στη βιβλιογραφία ως «Blue and White» (Εικ. 19),⁵³ ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση στο κάστρο ενός κακοψημένου κανατιού με αμελή διακόσμηση γαλάζιου χρώματος, που θυμίζει μεν την αθηναϊκή παραγωγή (ιδίως ως προς το χρώμα της διακόσμησής του), διαφοροποιείται όμως ως προς την κεραμική του ύλη (Εικ. 20).⁵⁴

52. Δεκαπέντε θραύσματα έχουν βρεθεί στις ανασκαφές του 1971 στην Ακροναυπλία, οκτώ στις ανασκαφές του 2011-2014, δύο στην περιοχή του «Ψαρομαχαλά» και τρία στο βόρειο τείχος της κάτω πόλης. Για την κεραμική αυτή βλ. ενδεικτικά Vroom, *ό.π.*, σ. 177-178, 182-184. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στην Πάτρα, την ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας και τη Σκύρο. Πολύ ενδιαφέροντα δείγματα εργαστηρίων του Grottaglie βρέθηκαν στο οστεοφυλάκιο της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων της Καλαμάτας, βλ. *Πηλός & Χρώμα*, *ό.π.*, σ. 133-134, αριθ. 91-94 (Σ. Γερμανίδου). Ορισμένα δείγματα του Ναυπλίου ενδέχεται να προέρχονται από εργαστήρια της Κέρκυρας, που παρήγαν παρόμοια προϊόντα με αυτά του Grottaglie, βλ. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 111-117. Παρόμοια παραγωγή, τοπικής όμως εμβέλειας, διέθεταν και τα Κύθηρα, βλ. Τζαβέλλα, *ό.π.*, σ. 297-299.

53. Πρόκειται για 23 τμήματα ανοιχτών και κλειστών αγγείων, εκ των οποίων όλα προέρχονται από τις ανασκαφές του 1971. Συνιστούν ομοιογενή ομάδα με χαρακτηριστικό ρόδινο πηλό, διακόσμηση κυρίως σε γαλάζιο χρώμα, με λεπτομέρειες σε καστανωπό και κιτρινωπό, καθώς και λεπτόρρευση κασσιτερούχο εφυάλωση που σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως αντικαθίσταται από το οικονομικότερο λευκό επίχρυσμα. Για την κεραμική αυτή, που χρονολογείται στον όψιμο 16ο – α΄ μισό του 17ου αι., βλ. A. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* 11 (1942), σ. 1-3 κ.α.· Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 67-68. Για χαρακτηριστικά δείγματα της συγκεκριμένης παραγωγής βλ. *Πηλός & Χρώμα*, *ό.π.*, σ. 60-73, αριθ. 25-36 (Ν. Σαραγά, Μ. Μπορμπουδάκη). Μαγιόλικα από εργαστήρια του ελλαδικού χώρου έχει βρεθεί επίσης στο Χλεμούτσι, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 67-68, στην Πύλο, βλ. Ν. D. Kontogiannis κ.ά., «From Mosque to Church and Back Again. Investigating a House of Faith in Post-Medieval Pylos», *Hesperia* 84 (2015), σ. 798, 802-803, στη Θήβα, βλ. Αρβανίτη, *ό.π.*, σ. 191-195, στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας, βλ. Vroom, *ό.π.*, σ. 173 και στη Φθιώτιδα, βλ. P. Armstrong, «Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis», *The Annual of the British School at Athens* 84 (1989), σ. 28-29, 42-43.

54. Ίσως αποτελεί ένδειξη τοπικής παραγωγής με επιρροές από την ιταλική μαγιόλικα, προς το παρόν όμως συνιστά μεμονωμένο εύρημα. Ουσιαστικά πρόκειται για μίμηση (ή απομίμηση) του «Stile Severo». Μακροσκοπικά δεν είναι σαφές αν το (παραιντημένο) λευκό του χρώμα προέρχεται από λευκό επίχρυσμα ή από λεπτό στρώμα κασσιτερούχου εφυάλωσης. Στο κάστρο (και δευτερευόντως στην κάτω πόλη) υπάρχουν σαφείς ενδείξεις τοπικής παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής του 13ου-14ου αι. (πιθανώς και του 15ου αι.

Παρατηρήσεις – σύνθεση δεδομένων⁵⁵

Από τη μελέτη του παρόντος υλικού προκύπτει ότι οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής υπήρξαν αδιάλειπτες στην πόλη από τον 13ο αι. έως τους νεώτερους χρόνους, ανεξαρτήτως της εναλλαγής κυριάρχων.⁵⁶ Παρατηρείται, ωστόσο, ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση (Γράφημα 1). Στον 13ο-14ο αι. η ιταλική κεραμική που έχει βρεθεί στο Ναύπλιο, δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική σε σύγκριση με το Άργος,⁵⁷ ενώ σπάνιο εύρημα αποτελεί η κεραμική από την περιοχή της Βενετίας.⁵⁸ Στον 15ο – α' μισό του 16ου αι.,

κ.ε.), με κακοηγήμένα και ημιτελή κεραμικά που ακολουθούν την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση (πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό κυρίως από τις ανασκαφές του 2011-2014). Επίσης, στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» έχει βρεθεί ένας τριποδίσκος, βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 183-184, αριθ. 146, ενώ μικρός κλίβανος βρέθηκε στις ανασκαφές του 2011-2014 σε επαφή με το δυτικό τείχος του φράγκικου Κάστρου (δεν γνωρίζουμε όμως αν προοριζόταν για κεραμική). Τέλος, στην περιοχή του «Φαρομαχαλά», στο οικόπεδο Κανελλόπουλου, έχει βρεθεί επίσης κλίβανος, πιθανώς του 13ου-14ου αι., βλ. Τσεκές, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *ό.π.*, σ. 383, πίν. 84γ.

55. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε τη δυσκολία και την προσοχή που απαιτείται στα συμπεράσματά μας λόγω: α) της εξαιρετικής συνθετότητας που παρουσιάζει η ιστορία της περιοχής και του ελλαδικού χώρου γενικότερα την εποχή αυτή με τις συχνές εναλλαγές ξένων κυριάρχων, β) της έλλειψης δημοσιευμένου υλικού ιταλικής κεραμικής από αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου, ιδίως για την περίοδο του 15ου-18ου αι., και γ) τις δυσκολίες ταύτισης πολλών κεραμικών, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης σε συνδυασμό με τη συνθετότητα της ιταλικής κεραμικής αυτής της εποχής (πολλές κατηγορίες και πολλά κέντρα παραγωγής με παρόμοια προϊόντα).

56. Αυτό παρατηρείται ευρύτερα στις λατινοκρατούμενες περιοχές που κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς, βλ. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, *ό.π.*, σ. 110, 111 κ.α. Βλ. επίσης για την Πάτρα, Δ. Αθανασούλης, «Μεσοβυζαντινό ναύδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53 (1998), τ. Α', σ. 347, σημ. 70 κ.α.· Βασιλάκης, *ό.π.*, σ. 322, για τη Μεθώνη, Ν. D. Kontogiannis – I. Aggelopoulou, «The Venetian City of Modone in SW Peloponnese: The Archaeological Evidence», *The Heritage of the Serenissima. Proceedings of the International Conference, Izola – Venezia, 4-9.11.2005*, επιμ. M. Guštin – S. Gelichi – K. Spindler, Koper 2006, σ. 228, και για τη Θήβα, Αρβανίτη, *ό.π.*, σ. 279 κ.α.

57. Στο Άργος έχει βρεθεί σημαντικά μεγαλύτερη ποσότητα αρχαϊκής μαγιόλικα (59 θραύσματα) και πρωτομαγιόλικα (46 θραύσματα). Για την ιταλική κεραμική του Αργους αυτή την εποχή βλ. Α. Oikonomou-Laniado, «La céramique protomajolique d'Argos», *La ceramica nel mondo bizantino*, *ό.π.*, σ. 307-316. Βλ. και Α. Bakourou – E. Katsara – P. Kalamara, «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2003, σ. 234, εικ. 5.

58. Η σαφώς καλύτερης ποιότητας υστεροβυζαντινή κεραμική του Ζευξίππου, που

περίοδος που συμπίπτει με την πρώτη βενετοκρατία, επιβεβαιώνεται και με το παρόν υλικό η σημαντική αύξηση στις εισαγωγές ιταλικής κεραμικής, που είχε διαπιστωθεί στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων»,⁵⁹ στο πλαίσιο της μεγάλης ανάπτυξης που είχε η πόλη την εποχή αυτή.⁶⁰ Στο β' μισό του 16ου έως και τον 18ο αι., περίοδο που χαρακτηρίζεται από συχνές εναλλαγές κυριάρχων, οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής, παρότι μειωμένες, συνεχίζονται.⁶¹ Η ποικίλη προέλευσή της αποτυπώνει τη σύνθετη εικόνα των εμπορικών επαφών της πόλης κατά την εποχή αυτή (α' μισό 17ου: εισαγωγές κυρίως από Τοσκάνη, μεταίχμιο 17ου-18ου: Λιγουρία, 18ος – αρχές 19ου: Ούμβρια, Marche, 19ος – αρχές 20ού αι.: Απουλία).⁶²

Όσον αφορά τις θέσεις εύρεσης, το μεγαλύτερο ποσοστό του παρόντος υλικού προέρχεται από το κάστρο της Ακροναυπλίας, ιδίως από το βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του ρωμέικου Κάστρου (Εικ. 1). Στη θέση αυτή παρατηρείται αδιάλειπτη κατοίκηση τουλάχιστον από τη μεσοβυζαντινή επο-

είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική τόσο στο κάστρο της Ακροναυπλίας όσο και στο Άργος, θα ήταν προτιμότερη. Στις ανασκαφές του 1971, του 2011-2014 και του 1997 (της 5ης ΕΒΑ) έχουν βρεθεί 35 θραύσματα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 53-54, αριθ. 41-43, για άλλα τρία θραύσματα από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων».

59. Βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 200-203.

60. Παρόμοια εικόνα μάς δίνει και η ιταλική κεραμική της Κρήτης, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εισηγμένη κεραμική», *ό.π.*, σ. 627-628, και της Ρόδου, βλ. Μιχαηλίδου, «Εισηγμένη κεραμική», *ό.π.*, σ. 422. Στο Άργος, βάσει αδημοσίετου υλικού των ανασκαφών της 5ης ΕΒΑ υπό τη διεύθυνση της αείμνηστης αρχαιολόγου Α. Οικονόμου-Laniado, έχουν βρεθεί έως τώρα λιγοστά δείγματα ιταλικής κεραμικής αυτής της περιόδου, στοιχείο που θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην κατάκτηση της πόλης από τους Οθωμανούς αλλά και στην προγενέστερη καταστροφή που υπέστη η πόλη από την επιδρομή του 1397. Για το Άργος στην περίοδο της βενετοκρατίας βλ. *Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του, Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου – Α. Πανοπούλου, Αθήνα – Βενετία 2010, και ειδικότερα για την καταστροφή του 1397 G. Saint-Guillain, «Abus de pouvoir ou gouvernance de proximité? Administrateurs vénitiens et administrés à travers l'exemple de la prise d'Argos par les Ottomans en 1397», *στο ίδιο*, σ. 81-119. Έκτοτε η πόλη ακολουθεί διαφορετική πορεία, με κυρίαρχο τον αγροτικό χαρακτήρα, βλ. Ε. Δ. Λιάτα, *Αργεία γη, από το περιτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 2003· της ίδιας, «Τεκμήρια για την αθηναϊκή κοινωνία στις αρχές του 18ου αιώνα. Η αθηναϊκή αστική φορεσιά», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 42-43.

61. Πρβλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 204-206, όπου στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» η ιταλική κεραμική παρουσιάζει σημαντικότερη μείωση, ενώ φαίνεται να εκλείπει από τον πρώιμο 17ο αι. κ.ε.

62. Στον 17ο-19ο αι. δεν λείπει και η οθωμανική κεραμική από μεγάλα εργαστήρια της εποχής (Νίκαια/Ιζνίκ, Κιουντάχεια, Çanakkale), βλ. και Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 173-178. Αντιπροσωπευτική κεραμική προέρχεται και από τις ανασκαφές του 1971 και του 2011-2014, καθώς και από αυτές της κάτω πόλης.

χή,⁶³ όπως συμβαίνει και στην περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» νοτιότερα.⁶⁴ Το αντιπροσωπευτικό δείγμα ιταλικής κεραμικής του 17ου-19ου αι. από το ρωμέικο Κάστρο, σε συνδυασμό με τη σπάνι των ευρημάτων ιταλικής κεραμικής στην κάτω πόλη, την *città di Romania*, η οποία τουλάχιστον από τον 16ο αι. αποτελούσε τον κύριο οικιστικό πυρήνα, μας προβληματίζει.⁶⁵ Με τα έως τώρα δεδομένα, στην κάτω πόλη έχει βρεθεί κυρίως χρηστική κεραμική του 18ου-19ου αι. και μεταβυζαντινή εφυσλωμένη.⁶⁶ Πιο σαφείς ενδείξεις μάς παρέχει η περιοχή του «Ψαρομαχαλά» μέχρι και την οδό Καποδιστρίου, με λιγοστά μεν αλλά χαρακτηριστικά ευρήματα.⁶⁷

63. Για τις θέσεις όπου επικεντρώθηκαν οι ανασκαφές του 1971, βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 (1973), τ. Β1, σ. 88, σχέδ. 4. Η μακρά περίοδος κατοίκησης σε αυτή την πλευρά ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν προστατευμένη όχι μόνο από πλευράς οχυρωματικής αλλά και τοπογραφικά, όντας σε χαμηλότερο επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα δεν απείχε πολύ από την πύλη μεταξύ ρωμέικου και φράγκικου Κάστρου.

64. Βλ. Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 191-206.

65. Σύμφωνα με τον Evliya Çelebi, που επισκέφθηκε την πόλη το 1668, τα πιο καλά σπίτια (σαράγια) βρίσκονταν στην κάτω πόλη, βλ. Εβλιά Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος – Νησιά Ιονίου – Κρήτη – Νησιά Αιγαίου*, εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Δ. Λούπη, Αθήνα 2005 (1994), σ. 126-127. Επίσης, σύμφωνα με το Catastico Particolare (1704), στις αρχές του 18ου αι. στην κάτω πόλη (*città*) καταγράφονται 1.179 ιδιωτικά σπίτια, ενώ στο κάστρο (*fortezza*) μόλις 14, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 87.

66. Οι ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην κάτω πόλη, είναι μεν λιγοστές (λόγω του ότι από το 1962 συνιστά διατηρητέο οικισμό), χωροθετούνται όμως σε κρίσιμα σημεία της (πλατεία Συντάγματος, βόρειο τείχος, πλατεία Καποδίστρια, προμαχώνας Dolfín, Πύλη της Ξηράς). Για τις ανασκαφές στην Πύλη της Ξηράς και τις ανατολικές/βορειοανατολικές οχυρώσεις της κάτω πόλης βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 (1994), τ. Β1, σ. 153-155 (Χ. Πιτερός)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51 (1996), τ. Β1, σ. 92-94 (Χ. Πιτερός)· *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 (1997), τ. Β1, σ. 144-147 (Χ. Πιτερός). Για τις υπόλοιπες βλ. την υποσ. 9 στο παρόν άρθρο.

67. Η συγκεκριμένη περιοχή που αποτελεί, σύμφωνα με τη Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, την πρώτη οικιστική ζώνη της κάτω πόλης, ήταν χωροταξικά ευνοημένη· βρισκόταν σε ύψωμα, ήταν αρκετά προστατευμένη (όντας κοντά στο κάστρο) και πλησίον του κεντρικού δρόμου της εποχής. Άλλωστε, στην περιοχή αυτή και πλησίον του οικοπέδου Κανελλόπουλου χωροθετούνται ορισμένα σημαντικά κτήρια της δεύτερης βενετοκρατίας, όπως η γνωστή ως «οικία του Αγά πασά» (το μετέπειτα Εκτελεστικό, 1824/1825), βλ. και Τσεκίς, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *ό.π.*, σ. 383. Για αποτύπωση του συγκεκριμένου κτηρίου από τον Wulf Schaefer βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το έργο του Wulf Schaefer για το Ναύπλιο (λίγα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998), σ. 17. Για τις οικιστικές ζώνες της κάτω πόλης βλ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ναύπλιο: από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα (1828-1870)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* VIII, 150 χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862,

Ποιοι ήταν όμως οι αποδέκτες της ιταλικής κεραμικής; Μάλλον θα πρέπει να τους αναζητήσουμε στα μεσαία και κυρίως τα ανώτερα στρώματα των κατοίκων της πόλης. Η σπανιότατη εύρεση της συγκεκριμένης κεραμικής στην αργολική ύπαιθρο, ακόμα και στο ίδιο το Άργος,⁶⁸ η σαφώς μικρότερη ποσότητά της σε σχέση με την ακόσμητη χρηστική και την τοπική εφυαλωμένη φαίνεται να το επιβεβαιώνουν. Η κεραμική αυτή, ιδίως η μαγιόλικα με το χαρακτηριστικό λευκό της σμάλτο και τη ζωντάνια των χρωμάτων της, σηματοδοτεί έναν αστικό και συνάμα εκλεπτυσμένο τρόπο ζωής, που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στην Ιταλία την εποχή της Αναγέννησης⁶⁹ αφήνοντας τα «πολύχρωμα ίχνη» της στις κτήσεις της Γαληνοτάτης.⁷⁰

Επιστημονικό Συμπόσιο, Ναύπλιο, 12-14 Οκτωβρίου 2012, επιστ. επιμ. Τρ. Ε. Σκλαβενίτης – Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Δήμος Ναυπλιέων – Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο 2013, σ. 328-331. Για την ύπαρξη τείχους στην περιοχή ήδη από τη βυζαντινή εποχή βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 (1997), τ. Β1, σ. 147 (Χ. Πιτερός)· βλ. και Wright, «Late-fifteenth-century Nauplion», *ό.π.*, σ. 169-170· Γιαγκάκη, *ό.π.*, σ. 212, υποσ. 98. Ωστόσο, η σημαντικότερη οικιστική ζώνη της κάτω πόλης θα πρέπει να ήταν η πιο ομαλή, από τις οδούς Καποδιστρίου και Σταϊκοπούλου έως το βόρειο τείχος στην οδό Αμαλίας, βλ. Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.*, σ. 329-331. Από τη ζώνη αυτή μόνο στην οικία Διοΐλη, η οποία βρίσκεται μεταξύ των δύο ζωνών, βρέθηκε πιο αντιπροσωπευτική ιταλική κεραμική.

68. Η λιγοστή ποσότητα μαρτυρείται και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, βλ. ενδεικτικά V. François, «Céramiques importées à Byzance: une quasi-absence», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σ. 400, ενώ χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Άνδρου, βλ. Kontogiannis – Arvaniti, «Commercial Activity», *ό.π.*

69. Βλ. ενδεικτικά A. J. Grieco, «Meals», *At Home in Renaissance Italy*, επιμ. M. Ajmar-Wollheim – F. Dennis, Λονδίνο 2006, σ. 244-253· D. L. Krohn, «Picturing the Kitchen: Renaissance Treatise and Period Room», *Studies in Decorative Arts* 16 (2008-2009), σ. 20-34.

70. Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της έρευνας έγκειται στο κατά πόσο η χρήση της επιτραπέζιας αυτής κεραμικής συνδεόταν με επιρροές στις διατροφικές συνήθειες των Ναυπλιέων *cittadini*, βλ. ενδεικτικά Δ. Ερ. Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 366-373.

ANASTASIA VASSILIOU

ITALIAN POTTERY FROM VENETIAN-OCCUPIED NAFPLIO

In excavations in 1971 and 2011-2014 in the castle of Akronafplia, as well as in recent decades in the lower city, a representative sampling of Italian pottery came to light. The first examples (Protomaiolica, Archaic Maiolica, RMR, and Veneto Ware) appeared in the city from the mid-13th century, with a noticeable increase during the first period of Venetian rule (*Graffita arcaica padana*, *Maiolica Stile Severo*, *Graffita rinascimentale*). Following the Ottoman conquest of the city, imports did not cease, although they decreased. Apart from a few examples of maiolica turchina and compendiaria, the most characteristic pottery is marmorizzata from the workshops of Tuscany, and maiolica berettina from the workshops of Liguria. In the 18th and 19th centuries, characteristic wares included late polychrome maiolica from workshops in Umbria, Marche, and Apulia. The paucity of Italian pottery in the lower city raises questions, while its discovery in the “Psaromachalas” neighborhood shows us the nature of habitation there. At the same time, the rarity of its discovery in the countryside of Argolis –and even in Argos itself– as well as its significantly-smaller quantity vis-à-vis undecorated utilitarian and local glazed wares confirms its urban character.

Z' Συνεδρία

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ *TERRITORIO* ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ:
Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ
(ΤΕΛΗ 17ΟΥ – ΑΡΧΕΣ 18ΟΥ ΑΙ.)

Ύστερα από μακροχρόνια οθωμανική κατοχή, η Πελοπόννησος καταλήφθηκε από τους Βενετούς με τρεις διαδοχικές εκστρατείες του αρχιστράτηγου Francesco Morosini για διάστημα περίπου 30 ετών.¹ Παρότι βραχύχρονη, πρόκειται για σημαντική εποχή, καθώς οι Βενετοί προσπάθησαν να οργανώσουν τη διοίκηση, να αυξήσουν τους οικονομικούς δείκτες, να ανασυγκροτήσουν τους ήδη υπάρχοντες κοινωνικούς θεσμούς και να εισαγάγουν νέους. Η νέα διακυβέρνηση υπαγορεύτηκε από τα πολιτικοοικονομικά αιτήματα της Βενετίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ εμφανής ήταν ο ρόλος του οθωμανικού παρελθόντος. Το *Regno di Morea*, λίγο χρονικό διάστημα μετά την κατάληψή του, διαιρέθηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (*province*): της Ρωμανίας (*Romania*), της Μεσσηνίας (*Messenia*), της Αχαΐας (*Achaia*) και της Λακωνίας (*Laconia*). Τις διοικητικές περιφέρειες συγκροτούσαν μικρότερες διοικητικές ενότητες, τα διαμερίσματα (*territorii*), που σε ολόκληρη την Πελοπόννησο έφθαναν τα 24. Η διοικητική περιφέρεια της Ρωμανίας, ειδικότερα, είχε διαιρεθεί σε πέντε διαμερίσματα (*territorii*): του Ναυπλίου (*Napoli di Romania*), της Κορίνθου (*Corinto*), της Τρίπολης (*Tripolizza*), του Άργους (*Argos*) και του Αγίου Πέτρου της Τσακωνιάς (*San Pietro di Zacugna*).

Εκτός από τα παραπάνω διαμερίσματα, η επαρχία της Ρωμανίας περιλάμβανε δύο υποδιαίρεσεις (*giurisdizioni*): του Θερμησίου (σημ. Ερμιονίδα) και του Πόρου (εκτεινόταν στον παράκτιο χώρο μεταξύ Σοφικού και ακρωτήριου Σκύλαιου, περιλαμβάνοντας και τα Μέθανα). Χρειάζεται να υπογραμμιστεί

1. Με την αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια, εισαγωγή – επιμέλεια Ευτυχία Δ. Λιάτα, μεταγραφή κειμένου Κ. Γ. Τσιγκάκης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ολκός, Αθήνα 1998, σ. 42, 92-93, 96, 98-99. Επίσης, βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού / Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 15-16 υποσ. 2· Eric Guillaume Luc Pinzelli, *Venise et la Morée. Du triomphe à la désillusion (1684-1718)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Provence, Aix-Marseille I, 2003, τ. 1, σ. 132-143.

ότι ανάλογος διαχωρισμός δεν υφίστατο σε άλλα διαμερίσματα της Πελοποννήσου. Η υποδιαίρεση του Πόρου (*Porto Porro* ή *Cato Nacagé*) ήταν εξαρτημένη από το διαμέρισμα της Κορίνθου, ενώ εκείνη του Θερμυσίου (*Termis*) ανήκε στο υπό μελέτη διαμέρισμα του Ναυπλίου. Έχει ήδη καταδειχθεί ότι η συγκεκριμένη διοικητική κατάτμηση της αργολικής χερσονήσου αντέγραφε την προηγηθείσα οθωμανική διαίρεση,² γεγονός που αποδεικνύεται και από την ονομασία της υποδιαίρεσης του Πόρου ως *Cato Nacagé* στα βενετικά έγγραφα.³ Μια δεύτερη ασάφεια παρατηρείται ανάμεσα στα διαμερίσματα του Άργους και του Ναυπλίου, καθώς κατά την απογραφή του 1700 τα χωριά που βρίσκονταν στην περιοχή απέναντι από το Ναύπλιο, στο Κιβέρι, είχαν ενταχθεί στο διαμέρισμα του Ναυπλίου, ενώ στο κτηματολόγιο του Άργους του 1700 και σε απογραφή του 1704 καταγράφονται σε εκείνο του Άργους, συνιστώντας εξαίρεση στην εδαφική συνέχεια που είχαν καθιερώσει οι Βενετοί στη διοικητική οργάνωση.⁴ Είναι γνωστό ότι το τμήμα αυτό του Κιβερίου (σημ. Μύλοι) αποτελούσε εξάρτημα του Ναυπλίου την εποχή της πρώτης βενετοκρατίας⁵ και θα δεχθούμε με ασφάλεια και την ερμηνεία του Β. Παναγιωτόπουλου ότι στην πλούσια σε πηγές περιοχή υπήρχε σημαντικός αριθμός αλευρόμυλων, απαραίτητων για τον επισιτισμό του Ναυπλίου, καθώς και τη διαπίστωσή του ότι η θάλασσα στην περίπτωση αυτή μάλλον ένωνε τις δύο πλευρές του κόλπου παρά τις χώριζε.⁶

Εάν η διοικητική οριοθέτηση του τεριτορίου του Ναυπλίου ήταν το αποτέλεσμα των γεωγραφικών καταναγκασμών, των ιστορικών πραγματικοτήτων, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί από τον 13ο αι. και ύστερα, και των οικονομι-

2. Sirlol Anne Davies, *The Fiscal System of the Venetian Peloponnese: The Province of Romania 1688-1715*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Birmingham 1996, σ. 25, 26, 36.

3. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (στο εξής: Ε.Β.Ε. / Τ.Χ.Ο.), Αρχείο Nani, 3934, φ. 129r (10 Αυγούστου 1703) και 3922A, φ. 92r-98r (χ.χ.).

4. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987 (ανατύπωση), σ. 164-166· Κωνσταντίνος Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;», *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), σ. 103· Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Αργεία γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου αι., αρχές 19ου αι.)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 26, 39, σ. 42 και υποσ. 91, 111, 117.

5. Για τη διοικητική διαίρεση της περιοχής κατά την προγενέστερη από την εξεταζόμενη εποχή, βλ. Diana Gilliland Wright, «After the Serenissima and the Gran Turk Made Love: The Boundary Commissions of 1480 and 1482», *50th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth Century)*, 30-31 May 2003, επιμ. Sümer Atasoy, Κωνσταντινούπολη 2004, σ. 197-212.

6. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 166. Πρβλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Κιβέρι – Μύλοι – Σκαφιδάκι», *Αργειακή Γη* 2 (2004), σ. 118-130.

κών δεδομένων, οι κλιματικές συνθήκες και η γεωμορφολογία του δεν υπόκεινται σε αυστηρές περιοδολογήσεις. Όμως επιδρούσαν καθοριστικά στους δείκτες της αγροτικής παραγωγής και περισσότερο στους τρόπους εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου τής εν λόγω περιοχής. Οι Βενετοί από την αρχή της κατάκτησης διέκριναν την αγροτική-κτηνοτροφική μορφή της οικονομίας του τόπου και σχεδίαζαν την πολιτική τους με κριτήριο την εξασφάλιση αφενός της επάρκειας και αφετέρου της τόνωσης του εξωτερικού τους εμπορίου. Επεδίωξαν έτσι συστηματικά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την εντατικότερη εκμετάλλευση κάθε πλουτοπαραγωγικού πόρου.⁷

Τα φυσικογεωγραφικά χαρακτηριστικά έκαναν το κλίμα του τεριτορίου ήπιο, εύκρατο και γλυκό, και στο εσωτερικό του ψυχρό. Αν και δεν εντοπίστηκαν μαρτυρίες, από τα εδαφικά και άλλα χαρακτηριστικά συνάγεται ότι στο νοτιοανατολικό τμήμα του τεριτορίου ήταν ξηρότερο σε σύγκριση με την υπόλοιπη Πελοπόννησο.⁸ Ο Marin Michiel στην Έκθεση που συνέταξε το 1689 ως γενικός προνοητής, ύστερα από την περιήγησή του σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο, με τίτλο «Descrizione delle strade, fiumi, siti et altro del Regno di Morea da me veduti e transitati», έγραφε ότι ο αέρας του Ναυπλίου ήταν ανθυγιεινός το καλοκαίρι εξαιτίας του έλους που περιέβαλλε το λιμάνι και επειδή βρισκόταν κάτω από το φρούριο, το οποίο δεν άφηνε την ελεύθερη διέλευση του αέρα.⁹ Την ίδια γνώμη είχε και ο γιατρός Alessandro Pini, ο οποίος σχολιάζοντας το 1703 στην «Περιγραφή» του το κλίμα ορισμένων πόλεων σημείωνε ότι στο Ναύπλιο η σύσταση της ατμόσφαιρας ήταν ανθυγιεινή, με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται συχνά ασθένειες, έχοντας πιθανόν στο μυαλό του τον λοιμό που ενέσκηψε στη διάρκεια του πολέμου.¹⁰ Για τις κλιματολο-

7. Κωνσταντίνος Ντόκος – Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993, σ. XIV.

8. Michael H. Jameson – Curtis N. Runnels – Tjeerd H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, with a Register of Sites by Curtis N. Runnels and Mark H. Munn, Stanford University Press, Στάνφορντ, Καλιφόρνια 1994, σ. 17.

9. Museo Civico Correr di Venezia (στο εξής: M.C.C.), *Miscellanea Provenienze Diverse*, busta 697c, φ. 215v. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Β. Σιακωτό για τις πληροφορίες που μου παραχώρησε ιδιαίτερα από τη «Descrizione» του Marin Michiel.

10. Αλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini. Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 1997, σ. 8, 33. Την ίδια άποψη είχαν εκφράσει και άλλοι αξιωματούχοι που συνόδευαν τον Morosini στην κατάληψη της χερσονήσου, βλ. Pinzelli, *ό.π.*, τ. 1, σ. 142. Για τον λοιμό βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Στοιχεία για την πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο», *Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, επιμ. Χάρις Καλλιγά, Αθήνα 1998,

γικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Ερμιονίδας, ειδικότερα, καλή πηγή αποτελούν οι επιστολές των υπεύθυνων των αλυκών του Θερμισμού. Όπως αναφέρεται στα συγκεκριμένα έγγραφα, σφοδρή κακοκαιρία σημειώθηκε το φθινόπωρο του 1699, κυρίως κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου, *dal principio di questa luna*, που έβρεχε επί 12 ημέρες συνέχεια και έπνεαν δυνατοί άνεμοι *da sirocco*.¹¹ Σφοδροί άνεμοι φυσούσαν και στα τέλη του Ιουνίου του επόμενου έτους.¹² Σύμφωνα με άλλες πηγές, ακραία καιρικά φαινόμενα παρατηρήθηκαν το 1705, όταν τον Ιούλιο, εξαιτίας της παρατεταμένης ξηρασίας, καταστράφηκε η παραγωγή στα χωριά των τεριτορίων Ναυπλίου και Άργους, όπως περιέγραφαν οι κάτοικοι: *τη ζημία άπου εσταθη της παρον χρονεας απο την αβροχηά*. Στο δεύτερο, μάλιστα, η ξηρασία συνοδεύτηκε και από την επιδρομή ακρίδων (*cavalete*).¹³ Την ανομβρία ακολούθησαν πολλές βροχές το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, διάρκειας τριών ημερών και δύο νυχτών, που είχαν ως αποτέλεσμα την υπερχειλίση των χειμάρρων πέρα από το σύνηθες και την παράσυρση κάθε είδους ζώων στη θάλασσα.¹⁴

Τα δύο κτηματολόγια του διαμερίσματος, Ordinario και Particolare, που έχουν μελετηθεί διεξοδικά και συγκριτικά από την Ευτυχία Λιάτα, αποτελούν σημαντικές πηγές για τη μελέτη του γεωγραφικού του αναγλύφου. Γενική περιγραφή διασώζει το Ordinario, όπου σημειώνεται ότι «πρόκειται για μικρής έκτασης τεριτόριο, εάν ληφθεί υπόψη ο αριθμός των χωριών που το απαρτίζουν, με λίγες πεδιάδες και κυρίως με απότομα βουνά, όλα σχεδόν γυμνά, χωρίς δένδρα και νερά. Παρ' όλα αυτά είναι πυκνοκατοικημένο και καλά καλλιεργημένο, σε όποιες περιοχές μπορεί να καλλιεργηθεί, ενώ έχει αναπτυγμένη κτηνοτροφία και το μαλλί που παράγει είναι το καλύτερο της Πελοποννήσου».¹⁵ Παρενθετικά χρειάζεται να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την απογραφή του 1700, το τεριτόριο διέθετε 29 χωριά, στα οποία θα πρέπει να προστεθούν ακόμα 10 που βρίσκονταν στην περιοχή της Θερμυσίας, ενώ ο συνολικός πληθυσμός του έφθανε τις 11.257 ψυχές.¹⁶ Λαμβάνοντας υπόψη τις

σ. 165-180. Ανάλογη κρίση (*malatie usano al presente in questa terra*) είχε διατυπωθεί από τον προνοητή Bartolomeo Minio ήδη κατά την πρώτη βενετική κατάκτηση, βλ. Diana Wright, «Late-fifteenth Century Nauplion. Topography, Walls, and Boundaries», *Θησαυρισματα* 30 (2000), σ. 171.

11. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 274r, 279r (14 Σεπτεμβρίου 1699), φ. 272r, 273r (16 Σεπτεμβρίου 1699).

12. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 128r-v (27 Ιουνίου 1700).

13. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3934, φ. 625r, 626r-v, 627r-v (28 Ιουνίου 1705), 628r, 629r, 630r-v (9 Ιουλίου 1705).

14. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3934, φ. 736r (17 Σεπτεμβρίου 1705).

15. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 129· Davies, ό.π., σ. 25.

16. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 234, 235-240, 248, 291, 294.

αποκλίσεις των δύο κτηματολογίων του τεριτορίου, συμπεραίνεται ότι από τη συνολική του επιφάνεια περίπου το 1/4 (49,23% ή 26,67%) ήταν καλλιεργημένη ή καλλιεργήσιμη γη, τα 2/4 (34,85% ή 50%) καλύπτονταν από βοσκότοπους και το υπόλοιπο μέρος αποτελούσε βραχώδεις όγκους (15% ή 23,56%), ελώδη εδάφη (0,3% ή 0,12%) και αλυκές (0,14% ή 19%).¹⁷

Στο κτηματολόγιο Particolare διακρίνονται τα κατάλληλα βουνά για βοσκή από τα γυμνά και βραχώδη (*inutilli con crode e dirupi*).¹⁸ Πολλά ορεινά ή λοφώδη εξάρματα στο κέντρο του τεριτορίου δηλώνονται ως δασικές εκτάσεις κατάλληλες για βοσκή (*monte pascolivo, monti boschivi servono per pascolo, coline boschive servono anco per pascolo d'animali*) (εικ. 1).¹⁹ Προφανώς έτσι αποδίδονται οι θαμνώδεις και χαμηλής βλάστησης ζώνες που κυριαρχούν στο μεσογειακό τοπίο. Οι Βενετοί ενδιαφέρονταν για τις συγκεκριμένες εκτάσεις, γι' αυτό άλλωστε τις σημείωναν ανελλιπώς, καθώς συνιστούσαν πηγή διατροφής για το ιππικό και μελλοντικά εδάφη για καλλιέργεια.²⁰ Οι θαμνώδεις ζώνες αποτελούσαν επίσης τη συνέχεια του καλλιεργημένου χώρου και εύκολα εκχερσώνονταν. Τα βοσκοτόπια κατείχαν υψηλό ποσοστό όχι μόνο στις άγονες περιοχές αλλά και στις παρυφές των αλυκών της Θερμής. Οι συγκεκριμένες εκτάσεις ανήκαν στο δημόσιο και είχαν εκχωρηθεί στους χωρικούς για τη βοσκή των ζώων τους, τα οποία υποχρεωτικά διέθεταν για τη μεταφορά του αλατιού.²¹

Εάν εξαιρεθούν οι βοσκότοποι, τα δασώδη βουνά (*monti boschivi*), η ξυλεία των οποίων θα χρησίμευε στη ναυπηγική και στις οχυρώσεις, δεν ήταν πολλά. Στο κτηματολόγιο Particolare χαρακτηρίζονται ως *boschivi inutili* και *sassosi* ή *boschivi e grebanosi* και τοποθετούνται στην ευρύτερη περιοχή των χωριών Μπουλμέτι, Σουληνάρια (αναφέρεται ως κατεστραμμένο χωριό), Φούρνοι, της μονής του Αγίου Δημητρίου Αυγού, καθώς και του χωριού Μπαλαμπάνη, όπου καταγράφονται δασώδη βουνά αλλά εν δυνάμει καλλιεργήσιμα (*coltivabili*).²² Σε Έκθεσή του ο επικεφαλής των δασών (*proto di boschi*) Giacomo Panzon, ο οποίος με διαταγή του γενικού προνοητή των

17. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 40, 42, 125.

18. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (= KEMNE), *Catastico Particolare*, φ. 84v, 88v.

19. Στο ίδιο, φ. 53r, 63r, 63v-64r, 81v-82r, 82v-83r, 90r, 128v, 139v, 155v-156r.

20. Αγγελική Πανοπούλου, «Η αγροτική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα. Λιβάδια και υδάτινοι πόροι», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Πανοπούλου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Δήμος Άργους, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 210.

21. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 65-66 και υποσ. 96.

22. *Catastico Particolare*, ό.π., φ. 87v, 102v-103r, 113v, 116r, 118r, 154r.

όπλων Francesco Grimani επιθεώρησε ανάμεσα στα έτη 1699-1700 όλα τα δάση της χερσονήσου συντάσσοντας αναλυτικές Εκθέσεις, συγκαταριθμεί μόνο το δάσος του Κρανιδίου (ενν. προφανώς το πευκόδασος της Κορακιάς) στα δάση της επαρχίας της Ρωμανίας. Επισημαίνει, μάλιστα, ότι η ξυλεία του ήταν κατάλληλη για ναυπηγική χρήση και εύκολα μπορούσε να μεταφερθεί και να φορτωθεί σε πλοία.²³ Πάντως, το 1686 ο βενετικός στόλος, πριν ξεχειμωνιάσει στο Ναύπλιο, εφοδιάστηκε με καυσόξυλα από το Πορτοχέλι, η ακτή του οποίου περιβαλλόταν από πολυάριθμα ψηλά πευκόδεντρα.²⁴ Η αναφορά αυτή αποτελεί ακόμα ένα τεκμήριο που επιβεβαιώνει τις έως τώρα διαπιστώσεις για την αποψίλωση των παράκτιων δασών ήδη από τη βυζαντινή εποχή, καθώς η απόσταση του δάσους από τα λιμάνια και τις ακτές αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια για την εκμετάλλευσή του.²⁵ Η καταστροφή αυτή έχει παρατηρηθεί και κατά την εξεταζόμενη περίοδο στα δάση του γειτονικού Πόρου, όπου είχαν απογυμνωθεί οι παράλιες δασικές εκτάσεις κατά τα προηγούμενα από τη βενετική κατάκτηση χρόνια.²⁶

Τα υδάτινα ρεύματα του τεριτορίου ήταν μικροί χείμαρροι που πήγάζαν από τα βουνά της αργολικής χερσονήσου και κατέληγαν στον Αργολικό ή στον Σαρωνικό κόλπο, ανάλογα με τη θέση των πηγών τους. Ο μεγαλύτερος χείμαρρος, σύμφωνα με το κτηματολόγιο Ordinario, ήταν εκείνος των Ιρίων, που διέσχισε το χωριό και την ομώνυμη εύφορη πεδιάδα. Αναφέρονται ακόμα οι χείμαρροι Μαυροβούνι (οι πηγές του βρίσκονταν στο ομώνυμο βουνό) και *Cariugni* (διέτρεχε το Τολό).²⁷ Στο κτηματολόγιο Particolare αποτυπώνονται με τα ονόματά τους οι χείμαρροι Marano (σημ. Αμαριανός – Ξεριάς) και *Cogni* (σημ. ρέμα Χώνη), που διέτρεχαν το χωριό Αγία Τριάδα,²⁸ ο χείμαρρος Άγιος Θεοδόσιος (*torrente di San Teodosio*) κοντά στο ομώνυμο μοναστήρι,²⁹

23. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 33, fasc. 87, φ. 146r (18 Αυγούστου 1700).

24. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 307.

25. Johannes Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Διονύσιος Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 76 [τίτλος πρωτοτύπου: *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch – geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Byzantinische Geschichtsschreiber 1N), Βιέννη 2001].

26. Angeliki Panopoulou, «Aree boschive del Peloponneso. Protezione e sfruttamento fra Seicento e Settecento», *Atti del Convegno Internazionale di Studi, I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee. XIII-XVIII sec.*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου – Αγγελική Τζαβάρα – Δέσποινα Βλάχση, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2009, σ. 619.

27. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 129.

28. Catastico Particolare, *ό.π.*, φ. 33v, 37v, 40v.

29. Στο ίδιο, φ. 46r, 51r.

οι χείμαρροι *Repassi* και *Laveri*, που αποτελούσαν τα σύνορα μεταξύ των εδαφικών εκτάσεων του μονών του Αγίου Θεοδοσίου και του Αγίου Δημητρίου Ξεροκαστέλι (Καρακαλά),³⁰ και βέβαια ο ποταμός Ίρις,³¹ ενώ δεν αναγράφεται η ονομασία των υπόλοιπων χειμάρρων και ξεροπόταμων. Επιφανειακή μελέτη που διεξήχθη το 1999 στο χωριό Αγία Τριάδα, λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω κτηματολόγιο,³² έδειξε ότι το πάχος των προσχωσιγενών εδαφών στον συγκεκριμένο χώρο αλλά και στην ευρύτερη περιοχή είναι μεγάλο και φθάνει μέχρι τα 600 μέτρα (ερευνητική γεώτρηση κοντά στο χωριό Ανυφί, βάθος αποθέσεων 617 μέτρα).³³ Ανάλογες προσχώσεις, όπως απεικονίζεται στην ίδια πηγή, θα πρέπει να είχε δημιουργήσει η κοίτη του ποταμού των Ιρίων (αρχ. Σέλλας, σημ. Ράδος ή Μπεντένι), μολοντί η περίπτωση αυτή δεν έχει γίνει αντικείμενο τέτοιου είδους μετρήσεων. Στο κτηματολόγιο *Particolare* απεικονίζεται ως το πλατύτερο ποτάμι του τεριτορίου, ενώ στις εκβολές του έχει σχεδιαστεί η προσχωσιγενής κοίτη του. Σε ένα σημείο σημειώνεται η φράση *lucho che innonda fiume*, που σημαίνει ότι τα νερά του πλημμύριζαν την παρόχθια εδαφική έκταση (εικ. 2).³⁴ Στον υδάτινο πλούτο του τεριτορίου συμπεριλαμβάνονται τα 144 πηγάδια και οι 37 πηγές *d'aqua dolce*.³⁵ Πλούσιες πηγές βρίσκονταν στο «Βουνό των Καλογέρων», την Άρια/Άρεια, με τα νερά των οποίων υδροδοτούνταν η πόλη του Ναυπλίου. Το 1691 ξεκίνησε, μάλιστα, η κατασκευή ενός νέου υπέργειου υδραγωγείου.³⁶

Ως προς τον ορυκτό πλούτο, υπάρχει μνεία του Ρινί ότι είχε καταβληθεί προσπάθεια να εντοπιστούν μεταλλεία μολύβδου στο χωριό Βολιμίδι.³⁷ Η χρήση πέτρας, και ειδικότερα ασβεστόλιθου, στις οικοδομικές εργασίες συνδέε-

30. Στο ίδιο, φ. 50v.

31. Στο ίδιο, φ. 110v-111r, 111v-112r.

32. Éric Fouache, *L'alluvionnement historique en Grèce occidentale et au Péloponnèse. Géomorphologie, archéologie, histoire*, Écoles Française d'Athènes, Αθήνα 1999, σ. 182-186.

33. Βλ. imbrwi.hcmr.gr/en/wp-content/uploads/2013/12/2: Μελέτη της αλιευτικής βιωσιμότητας του Αργολικού κόλπου.

34. *Catastico Particolare*, ό.π., φ. 110v-111r. Για πληροφορίες ως προς το συγκεκριμένο ποτάμι βλ. Κ. Π. Δάρμος, *Οι αρχαίοι ποταμοί της Πελοποννήσου*, Αθήνα 2007, σ. 39-40.

35. Στο κτηματολόγιο *Particolare* αναφέρονται 171 πηγάδια και 32 πηγές, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 141, 160.

36. Βασίλειος Δ. Σιακωτός, «Εργα γεφυροποιίας, υδραγωγεία, οικοδομικά συνεργεία και συντεχνίες οικοδόμων στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (1687-1715). Η επισκευή της γέφυρας της Μονεμβασίας στα 1700», *Περί πετρογέφυρων... Μαστόροι και γεφύρια. Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. (Αθήνα, 25 Νοεμβρίου 2006)*, Αθήνα 2009, σ. 30.

37. Μάλλιαρης, ό.π., σ. 37.

ται με την παρουσία πολλών λατομείων που επισημάνθηκαν από επιφανειακή έρευνα και έμμεσα επιβεβαιώνουν οι πηγές.³⁸ Για τη λιθόστρωση των αλυκών της Θερμής επρόκειτο να μεταφερθούν πέτρες από το Κρανίδι, όπου έχουν εντοπιστεί λατομεία με διαχρονική λειτουργία.³⁹ Μαρτυρείται, επιπλέον, η κατασκευή το 1705 τεσσάρων ασβεστοκάμινων (*calcare*), δύο στο τεριτόριο του Άργους και δύο στο αντίστοιχο του Ναυπλίου, που λειτουργούσαν προκειμένου να καλύπτονται πιθανές ελλείψεις ασβέστη για τα δημόσια έργα.⁴⁰ Το σημαντικότερο, ωστόσο, τεκμήριο του παραπάνω αρχείου είναι η μεταφορά ξυλείας το 1703 στο Κιβέρι για την κατασκευή πυρίτιδας (*per l'effetto della fabrica de salnitri*),⁴¹ γεγονός που εντάσσεται στη γενικότερη βενετική προσπάθεια για κατασκευή πυρίτιδας σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου, στο Ναύπλιο ήδη από τα τέλη του 15ου αι., αν και φαίνεται ότι τελικά μόνο στην περίπτωση της Δημητσάνας το εγχείρημα αυτό είχε επιτυχία.⁴²

Η χερσόνησος διέθετε το πλεονέκτημα των πολλών λιμανιών: στο Ναύπλιο, στον Καραθώνα, στο Τολό, στο Δρέπανο, στο Πόρτο Bisato (Πορτοχέλι), όλα πολύ απάνεμα και ικανά να χωρέσουν τη βενετική αρμάδα.⁴³ Ο γενικός προνοητής των όπλων Francesco Grimaldi στην Έκθεσή του υποστήριζε ότι, εάν στο λιμάνι του Ναυπλίου δεν εκτελούνταν έργα εκβάθυνσης, θα χανόταν. Την αναγκαιότητα των έργων είχε τονίσει με πολλά έγγραφα, αποστέλλοντας σχέδιο στο οποίο διευκρινιζόταν το βάθος του και η κατάσταση του βυθού του, συνοδευόμενο με τη γνώμη των ειδικών. Για το λιμάνι του Δρεπάνου, που σύμφωνα με τις πηγές ήταν καλύτερο, έγραφε ότι στον χώρο του μπορούσε να επισκευαστεί όλος ο στόλος, έκρινε όμως ότι έπρεπε να προστατευτεί με οχυρό ή τουλάχιστον με ισχυρό πύργο.⁴⁴ Ο Pini αργότερα αποκάλυψε το Δρέπανο «ναυπηγείο της αρμάδας», επειδή εκεί επισκευάζονταν τα πλοία του στόλου,

38. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 303-306.

39. Peter Topping, «Premodern Peloponnesus: The Land and People under Venetian Rule (1685-1715)», *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, επιμ. Muriel Dimen – Ernestine Friedl, Νέα Υόρκη 1976, σ. 96 [= *Studies on Latin Greece A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, αρ. X]. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 304.

40. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3936, φ. 213r (27 Ιανουαρίου 1704), φ. 395r (22 Απριλίου 1705), φ. 501r (28 Αυγούστου 1705).

41. Στο ίδιο, φ. 174r (21 Νοεμβρίου 1703).

42. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», *Τα Ιστορικά* 9/16 (Ιούνιος 1992), σ. 3-22· Davies, *ό.π.*, σ. 170-172.

43. Ντόκος, *ό.π.*, σ. 128-129· Μάλλιαρης, *ό.π.*, σ. 28.

44. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 5 (1900), σ. 491, 493.

ενώ για το λιμάνι του Τολού σημείωσε ότι είχε σχηματιστεί μπροστά από τα αρχαία ερείπια της Ασίνης.⁴⁵ Τα κύρια λιμάνια συμπλήρωνε πλήθος μικρών αγκυροβολίων, διάσπαρτων κατά μήκος των ακτών, ο έλεγχος των οποίων από τις αρχές ήταν εξαιρετικά δύσκολος και το λαθρεμπόριο σύνηθες φαινόμενο. Άλλωστε, ο παράκτιος χώρος λειτουργούσε σαν πύλη προς τον έξω κόσμο και αποτελούσε προνομιακό σημείο πρόσβασης από τη θάλασσα στην ξηρά και αντίστροφα.⁴⁶ Συχνά εκφράζονται φόβοι, στις πηγές του έτους 1703, για πλοία προερχόμενα από τα νησιά του Αρχιπελάγους και από άλλες υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές (Χίο, Σμύρνη), τα οποία θα προσέγγιζαν τις ακτές (*approdassero alle marine*) και θα μετέδιδαν μολυσματικές ασθένειες, όπως ο λοιμός (*contaggio*).⁴⁷ Το 1705 ανάλογη υπόνοια υπήρχε και για τα πλοία που έφθαναν από τη Σαρδηνία, όπου είχε εκδηλωθεί επιδημία λοιμού, οπότε κρίθηκε σκόπιμη η φύλαξη των ακτών (*invigilate le rive*).⁴⁸ Για την αντιμετώπιση των επιδρομών των κουρσάρων, του λαθρεμπορίου του αλατιού και των μεταναστών ο ρόλος της πολιτοφυλακής ήταν σημαντικός, καθώς είχαν συσταθεί φρουρές που ήταν επιφορτισμένες με τον έλεγχο των ακτών (*guardie destinate alla custodia delle marine*) του Δαμαλά, του Κρανιδίου, του Ναυπλίου και της Τσακωνιάς, από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο, με τη βοήθεια των κατοίκων.⁴⁹

Συνοπτική αναφορά στις καλλιεργημένες πεδιάδες διασώζει στην Έκθεσή του ο Michiel, όταν έγραφε, το 1691, ότι η πεδιάδα του Δρεπάνου ήταν κατάφυτη από ελαιώνες, η πεδιάδα των Ιρίων, παρότι μικρή, ήταν γόνιμη και καλλιεργημένη, όπως και εκείνη του Λιγουριού, που ήταν φυτεμένη με αμπέλια.⁵⁰ Καλύτερη περιγραφή της πεδιάδας των Ιρίων ειδικότερα διασώζει ο Michiel το 1689 στην «Descrizione» του, όπου έγραφε ότι ήταν *bella e fertile* και ότι καταλάμβανε έκταση μήκους περισσότερο από δύο μίλια και πλάτους ενάμισι μίλι, ενώ η ανατολική πλευρά της διατρεχόταν από ένα χεί-

45. Μάλλιαρης, *ό.π.*, σ. 28.

46. Peregrine Horden – Nicholas Purcell, *Μεσόγειος. Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος. Μελέτη της μεσογειακής Ιστορίας*, μτφρ. Ντίνα Σαμπεθάι, Αθήνα 2004, σ. 256-258 [τίτλος πρωτοτύπου: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Οξφόρδη 2000].

47. Ε.Β.Ε. / Τ.Χ.Ο., Αρχείο Nani, 3936, φ. 78r (11 Ιουνίου 1703), φ. 90r-v (17 Ιουνίου 1703).

48. Στο ίδιο, φ. 506r (9 Σεπτεμβρίου 1705).

49. Στο ίδιο, φ. 23r-24r (19 Απριλίου 1703), φ. 120r (26 Ιουλίου 1703). Πρβλ. Pinzel-li, *ό.π.*, τ. 2, σ. 455.

50. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ», του ίδιου, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1884, σ. 212-213. Πρβλ. Αγαμέμνων Τσελίκας, «Μεταφράσεις Βενετικών Εκθέσεων περί Πελοποννήσου. Β' 2. Η έκθεση του συνδίκου καταστιχωτού Μαρίνου Μικιέλ», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), σ. 154.

μαρρο.⁵¹ Η ανάγνωση του αγροτικού τοπίου καταδεικνύει τη συμβολή των προσχωσιγενών εδαφών στην ανάπτυξη των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Η σύνθεση των αγροτικών καλλιεργειών του τεριτορίου περιλάμβανε χωράφια, αμπέλια, ελιές, λαχανόκηπους και μεγάλη ποικιλία καρποφόρων και αυτοφυών δένδρων (αχλαδιές, λεμονιές, νεραντζιές, μηλιές, αμυγδαλιές, συκιές, ροδιές, ξυλοκερατιές κ.ά.).

Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στην ελιά και το αμπέλι, χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι σημαντική αύξηση των ελαιόδενδρων σε ορισμένες περιοχές του τεριτορίου, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες καταστιχώσεις, πιθανότατα σημειώθηκε μεταξύ των ετών 1700 και 1704.⁵² Αν και το τεριτόριο του Ναυπλίου δεν συμπεριλαμβάνεται στον πίνακα με την παραγωγή λαδιού της Πελοποννήσου του έτους 1704,⁵³ ωστόσο διακριβώνεται από τεκμήρια του αρχείου Nani ότι υπήρχαν ελαιοκαλλιέργειες σε χωριά που ακόμα και στο κτηματολόγιο Particolare δεν καταγράφονται.⁵⁴ Ο υψηλός αριθμός ελαιόδενδρων του παραπάνω καταστίχου, σε συνδυασμό με τα επιπλέον ελαιόδενδρα του αρχείου Nani, αποτελούν στοιχεία ικανά για να υποστηριχθεί η αύξηση της ελαιοκαλλιέργειας, διατηρώντας τις επιφυλάξεις μας για τις κτηματογραφικές μεθόδους της υπό μελέτη εποχής.⁵⁵ Ασφαλώς η γενικότερη αύξηση της ελαιοπαραγωγής της Πελοποννήσου ήταν αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της ελαιοκαλλιέργειας, πολιτική που εφάρμοσε η Βενετία στις κτήσεις της προκειμένου να ανταποκριθεί στις παραγγελίες ελαιολάδου από τις βιοτεχνίες νημάτων και σαπουνιού, είχε δε ορατά αποτελέσματα μεταξύ των παραπάνω ετών και έπειτα.⁵⁶ Το λάδι, όπως και τα άλλα αγροτικά προϊόντα, επιβαρυνό-

51. M.C.C., *Miscellanea Provenienze Diverse*, busta 697c, φ. 214v.

52. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 46-48, 59-62, κυρίως σ. 47, όπου ο σχετικός προβληματισμός για τη μεγάλη απόκλιση των κτηματολογίων Ordinario και Particolare ως προς τον αριθμό των ελαιόδενδρων (1.855 και 12.551 αντίστοιχα).

53. Κώστας Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Πηγές 4, Αθήνα 1998, σ. 40.

54. Ενδεικτικά βλ. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 238r, όπου αναφέρονται ελαιόδενδρα του δημόσιου στα χωριά Σαμπάν Ραΐζη και Αγά (βρίσκονταν κοντά στο Θερμήσι), ο αριθμός των οποίων ξεπερνά τα 36 του κτηματολογίου, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 144.

55. Για το θέμα της αξιοπιστίας των κτηματολογίων βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 42-43 και υποσ. 59.

56. Αγγελική Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*. Ελαιώνες, λάδι και ελαιοτριβεία στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο», *Ο δε τόπος... ελαιοφόρος. Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, επιστημ. επιμ. Ελένη Μπενέκη, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 83, 86.

ταν με τον φόρο της δεκάτης, η συλλογή της οποίας επιτυγχανόταν με τη διαδικασία της εκμίσθωσης σε πλειοδοτούντες ιδιώτες-ενοικιαστές (*decimari*). Η ίδια τακτική εφαρμοζόταν και στην είσπραξη του φόρου επί της λιανικής πώλησης του λαδιού, που αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο (*appalto per l'oglio, cioè delle lire 15 per ogni barilla che viene esitato in questo porto*).⁵⁷

Εκτός από την καλλιέργεια της ελιάς, οι Βενετοί ενθάρρυναν και την αμπελοκαλλιέργεια. Οι ανάγκες του πληθυσμού σε κρασί ήταν χαμηλές, όμως μεγάλες ποσότητες κρασιού, που προορίζονταν για τον στόλο, εισάγονταν στο τεριτόριο του Ναυπλίου από τις Κυκλάδες. Το γεγονός αυτό δυσανεστούσε τη Βενετία, καθώς, όπως συνέβαινε και με το λάδι, το κρασί επιβαρυνόταν και αυτό με δύο φόρους, επί των εισαγωγών (*dacio delli soldi 16 per barilla di vino*) και επί της λιανικής πώλησης (*dacio della spina*). Ο πρώτος, μάλιστα, ο επί της εισαγωγής, δεν αφορούσε μόνο τα εισαγόμενα κρασιά από περιοχές εκτός Πελοποννήσου, αλλά και εκείνα που έφθαναν από τις υπόλοιπες τρεις επαρχίες του *Regno di Morea*.⁵⁸ Φαίνεται ότι η αμπελοκαλλιέργεια έως και στις αρχές του 18ου αι. ήταν συγκεντρωμένη στα χωριά Λιγουριό, Κοφίνι, Παλαιόκαστρο, Κρανίδι και Λούζη.⁵⁹ Στο Κρανίδι και στα ζευγολατεία του καταγράφονται νεοφυτεμένα αμπέλια που τα εκμεταλλεύονταν οι ντόπιοι (*vigne nuovamente impiantate nella villa Cranidi e suoi seguolatii godute già dagl'habbitanti in detta villa*).⁶⁰ Η πληροφορία αυτή αποδεικνύει ότι τα βενετικά μέτρα αύξησης της καλλιέργειας του αμπελιού είχαν αρχίσει σταδιακά να αποδίδουν. Χρειάζεται να επισημανθεί όμως ότι πολιτική βελτίωσης της υπάρχουσας αμπελοκαλλιέργειας και φύτευσης νέων αμπελιών ασκήθηκε ιδιαίτερα από τον γενικό προνοητή των όπλων Marco Loredan αργότερα, το χρονικό διάστημα 1708-1711,⁶¹ αλλά η τουρκική κατάκτηση που ακολούθησε, διέκοψε τα σχέδιά του.

Η επεξεργασία ορισμένων προϊόντων, όπως του σιταριού και της ελιάς, συνδεόταν με τις βιοτεχνικές υποδομές του αγροτικού χώρου, τα ελαιοτριβεία και τους μύλους. Τα πρώτα (15 σε καλή κατάσταση και δύο κατεστραμμένα σε ολόκληρο το τεριτόριο) εντοπίστηκαν στους Φούρνους (έξι), στο Καστρί (πέντε) και στο Κρανίδι (τέσσερα), και αριθμητικά ήταν σαφώς λιγότερα συγκριτικά με άλλες, περισσότερο ελαιοπαραγωγικές περιοχές της Πελοπον-

57. Davies, *ό.π.*, σ. 176-177· Α. Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*», *ό.π.*, σ. 85. Βλ. και τη μελέτη της Sirlol Anne Davies, «Tithe-Collection in the Venetian Peloponnese 1696-1705», *The Annual of the British School at Athens* 89 (1994), σ. 443-455.

58. Davies, *ό.π.*, σ. 142-146.

59. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 60.

60. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 237v. Τα αμπέλια είχαν αρχικά εκχωρηθεί στον Παύλο Μάρκουλο για τέσσερα χρόνια έναντι 46 ρεαλίων ετησίως.

61. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 719. Πρβλ. Davies, *ό.π.*, σ. 143.

νήσου, όπως το τεριτόριο της Κορώνης (70).⁶² Οι περιορισμένες υδάτινες ροές δεν ευνοούσαν την ανέγερση πολλών υδρόμυλων⁶³ και πιθανόν οι περισσότεροι να είχαν κατασκευαστεί κατά μήκος του ποταμού Ράδου (εικ. 3). Κατά συνέπεια, αριθμούνται έξι υδρόμυλοι και τέσσερις ανεμόμυλοι στο κτηματολόγιο Ordinario, ενώ στο Particolare έχουν καταχωριστεί συνολικά εννέα μύλοι, από τους οποίους τέσσερις ερειπωμένοι υδρόμυλοι και ένας ανεμόμυλος. Επιπρόσθετα, αναφέρεται ένας ιπποκίνητος μύλος που ανήκε στη μονή του Αγίου Δημητρίου Αυγού.⁶⁴ Ο αριθμός των μύλων θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, καθώς εντοπίστηκαν και άλλοι, όπως για παράδειγμα στο Θερμήσι, όπου καταγράφεται υδρόμυλος που λειτουργούσε μόνο για τρεις μήνες τον χειμώνα,⁶⁵ ενώ ένας δεύτερος μαρτυρείται στο ζευγολατειό Τζαφέρ Αγά.⁶⁶ Οι πληροφορίες των αρχειακών πηγών τεκμηριώνουν το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς από την οθωμανική στη βενετική κατάκτηση: υδρόμυλος στο χωριό Ίρια, που ανήκε στον Τούρκο Memi Bei, εκμισθώθηκε στον Παναγιώτη Βουρδούκα από την Αθήνα για τέσσερα χρόνια προς 25 ρεάλια. Η εκμίσθωση έληξε στις 3 Νοεμβρίου 1702 και στις 18 του επόμενου μήνα εκχωρήθηκε στην Angeli Neofotisti από την Εύβοια.⁶⁷

Σημαντικός αριθμός μύλων βρισκόταν στην πλούσια σε πηγές περιοχή του Κιβερίου, όπως προαναφέρθηκε, οι οποίοι αναφέρονται σε έγγραφα του 13ου-15ου αι.⁶⁸ Η διαδικασία εκμίσθωσής τους δεν διέφερε από εκείνη των άλλων ακινήτων. Ενδεικτικά, δύο μύλοι που βρίσκονταν μέσα σε κατοικία, στην οποία υπήρχαν και άλλοι δύο (*dentro nella casa che vi sono altri due*) είχαν αρχικά εκμισθωθεί στον Κυριάκο του Γιώργου από τη Μονεμβασία, για

62. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 141, 160 και Πανοπούλου, «Από το *trapetum* στη *macina d'olio*», ό.π., σ. 85-86.

63. Βλ. γενικότερα Γιώργος Αντωνίου, *Μύλοι της Αργολίδας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αργολίδας, Ναύπλιο 2003.

64. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, ό.π., σ. 45-46, 136, 141, 160. Η μονή κατείχε και δύο υδρόμυλους (βλ. Δέσποινα Στ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Θεολογική Σχολή, Αθήνα 2008, σ. 394-395), του ενός μάλιστα σώζονται τα ερείπια (Αντωνίου, ό.π., σ. 118).

65. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 236v.

66. Στο ίδιο, 3926, φ. 713v (1 Απριλίου 1703).

67. Στο ίδιο, 3927, φ. 438v.

68. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 6, Παρίσι 1884, σ. 197· Wallace E. McLeod, «Kiveri and Thermisi», *Hesperia* 31 (1962), σ. 381 και υποσ. 12. Βλ., επίσης, David Jacoby, «Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese», *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, επιμ. Sharon E. J. Gerstel, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 2013, σ. 247.

τέσσερα χρόνια προς 202 ρεάλια, με *affittazione* που έληγε στις 21 Οκτωβρίου του 1702. Ύστερα από δημόσιο πλειστηριασμό αποφασίστηκε να εκμισθωθούν στον Γιάννη Γληγοράκη, στις 3 Οκτωβρίου του 1703, με την υποχρέωση να καταβάλλει 166 ρεάλια τον χρόνο ως *perpetuo livello*.⁶⁹

Οι μύλοι του Κιβερίου εξυπηρετούσαν κατά κύριο λόγο τις επισιτιστικές ανάγκες των στρατιωτικών δυνάμεων της πόλης του Ναυπλίου. Στις αρχές του 18ου αι. ανέρχονταν σε εννέα, σύμφωνα με το κτηματολόγιο *Ordinario* του Άργους.⁷⁰ Η μεταφορά, μάλιστα, των σιτηρών με βάρκες από το λιμάνι του Ναυπλίου στους μύλους και αλεύρων από τους μύλους στο λιμάνι αποτελούσε επίσης δασμό για το βενετικό κράτος και εκμισθωνόταν, ενώ ο ανάδοχος είχε το αποκλειστικό δικαίωμα αυτής της αμφίδρομης διαπρααίωσης.⁷¹ Το 1710 ο γενικός προνοητής των όπλων Marco Loredan διαμαρτυρόταν ότι η παραγωγή παξιμαδιού ήταν χαμηλή, επειδή οι συγκεκριμένοι μύλοι άλεθαν μόνο 15 stara (= 1.245 περίπου κιλά) σιταριού την ημέρα, ποσότητα που δεν ήταν αρκετή για τις ανάγκες της πόλης του Ναυπλίου και του στρατού. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι κάτοικοι του τεριτορίου, παρόλο που ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση να προσφέρουν άσυλο στους δραγόνους, όφειλαν, σε αντιστάθμισμα, να φιλοξενούν ένα τμήμα του πεζικού (*infanteria*) του βενετικού στρατού.⁷² Για την επίλυση του προβλήματος πάντως, ο Loredan σκόπευε να κατασκευάσει χειρόμυλους σε μια από τις παλιές αποθήκες της πόλης, καθώς και τέσσερις φούρνους.⁷³

Κατά την υπό διερεύνηση περίοδο πρώτιστο μέλημα των Βενετών ήταν η ανέγερση ανεμόμυλων σε όλα τα κάστρα της Πελοποννήσου, ώστε να εξασφαλιστεί η επάρκεια ψωμιού, σε περίπτωση πολιορκίας. Η μαρτυρία του αρχαιολόγου Χ. Πιτερού για ύπαρξη καταλοίπων ανεμόμυλου στην Ακροναυπλία προφανώς συνδέεται με τη μαρτυρία τους στις πηγές τον 16ο αι. και τις απεικονίσεις τους σε χάρτες από τον ίδιο αιώνα και ύστερα, όπως σε εκείνους του Giovanni Francesco Camocio, του Γεώργιου Κλόντζα αλλά και μεταγενέστερων (εικ. 4).⁷⁴

69. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3926, φ. 726r (14 Ιουνίου 1704) και στο ίδιο, 3927, φ. 432v.

70. Λιάτα, *Αργεία γη*, ό.π., σ. 109, 118-119.

71. Ντόκος – Παναγόπουλος, ό.π., σ. XIV, υποσ. 6 και αναλυτικότερα Davies, ό.π., σ. 151-152.

72. Κωνσταντίνος Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), σ. 273.

73. Davies, ό.π., σ. 149.

74. Sathas, ό.π., σ. 250, όπου στην Έκθεσή του το 1530 ο βάιλος και καπιτάνος Victor Diedo έγραφε ότι δεν υπήρχαν μύλοι στο Ναύπλιο, εκτός από μερικούς ανεμόμυλους (*salvo che pochi da vento*) και πρότεινε την κατασκευή ενός υδρόμυλου. Επίσης, βλ.

Οι παράκτιες ζώνες της Αργολίδας είχαν πλούσιο διαμελισμό, μεγάλη ακτογραμμή, χαμηλή θαλάσσια στάθμη, σε συνδυασμό με επίπεδες εκτάσεις, καθώς και ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες, παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της αλατοπαραγωγής και της ιχθυοκαλλιέργειας. Οι νοτιοανατολικές ακτές της χερσονήσου διέθεταν αλυκές από την αρχαιότητα,⁷⁵ ανάμεσα στις οποίες βρισκόταν και η παραγωγικότερη στο *Regno di Morea*, εκείνη του Θερμησίου (εικ. 5). Η περίμετρός της ήταν μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις άλλες αλυκές της Πελοποννήσου και αποκαλούνταν από τους Βενετούς θαύμα της φύσης, επειδή δεν απαιτούνταν πολλές εργασίες, όπως κατασκευή τηγανιών κλπ. για την κρυστάλλωση του αλατιού, παρά μόνο για τη συλλογή του. Η εκμετάλλευσή τους από τους Βενετούς είχε ξεκινήσει από την πρώτη βενετική κατάκτηση,⁷⁶ αλλά εντατικοποιήθηκε από τον γενικό προνοητή των όπλων Francesco Grimani μεταξύ των ετών 1698-1700, όταν η παραγωγή τους άγγιξε τους υψηλότερους δείκτες.⁷⁷ Σύμφωνα με Έκθεση για όλες τις αλυκές της Πελοποννήσου του 1705 (*relatione sopra le saline del Regno di Morea*), η αλυκή του Θερμησίου *congelevano naturalmente*, ενώ η συλλογή του αλατιού διεξαγόταν κατά τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο. Η παραγωγή συγκεντρωνόταν σε 12 σωρούς περίπου τον χρόνο, οι οποίοι σχηματίζονταν από 3.000 κόφες αλατιού ο καθένας. Ωστόσο, οι σωροί ήταν εκτεθειμένοι στις βροχές, επειδή δεν υπήρχαν αποθήκες ούτε άλλος τρόπος κάλυψής τους και, παρότι φρόντιζαν να σχηματιστεί μια κρούστα στην εξωτερική τους επιφάνεια με τη μέθοδο της φωτιάς, κάθε σωρός μειωνόταν σταδιακά στο 1/3.⁷⁸ Καθώς η ποιότητα του τελευταίου ήταν εξαιρετική, σημαντικές ποσότητες εξάγονταν απευθείας από τις ακτές της Θερμησίας στη Βενετία, ενώ το υπόλοιπο εξυ-

Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών / The Nauplion of the Foreign Travellers*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 2007, σ. 54 αρ. 21, 22, σ. 57 αρ. 23, 24, σ. 59 αρ. 26, σ. 60 αρ. 27. Βλ. και στον παρόντα τόμο τη μελέτη της ίδιας, «Οπτικές μαρτυρίες για το Ναύπλιο των Βενετών. Εικονογραφικά και μορφολογικά ζητήματα», σ. 313-326. Πρβλ. Αντωνίου, *ό.π.*, σ. 107-109.

75. Jameson – Runnels – van Andel, *ό.π.*, σ. 310-311.

76. Αγγελική Πανοπούλου, «Παραγωγή και εμπόριο αλατιού στην Πελοπόννησο (13ος-16ος αι.)», *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων 13ος-15ος αι.*, επιμ. Νίκος Γ. Μοσχονάς, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 162-163.

77. Αγγελική Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο με βάση το Αρχείο Grimani (1698-1700)», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1987-1988, σ. 307, 314-315, 321-322. Βλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 162-166.

78. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3919, φ. 157v-158r (1 Νοεμβρίου 1705). Ο σχηματισμός κρούστας που προστάτευε τους σωρούς από τη βροχή, επιτυγχανόταν με την τοποθέτηση φρυγάνων ή άχυρων στην κορυφή τους, στα οποία έβαζαν φωτιά, βλ. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 313.

πηρετούσε το τοπικό μονοπώλιο.⁷⁹ Ορισμένες, επίσης, ποσότητες –15 κόφες (*coffe*)– διετίθεντο δωρεάν με κατά καιρούς αποφάσεις των Βενετών διοικητών σε καθένα από τα μοναστήρια της επαρχίας: Αγίων Αναργύρων Καστρίου, Αγίου Δημητρίου Αυγού και Μεταμόρφωσης του Σωτήρα Λουκούς.⁸⁰

Αμέσως μετά την κατάκτηση οι Βενετοί επιδόθηκαν στη διερεύνηση του χώρου για τον εντοπισμό νέων αλυκών. Στις πηγές καταγράφονται οι αλυκές της Βερβερόντας στο Πορτοχέλι, τις οποίες οι Βενετοί άρχισαν να εκμεταλλεύονται από το 1691,⁸¹ της Κουμπούρνas κοντά στο χωριό Αγά, όπου το αλάτι παραγόταν φυσικά *senz' alcuna manifattura e dispendio*,⁸² και του Παλαιόκαστρου. Ο Michiel έγραφε ότι το αλάτι των πρώτων ήταν λευκό και άριστης ποιότητας, όπως του Θερμησίου, ενώ των δεύτερων ήταν κατώτερης ποιότητας και μαύρο (με προσμίξεις χρώματος).⁸³ Η εκμετάλλευση των αλυκών του Παλαιόκαστρου είχε ξεκινήσει πριν από το 1696 με την παραχώρηση εκ μέρους της Βενετίας εδαφών στην περιοχή στους Mario Stella και Zorzi Bubuli, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω. Το 1696 ανέφεραν ότι είχαν κατορθώσει να παραγάγουν μικρές ποσότητες αλατιού, ενώ ζητούσαν, ανάμεσα στα άλλα αιτήματά τους, να πωλούν στο δημόσιο τα 2/3 της παραγωγής και το 1/3 ελεύθερα.⁸⁴ Όμως το αλάτι τους ήταν κακής ποιότητας και η λειτουργία τους προσωρινά διακόπηκε. Ύστερα από παράκληση του ενοικιαστή των αλυκών της Θερμησίας Mario Stella, επιτράπηκε η εκ νέου εκμετάλλευσή τους, χωρίς όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα.⁸⁵ Σε αδημοσίευτο σχέδιο (εικ. 6) του μηχανικού Bortolo Carmoi,⁸⁶ με χρονολογία 20 Ιουνίου 1698, που

79. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 323, 324, 325-326. Βλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 168.

80. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3918, φ. 247r (13 Ιουλίου 1705). Πρβλ. και Davies, *ό.π.*, σ. 112. Στο κτηματολόγιο Particolare αναφέρεται ότι διετίθεντο στη μονή του Αγίου Δημητρίου Αυγού 12 κόφες αλατιού αντί 15, βλ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 136.

81. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 307-308, 320 και Davies, *ό.π.*, σ. 167.

82. Ντόκος, «Breve descrittione del Regno di Morea», *ό.π.*, σ. 121. Βλ. επίσης Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 308· Davies, *ό.π.*, σ. 166, 167, 168.

83. M.C.C., Miscellanea Provenienze Diverse, busta 697c, φ. 216r.

84. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας*, τχ. Β', (1667-1714), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Δημοσιεύματα αρ. 3, Ιωάννινα 1985, σ. 28 αρ. 143.

85. Βλ. επίσης Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 308· Davies, *ό.π.*, σ. 166-167.

86. Για τον μηχανικό Bortolo Carmoi/Carmoy βλ. Ντόκος – Παναγόπουλος, *ό.π.*, σ. XLIX-LIV, LVI-LVII, LXI.

επιγράφεται: *Dissegno delle saline et del terreno adiacente in esse, fatto da me sottocritto d'ordine dell'illustrissimo et eccellentissimo signor Francesco Grimani, provveditor general dell'armi in Regno, quali esistono in sito tra la città di Romania e villa Paliocastro, distante da questa passi 1.600 in circa e dalla città passi 1.300*, απεικονίζονται οι αλυκές του Παλαιόκαστρου, που λειτουργούσαν ήδη δύο χρόνια (Α), καθώς και άλλες (Β) που τότε είχαν αρχίσει να κατασκευάζονται. Εκτός από τις αλυκές, στο σχέδιο απεικονίζεται χωράφι (CDEF), που, σύμφωνα με το εκτενές υπόμνημα, βρισκόταν εντός μεγαλύτερης ακαλλιέργητης έκτασης (G) και ήταν κατάλληλο για λιβάδι ή καλλιέργεια οσπρίων. Αξίζει να προστεθεί ότι μέσα στην παραπάνω έκταση σχεδιάζονται και καμίνια κεραμικής (*fornace de corpi*).⁸⁷

Αλάτι συλλεγόταν χωρίς την κρατική συγκατάθεση στις ακτές από το χωριό Πλέπι και προς το Θερμήσι, αλλά το 1702 αναφερόταν ότι δεν ήταν αρκετά καλό για πώληση.⁸⁸ Το βενετικό ενδιαφέρον για την αύξηση των αλατοπαραγωγικών περιοχών, εκτός των προαναφερθεισών προσπαθειών, αποδεικνύεται και από την καταγραφή τής κάθε εν δυνάμει αλυκής. Δεν είναι τυχαίο ότι στο κτηματολόγιο Particolare απογράφεται έκταση στην περιοχή του χωριού Αγά, η οποία χαρακτηρίζεται ως *lago salso*.⁸⁹ Επιπρόσθετα, στο κτηματολόγιο Ordinario οι αλυκές διαχωρίζονται σε *saline lavorate* και *non lavorate*, διάκριση που υπαινίσσεται πιθανή μελλοντική εκμετάλλευση των δευτέρων.

Τα ελώδη εδάφη ήταν εμφανώς λιγότερα συγκριτικά με εκείνα του τεριτορίου του Άργους.⁹⁰ Από το αρχείο Nani αντλείται η πληροφορία ότι σε ορισμένα ελώδη εδάφη κοντά στην πόλη του Ναυπλίου υπήρχαν ορυζώνες με κτίσμα (*terreni palludosi ove erano risere con l'edificio*), που είχαν εκμισθωθεί προς 150 ρέαλια ετησίως.⁹¹ Η παραχώρηση από τις βενετικές αρχές το 1696 στους Mario Stella και Zorzi Bubuli εδαφών στο Παλαιόκαστρο, προκειμένου να τα αξιοποιήσουν ως βοσκότοπους, ορυζοκαλλιέργεια ή κατα-

87. A.S.V., Senato Mar, Filza 746 (3 Δεκεμβρίου 1698). Ευχαριστώ θερμά τη φίλη Κατερίνα Κωνσταντινίδου για τη φωτογράφιση του σχεδίου. Την επόμενη χρονιά ο Stella και ο Bubuli πρότειναν να αξιοποιήσουν τις αλυκές της Μεθώνης, βλ. A.S.V., Senato Mar, Filza 751 (11 Νοεμβρίου 1699). Ο Stella, ο οποίος ήταν ενοικιαστής των αλυκών του Θερμησίου (βλ. Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 321-322), έχαιρε της εκτίμησης των Βενετών, που ισχυρίζονταν ότι διέθετε *la necessaria capacità e cognizione per dirigere le saline tutte del Regno*, βλ. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3923, φ. 10r-v (22 Νοεμβρίου 1700).

88. Davies, *ό.π.*, σ. 167.

89. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του*, *ό.π.*, σ. 45, 140.

90. Στο ίδιο, σ. 159 (986 του Ναυπλίου έναντι 5.156,541 στρεμμάτων του Άργους).

91. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3924, φ. 240r, 240v.

σκευή αλυκών,⁹² επιβεβαιώνει την παραπάνω πληροφορία και εκφράζει την πρόθεση των Βενετών να ευδοκιμήσει η καλλιέργεια του ρυζιού σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου.

Ως προς την ιχθυοκαλλιέργεια, έχει αποδειχθεί ότι οι λιμνοθάλασσες με τα προστατευμένα ύδατα είχαν διπλή παραγωγικότητα σε σύγκριση με την ανοικτή θάλασσα και ότι οι ιχθυότοποι των λιμνοθαλασσών αποτελούσαν σημαντικές πηγές προσόδων.⁹³ Η θέση, επίσης, της χερσονήσου ανάμεσα στον Αργολικό και τον Σαρωνικό κόλπο αποτελούσε ακόμα ένα σημαντικό πλεονέκτημα στην επάρκεια αλιευμάτων. Αν και διατυπώθηκαν αντικρουόμενες απόψεις ως προς το μέγεθος της ιχθυοπαραγωγής κατά τις προηγούμενες εποχές, ωστόσο συνάγεται ότι στα νεότερα χρόνια μεγάλο ποσοστό των κατοίκων του Κρανιδίου και της Ερμιόνης απασχολούνταν με την αλιεία.⁹⁴ Ήδη στις πηγές του 15ου αι. συζητούνταν η διάθεση των κερδών από τις πωλήσεις των φρέσκων και αλατισμένων ψαριών σε δημόσια έργα της πόλης.⁹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι στην πολιτική της κοινωνικής μέριμνας, που ασκούσε η αστική κοινότητα της πόλης, εντασσόταν και η προστασία των ψαράδων και της αλιείας από τις αυθαιρεσίες των έφιππων ανδρών των Βενετών διοικητών.⁹⁶

Η αλιεία στον Αργολικό κόλπο κατά την υπό διερεύνηση περίοδο διεξαγόταν σε αρκετές περιοχές. Η πρώτη βρισκόταν μέσα στον κόλπο του Ναυπλίου, ενώ οι υπόλοιπες ήταν στο Δρέπανο, στο Σαλάντι, στον Κόρακα και στο Κρανίδι.⁹⁷ Επρόκειτο για οργανωμένους χώρους, το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης των οποίων δινόταν από το δημόσιο σε ιδιώτες με τη διαδικασία του πλειστηριασμού. Σύμφωνα με το συμφωνητικό, τα αλιεύματα ανήκαν στη διάθεση του πλειοδότη, ενώ οι τιμές πώλησης είχαν καθοριστεί σε 16 σολδία ανά λίβρα για τα μεγάλα ψάρια και σε 14 για τα μικρά. Ο ανάδοχος ήταν υποχρεωμένος να διατηρεί σε καλή κατάσταση τις υποδομές, ενώ οι ψαράδες του έπρεπε να προστατεύονται από τυχόν παρενοχλήσεις. Όμως η σύντομη εποχή αλιείας σήμαινε ότι τα δικαιώματα χρήσης δίνονταν σε χαμηλές τιμές. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, το κράτος υιοθετούσε την εναλλακτική

92. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες*, ό.π., σ. 28 αρ. 143.

93. Horden – Purcell, ό.π., σ. 262-263.

94. Jameson – Runnels – van Andel, ό.π., σ. 311-316.

95. Sathas, ό.π., τ. 4, Αθήνα 1882, σ. 193.

96. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία²2008, σ. 188. Βλ. και στον παρόντα τόμο τη μελέτη της ίδιας, «Κοινότητα, κοινωνία και συγκρότηση ταυτοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο δύο εποχών (1389-1540, 1686-1715)», σ. 125-144.

97. Davies, ό.π., σ. 152-153.

λύση της απευθείας συλλογής του δασμού, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ναυπλίου τον Δεκέμβρη του 1698, όταν οι ψαράδες διατάχθηκαν να συνεχίσουν το ψάρεμα και τον Ιανουάριο, ενώ το πρόσωπο που θα πλειοδοτούσε, θα αναλάμβανε την είσπραξη των χρημάτων για λογαριασμό του δημοσίου.⁹⁸ Στη συρρίκνωση της αλιευτικής περιόδου, και συνακόλουθα των δημόσιων εσόδων, εκτός από τις καιρικές συνθήκες συντελούσαν και οι επιδρομές των κουρσάρων, οπότε οι αρχές απαγόρευαν το ψάρεμα.⁹⁹

Από το ποσό που προσφερόταν κατά τον πλειστηριασμό συνάγεται ότι η περισσότερη κερδοφόρα εκμετάλλευση ήταν εκείνη του κόλπου του Ναυπλίου. Ωστόσο, και αυτή υπέφερε από τον ανταγωνισμό των μικρών αλιευτικών σκαφών.¹⁰⁰ Ως προς το λιμάνι του Δρεπάνου, τμήμα του οποίου ήταν ελώδες και αβαθές, σύμφωνα με τον Michiel,¹⁰¹ αναφέρεται ότι, όταν ο στόλος αγκυροβόλησε εκεί, προκειμένου να καλαφατιστούν τα πλοία, αλιεύτηκαν μεγάλες ποσότητες ψαριών για τη διατροφή των πληρωμάτων.¹⁰² Εάν ληφθεί υπόψη το κτηματολόγιο Particolare, το ιχθυοτροφείο είχε συντελέσει στην ανάπτυξη του οικισμού, αφού στην είσοδό του (*bocha della peschiera*) απεικονίζεται κρατική αποθήκη, άλλα οικοδομήματα και μία καθολική εκκλησία.¹⁰³ Όμως σε πηγές της εποχής, όπως στην Έκθεση του συνδίκου καταστιχωτή Marin Michiel¹⁰⁴ και στη «Breve descrizione del Regno di Morea»,¹⁰⁵ αναφέρονται μόνο οι εκμεταλλεύσεις του κόλπου του Ναυπλίου και του Δρεπάνου (*le peschiere di Trapano e quelle del porto di Romania*), ενώ αποσιωπώνται οι άλλες, προφανώς επειδή η παραγωγή τους ήταν μικρότερη.

Τελευταίο έμεινε το ζήτημα της συμβολής του ανθρώπινου παράγοντα στην οργάνωση και στην αποδοτικότερη διαχείριση των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Σε κατάλογο (*rollo*) του 1698 έχουν καταχωριστεί τα ονόματα των εργατών ανά χωριό, όσων εργάστηκαν στις 10 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους στις αλυκές του Θερμησίου. Πρόκειται για 591 εργάτες που προέρχονταν από τα χωριά που βρίσκονταν βορειοδυτικά των αλυκών: Κρανίδι, Καστρί, Φούρνοι, Δίδυμα, Φανάρι, Δαμαλά, Λιγουριό κ.ά., καθώς και από τον Πόρο και τα Μέθανα. Η συγκέντρωσή τους δύσκολα επιτυγχανόταν, καθώς κατοικούσαν σε ορεινά και δυσπρόσιτα για τους Βενετούς χωριά. Οι ίδιοι κρύβονταν, άλ-

98. Στο ίδιο, σ. 153.

99. E.B.E. / T.X.O., Αρχείο Nani, 3936, φ. 248r-v (17 Απριλίου 1704).

100. Davies, *ό.π.*, σ. 153, 154.

101. M.C.C., Miscellanea Provenienze Diverse, busta 697c, φ. 215r.

102. Davies, *ό.π.*, σ. 154.

103. Catastico Particolare, *ό.π.*, φ. 68v, 73v.

104. Λάμπρος, «Τα αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ», *ό.π.*, σ. 213. Πρβλ. Τσελίκας, *ό.π.*, σ. 154.

105. Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea», *ό.π.*, σ. 121.

λωστε, επειδή δεν ήθελαν να εγκαταλείπουν κάθε καλοκαίρι τις αγροτικές εργασίες τους.¹⁰⁶ Διαπιστώνεται, επομένως, ότι η αξιοποίηση του αγροτικού και του φυσικού πλούτου, που ενδιέφερε τόσο πολύ τους Βενετούς, προϋπέθετε την αγγαρεία μεγάλου ποσοστού γηγενών.¹⁰⁷ Θα συμφωνήσουμε, επομένως, με πρόσφατες περιβαλλοντικές μελέτες που θεωρούν ότι τελικά η ανθρώπινη εργασία αποτελούσε τον «πολυτιμότερο πόρο».¹⁰⁸

106. A.S.V., Archivio Grimani dai Servi, b. 32, fasc. 85, φ. 411r-419r (4 Οκτωβρίου 1698). Πανοπούλου, «Αλυκές και παραγωγή αλατιού στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 317-320.

107. Διεξοδικότερα για την πληθώρα των αγγαρειών που επιβλήθηκαν στους αγροτικούς πληθυσμούς βλ. Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου», *ό.π.*, σ. 249-261.

108. Horden – Purcell, *ό.π.*, σ. 487.

ANGELIKI PANOPOULOU

THE *TERRITORIO* OF NAFPLIO: THE MANAGEMENT
OF AGRICULTURAL AND NATURAL RESOURCES
(LATE 17TH – EARLY 18TH C.)

The rural and urban landscape of the territory of Nafplio has been extensively studied, as two land registers preserved. Investigation however unpublished archival documents and also findings of archaeological surface surveys add more information mainly about the resources of the land and the sea.

The study examines the physical-geographical features of territory of Nafplio and the jurisdiction of Termis, which belonged to it, such as the climate, the rocky and forested mountains, and water currents. Forest timber for the shipbuilding and the fortifications exploited by exploited by the Venetians, while uncultivated scrublands were pastures for their cavalry.

The composition of the territory agricultural crops included fields, vineyards, olive groves, vegetable gardens and a wide variety of fruit and native trees. With our focus on the olive and the vine, we need to underline a significant increase of olive growing and viticulture in some areas of the territory, which is observed in those years.

The sea level produced a number of shallow lagoons along the coast of territory, in which operated many salt-works (Thermis, Vervoronda, Palaio-kastro), and were an ideal place for fishing. The Venetian interest focused mainly on the exploitation of salt-works of Thermis, which employed about 500 workers-farmers in the area. Fishing Argolic Gulf conducted in five regions (Bay of Nafplio, Drepano, Salandi, Korakas and Kranidi). But from these more productive and therefore profitable for the public areas were the sea areas of Nafplio Bay and Drepano.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ΠΡΟΞΕΝΩΝ ΠΕΡΙ ΝΑΥΠΛΙΟΥ (1692-1715)

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Αργολίδας (στο εξής Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας) φυλάσσονται με τη μορφή φωτοτυπιών και μικροφίλμ τρεις τόμοι που φέρουν τον τίτλο «Προξενική αλληλογραφία – Ναύπλιο 1686 – 1784»,¹ οι οποίοι αγοράστηκαν το 1995 από τα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας.² Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η επισκόπηση των γαλλικών προξενικών εγγράφων αυτής της συλλογής, τα οποία δεν έχουν τύχει ιδιαίτερης μελέτης, τουλάχιστον από όσα γνωρίζω μέχρι στιγμής.³

Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες της ανακοίνωσης μελετήθηκαν τα έγγραφα από το 1692 έως το 1715, διότι το πρώτο έγγραφο που περιέχεται στους παραπάνω τόμους, και το οποίο χρονολογείται στα 1686, είναι ένα ανυπόγραφο κολοβό ημερολόγιο που φέρει τον τίτλο *Journal du Siege de Napoli de Romanie*⁴ (*Ημερολόγιο της πολιορκίας της Νάπολης της Ρωμανίας*). Το δωδε-

1. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, Α.Ε.Ε. ΔΙΟΙΚ. 17.1/Β 1-3.

2. Archives Nationales de France, AE/B/1 904, 905 et 906 (Correspondance Consulaire. Nauplie). Τα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας συνέταξαν περί το 1980 αναλυτικό χειρόγραφο ευρετήριο των εγγράφων, πιθανότατα και των τριών προαναφερθέντων τόμων. Η ευρετηρίαση αναφέρεται στους τόμους «Α.Ε. Β' 904 et (και) 906», αλλά μάλλον πρόκειται για την ευρετηρίαση των τόμων «Α.Ε. Β' 904 à (μέχρι) 906». Το ευρετήριο είναι ελλιπές, καθώς αρχίζει με την επιστολή της 25ης Σεπτεμβρίου 1697. Η ίδια υπηρεσία έχει συντάξει, επίσης, κατάλογο με τα ονόματα των προσώπων και των τόπων. Εν τούτοις, σημειώνεται ότι η όλη προσπάθεια αποτελεί μια πρώτη ατελή εργασία, η οποία χρειάζεται πολλές διορθώσεις. Βλ. http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/chan/chan/pdf/affaires_etrangeres.pdf (ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης: 6/10/2015).

3. Το αρχαικό υλικό της «προξενικής αλληλογραφίας (1686-1784) – Ναύπλιο» αναφέρεται από τον Βασίλη Κρεμμυδά στο βιβλίο του για το εμπόριο της Πελοποννήσου με βάση τα γαλλικά αρχεία (Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792) (με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972, σ. λδ'). Η μελέτη όμως αυτή επικεντρώνεται στην περίοδο μετά το 1715, η δε προξενική αλληλογραφία των προηγούμενων ετών δεν έχει μελετηθεί.

4. Στις γαλλικές λέξεις ή φράσεις που παρατίθενται από το πρωτότυπο κείμενο, τηρείται η ορθογραφία του χειρογράφου.

κασέλιδο αυτό ντοκουμέντο δεν συνδέεται οργανικά με τα επόμενα τεκμήρια, καθώς περιγράφει λεπτομερώς τις πολεμικές κινήσεις των χριστιανικών στρατιωτικών δυνάμεων, και ιδιαιτέρως των Γάλλων, οι οποίοι συμμετείχαν στην πολιορκία του τουρκοκρατούμενου Ναυπλίου το 1686· ως εκ τούτου αποτελεί μια αυτοτελή πηγή, η οποία μπορεί να τύχει ειδικής μελέτης.

Το αμέσως επόμενο έγγραφο είναι η πρώτη προξενική επιστολή, που χρονολογείται στα 1692. Τα έγγραφα της περιόδου 1692-1715 ανέρχονται σε 79 και είναι καταχωρισμένα σε βιβλίο, στο οποίο έχουν αριθμηθεί τα συμπληρωμένα (γραμμένα) φύλλα. Πρόκειται κυρίως για αντίγραφα εξερχομένων επιστολών που δεν υπόκεινται σε χρονική κανονικότητα· αποστέλλονται όταν συντρέχει κάποιος λόγος. Σχεδόν όλες υπογράφονται από το ίδιο πρόσωπο, τον Balthazar Goujon, πρόξενο της Γαλλίας αρχικά στην Αθήνα και κατόπιν στο Ναύπλιο.⁵

Ο παραλήπτης των περισσότερων εξερχομένων επιστολών είναι το ίδιο πρόσωπο, το οποίο βρίσκεται ψηλά στην ιεραρχία της διοίκησης του γαλλικού κράτους. Είναι ο κόμης του Pontchartrain, που κατά καιρούς, σύμφωνα με την προαναφερθείσα προξενική αλληλογραφία, κατείχε τις θέσεις του συμβούλου του βασιλιά και του πρώτου τη τάξει μέλους στο Συμβούλιο του Κράτους (Conseiller du roi en son conseil d'Etat et son premier ministre d'Etat), του μέλους του Συμβουλίου του Κράτους και του πρώτου Γραμματέα της Επικρατείας (Ministre et premier Secrétaire d'Etat), καθώς και του Μέγα Καγκελλάριου της Γαλλίας (Grand Chancelier de France). Πρόκειται για τον Louis Phélypeaux (1643-1727), ο οποίος υπηρέτησε το γαλλικό κράτος επί σειρά ετών λαμβάνοντας υψηλές θέσεις,⁶ ανάμεσά τους και αυτές με τις οποίες τον συναντάμε στις επιστολές του Balthazar Goujon.

5. Βλ. Auguste Boppe, «Le Consulat général de Morée et ses dépendances», *Revue des Études Grecques* XX (1907), σ. 20. Ο Balthazar Goujon ήταν αδελφός του François I Goujon, ο οποίος υπήρξε πρόξενος της Γαλλίας στη Μήλο και την Κίμωλο από το 1681 μέχρι το 1708. Ο Balthazar, πριν το 1691, όταν και χρεοκόπησε, ήταν μεγαλέμπορος. Κατείχε συγχρόνως με τον αδελφό του François I το Προξενείο της Μήλου και της Κιμώλου, το οποίο τους είχε παραχωρηθεί από τον Joseph Fabre αντί αγνώστου χρηματικού ποσού (βλ. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715-1792)*, Direction des Archives et de la Documentation – Ministère des Affaires étrangères, Παρίσι 1997, σ. 324). Ο Joseph Fabre (1634-1717) υπήρξε εξέχουσα προσωπικότητα στον χώρο του γαλλικού εμπορίου και της γαλλικής διπλωματίας. Χρημάτισε πρόξενος και υπήρξε τραπεζίτης, εργοστασιάρχης, διπλωματικός αντιπρόσωπος, ταμίας του Ναυτικού στη Μασσαλία, διευθυντής της Εταιρείας της Μεσογείου και διευθυντής των γαλλικών Προξενείων της Μεσογείου (Junko Thérèse Takeda, *Between Crown and Commerce: Marseille and the Early Modern Mediterranean*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2011, σ. 44).

6. Louis Moréri, *Le grand dictionnaire historique: ou, le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, τ. 7, Chez P. Brunel, Άμστερνταμ 1740, σ. 166.

Τα έγγραφα μέχρι τον Μάρτιο του 1715 παρουσιάζουν τη σχετική ομοιομορφία που ήδη αναφέρθηκε –είναι αντίγραφα εξερχομένων επιστολών με τον ίδιο αποστολέα και παραλήπτη–, με λιγοστές εξαιρέσεις: κάποια αντίγραφα εισερχομένων επιστολών που απευθύνονται στον πρόξενο της Γαλλίας, σχετικά με διάφορα θέματα που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του ή αφορούν στον ίδιο, αντίγραφα γραπτών εντολών, συμφωνητικών, βεβαιώσεων/δηλώσεων και αποδείξεων.

Η εικόνα αυτή, των εξερχομένων προξενικών επιστολών, διαταράσσεται πλήρως στα 17 τελευταία έγγραφα, μετά την επιστολή του προξένου στο Ναύπλιο προς τον προϊστάμενό του, στις 8 Μαρτίου του 1715, που είναι και η τελευταία προς αυτόν. Μεσολαμβάνει έγγραφα ποικίλης φύσεως (συμφωνητικό πώλησης πλοίου, βεβαιώσεις, αποδείξεις) –ένα, μάλιστα, έγγραφο από αυτά φέρει ημερομηνία 20 Φεβρουαρίου 1716– και το σύνολο των τελευταίων εγγράφων τελειώνει με δύο ανυπόγραφες *εκθέσεις (relation)* στα ιταλικά και γαλλικά για την κατάληψη του Ναυπλίου από τους Τούρκους, με ημερομηνία 3 Αυγούστου 1715. Την ίδια πορεία ακολουθεί και η γλώσσα των εγγράφων: στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι γραμμένα στη γαλλική γλώσσα, εκτός από πέντε που είναι γραμμένα στην ιταλική και τρία στην τουρκική γλώσσα, και αυτά όλα εμφανίζονται μετά τον Μάρτιο του 1715. Αντίθετα, σε προηγούμενες χρονιές αναγράφεται μόνον η μετάφραση στα γαλλικά εγγράφων από την ιταλική ή την τουρκική γλώσσα, χωρίς να παρατίθενται τα έγγραφα στην πρωτότυπη γλώσσα.

Οι προσπάθειες των Γάλλων να ιδρύσουν Προξενείο στον Μοριά⁷ χρονολογούνται αρκετά χρόνια πριν από την περίοδο για την οποία γίνεται λόγος εδώ, και συγκεκριμένα από το 1608. Ήδη από τότε, στην πρώτη αναφορά για την ίδρυση του Προξενείου, προτείνεται ως έδρα το Ναύπλιο, το οποίο σημειώνεται ότι διαθέτει όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Το Προξενείο του Μοριά θα ιδρυθεί αργότερα, το 1632, με πρώτο πρόξενο τον Nicolas de Villeré.⁸ Ο Villeré είχε στη δικαιοδοσία του όχι μόνον την Πελοπόννησο αλλά και την Αθήνα και το νησί της Ζακύνθου που από τότε ανήκε στο Προξενείο του Μοριά.⁹ Ο Villeré έμενε είτε στο Ναύπλιο είτε στην Αθήνα.

Στα χρόνια που καλύπτουν τα έγγραφα που μελετάμε εδώ, τα οποία είναι από τα πιο παλιά γαλλικά προξενικά έγγραφα στην Πελοπόννησο, η εγκατάσταση

7. Boppe, *ό.π.*, σ. 18-37.

8. Στο *ίδιο*, σ. 18-19.

9. Η παραχώρηση των προξενικών δικαιωμάτων στις προαναφερθείσες περιοχές έγινε μέσω επιστολών (στο *ίδιο*, σ. 19), των λεγόμενων *lettres patentes*, δηλαδή βασιλικών αποφάσεων που είχαν τη μορφή ανοικτής επιστολής και με αυτές δίνονταν κάποια πρόνοια σε ένα πρόσωπο.

γαλλικής προξενικής έδρας στο Ναύπλιο αποτελεί πολύ σημαντικό ζήτημα, το οποίο επανέρχεται, καθώς θα δούμε, συνεχώς μέχρι την επίτευξη οριστικής λύσης. Το Ναύπλιο είναι η πρωτεύουσα του βενετοκρατούμενου Μοριά και σημαντικό εμπορικό λιμάνι,¹⁰ και το γαλλικό Προξενείο που γίνεται προσπάθεια να εγκαθιδρυθεί εδώ, θα έχει στη δικαιοδοσία του όλη την Πελοπόννησο.

Τα πρώτα έγγραφα της προξενικής αλληλογραφίας είναι διάφορες επιστολές που αποστέλλει από το Ναύπλιο ο Balthazar Goujon στον προϊστάμενό του, τον κόμη του Pontchartrain. Ο Goujon έχει εγκαταλείψει το Προξενείο του στη Μήλο και έχει έρθει στο Ναύπλιο, προκειμένου να διευθετήσει την υπόθεση ενός μισοβυθισμένου μεγάλου εμπορικού πλοίου¹¹ επονομαζόμενου «Le Prompt» («Το Γρήγορο»), που ανήκε στον βασιλιά.¹² Η πώληση του σκάφους και των εξαρτημάτων του –από τα πανιά μέχρι τα κανόνια του–, της πυρίτιδας καθώς και του φορτίου του (σιτάρι, αλεύρι και κοπριά), ό,τι από αυτά δεν είχε σαπίσει και μπορούσε να πωληθεί, τον απασχολούν πολύ από τον Ιούνιο του 1692 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1693 και είναι το κύριο αντικείμενο των επτά από τις οκτώ επιστολές αυτής της περιόδου. Και οι επόμενες επιστολές του, μέχρι τις 20 Δεκεμβρίου 1696 (στο σύνολο 11), αποστέλλονται από το Ναύπλιο.¹³ Στη συνέχεια και μέχρι την τοποθέτησή του στο Ναύπλιο, το 1708, δύο μόνον επιστολές αποστέλλονται από το Ναύπλιο, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των υπολοίπων αποστέλλεται από την Αθήνα. Μετά το 1708 οι επιστολές του Goujon αποστέλλονται και πάλι από το Ναύπλιο.

Με βάση τις επιστολές του, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ο Balthazar

10. Για τον λόγο αυτό το 1706 στο Ναύπλιο είναι εγκατεστημένοι οι πρόξενοι της Αγγλίας, της Μάλτας, της Γένοβας και ο εμπορικός πρόξενος που εκπροσωπεί τους Έλληνες εμπορευόμενους υπηκόους του σουλτάνου, που κατοικούσαν στα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Ο Γάλλος πρόξενος που επίσης φέρεται να είναι εγκαταστημένος στο Ναύπλιο σύμφωνα με την ίδια πηγή [Μήτσα Οικονόμου, «Το Προξενείο του Αρχιελάγου στο Βενετοκρατούμενο Ναύπλιο», *Παρουσία* 7 (1991), σ. 431], είναι, σύμφωνα με τη γαλλική προξενική αλληλογραφία, υποπρόξενος στο Ναύπλιο απεσταλμένος από τον Β. Goujon, πρόξενο ακόμα στην Αθήνα.

11. Πρόκειται για πλοίο τύπου *βαισώ* (*vaisseau*), το μεγαλύτερο από τα πλοία που χρησιμοποιήσαν οι Γάλλοι για το εμπόριο της Πελοποννήσου. Η συμμετοχή του πλοίου αυτού στις μεταφορές ήταν σχετικά μικρή και ο αριθμός τους προφανώς περιορισμένος (Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 249). Σχετικά με τους τύπους των γαλλικών πλοίων στην Πελοπόννησο κατά τον 18ο αι. βλ. *στο ίδιο*, σ. 249-253.

12. Σε επιστολή με ημερομηνία 22 Ιανουαρίου 1693, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο, γράφει ο Balthazar Goujon: «θα επισκεφθώ τον *αρχιστράτηγο* (*Capitaine General*) για τις υποθέσεις του βασιλιά σχετικά με το φορτίο του σκάφους *βαισώ* ονόματι *Le Prompt* (*το Γρήγορο*)».

13. Μία μόνον από αυτές δεν έχει ημερομηνία και τόπο αποστολής, αλλά όντας εμβόλιμη μεταξύ των άλλων κατά πάσα πιθανότητα αποστέλλεται από το Ναύπλιο το 1692.

Γουίjon τοποθετήθηκε ως *πρόξενος του Λεβάντε (Consul de Levant)* στην Αθήνα κάπου στα 1694/1695,¹⁴ δηλαδή μετά από δύο-τρία χρόνια αφότου τον πρωτοσυναντήσαμε στο Ναύπλιο. Όμως δεν είναι καθόλου ευχαριστημένος από τη θέση του αυτή και το ζήτημα που θα τον απασχολήσει στα επόμενα χρόνια, είναι αυτό της μεταφοράς της έδρας του στο Ναύπλιο. Τούτο αποτελεί και το κύριο αίτημά του προς τη διοίκηση, επικαλούμενος τα εξής επιχειρήματα: α) ότι ο αριθμός των πλοίων που προσεγγίζουν στην Αθήνα είναι ελάχιστος, άρα τα έσοδά του, καθώς και τα έσοδα του γαλλικού κράτους, είναι λίγα και β) ότι οι προκάτοχοί του κατά την εποχή της τουρκοκρατίας ήσαν συγχρόνως πρόξενοι της Πελοποννήσου και των Αθηνών.

Βέβαια, στις πρώτες του επιστολές στα 1692 οι εντυπώσεις του είναι αρνητικές για το Ναύπλιο, το οποίο αρχικά παρουσιάζει ως τόπο οικτρό, διότι παρά την παρουσία του στρατού κυκλοφορεί λίγο χρήμα.¹⁵ Μάλιστα, στη συνέχεια προσθέτει ότι λόγω του ότι δεν υπάρχει τίποτε για εμπόριο, δεν υπάρχει και τίποτε που να μπορεί να στηρίξει το Προξενείο.¹⁶ Η εικόνα αυτή ενισχύεται από τα δημογραφικά δεδομένα της πόλης, η οποία, μετά την κατάληψή της από τους Βενετούς, αριθμεί μόλις 1.700 ψυχές περίπου. Όμως λίγα χρόνια αργότερα, τα πράγματα φαίνεται ότι έχουν αλλάξει στο Ναύπλιο και ο πληθυσμός του έχει αυξηθεί σημαντικά.¹⁷ Έτσι, το 1697 ο Γουίjon αναφέρει¹⁸ στον προϊστάμενό του ότι μετά τον επόμενο χρόνο που λήγει η τριετής θητεία του (στις 8 Μαΐου 1698) στο Προξενείο της Αθήνας, δεν θα μπορέσει πλέον να αντεπεξέλθει στα έξοδα που είναι υποχρεωμένος να κάνει, προφανώς για τη συντήρηση του Προξενείου. Προσθέτει, επίσης, ότι τα εμπορεύματα τρο-

14. Αυτό προκύπτει κυρίως από την επιστολή της 5ης Μαρτίου 1706, στην οποία γράφει ότι είναι πρόξενος στην Αθήνα επί 12 χρόνια, και της 7ης Σεπτεμβρίου 1712, όπου αναφέρει ότι έμεινε στην Αθήνα για 14 χρόνια και ότι είχε εγκαταλείψει την πόλη αυτή πριν τέσσερα χρόνια. Σύμφωνα όμως με την επιστολή της 25ης Σεπτεμβρίου 1697, φαίνεται ότι τοποθετήθηκε πρόξενος στην Αθήνα στις 5 Μαΐου 1695. Ο Auguste Boppe σημειώνει ότι «το 1696 ο Balthazar Goujon [...] ήταν πρόξενος στην Αθήνα» (Boppe, *ό.π.*, σ. 20) και ότι είχε έναν υποπρόξενο στο Ναύπλιο, τον Pascon, από το 1698 έως το 1708 (στο *ίδιο*, σ. 32· βλ. και την επιστολή της 24ης Μαρτίου 1701, η οποία απευθύνεται στον Pascon, «πρόξενο των Γάλλων στο Ναύπλιο»).

15. Επιστολή της 12ης Ιουνίου 1692, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

16. Επιστολή της 15ης Ιουλίου 1692, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

17. Η πόλη του Ναυπλίου αριθμεί 3.484 κατοίκους κατά την εκκλησιαστική απογραφή του 1696 και 5.915 κατοίκους το 1700, σύμφωνα με την απογραφή του Grimaldi (Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002, σ. 152-153 και 158).

18. Σύμφωνα με επιστολή της 25ης Σεπτεμβρίου 1697, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

φίμων είναι πολύ λίγα εξαιτίας του ότι, αφότου οι Βενετοί κατέλαβαν την Αθήνα, την ερήμωσαν όπως και όλους τους τόπους, ενώ πριν το εμπόριό της ήταν ανθηρό. Μετά από αυτές τις αρνητικές επισημάνσεις ζητά να απολαμβάνει τα ίδια προνόμια που είχαν και οι προκάτοχοί του με την τοποθέτησή του είτε ως προξένου στο Ναύπλιο, ή έστω ως υποπροξένου, ζητώντας μόνο πέντε πιάστρα ανά πλοίο.¹⁹

Για τον σκοπό αυτό ζητά μέσω του προϊσταμένου του την παρέμβαση του Γάλλου πρέσβη στη βενετική Γερουσία, προκειμένου να του δοθεί η άδεια (*ducalle*), όπως είχε δοθεί και σε άλλους προξένους, ώστε να μπορέσει να εξασκήσει και το δικαίωμα του προξένου του Μοριά, επικαλούμενος τους προκατόχους του, οι οποίοι επί οθωμανικής κυριαρχίας όντας πρόξενοι των Αθηνών είχαν στη δικαιοδοσία τους και την Πελοπόννησο. Εξάλλου, αυτό παρουσιάζεται ως θέμα ζωτικής σημασίας για τον ίδιο, αφού από το Προξενείο της Αθήνας τα προξενικά δικαιώματα σε τρία χρόνια ανέρχονταν σε λιγότερα από 100 πιάστρα,²⁰ προφανώς λόγω του εξαιρετικά μικρού αριθμού των πλοίων που ελλιμενίζονταν εκεί.

Οι Βενετοί εξέφρασαν δυσκολίες στο να δεχτούν κάτι τέτοιο, παρά τις επιστολές (*letters de provision*) με τις οποίες ο πρόξενος ήταν εφοδιασμένος από τον βασιλιά της Γαλλίας και τις οποίες ο Γουίjon επιδείκνυε στον Βενετό αρχιστράτηγο ερχόμενος στο Ναύπλιο. Ο αρχιστράτηγος θεωρούσε ότι το αίτημά του δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτό, διότι το Ναύπλιο και η Πελοπόννησος ήταν τόπος χριστιανικός και όχι τούρκικος, εννοώντας προφανώς ότι ένα Προξενείο δεν μπορεί να έχει δικαιοδοσία σε δύο περιοχές, εκ των οποίων η μία ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Αθήνα) και η άλλη (Πελοπόννησος) στους Βενετούς. Ο ανταγωνισμός με τους Βενετούς και η πλήρης κυριαρχία τους διαφαίνεται εδώ, δεδομένου μάλιστα ότι οι Βενετοί καρπώνονταν τα έσοδα από τα πολλά γαλλικά πλοία που έφταναν στο λιμάνι του Ναυπλίου, και από τις διάφορες δικαστικές υποθέσεις των Γάλλων που, ελλείψει Γάλλου προξένου, διεκπεραίωναν οι ίδιοι, με αποτέλεσμα να ζημιώνεται το γαλλικό κράτος.²¹

Τελικά η υπόθεση αυτή θα λάβει τέλος μετά από πολλά χρόνια, τουλάχιστον δέκα (το 1708), σύμφωνα πάντα με τα έγγραφα, όταν ο Balthazar Γουίjon τοποθετείται πρόξενος της Πελοποννήσου σύμφωνα με *letters patentes*, δηλαδή με επιστολές του βασιλιά που του ανέθεταν αυτή τη θέση και οι οποίες περιέχονταν σε επιστολή του προϊσταμένου του με ημερομηνία 6 Ιουλίου

19. Συγκεκριμένα, ανά *batiment* (μπατιμάν), δηλαδή πλοίο μεγάλης ή μέσης χωρητικότητας.

20. Επιστολή της 1ης Ιουνίου 1698, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

21. Επιστολή του 1698, χωρίς ημερομηνία, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

1708.²² Από το Υποπρόξενείο της Αθήνας θα εισπράττει ως ετήσια αποζημίωση το ποσό των 300 λι(β)ρών.²³

Στην Αθήνα τοποθετείται ως υποπρόξενος ο ντόπιος Joseph Dimitri de Gaspari.²⁴ Οι σχέσεις του Goujon και του Gaspari παρουσιάζονται ιδιαίτερα τεταμένες, αν κρίνουμε από την αλληλογραφία που ανταλλάσσεται μεταξύ τους και από τις επιστολές του Goujon προς τον προϊστάμενό του. Ο Gaspari καθυστερεί προκλητικά την ετήσια αποζημίωση και αυτό γίνεται αφορμή να εξαπολύσει ο Goujon εναντίον του διάφορες κατηγορίες σχετικά με την καταγωγή του: «[...] τολμώ να πω πως, αν ήταν ένας Γάλλος στη θέση του, δεν θα έκανε κάτι τέτοιο, αλλά ως Έλληνας πιστεύει ότι όντας πρόξενος δεν μπορούμε να τον εξαναγκάσουμε να πληρώσει [...]. Ο Gaspari απολαμβάνει, αν και Έλληνας, το μεγάλο προνόμιο να είναι πρόξενος της Γαλλίας σε μια σκάλα της Τουρκίας έχοντας τα ίδια προνόμια με τους άλλους προξένους».²⁵ Εντούτοις, τα πράγματα δεν πρέπει να ήταν ακριβώς έτσι, αφού αναφέρεται ότι «ο Joseph Dimitri de Gaspari, [ήταν] ραγιάς, του οποίου η οικογένεια συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις πιο πλούσιες της Σμύρνης, και είχε καταγωγή γαλλική».²⁶

Βέβαια, ο Goujon προόριζε για τη θέση του υποπρόξενου της Αθήνας τον γιο του, Didier, και ήδη από το 1706 προετοίμαζε το έδαφος γι' αυτό, απαριθμώντας τα προσόντα του στον προϊστάμενό του, τα οποία ήταν στην ουσία τα προσόντα ενός Γάλλου προξένου της εποχής σε πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με ελληνικό πληθυσμό. Επισημαίνει, λοιπόν, ότι ο υποψήφιος, δηλαδή ο γιος του, είναι ιδιαίτερα αγαπητός από όλες τις δυνάμεις του τόπου, μιλά τέλεια την τουρκική και την ελληνική γλώσσα, και είναι ειδικός στο εμπόριο.²⁷

Τελικά τον Didier Goujon τον βρίσκουμε σε έγγραφα του 1715 ως υποπρόξενο²⁸ και γραμματέα²⁹ στο Ναύπλιο, παράλληλα με τον πατέρα του. Μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, σύμφωνα με δημοσιευμένες πηγές, δεν κατορθώνει να αναλάβει τη θέση του προξένου του Μοριά.³⁰

22. Την ίδια πληροφορία αναφέρει και ο Borpe, *ό.π.*, σ. 20.

23. Επιστολή της 18ης Μαρτίου 1709, που αποστέλλεται από την Αθήνα. Επίσης, επιστολή της 7ης Σεπτεμβρίου 1712, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

24. Επιστολή της 18ης Μαρτίου 1709, που αποστέλλεται από την Αθήνα. Βλ. και Borpe, *ό.π.*, σ. 28.

25. Επιστολή της 5ης Απριλίου 1711, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

26. Borpe, *ό.π.*, σ. 28. Βλ. και Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 47.

27. Επιστολή της 5ης Μαρτίου 1706, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

28. Έγγραφο με ημερομηνία 28 Μαΐου 1715, που συντάχθηκε στο Ναύπλιο, στο οποίο ο Didier Goujon ως υποπρόξενος επικυρώνει συμβόλαιο πώλησης πλοίου.

29. Έγγραφο με ημερομηνία 8 Ιουνίου 1715, που συντάχθηκε στο Ναύπλιο, στο οποίο ο Didier Goujon ως υποπρόξενος και γραμματέας επικυρώνει συμβόλαιο αγοράς πλοίου.

30. Τη θέση αυτή παίρνει στα 1717 ο Joseph Maillet, ο οποίος εγκαθιστά υποπρόξε-

Όσον αφορά στο πρωταγωνιστικό πρόσωπο των επιστολών, τον Balthazar Goujon, αυτός βρίσκεται μέχρι τις αρχές Ιουνίου του 1715 στο Ναύπλιο.³¹ Οι βιβλιογραφικές πηγές αναφέρουν ότι αποχωρεί από εδώ παίρνοντας τη σύνταξή του, για να καταφύγει στη Γαλλία τις παραμονές της κατάληψης της Πελοποννήσου, στα 1715.³² Στις 18 Σεπτεμβρίου πάντως είναι ακόμη στη Μάλτα, σύμφωνα με βεβαίωση που του χορηγείται, με θέμα την επιμήκυνση της παραμονής του εκεί κατά τη διαδρομή του προς τη Γαλλία.³³

Από την επισκόπηση των προξενικών επιστολών συνάγονται αρκετά στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία του θεσμού των Γάλλων προξένων κατά την περίοδο 1692-1715· πολλά από τα στοιχεία αυτά ισχύουν και για τα επόμενα χρόνια.³⁴ ο πρόξενος είναι Γάλλος πολίτης, υπάλληλος του γαλλικού κράτους. Οφείλει να δίνει αναφορά και να ενημερώνει τακτικά τον διοικητικό του προϊστάμενο, από τον οποίο παίρνει εντολές για οποιοδήποτε θέμα τον απασχολεί στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του. Φαίνεται ότι είναι υποχρεωμένος να του αποδίδει λογαριασμό για τα έξοδά του ανά έτος, αλλά αυτό δεν τηρείται, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο Balthazar Goujon απέδωσε λογαριασμό μόνο μία φορά συγκεντρωτικά για τα έτη 1694-1712. Σύμφωνα με τον λογαριασμό αυτόν, τα έξοδα «που ήταν υποχρεωμένος να κάνει στην έδρα του στην Αθήνα», ανέρχονται σε 1.460 πιάστρα. Για τα έξοδα αυτά φαίνεται ότι θα αποζημιωθεί, αν κρίνουμε από το είδος των εξόδων (πληρωμή για την άδεια [barat] εγκατάστασης από τον σουλτάνο, έξοδα εξοπλισμού οικίας, ταξιδίου κ.ά.) καθώς και από την επισήμανση στον προϊστάμενό του ότι έκανε «μετρημένη» ζωή.³⁵

Ο Balthazar Goujon ως Γάλλος πρόξενος δεν ήταν έμπορος, καθώς «καμιά απολύτως εμπορική δραστηριότητα δεν ήταν επιτρεπτή στους Γάλλους προξένους»,³⁶ πράγμα που ο ίδιος χρησιμοποιεί προς τη διοίκηση προκειμένου να

νους στη Μεθώνη, στην Κορώνη, στο Ναύπλιο, στην Καλαμάτα και στην Πάτρα (Borpe, *ό.π.*, σ. 20). Ο Didier Goujon αναλαμβάνει για λίγο καιρό το Υποπροξενείο της Κορώνης, όπου όμως ο Maillet εγκαθιστά μετά από λίγο την έδρα του Προξενείου του και ο Didier Goujon μετακινείται στο Υποπροξενείο της Μεθώνης (Borpe, *ό.π.*, σ. 30).

31. Έγγραφο με ημερομηνία 8 Ιουνίου 1715, που συντάχθηκε στο Ναύπλιο, στο οποίο ο Balthazar Goujon επικυρώνει συμβόλαιο αγοράς πλοίου.

32. Mézin, *ό.π.*, σ. 324 και Borpe, *ό.π.*, σ. 20.

33. Έγγραφο με ημερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1715, που συντάχθηκε στη Μάλτα.

34. Βλ. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 44-46.

35. Έγγραφο που αποστέλλεται στον συνήθη παραλήπτη, τον κόμη του Pontchartrain, με τίτλο «Λογαριασμός από το έτος 1694 μέχρι το έτος 1712». Σχετικά με το ίδιο ζήτημα βλ. και την επιστολή με ημερομηνία 7 Σεπτεμβρίου 1712, που απεστάλη στο ίδιο πρόσωπο από το Ναύπλιο.

36. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 45.

εξασφαλίσει περισσότερα προνόμια.³⁷ Ωστόσο, όφειλε να έχει εμπορικές –και οικονομικές– γνώσεις, να έχει τη στήριξη των δυνάμεων του τόπου και βέβαια να μιλά τη γλώσσα ή τις γλώσσες του. Το αξίωμα του προξένου αποτελούσε γι' αυτόν οικογενειακή παράδοση. Ας θυμηθούμε ότι ο αδελφός του François I Goujon διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Μήλο και την Κίμωλο, θέση που κατείχε από κοινού με τον Balthazar.³⁸ Ας θυμηθούμε επίσης τις προσπάθειές του για την τοποθέτηση του γιου του Didier στη θέση του στην Αθήνα, αλλά και νωρίτερα στη Μήλο,³⁹ καθώς επίσης και τον διορισμό του τελευταίου ως υποπροξένου αρχικά στο Ναύπλιο, μετά στην Κορώνη και αργότερα στη Μεθώνη.

Τα έσοδά του προέρχονταν από τους δασμούς τους οποίους πλήρωναν τα γαλλικά πλοία που προσεγγίζαν το λιμάνι της έδρας του, ανάλογα με τη χωρητικότητά τους, μέρος των οποίων κατέληγε στο Ταμείο του γαλλικού κράτους. Απ' ό,τι φαίνεται, το ύψος των δασμών αυτών ανά πλοίο –των *προξενικών δικαιωμάτων* (*droits de consul*)– το καθόριζε, ως ένα βαθμό υποθέτω, ο ίδιος. Για παράδειγμα, το 1698 οι απαιτήσεις του ως προξένου στην Αθήνα ανέρχονταν σε πέντε μόνον πιάστρα ανά *μπάρκο* (*barque*)⁴⁰ και δέκα ανά *βαισώ* για τα γαλλικά πλοία που έδεναν στη σκάλα της Αθήνας.⁴¹ Και το 1697 γράφει πως σε περίπτωση που θα ερχόταν στο Ναύπλιο ως πρόξενος, ή ακόμα και αν τον εγκαθιστούσαν ως υποπρόξενο, θα απαιτούσε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, μόνον πέντε πιάστρα ανά πλοίο (τύπου *μπατιμάν*).⁴² Στα έσοδα αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε την ετήσια αποζημίωση από το Υποπροξενείο της Αθήνας και, λογικά, την ανάλογη ετήσια αποζημίωση από το Προξενείο του Ναυπλίου,⁴³ για την οποία όμως δεν εντόπισα καμία αναφορά στα έγγραφα που εξετάζουμε εδώ.

Βασικό του καθήκον ήταν η εξυπηρέτηση συμφερόντων του γαλλικού κράτους, πρωτίστως δε των εμπορικών. Σε πολλές από τις εξερχόμενες επιστολές αναγράφεται ο χαρακτηρισμός *εμπόριο* (*commerce*). Ένα άλλο βασικό καθήκον του ήταν η οργάνωση των μηχανισμών που σχετίζονταν με τα εμπορικά συμφέροντα της Γαλλίας, τόσο στο Ναύπλιο και στην Πελοπόννησο όσο και στην Αθήνα αλλά και πέραν αυτών των περιοχών ενίοτε.⁴⁴ Στο πλαίσιο αυτό

37. Επιστολή της 22ας Ιανουαρίου 1693, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

38. Αλλά και ο γιος του François I Goujon, ο Honoré-François, διαδέχθηκε τον πατέρα του στο αξίωμα του προξένου της Μήλου και της Κιμώλου μετά τον θάνατό του· βλ. Mézin, *ό.π.*, σ. 324.

39. Επιστολή της 1ης Ιανουαρίου 1694, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

40. Το *μπάρκο* ανήκε στα μεσαία πλοία· βλ. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 249.

41. Επιστολή του 1698, χωρίς ημερομηνία, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

42. Επιστολή της 25ης Σεπτεμβρίου 1697, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

43. «Ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Πελοπόννησο [...] έπαιρνε ετήσια αποζημίωση»· βλ. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 45.

44. Βλ., για παράδειγμα, την επιστολή της 20ής Δεκεμβρίου 1696, που αποστέλλεται

εντάσσονται πρώτα απ' όλα οι μακροχρόνιες προσπάθειές του για εγκαθίδρυση γαλλικού Προξενείου της Πελοποννήσου στο Ναύπλιο. Εκτός από τα προαναφερθέντα καθήκοντα, η παρακολούθηση των κινήσεων του στόλου και η απαρίθμηση των στρατιωτικών δυνάμεων, ιδίως των Βενετών, καθώς και η σχετική αναφορά προς τον προϊστάμενο⁴⁵ αποτελούν επίσης αρμοδιότητά του, που αποσκοπεί στη γνώση της κατάστασης στην περιοχή, απαραίτητη για την επικερδή διεξαγωγή του γαλλικού εμπορίου.

Εκτός αυτών, στη διάρκεια της θητείας του ο Balthazar Goujon παρουσιάζεται να προβαίνει και σε διάφορες άλλες κινήσεις προς όφελος του γαλλικού εμπορίου. Η πώληση του μισοναυαγημένου πλοίου «Le Prompt» και του φορτίου του, που ανήκε στον βασιλιά, είναι μία από αυτές. Κατά τη διαδικασία αυτή δεν διστάζει να προτείνει στον προϊστάμενό του να μεταφερθούν τα πανιά του πλοίου στη Μήλο, όπου θα μπορούσαν να τα αγοράσουν οι πειρατές, διότι στο Ναύπλιο δεν πουλιόταν τίποτε.⁴⁶ Επίσης, χορηγεί ή ανανεώνει διαβατήρια σε γαλλικά πλοία, φροντίζει να μεταφερθούν Γάλλοι αξιωματικοί ή στρατιώτες στη Γαλλία⁴⁷ και επικυρώνει τις αγοραπωλησίες πλοίων που ανήκουν σε ιδιώτες.

Αξίζει, τέλος, πιστεύω, μια σύντομη αναφορά στα προϊόντα που διακινούνται στο λιμάνι του Ναυπλίου και τα οποία καταγράφονται στις επιστολές, χωρίς βέβαια το υλικό αυτό να επιτρέπει την εξαγωγή στατιστικών στοιχείων. Το προϊόν για το οποίο γίνεται περισσότερο λόγος, είναι το σιτάρι: αυτό διακινείται περισσότερο⁴⁸ και πηγαίνει κατ' ευθείαν στη Γαλλία.⁴⁹ Υπάρχουν και

από την Αθήνα, όπου ο Balthazar Goujon αναφέρεται στην ανάγκη ύπαρξης προξένου στην Αθήνα, προκειμένου, ανάμεσα στα άλλα, να υποχρεώνει τους Γάλλους ναυτικούς με παλιά διαβατήρια να πηγαίνουν στη Γαλλία προς έκδοση νέων, με αποτέλεσμα την εισροή εσόδων στο γαλλικό κράτος. Άλλη επιστολή του, με ημερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1714, που αποστέλλει από τη Μήλο, περιέχει ειδήσεις από την περιοχή του Αρχιελάγους.

45. Επιστολή της 12ης Ιουνίου 1692, η οποία αποστέλλεται από το Ναύπλιο και στην οποία αναφέρει τα εξής: «Πιστεύω ότι ο στρατός δεν θα αναχωρήσει από εδώ πριν από 15 ημέρες και λέγεται ότι θα πολιορκήσει τη Χαλκίδα ή τα Χανιά. Απαριθμεί 12.000 πεζούς και 2.000 άλογα (ιππείς)» και λίγο αργότερα, σε επιστολή με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1692, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο αναφέρει: «Σήμερα το πρωί ο βενετικός στρατός αναχώρησε σε νηοπομπή [...] και πιστεύουμε ότι θα πολιορκήσει τα Χανιά [...] με 13.000 άνδρες και 1.500 άλογα (ιππείς) [...]». Αυτά τα νέα γνωρίζω προς το παρόν [...].»

46. Επιστολή της 15ης Ιουλίου 1692, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

47. Βλ., για παράδειγμα, την επιστολή του με ημερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1714, που αποστέλλεται από τη Μήλο.

48. Όπως ενδεικτικά προκύπτει από τις επιστολές με ημερομηνία 20 Ιανουαρίου 1699, 7 Σεπτεμβρίου 1712 και 8 Ιουνίου 1714, που αποστέλλονται από το Ναύπλιο.

49. Επιστολές με ημερομηνία 20 Ιανουαρίου 1699 και 25 Σεπτεμβρίου 1709, που αποστέλλονται από το Ναύπλιο.

περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Βενετοί προέβησαν σε κατάσχεση του φορτίου.⁵⁰ Το σιτάρι είτε έρχεται από την Τουρκία –δεν ξέρουμε από πού ακριβώς– είτε από την αργολική ενδοχώρα: «Φέτος [1699] η παραγωγή του σιταριού σ' αυτά τα μέρη του κόλπου ήταν πολύ καλή και κατά συνέπεια η τιμή του χαμηλή, όπως στην Αθήνα».⁵¹ Ο ανταγωνισμός, βέβαια, ήταν σκληρός καθώς τα γενονατικά, βενετικά και τουρκικά πλοία φόρτωναν σχεδόν όλο το σιτάρι αφήνοντας στα γαλλικά να καρπώνονται τελικά λίγα οφέλη.⁵²

Ακολουθεί το κρασί,⁵³ με προορισμό και πάλι τη Γαλλία, όμως στα 1700 –λόγω της ειρήνης–⁵⁴ στο λιμάνι του Ναυπλίου έρχονταν πλέον σπανίως *μπατιμάν*, δηλαδή πλοία μεγάλης ή μέσης χωρητικότητας, και ως εκ τούτου «το κρασί δεν το φορτώνουν πια από 'δώ αυτά, όπως παλιότερα, αλλά τα ελληνικά πλοία των νησιών».⁵⁵

Αλλά ντόπια προϊόντα που φορτώνονται στο λιμάνι του Ναυπλίου, είναι το λάδι, το κερί, τα μαλλιά και το τυρί:⁵⁶ «Εδώ [στην Αθήνα] τα προϊόντα είναι το λάδι, το κερί, το μαλλί, το τυρί και στον Μοριά τα ίδια. Αλλά, εάν επιτρεπόταν στα γαλλικά *μπατιμάν* να φορτώνουν τα προϊόντα από τον Μοριά,

50. Τρία έγγραφα με ημερομηνία 25 και 26 Σεπτεμβρίου 1709, μεταξύ των οποίων και ένα μεταφρασμένο από τα ιταλικά, που συντάχθηκαν στο Ναύπλιο.

51. Επιστολή της 8ης Μαΐου 1699, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο. Επίσης, επιστολή της 20ής Απριλίου 1714, που επίσης αποστέλλεται από το Ναύπλιο, στην οποία αναφέρεται η πληροφορία ότι πολλά πλοία φορτώνουν σιτάρι από τον Μοριά, όπου το περασμένο έτος η παραγωγή ήταν μεγάλη.

52. Επιστολή της 15ης Οκτωβρίου 1709, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

53. Επιστολή της 15ης Ιουλίου 1692, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο, και επιστολή του 1698, χωρίς ημερομηνία, που αποστέλλεται από την Αθήνα (πιθανότατα συντάχθηκε μετά την 1η Ιουνίου του ίδιου έτους), στην οποία αναφέρει ότι στο λιμάνι του Ναυπλίου «προς το παρόν υπάρχουν σαράντα πλοία φορτωμένα με κρασί [...]».

54. Εννοεί προφανώς την ειρήνη που προέκυψε από τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699, με την οποία τέλειωσε ο βενετοτουρκικός πόλεμος του 1684. Σύμφωνα με αυτήν, «οι Βενετοί επέστρεψαν στους Τούρκους τις πρόσκαιρες ή μονιμότερες –όπως η Ναύπακτος– κατακτήσεις τους, που είχαν πετύχει στον χώρο της Ηπείρου και της Στερεάς» –ανάμεσά τους και την Αθήνα– «αλλά κράτησαν την Πελοπόννησο, την Αίγινα και τη Λευκάδα» (Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 433.) Αυτό βέβαια συνεπάγεται την επικράτηση των Βενετών στο εμπόριο της Πελοποννήσου, όπως προκύπτει και από όσα ακολουθούν σχετικά με τα προϊόντα που φορτώνονται στο λιμάνι του Ναυπλίου.

55. Επιστολή της 4ης Μαρτίου 1700, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

56. Τα ίδια περίπου προϊόντα γνωρίζουμε ότι διακινούνταν στο λιμάνι του Ναυπλίου και από άλλες εμπορικές αλληλογραφίες. Ο κώδικας Μέρτζιου (σ. 243 και 248) αναφέρει, για παράδειγμα, για το 1709: «Ναύπλιο. Μάλλινα σε ποσότητες για τη Βενετία. Τυριά: ομοίως. Λάδι: για τοπική κατανάλωση και για την παρασκευή σαπουνιών. Σιτάρι και άλλα σιτηρά για τοπική κατανάλωση».

όπως γινόταν όταν βρισκόταν υπό την κυριαρχία του σουλτάνου, θα μπορούσαν να φορτωθούν είκοσι πλοία (*μπατιμάν*) κάθε χρόνο, πράγμα που θα ήταν καλό όφελος για το εμπόριο, αλλά οι Βενετοί προς το παρόν δεν επιτρέπουν να φορτωθούν». ⁵⁷ Στα 1714 το λάδι είναι –μαζί με το σιτάρι– το προϊόν που κυρίως μεταφέρουν τα γαλλικά πλοία. ⁵⁸

Πέρα από όσα αναφέρθηκαν ως τώρα, οι προξενικές επιστολές δίνουν έμμεσα πληροφορίες για τη διοίκηση των Βενετών, ενώ απουσιάζουν σχεδόν παντελώς από αυτές οι πληροφορίες κοινωνικού περιεχομένου για τη ζωή στην πόλη.

Εν ολίγοις, το αρχειακό υλικό που μόνο αγγίξαμε σε τούτη την ανακοίνωση, πιστεύω ότι μας αποκάλυψε πτυχές του κόσμου που το παρήγαγε και το κυριότερο είναι ότι έχει να αποκαλύψει πολλές ακόμη. Η προξενική αλληλογραφία προσφέρεται λόγω της φύσης της για ποιοτική ανάλυση φωτίζοντας «ώς τις τελευταίες λεπτομέρειες τις συνθήκες μέσα στις οποίες διεξαγόταν το εμπόριο». ⁵⁹ Για να έχουμε όμως πλήρη εικόνα για την εμπορική δραστηριότητα τ' Αναπλιού στη δεύτερη βενετοκρατία (1686-1715), χρειάζεται να μελετήσουμε τους ετήσιους στατιστικούς πίνακες της ίδιας περιόδου, τους οποίους ο Γάλλος γενικός πρόξενος της Πελοποννήσου ήταν υποχρεωμένος να αποστέλλει στο Υπουργείο των Ναυτικών, ⁶⁰ υλικό που όμως δεν έχει ακόμα εντοπιστεί.

Η προξενική αλληλογραφία της περιόδου 1692-1715 αποτελεί πολύτιμη πηγή και μόνο από την άποψη ότι τα έγγραφα που τη συγκροτούν είναι από τα πιο παλιά γαλλικά προξενικά έγγραφα στην Πελοπόννησο. Πρόκειται, βέβαια, για υλικό που συντάχθηκε προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων των Γάλλων και υπ' αυτήν την έννοια θα μπορούσε να κριθεί ως μονομερές. Όμως τούτο δεν αναιρεί τη σπουδαιότητά του, δεδομένης της σπανιότητας αντίστοιχων αρχειακών πηγών, ειδικά για την εν λόγω περιοχή κατά την προαναφερθείσα περίοδο.

Ας μην ξεχνάμε ότι τα προξενικά έγγραφα που αναφέραμε εδώ, ανήκουν στην περίοδο της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ', κατά την οποία, ως γνωστόν, επιχειρείται, αρχικά χάρις στον Κολμπέρ, η αναδιοργάνωση της οικονομικής πολιτικής, του εμπορίου και του ναυτικού, με λαμπρά για τη Γαλλία αποτελέσματα. Η επισκόπηση της προξενικής αλληλογραφίας του Ναυπλίου, των ετών 1692-1715, μετέθεσε τα όρια των γνώσεων μας προς τα πίσω αναφορικά με τον θεσμό των Γάλλων προξένων και τη λειτουργία του γαλλικού

57. Επιστολή της 12ης Ιουλίου 1700, που αποστέλλεται από την Αθήνα.

58. Επιστολή της 8ης Ιουνίου 1714, που αποστέλλεται από το Ναύπλιο.

59. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 44.

60. Στο ίδιο, σ. 44.

Προξενείου στην Πελοπόννησο, και αποκάλυψε πολλά για τον εμπορικό ρόλο των Γάλλων στην περιοχή σε μια κομβική χρονικά περίοδο. Ιδιαίτερα διαφώτισε, μέσα από την υπόθεση της ίδρυσης του γαλλικού Προξενείου στην πρωτεύουσα του Μοριά, τα σχετικά με τον εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ των Βενετών, που κυριαρχούσαν στο εμπόριο στην Πελοπόννησο, και των Γάλλων, με τους τελευταίους να ζητούν πιεστικά το μερίδιό τους σ' αυτό. Εν τέλει, η επισκόπηση και μόνον της προξενικής αλληλογραφίας (1692-1715) συνέβαλε στο να κατανοήσουμε καλύτερα την επικράτηση των Γάλλων στο εμπόριο της Πελοποννήσου, μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους το 1715, ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Πολλά περισσότερα, βέβαια, έχει να προσφέρει η συστηματική μελέτη αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού.

ΜΑΡΙΑ VELIOTI-GEORGOPOULOS

THE FRENCH CONSULS' CORRESPONDENCE
REFERRING TO NAFPLIO (1692-1715)

Three volumes in the form of photocopies and microfilms, bought from the National Archives of France and entitled “Consular Correspondence – Nafplio 1686-1784”, are kept at the General State Archives –the Argolida Prefecture Archives. The subject of this communication is to review the French consular documents of this collection, specifically those dating back to the period 1692-1715, given that the first document included in the volumes comes from 1686 and has no relation to the rest, as it exclusively refers to the Nafplio siege, whereas the following document –actually the first consular letter– dates from 1692.

The documents of the period 1692-1715 amount to 79 and in their vast majority are written in French. They are actually copies of outgoing documents, principally letters. Almost all the letters are signed by the same person, Balthazar Goujon, the consul of France initially located in Athens and subsequently in Nafplio. The addressee of most of these outgoing letters is always Louis Phélypeaux de Pontchartrain, a high-ranking official in the French state administration.

The letters feature a wide range of issues of economic or commercial nature, among which the long-term efforts of the French to establish a Nafplio based French consulate in the Venetian-occupied Morea stand out. As a result, the letters reveal aspects of the commercial competition between the two great maritime powers in the Mediterranean: France and Venice. Other topics discussed in the letters concern the vessel traffic and the circulation of agricultural goods (wheat, olive oil, wine etc.) in the port of Nafplio, without reference to statistical data. In addition, the letters provide information about the institutional function of the French consul (prerequisites and procedure for the consul's appointment, tasks and duties, remuneration)

The review of the consular correspondence referring to the years 1692-1715 –and to a greater extent its thorough future study– reveals the role of the French in the commerce of the Peloponnese during a pivotal period for the area. It also contributes to a better understanding of the reasons why the French prevailed commercially in the area after it was occupied by the Turks, i.e. from 1715 to the end of the 18th century.

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Και νά που φτάσαμε στο τέλος των εργασιών του Συμποσίου μας. Αν η στιγμή της έναρξης ενός έργου, ενός εγχειρήματος, πέρα από αυτή καθεαυτήν τη χαρά του ξεκινήματος, κουβαλάει αισιόδοξες προσδοκίες αλλά μαζί και αγωνία και αβεβαιότητα για την πορεία και την εξέλιξη, η ώρα της λήξης, του συντελεσμένου πλέον, και της επαλήθευσης ή όχι των προσδοκιών ενέχει μαζί με το λυτρωτικό συναίσθημα της ανακούφισης και κάποια αναπόφευκτη πικρή γεύση θλίψης για το τέλος.

Δεν προτίθεται, λοιπόν, τούτη την ευφρόσυνη ώρα να προβώ σε κανενός είδους σχοινοτενή απολογισμό της επιστημονικής μας συνάντησης, επιχειρώντας κουραστικές ανακεφαλαιώσεις των όσων ελέχθησαν αυτές τις τρεις μέρες, ούτε να διατυπώσω υποκειμενικά, βαθυστόχαστα συμπεράσματα και προσωπικές εκτιμήσεις. Όσοι παρακολούθησαν με συνέπεια τις εργασίες έχουν ήδη διαμορφώσει τη δική τους εικόνα και έχουν κάνει την αποτίμηση του Συμποσίου. Όσοι, εξάλλου, αποσπασματικά μόνο και επιλεκτικά το παρακολούθησαν, θα έχουν την ευκαιρία να διαβάσουν –πολύ σύντομα ελπίζω και εύχομαι – τα *Πρακτικά*.

Αυτές τις τρεις μέρες μέσα από μια ποικιλία ανακοινώσεων ακούστηκαν πολλά ενδιαφέροντα, πρωτότυπα θέματα και νέες προσεγγίσεις ήδη γνωστών· έτσι, εκτός από κάποιους τομείς της βενετσιάνικης ιστορίας του Ναυπλίου, που φωτίστηκαν ιδιαίτερα με την κατάθεση και ανάδειξη νέων τεκμηρίων από τους ομιλητές, επιχειρήθηκε, παράλληλα, σε συνθετικότερες παρουσιάσεις, να ενταχθούν νέα στοιχεία και να γίνουν από διαφορετική σκοπιά προσεγγίσεις και επαναπραγματεύσεις θεμάτων, μελετημένων ως ένα βαθμό από την ιστοριογραφία.

Προς όλους τους ομιλητές για την εύστοχη και με επιστημονική επάρκεια προσέγγιση των θεμάτων που πραγματεύτηκαν, εκφράζουμε ευχαριστίες και θερμά συγχαρητήρια.

Όμως στο Συμπόσιο αυτό τέθηκαν –έστω και έμμεσα– ερωτήματα και ανέκυψαν τα ιστοριογραφικά κενά και οι σιωπές της ιστορίας, όπως λ.χ. σε θέματα λειτουργίας της αγοράς, του εμπορίου και της οικονομίας, του χώρου, της κοινωνίας και της καθημερινής ζωής της πόλης, των στρατιωτικών γεγονότων κ.λπ. Για να αποκτήσουμε ευκρινή εικόνα και σε βάθος γνώση της πλούσιας ιστορικής στρωματογραφίας του τόπου, έχουμε ανάγκη από τα

κατάλληλα εργαλεία: αρχειακές πηγές και βιβλιογραφία· εύκολα εφικτά και τα δύο. Χρήσιμο για τους μελλοντικούς ερευνητές της βενετοκρατίας στο Ναύπλιο θα ήταν να υπάρξει άμεσα η συγκέντρωση των εκδομένων πηγών αλλά και της υπάρχουσας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας σε ηλεκτρονική μορφή, με δυνατότητες πολλαπλών αναζητήσεων σε ποικιλία θεμάτων.

Το σημαντικότερο όμως και άμεσης προτεραιότητας ζήτημα θα έλεγα ότι είναι η αναζήτηση, ο εντοπισμός και η συστηματική καταγραφή των αρχειακών τεκμηρίων για τη βενετσιάνικη κυριαρχία στην περιοχή. Τα αρχεία Grimani και Nani είναι ασφαλώς οι βασικότερες αρχειακές πηγές, όπως όλοι γνωρίζουμε, αλλά όχι οι μόνες. Διάχυτα σε αρχεία και βιβλιοθήκες της Βενετίας –και όχι μόνο– ποικίλου περιεχομένου αρχειακά τεκμήρια περιμένουν τον ιστορικό-ιστοριοδίφη για να τα ανακαλύψει και να τα αναδείξει. Μια εξαντλητική έρευνα, συστηματική και όσο γίνεται αναλυτική καταγραφή του αρχειακού υλικού, γνωστού αλλά και άγνωστου, θεωρώ ότι θα πρέπει να είναι στις προτεραιότητες και τους στόχους των φορέων εκείνων που νοιάζονται πραγματικά να προσφέρουν σοβαρό και όχι επιφανειακό έργο, και να συμβάλουν στη γνώση και τη διάσωση της ιστορίας του τόπου.

Το Συμπόσιο αυτό τέλειωσε ανοίγοντας τον δρόμο για μία ή πολλές συνέχειες. Τώρα πια νομίζω ότι σε μεγάλο βαθμό νομιμοποιούμεστε να πούμε, «τέλος καλό, όλα καλά». Κι αυτό οφείλεται –στο μερίδιο που τους αναλογεί– και στην άρτια οργάνωση του Συμποσίου από το Ναυπλιακό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας» και τους συνεργαζόμενους τοπικούς φορείς, και επίσης σε όσους με προθυμία και αποτελεσματικότητα δούλεψαν για την ευόδωση του σκοπού αυτού, στους οποίους αφειδώλευτα ανήκουν ειλικρινή συγχαρητήρια.

Ευχαριστούμε και όλους εσάς, που με την παρουσία σας πλαισιώσατε και ενισχύσατε αυτή μας την προσπάθεια σε τούτο το ιστορικό, το φανταστικό ταξίδι της Βενετίας τ' Ανάπλι.

Θα μου επιτρέψετε όμως μια προσωπική οφειλή κατ' εξαίρεση: προς την κυρία Ανδρονίκη Τζομάκα, με την οποία συνεργάστηκα αποκλειστικά, εξουθενωτικά, αλλά σε απόλυτη σύμπνοια, από την πρώτη έως και την τελευταία μέρα για την οργάνωση του Συμποσίου –και όχι μόνο– εκφράζω τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου.

Κλείνοντας, ας ευχηθούμε η αξίεπαινη προσπάθεια των οργανωτών να μην καμφθεί από τις όποιες αντιξοότητες και να συνεχίσουν στο μέλλον το ωραίο έργο, με τη διαβεβαίωση ότι θα έχουν την επιστημονική κοινότητα πάντα πρόθυμο αρωγό τους, επειδή τ' Ανάπλι «έχει τις δυνάμεις του ακόμα αξόδευτες».

Παράρτημα εικόνων

Εικόνα της *Δεήσεως* (1546) –και λεπτομέρεια– από κάρτα του Μουσείου Εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας. Δημοσιεύεται με την άδεια του Ινστιτούτου.

Εικ. 1: Σκαρίφημα της Πελοποννήσου, στο οποίο σημειώνονται τα μεγάλα στρατιωτικά κέντρα των Τούρκων στη χερσόνησο. Archivo General de Simancas-Sección: Mappas, planos y dibujos, VI-36.

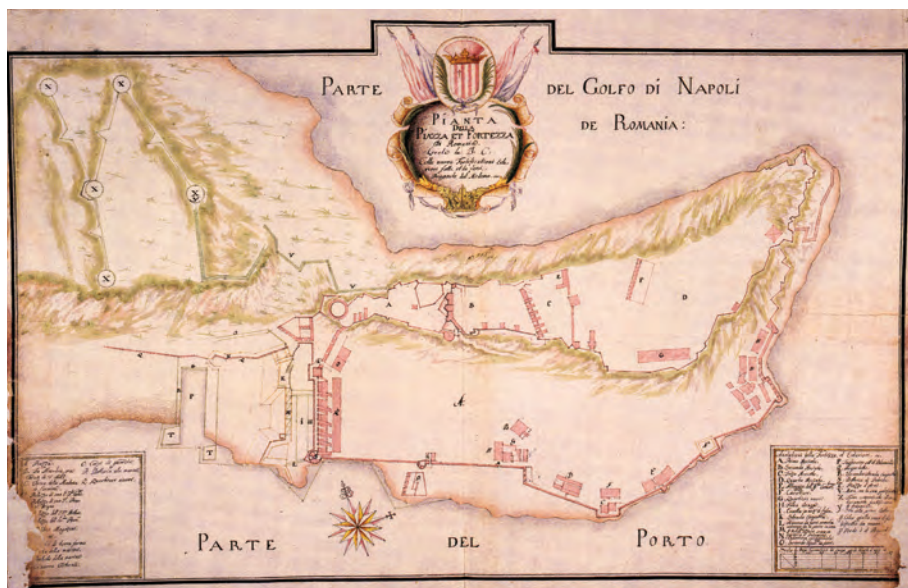
Εικ. 2: Άποψη του Ναυπλίου (G. F. Camocio, *Isole famose, porti, fortezze e terre maritime...*, Βενετία περ. 1571-1575), χαλκογραφία.

Σχέδιο αριθμός 1.

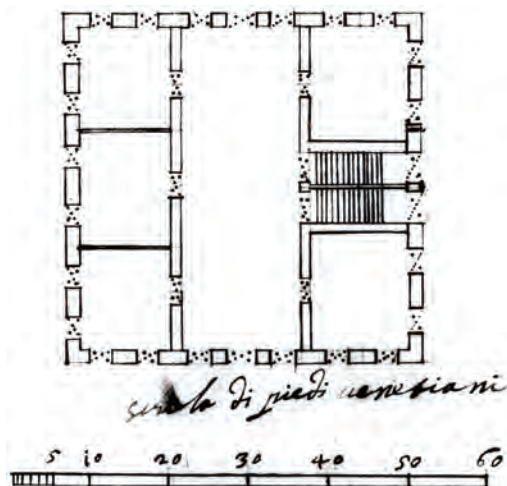
Σχέδιο αριθμός 2.

Σχέδιο αριθμός 3.

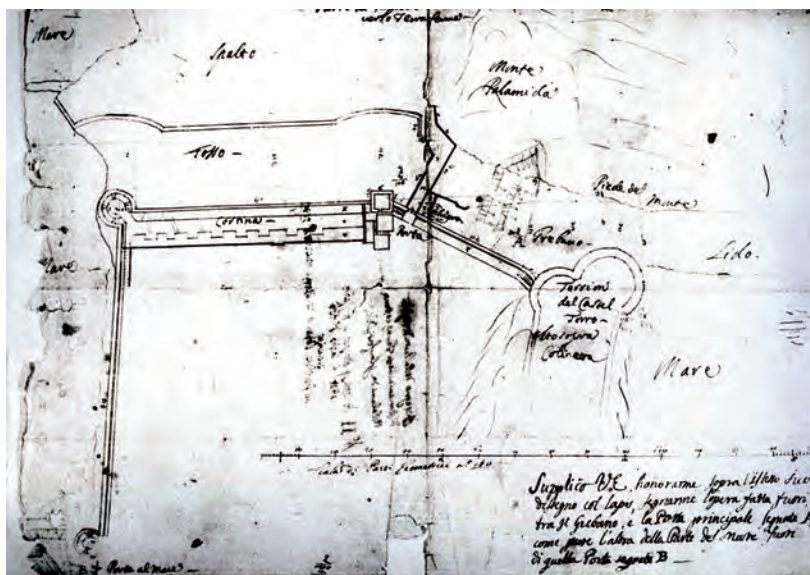
Σχέδιο αριθμός 4.

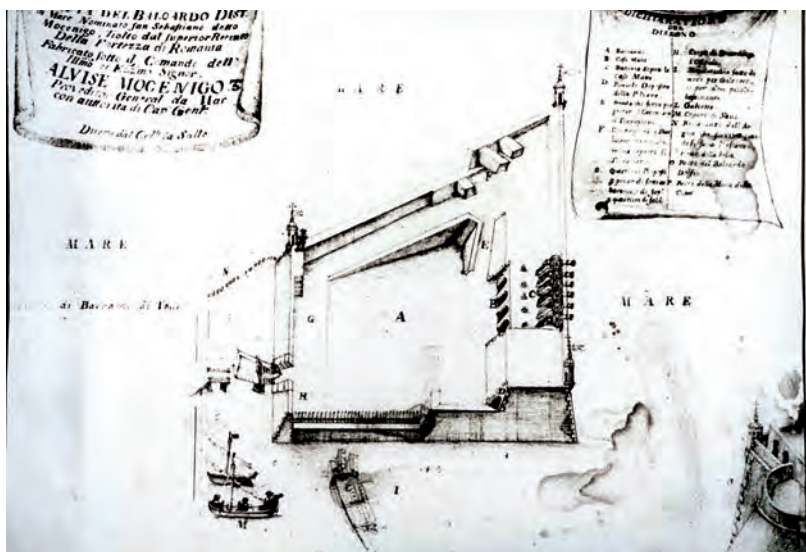
Εικ. 1: A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 846/1, Napoli di Romania (Grecia – Morea). Pianta del palazzo per l'arcivescovo e poi è diacono da erigersi dopo la demolizione di una serie di casette.

Εικ. 2: A.S.V., Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar, filza 952/4, Napoli di Romania (Grecia – Morea). Pianta del domo di Romania dedicato a S. Antonio con l'Arcivescovato.

Εικ. 1: Σχέδιο του τμήματος των τειχών της πόλης του Ναυπλίου προς την ξηρά και το Παλαμήδι (A.S.V., Provvenditori da Terra e da Mar, ex. B. 79, dis. 37b).

Εικ. 2: Προοπτικό σχέδιο του οχυρού s. Sebastiano ή του Mocenigo στο βόρειο τείχος της πόλης του Ναυπλίου (A.S.V., Provvenditori da Terra e da Mar, ex. B. 79, dis. 37).

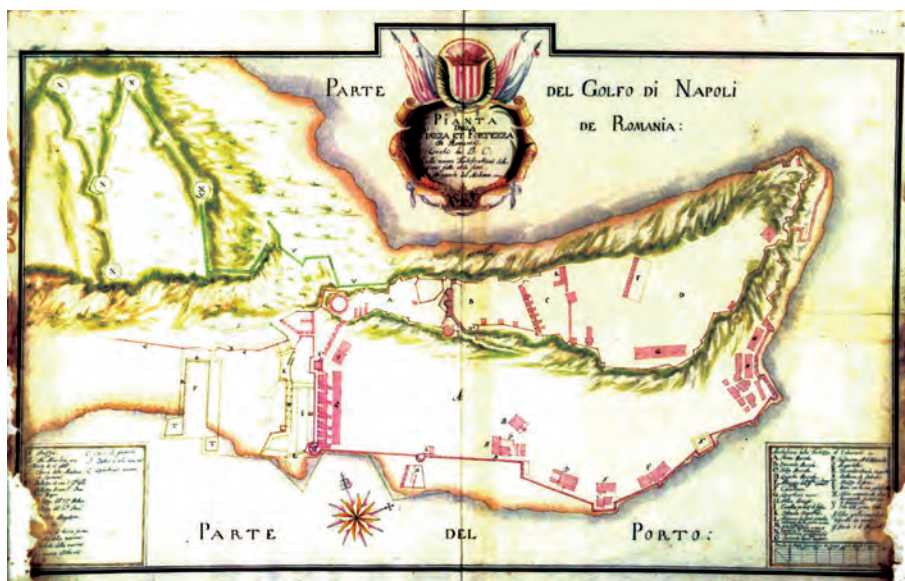
Εικ. 3: Σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου, 1686 (B.M.V., It. CI VII, 94 [10051], No 93).

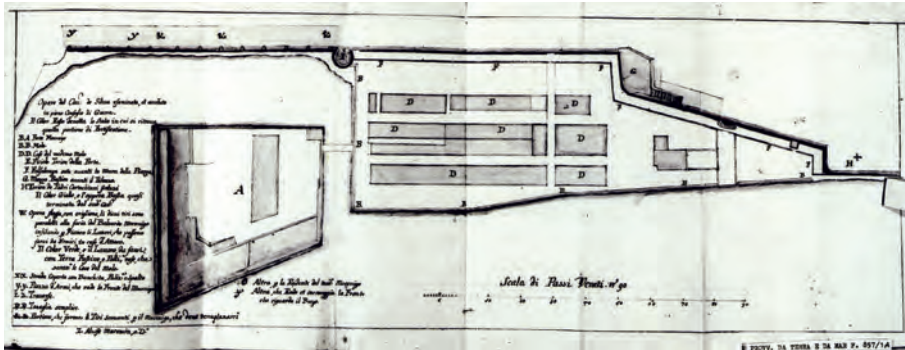
Εικ. 4: Σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου, 1686 (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Συλλογή Grimani, Kevin Andrews, plate XXI).

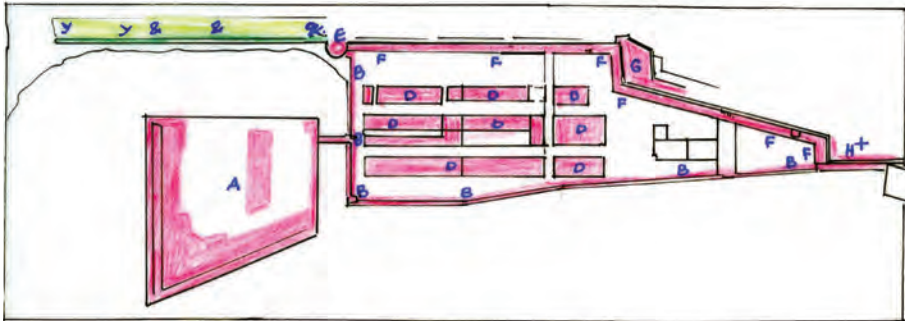
Εικ. 5: Σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου, 1700 περ. (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Συλλογή Grimani, Kevin Andrews, plate XXII).

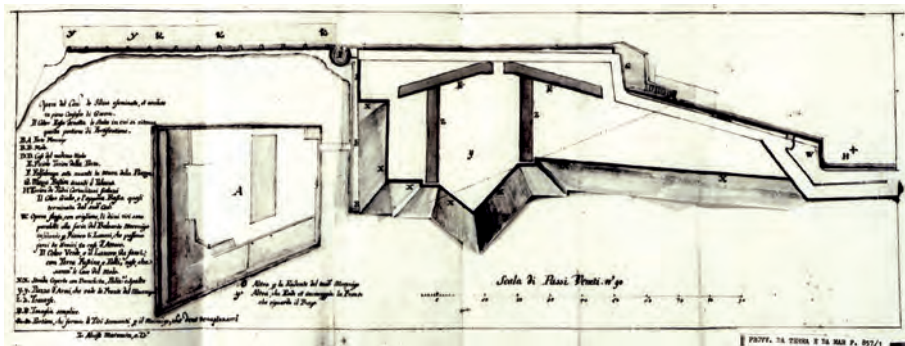
Εικ. 6: Σχεδιάγραμμα της πόλης του Ναυπλίου, 1699-1701 (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Συλλογή Grimani, Kevin Andrews, plate XXIII).

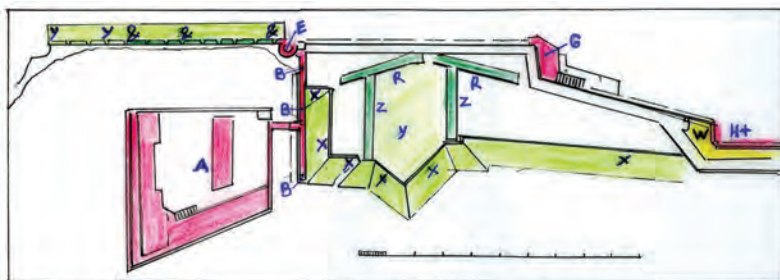
Εικ. 7: Σχεδιάγραμμα του παράλιου τείχους του Ναυπλίου και του αποσπασμένου οχυρού Mocenigo, με την υπάρχουσα τότε κατάσταση (Βενετία, Archivio di Stato, Provveditori da Terra e da Mar, F: 857, disegno 1, collocazione photographica 14111, foto 361-362).

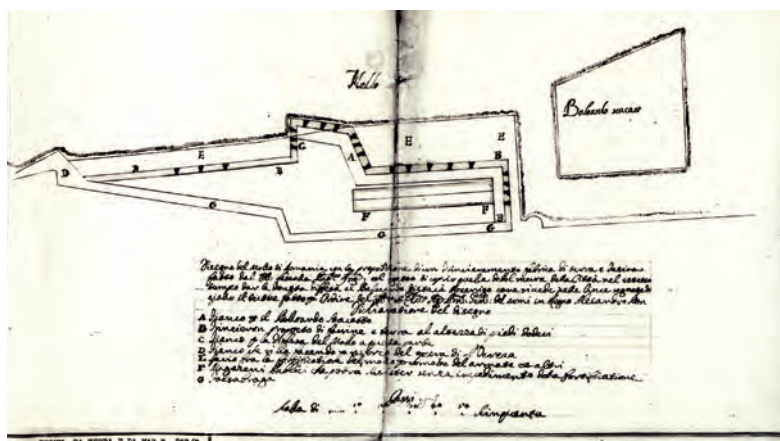
Εικ. 8: Υπομνηματισμός του σχεδιαγράμματος εικ. 7.

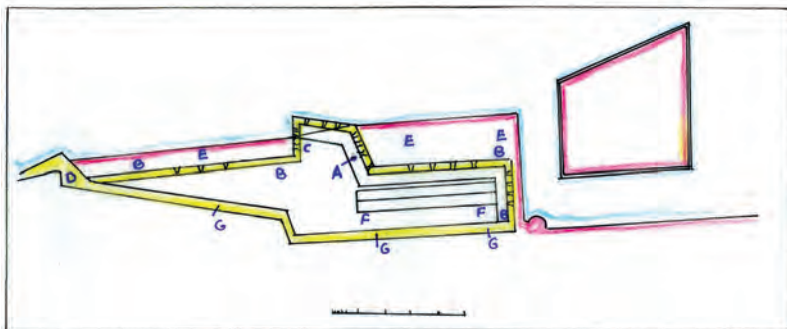
Εικ. 9: Παραλλαγή του σχεδιαγράμματος εικ. 7, με τις προτεινόμενες κατασκευές.

Εικ. 10: Υπομνηματισμός του σχεδιαγράμματος εικ. 9.

Εικ. 11: Σχεδιάγραμμα του παράλιου τείχους του Ναυπλίου και του αποσπασμένου οχυρού Mocenigo, με διαφορετικές προτάσεις βελτίωσης της αμυντικής κατάστασης (Βενετία, Archivio di Stato, Provveditori da Terra e da Mar, F: 857, Disegno 2, collocazione fotografica 14112, foto 363).

Εικ. 12: Υπομνηματισμός του σχεδιαγράμματος εικ. 11.

Εικ. 1: Άποψη του Ναυπλίου (G. F. Camocio, *Isole famose, porti, forttezze e terre maritime...*, Βενετία περ. 1571-1575), χαλκογραφία.

Εικ. 2: Άποψη του Ναυπλίου (S. Pinargenti, *Isole che son da Venetia...*, Βενετία 1573), χαλκογραφία.

Εικ. 3: R. de Hooge, *Το Ναύπλιο κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο* (από αταύτιστη ολλανδική έκδοση, β' μισό 17ου αι.), χαλκογραφία.

Εικ. 4: G. G. de Rossi, «Σχεδιάγραμμα και προοπτική άποψη της πόλης και του φημισμένου λιμανιού του Ναυπλίου... που πολιορκήθηκαν από το στρατό της Βενετίας και των συμμάχων...» [1687], χαλκογραφία.

Εικ. 5: V. Coronelli, Σχεδιάγραμμα του Ναυπλίου και του φρουρίου του Παλαμειδιού (από αταύτιστη έκδοση, α' μισό 18ου αι.), χαλκογραφία.

Εικ. 6: S. V. da Canal, Το Παλαμίδι οχυρωμένο (από αταύτιστη έκδοση, α' μισό 18ου αι.), χαλκογραφία.

Εικ. 7: Μερική άποψη του Ναυπλίου από την πλευρά της Πρόνοιας (Α. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, Παρίσι 1833), χάραξη σε ατσάλι.

Εικ. 8: L. von Klenze, *Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου*, 1834, σχέδιο με μολύβι (Μόναχο, Staatliche Graphische Sammlung).

Εικ. 9: Αγνώστου, *Εσωτερικό της πόλης του Ναυπλίου* (α' μισό 19ου αι.), υδατογραφία (Συλλογή οικογένειας Γ. Φωτόπουλου).

Εικ. 10: *Άποψη του Ναυπλίου με το Παλαμήδι* (Th. Du Moncel, *Excursion par terre d'Athènes à Nauplie*, Παρίσι [1845]), λιθογραφία.

Εικ. 11: Thomas Gaudiello, *Το Ναύπλιο κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο*, περ. 1688, τρισδιάστατη κατασκευή (ζωγραφισμένο ξύλο, πανί, χαρτί, μεταλλικά στοιχεία, 45×110×14 εκ. (Συλλογή Θ. Θεοδώρου).

Προέλευση εικόνων:

Εικόνες 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10: Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2007 (εικ. 26, 29, 34, 51, 50, 106, 114, 78).

Εικόνα 2: *Το Αιγαίο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 15ος-17ος αιώνας*, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010 (σ. 52, εικ. 2).

Εικ. 1: Απεικόνιση της πολιορκίας του Ναυπλίου από τους Βενετούς, 1686. Ξύλινος πίνακας που συγκροτείται από ανάγλυφα επιζωγραφισμένα ειδώλια.

Εικ. 2: Ξύλινο τμήμα του πίνακα. Διακρίνεται ολόγλυφη ανθρώπινη μορφή.

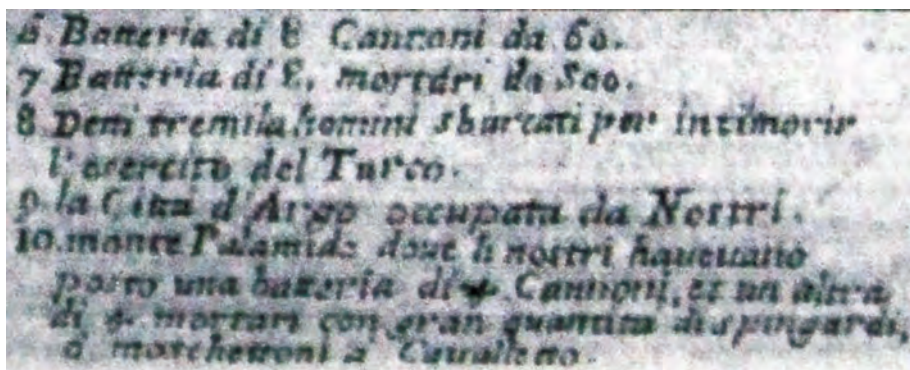
Εικ. 3: Υπογραφή του καλλιτέχνη και χρονολογία δημιουργίας του έργου.

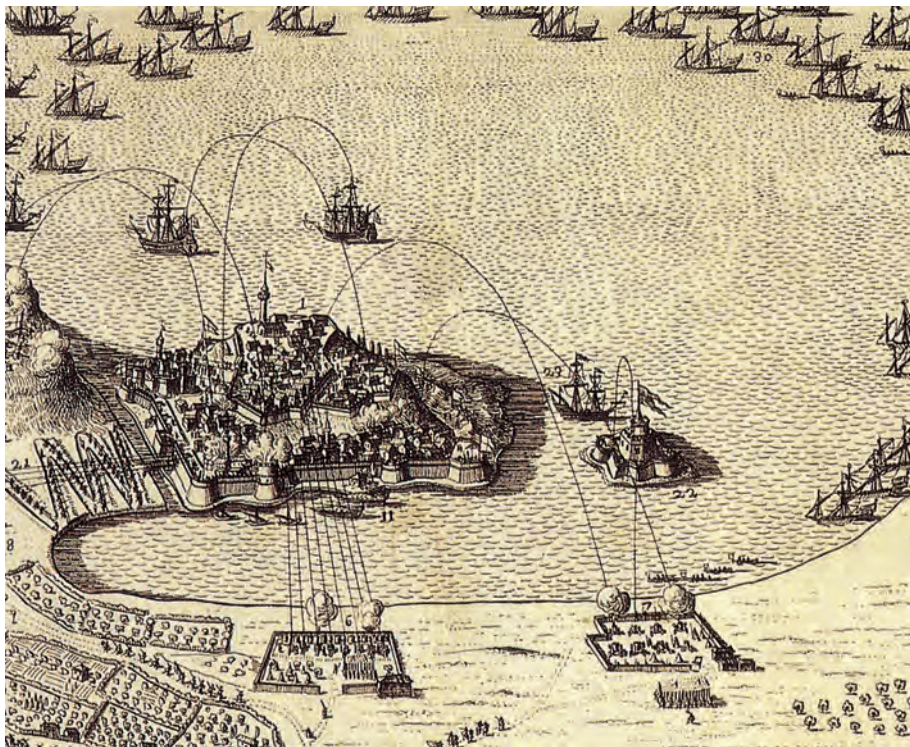
Εικ. 4: Άποψη της πόλης του Ναυπλίου και της γύρω περιοχής. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία του 1687 που αποδίδεται στον Gio. Giacomo de Rossi.

Εικ. 5: Σχεδιάγραμμα και προοπτική άποψη της πόλης και του λιμανιού του Ναυπλίου. Αποτύπωση των στρατιωτικών δυνάμεων Βενετών και Οθωμανών. Χαλκογραφία του Gio. Giacomo de Rossi, 1687.

Εικ. 6: Λεπτομέρεια από την εικόνα 5. Αποτυπώνεται η θέση των πυροβολαρχιών και καταγράφεται όχι μόνο ο αριθμός των κανονιών και των μορταρίων αλλά και η δύναμη πυρός που έχουν.

Εικ. 7α: Λεπτομέρεια από την εικόνα 5, όπου φαίνεται η αντιστοιχία των θέσεων των πυροβολαρχιών.

Εικ. 7β: Λεπτομέρεια από την εικόνα 1, όπου φαίνεται η αντιστοιχία των θέσεων των πυροβολαρχιών.

Εικ. 8α: Λεπτομέρειες από την εικόνα 1, όπου φαίνεται η αντιστοιχία της θέσης εκβολής του ρέματος Ραμαντάνη.

Εικ. 8β: Λεπτομέρεια από την εικόνα 4, όπου φαίνεται η αντιστοιχία της θέσης εκβολής του ρέματος Ραμαντάνη.

Εικ. 9: Λεπτομέρεια από τον πίνακα 1, όπου απεικονίζονται χριστιανοί στρατιώτες με στολές κόκκινου χρώματος.

Εικ. 10: Λεπτομέρεια από τον πίνακα 1, όπου απεικονίζονται Οθωμανοί στρατιώτες με στολές γαλάζιου χρώματος.

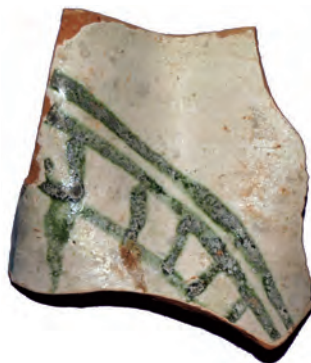
Εικ. 2. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα κανατιού αρχαϊκής μαγιόλικά (maiolica arcaica), β' μισό 13ου – α' μισό 14ου αι.

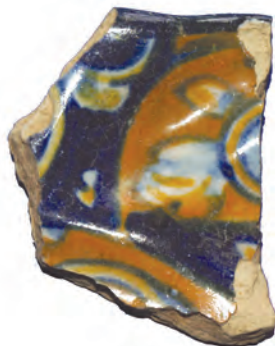
Εικ. 3. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα πολύχρωμης εφραλωμένης κούπας (RMR) με το «μοτίβο του Τάραντα», τελευταίες δεκαετίες 13ου αι.

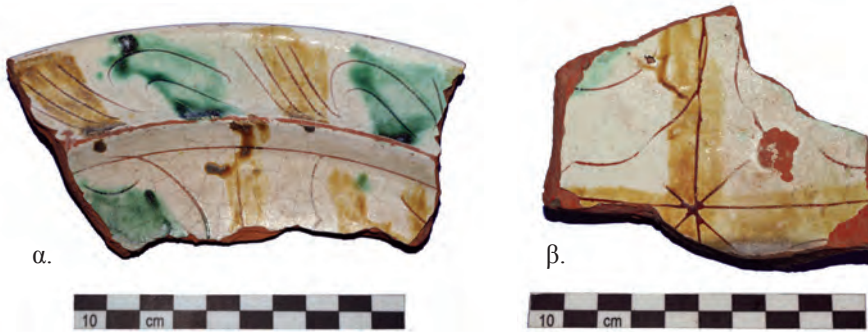
Εικ. 4α. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικά «Stile Severo», β' μισό 15ου – αρχές 16ου αι.

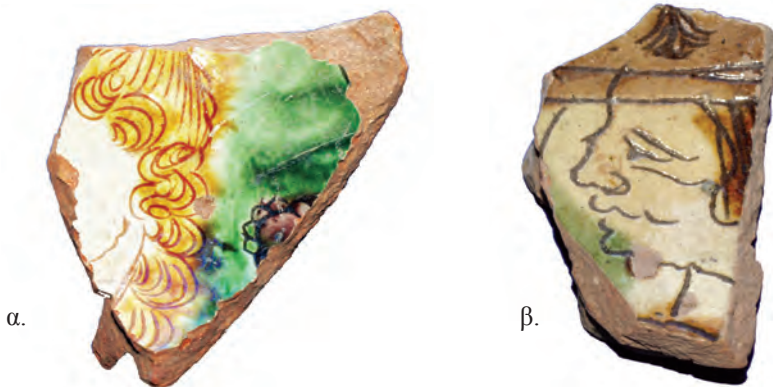
Εικ. 4β. Ναύπλιο, Κάτω πόλη, Οικία Διοΐλη. Τμήμα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικά «Stile Severo», β' μισό 15ου – αρχές 16ου αι.

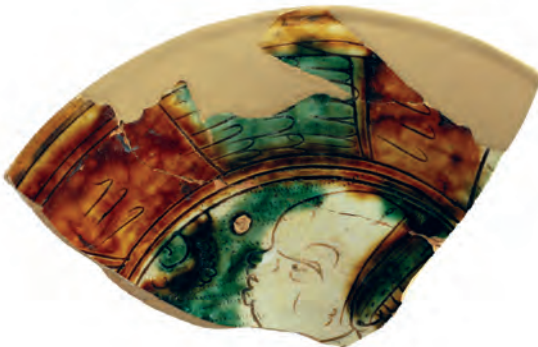
Εικ. 5. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους αγγείου τύπου μαγιόλικά με πολύχρωμη διακόσμηση (istoriato;), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

Εικ. 6α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα ανοιχτών αγγείων αρχαϊκής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti arcaica padana*), τέλη 14ου – α' μισό 15ου αι.

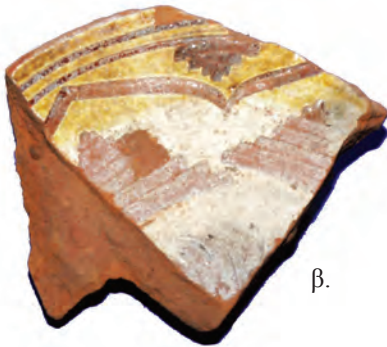
Εικ. 7α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Βάσεις ανοιχτών αγγείων αναγεννησιακής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti rinascimentale*), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

Εικ. 8. Πλατανίτι, νεκροταφείο στον περιβάλλοντα χώρο της μεσοβυζαντινής εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Τμήμα κούπας αναγεννησιακής εγχάρακτης κεραμικής (*graffiti rinascimentale*), τέλη 15ου – α' μισό 16ου αι.

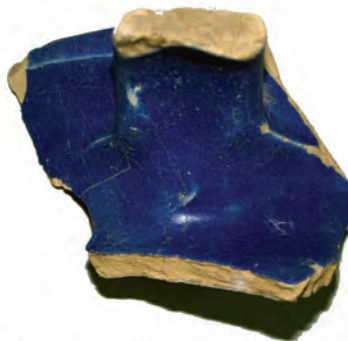

α.

β.

Εικ. 9α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα ανοιχτών αγγείων με διακόσμηση σε λεπτή και αδρή χάραξη (graffita a punta e a stecca), 16ος αι.

Εικ. 10 Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους και λαβής κλειστού αγγείου τύπου μαγιόλικά με σκοτεινή μπλε εφυσάλωση (maiolica turchina), όψιμος 16ος αι.

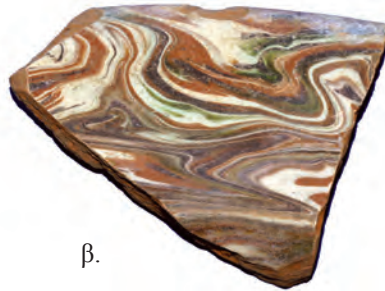
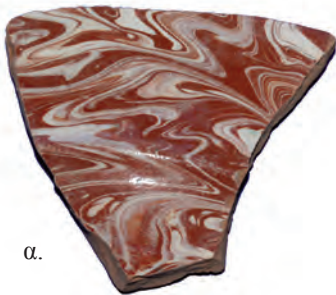

Εικ. 11. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα χείλους κανατιού τύπου μαγιόλικα (*maiolica compendiaria*), όψιμος 16ος αι.

Εικ. 12. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου με επιπεδόγλυφη διακόσμηση (*graffita a fondo ribassato*), β' μισό 16ου αι.

Εικ. 13α-β. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα μαρμαρόμορφης κεραμικής (*ceramica marmorizzata*), όψιμος 16ος – α' μισό 17ου αι.

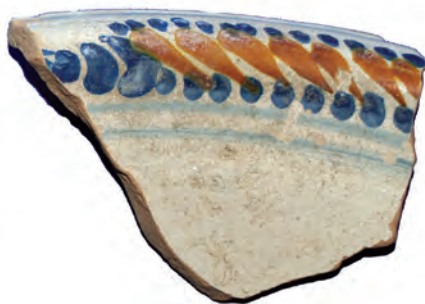
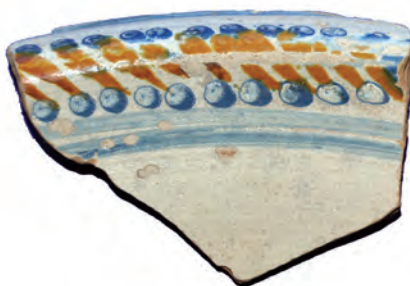
Εικ. 14. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου ύστερης εγχάρακτης κεραμικής (*graffita tarda*), όψιμος 16ος – α' μισό 17ου αι.

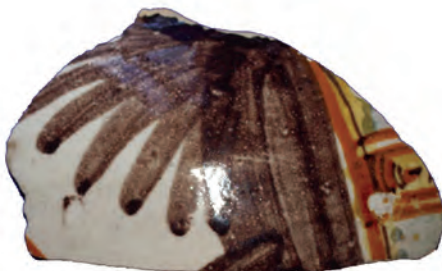
Εικ. 15. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα κλειστού αγγείου τύπου maiolica berettina, 17ος – πρώιμος 18ος αι.

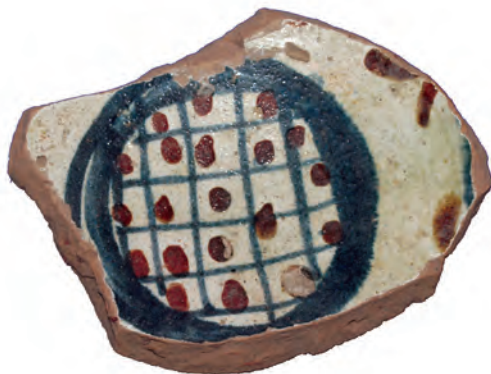
Εικ. 16. Ναύπλιο, οικία Διοίλη. Μικρή κούπα ύστερης μαγιόλικά (Late Maiolica), όψιμος 17ος – πρώιμος 18ος αι.

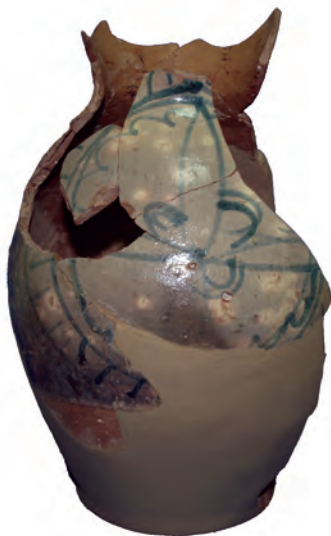
Εικ. 17. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήματα χείλους μεγάλου ανοιχτού αγγείου τύπου maiolica tardocompendiaria, τέλη 17ου αι.

Εικ. 18. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα σώματος κανατιού ύστερης πολύχρωμης μαγιόλικά (Polychrome Painted Maiolica), όψιμος 18ος – 19ος αι.

Εικ. 19. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Τμήμα κούπας αθηναϊκής μαγιόλικα, όψιμος 16ος – α΄ μισό 17ου αι.

Εικ. 20. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971). Κακοποιημένο κανάτι (μίμηση ή απομίμηση maiolica «Stile Severo»), 16ος – πρώιμος 17ος αι.

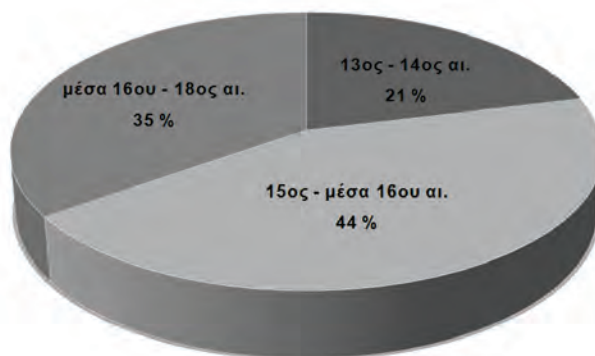
Προέλευση εικόνων:

Εικ. 2-7, 9-20: Φωτογραφίες της συγγραφέως.

Εικ. 8: Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας – Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας.

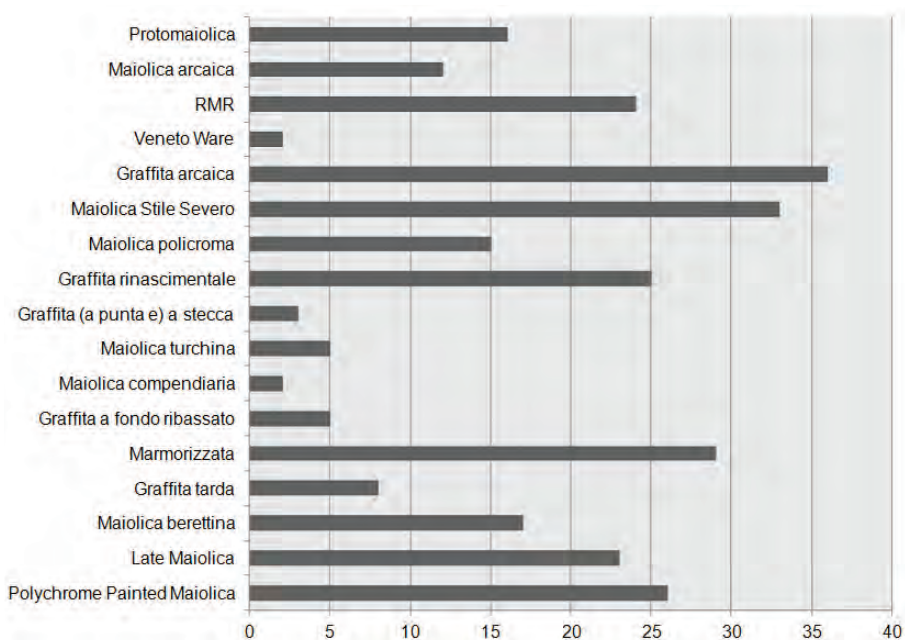
Γράφημα 1

Ιταλική κεραμική (13ος-18ος αι.) από τις ανασκαφές του 1971 και 2011-2014 στην Ακροναυπλία και στην κάτω πόλη Ναυπλίου (2002-2014)

Γράφημα 2

Κατηγορίες ιταλικής κεραμικής (13ος-18ος αι.) από τις ανασκαφές του 1971 και 2011-2014 στην Ακροναυπλία και στην κάτω πόλη Ναυπλίου (2002-2014)

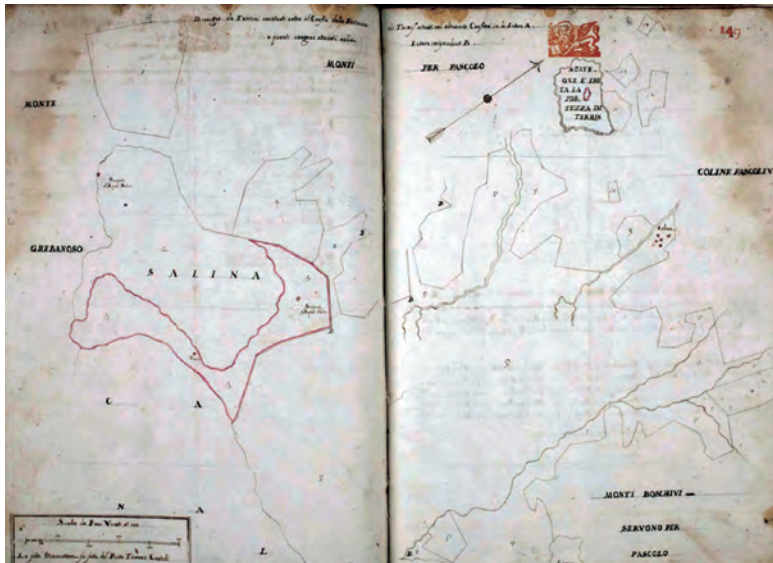

Εικ. 1: Βουνά – βοσκοτόποι στο χωριό Κατσίκρι (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Castistico Particolare, φ. 63v-64r).

Εικ. 2: Οι προσχώσεις του ποταμού Ράδου (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Catastico Particolare, φ. 110v-111r).

Εικ. 5: Η αλυκή του Θερμησίου (ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Catastico Particolare, φ. 148v-149r).

Εικ. 6: Οι αλυκές του Παλαιόκαστρου το 1698 σε σχέδιο του μηχανικού Bortolo Carmoi (A.S.V., Senato Mar, Filza 746).

Ευρετήριο κύριων ονομάτων

A

- Αγά, χωριό 260, 365, 366
 Αγά πασάς 346
 Αγγλία, Άγγλοι 120, 216, 322, 374
 Αγία Μαύρα· βλ. Λευκάδα
 Αγίας Τερέζας, Τάγμα 275
 Αγία Τερέζα, τοποθεσία 309
 Αγία Τριάδα, χωριό 356, 357
 Άγιοι Θεόδωροι 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346
 Άγιος Ανδρέας 333
 Άγιος Βασίλειος 84
 άγιος Γεώργιος 117
 Άγιος Θεοδόσιος, χείμαρρος 356
 άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος 183
 άγιος Μάρκος 148, 320
 άγιος Πέτρος, Άργους 272
 Άγιος Πέτρος της Τσακωνιάς 351
 άγιος Φραγκίσκος de Sales 327
 Αγίου Γεωργίου, πλατεία 322
 Αγίου Θεοδώρου, βραχονησίδα 302
 Αγίου Ιωάννου, ιππότες 84
 Αγίου Μάρκου, Βασιλική 120
 Αγίου Στεφάνου της Τοσκάνης, Τάγμα 161
 Αγχίαλος 185
 Αδάμης 185
 Αδελφότητα 274, 285
 Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου της Βενετίας 212, 213, 215, 216, 218
 Αδριανούπολη 186
 Αδριατική 208, 333
 Αθανασούλης Δημήτριος 331, 333
 Αθήνα, Αθηναίοι 23, 29, 36, 38, 39, 48, 73, 83, 120, 133, 150, 191, 199, 215, 216, 218, 240, 258, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 306, 336, 338, 342, 362, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381· βλ. και Δουκάτο της Αθήνας
 Αιγαίο 35, 187, 374
 Αιγιαλεία 170
 Αίγινα 69, 197, 381
 Αίγιο· βλ. Βοστίτσα
 Αιτωλοακαρνανία 105
 Ακαδημία των Αργοναυτών 321
 Ακκίδας Ιωάννης 159, 160
 Ακροναυπλία 75, 126, 257, 258, 259, 261, 263, 264, 266, 276, 277, 278, 280, 302, 304, 306, 307, 310, 316, 322, 324, 331, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 345, 363, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418
 Αλβανία, Αλβανοί 35, 47, 51, 59, 67, 69, 71, 72, 102, 162, 103, 104, 105, 106, 108, 115, 120, 126, 146, 147, 148, 165
 Αλγέρι 155
 Αλεξάνδρος Η΄, πάπας 273
 Αλεξίου Στυλιανός 317
 Αλή πασάς 113
 Αλμπέρτη 115
 Αμαλίας, λεωφόρος 342, 347
 Αμαριανός – Ξεριάς, χείμαρρος 356
 Αμβρόσιος 199
 Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών 258
 Αμμόχωστος 110, 167, 169
 Αμύκλη 113
 Αναγέννηση 315, 318, 335, 337, 338, 347
 Αναλυτικά Εργαστήρια Αθηνών Α.Ε. 20
 Αναστασίου Νικόλαος (Μωραΐτης) 216, 217
 Αναστασόπουλος Κωνσταντίνος 20
 Ανατολή 30, 35, 36, 48, 69, 73, 82, 134, 136, 141, 143, 160, 180, 181, 182, 183, 187, 187, 237, 239, 242, 246, 254, 254, 255, 271, 302, 316, 324, Λεβάντε 30, 217, 244, 255, 375
 Ανδαλουσία 157
 Ανδρομίδα, οικογένεια 116
 Άνδρος 335
 Ανεξαρτησία 258
 Ανκόνα 84
 Αντιβασιλεία 322
 Ανυφί 357
 Α΄ Οικουμενική Σύνοδος 272
 Αποθήκη 263

Δεν ευρετηριάζονται οι λέξεις Ναύπλιο, Ανάπλι, Βενετία και τα παράγωγά τους.

Αποστόλη Ελένη 214
 Αποστόλης Αρσένιος 179
 Απουλία 207, 208, 334, 343, 345
 Αραγωνία 320
 Άρβανον, Αρβανίτες 102, 162, 166
 Αργολίδα 25, 41, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 63, 69, 72, 73, 75, 76, 81, 111, 180, 333, 342, 364, 371· Αντι-περιφέρεια Αργολίδος 20, Αργολικός κάμπος 49, 50, Αργολικός κόλπος 37, 165, 356, 367, ΕΦΑ Αργολίδας 331, 417, Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας 20· βλ. και μουσεία
 Αργοναυπλία 73, 105, 114
 Αργοναύτες· βλ. Ακαδημία των Αργοναυτών
 Άργος, Αργείοι, Αργίτες 29, 32, 36, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 103, 104, 106, 108, 109, 111, 116, 129, 138, 146, 157, 185, 186, 188, 197, 199, 231, 240, 271, 272, 272, 274, 275, 302, 341, 342, 344, 345, 347, 351, 352, 354, 358, 363, 366· Επισκοπή Άργους 272, Λατινική Επισκοπή Άργους 271
 Άρια/Άρεια 357
 Αρκαδία 129 (Κυπαρισσία) 129
 Αρκαδία 103, 108
 Άρτα 295
 αρχεία· Αρχεία Ν. Αργολίδας (Γ.Α.Κ.) 327, 371, Αρχείο Διοίκησης 38, Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας 371, Κρατικό Αρχείο Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia) 125, 130, 291, 307, 311, Μεσαιωνικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών 33, αρχείο Grimaldi 386, αρχείο Nani 386, 360, 366
 Αρχιεπισκοπή Κορίνθου 271, 273
 Αρχιπέλαγος 359
 Ασίνη 359
 Άσπρη/Άσπρί 110
 Ασσίζες της Ρωμανίας 53, 126
 Αττική 35, 287, 288, 292
 Αυστρία 120, 310
 Αφρική 157, 333
 Αχαΐα 170, 351, Πριγκιπάτο της Αχαΐας 63
 Αχλαδόκαμπος 113

Β

Βαβατενής Νικόδημος, ιεροδιάκονος 199
 Βαγιαζήτ 109, 196
 Βάκχος 121
 Βαλάκης Τζώρτζης 152
 Βάλαμος Γεώργιος 179
 Βαν Ντέυκ 33
 Βάρελης Ιωάννης 159, 160
 Βασίλειο της Σικελίας 83
 Βασιλείου Α. 411
 Βασιλικά 84
 Βασιλικό 86
 Βασιλοπόταμος 45
 Βελιγοστή 103, 104
 Βελιώτη Μαρία 20
 Βελούδης Ιωάννης 213
 Βένετο 295
 Βεντράμος Τζάνης 188-191
 Βερβερόντα 365
 Βερναρδής (ή Μπεναλδής) Αργυρός 199
 Βησσαρίων 83
 βιβλιοθήκες· Querini Stampalia 277, 265, Βατικανού 184, Γεννάδειος 258, 259, 266, 306, Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης 120, Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης 328, Μαρκιανή 193, 259, 264, 277, 280, 305, 318, Μουσείου Prado 328, Ναυπλίου «Παλαμήδης» 333
 Βιέννη 120, 155
 Βιργίλιος 120
 Βλαχία 146, 201
 Βοιωτία 35, 335, 336, 343
 Βολμίδι 357
 Βόνιτσα 29
 Βόρτολις Αντώνιος 207, 208
 Βοστίτσα (Αίγιο) 33, 129, 136, 275
 Βούδα 30
 Βουκουρέστι 201
 Βουλευτικό 263
 Βουρδούκας Παναγιώτης 362
 Βραχίονας Μάνης 169
 Βρεφοκομείο 138
 Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Βυζαντινοί 29, 32, 48, 49, 59, 146, 148, 333
 Βωβός 288

Γ

Γαλλία, Γάλλοι 112, 120, 121, 181, 217, 321, 323, 373, 374, 376, 377, 378,

372, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 381,
382, 383· Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας
371, Υπουργείο των Ναυτικών 382
Γαρτζόης Βιτόρος 197
Γάσπαρης 288
Γάσπαρης Δομήνικος 234
Γαστούνη 35, 129
Γένοβα 374
Γερμανία, Γερμανοί 186, 187, 322, 323
Γερουσία (βενετική) 213, 215, 273, 278,
282, 283, 284, 319, 376
Γιαγκάκη Αναστασία 332, 338
Γκιόλμας Τζουάννες 152
Γλαρέντζα 85, 86
Γληγοράκης Γιάννης 363
Γλυκός Νικόλαος 207
Γολέμης Νικόλός 152
Γουλιέλμος Βίλχαρδουίνος 272
Γρηγόριος ΙΓ', πάπας 173
Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 305

Δ

Δαλματία 47, 74, 116, 168, 207, 208
Δαμαλάς (Τροιζηνιάς) 115, 359, 367
Δαμασκηνός Στουδίτης 185
Δάντης 120
δε Αγγίνου· βλ. d'Enghien
Δειλάκη· βλ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη
Δεξαμενή 260
Δημακόπουλος Ιορδάνης 321
Δημήτρης 152
Δημητσάνα 358
Δήμος Ναυπλίων 21, 194
Δημόσιες Αποθήκες 260
Δημόσιο Ταμείο 44, 50, 55, 58, 62, 66,
67, 68, 70, 71, 75, 77, 78, 94, 243, 246,
248, 250, 252, 253
Διακρούσης Άνθιμος (Ακάκιος) 208
Δίας 121
Δίδυμα 367
Δικαστήριο 136, 333
Διοικητήριο 263
Διοικητής Κωνσταντίνος 30, 201
Διοΐλη Δ. & Ι., οικία 333, 342, 347, 412,
416
Διοδότης, μητροπολίτης Ναυπλίου και Άρ-
γους 186
Δομηνικανοί 264, 265, 274, 276, 277, 283,
294
Δούκαινα Φροσύνη 153

Δουκάτο της Αθήνας 29
Δούσμανης 288
Δρέπανο 358, 359, 367
Δυρραχίου, θέμα 102
Δύση, Δυτικοί 30, 126, 158, 169, 182, 316,
318
Δωρόθεος, Άργους και Ναυπλίου 157
Δωρόθεος, Μονεμβασίας 183, 194

Ε

Εθνικής Αντίστασης, οδός 333
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 20, 21· βλ. και
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών 332
Εκθετοτροφείο 242, 252, 253, 254, 255
Εκκλησία· καθολική/λατινική 239, 271,
272, 274, 275, ορθόδοξη 126, 180, 182,
186, 199, 205, 274
Ελλάδα, Έλληνες 21, 32, 33, 36, 60, 65,
78, 101, 104, 105, 107, 108, 115, 120,
126, 127, 148, 149, 150, 151, 152, 162,
170, 180, 182, 184, 187, 199, 203, 204,
208, 211, 213, 214, 215, 216, 242, 243,
265, 272, 287, 289, 295, 296, 310, 311,
321, 374, 377· Ελληνοαλβανοί 105,
108, 115
Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας 109, 110,
117, 154, 161, 186, 188, 212, 288, 289
Ελληνική Επανάσταση 35
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Με-
ταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 24,
193, 259, 311, 389
Ενετικό Σχολείο 285
Έπαρχος Αντώνιος 168
Επιδάυρου, επίσκοπος 23
Επισκοπή, λατινική 126
Επτάνησα 31
Ερμιόνη 367
Ερμιονίδα 110, 115, 351, 354
ΕΣΠΑ 333
Εταιρεία της Μεσογείου 372
Εύβοια, Ευβοείς 35, 43, 53, 170, 212, 287,
362
Ευθυμιοπούλου, οδός 333
Ευρώπη, Ευρωπαίοι 83, 120, 180, 181,
182, 187, 203, 205, 239, 323, 341
ΕΦΑ Δωδεκανήσου 331
Εχινάδες 170

Z

Ζάκυνθος 110, 135, 147, 224, 373
 Ζαμπακόλας Χρ. 295
 Ζάρα 168
 Ζεύξιππος 344
 Ζυγομαλά (Παυλιώτη) Άννα 185
 Ζυγομαλά Γρατσίόζα 185
 Ζυγομαλά Μαρία 185
 Ζυγομαλά, οδός 333
 Ζυγομαλάδες 133, 145, 183, 185-188
 Ζυγομαλάς Ευστάθιος 185
 Ζυγομαλάς Θεοδόσιος 157, 184, 185, 186, 187
 Ζυγομαλάς Ιωάννης 179, 185, 186, 187
 Ζυγομαλάς Σταμάτης Ευστάθιος 185
 Ζωή 151

H

Ήβου Γεωργία 331
 Ηγούμενος Επιφάνιος 199
 Ήπειρος, Ήπειρώτες 206, 215, 216, 217, 290, 381
 Ηράκλειο 311, 340

Θ

Θεοδοσίου Δημήτριος 207
 Θεοδώρου Θεόδωρος 320
 Θεοδώρου, Συλλογή 328
 Θεός 199, 292, 297, 298
 Θεοτόκης Αδριανός 290, 298
 Θεοτόκης Κωνσταντής 290, 298
 Θεοτόκης Μελέτης 289, 298
 Θεοτόκης Νικολός 234, 289, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297
 Θερμής/Θερμησία 49, 76, 115, 197, 351, 352, 354, 355, 358, 360, 362, 364, 365, 366, 367, 422
 Θεσσαλία 162
 Θήβα 184, 287, 335, 338, 343, 344
 Θηβών, Μητρόπολη 184
 Θησαυρίσματα 259, 305
 Θωμάς 288

I

Ιερεμίας Α΄, οικουμενικός πατριάρχης 157
 Ιερεμίας Β΄, οικουμενικός πατριάρχης 187
 Ιερός Συνασπισμός 169, 170, 172, 173

Ιεροσόλυμα 199
 Ιζνίκ· βλ. Νίκαια
 Ιησούντες 265
 Ιλλυρικό 271
 Ινδία 146
 Ιννοκέντιος, πάπας 319
 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΕΙΕ 21, 22, 23, 24
 Ιόνιο Πανεπιστήμιο 125
 Ιόνιο πέλαγος 156, 169, 255
 Ίρια, 362
 Ίρις, ποταμός 357
 Ιρίων, πεδιάδα 359· χείμαρρος 356
 Ισά μπέης 72
 Ίσθμια 338
 Ισθμός Κορίνθου 103, 105, 162, 163
 Ισπανία, Ισπανοί 120, 155, 156, 157, 158, 159, 169, 173, 174, 318, 327, 333
 Ισπανικό Ινστιτούτο Πολιτιστικής Κληρονομιάς 327, 328
 Ίστρια 47
 Ιταλία, Ιταλοί 35, 112, 116, 120, 128, 149, 182, 160, 184, 186, 208, 295, 320, 328, 333, 334, 336, 337, 340, 342, 347
 Ιτσ-Καλέ 325
 Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός 102
 Ιωάννης, δρουγγάριος 145, 146, 147, 148
 Ιωάννου Μάνθος 30, 206, 208
 Ιώασαφ, μητροπολίτης 186

K

Καβοπένα, οικογένεια 215
 Καγγελάρης 288
 Καγιάνηδες 216
 Καισαρεία 183, 186
 Κακάσιος Αγγελής 234
 Κακλαμάνης Στέφανος Ε. 189
 Καλαβρός Νικόλαος 154, 214
 Καλάβρυτα 129, 225, 262
 Καλαμάτα 129, 207, 343, 378
 Καλιγάς Μιχάλης 67
 Καλλοθητής 195
 Καλογέρων, βουνό 357
 Καματερός 195
 Καματερός Μανόλης 60, 61
 Κανελλόπουλος Κ. 333 340, 342, 344, 346
 Καντακουζηνός Μανουήλ 102, 103, 104
 Κάπαρη 110
 Καπελέτης (Καπελαιτής) Θεοδόσιος 209
 Καπετανάκης 216, 288

- Καποδίστρια, πλατεία 346
 Καποδίστριας Ιω. 150
 Καποδιστρίου, οδός 333, 346, 347
 Καπουκίνοι 272
 Καρ(α)μαλίκης Αντώνιος 179
 Καραβίας Διονύσης Ν. 191
 Καραθώνας 358
 Καρβούρης Τζουάν 153
 Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω 322, 346
 Καρκαβέλας Παναγιώτης 234
 Καρλίνης 199· βλ. και Carlini
 Καρμελίτες 306, 307, 308, Πατέρες των
 Καρμελιτών 308, Ανυπόδητοι Καρμη-
 λίτες 275, 277
 Κάρολος Ε' 155, 156
 Καρούζου Σέμνη 257, 324
 Καρύταινα 129, 225
 Κασίμ πασάς 157, 197, 198
 Καστρί 76, 108, 110, 115, 361, 367
 κάστρα· Ζακύνθου 110, Θερμησιού 166,
 Κιβερίου 51, Λάρισας 51, ρωμείο (των
 Ελλήνων) 165, 196, 264, 266, 303, 304,
 305, 317, 332, 333, 345, 346, Κορίν-
 θου 275, Τόρων 75, 165, 196, 260, 266,
 φράγκικο (των Φράγκων) 75, 79, 165,
 196, 266, 302, 305, 317, 332, 344, 346
 Καταλανός 61
 Κατέλλο (Catello), οικογένεια 89, 90
 Κατέλλος Δημήτρης 117
 Κατέλλος Ιωάννης 109
 Κατέλλος Μιχάλης 89
 Κατικούρα, οικογένεια 215
 Κατικούρας Θεοδωής 218
 Κατσαΐτης Πέτρος 30, 200, 202
 Κατσίγκρι 419
 Καύκασος 120
 Κέντρο Ερεύνες του Μεσαιωνικού και Νέ-
 ου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθη-
 νών 33
 Κέρκυρα, Κερκυραίοι 105, 120, 135, 147,
 155, 162, 168, 181, 190, 224, 225, 239,
 244, 281, 297, 302, 303, 311, 324, 343
 Κερνίτσα 199
 Κερνίτσης και Καλαβρύτων, επίσκοπος 262
 Κεφαλληνία/Κεφαλονιά, Κεφαλονίτες 26,
 135, 152, 190, 202, 217, 224, 262
 Κεχαγιόγλου Γιώργος 185
 Κιβέρι 45, 49, 51, 60, 70, 71, 72, 76, 110,
 352, 358, 362, 363
 Κικαλιώτης Μανόλης 234
 Κιλικία 146
 Κίμωλος 372, 379
 Κιουτάχεια 345
 Κλαδάς Κορκόδειλος 76, 111
 Κλαρέντζα 152
 Κλόντζας Γεώργιος 363
 Κλουζός Αυγουστής 197
 Κοθώνη, οικογένεια 295
 Κοθώνης Γ. 295
 Κοκκινάρι 110
 Κόλιας Ταξιάρχης 23
 Κολλέγιο της Βενετίας 226, 233
 Κολμπέρ 382
 Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας 328
 Κονταρής Αλέξανδρος 197, 198
 Κοντολέος Ιωάννης 216, 217
 Κόρακας 367
 Κορακιά 356
 Κορέσης 190
 Κορίνθιος Γεώργιος 179
 Κορίνθιος Μανουήλ 181
 Κόρινθος 36, 79, 83, 84, 85, 86, 88, 89,
 90, 91, 92, 95, 96, 129, 150, 162, 163,
 199, 245, 248, 254, 265, 271, 272,
 273, 274, 275, 338, 351, 352, Κοριν-
 θιακός κόλπος 86
 Κορωνάιος Τζάνες 149, 191, 192
 Κορώνη 32, 42, 43, 46, 50, 53, 76, 78, 80,
 88, 93, 95, 104, 129, 196, 225, 226,
 233, 302, 303, 362, 378, 379
 Κουβλή Ιζαμπέτα 161
 Κουβλή, οικογένεια 215
 Κουβλής Ανδρόνικος 161, 216
 Κουβλής Κανάκης 161, 215
 Κουβλής Μιχαήλ 216
 Κουβλής Νικόλαος 216
 Κούμανδρος Γεώργιος 217
 Κουμπούρνα 365
 Κουνάδης Ανδρέας 181
 Κούρια Αφροδίτη 328
 Κουρκουμέλης Ανδρέας 190
 Κουτρικάς 288
 Κοφίνι 361
 Κρανίδι 110, 356, 358, 359, 361, 367
 Κρεμμυδάς Βασίλης 371
 Κρήτη, Κρητικοί 31, 33, 34, 35, 43, 50,
 104, 117, 120, 128, 149, 171, 172, 181,
 183, 202, 205, 213, 214, 216, 224, 239,
 242, 244, 255, 302, 303, 311, 324, 335,
 336, 338, 342, 345
 Κροάτης 121
 Κροίσος 190

Κρούσιος Μαρτίνος 184, 186, 187
 Κύθηρα 336, 343
 Κυκλάδες 361
 Κυπριασσία 160· βλ. και Αρκαδιά, Πυργιά
 Κύπρος 33, 117, 147, 161, 164, 167
 Κυριάκος, του Γιώργου 362
 Κύρος 190
 Κωνσταντινίδου Κατερίνα 366
 Κωνσταντινούπολη 29, 36, 48, 113, 138, 155, 156, 181, 184, 185, 186, 196, 197, 201, 204, 271
 Κωστούρος Δημήτριος 24

Λ

Λακωνία 351
 Λάλουκα 231
 Λάμπρος Σπυρίδων Π. 226, 233
 Λαμπρυνίδης Μιχαήλ Γ. 126, 145, 194, 324
 Λάρισα 51
 Λάσκαρης Δημήτριος 107
 Λατίνος, Λατίνοι 60, 65, 83, 127, 151, 199, 265, 271, 272, 273, 274, 277, 279, 281, 282, 283, 284
 Λεβάντε· βλ. Ανατολή
 Λελέκος Χριστόδουλος (Χρίστος) 289, 290, 291, 292, 293, 296, 297
 Λεοντάρι 104, 129
 Λεονταρίτης Φραγκίσκος 119
 Λευκάδα 29, 142, 224, 294, 381, Αγία Μαύρα 224
 Λεύκαρο, οικογένεια 213
 Λευκωσία 120
 Λέων Γ' ο Ίσαυρος 271
 Λήμνος 74
 Λιάτα Ευτυχία Δ. 20, 132, 246, 247, 296, 318, 319, 354
 Λιάτας (Gliatà) Δημήτρης 152
 Λιβόρνο 216
 Λιγουρία 342, 345
 Λιγουριό 359, 361, 367
 Λίμνες 111, 341
 Λίμπονας 288
 Λοιμοκαθακτήριο 138
 Λόκου (Λιόκου) 206
 Λονδάνος Ανδρέας 161, 163, 164, 166, 167, 168, 170, 174
 Λουδοβίκος ΙΔ' 382
 Λούζη 361

Λουθηρανοί 186
 Λουκίσσας Πρόγονος 110

Μ

Μαδρίτη 159, 327
 Μαζαράκη, οικογένεια 215
 Μαζαράκης Ανθίμος 262
 Μαΐστρου Ελένη 322
 Μακεδονία 192
 Μάκολας 216, 288
 Μακρής Ιωάσαφ, μητροπολίτης 184
 Μαλαξοί 133, 145, 180-184, 187, 213
 Μαλαξός Ανδρόνικος 181
 Μαλαξός Γρηγόριος 161, 181, 183
 Μαλαξός Δημήτριος, ιερέας 184
 Μαλαξός Μανουήλ 184
 Μαλαξός Νικόλαος 179, 181, 182, 183, 185
 Μαλαξός Σταυράκιος 179, 181, 183
 Μαλαξού Άννα 181
 Μάλτα 374, 378
 Μαλτέζου Χρύσα 19, 168, 311
 Μάνεση 116
 Μάνεσης Γεώργιος 117
 Μάνεσης Δημήτριος 117
 Μάνεσης Ιωάννης 117
 Μάνεσης Κομίνης 117
 Μάνεσης Μαρτίνος 108
 Μάνη 104, 108, 111, 162, 169, 170
 Μανόλης Σπυρίδων 234
 Μανούσκακας Μανούσος 33
 Μανωλέσσου Ελένη 331
 Μαξιμιλιανός, αυτοκράτορας 187
 Μαργαρίτι 110
 Μάρκουλος Παύλος 361
 Μασσαλία 372
 Μαυροβούνι, χείμαρρος 356
 Μαυρογιάννης 288
 Μαυροειδή Φανή 191, 192
 Μαυρομάτης 112
 Μαχμούτ πασάς 111
 Μεγάλη του Γένους Σχολή 186
 Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 120
 Μέθανα 351, 367
 Μεθώνη 32, 42, 43, 46, 50, 53, 75, 76, 78, 80, 88, 93, 95, 104, 109, 129, 147, 173, 196, 225, 265, 302, 303, 338, 342, 344, 366, 378, 379
 Μειζότερος Γεώργιος 159, 160
 Μέλος Γεωργάκης 295
 Μέλος Μιχάλης 295

- Μέλος Νικολός 295
 Μέλου, αδελφοί 39
 Μενάγια Πέτρος 159, 160
 Μέρτζιος Κωνστ. Δ. 287, 295
 Μέρτζιου, κώδικας 381
 Μεσαίωνα 337
 Μεσόγειος 32, 48, 157, 174, 211, 215, 239, 301, 336, 347, 372
 Μεσσήνη 90
 Μεσσηνία 85, 160, 170, 226, 351
 Μεταρρυθμιστές 186
 Μεχμέτ Β΄ 75
 Μήλος 372, 379, 380
 Μηνιάτης Ηλίας 200, 262
 Μητροσύλη, οικογένεια 20
 Μητροσύλης (εταιρεία) 20
 Μητρου Μελέτιος 199
 Μητροφάνης, μητροπολίτης Καισαρείας 183, 186
 Μητροφάνης Γ΄, οικουμενικός πατριάρχης 161
 Μιχαλίδου Μαρία 331
 Μιχαλακέας 207
 μονές· Αγίου Δημητρίου Αυγού 355, 362, 365, Αγίου Δημητρίου Ξεροκαστέλι (Καρακαλά) 357, Αγίου Θεοδοσίου 356, 357, Αγίων Αναργύρων Καστρίου 265, Μεταμόρφωσης του Σωτήρα Λουκούς 365, Salesas του Αγίου Βερνάρδου 327, 328
 Μόναχο 322
 Μονεμβασία 32, 36, 48, 126, 129, 156, 179, 181, 183, 185, 190, 197, 198, 213, 215, 218, 297, 305, 342, 362
 Μοραΐτες 108
 Μοριάς, Μοραΐτες 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 73, 75, 79, 80, 91, 101, 102, 103, 104, 108, 111, 112, 116, 147, 190, 195, 196, 199, 201, 209, 216, 225, 226, 227, 230, 233, 233, 235, 287, 288, 289, 290, 294, 296, 297, 303, 305, 311, 321, 322, 325, 373, 373, 376, 377, 381, 383, Βασίλειο του Μορέως/Μοριά 226, 233, 244, 245, 248, 273, 275, 276, 277, 280, 282, 283, 284, 303, 309, 310, 318, 324, Δεσποτάτο του Μοριά 101, 102, 103, 104, 105, 106, 113, 147, Επιστημονική Αποστολή του Μορέως 321, 325· βλ. και Morea
 Μόρμωρη/Μούρμωρη, οικογένεια 88, 96, 109, 110, 112, 215· βλ. και Mormori
 Μόρμωρης Γεώργιος 110
 Μόρμωρης Δομήνικος 110
 Μόρμωρης Ιάκωβος 110
 Μόρμωρης Ιωάννης 110
 Μόρμωρης Κορνήλιος 110, 217
 Μόρμωρης Μανόλης 89, 90, 109, 110, 189, 190, 191
 Μόρμωρης Νατάλιος 110
 Μόρμωρης Τζώρτζης 171, 172, 174
 Μοροζίνι· βλ. Morosini
 Μόσχα 216
 Μοσχολούρι 162
 Μούρμωρης Natalino 64
 Μουρμούρης Μιχάλης 89
 Μουρμούρης Νικολάκης 88, 89, 94, 97
 μουσεία· Αρχαιολογικό Μουσείο (Ναυπλίου) 323, Βρετανικό Μουσείο 30, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας 333, 417, Πολεμικό Μουσείο 20, 333
 Μουχλί 106, 107
 Μπαλαμπάνη 355
 Μπαρλέτα 208
 Μπάρμπαρο Φραντζέσκος 198
 Μπελόκα, οικογένεια 217
 Μπελόκας Μαρίνος 216
 Μπελόκας Μιχαήλ 216, 218
 Μπεναλδής· βλ. Βερναρδής
 Μπενιζέλος 288
 Μπεντένι 357
 Μπερκ Έρση 213, 214
 Μπερνάρδης Μαθιός 190
 Μπίρης Κώστας 194
 Μπλέσ(σ)ης Μανόλης 119, 120, 121, 145, 148, 193, 194· βλ. και Molino
 Μποζίκηδες 103, 108, 116
 Μποζίκης 145, 197, 288
 Μποζίκης Βρετός 197
 Μποζίκης Δομέντιγος 197
 Μποζίκης Δομήνικος 114
 Μποζίκης Μανουήλ 117
 Μποζίκης Μέζας 76, 111, 112
 Μποζίκης Ρεπούσης 114
 Μπούα, οικογένεια 103, 110, 188, 190
 Μπούας 149
 Μπούας Γρίβας Θεόδωρος 111
 Μπούας Θεόδωρος 76, 111
 Μπούας Κούκης 103
 Μπούας Μερκούριος 148, 191, 192
 Μπουλμέτι 355
 Μπούρτζι 117, 164, 165, 302, 304, 307, 310, 316, 317

Μπόχαλη 103, 104
 Μπόχαλης Θεόδωρος 104
 Μπόχαλης Μανουήλ 104
 Μπρόνσκι Γιόζεφ 29
 Μύλοι 352
 Μυστράς 41, 45, 72, 86, 129, 136, 225, 289, 297, 298· Δεσποτάτο του Μυστρά 72
 Μωραΐτης· βλ. Αναστασίου
 Μωσής 204

N

Ναβαρίνο 129, 196, 225
 ναοί· Αγίας Τριάδας 218, Αγίου Ανδρέα 275, Αγίου Αντωνίου 260, 261, 264, 265, 277, 278, 283, 284, 285, 307, Αγίου Αντωνίου της Πάδοβας 263, 264, 265, 274, 275, 285, 323, Αγίου Γεράρδου (μετέπειτα Αγίου Ανδρέου) ναΐσκος 261, Αγίου Γεωργίου 213, 214, 264, 285, 322, 402, Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων Βενετίας 117, 183, 262, Αγίου Δομηνίκου 264, 278, 306, Αγίου Μάρκου 120, 276, 280, Αγίου Νικολάου 261, 276, Αγίου Παύλου 275, Αγίων Αποστόλων 343, Αγίων Θεοδώρων 332, Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (η Φραγκοκκλησιά) 323, Μεταμόρφωσης του Σωτήρος 339, Μεταμόρφωσης του Σωτήρος 413, Παναγία του Καρμήλου 264, Παναγίας 262, Παναγίας των Καρμελιτών 307, Σωτήρος 153
 Νάπολη 320, 328
 Ναύπακτος 112, 120, 170, 318, 320, 381
Ναυπιακά Ανάλεκτα 22, 23
 Ναυπιακή Επανάσταση 22, 23
 Ναυπιακό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας» 19, 21, 23, 24, 25, 37, 386
 Ναυπλίας, επαρχία 37
 Ναυτικό 372
 Νίκαια/Ιζνίκ 345
 Νίκλι 113
 Νοσοκομείο 150, 151, 245, 264, 280
 Νοταράς Χρύσανθος 199
 Νταλακονάτσι (Dalaconazi, da Laconazi) Μιχάλης 89
 Ντέκας 288
 ντε λα Ρος Γουίδο 272
 Ντενασή, οικογένεια 213
 Ντόκος Κωνσταντίνος 125, 278, 287

Ξ

«Ξένιος Δίας», σύλλογος 20

O

Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τουρκία), Οθωμανοί (Τούρκοι) 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 28, 55, 76, 50, 56, 59, 71, 72, 73, 74, 76, 81, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 133, 142, 146, 152, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 180, 185, 188, 196, 197, 198, 199, 202, 208, 212, 214, 218, 226, 243, 263, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 302, 303, 310, 311, 317, 318, 319, 320, 329, 341, 344, 345, 362, 373, 376, 377, 381, 383, 406, 410
 Όθωνας 322
 Όθωνας ντε λα Ρος 272
 Οικονομοπούλου Ειρήνη 331, 411
 Οικονόμου-Laniado A. 345
 Ολλανδός 33
 Όμηρος 120
 Οπλοστάσιο του Στόλου 261, 323
 Ούμβρια 342, 345

Π

Πάδοβα 161, 185, 263, 264, 265, 274, 275, 285, 297, 323, 338, Πανεπιστήμιο Πάδοβας 161
 Πάδος 336
 Παλαιά Διαθήκη 190
 Παλαιόκαστρο 361, 365, 366, 422
 Παλαιολόγοι 104, 115, 116, 117
 Παλαιολόγος Ανδρόνικος 197
 Παλαιολόγος Δημήτριος 114, 197
 Παλαιολόγος Θεόδωρος Α΄ 41, 46, 47, 86, 102, 103, 147, 148, 197
 Παλαιολόγος Θωμάς 104
 Παλαιολόγος Κωνσταντίνος Δραγάσης 103
 Παλαιολόγος Μανουήλ Β΄ 147
 Παλαιολόγος Νικόλαος 197
 Παλαμήδης, Palamedo 164
 Παλαμήδι 29, 32, 128, 259, 260, 261, 276, 296, 303, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 321, 323, 325, 394, 403
 Παναγιωτόπουλος Β. 352
 Πανάρετος Αγγελής 234

- Πανελλήνια Ομοσπονδία Εκδοτών Βιβλίου Ελλάδος 20
 Πανοπούλου Αγγελική 20, 251
 Πάντοβα· βλ. Πάδοβα
 Παπαγεωργίου Αγγελική 148
 Παπαδημητρίου Άλκηστη 331
 Παπαδία-Λάλα Αναστασία 20, 224, 249
 Παπαδόπουλος Θωμάς Ι. 193
 Πάργα 162
 Παρνασσίδα 170
 Πατούσας 288
 Πάτρα 32, 35, 36, 48, 85, 88, 96, 129, 199, 225, 255, 275, 277, 297, 335, 338, 343, 344, 378
 πατριαρχεία· Λατινικό 271, Οικουμενικό 138, 179, 184, 186, 188, 271
 Παυλιώτης Μιχαήλ 185
 Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα 322
 Πελοπόννησος, Πελοποννήσιοι 36, 42, 46, 69, 72, 73, 80, 83, 84, 85, 86, 88, 96, 103, 104, 107, 128, 129, 132, 133, 134, 136, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 150, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 199, 200, 202, 203, 205, 207, 216, 223, 224, 226, 227, 233, 235, 239, 244, 246, 248, 249, 255, 258, 260, 263, 264, 265, 272, 273, 274, 275, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 301, 310, 311, 318, 324, 331, 335, 338, 351, 352, 353, 358, 360, 361, 363, 364, 367, 371, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 390, Πελοποννήσου Περιφέρεια 25
 «Πέντε Αδέλφια», προμαχώνας 303
 Περιστιανός Αντώνιος 217
 Περούλη, οικογένεια 38, 289, 290, 291, 293, 295
 Περούλης 216
 Περούλης Δημήτριος 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 297
 Περούλης Σπυρίδων 234, 290, 297
 Περσία 146
 Πετρίδης Πλάτων 332
 Πετρούσινα Μαρίνα 214
 Πίζα 339, 341
 Πικέρνι 110
 Πίος Ε΄, πάπας 169
 Πιτερός Χρήστος 331, 363
 Πλατανίτη, οικογένεια 116
 Πλατανίτι 338, 413
 Πλατάνου, πλατεία 323
 Πλατυπόδης Μιχάλης 234
 Πλέπι 366
 Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 311
 Πόρος 351, 352, 356, 367
 Πόρτο Bisato 358
 Πόρτος Φραγκίσκος 179
 Πορτοχέλι 356, 358, 365
 Πορφυρός Δημήτριος 150
 Πουλημένοι 217
 Πρέβεζα 29
 Πρόδρομος 190
 Πρόνοια 402
 προξενία· Μεσογείου (γαλλικά) 372, Αθήνας (γαλλικό) 375, 376, Κιμώλου 372, Μήλου 372, 374, Μοριά 373, 374, 375, Πελοποννήσου 380, 383
 Προφήτης Ηλίας 103
 Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ευαγγελία 19-20, 332
 Πτολεμαίος 190
 πύλες· Ανατολική 302, 305, Θάλασσας 302, 304, 305, 306, Ξηράς 72, 165, 252, 263, 264, 266, 279, 285, 303, 304, 306, 307, 308, 317, 321, 322, 346, Σαγρέδου (Sagredo) 261, 323
 Πύλος 343
 Πυργιά Κυπαρισσίας 160
- P**
 Ράδος, ποταμός 357, 362, 420, 421
 Ραμαντάνη, ρέμα 329, 408, 409
 Ραμουσσάτης Γιώργος 117
 Ρασσιάς Γιώργος 327
 Ρένεσης Δομήνικος 108
 Ρόδος 335, 338, 345
 Ροϊδης 288
 Ρουμανική Ακαδημία 201
 Ρωμαίοι (Ρωμιοί) 197
 Ρωμανία 53, 83, 89, 95, 126, 153, 223, 231, 232, 233, 234, 351, 356
 Ρώμη 47, 184, 186, 271, 274, 319
 Ρώσος 29
- Σ**
 Σαβογιάννη, οικογένεια 215
 Σαγομαλά (Ζυγομαλά) 133
 Σάθας Κ. Ν. 101, 184, 191, 193, 194
 Σαλαμίνα 342

Σαλάντι 367
 Σαμπάν Ραΐζη 360
 Σαράς Γεώργιος 162, 167, 168
 Σαρδηνία 359
 Σάρος Νικόλαος 207, 208
 Σαρωνικός κόλπος 356, 367
 Σγουρομάλη Ζαμπέτα (Isabetta) 152
 Σέκουλας Πέτρος 156
 Σεκουδηνός Alvise 114
 Σέλλας 357
 Σητεία 74
 Σιακωτός Β. 353
 Σικελία 83, 90, 156
 Σικυώνα 86
 Σίλβεστρος επίσκοπος, 223
 Σιταποθήκη 127, 128, 137, 141, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235
 Σκαρμούτσου Κωνσταντίνα 331
 Σκιάθος 80
 Σκλαβηνία 208, 209
 Σκόπελος-Scoglio 75, 80
 Σκούρας Γεώργιος 111
 Σκύλαιο, ακρωτήριο 166, 351
 Σκύρος 74, 343
 Σκωτία 342
 Σμύρνη 36, 209, 289, 291, 359, 377
 Σοποτό 110
 Σουληνάρια 355
 Σούλης Γεώργιος 146
 Σοφικό 351
 Σπαθάρης Μανούσος 152
 Σπανδούνης 104
 Σπιντζής Δήμας 111
 Σταϊκοπούλου, οδός 347
 Σταμάτης 151
 Σταυροφορία 29, 48
 Στερεά Ελλάδα 162, 381
 Στεριώτου Ιωάννα 259, 317
 Στρατηγόπουλος Δημοσθένης 181
 Σύγκλητος (βενετική) 42, 44, 45, 46, 51, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 105, 149, 167, 226, 231, 233, 235, 242, 243, 245, 247, 249, 265
 συμβούλια· Μεγάλο Συμβούλιο 46, 50, 60, 61, 62, 69, 78, 80, Κοινοτικό Συμβούλιο 54, 55, 56, 132, 134, 135, 136, 141, 227, 231, 232, 233, 234, 262, 263, Πολεμικό Συμβούλιο 308, Συμβούλιο των Δέκα 80, 162, 163, 164, 167, 168,

172, Συμβούλιο των Σαράντα 63
 Συμπρικός Δημήτρης 152
 Συμπρικός Σπράτης 152
 συνθήκες· Κάρλοβιτς 244, 287, 381, Πασάροβιτς 310
 Συντάγματος, πλατεία 323, 333, 346
 Συρία 146
 Σφοντύλης Γιωργάκης 234
 Σφραντζής 103

T

Τάραντας 412
 Ταρκύνιος 190
 Ταρωνίτης 216, 288
 Τατούλης Πέτρος 25
 Τεγέα 113
 Τελωνείο 214
 Τερτσέτης 39
 Τζαβάρα Αγγελική 63
 Τζαβέλλα Έλλη 331
 Τζαφέρ Αγά, χωριό 362
 Τζομάκα Ανδρονίκη 20, 24, 386
 Τήνος 265
 Τίρυνθα 111
 Τισιανός 318, 320
 Τολό 356, 358, 359
 Τοσκάνη 161, 171, 341, 345
 Τουρκία, Τούρκοι· βλ. Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οθωμανοί
 Τρεβίζο 192
 Τριανόν 120
 Τρίπολη 351
 Τριπολιτσία 33, 129, 159, 160, 186, 225, 233, 278
 Τροιζηνία 115
 Τρύφωνα Λυδία 125
 Τσακωνιά 351, 359
 Τσεκές Γιώργος 331
 Τσιγγάνοι 145, 146, 147, 148, 153
 Τυβίγγη 186
 Τυνησία 46

Υ

Υγειονομείο 137, 224, 250
 Ύδρα 342
 υποπροξενία· Αθήνας (γαλλικό) 377, 379, Κορώνης 378
 Υψηλή Πύλη 110, 113, 115

Φ

Φανάρι (Αργοναυπλίας) 114, 129, 367
 Φανταλούρης Ανδρέας 67
 Φερράρα 339
 Φθιώτιδα 343
 Φιλίππα 152
 Φίλιππος Β΄ 157
 Φλαγγινιανό Φροντιστήριο 218
 Φλαμανδός 121
 Φλάμπουρα 110
 Φλάνδρα 159, 160
 Φλωρεντία 84, 336
 Φοίνιξ, τυπογραφείο 207
 Φούρνοι 355, 361, 367
 Φραγκισκανοί 78, 83, 264, 275, 276, 277
 Φράγκοι 29, 32, 37, 52, 54, 60, 64, 85, 113, 150, 195, 197
 Φράσινας Κομίνης 108
 Φρουραρχείο 261, 305

Χ

Χαλκίδα 74, 302, 329, 380
 Χάνδακας 74, 239, 242, 243, 244, 303

Χανιά 44, 74, 202, 380
 Χαρμπούρη, οικογένεια 215
 Χαρμπούρης Τζουάν 215
 Χελιώτης Κωνσταντίνος Π. 21, 22, 24, 25, 26
 Χιμάρα 162
 Χίος 190, 204, 273, 289, 291, 324, 359
 Χλεμούτσι 336, 338, 342, 343
 Χορτάτση, οικογένεια 33
 Χριστός 183, 195, 196, 204
 Χώνη, ρέμα 356

Ψ

Ψαμμήτιχος 190
 Ψαράς Μιχάλης 152
 Ψαρομαχαλάς 241, 333, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346
 ψευδο-Δωρόθεος 324

1η Περιφέρεια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων 332
 5η ΕΒΑ 345
 25η ΕΒΑ 331, 333

Α

Accademia cosmografica degli Argonauti 321
 Acciaiuoli, οικογένεια 84
 Acciaiuoli Francesca 84
 Acciaiuoli Nerio 41, 84, 150, 240, 241, 280
 Achaia 351
 Akronafplia 286, 312, 348
 Albanian 118
 Alberghetti Giust-Emilio 285
 Alberto Antonio 131
 Alexopulo Chiriaco 131
 American School of Classical Studies at Athens 267
 Andrews Kevin 258, 304, 306, 307
 Androgini Filippo 131
 Anseleto Giovanni 64

Apulia 348
 Archivio di Stato di Venezia 130, 144
 Archivo General de Simancas-Sección 159
 Argiti Franco 152
 Argiti Giovanni 152
 Argiti Pierro 152
 Argiti Vincenzo 152
 Argolic Gulf 370
 Argolis/Argolida 348, 384, Argolida Prefecture Archives 384
 Argonauti 321
 Argos 42, 43, 61, 65, 280, 286, 351
 Armeria 261, 263
 Arsenale 323
 Athens, Athenians 267, 282, 298, 384
 Attica 298
 Austria 169, 172

B

Bacaturi 132
 Bacaturi Demetrio 131
 Bacaturi Ianni 131
 Bachali Dimitri 278
 Baldini Domenico 282
 Balsarini Leonardo 265, 273, 274, 284, 286
 Balussi Filippo 131
 Barbarigo Agostino 167, 168, 169
 Barbaro Francesco 79
 Barbaro Matteo 145, 146
 Barbo Giovanni 95
 Baseggio Nicolà 59
 Basilia 72
 Basilicata 86
 Bassegio Nicolò 89
 Bassignani Giovanni 259, 305, 306
 Battista Giovanni 149
 Bay of Nafplio 370
 Belforte 75
 Beloca 132
 Beloca Antonio 131
 Beloca Marco 131
 Beloca Thodoro 131
 Benivol Giovanni Andrea 149, 243
 Bergantini Pietro 337
 Bernardo Maffio 190
 Besseti Filippo di Verneda 303
 Biblioteca Marciana di Venezia 164
 Biblioteca Nazionale di Firenze 84
 Blessi Manoli 122
 Bocc(h)ali 105, 118
 Boci Theodoro 131
 Bogiani 132
 Bogiani Demetrio 131
 Bogiani Pano 131
 Bogiani Zuanne 131
 Boldù Andrea 152
 Bologna 149, 243, 338
 Bon Alessandro 226, 245, 247, 307, 309
 Bon Aloysio 104
 Boniolo Lorenzo 90
 Bon Ottaviano 54, 59, 146
 Boppe Auguste 375
 Bourtzi 312
 Bova Giulia 254
 Braudel Fernand 101
 Braun Georg 313, 314
 Brizi Marco 87
 Brue Benjamin 201

Bubuli Zorzi 365, 366
 Burano 149
 Burchiella· βλ. Molino Antonio
 B...chi Michiel 131

C

Cac(c)io 132
 Cac(c)io Damiano 131
 Cac(c)io Georgio 131
 Caccio Manoli 131
 Cacussi 132
 Cacussi Andrea 131
 Cacussi Cosmà 131
 Cacussi Stamo 131
 Calabi Donatella 319
 Calavrò 132
 Calavrò Chiriaco 131
 Calavrò Cosmà 131
 Calavrò Pano 131
 Calomiti Abraam 84
 Camocio Giovanni Francesco 164, 266, 316, 317, 363
 Çanakkale 345
 Candia 282
 Capo Schilo 166
 Capodistria 47
 Capozola Benedetto 87
 Carandollo/Carandullo P(i)etro 93, 94, 99
 Cariugni 356
 Carlini Angelo Maria 199, 274, 284, 285, 286
 Carmelites Barefoot / Carmelitani Scalzi 286
 Carmoi/Carmoy Colle Bortolomeo 259, 278, 307, 365, 422
 Carvuri Zuan 153
 Castel Scoglio 164
 Castel Termissi 166
 Castel(lo) de (di) Franchi 165, 259, 317, 322
 Castel(lo) de(i) (di) Greci 165, 259, 264, 317, 332
 Castel(lo) (di) To(r)ro(n) 165, 259, 262, 302, 303, 304, 305, 306, 312, 317, 322
 Catastico Ordinario 129
 Catastico Particolare 33, 129, 132
 Catello, οικογένεια 63, 64, 96
 Catello Aporito 64, 94
 Catello Giovanni 60, 63, 64, 69, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99
 Catello Leone 63, 90, 91, 94

Catello Michalio 98
 Catello Nicolaus (Νικολάκης) 56, 63
 Caticora Toderin 218
 Cato Nacagé· βλ. Porto Porro
 Cavaz(z)a Giovanni 63, 151
 Cavazza Michele 63, 64
 Çelebi Evliya 346
 Cessi R. 46
 Cevali Zuanne 217
 Chalandrino (della Moneda) Nicolò 61
 Chiesa occidentale 273
 Chiese orientale 273
 Chios 286
 Choiseul-Gouffier, κόμης 321
 Christoforo Paulo 131
 Chrysostomides Julian 45
 Cicaglioti 132
 Cicaglioti Manoli 131
 Cicaglioti Nicolò 131
 Cicaglioti Pano 131
 Cicaglioti Vassili 131
 Cisilino Siro 119
Civitates Orbis Terrarum 313, 314, 315
 Cluson Agostino 165
 Cocco Francesco 88
 Cogni, χείμαρρος 356
 Collegio 55, 70, 152
 Colonna Marcantonio 169, 172
 Comandò Chirico 131
 Community Council 236
 Concina Ennio 278
 Condoleo 132
 Condoleo Cosmà 131
 Condoleo Zuanne 131
 Consiglio 262
 Consiglio dei Dieci 163
 Contareno Iacobus 97
 Contarina, πύργος (torrioncino) 302, 305, 306, 317
 Contarini Alessandro 157
 Contarini Alvisè 79, 81
 Contarini Benedetto 65, 66
 Contarini Bernardo 57
 Contarini Bertuccio 69
 Contarini Marino 61, 94, 95
 Corinth, Corinto, Corinthio 97, 100, 286, 351· Archbishopric of Corinth 286
 Cornaro 49
 Cornaro Pietro 41
 Corner Federico 87
 Corner Giacomo 87, 232, 245

Corner Pietro 85, 87
 Coronelli 319, 321, 324
 Coronelli Vincenzo Maria 318
 Coroni 99
 Cosimo I de' Medici 171
 Costantinopoli 167
 Coutelle Louis 193
 Cranidi 361
 Cremolisi Ιωάννης 84
 Cucli Nicolò 131
 Cucumbrachi Demetrio 131
 Culida Georgio 131
 Curaro Theotochi 131
 Curzolani 170

D

da Bassan Mauritio 265
 da Buran Ιωάννης Βαπτιστής 243
 da Canal Fabio 168
 da Canal S. Vincenzo 321
 Dalachonazi Michali 90
 Dalaconazi (da Laconazi)· βλ. Νταλακο-
 νάτσι
 Dalmatia 168
 da Martoni Nicolò 83
 da Mosto Bernardo 63, 91, 93, 94, 98, 99
 d'Andrada Gil 172
 Dapper Olfert 316
 Dario Giovanni 111-112
 Dedussi Georgio 131
 de Gaspari Joseph Dimitri 377
 de Gioia Gianfrancesco 234
 de Giorgi Manuela 331
 de Las(s)alle Pietro 303, 309
 de Laudis Φραγκίσκος 119
 del Compare Stefano 86
 de Lismaninis, οικογένεια 88, 96
 de Lismaninis Andrea 88
 della Marchia Jacobo 83
 della Torre Giovanni 90, 91, 92, 96
 de Massa Andrea 84
 de Nasin Fiorin 60
 d'Enghien 49, 52, 63, 85
 d'Enghien Guy 86
 d'Enghien Μαρία 41, 126, 195
 de Rippa Vincelao 70
 de Rossi 319, 329
 de Rossi Catterina 254
 de Rossi Gio. Giacomo 328, 406, 318
 de Saint-Vincent Bory 325

de Silva 308
 Despotate of Morea 118
 de Vento Ivo 121
 de Villeré Nicolas 373
 de Wert Giaches 121
 de Wit Frederick 320
 de Zeno Donato 63
 di Bernardino Pietro 86, 87, 95
 di Chiaro Nicoletto 86, 87, 95
 di Grassi 217
 di Guglielmo Pietro 88
 Diaspora 210
 Diedo Giacomo 70
 Diedo P(i)etro 88, 89, 97, 98
 Diedo Victor/Vittore 88, 115, 116, 363
 Dogana da Mar 214
 Dolfín, προμαχώνας 260, 303, 304, 306,
 333, 342, 346· βλ. και San Marco
 Dolfín, προνοητής 304
 Don Juan de Austria 169, 172
 Donà Leonardo 159
 Doria Andrea 156
 Doria Giovan Andrea 169
 Doxa 132
 Doxa Galio 131
 Doxa Nicolò 131
 Drepano 370
 Drivasto 47
 Du Moncel Théodore 323, 324
 Duodo Pietro 226

E

East 144, 175
 Emilia-Romagna 338
 Eparco 168
Europa Nostra, Bulletin 306
 Europe 210

F

Fabre Joseph 372
 Faenza 336, 337, 340, 342
 Fanton Anesina 254
 Farra e Brazza 47
 Fauriel Claude 207
 Ferrara 338
 Fol(l)erò 132
 Follerò Andrea 131
 Follerò Janni 131
 Fol(l)erò Nicolò 131

Foresti 265
 Foscarini Giacomo 172
 France 384

G

Gabriel(l)i Andrea 119, 121, 122
 Gaitanu, χήρα 282
 Galizzi Giacomo 249
 Gambello Antonio 302
 Gaudiello Thomas 320, 328, 329, 330
 General State Archives (Argolida) 384
 Gennadius Library 267
 Gerardus 271
 Gerlach Stephan 186, 187
 Gianchi Giuseppe 234
 Giachich 310
 Girardo Francesco 88
 Giustignan Nic(c)olò 56, 108, 109, 115,
 116
 Glerio Costantin 131
 Gonzaga Ferrante 156
 Goujon Balthazar 372, 374, 375, 376,
 377, 378, 379, 380, 384
 Goujon Didier 377, 378, 379
 Goujon François I 372, 379
 Gradenigo Giovanni 43
 Greece, Greeks 118, 122, 217, 312· Greek
 Brotherhood of Venice 219
 Grimani, προμαχώνας 260, 262, 306, 321,
 322· βλ. και San Antonio
 Grimani Francesco 130, 231, 232, 233,
 234, 248, 258, 260, 262, 265, 278, 284,
 304, 306, 356, 358, 364, 366, 263
 Grimani Vi(n)cenzo 233, 251, 252
 Gritti Andrea 113, 114
 Gritti Domenico 226, 276
 Grottaglie 343
 Gypsy 154

H

Hilaire Jean-Baptiste 321
 Hogenberg Frans 313
 Hopf Karl 146
 Hospital 256

I

Iacopo 243
 Iorga· βλ. Jorga

J

Jacoby D. 53
 Johannes Cingano 146
 John the Gypsy 154
 Jorga Nicolas (Iorga Neculai) 201

K

Kingdom of Morea 312
 Knös Börje 191
 Korakas 370
 Kranidi 370

L

Laconia 351
 Lando Petrus 97
 Lange Ludwig 323
 Lasalle 304, 310
 Latorre Broto Eva 327, 328
 Laura 152
 Lauro Georgio 131
 Lavedan Pierre 316
 Laveri, χείμαρρος 357
 Lefcaro Sottirà 131
 Legrand Émile 193
 Lelekos Chr. 298
 Leone Sapiente 167
 «Le Prompt» 374, 380
 Levant 375
 Levasseur 303
 Liguria 348
 Linardo Marico 131
 Locatelli Alessandro 318
 London 168
 Loredan Marco 235, 245, 304, 363, 361

M

Maconcin 307
 Maconcin Alvisé 308
 Madonna de(l) Carmine 264, 307
 Madrid 330
 Maillet 378
 Malaxò Andruzzo 131
 Malipier Domenico 80
 Malipier Donato 70, 71
 Malipier Perazzo 42, 43, 44, 45, 46
 Malvasioto 282
 Manoli di Candia 282

Marano, χείμαρρος 356
 Marche 342, 343, 345, 348
 Mardiza d'Attene 282
 Marie, οικογένεια 85
 Mauroceno Paulus 97
 Mavrogieni Thodorin 131
 Mazurag(n)i 132
 Mazuragni Demetrio 131
 Mazura(g)ni Micali 131
 Medici 171
 Mediterranean 40, 210, 384
 Melixeri Stamati 131
 Memi Bei 362
 Merulo 119, 122
 Merzé 247
 Messenia 351
 Metaxas Susanne 331, 3331
 Michiel Betta 87
 Michiel Marin(o) 130-131, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 244, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 353, 359, 365, 367
 Michiel Pietro 87
 Michiel Vittore 80
 Minio Antonio 232
 Minio Bartolomeo 55, 76, 77, 115, 126, 151, 257, 354
 Minio Giacomo 233, 251, 252
 Minori Consilio 97
 Missotero 132
 Missotero Chiriaco 131
 Missotero Stamati 131
 Missotero Theodosi 131
 Mocenigo Domenico 245
 Mocenigo Pietro 74
 Mocenigo, ναύαρχος 116
 Mocenigo, προμαχώνας 303, 307, 308, 309, 394, 397, 398· βλ. και San Sebastiano
 Modena 338
 Molin 130
 Molin A.: βλ. Molino Antonio
 Molin Alessandro 249, 250, 251, 252, 253, 255
 Molino Antonio 120, 122, 193· βλ. και Μπλέσσης
 Montelupo 337
 Morea 37, 40, 128, 235, 259, 298, 324, 384· βλ. και Regno di Morea
 Moresini Anzolo 251, 252
 Mormori 110, 118
 Mormori Michilio 98
 Mormori Nadal 189

Mormori Nicholacius/Nicolacio/Nicollazi 97, 98, 99
 Mormori Zorzi 131
 Morosini, Κώδικας 305
 Morosini Anzolo 233
 Morosini Francesco 130, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 144, 223, 224, 225, 226, 227, 234, 259, 263, 264, 265, 275, 287, 288, 303, 353, 305, 318, 351
 Morosini Vittore 46, 52, 54
 Mosua Luca 152
 Motoni 99
 Museo nazionale di San Martino 320

N

Nani Secundus 272
 Napoli 91, 99, 153
 N(e)apoli di Romania(e) 33, 42, 43, 46, 62, 76, 92, 97, 98, 99, 101, 108, 118, 131, 133, 146, 212, 215, 217, 218, 219, 256, 307, 331, 371
 National Archives of France 384
 National Library of Venice 122
 Negreponte/Negroponite 302, 329
 Neofotisti Angeli 362
 Netto Giovanni 192
 Neue Pinakothek Bayerische Staatsgemäldesammlungen 322
 Nicolai Sancte Marine 64
 Nuti Lucia 314, 315

O

Ospedale della Pietà 237, 242, 250, 251, 252, 253

P

Padova 263
 Padovano 119, 122
 Padovano Annibale 120, 121
 Palaiokastro/Paliocastro 366, 370
 Palamedo/Palamidi 164, 286, 312
 Paleologi 118
 Panachi Canachi 131
 Panareto 132
 Panareto Angelin 131
 Panareto Stamati 131
 Pandolfi Catterina 254
 Pandolfi Zuanne 252

Panthaleo 149, 243
 Panzon Giacomo 355
 Papadopulo Thodorin 131
 Paruta Nicoletto 86
 Pasqualetti Zuanne 282
 Pasqualigo Vittore 74, 302
 Pasqualigo Zuan Andrea 249
 Peeters J. 321
 Peloponnese 118, 175, 236, 286, 298, 384
 Pelot(t)i Giuseppe/Iseppo 234, 252, 254
 Peroulis, οικογένεια 298
 Peroulis Dim. 298
 Pesaro 343
 Phélypeaux Louis de Pontchartrain 372, 374, 378, 384
 Piçamano Giacomo 69
 Piccolpasso Cipriano 337
 Pinargenti 314
 Pini Alessandro 150, 245, 247, 353, 357, 358
 Pizzamano Giovanni Michele 226
 Plebani Tiziana 154
 Polani Marco 89, 97
 Polani Morbasano 59
 Polani Nicolò 89
 Pontchartrain 384· βλ. και Phélypeaux Louis de Pontchartrain
 Porta dei Forni 303
 Porta della Fortezza 263
 Porta della Marina 263
 Porta della Piazza 303
 Porta di Terra Ferma 263, 317
 Porto Porro ή Cato Nacagé 352
 Priuli Cristoforo 76
 Psaromachalas 348
 Public Treasury 256
 Publici Magazini 260

R

Reggio Emilia 338
 Regimento 56
 Regno di Candia 324
 Regno di Morea 30, 33, 37, 128, 130, 131, 235, 244, 260, 272, 276, 286, 287, 307, 318, 320, 351, 353, 361, 364, 366, 367
 Renier Gerolamo 226
 Renier Giacomo 276
 Repessi, χείμαρρος 357
 Rinaldo Andrea 217
 Roman Catholic Church 286· βλ. και Chiesa occidentale

Romania 62, 76, 90, 97, 223, 346, 351,
366, 367· βλ. και Napoli di Romania
Rore 119, 122
Rudito 245

S

Sacra Liga 169
Safivida Guielmo 61
Sagomalà 132
Sagomalà Demetrio 131
Sagomalà Manoli 131
Sagredo, προμαχώνας 261
Sagredo Agostin(o) 231, 235, 246, 247,
261, 276, 285, 304, 310
Sagredo Gerardo 70, 276
Sagredo Lorenzo 70
Salandi 370
Salento 331
Salesas de San Bernardo 330
Salomon Marco 73, 74
Sambola Janni 131
San Antonio (ή Grimani), προμαχώνας 303
San Domenico 264
San Gerardo Sagredo, ναός 286
San Marco (ή Dolfin), προμαχώνας 303
San Pietro di Zacugna 351
San Salvador 153
San Sebastiano (ή Mocenigo), προμαχώ-
νας 303, 305, 306, 394
Santa Maria vallis viridis 78
Sant' Antonio di Padova 263
San Teodosio, χείμαρρος 356
Sanudo Marino 81
Saracani Nicolò 131
Savoiani Andruzzo 131
Savoiano Joanne 243
Schaefer Wulf 346
Schiavetto Giulio 121
Scrivano Draco 131
Scuola 285
Secula Anargo 131
Sipili Emanuel 247
Skene James 322
Soranzo Pietro 71
Spagnolo Zorzi 282
Spain 175
Spinelli, αδελφοί 183
State Archives of Venice 144, 236, 267, 298
*Statuti e Leggi municipali per il Regno di
Morea* 273

Stavroforo Danali 131
Stella Mario 365, 366
Stefano Magno 76
St. Anthony of Padua, ναός 286
St. Mark, ναός 286
St. Nicholas, ναός 286
St. Paul's Cathedral 286
Stucci Nicolò 131
Surian Giacomo 88
Surtoculichì Demetrio 131

T

Talbot Charles 315
Techiè 247
Termis 352, 370
Terraferma 54
The Theodorou Collection 328, 330
Theotokis Nikolos 298
Tocco Carlo 84
Topping Peter 226
Torrione, προμαχώνας 302, 317, 322
Torselli Cristino 86
Tortiroli 276
Trapano 367
Trevisan 45
Treviso 47
Tripolizza 351
Trombè 247
Turks 175, 384
Tuscany 348

U

Umbria 348

V

Valacchi Zorzi 152
Valaresso Luca 79
Valier Nicolò 67
van der Ham A.B.A.M. 191
Vasilicata 86
Venelianopoulo Antonio 252
Veneto 334, 348
Venier Antonio 42
Venier Cristoforo 64
Venier Giacomo 79
Venier Mose 79
Venier Sebastiano 169
Veronese Francesco 245

Vervoronda 370
Veseschin Francesco 278, 280, 281
Vodari Giovanni Mattio 264
Volarich Matteo 276
von Heideck Karl 322
von Hess Peter 322
von Klenze Leo 322

W

Wert 119, 122
Willaert Adrian 119, 120, 122
Wright Diana 151, 331

Z

Zaccaria Biagio 86, 87
Zacugna 351
Zamberti Filippo 80
Zane Iacopo 62
Zane Luca 88
Zane Paolo 88
Zen Marco 59, 114
Zeno Antonio 265
Zeno Apostolo 194
Zenoi D. 314
Zoia Giovanni Francesco 252, 254

ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ Τ' ΑΝΑΠΛΙ

300 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

1715-2015

VENETIAN NAFPLION

300 YEARS SINCE THE END OF THE REGNO DI MOREA

Εικόνες και Τεκμήρια Πολέμου

Images and Objects of War

ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

Αμαλίας 22

Θερινό ωράριο (1/4-31/10): ΤΡΙΤΗ-ΚΥΡΙΑΚΗ 9.30-19.00

Χειμερινό ωράριο (1/11-31/3): ΤΡΙΤΗ-ΚΥΡΙΑΚΗ 9.30-17.00

~ NAFPLIO WAR MUSEUM

22, Amalias str.

Summertime (1/4-31/10): TUESDAY-SUNDAY 9.30-19.00

Wintertime (1/11-31/3): TUESDAY-SUNDAY 9.30-17.00

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΟΥ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΤΕΡΕΑ
ΒΙΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ

ΠΟΛΕΜΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ

ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ Τ' ΑΝΑΠΛΙ
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ
ΕΝΟΤΗΤΑ
ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

 ΝΑΥΠΑΓΙΑΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

 ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΓΙΕΩΝ
 Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ.

 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
 ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Άλσος Ναυπλίου, F. de Wit (8th μισό 17^{ου} α.)
 View of Nafplion, F. de Wit (2nd half of 17th c.)

Τῆς Βενετιάς τ' Ἀνάπλι
 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
9,10 και 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2015
 Ἐνάρξη Παρασκευή 9 Οκτωβρίου, ώρα 6 μ.μ., Βουλευτικό

 ΜΗΤΡΩΣΥΝΗΣ α.ε.

ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ
 ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

 ΝΑΥΠΑΓΙΑΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

 ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΓΙΕΩΝ
 Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ.

 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
 ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Άλσος του Ναυπλίου, V. Coronelli (17^{ος} αιώνας - αρχές 18^{ου} αιώνα)
 View of Nafplion, V. Coronelli (end of 17th - early 18th c.)

Τῆς Βενετιάς τ' Ἀνάπλι
 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
9,10 και 11 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2015
 Ἐνάρξη Παρασκευή 9 Οκτωβρίου, ώρα 6 μ.μ., Βουλευτικό

 ΜΗΤΡΩΣΥΝΗΣ α.ε.

ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ
 ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

VIII

150 ΧΡΟΝΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ – 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1862

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΝΑΥΠΛΙΟ, 12-14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης
Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου

150
ΧΡΟΝΙΑ
ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
1 φεβρουαρίου 8 απριλίου 1862

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2013